

1551.54
— 222

ԱԿՍԵԼՔԱԿՈՒՆՑ

ԵՐԿԵՐ

II

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

АКСЕЛЬ БАКУНЦ

СОЧИНЕНИЯ

В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ

II

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1979

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱԲԵԴՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

ԵՐԿԵՐ

ԶՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ

II

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՏԵԼԵԿՏ

1979

Խմբագրական կոլեգիա

ԱՂԱՔԱՐՅԱՆ Ս., ԶԱՔԱՐՅԱՆ Ա., ԻՇԽԱՆՅԱՆ Ռ.,
ՀԱԿՈՐՅԱՆ Պ., ԶՐԲԱՇՅԱՆ ԷԴ.

Հատորի խմբագիր
Ա. Գ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Քննադերք պատրաստեց և ծանոթագրեց
ՌԱՅԱՅԵԼ ԻՇԽԱՆՅԱՆԸ

129030

Բակունց, Ա.,

Ք 228 Երկեր: 4 հատորով /խմբ. կոլեգիա Աղաքարյան Ս.
և ուրիշ.— Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979.

Հ. 2 /Բնագրերը պատրաստեց և ծանոթագրեց
Ռ. Իշխանյանը: Խմբ. Ա. Գ. Զաքարյան. 715 էջ,
3 թ. նդ.

Հայ գեղարվեստական արձակի խոշորագույն ներկայացուցիչ-
ներից մեկի՝ Ակսել Բակունցի նրկերի գիտական հրատարակության
երկրորդ հատորն ընդգրկում է գրողի պատմվածքներն ու պատկեր-
ները, ականարկները և վարդան Այգեկցու «Աղվեսագիրքը»՝ Բակունցի
փոխադրությամբ, առաջաբանով (Նախաշավիղ) և ծանոթագրու-
թյուններով:

Ա. 4702080200
703 (02) — 79

Ար 2
ԳՄԴ 84.27

Ա. Բակլանց (1927 թ.)

ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ
ԵՎ
ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

ՀԻՄՆՈՐ ՄԱՐԴԸ

(Հեֆիաթ)

Լինում է շի լինում, մի հարուստ մարդ է չինում. նա ունենում է 7 աղջիկ, բայց ոչ մի տղա: Մարդը կամաց-կամաց սկսում է ծերանալ: Նա իր յոթ աղջիկներին ամուսնացնում է և ունեցած-չունեցածը ծախելով ճանապարհ է ընկնում Աստծու մոտ գանգատվելու, թե ինչո՞ւ իրեն տղա զավակ չի պարգևել:

Ճանապարհին նա տեսնում է մի մարդու, որ տխուր ու տրտում, վիզը ծռած կանգնած էր իր արտի մոտ:

— Բարի օր,— ասում է մարդը:

— Աստծու բարին,— պատասխանում է արտատերը տխուր:

— Ինչո՞ւ ես տխուր,— հարցնում է մարդը:

— Ինչ անեմ, որ չտխրեմ. ամեն տարի արտումս 100 սոմար ցորեն եմ ցանում, բայց որ գալիս է հնձելու ժամանակը, իսկույն ժանգը պատում է արտս: Չեմ իմանում՝ ո՞ր մեղքիս համար է այդպես լինում:

— Ես գնում եմ Աստծու մոտ. եթե կուզես, քո դարդն էլ կպատմեմ:

— Շատ լավ կլինի,— ասում է արտատերը ուրախացած:

— Մարդը շարունակում է իր ճանապարհը: Անցնում է շատ երկրներ, սարեր ու ձորեր, և մի խիտ անտառում պատահում է նրան մի գալլ, որ տխուր կանգնած էր ճանապարհի վրա:

— Բարի օր,— ասում է մարդը:

10

20

— Բարով եկար,— պատասխանում է գայլը տխուր:

— Ինչո՞ւ ես այդպես տխուր, գայլ աղբեր,— հարցնում է մարդը,— թե մի դարդ ունես, ասա՛, ես գնում եմ Աստծու մոտ, քո դարդն էլ կպատմեմ նրան:

— Իմ դարդն այն է,— պատասխանում է գայլը ուրախացած,— որ ես ինչքան միս եմ ուտում, չեմ կշտանում. չեմ իմանում՝ ինչո՞ւ: Խնդրում եմ խնդիրքս կատարես:

Մարդը շարունակում է փր ճանապարհը և վերջապես հասնում է Աստծու մոտ ու պատմում իր դարդը:

10 — Աստված պատասխանում է.

Քո վերջին օրերը շատ փառավոր վրինեն, եթե դու ցանկանաս, և քո դարդն էլ կմոռանաս: Կգնաս Մ..... թագավորի մոտ, որը կին է, Կհայտնես նրան այդ գաղտնիքը և դու փոխարենը կթագավորես:

— Բայց այն մարդու արտք ինչո՞ւ է այնպես փշանում:

— Որովհետեւ,— շարունակում է Աստված,— նրա արտի մեջ գտնվում է յոթ կարաս ոսկի: Ամառ ժամանակ ոսկին տաքանում է, և արտը ժանգով է պատում:

— Իսկ գայլը ինչո՞ւ է այնպես քաղցած մնում,

20 — Նա կկշտանա, եթե մի հիմար մարդու միս ուտի:

Մարդը գնում է այն թագավորի մոտ և հայտնում նրան գաղտնիքը:

— Խնդրում եմ,— ասում է թագավորը,— դու հագիր շորերս և իմ փոխարեն թագավորիր: Ոչ ոք չի իմանա, բացի մեզնից:

— Չէ՛, չեմ ուզում,— ասում է մարդը և հեռանում:

Հասնում է արտատերին, որը էլի կանգնել էր տխուր իր արտի մոտ:

30 — Էլ մի՛ տխրիր. Աստված ասել է, որ քո արտում գտնվում է յոթ կարաս ոսկի, և դրանից է, որ քո արտը ժանգով է պատում:

— Խնդրում եմ,— ասում է արտատերը,— ոչ ոքի չասես, թե չե՛ կթափվեն, ոսկին կտանեն և արտս կկոխարտեն: Այս գիշեր շորս կարաս տանենք, իսկ մյուս գիշեր՝ երեքը:

Ասացին ու կատարեցին:

— Այժմ,— ասում է արտատերը,— կամ կեսը քեզ, կե-

սը ինձ, կամ, եթե ցանկանում ես, ինձ մոտ մնա և մինչ մահ փառավոր ապրի՛ր:

— Չէ՛, չեմ ուզում,— ասում է մարդը և հեռանում:

Վերջապես նա պատահում է գայլին:

— Գայլ աղբեր, Աստված ասաց, որ եթե դու մի հիմար մարդու միս ուտես, կկշտանաս:— Եվ մարդը պատմեց իր գլխի անցածը՝ թագավորութան, փառքի և ոսկու մասին: Գայլը մտածում է.

— Այս մարդը ոչինչ չունի այլևս և բավականին ծեր է: Նրան առաջարկել են թագավորություն, փառք ու ոսկի, չի 10 վերցրել. սրանից էլ հիմար մարդ:

Մինչ այդ մարդը մի քիչ հեռացել էր:

— Էյ, մարդ աղբեր,— կանչում է գայլը և մոտենում,— ոտքիդ թելը բացվել է:

Մարդը կռանում է, որ կապի ոտքի թելը: Իսկ գայլը, հարմար համարելով և ցատկելով մարդու մեջքի վրա, հռչատում է հիմար մարդուն:

ԱՂՈԹՔ

Միայն Քեզ, Տե՛ր, միայն Քեզ եմ աղոթում:

Ընդունիր Տեր, իմ աղոթքը—սրտիս խորքերից բխած, թող քեզ հաճելի լինեն իմ տանջված հոգու մրմունջները, և աղերսանքս մի՛ մերժիր, Տե՛ր: Այս ուշ գիշերին, այս խավար գիշերին, երբ հոգիներն են զրուցում աստղերի հետ, և հազարավոր մարդիկ աղոթք են կարդում Քեզ, այս մութ գիշերին մի մերժիր հոգնած ու մոլար մարդու աղերսը:

Իմ միակ ապավենն ես Դու, Տե՛ր, և հույս ու հանգրվանս:

- 10 Քեզնից հզոր ու կարող չկա երկրում, Քո արդարությունը միակն է, Տեր, ինչպես վրեժդ: Հազարավոր կարոտյալների ու տանջվածների հոգուց եմ խոսում Քեզ հետ, և նրանց հոգուց,— որոնք աղոթել չգիտեն, աղոթքի են պապակ:

Տե՛ր, հզոր ես և կարող...:

Հեռացրու տանջանքն այս ահավոր, զրկանքները բյուրավոր, էլ թող արցունքներ չհոսեն, թող հեռոց չլինի, թող հրդեհ չլինի: Տե՛ր, թուղունները բնակորույս են, այգիներն ամալի են, և շենները ավերակ, մարդ չկա՝ վարդի հոտով զմայլվող, Տե՛ր, ծուխ է ամենուր, տաճարներիդ զմբեթները հողի հետ են հավասարվում, Քո տները ավերվում են: Մոխիրը շատ է, արյունով հագեցավ երկիրը:

20

Հեռացրո՛ւ, հեռացրու, հեռացրու...

Խաղաղություն տո՛ւր երկրին, թող ծաղիկները բույր տան, թող առաջվա պես առունները կարկաչեն, և աստեղազարդ երկրնքի տակ մարդիկ գովքդ մրմնջան, աղոթեն Քեզ:

Ամալի դաշտերում գայլերն են ոռնում, մենավոր շիրիմներն են աղերսում Քեզ: Տե՛ր, անթաղ մեռելները Քեզնից

հանգիստ են խնդրում, մի կտոր տեղ,— Ծրկրի գրկում՝ պառկելու:

Տե՛ր, հազարավոր մատաղ կյանքեր մահացան, երազներ տրորվեցին, խինդն անցավ, և արցունքից մեր աչքերը կուրացան: Ի՞նչ եղան հին երգերը, ո՞վ էր այն անգութը, որ խլեց բոլորը, հրդեհեց տաճարները և հոգիները ամայի, ավերակ դարձրեց:

Քո երկնքի տակ, օրերից մեկում Հերդային տեսա, քոջ պես ջերմ սիրեցի, և կարոտը հոգուս մեջ — հեռացա նրանից: Նախճիր էր, Տեր, հեռացա նրանից... Բայց ես արյուն չհեղուցի, ես ավեր չարի, ես երազներ չավրեցի: 10

Տե՛ր, չէ՞ դու բարի ես և գթոտ, ինչպես հայր...

Աղերսանքս ընդունի՛ր:

Հին լավ օրերը տուր, լավ օրերը բեր, խնձ Հերդային տուր: Խնայիր Հերդային, նրա հոգուն խնայիր:

Այնքան շատ են Հերդաները:

Քանիսներն են աղոթում, կարոտը հոգում, լավ օրեր տեսնելու հույսը սրտում: Շատերն են երազում հին պալատները, որ կառուցել են խինդով, եռանդով, վայելքի ու աղոթքի համար: 20

Հոգնել ենք, Տե՛ր, էլ ուժ չունենք, էլ դիմանալ չենք կարող: Մանր է բեռը, մեր ուսերը կքվեցան, մեր ծունկերը կուրացան: Մարեցին, մարեցին բյուրավոր հույսեր, և խավարի մեջ հանգան մատաղ կյանքեր, երազներով, հույզերով հարուստ, մոմի պես հալվեցին, ոչնչացան սերունդներ:

Տե՛ր, հզոր ես, ավերը դադարեցրո՛ւ... Թող վայելեմ Հերդայի սերը, ես դեռ գուրգուրանք եմ ուզում, ես ապրիլ ու վայելել եմ ուզում, ես ստեղծել եմ ուզում, իմ հոգին կերտել է ցանկանում: 30

Արյունը վայելք չէ, ավերը կերտվածք չէ՛, Տեր:

Տե՛ր, բոլորին իրենց Հերդաները տուր, հին պարտեզներում թող սիրո բառերը հնչվեն, թող երգեն առաջվա պես և ստեղծագործեն, նոր շենքեր կերտեն:

Թող կառուցեն, Տեր, թող հորինեն:

Արյունը հերիք եղավ, մոխիրը շա՛տ-շատ է...

ԱՇՈՏԸ

Աշոտը մեր վաշտի զինվորներից էր:

Բարձրահասակ, գունատ մի պատանի էր նա, Շիրակի դաշտից: Նոր էր եկել զինվորական ծառայության և անվարժ էր դեռ զորանոցի անհետաքրքիր, միապաղաղ ու դաժան կյանքին: Երբեմն, ծանր աշխատանքից հոգնած, Աշոտը նրստում էր քարի վրա, և ունկնդիր խաղաղ գիշերվա հեքիաթին, երգում էր հայրենի մեղամաղձոտ երգերից: Անուշ են Շիրակի երգերը, երկար ու ծործորուն,—Շիրակի արգավանդ դաշտերի նման, և խորհրդավոր, ինչպես գիշերն այդ երկրի... Լավ էր երգում Աշոտը. Նրա հոգու մեջ թախիժ կար, վշտի շեշտ կար երգերի մեջ: Իսկ ո՞վ չէր թախժոտ այն ժամանակ, երբ հայրենի երկրի վրա շարագուշակ ամպեր էին կուտակված:

Օրեցօր հալվում էր Աշոտը, դեմքը գունատվել էր, համարյա դեղնել. այտերը փոս էին ընկել, քունքերի երակները կապտին էին տալիս և թույլ-թույլ բարախում: Աչքերը երազկոտ, մարվող ճրագի պես մեկ բոցավառում էին, մեկ նսեմանում: Բուլորն էլ ափսոսում էին նրան, ցավն էին ուզում իմանալ, բայց ոչ ոք չէր կարողանում, շատ քշերն էին իմանում, թե ինչո՞ւ երբեմն աչքերը կարոտով հառում էր դեպի հայրենի դաշտերը:

— Էն սարերից դենը մեր դաշտերն են, ծաղկունքով, կանաչով հարուստ մեր դաշտերը: Էնքան նախշուն է մեր երկիրը:

Աշոտը հայրենի գյուղն էր ուզում գնալ: Մի քանի անգամ խնդրեց վաշտապետին, բայց նա մերժեց: Հայրենի երկրի կարոտը մաշում էր նրան, և օրեցօր նիհարում էր:

— Մեկ տեսնեմ մեր դուրանը, էլ մեռնեմ, հեշ դարդս չի...

Հայրենի երկրում լուսնթագը կար, Աշոտի սիրած աղ-
ջիկը: Շատ էր սիրում Աշոտը իր լուսնթագին, ու ամեն ան-
գամ, երբ իր հայրենիքի մեկամաղձոտ երգերն էր երգում,
Աշոտը իր երգերով սիրածի հետ էր խոսում, սիրածի գովքն
էր անում և կարոտում, կարոտում:

— Ղուշ էղնեի թռչեի, կարոտս առնեի, էլ հետ գալի,—
այսպես էր երգում Աշոտը:

Երբեմն էլ ակնապիշ նայում էր բարձր սարերին, որոնց
ետեր հայրենի դուրանն էր, ուր ապրում էր Շիրակի աղջիկը՝
լուսնթագը, խաժ աչքերով, հյուսերը՝ երկար, շինարու պես 10
բոյով ու բարակ, և սիրող, գուրգուրող:

Աշոտը ինձ շատ էր սիրում, շատ բան էր պատմում, և
ոչինչ չէր ծածկում... «Լուսնթագը հեռանալիս, ճամփի եզրին
կանգնեց և թաշկինակը ճոճելով օդում մնաս բարե էր ասում
ինձ...»,— այսպես էր վերջացնում Աշոտը իր պատմութիւնը
նրա մասին: Հիշում էր, թե ինչպես միասին արտը քաղհանի
էին գնում, ինչպես աղբյուրի մոտ նստած իրար ջրով էին տա-
լիս և խնդում, ծիծաղում: Հիշում էր, էն որ գարնանը, ծառի
տակ առաջին անգամ համբուրեց լուսնթագի նուան պես կար-
միր շուրթերը:

Եվ ծամբորով փորփորում էր Աշոտը իր հիշողութիւննե-
րը, հաճույք զգում, երբ անցյալն էր հիշում: Աշոտը միայն
մտածում էր, թե ինչպես անի, որ սիրածին մեկ էլ տեսնի:
Սպասում էր, որ մի քանի շաբթից հետո, վաշտապետից
իրավունք խնդրի՝ տուն դառնալու:

Ու մի գիշեր մեր վաշտը հրաման ստացավ դուրս ելնել
կովի դաշտ: Կես գիշերին, կազմ ու պատրաստ վաշտը ճամ-
փա ընկավ քաղաքի լո՛ւռ, կիսամութ փողոցներով:

Լուսաբացին՝ առաջին համազարկի ձայներն եկան: Ու
կռիվը սկսվեց:

Մեզ հրամայված էր գրավել դիմացի լեռները, որոնք իշ-
խում էին ամբողջ դաշտի վրա:

Թշնամին գիտեր մեր նպատակը, համառում էր և շէր
ուզում թողնել այդ լեռները:

Գալլերի պես թնդանոթներն էին ոռնում և քերում հսկա

լեռների կուրծքը: Գնդացիների միալար փտկտոցը կարծես լրացնում էր այդ դժոխքի պատկերը, որին կռիվ են ասում: Կեսօրից անց, մեր ձախ թևը անցավ թշնամու թիկունքը, և թշնամին գերի շընկնելու համար սկսեց նահանջել: Արևը մայր մտնելիս մենք լեռների գագաթին էինք և հաղթողի հայացքով դիտում էինք, թե ինչպես հեռվում ցան ու ցրիվ նահանջում էր հակառակորդը:

Սկսեցինք դիակները ժողովել, թաղելու համար: Մի քանիսն էլ գերեզման էին փորում: Ու հանկարծ...

10 Առվի եզրին, որտեղ մեր շղթան քիչ հետ նահանջեց, Աշոտի դեռ տաք դիակն էր ընկած, արյունաթաթախ, հայացքը դեպի հայրենի դուրանը, ուր Շիրակի աղջիկը, Լուսնթափն է սպասում Աշոտին...

Աշոտին թաղեցինք մյուսների հետ ու փայտե մի պարզ խաչ ցցինք հողաթմբի մեջ, գլխիկոր ու տրտում հեռացանք դեպի նոր դիրքերը:

Բոլորն էլ ափսոսում էին Աշոտին:

— Ափսոս Աշոտ, բեմուրազ մեռավ,— ասաց մեկը:

ԱՆՏԱՌՈՒՄ

(ԸՆԿԵՐՈՋՍ՝ Վաղոյիճ)

Երկար ճամփից հոգնած ու դադրած մի օր, լուսաբացին ես անտառ մտա, հինավուրց անտառը, որի միջով ճամփես էր անցնում, և պառկեցի կիսաշոր կաղնու տակ՝ կանաչի վրա:

Վաղուց էր, որ անտառում չէի եղել: Ծառերը մի քանի անգամ ծաղկել էին այն օրից, երբ ես արևամուտին, անտառի կանաչազարդ ուղիով անցա դեպի անհայտ հեռուները, այնտեղ, ուր արևն էր հանգչում:

Եվ անտառն աչքիս փոխված երևաց:

Կարծես մի շար ձեռք ամենալավ ծառերն էր ջարդել և արմատախիլ արել փոքրիկ ցարասենիները, որոնց մեղմ սոսափն ինձ հիշեցնում էր մանկուց լսած հեքիաթներն անուշ: Եվ ամեն անգամ, երբ անտառ էի գալիս, հոգիս անհոճորեն իր ծալքերն էր բացում, ես ինձ երջանիկ էի զգում, որ անտառի անուշ բույրն եմ վայելում, և ունկնդիր ծառերի սոսափին, մտորում էի վաղուց մոռացված բաների մասին: Փոքրիկ ցարասենիները չկային... Ինչքա՞ն հաճելի էր փեթթել նրանց տերևները և մեկ-մեկ նետել պաղ ջրի մեջ:

... Իսկ այժմ ոչինչ չկար, անտառն ասես մեռել էր: Առաջվա գրավչությունը չկար: Ծառերը կարծես պառավել ու կորացել էին և հովի ամենաթեթև շնչից օրորում էին իրենց կատարները, ճիշտ այնպես, ինչպես ծերունին է երերում իր գլուխը, երբ հին, անցած-գնացած օրերի հաճույքն է հիշում:

Ճղակոտոր ու կիսաշոր ծառերը հուսահատորեն իրենց մերկ կատարները դեպի վեր էին ուղղել և մի անհայտ Աստծու

10

20

պատմում, թե ինչքան ծանր է ճյուղերից զրկվելը: Անտառն երկնքին իր ցավն էր պատմում, իր մեծ ցավը, և անբարբառ զրուցում աստղերի հետ և խավարի մեջ՝ լքումով պատմում, որ մարդիկ անգույթ են ու շար:

— Թրա՛խկ-թրուխկ, թրա՛խկ-թրուխկ,— լսեցի ես անտառի խորքից:— Փայտահատն է,— մտածեցի ես և միտս ընկան իմ մատաղ ցարասնինները, որոնք բուսել էին շարքով, առվի եզրին: Հիշեցի մի հեքիաթ այն մասին, թե ինչպես ծառերը հեծում են կացնի հարվածների տակ, և արյունը կաթիլ-կաթիլ դուրս է ծորում նրանց վերքերից: Խեղճ ցարասնիններ...

* * *

Հիշեցի այն օրը, երբ վերջին անգամ անցա անտառով դեպի հեռավոր մի աշխարհ, ծառազուրկ ու սառնամանիքոտ, ուր այնքան շատ արյուն էր հոսել, և ուր դաշտերում կարմիր, ճիշտ արնագույն ծաղիկներ էին բուսնում:

Հրաշալի մի աշխարհ, ուր սարալանջերին, երբ գարնանամուտ է լինում, կանաչը բարձրացնում է գլուխը և դիտում հսկա դաշտերն ու ձորերը: Հեքիաթի մի աշխարհ, ուր ամեն ինչ հեքիաթ էր, մի լուսեղեն երազ, որ կար և չկար:

Անտառը գիտեր ամեն բան: Նա ականատես էր, երբ ես իմ հառաչները ծաղիկների սոսափին էի խառնում, երկնքի կապույտը դիտում, ասես երկնի անհունության մեջ էի որոնում այն աշխարհը, ուր երբեք ես չէի եղել, բայց որի մասին հրաշալի պատմություններ էի լսել: Պատկերները խուռներամ ուղեղիս մեջ էին լեցվում, ես զգում էի մի հաճելի թմրություն, կարծես արբեցել էի ծաղիկների բույրով:

Հայրենի աշխարհս անհայտ հեռուներից կանչում էր ինձ, հմայում: Ես դիտում էի ձյունապատ շղթան, որի մյուս փեշերը հայրենի աշխարհի ջրերով էին ոռոգվում: Գիտեի, որ այնտեղից երևում են իմ հեթանոս հայրենիքի արգավանդ և բերրի դաշտերը, և սրբազան Ծփրատը ոլոր-մոլոր, լեռան փեշերը քերելով, անցնում է դաշտերի միջով և ցողում ծաղիկներն եղեմական:

Եվ մի օր, երբ արևի մարվող շողերը փայլվում էին լեռան կատարին, ես իմ երազած աշխարհի ճամփեն բռնեցի:

Ես ցանկացա մարմինս թրջել սրբազան գետի մեջ, և բարեպաշտորեն երկրպագել հեթանոս հայրերիս աստվածներին՝ ամենաճերմակ արջառնները զոհելով: Ես կամեցա դիտել, թե ինչպես արևի հրաշեկ գունդը տաքացնում է այն պտղավետ երկիրը, ուր ամեն բան առատ էր և գեղեցիկ:

Անտառը ամեն բան գիտեր:

... Ու քայլեցի ես, ուրիշների հետքով, շատերի պես: Ծամփեն երկար ու դժվարին, ճամփեն արնոտ ու մոլոր, բայց քայլեցինք մենք հավատով և անտրտունջ: Եվ հոգնած, արևառ ճակատով, հյուծված ու վտիտ, գալիք օրերի կարոտով էինք ջերմանում, երբ մի օր մեր երգիկից ծուխը պիտ ելներ և վայելքի, աշխատանքի երգերը պիտի լսվեին դաշտերում, սարերում:

Մեր ոտքերը մաշվեցին քայլելուց, մեր ծնկները կթվեցին ծանր բեռից, բայց մենք մեր աշխարհը շտեմանք:

Իզո՞ւր, իզո՞ւր, իզո՞ւր...

Ե՛վ արյուն, և՛ քրտինք, և՛ զոհ ու զրկանք, և՛ արցունք:

Մենք վերադարձանք այդ ճամփաները նզովելով, այդ ճամփաները, որ հազար-հազար մատաղ կյանք լափեցին և չհագեցան: Մեր ուխտը մեզ անմիտ թվաց, մեր ճամփան կորստաբեր, և մնացինք շվարած: Մեկը չեղավ, որ մեզ նոր ճամփաներ ցույց տար, որ ամոքեր մեր հիվանդ սիրտը և թե տար, նոր թևեր, ապրելու, ատեղծելու:

Հինավուրց անտառը բոլորը գիտեր:

* * *

Ծառերը մեղմիկ օրորվում էին, ասես սգում էին բոլոր անթաղ մեռելների համար, որ այնպես առատորեն մենք ցրվեցինք այդ անարև երկրի սար ու դուրանում:

Հաստաբուն կաղնիները սգում էին մեր կյանքի վախճանը, և լուսթյան մեջ անտառը մտորում էր խորախորհուրդ և մեծ գաղտնիքների մասին, որոնց հասկանալու համար մարդու միտքն անզոր է հավիտյան:

* * *

Ծամփորդ էի ես՝ հոգնած ու ջարդված:

Ոտքերիս վրա դեռ մեծ ճամփի փոշին կար, այն ճամ-

փի, որով գնացինք մենք հեռուներում հրաշքի աշխարհը որոնելու:

Կանաչագարդ անտառում, այնտեղ, ուր մեծացել էի ես, ուզեցի անէանալ, սուզվել անտառի խորության մեջ, մտովին գրկել նրա մեծ գաղտնիքները և թավուտների կիսախավարի մեջ վերհիշել բոլոր պատրանքները հին ճամփի:

30 Տերերները սկսեցին երերալ, հովը կամացուկ հավում էր խոտերին, ծաղիկներին, ասես զգուշանում էր նրանց նիրհը վրդովել: Եվ մեղմաբար, քրոջական գուրգուրանքով շոյում էր քրտնաթոր ճակատս, կարծես հանդիմանում էր ինձ՝ Թափառումիս ու որոնումիս համար: Թռչունները սկսեցին ձայնել, ձյուղից ձյուղ ուստոստել: Մի քանի թիթեռներ, օդում հանգույցներ կազմելով թռան անցան: Փայտփորը հավասար զարկերով և միապաղաղ կտցել սկսեց ծառի բունը:

— Անտառն էր զարթնում, հինավուրց անտառը:

Արևը դանդաղ և վեհափառորեն բարձրանում էր, արծաթն շողերով ողջ երկիրը ողողում, լեռների կատարները սկսեցին հուրհրալ, ձյունը փայլում էր և խնդում արևի անզորության վրա՝ փափկացնելու դարավոր սառնությունը:

20 Մի թմրություն իջավ ինձ վրա, և ես քնեցի կաղնու տակ, ճամփի եզրին:

* * *

Երբ զարթնեցի, կեսօրից բավական անցել էր: Արևն արդեն թեքվել էր դեպի արևմուտ:

Մուլլ-ծուլլ մոտեցա առվակին, պաղ ջրով երեսս լվացի և նորից պառկեցի՝ այս անգամ սալորենու ստվերի տակ:

Զգիտեմ ինչու փռոտ սալորենու թուփը ինձ հիշեցրեց գանգրահեր մի գլուխ, և վաղեմի հուշերս վերակենդանացան, կարոտեցի նրան, որի հետ ես միշտ անտառ էի գնում:

30 Ես այժմ չեմ հիշում, թե ի՞նչի մասին էինք խոսում, միայն այդ զրույցների քաղցրությունը չեմ մոռացել:

Իմ մեջ մի անզուսպ կարոտ ծնվեց դեպի իմ մտերիմը, որին վաղուց չէի տեսել: Ցանկացա նրա հետ լինել, պատմել բոլոր զրկանքները և թույլ տալ, որ գուրգուրի կամացուկ, շոյի գեմքս և հոգիս լեցնեն աղոթքով, խինդով:

— Սիրտս գուրգուրանքին կարոտեց, իսկ անտառում ոչ
ոք չկար:

...Ու հիշեցի Հերդային:

— Ո՞ւր է նա, ո՞ր աշխարհում: Արդյոք հիշո՞ւմ է նա ինձ,
արդյոք գիտե՞, որ ես մի մոլոր ճամփորդ եմ, մի անտուն
շրջիկ, որ քնում է անտառում, ճամփի եզրին:

Եվ կարոտը մարեց իմ հոգում, այնպես ինչպես առա-
ջացել էր: Ոչ ոք չեկավ ցավս հարցնելու, մեկը չկար, որին
պատմեի, թե ինչքան ծանր է նստել հինավուրց անտառում և
հին օրերը վերհիշել:

Զգացի, որ մենակ եմ, մեն-մենակ...

* * *

Իրիկունն իջավ:

Եվ հեռացա ես վիրավոր անտառից, հեռացա՝ տրտում,
գլխիկոր, ճամփեա շարունակելու մինչև նոր հանգրվան, այն-
տեղից նորից քայլելու, քանի ճամփա կա, քանի ոտքերս չեն
թուլացել:

Ճամփեա երկար էր, ճամփեա դժվար էր...

ԷՆ ՏԱՐԻՆ

Այնտեղ, ուր այժմ պետական թատրոնի դերասանը շնորհքով խաղում է «Երևակայական հիվանդը», հենց այդ նույն սրահում հավաքվել էին 97 վարժապետ՝ 97 երևակայական հիվանդ, Քյավառից՝ մի Եփրեմ, Գյումրուց՝ մի Մխո, Ղարսեցի Տիկոն՝ «Ժխական» պատգամավոր։ Այդ տարին ամենքն էլ ավելորդ անուն ունեին՝ Ղաչաղ Սիմոն, Դալի Սյուքաս, Սարսաղ Եփրեմ, Դժոխք Դավիթ։

10 Համարյա ամեն իրիկուն՝ մութն իջնելուն պես (այն տարին աշտարակի ժամացույցն էլ չէր խփում) պետական թատրոնի սրահում հավաքվում էին 97 պատգամավոր, մեկը զանգահարում էր, մի քանիսը հազում, աջ նստած «ճաղատ գլուխ» խմբից կաղլիկ մեկն ամբիոն էր բարձրանում և սայլի չյուղած անիվի պես ճռնչում՝ զեկուցում բյուջեի մասին (եթե կար այդպիսին)։

«Զախը» անպատճառ պիտի հարցապնդում աներ, աղմկեր, նախագահը երկու անգամ զանգահարեր, իսկ երրորդ անգամ՝ քվեստորին աչքով աներ, որ դուրս տանեն հարցապնդման հեղինակին։

20 Հարցապնդումից հետո՝ կենտրոնը, որ փռված էր ձախից աջ, առաջարկ էր մտցնում հավանություն տալ կառավարությանը և ընթացիկ հարցերին։ Կենտրոնից խոսում էր մեկը՝ մի Դժոխք Դավիթ կամ Ղուրդու Բալա, և 97 վարժապետի ձեռքեր աղոթող մոլլայի ձեռքերի պես ցցվում էին վեր։

Քվեարկելիս մտածելու կարիք չկար, ձեռքի համբարձումն այն ժամանակ մարմնի մարզանքի պես մի բան էր։

Ես կարող էի պատմվածքս սկսել և այսպես.

«Այն տարին էլ ծիրանը դեղնել էր ժամանակին, ինչպես միշտ», բայց գերադաս եմ համարում ծիրանով չսկսել, այլ վարժապետարանի նկարագրով, որովհետև կենդանի վկաներ դեռ շատ կան, նախկին «նախարար հանրային վարուց», որոնք կարող են հաստատել, թե իրոք այդպես էր առաջ, պետական թատրոնի սրահում:

• • •

Անձրևոտ աշնան սկիզբն էր:

Ցեխոտ ու խավար փողոցներ, մայթերը դար ու փոս, ամեն քայլի տիղմոտ լճակներ, նեղութուն հացի, շաքարի, բնակարանի: Այն տարին տարածված զգեստը վանեցոց զուգու շալից էին կարում, շապիկը՝ ջուլհակի գործած քաթան: 10

Մի արտոնյալ դաս կար միայն, որի համար իզուր չէին ծխում հրկիզվող գյուղերը, մայթերի վրա, ավերակ շենքերի մեջ և խաներում աղտոտ իզուր չէր մահանում գաղթական ամբոխն անտեր:

«Զինված, պատրաստված» դասն այդ շռայլում էր թալանը, ջարդում, ավերում: Այն տարին նրանց համար չկար ո՛չ դատ ու օրենք, ո՛չ կարգ ու կանոն:

«Սահման տղերանց էին մաուզերքն յուրյանց»:

Ու մութ գիշերին (չգիտեմ լուսին կա՞ր այն տարին) քաղաքի խուլ թաղերից մեկում Դժոխք Դավիթի տղերքը խմում էին, հետո կրակում աչ ու ձախ, ծովից ծով: 20

Շենց այդ նույն գիշեր թատրոնի սրահում վտիտ մի էսենդարձյալ հարցապնդում էր, իսկ կենտրոնը լսում էր, ընդունում ի գիտութուն:

• • •

Պատասխանատու այդ տարին ես խիստ անպատասխանատու պաշտոն ունեի: Ամեն օր պիտի շրջեի հիմնարկները պետական, լուրեր հավաքեի, թե ի՞նչ է պատահել, ո՞ւմ են սպանել, գողերը քանի տուն են կտրել, քանի խանութ թալանել:

Լուրերիս համար տողավարձ էի ստանում, և որովհետև հունձն առատ էր, պատահարները բազմաթիվ, շաբաթվա վեր-

30

չին մի քիչ դրամ էր ընկնում գրպանս, մյուս շաբաթ շոգիանալու համար:

Հիշողությանս մեջ աղոտ՝ այն տարուց մնացել է իմ պատկերը՝ անկարգ, սղտոտ մազեր, ինչպես մացառուտ, բեղի տեղերը նոր ծլած մազ և զգեստի պես մի բան, որի մեջ ես ավելի խրտվիլակի էի նման:

Զինվորի ոջլոտ շորերից նոր էի ազատվել:

10 Սակայն այս ամենը կարևոր չէ մի ամբողջ շրջան ընդունելու: Այն ժամանակ պատմական օրեր էին, երբ յուրաքանչյուր հայ լուսավորչական «միացյալ էր և անկախ» դուքանչին՝ արող գրվող, պատվով մեռնող:

* * *

Աշնան անձրևոտ մի օր էր:

Խմբագիրը լուր էր ուզում, գրաշարը՝ նյութ, ընթերցողը՝ օրվա թարմ լրագիր:

Հենց ներս մտա գրասենյակ թե չէ, հրամանը պատրաստ էր:

— Տասներկու լուր մինչև ճաշ:

20 Դուրս ելա փոշման ու ջղային: Անձրևոտ այդ օրը, ցեխին ու կիսաքաղց, ես ամենեին հավաս չունեի իմանալու, թե որ մինիստրության մեջ են գողության արել, ո՞ւմ տունն են թալանել, ո՞ւմ է հետապնդում միլիցիան:

Մի ընկալ կանգնեցի փողոցում, հիշեցի, որ մի մինիստրության պահեստից տասներկու հազար գերանդի է կորել, մտածեցի, որ պարենավորման գործ է, քայլերս ուղղեցի դեպի ծանոթ մի գործավար:

Իզուր հույսեր:

Գերանդիները կորել էին և ոչ ոք չգիտեր, թե ո՞վ է գողացել: Մի բաժնի վարիչ նույնիսկ տհաճորեն պատասխանեց ինձ ու չկամ քրթմնջաց.

30 — Վերջապես այդ թերթի բան չի:

Հեռացա հուսահատ, մի լուր թխեցի, որ քաղաքի փողոցները շուտով սարքելու են (երկարաճիտ կոշիկներս ծակ էին և իմ ուժեղ ցանկությունն էր փողոցները մայթած տեսնել), մի երկու հին լուր թարմացրի, ենթադրական ձևով և այնպես

մութ, որ ընթերցողը չպիտի կարենար իմանալ, թե որտեղ է կատարվել այդ:

* * *

Գնացի միլիցիա:

Այդ գիշեր, անշուշտ, մի բան պատահած կլիներ՝ սպանություն կամ թալան:

Հեյ գիտի ժամանակ... ամեն մարդ մուտք չունի այնտեղ. շատ անգամ, երբ գողություն էր լինում, տուժած կողմը գերադասում էր միլիցիային չդիմել, թե չէ իրեն հանցավոր կհանեին և դեռ վզակոթին էլ կտային: Այդ մի տարի էր, երբ բռնեցքով «չփելը» մարմնի զանազան մասերին, քնքուշ շոյել էր նշանակում: Միլիցիոները ռոճիկ համարյա չէր ստանում, ինքն էր հայթայթում իր պարենը, և կամավոր այդ ծառայության համար ամբողջ մի թաղամաս նրան պարգև էր տրված:

Ինձ ճանաչում էին ու մի քիչ էլ քաշվում: Ես զգում էի, որ հաճելի հյուր չեմ և գիշերվա կերուխումից ուռած աչքերով անքուն հերթապահի դեմքի վրա շատ դյուրին կարդում էի.

— Օ՛ֆ, զահլա տարավ էլի՜...

Բայց այս անգամ ես գնացի միլիցիապետի մոտ:

Այդ մարդուն հրավիրել էին արտասահմանից, չգիտեմ, որ շնորհի համար: Ծաշ ու կինարմատ շատ էր սիրում: Մի դեպք հիշելու համար օրն այսպես էր որոշում.

— Էն որ, Լգորի տանը փլավ կերանք:

Եթե շատ էր զայրանում, հայհոյանքի հետ դուրս էին թռնում զանազան խորտիկների անուններ:

— Շան որդուն այնքան կծեծեմ, որ լուլաքյաբաբ կդառնա:

Նրա տիրապետության օրոք ստորադրյալ պաշտոնյաները գիտեին, թե ի՞նչ պատիժ է գողին «թակել, ինչպես դումա», «կարմրած բուդ շինել» և այլն:

Դեպի իզական սեռն ունեցած վերաբերմունքը նույն մրտապատկերից էր բխում: Եթե նա մի գեր կին էր տեսնում, նայում էր այնպես, ինչպես մսագործը՝ չաղ մսացուին:

Խոսելուց առաջ սրտալի հազում էր, վիզը թեքում այնպես, որ դեմքն ինչ-որ վճռական առնականություն էր ստա-

նում, ձեռքերը կոխում էր գրպանը և անպատճառ ցույց տալիս տասնոցի մի ծայրը:

— Օ՛, բարով տեսանք,— երկարեց ձեռքն ինձ՝ տնավարի:— Խաբար ես ուզում, նոր լուր, հրմ...

— Այս քանի օր բան չի՞ պատահել քաղաքում,— հարցրի ես:

— Զատ չի եղել, ուտում են, խմում, ազգը բազմացնում,— հռհռաց նա,

10 նա նրան սպանության մի երկու դեպք հիշեցրի, բայց նա ընդհատեց ինձ, ասելով, թե այդ առաջ է եղել, գրելու կարիք չկա:

Քոռ ու փոշման դուրս եկա:

* * *

Հերթապահի սենյակում աղմուկի ձայն լսեցի: Մեկը թուրքերեն բարձրագույն հայհոյում էր: Հանկարծ դուռը բացվեց, հաղթանդամ մի մարդ ալևոր մեկի վզակոթին «շփեց», ու նա երեսնիվայր գլորվեց սանդուղքից մինչև մուտքի դուռը:

— Դե գնա, քո...— ու հիշոց լրբենի, դուռը շրխկոցով ծածկեց:

Մնացի քարացած:

20 Խեղճ ալևորը մուտքի մոտ մնաց պառկած, հետո տընքալով վեր կացավ ու նստեց քարին: Գլուխը ճղվել էր, և արյունը կաթ-կաթ թափվում էր միրուքին: Մերունին արյունը չէր սրբում: Նստել էր գունատ, ասես հիմա շունչը պիտի տա:

Մոտեցա նրան, նայեց այնպես խեղճ, կարծես ուզում էր ասի, որ ոչ ոք իրեն այդ վիճակից չի կարող ազատի:

— Ալլահ, հոգիս առ:

Ասաց ու հենվեց պատին: Մեկը իջավ վերևից, զայրացավ ծերունու վրա, քրթմնջալով սկսեց արյունը սրբել: Մերունին թողեց հեռացավ, դանդաղաքայլ, մի ձեռքը գլխի ճեղքվածին:

30 Մուտքի դռան մոտ արյունը լերդացել էր:

— Հալա տես՝ ի՞նչ արյուն ունի,— դարձավ ինձ ավյող պաշտոնյան ախպես, կարծես ափսոսում էր, որ ծերունու երակներում դեռ արյուն կա:

Հետո իմացա, թե բանն ինչու՞ն էր:

Այդ ծերունուն իր մի ընկերոջ հետ շուկայում բռնում են, քերում միլիցիա և ստիպում, որ միլիցիայի համար փայտ սղոցեն, իհարկե, անվարձ։ Մարդիկ վախից համաձայնում են։

Ողոցում են մինչև իրիկուն, մյուս առավոտ մի ընկերը շի գալիս։ Ծերունին մնում է մենակ, սպասում է մի քիչ, հետո հերթապահին հայտնում, որ մենակ չի կարող սղոցել, թող մի մարդ տան։

Հերթապահը զայրանում է, հրամայում, որ մենակ սղոցի։ Երբ ծերունին հայտնում է, որ չի կարող, հերթապահը տուր թե կտաս վզակոթին, մի աքացի էլ մեջքին և սանդուղքներով 10 գլորում վար։

* * *

Ես արյուն շատ եմ տեսել՝ կոխվ, կոտորած...

Սակայն ծերունի փայտհատի արյունոտ պատկերն ամուր մեխվել է ուղեղիս։

Եվ երբ հիշում եմ «երանելի» այդ տարին, ինձ թվում է, թե այն ժամանակ կար միայն անարդար մի բռունցք, կոշտ մի սապոգ, որ շարտում էր սանդուղքից վար այն ամենը, ինչ խեղճ էր ու թշվառ։

«ԱՐՏԵՆԻԱ»

Ամռան կեսօրվա կիզիչ արևը խանձում է: Մի նեղ կածանով ձին զգույշ փոխում է քայլերը, իջնում, նորից բարձրանում:

Գյուղը դեռ չի երևում:

Կածանը ցորենի արտերի միջով է անցնում: Բերք չկա այս տարի. ձմռան ցրտերը կտրել են, երաշտն էլ մի կողմից հայրել: Արտերում՝ լղարիկ հասկեր, հատ ու կենտ, թզաշափ բարձրությամբ:

10 Կանաչն է փրփոռում միայն բազմերանդ ծաղիկներով բնական մարգերում, որ նախշուն գորգերի պես փռվում են սալալանջերին:

Հեռվից, ասես, քաթանի կանաչ գույնի վրա մեկը վրձինով քմահաճ գծեր է քաշել՝ մի տեղ կարմիր, մյուս տեղ՝ դեղին:

Բանուկ ճանապարհ չէ: Գնում եք ժամերով, ոչ ոքի չեք հանդիպում: Հնձի ու վարի ժամանակ միայն մի քանի օր բանում է ճամփան: Գյուղից-գյուղ երթեակ քիչ կա: Ամեն գյուղ ինքնամփոփ է, հարևանի մոտ գնալ-գալ չունի:

20 Կածանն իջնում է դեպի ձորը, անցնում սրածայր ժայռերի տակով: Վայրէջքը դժվար է, քարոտ, առապար: Ներքևն անդունդ է. մի անզգույշ քայլ՝ և մեծ կտորը ականջդ կմնա:

Վերևում ժայռեր են, որոնց հիմքը հեղեղը փորել է, մաշել, և մի թեթև ցնցումի են սպասում, որ գլորվեն ներքև:

Մի հեղեղ լինելիս՝ ավազախառն սելավը սրբում է կածանը, քար ու հողով ծածկում և տեղ-տեղ դժվար անցանելի խորխորատ կազմում:

Քերծի տակից մեկը հերսոտ «թոշ-թոշ» է անում և հայհոյում: Հավասարվում ենք: Գյուղացի է, հանդ է գնում: Մի սրածայր մահակով բզում է իշին, զարկում զայրացած, իշատիրոջ հերն անիծում:

Լղար քոսոտ էշ է, գութանի խոփն ու թևը բարձած: Բարակ ոտքերը զգույշ է փոխում և ամեն քայլափոխին տնքում բեռան տակ:

Գյուղացին էլ է շալակել, և քափ-քրտնքի մեջ կորած, դժվարին վերելքով և՛ ինքն է բարձրանում շալակն ուսին, և՛ էշին բզում, հրում:

10

Մի կողմ եմ կենում, որ անցնի:

Շալակը մի քարի է գնում, մեջքը դեմ է տալիս և փափախով քրտինքը սրբում: Գեղի ճանապարհն եմ հարցնում:

— Հենց էս կածանը գեղի վրա յա իջնում,— ասում է և հարցնում, թե ինչո՞ւ եմ գնում:

Պատասխանում եմ. նա մի քիչ մտածում է, ասում, որ լավ գործով եմ գնում:

— Բարի նպատակ ա...

Եվ ոտից-գլուխ մի հայացքով շափում է ինձ, նայում ձիու սարքուկարգին:

20

— Ես էս կառավարության մի բանը գլխի չեմ ընկնում: Էդ ո՞նց ա, գյուղերը ման եք գալիս ու մի նշան չունեք, որ տեսնողն էլ իմանա, թե օրենքի մարդ ես: Առաջ է՛, էն քյոխվեն, որ էլի անուսում մի մարդ էր, մի մեծ զինջիլ վզին կախ էր ման գալիս: Տեսնողն էլ իմանում էր, որ հա՛, սա քյոխվա յա...

Ասաց ու քրտինքը նորից սրեց:

Այնքան շարժաշ դեմք ունեի, խեղճ արտաքին: Տեղով մի միտք էր, թե՛

— Ես հեշ, հա՛, քո ասածն ա...

30

Էշը բավական հեռացել էր: Նա մի անգամ էլ կրկնեց, թե կածանն ուղիղ գյուղի վրա է իջնում, բեռը շալակեց և ոտնեքը ծանրության տակ կքելով՝ սկսեց բարձրանալ սարն ի վեր:

Քիչ հետո նորից լավեց նրա բարկացած «թոշ-թոշը»:

Ներքե՛ ձորի մեջ, լեռնային գետակն էր աղմկում, ճերմակ փրփուրներ բաշին ցատկոտում քարի վրայով:

27

Մի պահ դժվար թվաց ինձ աշխատանքը գյուղում, որպես առապարը քարոտ, անհատակ՝ անդունդի պես և անդուլ, ինչպես հոսանքն աղմկող գետակի:

• • •

Անսվաղ պատերով մի մեծ սենյակում տեղավորված է և՛ «խրճիթը», և՛ գյուղխորհուրդը, և՛ ՓՕԿ-ը:

Սենյակում տաշեղների կիտուկներ են թափված հատակին, ռանդած տախտակներ և հյուսնի գործիքներ: Դպրոցի համար նստարաններ են պատրաստում: Լենինի նկարը՝ սևացած քարից խմորով փակցրած և պլակատներ՝ մի հատը թարս կախած և լոգունգներ շարեշար, իբր նախշ:

Գյուղում իսկույն իմանում են, որ քաղաքից մարդ է եկել: Եվ մեկ-մեկ հավաքվում են, անպատճառ մոտենում, ձեռք տալիս, քեֆ-հալ հարցնում և հեռվից, կիռ ու մեռ ճանապարհով, մոտենում գալուդ նպատակին:

— Տեսնում եք, ինչքան քանդված տներ կան մեր գեղում:

— Յոթն անգամ ենք գաղթել,— ասում է մեկը:

Ավերակ տներ շատ կան, պատերը փլված, դուռ ու պատուհան ալրած, հանած տեղից: Ազգամիջյան կռիվների ընթացքում մի քանի անգամ տեղահան են եղել, թալանվել և նորից վերադարձել, զոմ ու մարագ նորոգել, տունը կարգի բերել:

Ավերակ տնատեղերում փարթամորեն աճել են սոխ, կաղամբ, ծխախոտ:

Տան դիմաց, ծառի շվաքում, իր աժդահա հաքակով մեկ փռվել է մեկը, քնել մուշ-մուշ:

— Զա՛ն նրան: Աչք էլ չունի, աչքացավ էլ,— ասում է մեկը և ավելացնում, որ քնողը գեղի աղքատներից է, տանն ուտելիք չկա, գյուղում էլ՝ աշխատանք:

Բաքվից մի բանվոր է եկել, նույն գյուղացի: Ընկերները նրան ուղարկել են գյուղի ապրուստն իմանալու, դպրոցի կառուցմանը հսկելու: Փող են հավաքել դպրոցի համար, գրքեր է բերել և մի դրոշակ, որ մի քանի օր առաջ առանձին շքով գյուղին է նվիրել: Բաքվի բանվորների վրա մեծ հույս ունեն: Դպրոցի կառուցման աշխատանքը նրանց վզին է ընկած:

Գյուղը միայն աշխատավոր ձեռք է տալու, քար ու կիրն է բերելու:

Մի քանի հոգի գանգատվում են, որ թերթերը կանոնավոր չեն ստացել: «Մաճկալը» երկամսյա թերթ է այդ գյուղի համար: Վեց ամսում երեք համար են ստացել:

— Հենց միայն անունն ենք լսում, բայց իրան չենք տեսնում:

* * *

Նախագահը ժողովը բացում է: Հավաքվել են, նստոտել գետնին, տաշած տախտակի վրա, պատուհանին:

— Էդ մահակները մի քիչ քաշ պահեք, — նկատում է նախագահը դռան մոտ կանգնած մի քանի հոգու, որոնց բարձր պահած մահակները ներս մտնողին խանգարում են: 10

Օրակարգում խնդիրներ շատ կան: Արտել, հողային հարց, դաշտապահի ընտրություն և զանազան գործեր:

Նախագահն ինքն է խոսում արտել կազմելու մասին, պատմում է, թե ինչքան դժվար է աղքատ գյուղացու համար մենակ աշխատել:

Տասներկու տնտեսություն միացել են և մի գութան կազմել: Այդ գութանի հետ է կապված արտել կազմելու գաղափարը: 20

— Մենք պետք ա «արտելիա» կազմենք, որպեսզի մենք էլ մարդկության շարքերում դասակարգվենք, — վերջացնում է նա իր խոսքը:

Ումանք դժվար են համոզվում: Մեկը, մահակին հենված, օրինակով ու առակով է իր միտքն ասում:

— Գութանում բոլոր եզները մին չեն. դալբ եզ կա, որ հա ծրից դուրս ա քաշում, ծուլություն անում: Նմանապես և «արտելիան»: Եթե բարկանամ՝ արնակոլուլ անեմ, տերության առաջ մեղավոր եմ, շանեմ՝ ընկերս թամբալ ա, ինձ հետ չի գալիս, բա էդ ո՞նց անենք: 30

Շատ են խոսում, աշխատում են իրար համոզել: Մի փոքրիկ խումբ է նկատվում, աչքաբաց ջահելներ, որոնք ինչ էլ լինի, որոշել են «արտելիան» հիմք դնել:

— Քյասիբը թող մեզ հետ գա, Մուքի ապեր: Մենք ջուկովի տղերք ունենք, մինը միևից ասլան:

Մուքի ապերը «ղալը» եղան պատմությունն անողն է։ Դարձյալ առակով և օրինակով է խոսում, բայց վերջում ջահելները հաղթում են։ Մուքի ապերը մի անկյուն է քաշվում, չի բուխին զոռ տալիս և փափախի տակից ունքերը կիտած նայում ջահելներին, որոնք իրեն հակառակ խոսեցին։

Մի քանի սպիտակ գյուղացիք թիկն են տվել պատին, թաղբահ են քաշում, ժպտում են ծերի ժպտով, բարի ու զարմացած են, որ իրենց կյանքի վերջում ջահելները չլսած, չտեսած բաների մասին են խոսում։

* * *

10 Հողային վեճ կա, ավելի ճիշտը՝ մի ծառի հարց։ Մառը երկուսի սահմանում է բուսել, արտի միջնակում։ Հին վեճ է. ամեն տարի նույն բանը կրկնվում է, երբ պատերը նորոգում են, փլվածը պատում։ Մեկն ասում է, թե՝ ծառն իմն է, մյուսն էլ՝ իմն է։ Չեն էլ ուզում ծառը կտրել, բայց այնքան պինդ են պատել ծառի շուրջը, որ ծառի բունը չի հաստանում։

Վեճին վերջ են տալիս, ծառը համարում դպրոցի սեփականություն։ Կողմերը մի պահ վարանում են, հետո համաձայնվում։

— Թող ձեր ասածը լինի...

20 Հանդում մի ոչխար է կորել, թուրք քոչվորի ոչխար։ Տերը գյուղի խորհրդից խնդրել է իմանալ, թե ո՞վ է տարել։ Էլի Մուքի ապերն է խոսում։

— Էդ մի նամուս չի մեզ համար, այ ժողովուրդ. հարևան ենք, էգուց էլ մեր տավարը նրանց հանդում կարող ա կորչի։ Եվ Մուքի ապերն առաջարկում է, ոչխարը եթե չգտնվի, գյուղի ոչխարներից մեկը նվիրել քոչվորին։

Առաջարկներ են անում, կասկած հայտնում, թե կարող է գալը կերած լինի։ Բայց Մուքի ապերը չի համաձայնվում։

— Գելը որ ուտի, մի հետք կմնա,— և ավելացնում է.

30 — Հիմա ոչ ծեծ կա, ոչ էլ երդում տալ։ Գողն էլ չի ասելու, էլ ի՞նչպես իմանանք, թե ով ա կերել էդ քյասիրի ոչխարը։— Եվ առաջարկում է կասկածավորին մի քանի ոռոգի հասցնել, ու ոչխարն իսկույն մեյդան կհանի։

— Մուքի ապեր, հիմա թակ չկա,— ասում է Բաքվից եկած բանվորը:

— Էդ ա փիս է՝... պիտի թակես, որ գողի աչքը վախենա,— պատասխանում է Մուքի ապերը:

Մի քանի հոգի գլխով հավանության նշան են տալիս:

* * *

Ժողովը վերջանում է: Մեկը մոտենում է ինձ, հայտնում, որ առանձին ասելիք ունի:

Թղթակից է, գյուղի ժրաջան աշխատողներից մեկը: «Արտելիայի» մասին առաջին անգամ նա է խոսել գյուղում: Մի պակաս տեսնելիս գրում է, իմաց է տալիս թերթին: 10

— Թե չէ՝ մի քանի տուն կա, որ չվախենան, գեղի աղքատներին հում-հում կուտեն:

Հոգված է գրել, որ այդ ունեւորներից մեկը մի աղքատի խաբել է և հողը զավթել: Հոգվածը տպել են, լրագիրը գյուղ է հասել, կարդացել են ժողովում: Եվ հալածանքը ծայր է առել: Սպառնացել են, թե՝

— Խելքդ գլուխդ հավաքիր. եթե մի անգամ էլ մեզ խայտառակ անես, մեր պատվին դիպչես, գլուխդ ուսերիդ վրա չի մնա:

Ափաշկարա չեն հալածում, ծածուկ են անում: Թղթակցի 20 արտն են արածացնում գիշերով, տավարը նրա խոտատեղին քշում, ծառը կտրում, քաշած պատը փլցնում:

Երկու կրակի մեջ է: Դատարանի տա, վախենում է, որ ավելի կվնասեն: Չտա, չի լինում:

— Էսպես մտքիս հետ կռիվ եմ տալիս:

Գյուղում մենակ է, Հուսահատության րոպեներ են եղել, տատանվել է, մտքում դրել է հրաժարվել գրելուց, հաշտվել իրեն հալածողի հետ, բայց դիմացել է: Վճռել է շարունակել:

* * *

Մութ է արդեն:

Գյուղի դիմաց ողորկ լանջով մի սար է ցցված՝ սրագա- 30
գաթ ու լերկ: «Դագ-Մելիքի» սարն է: Նստել ենք տան առաջ:

Ընկերս պատմում է, թե ինչու սարին «Դագ-Մելիք» են ասում:

— Մեր գլուղն առաջ մեկիքին էր պատկանում: Պապս էր պատմում, թե մեկիքն ինչ ուզեր, անում էր գլուղում: Մի լավ օր չէին տեսնում նրա ձեռից:

Ու եթե մեկը հակառակ գնար մեկիքի կամքին, ուզածը չկատարեր, մարդ էր ուղարկում, բռնել տալիս, ոտ ու ձեռ կապոտում և սարի գլխից գլորում... էն օրից էլ սարի անունը մնացել է «Դադ-Մեկիք»...

«ՏՐԱԽՏՈՐԻ ՄԱՇԻՆ»

Գյուղը հեռվից քարակույտերի է նման: Աթարի սրածայր կիտուկներն են, խոտի դեղնած դեզերը, մեկ էլ երգիկներից քարձրացող ծխի քուլաները, որոնք անցորդին իմաց են տալիս, թե այդտեղ գյուղ կա, մարդիկ են ապրում:

Շատ հին անցյալ ունի գյուղը: Տների պատերը մամռոտել են, գերեզմանատան քարերը կիսով չափ թաղվել են հողի մեջ, շեշտել՝ արևից, անձրևից: Ինչե՛ր չի անցել գյուղի գլխով: Քանի՞ դարեր քարվանի պես եկել են, անցել ու հետք թողել: Հալածել են գյուղին, ավերել, հրդեհել մի քանի անգամ, բայց էլի հավաքվել են, քարերը դարսել իրար վրա, հնացած գերանները շարել և պատսպարվել նրանց տակ ու շատացել՝ իրենք էլ, գոմի տավարն էլ:

Հեռվից այդպես է թվում: Ու եթե տեսել ես գյուղը տարիներ առաջ, նայում ես հիմա էլ և մտածում, որ գյուղում ոչինչ չի փոխվել, դեռ ավելի են հնացել գուցե տները, քարերն ավելի մամռոտել:

Այդպես չէ սակայն:

Գյուղի ներսում, մզլտած, ծխից սևացած պատերով խրճիթներում ամեն ինչ տակն ու վրա է եղել: Անդարձ մեռնում է հինը, ու նորը գարնան կանաչի պես հերվա դեղնած ցողունների արանքից ծլում է փարթամորեն:

Ավելի շատ գիտեն, ավելի բանիմաց են: Զինաստանով էլ են հետաքրքրվում, բյազի գնով էլ, կոռպերատիվի հաջողությամբ էլ: Երբեմնի աղքատը, որ անխոս հարսն էր ունևորի առաջ, հիմա համարձակ նրա երեսովն է տալիս.

— էն անցավ, գիտեցածդ մոռացիր...

Կոմսոմոլը մերվում է գյուղի հետ, բռնաբերում ուժեղանում է. հիմա ավելի շատ են թերթ կարդում, ժողովներն ավելի բազմամարդ են, քան առաջ, երբ շարշի կար, քյոխվարու պրիստավ:

* * *

Գյուղ ենք գնում ընկերոջս հետ: Նոր գործիքներ ենք ուղարկել՝ սերմազտիչ, շարքացան, քամհար: Գնում ենք՝ ցույց տալու, աշխատեցնելու:

Արևը թեքվել է արդեն, իրիկնանում է: Հնձած արտերում խրճերը դեռ չեն հավաքել: Մի մեղմ խաղաղություն կա դաշտերում, որ մերկացել են ցորենի դեղին հասկերից: Մարդ չկա, և խաղաղության հետ ամայություն էլ կա դաշտերում: Ընձողուկներն են միայն, որ խմբերով թռչկոտում են հնձած արտերում:

— Ինչքա՞ն դժվար էր առաջ գյուղում աշխատել, — ասում է ընկերս, որ քսան տարի անընդհատ, իր գործին հավատարիմ, շրջել է մեր գյուղերում, տարիներ առաջ նոր ագրո-խոսք ասել: Ծերացել է այդ գործում, ճերմակել են մազերը, բայց ձեռքերում դեռ ուժ ունի աշխատելու:

— Առաջին անգամ էս գյուղը ես եմ եկել: Լավ հիշում եմ, 20 խոսքի, ցույց տվեցի նոր գործիքներ, բայց չուզեցին ձեռք բերել: Մի քանի «աղսախկալներ» խանգարեցին, նույնիսկ շարքացանը տնազ տվին, ասացին, թե մեր հողերում էս մաշինը որ երևա, մեր սերմը կկտրի:

Պատմում է, թե ինչպես ժողովից հետո քնելու էլ տեղ չեն տվել, հուսահատ ու փռշտան ուզել է քաղաք վերադառնալ: Քյոխվան մի էլ է տալիս, խուրջինը պցում է վրան և ոտով, էշին բզեռով, գյուղից հեռանում:

— Ինչքա ինձ վրա բարկանում էի, թոնթորում, նզովում, թե ինչու ուրիշ արհեստ չսովորեցի...

30 Կես ճանապարհին իշատերը նրա ետևից հասնում է, էշը ետ տալիս, խուրջինն էլ, իրեն էլ թողնում կիսաճանապարհին:

— Հետո իմացա, որ գյուղում նրան ասել էին, թե էշը սատկելու է, եթե ես եմ տարել: Տեսա էլ ճար չկա, խուրջինն ուսս առա և ճանապարհս շարունակեցի: Կես գիշերին բեզարած տուն հասա:

Իսկ հիմա թամբած ձիով ենք գնում. իրենք են մեղ
կանչել...

* * *

Գյուղի վերևում նոր շինած վարձակայանի առաջ գյուղա-
ցիք են հավաքվել: Ընդարձակ կալում մի տեղ քամհարն է աշ-
խատում, քամած ցորենը սերմազտիչի մեջն են լցնում, և մե-
քենայի ներքևից թափում է սերմացուն ջոկ, հավի կուտը ջոկ,
ուտելու ցորենն էլ ջոկ:

Կայանի քաց դռներից երևում են շարքացան մեքենաները,
որ պսպղին են տալիս: Նոր ձևի գութաններ կան, երկաթե փոց-
խեր և ուրիշ մեքենաներ:

10

Աղմկում է քամհարը, փռշի է հանում, մեկը փռշու մեջ
անընդհատ թիակն է թարծրացնում, հարդախառն ցորենը
լցնում մեքենայի մեջ: Իսկ տրիերն էլ գոգոտում է, ոսկեհատ
ցորենը թափում պարկերի մեջ:

Մի քանի օր է, որ բացվել է կայանը: Բոլոր գործիքները
նոր են ստացված. վարձակայանն էլ նոր է շինված: Գյուղի
նեղլիկ ծուռ ու մուռ փողոցները, ցածր դռները ոչ մի հարմա-
րություն չունեն շարքացան կամ մի ուրիշ մեքենա տեղավո-
րելու, փոխադրելու գյուղամեջ: Ստիպված կայանը շինել են
գյուղի գլխին, հանդ տանող ճանապարհի բերանին:

20

Հավաքված են գյուղացիք, նայում են զարմացած: Ոմանք
կռանում են, տակից նայում կամ վիզը երկարացնում վերից
նայելու, տեսնեն, թե միջին փնչ կա, որ այդպես լավ մաք-
րում է:

— Մեր կնանոնց կռները դինջացան, խախալները կոտր
ընկան,— ասում է մեկը:

Մյուսը հարցնում է, թե՝

— էս «ազրանովը» Ռուսեթի հողում կարա՞ն շինեն:

Գյուղատնտեսական մեքենաներին շատերն են «ազրա-
նով» ասում: Լեզուն դեռ պատ շի գալիս, որ շարքացան ասի,
զտիչ, քամհար:

30

— էս «ազրանովը» սերմ ա գցում, էս մի՞նն էլ ջոկում
ա,— իրար բացատրում են:

Նայում եմ ընկերոջս: Թիկն է տվել պատին և անշարժ

նայում է նրանց, որոնք տարիներ առաջ էշ էլ չտվին, հիմա խոնվել են մեքենաների շուրջը, ինչպես երեխաները նոր խաղալիք տեսնելիս:

Մայր մտնող արևի շողերի հետ երանության մի ժպիտ խաղում էր նրա հոգնած, տարիների կնճիռներով ակոսած դեմքին:

* * *

— Ա խալիսը, հավատալս չի գալիս, թե էս իմ ցորենն ա էսպես խտակ:

10 Զտիչը դադարում է: Մաքրած ցորենի մեջ տասնյակ ձեռքեր են մտնում, մի-մի բուռ անում ու մատներով խառնում, տեսնեն ինչպես է մաքրել: Ծորենի տերն է, որ դարմացել է լավ սերմացու ստանալուց:

— Հլա շատ կգարմանաս, Մուքի ամի.— պատասխանում է մի ուրիշը, որ նախքան այդ, ներքին պարծանքով պատմում էր, թե ինքն ինչ մաշիներ է տեսել Գերմանու պլենում: Երեք տարի աշխատել է լինչ-որ տնտեսությունում, ծանոթ է մեքենաներին:

20 — Հմի էդ ինձ համար ոնց որ խաղ ու պար.— վերջացնում է նա իր պատմությունը Գերմանու պլենում տեսածների մասին:

— Մուքի ամի, աստված կարա՞ մեղավորին արդարից էսպես ջոկի.— ձայնում է մի ջահել, և կողքին կանգնած մի ուրիշ ջահել պատասխանում է.

— Աստված էդ հունարը շունի:

Իսկ Մուքի ապերը զտած ցորենը շալակում է, դանդաղ քայլերով հեռանում գյուղի նեղլիկ փողոցներով:

Գլխից կտուրներից ձեն է տալիս, որ ժողով կա, ու հետո էլ, թե՛ մի ոչխար է կորել հանդում, տեսնողը գա իմաց տա խորհրդին:

30 Ժողովի են գալիս, բայց բոլորի բերանում էլ մի խոսք կա միայն.

«Ագրանովի» մաշիներ:

Գալիս են մեկ-մեկ, նստոտում բակի քարերին: Գյուղ-խորհրդի նախագահը մինչև ժողովի բացելը մի քանի գործեր է քննում, գանգատներ ընդունում:

Մանր գործեր են. մեկի ոչխարն է ընկել մյուսի արտը կամ հերվա ցորենից տալացուք կա, որ դեռ չի ստացել: Գործերը քննվում են շատ արագ, բանավոր գանգատի հիման վրա. բոլորին էլ հայտնի է, թե ինչ որոշում պիտի տա խորհուրդը: Գյուղական աղաթն է՝ քանավոր մի օրենսգիրք առանց մի հոդվածի, առանց հատվածի:

Գործերը պրծան: Արդեն բավական բազմություն է հավաքվել:

— Հա՛, ընկերներ, դե կանգնածը մի նստի հալա,— ասում է նախագահը:

10

— Էսօրվա ժողովում մին օրակարգ ունենք, բոլորիս էլ արտակից բան ա...

Եվ մի քանի խոսք է ասում այն մասին, թե ինչքան դժվար է գյուղում հզնեբրով վարուցանք անել, օրինակ բերում, թե մի օրվա վարելու համար մի եզան վրա քանի ճիպոտ են ջարդում, և հանկարծ խոսքը ընդհատելով՝ դառնում է մեկին, վկա կանչում.

— Քո ալա եզը վար անելիս սատկեց ո՞չ...

Նա էլ ասում է.

— Բա սատկեց ո՞չ:

20

Եվ խոսքը շարունակում է, ուրիշ օրինակ բերում՝ ապացուցելու, որ հզնեբրով վարուցանքը ձեռնտու չի:

— Պետք ա մենք տրախտորի մաշին բերենք:

Այդ ասելիս մի թեթև շարժում է նկատվում ունկնդիրների մեջ, որոնց դեմքերը կիսամութի մեջ պարզ շեն երևում: Թուֆունի կրակներն են, որ պսպղին են տալիս:

Ընկերս է խոսում տրակտորի առավելությունների մասին, բացատրում է, որ հարկավոր է ընկերություն կազմել, ընկերության կանոնադրությունն է կարգում:

— Մեր հողերում բան կանի՞ էդ տրախտորի մաշինը,— հարցնում է մեկը, մյուսն էլ, թե՛

30

— Մաշինն առանց եզան ո՞նց ա շուռ տալու ծրելիս...

Էլի այն գյուղացին է, որ Գերմանու պլնում հազար հրաշք է տեսել. պատմում է հինգ տարի, և դեռ չի վերջանում տուտը տեսածի: Նա էլ մի կողմից է ավելացնում տրակտորի առավել կողմերի մասին:

— Մաշին ա էլի, մեծ մաշին. խոփերը ետնան քաշ տալիս, Մին օրում հինգ օրավար ցել կանի:

— Հինգ օրավա՛ր... էդ հո հրաշք ա:

Գնի մասին են հարցնում, ուզում են իմանալ, թե՛

— էդ տրախտորի մաշինի լեզուն հասկացող կճարվի՞ գյուղում:

Սկսում են թեկնածուների անուններ տալ, թե ով կարող է տրակտորով վարել: Գյուղը տասնյակ շոֆեր ու մեխանիկ ունի Բաքվում, պետք է մեկին գրել, որ տրակտորի լեզուն սովորի և գյուղ գա:

10

— Դե ի՞նչ եք ասում, այ ժողովուրդ.— ասում է նախագահը.— էն «ագրանովի» մաշինին էլ հավան չէիք, ասում էիք, թե մեր հողերում կարալ չի աշխատի:

— Ինչ պիտի ասենք: Որոշ դնենք. մարդս մի եզ տա տրախտորի մաշինը բերենք... Ծա իմ ագին ծաղիկ եզը էս գըլխից տալիս եմ էդ նպատակին,— ասում է մեկը, տեղից կանգնում և սպասողական դիրքով նայում, թե մյուսներն ինչ կասեն:

20

Քսանից ավելի գյուղացիք համաձայնվում են իրենց եզները տալ, տրակտոր առնել:

Բայց ժողովը որոշում է ցորեն հավաքել, ընկերության ամեն մի անդամից հինգ փութ ցորեն: Հենց տեղնուտեղը ցուցակ են անում, գրվում են ներկաները, քացականների կողմից էլ են երաշխավորում:

Ուշ է արդեն: Գյուղացիք ցրվում են, հարևանը հարևանի հետ մինչև տուն խոսում է տրախտորի մաշինի մասին:

Մի խումբ երիտասարդներ շրջապատել են մեզ, ուզում են ավելին իմանալ, անհամբեր սպասում են տրակտորին:

30

— Մի պրծնենք էս շարշարանքից, էն ժամանակ տես գեղում ապրելն ինչքան կհեշտանա,— ասում է նախագահը, որ մինչև այդ ցորենի և անդամների քանակն էր հաշվում:

Ծվ քանի՞ ուղեղներ մզլուտած, ծխից սևացած խրճիթներում այդ գիշեր միտք արին քաղաքի տրակտորի մասին:

ԱՐԳԱՐԵՆՑ ԻՎԱՆԻ ԴԱՏԸ

1

Գյուղում Արգարենց Իվանից հարուստը ջկա: Ձիեր ունի, եզներ, բաղ ու բոստան, տարին 2 բատրակ է պահում, իսկ գարունքին մի շոբան էլ ավել է վարձում՝ ոչխարը սար տանելու համար:

Ձմեռն էլ պարապ չի նստում, ուշքը փողի վրա է, մի քամի մանեթ աշխատելու: Ձեռաց փող է տալիս, առանց մորհակ, մանեթին քսան-երեսուն կոպեկ էլ վրա դնում: Ոչխար է մորթում, եզ ու կով առնում, ծախում, մի խոսքով, մի ձեռքը 10 միշտ փողի հետ է խաղում, մյուսը՝ ամբարների քանալիների հետ:

Արգարենց Իվանի ավել անունը դրել են «քյասիբ ուտող»:

— Էդ կայքդ ո՞վ ա ուտելու, Իվան, ժառանգ էլ չունես,— հարցնում էին գյուղացիք, երբ աշխատանքից ազատ ժամերին զրույց էին անում պատի տակ:

Իվանը խեղճ էր ձևանում, վիզը ծռում և կամաց ասում.

— Է՛, ինչ ունեմ, որ է... Երկու լղար եզ, մի քանի կով: Էն ա, ծախում եմ, տուրքը տամ...

— Դե լավ, լաց մի լինի, մեզ էլ չես խաբելու, Իվան,— 20 ասում էին գյուղացիք:

Իվանը մի հոգս ուներ՝ ժառանգ ունենալ: Եվ երբ այդ հարցը տալիս էին նրան, թե կայքդ ով պիտի ուտի, խեղճանում էր, մտքում նզովում իր չբերք կնոջը, տուն դառնալիս ուշունց տալիս դարդից դեղնած կնոջը:

Իվանը մտքում դրել էր ժառանգ ունենալ, թեկուզ ուրիշ կնոջից:

Մի ուրիշ հոգս էլ ունեւր Աթգարենց Իվանը, նոր տուն շինել:

Նստել, հաշիվ էր արել, թե ի՞նչ պիտի նստի տունը. հաշվել էր և ձեռքի փողը, բայց ոչ ոքի չէր ասել, թե ինքը իր տունը կշինի ունեցած փողով:

Մի քանի օր հետո Իվանը, իրիկնադեմին, իր կալի մոտ խոսեց հարեան Սրապի հետ: Սրապն աղքատ էր, կայքը վառեիր՝ ծուխ էլ չէր բարձրանա:

10 — Սրապ, ուզում ե՞ս հարստանաս,— ասաց Իվանը: Սրապը զարմացած նայեց:

— Էգուց կացինն առ, գնա անտառում գերաններ պատրաստի տանս համար, գիշերով քեր:

— Բա բիւժ, — հարցրեց Սրապը.

— Առանց բիւժ, ծածուկ բեր.

— Բա որ բռնե՞ն, — էլի հարցրեց Սրապը:

— Ա, տնաշեն, բռնեն, քեզ ի՞նչ պիտի անեն, ինչ ունես, որ ի՞նչ տանեն: Չես փմացե՞լ, որ էս կառավարութիւնը աղքատի համար է հոգս քաշում, դու էլ աղքատ ես էի...

20 Սրապը մինչև միտք կաներ, Իվանը նրա ձեռքում մի քանի արծաթ դրեց, արծաթից Սրապը տաքացավ: Տանը հաց չկար, շոր չկար:

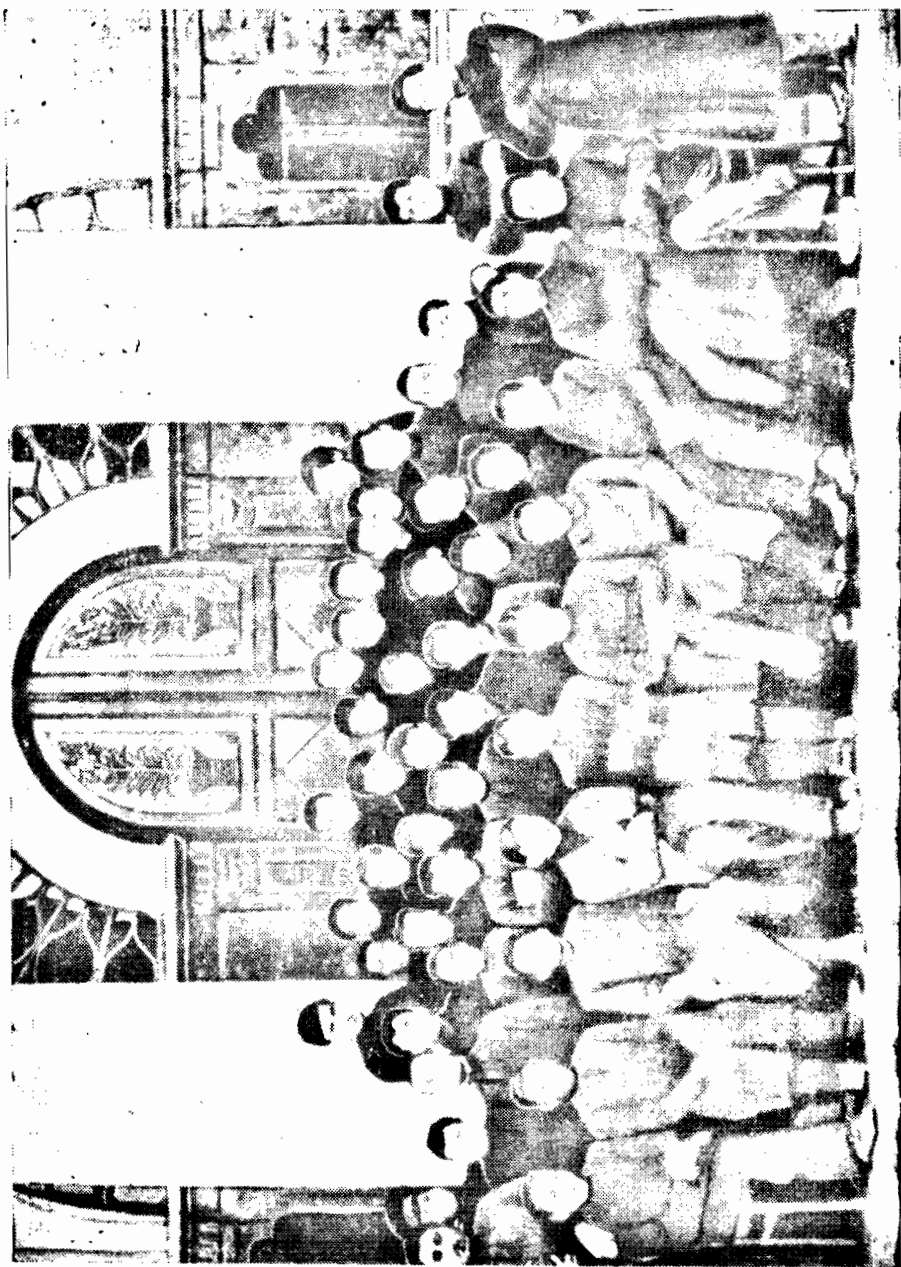
— Լավ,— ասաց: Եվ գիշերով կացինն առավ, գնաց անտառ:

3

Սրապը տասներկու գերան կտրել էր, վեր գցել, կլպել. Երեքն էր մնացել: Քրտինքը փրփուր էր դառել, Սրապը չէր բեզարում:

30 Երբ վերջին ծառը ընկավ, Սրապը կոացավ, որ ճյուղերը կտրատի, ոտնաձայնի վրա ետ նայեց: Մառի մոտ անտառապահն էր կանգնել:

Սրապը գունատվեց, կացինը ձեռքից վեր ընկավ: Երկու օր հետո, անտառապետի կազմած արձանագրութիւնը դատարան գնաց:

Երևանի երեխաների երգչախումբը 1913 թ. (Բակունցը վերջին շարի աջից երկուրդը)

Ա. Բախունց (1917 թ.)

— Իվան, տունս քանդեցիր, խայտառակ արիր,— ասում էր Սրապը:

— Բան չկա, կասես, որ քեզ համար ես կտրեի: Աղքատ ես, բան չեն առնի, կներեն,— սիրտ էր տալիս Իվանը:

Դատարան գնալուց առաջ Աբգարենց Իվանը գիշերով Սրապի տունը երկու փութ ցորեն ուղարկեց, նոքարին պատվիրեց թե՛

— Ասա, որ կալին էլ կտա...

4

Դատավորը հարց ու փորձ էր անում Սրապին:

10

— Ինչո՞ւ ես բերել, քեզ համար է, թե չէ: Ասում եմ, սուտ որ ասես, օրենքը քեզ խիստ կպատժի,— ասաց դատավորը:

Սրապը հանկարծ հետ նայեց: Իվանը նստել էր առաջին շարքում, որպես թամաշա անող: Սրապը նայեց Իվանին, Իվանը աչքով արեց.

— Պիտի ասեմ, Իվան, պիտի ասեմ: Հոգուս վրա մեղք մի դնի, ես անմեղ եմ:

Եվ բոլորը պատմեց: Հետո մոտեցավ դատավորին.

— Ահա շորս արասին, երկու փութ էլ ցորեն կա տանը, 20 ձեռք չեմ տվել...

Դատավորը, թե՛

— Ապրե՛ս, Սրապ:

Երկու օր հետո Իվանին պիտի դատեին:

Ժառանգ ունենալուց ավելի ծանր հոգս թվաց Աբգարենց Իվանին դատը, որ երկու օր հետո պիտի լիներ:

ԻՎԱՆ ԲԵՅԸ

Գավառական մի քաղաք. լայն և ուղիղ փողոցներ, կանաչ խոտ մայթերի վրա, տների առաջ բոստաններ և բարձր, ըստ-վերախիտ ծառեր, որոնց շվաքի տակ իրիկվա հովին նստում են հարևան կանայք, զրուցում, մինչև նախիրը հանդից գա, կիթ անեն, թեյ գցեն ու թեյից հետո խաղան նարդի, հետո՝ խոր քուն, մինչև լուսաբաց, մինչև նոր կիթ:

Մի քաղաք, ուր այսօր երեկվա պես է, վաղն էլ դժվար թե մի բան լինի: Մի խուլ անկյուն, ուր ավտո տարին մի անգամ է գալիս, փողոցներում մարդ էլ չկա, որ անցնելիս դիպչես:

Լեն ու արձակ, տան կարած վերմակի պես, իրա քեֆին քաշվել է սարերի ետև, միտք էլ շունի մեծ քաղաքին միանալու: Զարթնում է արևի հետ, մի քիչ շարժվում և երեկոյան նարդուց հետո քուն մտնում:

Այդ փոքր քաղաքում մի խուլ փողոց... տասներկու տուն: Իրար լավ գիտեն, հարևանի աքլորն էլ են ճանաչում ու գիտեն, թե դրկիցն այսօր ճաշին ի՞նչ է եփել կամ ինչպես երեկ նրանց տանը մի բաժակ ընկավ, կոտրվեց:

Այդ խուլ փողոցում՝ դարձյալ կանաչ խոտ, ցածիկ տներ, պատերի տակ բանջար վայրի, ցերեկվա տոթին հաճելի շվաքարան նախիրից փախած հորթերի համար:

Մի պատյան, որի մեջ քաշվում է խխունջը, հենց որ անդուրեկան մի ինչ է շոշափում:

* * *

Իվան բեյի տունը այդ խուլ փողոցի տներից միսն է: Տան

այգին է, փողոցից քարն պատով բաժանված: Եվ ամեն տարի այգում ու բոստանում փարթամորեն հասնում են արևածաղիկն ու գլուխ սոխը, խնձորն ու սերկևիլը. վայրի խաղողի ճյուղերը, շղերի պես, փաթաթվում են պատին, կախվում փողոցի վրա:

Ամռան զով երեկոյան իվան բեյը սիրում էր նստել դարպասի առաջ, քարի վրա և թաղքեհի հատիկների հետ խաղալ, մինչև որ տնից ձեն տային, թե սամավարը սառչում է կամ մի հարևան գար, իվան բեյի հետ նարդի խաղար:

Հեյ գիդի ժամանակ: Ասես երազ էր, իսկի շէր եղել: 10 Ինչ մարդիկ էին գալիս իվան բեյի տունը, նրա այգում ինչ քեֆեր են արել, քանի պրիստավ է լեզգինկա պարել՝ խանչալով կամ գինու շիշը գլխին:

Իվան բեյի այգում մի տանձենի կա, բունը ճեղքված: Տարիների ընթացքում այդ ճեղքվածքի շուրջբոլորն ուռել է, հաստացել նեգրի պոռոչի պես ու սպի կազմել:

Երմուղով պրիստավն էր, թրով ծառը ճղեց.— կասեր իվան բեյը ու դանդաղ, ծերի դողդոջ ձայնով, ծոր տալով կպատմեր, թե Երմուղով պրիստավն ութ շուն էր պահում, լավ որսկան էր, կնիկն էլ թաթար էր, համեղ խմորեղեն էր պատրաստում: 20

Հերիք էր հիշողության տուտը բացվեր. կծիկը վերջ չուներ: Ետ կտար, ամեն մի հանգույցի մի պատմություն կաներ ու գլուխը կերերար, աչքերում հին օրերի կարոտը կփայլեր մեղմ, լուսաբացին հավիող աստղի պես:

Տունն էլ էր հին: Սանդուղքի գերանները փտել էին, տախտակները տեղ-տեղ վայր թափել, ինչպես իվան բեյի ատամները ժանգոտ, տան սյուների վրա տեղ-տեղ բորբոսը բուն էր դրել:

Սանդուղքով բարձրանալը դժվար էր: Իվան բեյի ոտքերում առաջվա ուժն էլ չկար: 30

Հին տանը երկուսով էին ապրում՝ ինքը և պառավ կինը, որ միշտ թոնթորում էր իր վիճակից, ամեն օր ամուսնու երեսով տալիս, թե ինչ է շաքարավազ չի բերում, որ ինքը մուրաբա եփի: Յավն ավելի էր շատանում, երբ պահարանի դա-

րակաների վրա դարսած պնականներն ու մուրաբայի դատարկ ամաններն էր տեսնում:

Մաղկում էր կեռասը, բալը, կարմրին էր տալիս կեռասը, հետո բալն էր սևանում, իսկ իրենք կարոտ էին մնում մուրաբի: Հարևանի ժիր մանուկներն էին սլոկում իվան բեյի ընդարձակ այգին, օգտվում նրա բարիքներից և գրպան ու ծոց պտուղներով լցնում, ծլկվում մի ապահով տեղ: Երբեմն էլ ճղակոտոր էին անում մի ծառ, պտուղ քաղում, իսկ ճյուղը թողնում ընկած, մորթած անասունի պես:

10 Իվան բեյը տուն էր գալիս, կինը լացակումած կոտրած ճյուղն էր ցույց տալիս և ասում, որ գանգատ տա... Իվան բեյը նայում էր, երբեք գլուխը, սուս անում:

Հենց գիտի ժամանակ: Առաջ ծիտն իր թևով կվախենար իվան բեյի ծառից մի կեռաս կտցելու:

Այսպես էր մտածում իվան բեյը, մտքի ծովն ընկնում, լող տալիս դեպի ետ, տասնյակ տարիներ ետ, երբ պրիստավի գրագիր էր, կանցելարի շեմքով ներս մտնելիս գետնին պազած գյուղացիք պիտի ոտքի կանգնեին, մինչև գոտկատեղ խոնարհ գլուխ տային:

20 Իսկ ինքը հազում էր խրոխտ, աչքերն աչ ու ձախ ման ածում, տեսնի թե ի՞նչ նոր մարդ է եկել կամ ո՞վ է երեկվա խոսք տված փեշքեշը բերել: Նայում էր ու, կանցելարի դուռը բաց անելիս, դռան շեմքին արձանի պես կանգնած ծառային ամեն օր հարց անում:

— Ակո՛ւփ, օթազս լավ ես սրբե՞լ, տես հա՛...

Ու մատը թափ էր տալիս: Իսկ Հակոբը մեջքն ավելի էր դեմ անում պատին, ձգվում, վիզը երկարում հնդուհավի պես և աչքերը առաստաղին գցելով ասում.

— Հրամե՛կ ես, աղա, քո ուզածն ա...

30 Այդ էր վերհիշում իվան բեյը դարպասի քարին նստած ժամանակ: Թագբեհի հատիկների միալար ձայնն ասես զանգերի ծանոթ ղողանջներ էին՝ հարազա՛տ ու հին:

Փողոցում իրիկվա դեմ քամին էր սուրում մեղմ, իրար էին քսվում տերևները վայրի խաղողի. մի հաճելի խշշոց կար իրիկվա կիսամութին: Իվան բեյը կիսախուփ էր անում աչքերը, այդ ձայնին ունկնդրում:

Այնքան մոտիկ, այնքան հարազատ էին թվում օրերը, որ անցան: Երազ էր, ասես չէր եղել...

* * *

— Իվան, դե եկ էլի, սամավարը սառավ,— ձայն էր տալիս կինը ներսից:

Իվան բեյը տնքալով վեր էր կենում տեղից, թաղբհը պահում գրպանում և դարպասով ներս մտնում:

Ամեն իրիկուն դարպասի երկաթ կապն ինքն էր գցում ու մի քար էլ դռան դեմ անում: Առաջ հեշտ էր քարը տեղից ժաժ տալ. կռներում ուժ կար, տանը ծառա կար:

Դարպասն ամրացնելուց հետո պարտեզի դռան պիտի նայեր ու տեսներ, թե պառավը չի՞ մոռացել հավաքունը ծածկել: Հետո տնքալով բարձրանում էր գերանները փտած սանդուղքով, նստում սեղանի առաջ և դեղնած, կաշին կուշ եկած ձեռքերով պինդ բռնում տաք բաժակը:

Իվան բեյը մի փոքրիկ կտոր շաքար էր դնում լեզվի վրա և ծպացնելով թեյը կում-կում խմում, կում անելիս գլուխը բարձրացնում, իջեցնում:

Իսկ կինը միշտ թոնթորում էր, թե էլ առաջվա թեյը չկա, կամ միսն է լղար, կամ էլի մուրաբի պատմությունն անում:

Թեյից հետո Իվան բեյը սովորություն ուներ հին ժուռնալներ նայելու: Եվ անպատճառ ակնոցը պիտի դներ քթի ծերին ու պատկերին նայեր ակնոցի վրայից:

— Այ թե հա՛,— ասում էր երբեմն, նրա փոքրիկ, ջրակալած աչքերը ժպտում էին, մատը դողալով դնում էր նկարի վրա և պառավին ցույց տալիս այն, ինչ հազար անգամ տեսել էին միասին: Հետո շրջում էր նկարը, մի ուրիշը բաց անում և էլի ուրախացած ասում:

— Ա պառավ մի տես է՛...

Հետո պառավը ժուռնալն իր տեղն էր դնում, իսկ Իվան բեյը հանվում էր քնելու: Բայց առաջվա քունն էլ չկար. անկողնում տապակ-տասակ էր գալիս, օֆ անում, մի կողքից մյուսը դառնում ու հանկարծ, միտը մի բան ընկնելուց, պառավին վարթնեցնում էր, ասում թե.

— Էդուց իմ պալտոնիս էն կոճակը կարի, այ պառավ:

Իվան բեյի վերարկուն...

Օձիբը մաշված, վրան մի մատ շորացած քրտինք ու կեղտ, որ փայլում էր մոմած հատակի պես: Իվան բեյը վերարկուն ուսին էր գցում կամ մի թևը հագնում, իսկ մյուս ազատ թևով վերարկուի տակ էլի թագքեհի հատիկները գլորում:

Այդ տեսքով թևը շարդած սագի էր նման Իվան բեյը, մի պառավ սագի, որ ընգլնգալին է գնում ու կախ ընկած թևը գետնի վրայով քարշ տալիս:

10 Քսան տարուց ավել էր, որ այդ վերարկուն նրա ուսին էր: Պարզե էր ստացել իր մի վաղեմի ծանոթից: Այնքան պսպղան կոճակ կար վրան և այնպես լավ էր սազում այդ վերարկուն Իվան բեյին:

Երբ թագավորը գահընկեց եղավ, Իվան բեյը գոմի մի անկյունում թաղեց արքայական նկարները և իր պղնձյա կոճակներն էլ մի ամանի մեջ լցրեց ու թաղեց նկարների հետ:

Այն օրվանից նա սովորույթ էր դարձրել վերարկուի մի թևը հագնել, իսկ մյուս ձեռքով վերարկուի տակ թագքեհի հատիկների հետ խաղալ...

• • •

20 Իվան բեյը ծառայում էր:

Ո՞վ էր, խղճացել էր նրան և տեղ տվել մի հիմնարկի արխիվում: Նրա պաշտոնն էր արխիվը կանոնավոր պահել:

Հիմնարկում առավոտյան նրանից կանուխ եկող շկար: Ամեն առավոտ նա իր ձեռքով պիտի սրբեր թանաքամանը, գրչածայրը մաքրեր թղթով, ապա շտկեր աթոռն ու փալասի կտորը, որ աթոռի վրա էր դնում, տեղն ավելի փափուկ լինելու համար:

30 Հետո սկսվում էր Իվան բեյի աշխատանքը: Եթե մեկը նայեր նրան, անշուշտ, կմտածեր, թե Իվան բեյը սովորական մի գործավար չէ, որ համարագրում է արխիվը հին, այլ ուսյալ գիտնական, որ դեղնած, մզլոտած թղթերի մեջ փնտրում է վաղուց մոռացված վավերագրեր:

Իվան բեյի ձեռագիրը...

Ասես ավետարան արտագրող, մաքրակրոն դպիր գիր

էր, դպիր, որ դարեր առաջ խուցի կիսախավարում արտագրել է, ծաղկանկարել, համոզված, որ գալ սերունդը փոշեպատ մատյանի մեջ որոնելու է դարերի մոռացված անց ու դարձը:

Սակայն իվան բեյը գալ սերունդի համար չէր սովորել գեղեցիկ և վայելուչ գրել: Տասնյակ տարիների ընթացքում նա այն համոզմանն էր եկել, որ վայելուչ դիմումը շատ ավելի ուժ ունի, քան նույն դիմումը մի քիչ անփույթ գրած:

Ամբողջ քաղաքում իվան բեյի ձեռագիրը հայտնի էր: Ինքըն էլ միշտ սիրում էր պատմել, թե ինչպես բարձրաստիճան մի պաշտոնյա մեջքն էր շփել և խոստացել պարգև՝ գեղեցիկ գրելու համար: 10

— Առաջվա գիրն էլ չկա, այ կնիկ,— գանգատվում էր իվան բեյը,— ձեռքս հիմա դողում է, ես էլ չեմ իմ գրածին հավան:

Աշխատանքի ժամանակ, երբ հին թղթերն էր համարադրում, իվան բեյը երբեմն ինքն իրեն ժպտում էր, ակնոցները շտկում և թուղթն ավելի մոտեցնում աչքերին: Դողում էին ձեռքերը, աշնան տերևի պես երերում էր թուղթը հին, իսկ իվան բեյի գլուխը հանդարտ շարժումով դառնում էր մեկ աջ, մեկ ձախ: 20

Ժպտում էր իվան բեյը երանության ժպտով, աչքերը փայլում էին ակնոցների ճաքած ապակու ետև, միտքը թև առած թռչում էր դեպի ետ, երբ իվան բեյի վերարկուն դեռ նոր էր, կոճակները պղնձափայլ, ձայնը խրոխտ:

Նա ժպտում էր, որովհետև արխիվի թուղթը հին հանկարծ հիշեցնում էր վաղուց մոռացված մի պատմություն: Նայում էր ստորագրության, թվականին, մի պահ դեն դնում թուղթը և թողնում, որ մտքերը տաշեղի պես լողան հիշողության ծովում:

Եվ այդ օրը նա ուրախ էր տուն դառնում, ճաշի ժամանակ էլ պատմում պառավին: 30

— Մի՞տղ է, էն տարին մի ռեիզոր եկավ... Դու էլ ասում էիր, թե ինչ աղոթասեր մարդ ա...

— Էն, որ արաղ խմելուց առաջ խաշակնքում էր երեսին,— ավելացնում էր կինը և հիշողության ուժ տալիս: Ու նրա մտքի առաջ, քարավանի պես անցնում էին ծանոթ դեմ-

քեր՝ կոկարդով, մեծ բեղերով, ակնոցավոր և առանց ակնոց, քեֆ սիրող, որսկան, ձիարշավի սիրահար: Պառավի մաշված միտքը կառչում էր մեկին, փոշին թափ տալիս, մոտեցնում աչքերին, ավելի լավ զննում:

— Էն, որ մի գիշեր մեր բալկոնից քիչ մնաց ընկներ...

— Հա՛, հա՛. խմել էր, ուշունց էր տալիս օրհնածը... — ասում էր Իվան բեյը, և երանության ժպիտը դեմքին խաղում էր, մայր մտնող արևի պես:

10 Պատմում էր Իվան բեյը, որ այդ օրը արխիվի թղթերի մեջ նրա գրածն է կարդացել՝ ուղղած գավառապետին, մի թուրքի տուգանելու մասին:

— Գրագիրն էլ էն ժամանակ Սարգիս աղան էր:

Հետո զրույցը խորանում էր, և եթե մի բան նրան չըս-
թափեցներ, Իվան բեյը չէր էլ նկատի, որ խոսում է:

Այդպիսի դեպքերում կինն էր նրան սթափեցնում, էլի դժգոհում, որ մսի հետ ոսկոր շատ են տվել կամ թե հավա-
րունի տախտակը կոտրվել է, պետք է նորոգել:

20 Իվան բեյի մտքի թելը կտրվում էր, չքանում էր հինը, անիմաստ հայացքով նայում էր ապուրին՝ կարծես ուզում էր ստուգի, թե իրո՞ք մսի հետ ոսկոր շատ են դրել: Մի քանի ան-
գամ գդալով ապուրն էր խառնում և մի բան ասած լինելու համար դառնում էր կնոջը.

— Ա կնիկ, կերակուրն էսօր աղի է...

Սակայն այդ չէր մտքինը: Այդ ավելորդ խոսք էր, հենց այնպես:

Մոռյվում էր Իվան բեյի դեմքը, ասես թունդ հարբելուց հետո քնել էր խոր, ինչպես առաջ, և զարթնել թթված դեմքով:

30 Առաջ վա՛յ եթե մեկն այդ ժամանակ նրան խնդիրք աներ: Քիթ ու մոռլթը կծռնուներ, կխոսեր կոշտ ու բարձրաձայն, իսկ դիմացինը՝ մի գլուղացի անօգ, գլխաբաց, գդակը թևի տակ, կկռանար, գլուխ կտար, ձեռքերը կրծքին, ինչպես պառավ կա-
նայք են կանգնում գլուղի եկեղեցու սևացած խաչքարի առաջ:

Մոռյվում էր դեմքը և էլի հին հարցն էր տալիս իրեն, ծանոթ հարցը, որ կրծում էր նրա ուղեղը, ինչպես որդն է կրծում տերեր կաղամբի:

Ինչպես հղավ, որ աշխարհը այսպես փոխվեց, ուր գը-

նացին երջանիկ օրերը երբեմնի, երբ սանդուղում զրնգում էր ոսկին, ամեն օր գառ ու յուղ էր ընծա ստանում գյուղերից, քայլերը հաստատ էին, կիցվածքը հպարտ:

Ինչպե՞ս եղավ... հարցնում էր, ճգնում շաղկապել երբեմնին՝ գառ ու յուղով, այսօրվա ոսկրոտ մսի հետ, բայց թելը կտրվում էր, ծայրերը ձեռքից բաց ընկնում:

Եվ Իվան բեյին այնպես էր թվում, թե երբեմնին է երազ, բայց միտն էր բերում արխիվում տեսած թուղթը դեղնած, մզլոտած ու հաշիվ չէր կարողանում տալ ինքն իրեն, թե ինչու առաջ, այն լի օրերին իր մտքով երբեք չէր անցնում այսօրվա օրը:

10

Մի կասկած օձի պես աննկատ սողում էր, սրտի մեջ կծիկ դառնում, մի ծանր կասկած, թե խանգարված է միտքը իր, մաշվել է մեքենան, շարժումները անկանոն են, ընդհատ: Խառնվել է գլխում հին ու նորը, միտքը սառել է ձյունի տակ մնացած դղումի պես, էլ երբեք չպիտի իմանա, թե ինչ է բերում օրը վաղվա:

Սոսկում էր Իվան բեյը իր մտքից ահավոր, կծկվում էր, կուչ գալիս ինչպես հավը հավաքից հետո, առնում էր ուսին հնամաշ վերարկուն, գլուխը կախում էր կրծքին, աչքերը կիսախուփ անում և ակնապիշ նայում մի կետի:

20

Այդ օրերին նա հնամաշ ժուռնալին էլ չէր նայում:

* * *

— Մամա՛, ավթանաբիլ...

Եվ փոքրիկ ու փայլուն ավտոն, փափուկ անիվների վրա մի արև առավոտ սահեց քաղաքի փողոցով, կանչեց զիլ և կանչեց անսովոր: Մառի շվաքի տակ նստած հորթիքը կիտ արին, պոչը կեռ բարձրացրած փախան քաղաքի փողոցներով:

Ավտոն դեսուդեն վազեց, նորից կանչեց և ոչ ոք գարածի դռները չբացեց, որովհետև գավառական քաղաքում գարած դեռ չկա: Նորից հետ եկավ, կանգնեց ծառի շվաքի տակ, ուր հորթերն էին նստոտած, փրթփրթաց դժգոհ ու շունչը կտրեց:

30

Ասես ումբ էր, որ հեռվից մեկը շաղտեց փոքրիկ քաղաքի վրա: Ռումբ պայթեց, և աղմուկի անսովոր ականջները

գավառական ցնցում զգացին, պատուհանի վարագույրները հետ քաշեցին սահող ավտոն տեսնելու, մանուկները դուրս թափվեցին և ճղրտոցով ուրախ՝ ավտոյի հետևից սկսեցին վազվզել:

— Մամա՛, ավթանաբիլը...

Կարմրաթուշ մի մանուկ էր, առավոտվա մածունը շուրթերին, ոտաբոբիկ ու զլխաբաց, որ մոր փեշից բռնած փողոց էր քաշում և կանչում:

10 Իսկ մաման, որ տասը ծին է անցրել և լիմոնի սմբած կճեպ դարձել, մաման, որ իր օրում ավթանաբիլ դեռ տեսած չէր, շատ էլ չէր վազում, թանովն էր խառնում:

— Ավթանաբիլը չի փախչի, կտեսնենք...

Մի մեծ դիպված էր ավտոյի գալը: Իզուր էր շոֆերը մանուկներին դեն քշում. մի քիչ հետո նրանց խիտ շարքերը օղակաձև սեղմվում էին ավտոյի շուրջ, իսկ մի քանիսն էլ մատով դիպչում էին ավտոյին ու էլի հտ փախչում:

Մի մեծ դիպված էր ավտոյի գալը: Խոսում էին հազար ու մի առասպել, բերնե-բերան լուրեր էին պատվում և այդ ամենը ավտոյի շուրջ, որ քնել էր ծառի շվաքի տակ:

20 Ավելի շատ խոսք ու զրույց կար գրասենյակներում, ուր գրագիրը տեղացի ալարկոտ շարժումով շորորոդ անգամ նույն գրությունն էր մուծում մտից մատյան և նոր թուղթ ծալում ուղարկելու «համաձայն մակագրության»:

Մանր շահերի, բամբասանքի, քարացած ըմբռնումի ի՛նչ մեծ աղբակույտ կար գանգերում երբեմնի սրատամ գայլերի, որոնք թև առան իսկույն, շարժվեցին և պատի ճեղքում սմբած մլեկի պես արյան հոտ առան, կենդանացան:

Դող, ներքին դող զգացին նրանք, ովքեր ճահճուտում այդ խուլ գոմեշի փնչոցով պառկել էին ապահով և ցեցի պես կրծում էին հիմքերը նոր շինության:

30 Մի պահեստապետ, ստորակետի պես կախ բեղերով, որ ամսավերջի զեկուցման մեջ գրում էր, թե «չորացել է այսքան փութ, մկները կերել են այսքան փութ և թափվել է այսքան», մի գիրուկ նախկին, որ հազիվ էր մագլցել հիմնարկի պատից և տաքուկ անկյուն չափափայտել, ինչպես նապաստակը ձմեռելուց առաջ, մի հաշվապահ, որ մայր մատյանի լուսանցքում

սովորույթ ունեւր «Տիգրանին տվի հիսուն կոպեկ», «բրինձի համար առա մի մանեթ», «ևս առա մի մանեթ», «ձեռաց տվի ն-ին մի մանեթ» և այլն.— պահեստապետը բեղավոր, նախկինը գիրուկ, հաշվապահը «ևս տվի» խառնվել էին իրար: Սիրտ էր, որ տրոփում էր, մտքեր էին, որ խառնվում էին: Երեկ էլ արև էր, մյուս օրն էլ... բայց ոչ մի ավտո շեկավ և ով էր սպասում, թե պիտի գան:

Ավտոն երեք հոգու բերավ, երեք սովորական մարդու, աչք ու ունքով, շարժ ու ձևով հասարակ: Նրանցից մեկը, երբ իջավ ավտոյից, շուրջիակ արած մանուկներից մեկին առավ 10 ու նստեցրեց կաշվե բարձին:

Այդ էլ տարածվեց քաղաքում ռադիոյից էլ արագ, հավելումով ձրի, որ երեխին գրկողը գթառատ է, քաղցրաբարո:

* * *

Իվան բեյն էլ իմացավ, որ ավտոն մարդիկ է բերել:

Ծառան էր, հիմնարկի ծառան, որ կուլան ջրով լի դրեց սեղանի վրա և Իվան բեյին ասաց շշուկով.

— Քննիչներ են եկել...

Իվան բեյը նախ շհասկացավ, նայեց ծառային, որը ժրպտում էր խորամանկ, ակնոցները շտկեց ու նորից հարցրեց:

Լուրը նրա վրա սկզբում չազդեց: Նա շարունակեց համարագրել և դարսել թղթերն ըստ «գործի», բայց հանկարծ մտաբերեց, որ քննիչներ են եկել: 20

Նա փորձեց վանել այդ միտքը, նույնիսկ ժպտաց, որովհետեւ էլի աչքովն ընկավ մի ծանոթ գիր, բայց այս անգամ ժպիտը շուտ հալվեց, և դեմքի վրա քարացավ մի բուրբ արտահայտութուն:

Նոր միտքը էլի եկավ, աներես ճանճի պես, թառեց գլխի կատարի վրա և էլ պոկ չեկավ, տիզի պես կառչեց մորթուն:

Գրելիս սխալվեց, ուրիշ երես պիտի բաց աներ: Այդ ավելի շփոթեց նրան, ձեռքը շփեց ճակատին և սրբեց լորձունքի պես սառը քրտինքը ճակատի: Իվան բեյը վեր կացավ, աթոռը շտկեց, փալասի կտորն ավելի ուղղեց, գրիչն էլ ձեռքն առավ: Նա զգաց, որ քիմքը շորանում է, լեզուն շարժեց բերա- 30

նում, շրթունքները շարժեց, բայց դարձյալ չկարողացավ հավաքել իրեն:

Այդ օրը նա չորս գրութիւն միայն համարագրեց: Ամեն մի գրութիւն վրա ժամերով կախում էր գլուխը, թերթում, իբր թե կարդում է (նա չէր ուզում ընկերներին իր հուզմունքը մատնել) և ապա դեն դնում:

10 Նույն օրը, ճաշից առաջ, դուռը բացվեց և նորեկ երեք հոգին ներս մտան, բարեկեցին և անցան վարիչի մոտ: Իվան բեյը փորձեց ոտի կանգնել, բայց չկարողացավ, ծնկերը դողացին և նստեց:

Երեք հոգուց և ոչ մեկը չտեսավ Իվան բեյի ջրակալած աչքերը, որ ականոցի ճաքած ապակիների ետևից նայում էին նրանց, մինչև դուռը ծածկեցին:

Փայտե վանդակների ետև, անկյունում, ուր ջրի կուլան էր և ավելը, նստել էր Իվան բեյը իր սեղանի առաջ, ուժը կորցրած թղթերի հետ, որպես թե ջարդած թռչուն:

Տուն գնալուց առաջ տեղկոմը հայտարարեց, որ երեկոյան ժամը 6-ին բոլորը հավաքվեն:

* * *

Իվան բեյը չճաշեց էլ:

20 Նստել էր պատշգամբում, նայում էր բակին, ուր հավերժ էին քուչուչ անում, բակում բուսած խնձորենուն, որ պտուղի ծանրութիւնից ճղերն էր կբել: Նայում էր, բայց միտքը բակից ու պարտեղից հեռու էր թռչում:

Երբ կինը հարցրեց նրան, թե ովքեր են եկողները, Իվան բեյը չկարողացավ իսկույն պատասխանել, նայեց կնոջը, կարկամեց և լեզուն թուրովելով պատասխան տվավ:

— Այ մարդ, վրադ գույն չկա, — ասավ կինը: — Հերվա մուրաբից մի քիչ կա, ուզում ես մուրաբով շայ...

30 Իվան բեյը ավելի երկյուղեց, մեջքն ասես ասեղներով ծակծկեցին: Հետո ինքն իրեն սիրտ տվավ, նույնիսկ ձեռքերը շփեց:

Հանկարծ որդուն մտաբերեց, միակ որդուն, որ փախել էր ճերմակների հետ և տարին մի նամակ էլ չէր գրում: Իվան բեյի սրտում հույսը փայլեց մի հատիկ շողի պես, հույսը

տկար, թե լավ օրեր էլ կգան, որդին կդառնա հետ, կփոխվի աշխարհը, էլի հին ճամփով կերթա ջուրը առաջվա: Հույսը առկայծեց մի պահ մարվող խարույկի պես, ջերմություն տվավ ու հանգավ:

Սառնություն զգաց ի վան բեյը, մարմինը փշաքաղվել էր: Վերարկուն ուզեց, կոլովեց վերարկուի մեջ և անմիտ հայացքով էլի նայեց բակի խնձորենուն, կիսակարմիր խնձորենուն:

Մտածում էր. մտքերը ցրիվ ուստոստում էին, ինչպես ճնճղուկները ցանկապատի վրա. չէր կարողանում կապակցել իրար: 10

Ժողով պիտի լինի, գուցե հարց ու փորձ անեն, հին արածները երեսով տան, բանտարկեն, տանեն ուրիշ քաղաք, պաշտոնից արձակեն:

Ուրիշ քաղաք տանելու մասին մտածելիս քիչ մնաց լաց լինել: Նա գլուխը թեքեց խոհանոցի կողմը, ուր կինը տնքալով սամավարն էր տաքացնում ի վան բեյին հերվա մուրաբով շայ տալու: Այդպես նայում է հորթը այն դռնակին, որով մայրը պիտի գա: Այդքան խեղճություն կար նրա հայացքում, և այնպես թշվառ զգաց իրեն ի վան բեյը:

— Մի վեր կաց, բաղչեն գնա, քամին տա, աչքդ-ունքդ բացվի,— կինն էր ասաց ի վան բեյին,— ի՞նչ ես միտք անում, տղադ սաղ լինի... 20

— Հե՛չ, ասում եմ տես ինչքան խնձոր կա ծառի վրա,— շփոթված ասաց ի վան բեյը և մտքում ավելացրեց,— ո՞վ է այսքանն ուտելու... 30

Եվ խարխուլ սանդուղքներով վար իջավ, մի քանի անիմաստ քայլեր արավ բակում ու մոտեցավ մառանի դռան: Սանդուղքով իջնելիս նա ուզում էր հավաքնի կոտորած տախտակը տեսնել, բայց մառանի դռան մոտեցավ, դուռը թեթև հրեց ու ներս մտավ: 30

Ինքն էլ զարմացավ հանկարծ, թե ինչու է առանց ճրագ մառանը մտել, դատարկ մառանը, ուր գերանների վրա սարդերը ուստայն են հյուսել: Մի քիչ էլ կանգնեց ու մառանից դուրս եկավ:

Պարտեզի դուռը բանալիս նա հիշեց, որ մառանի աշ

անկյան մոտ հողի տակ մի փոքրիկ տուփ է թաղել, միջին լուսանկարներ՝ որդու և իր հին մեծավորների, էպոլետով ու շքանշանով մեծավորների թղթադրամ և պղնձե կոճակներ փայլուն: Նա մեկ էլ ուզեց հետ դառնա, բայց կինը վերից ձայն տվավ, թե.

— Էն քաղցր սալորից մի բուռ քաղի, չայի հետ լավ է լինում:

Իվան բեյը սալորենուն մոտեցավ, ցածիկ ճյուղից մի քանի հատ սալոր պոկեց: Հանկարծ աչքին ընկավ ծառը, բունը ճեղքած, որ Երմոլով պրիստավը թրով խփել էր: Սալորենին դեռ չկար այն ժամանակ, տեղը մի հին կոճղ էր:

Սազանդարը դրմփացնում էր դհուլ ու զուռնա, քոռ Աթան համ թառ էր ածում, համ բլբուլի պես կլկլացնում, Երմոլովի կնիկն էլ նստել էր կոճղի վրա, քահքահ ծիծաղում էր, իսկ մարդը գինու կուլան ձեռքին պարում էր կանաչի վրա:

Երմոլովի կինը կոացավ, թեքվեց Իվան բեյի վրա, քիչ էր մնում ընկնի, իսկ Իվան բեյը երբ ուզեց պահել նրան, տեսավ Երմոլովի կնոջ սպիտակ ծծերը, ոնց որ ճերմակ խմորի երկու գունդ:

20 Պարեցին մինչև կեսգիշեր, Երմոլովը բոյով մին մեկնվել էր կանաչի վրա, իսկ Իվան բեյը ձիաճանձի պես պոկ չէր գալիս նրա կնոջից, բլբլացնում էր լեզվով և ուզում էր իրիկվա կիսամութին մի անգամ էլ տեսնել այն, ինչ պատահմամբ աչքին ընկավ:

Այդ նույն գիշեր Իվան բեյի կնիկը թոնթորաց, կռիվ սարքեց, չեկավ նրա մոտ: Եվ Իվան բեյը մենակ քնեց ընկուզենու լայնարձակ մահճակալի վրա:

— Սամավարը սառավ, Իվան,— կանչեց կինը պատռզգամրից:

30 Իվան բեյը վեր ելավ սանդուղքով խարխուլ, ձեռքին մի քանի սալոր: Եվ երբ կինը հարցրեց, թե ինչու քիչ է բերել, Իվան բեյը շփոթված պատասխանեց.

— Լավերը չկային...

Ժողովի մասին Իվան բեյը կնոջը ոչինչ չէր ասել: Գործից գալուց ուզեց ասի, բայց փոշմանեց: Կնիկ է, ի՞նչ պիտի հասկանա ժողովից:

Թեյ խմելու ժամանակ, երբ կինը հերվա մուրաբան մեծ գդալով էր լցնում բաժակի մեջ, Իվան բեյի սիրտը կակղեց և նա որոշեց հայտնել:

— Ժամի 6-ին ժողով են մեզ կանչել էն նոր եկած քննիչները,— ասեց և ունքերի տակից հայացքն ուղղեց կնոջը, ասես ուզում էր իմանալ, թե լուրը նրա վրա ինչպես պիտի ազդի:

— Դե ասի կանչված ես էլի, դրա համար ես ախորժակ պահում,— պատասխանեց կինը:

Այդ միտքը հանկարծ հավանական թվաց նրան: Գուցե 10 ժողով չէ, այլ ընթրիք: Առաջ ընդունված ձև էր. գուցե տեղկոմն էր սխալվում:

Բայց ներքին հրճվանքը կարճատև եղավ: Ընթրիք չպիտի լիներ: Եթե լիներ, ծառան կասեր Իվան բեյին:

— Երևի մի բան կա, որ...— և բաժակը թեյի ետ տվավ: Ժամանակից շուտ նա պատրաստվեց ժողով գնալու:

— Այ կնիկ, ասում եմ պալտոս չհագնեմ, էն անտեր կոճակների տեղերը երևում են,— ասաց նա գնալուց առաջ:

— Բան չկա, գնա, կմրսես առանց պալտո:

Եվ Իվան բեյը դուրս եկավ դարպասից, վերարկուն ուսե- 20
րին, մի թևը կախ, ձեռքին թագբեհր անբաժան:

* * *

Դեռ ոչ ոք չէր եկել: Միայն ծառան էր ավելում:

— Խնչ շուտ ես եկել, Իվան բեյ,— ասաց նա:

— Մի քիչ գործ ունեմ, եկել եմ վերջացնեմ,— պատասխանեց Իվան բեյը, իր սեղանին մոտեցավ, գզրոցը քաշեց, որ գրիչը հանի: Բայց ծառան չհավատաց և ժպտաց խորամանկ:

Քիչ հետո մեկ-մեկ սկսեցին հավաքվել: Վեցից անց էր, որ ցերեկվա պես դուռը բացվեց և վարիչի հետ միասին երեք հոգին ներս մտան:

30

Իվան բեյը նայեց նրանց, բայց նրանք դարձյալ չտեսան նրան, փայտե ցանկապատի ետևում, իր սեղանի առաջ:

Երեք հոգին առանձնացան մի սենյակում: Քիչ հետո նը-

րանք կանչեցին տեղկոմի նախագահին և խնդրեցին մեկ-մեկ ներս կանչել հիմնարկի աշխատակիցներին:

Ամենից առաջ կանչեցին զլիսավոր հաշվապահին: Տասը րոպե շանցած նա դուրս եկավ, քափ-քրտինքի մեջ, ասես բաղ-նիք էր գնացել: Դուռն առաջ սպասողները շրջապատեցին նրան: Գլխավոր հաշվապահը մի խոսք միայն ասեց.

— Խիստ են քննում, մինչև յոթը պորտը:

Ասեց ու հեռացավ:

10 Իվան բեյն էլ լսեց այդ: Ի՞նչ են հարցնելու իրեն, գիտեն արդյոք, թե ինչ է արել ինքը անցյալում, ի՞նչ պատասխան պիտի տա: Թիկնել էր պատին, մերթ մի ոտի վրա էր հենվում, մերթ՝ մյուս:

Հերթը Իվան բեյին հասավ: Տեղկոմի նախագահը դուռը բացեց, և երբ Իվան բեյը ներս մտավ, վերարկուն ուսին, երեք զուգ աչքեր ժպիտով նայեցին նրան: Աթոռ առաջարկեցին:

— Ոչինչ, կկանգնեմ,— ասաց Իվան բեյը և նոր միայն զգաց, որ վերարկուն ավելորդ ծանրութուն է: Հանկարծ մեկը հարցրեց, թե ծեծե՞լ է գյուղացուն այնքան, որ նա հիվանդա-
20 նա է: Անկողին մտնի: Հարցրեց և ուղիղ Իվան բեյի աչքերին

Իվան բեյը կմկմաց. լեզուն կարծես սառել էր, չէր շարժ-վում: Հետո մի ուրիշը հարցրեց, թե քանի տարեկան է, և մինչև կպատասխաներ, ակնոցները կուղղեր,— մյուսը, որ ամենից ջահելն էր, ասաց.

— Ազատ եք, կարող եք գնալ ձեր տուն և հանգստանալ:

* * *

Իվան բեյին կրճատեցին: Այդ մասին հայտնեցին նրան հենց նույն իրիկուն:

Նա չկարողացավ ոչինչ ասել և դանդաղ քայլերն ուղղեց դեպի տուն: Հեռվից նայողը կկարծեր, թե Իվան բեյը հար-
30 բած էր:

Ավտոմոբիլը, որ գիշերը մնաց ծառի տակ, որովհետև գավառական քաղաքում դեռ գարած չկա, հաջորդ առավոտ նորից կանչեց զիլ, փրթփրթաց, ոնց որ ձին էր վրնջում հեծվո-րին սպասելիս և երբ երեք հոգին տեղավորվեցին ավտոյի մեջ,

Ա. Բակունցը որդու՝ Սևադայի հետ

Ա. Բաղդուկ (1934 թ.)

մեկ էլ կանչեց զիւ, մնաս բարով ասաց քաղաքին և փափուկ անիվների վրա սուրաց արագ:

Մանուկը կարմրաթուշ, որ առավոտյան մածուն էր ուտում, նորից կանչեց ուրախ.

— Մամա՛, ավթանաբիւր...

* * *

Ավտոյի առավոտյան կանչը Իվան բեյն էլ լսեց, ցնցվեց և մնաց անշարժ, քարացածի պես: Հեռացող ավտոն իր հետ անվերադարձ տարավ տասնյակ տարիների մի պատմություն, հեղեղի պես ավերեց այն, ինչ առօրյա էր և հաստարմատ, որպես դարավոր կաղնի:

10

Իվան բեյը գիշերը չէր քնել:

Ժողովից տուն եկավ՝ գունատված, ջրատար: Մի քանի ժամում ասես ավելի էր ծերացել, կռացել: Պատմեց, ինչ ասել էին:

Պառավը փորձեց հուսադրել, նույնիսկ երեքի եկած ճամփան նզովեց և ավելացրեց.

— Հողեմ դրանց զուխը, միշտ հո աշխարհն էս ճամփով չի գնալու:

Բայց Իվան բեյի վրա չազդեց այդ: Եթե սրտի խորքում, որպես ապահով թաքստոց, պահել էր մի միտք և առանձնության մեջ շոյել այն, թե աշխարհն այս ճամփով միշտ չի գնալու,— այժմ այդ միտքն էլ էր չքացել, հալվել գարնան ձյունի պես:

20

Էլ ոչինչ չկա վաղվա համար, կտրվեց թելը այնքան սովորական օրերի:

Նստել էր Իվան բեյը անկողնի ծայրին, աչքերը հառել հատակին: Եվ միտք էլ չէր անում, որովհետեւ դատարկ էր ոչ միայն վաղը, այլ այսօր, դատարկ էր և գանգի խոռոչում, սրտի մեջ, չկար մի շող անգամ, որ լուսավորեր խավարը թանձր:

30

Նստել էր և թաղբահի դեղին հատիկներն էր համարում:

Զքնեց մինչև լույս:

Մեկ մտածում էր գնալ, խնդրել, գուցե մեղքանան, բայց երբ հիշում էր երիտասարդին, որ ժպտալով հարցրեց, թե ինչպես է ծեծել մի գյուղացու...

Մտքի առաջ բացվեց մի էջը հին օրերի: Սևացած և անսը-
վաղ պատեր, ծալքատեղում մի քանի ձեռք կեղտոտ տեղա-
շոր, անկյունում կոծկած կճուճներ և սենյակի մեջտեղ քուր-
սին՝ կարկատած թաղիքով ծածկած: Ուտաբորիկ, պորտը բաց,
անլվա մանուկներ կուշ են եկել տան անկյունում, իսկ փա-
փախի մորթին ցրիվ եկած մի գյուղացի գալարվում է իվան
բեյի մտրակի հարվածների տակ, ցավից մեջքը ծռմուստում,
բառաշում մորթվող անասունի պես: Երեխաների վայնասուն,
վախից շռած աչքեր, որ նայում էին անկյունից, և մտրակի
10 ձայնը, կտրուկ և խիստ:

Վերմակի տակ տապակվում էր իվան բեյը, շուռ ու մուռ
գալիս, բայց քունը չէր գալիս աչքին:

Մութի մեջ աչքին մտրակի հարվածի տակ ծռմուստող
գյուղացին էր երևում, մանուկները՝ անպաշտպան գառներ,
իսկ սենյակի կիսամուկ անկյունից երիտասարդն էր ժպտում:

Մինչև լուսաբաց իր ապրած տարիները հազար անգամ
վերհիշեց, արարքն անարդար, երդումները սուտ, կեղծիքները
անհամար:

Փոքրիկ գիշերալամպը լույս էր տալիս աղոտ, և նրա աչքին
20 երևում էին կարկատած ձեռքեր, որոնք մեկնվում էին, ձգվում
դեպի իվան բեյը, կոկորդը դուրս ընկած: Շուռ էր գալիս մյուս
կողքին, չքանում էին տեսիլքները վառ, աչքերը խուփ էր
անում, և դարձյալ անկյուններից կիսամուկ ձգվում էին բա-
զուկներ՝ մաշված, դեղնամորթ:

Վեր կացավ երկու անգամ, վերարկուն ուսին գցեց և
շապկանց դուրս եկավ պատշգամբ:

Քնել էր քաղաքը հոգնած, տներում լույս չէր երևում,
ոտնաձայն չէր լսվում փողոցներում: Միայն իվան բեյն էր
կես գիշերին արթուն պահակի պես հսկում քնած քաղաքին:

* * *

30 Օրերն անցան: Իվան բեյն էլ գործի չէր գնում: Առավոտ-
յան թեյից հետո նստում էր պատուհանի առաջ և նայում աշ-
խատանքի գնացող պաշտոնյաներին, որոնք թղթերի մի մի
կապոց կռան տակին գործի էին շտապում:

Իվան բեյը նայում էր նրանց հոտից, նախաձեռն սրտի

խորից: Օրվա ընթացքում նրա համար ամենից ծանր բույաներն էին առավոտն ու ճաշվա երեքը, երբ գործից տուն էին դառնում իր ընկերները նախկին:

Ցերեկով փողոց դուրս չէր գալիս, աշխատում էր ոչ ոքի չհանդիպել: Երբեմն, երբ ծառան ծրարները թևի տակ, անցնում էր պատշգամբի տակով դեպի փոստը, Իվան բեյը ներս էր կանչում նրան, մի թաս արաղ տալիս կամ թեյի կանչում և հարցուփորձ անում, թե ինչ կա այնտեղ, ով է նստում իր սեղանի առաջ, ինչ նորություն կա:

Երբ մութն իջնում էր, փողոցում երթևեկը դադարում, 10
Իվան բեյը դուրս էր գալիս փողոց և զգույշ քայլերով մոտենում հիմնարկի դռան, կանգնում դռան առաջ և հենց որ ոտնաձայն էր լսում, շտապում էր մի տեղ պահվել կամ տուն վերադառնալ:

Իգուր էր վիզը երկարում, որ տեսնի շենքի ներսը, սենյակը ծանոթ և սեղանը անկյունի մոտ, ջրի կուլան և ավելը կողքին, Մի հատիկ ճրագը, որ կախված էր առաստաղից, շատ թույլ էր լուսավորում:

* * *

Ձմեռն եկավ, ձմռան հետ էլ ցրտերն եկան: Իվան բեյի տան կտուրը ձյունի հաստ շերտի տակ թաղվել էր, ծառերի 20
ճյուղերին ձյուն էր նստել, կտուրի անկյուններից սառուցե լուլաներ էին կախվել: Թիթեղյա վառարանից ծուխը բարակ ելնում էր, հալվում ցուրտ օդի մեջ:

Մրսում էր Իվան բեյը: Վառարանի մոտ նստած՝ վերարկուն ուսերից չէր հանում: Շատ քիչ էր շուկա գնում, գնալիս էլ մի քանի օրվա պաշար միանգամից էր առնում:

Եվ օրերով դարպասի կապը գցած էր մնում, ներս ու դուրս անող չկար: Առավոտյան սրբում էր սանդուղքների ձյունը: Հավերին էր կուտ տալիս, պառավն էլ ջրի էր գնում և հետո գալիս թեյ գցում:

30

Իվան բեյը շաքարի մի փոքրիկ կտորով մի քանի օր էր թեյ խմում: Եկամուտ չունեի, ունեցածը սպառվում էր, հարկավոր էր խնայել, ձիգ տալ մինչև մի լավ օր:

Բայց քանի գնում լավ օրվա հույսը հալվում էր, խողո-

վակից ելնող ծուխի պես: Եվ երբ մտածում էր այդ մասին, նրան թվում էր, թե սենյակն ավելի ցուրտ է, կռանում էր վառարանի վրա, փայտի նոր կտորներ դնում և կոլուվում վերարկուի մեջ: Վառարանի մեջ փայտը ճարճատում էր, բոցը թրթռում էր կարմիր լեզվակներով, Իվան բեյը մտքի ծովն էր ընկնում, փորփորում մարած հուշերը, անցած ճամփին ետ նայում, երանի տալիս:

10 Պառավն էր, որ էլ չէր թոնթորում առաջվա պես: Նրան պահողը, խոսեցնողը պառավն էր, որ օրնիբուն շարժման մեջ էր: Լվանում էր ափսեները, որ իսկի չէին էլ գործադրվում, սանդուղն էր քրքրում, պահարանի շորերը դարսում, ուտելիքի հոգս քաշում:

Իվան բեյին երբեք այնքան հարազատ չէր թվացել իր կինը, այնպես մտերիմ չէր եղել, ինչպես այդ ձմռան: Երեխա էր դարձել, մի երեխա, որ մոր փեշից է բռնում և մոր գրկում էլ քնում: Երբեմն ինքը զարմանում էր, թե ինչու մինչ այդ չի մոտեցել պառավին այդպես, սրտին այդքան մոտ չի եղել:

20 Պառավն աշխատում էր նրան միշտ մի բանով զբաղեցնել, հին ժուռնալն էր բերում կամ թե բրինձ էր տալիս ջուր կելու: Իվան բեյը խոնարհ երեխայի պես նստում էր վառարանի մոտ, սինու մեջ լցրած բրինձը մատով մեկ մեկ ջրկում:

Ձմռան երկար գիշերներին, երբ ձյունամրրիկը սուլոցով ուժգին զարկում էր պատուհանի ապակիներին և գայլի պես ոռնում բուխարիկի անցքում, Իվան բեյը երկյուղ էր զգում և ցուրտ, գլուխը կոխում էր հաստ վերմակի տակ, կծիկ դառնում և աշխատում շլսել, թե ինչպես է ոռնում ձմռան քամին:

— Այ պառավ, մեջքդ ծածկի,— ասում էր վերմակի տակ և ավելի մոտենում պառավին:

30 Ժամերով քունը չէր տանում: Աչքերը կիսախուփ, վերմակի տակ կծիկ դառած, Իվան բեյի մաշված միտքը շարունակում էր աշխատել: Հին օրերի դեպքերը թաղբահի հատիկների պես մեկ մեկ դարսվում էին իրար վրա:

Ցերեկով նա եթե սրտնեղում էր, թղթի մի կտորի վրա լրագրից կամ հին ժուռնալից արտագրություն էր անում, գրածը դարսում, համարակալում, ճիշտ առաջվա պես: Սա-

կայն երբ սթափվում էր և զգում, որ այդ միայն ժամանակի համար է, սիրտը կոտրվում էր, հեռանում էր սեղանից և էլի ձեռքերը թիթեղյա վառարանին մոտեցնում:

Հին ծանոթներից երբեմն այցելության էին գալիս: Բայց ամեն անգամ, երբ ծանոթը դուրս էր գնում, և Իվան բեյը մընում էր մենակ իր մտքերի հետ, սիրտը տակնուվրա էր լինում, ալեկոծվում էր լճի մակերեսը, որի վրա տեղ-տեղ ջրախոտերը արդեն ճահիճ էին գոյացրել:

Զկամ էր ընդունում եկողին, նրանք էլ հաճախ չէին գալիս:

* * *

Զմռան մի գիշեր էլ պառավը մեռավ: Հիվանդ չէր, միայն 10 քնելուց առաջ սրտի ծակոցից էր զանգատվում:

Իվան բեյը ուշք չդարձրեց, որովհետև պառավն այդ հիվանդությունը վաղուց ուներ և շատ անգամ էր սիրտը բռնում, տնքում:

Առավոտը կանուխ վեր կացավ Իվան բեյը, հավերին կուտ տվավ, եկավ, որ պառավին զարթեցնի:

— Վեր է՛, այ պառավ,— ասաց ու թեթե շարժեց:

Հանկարծ աչքին ընկավ պառավի գունատ դեմքը և աչքերը բաց, ապակու անկենդան փայլով: Իվան բեյը հասկացավ, ցավից կանչեց զիլ և ընկավ պառավի դիակի մոտ 20

Մանոթ ու հարևան հավաքվեցին և ձմռան մի ցուրտ օր, երբ նոր հկած ձյունը պսպղում էր արևի տակ, որպես ասեղի ծայրեր և ճոճում՝ նոր գնած կոշիկի պես, պառավին թաղելու տարան:

Յուրտ էր, տերտերը շտապում էր: Սառել էր գետինը, գերեզմանն էլ խոր չէին փորել:

Երբ դադաղն իջեցրին և ձյունախառն հողը բահով փոսի մեջ լցրին, Իվան բեյը, որ զլախաբաց կանգնել էր և լեցվող փոսին էր նայում, մտածեց, թե ինչքան ցուրտ է լինելու պառավի համար: Ավելի կուշ եկավ վերարկուի մեջ, արցունքները 30 զլորվեցին այտերի վրայով:

— Մի բուռ հող էլ դու լցրու, Իվան բեյ,— ասաց տերտերը:

Իվան բեյը կռացավ, որ հող վերցնի: Այնքան դժվար թվաց նրան այդ: Մի պահ կանգնեց, հողը բռան մեջ, ասես չէր ուզում գիրեզմանին լցնել:

— Անհաղորդ մեռավ,— ասաց հարևան մի կին, գոգնոցի ծայրով կարմրած աչքերը սրբելով:

Տուն վերադարձան: Ճամփին տերտերը հին պատմություն էր անում, բայց Իվան բեյը չէր լսում, մտքերը հետ էին, թարմ հողաբլուրի շուրջը: Գլխաբաց էր և չէր նկատում այդ: Գլխաբաց էլ տուն եկավ:

10 Հարևանի կանայք մնացին մինչև իրիկուն: Նրանցից մեկը վառարանը վառեց, իրիկվա համար փայտ դարսեց, մյուսը ինքնահոը տաքացրեց:

Իվան բեյը անպաշտպան մանկան խեղճ հայացքով մեկ սրան էր նայում, մեկ նրան: Անճարություն կար նրա դեմքի վրա, կսկիծոտ մի հարց.

— Ես ո՞ւր մնացի...

Երբ կանայք հեռացան, քիչ հետո էլ տերտերը գնաց և գնալուց առաջ Իվան բեյին ասաց, թե ինչ լավ թեյաման ունես, և որ ինքը փող չի ուզում,— երբ տերտերը սանդուղքի ձյունը ճոճաղցնելով գնաց և իր հետևից էլ դարպասի դուռը ծածկեց,— Իվան բեյին այնպես թվաց, թե դարպասի դռան հետ փակվեց և ամեն ինչ:

Պարապ զգաց, անասելի դատարկություն սրտի մեջ, կսկիծ, որ մրմուռ ունի:

Հանգավ վառարանի կրակը, մարեց և լույսը ճրագի: Մութի մեջ անկողնու վրա, հին վերարկուով կուլոված պառկեց Իվան բեյը, գլուխը թաղեց բարձի մեջ:

13 Էլի քամի էր փողոցում, քամին ձյուն էր շարտում, և պատուհանի ապակիները զնգում էին կամացուկ: Կոշմարի պես ծանր էր սննյակի խավարը Իվան բեյի համար և մի միտք չէր հեռանում գլխից.

— Ինչքա՞ն ցուրտ է պառավի համար...

Եվ ոչ ոք չսեց Իվան բեյի զսպած հեծկտանքը ձմռան ցուրտ գիշերին:

Մանր օրեր էին Իվան բեյի համար: Ձմեռվա կարճ ցերեկըն անցնում էր մի կերպ, և երբ իրիկուն էր դառնում, մութի հետ էլ երկյուղն էր իջնում Իվան բեյի սրտին:

Երբեմն էլ վառարանը շէր վառում. իրիկնանալու պես տեղաշորի մեջ էր մտնում, որ քնի: Բայց քունը չէր գալիս աչքին, գլուխն էլ վերմակի տակից չէր հանում սենյակի մութը շտեսնելու համար:

Մրսում էր Իվան բեյը, կծիկ էր դառնում առաջվա պես, բայց էլ պառավը չկար, որ մոտենար նրան և ասեր առաջվա պես.

10

— Կմրսես, ա՛յ պառավ...

Հարեաններն էին օգնում: Մեկը մի բաժակ կաթ էր ուղարկում, մյուսը մի աման տաք կերակուր: Երբեմն հարեվանի երեխան էր գալիս փայտ կտրատում վառարանի համար կամ ջուր բերում:

Իվան բեյը ոչինչ չէր ասում, կարծես չէր էլ տեսնում եկող գնացողին:

Նստում էր առաջվա տեղը, վառարանի կողքին, գլուխը կախում վառարանի մոտ:

Գնացող եկողից մեկն էլ, հարեանի մի կին, մի օր կամացուկ հայտնեց իր ծանոթներին, թե Իվան բեյը ցնդվածի պես է դառել: Ժպտում է ինքն իրեն, ձեռքերը մոտեցնում է սառը վառարանին և շփում իրար:

20

Մյուսն էլ լսել էր, որ Իվան բեյը խոսում է ինքն իր հետ: Մեկն էլ ավելացրեց, թե ինքը տեսել է Իվան բեյին իր նախկին հիմնարկի առաջ գլխաբաց կանգնած:

Իվան բեյը ժամերով վառարանի մոտից չէր հեռանում: Ցուրտ սենյակն էր, թե սովորույթը հին, որ մեխում էր նրան աթոռին, վերարկուն ուսին, թազբեհն էլ ձեռքին:

Մի իրիկուն էլ, երբ փողոցի անցուղարձը դադար էր առել, կողպ էին արդեն դարպասները, երբ սառած ապակիների ետևից կաթնաման լույս էին տալիս ճրագները,— Իվան բեյը իջավ բակ, դես ու դեն խլշած նայեց, ասես մարդու սովեր էր փնտրում բակում կամ լսում, թե մարդ կա՞ արդյոք այգում կամ փողոցում:

30

Հետո կամացուկ մոտեցավ և դարպասի դռները բացեց։ Մի քիչ կանգնեց փողոցում, դարձյալ նայեց շորս կողմ և ժպտաց ինքն իրեն։

Տարօրինակ էր այդ ժպիտը. զարզանդ կար դեմքին, աչքերի մեջ մի անիմաստ փայլ։ Ժպտաց, մտածեց, ծովա-տեց շրթունքները, ատամները կրճտաց և արագ քայլերով իջավ փողոցով։

Գողի պես էր գնում, պատի տակով։ Մի ոտնաձայն կամ խշշոց լսելիս հենվում էր պատին, անշարժ մնում, մինչև 10 վտանգն անցներ։

Քիչ հետո նա իր պաշտոնատան դռան առաջ էր։ Վիզը երկարացրեց և փողոցից տեսավ ներսի ճրագը, որ առաստա-ղից էր կախված։

Ապա վճռական մոտեցավ և դռան զարկեց բռնեցքով՝ մեկ, երկու, հետո սկսեց դուռը թափահարել։ Դուռը էր ամ-բողջ մարմնով, բայց ցուրտ չէր զգում։ Նրան թվում էր, թե բազուկների մեջ ուժ կա անշափ, ասես ուզում էր կրնկահան անի դուռը։

Աղմուկի վրա ծառան ներսից ձայն տվավ և դուռը կիսա-20 րաց արավ։

— Ակո՛ւփ, լա՞վ ես սրբել,— հարցրեց Իվան բեյը և դուռը հրեց։

Մառան ճանաչեց նրան և դուռը նորից կողպեց։ Եվ դռան հետևից կանչեց վախից դողացող ձայնով.

— Իվան բեյ, գնա՛ քնիր, գնա՛...

Էլի կանգնեց մի պահ, հետո սկսեց նորից ծեծել, խոսել ինքն իրեն։ Մեկ էլ վերարկուն, որ ընկել էր ձյունի վրա, ուսին գցեց, ճղրտաց, հեռացավ արագ։ Մառան մինչև վերջ էլ չէր հավատում, թե այդ ձայնը Իվան բեյինն էր. այնպես զիլ էր. 30 խոպոտ։

Իվան բեյը արագ վազելուց քրտնել էր։ Ներս մտավ, դար-պասի դուռը կողպեց ու սանդուղքով վեր բարձրացավ։ Բայց մեկ էլ հանկարծ հետ դարձավ, իջավ բակն և էլի սկսեց ուշադիր լսել, թե ոտնաձայն չկա՞ այգում, ստվեր չի՞ երևում։

Մեկ էլ հետ նայեց և նրա աչքին ընկավ մառանի բաց

դուռը: Իվան բեյը ներս մտավ և մառանի մութի մեջ պատե-
պատ ընկնելուց հետո հասավ անկյունին, կռացավ, նստեց,
ձեռքերով շոշափեց գետինը, հռհռաց և սկսեց փորել գետինը:
Նա չէր փորում: Չանգոում էր մատներով, եղունգներով:
Մութի մեջ տնքում էր, թնշում և շանգոում: Հանկարծ մատ-
ները մի կոշտ բանի դեմ առան: Իվան բեյը մի վայրկյան մը-
նաց, հետո սկսեց ավելի արագ փորել: Նրա ձեռքը խրվեց մի
փոքրիկ կճուճի մեջ: Ձգեց և հանեց կճուճը, մութի մեջ զըն-
գաց կճուճը, և պղնձե կոճակները փայլուն բլեզների պես 10
դեսուդեն շաղ եկան:

Իվան բեյը կոճակները հավաքեց բոի մեջ, մոտեցրեց աշ-
քին, որ ավելի լավ տեսնի, մատներով շոշափեց: Սիրտը բա-
բախում էր արագ, սարը մի շնշով վեր ելնողի պես:

Քրտինքի կաթիլները գլորվում էին ճակատից, քրտինք
էր դուրս գալիս և վաղուց չլվացված մազերի միջից: Ռունգե-
րը լայնացել էին, շնշում էր հեհեհ:

Կանգնել էր մառանի անկյունում, բուռը լի պղնձե կո-
ճակներին էր նայում, որոնք մութի մեջ փայլում էին պըս-
պըղան: 20

* * *

Առավոտյան, երբ հարևանի տղան կաթ էր բերել Իվան
բեյի համար, դարպասը փակ գտավ: Մեծեց մի քանի անգամ,
հետո կաթը ետ տարավ:

— Էսօր Իվան բեյը շատ է քնել,— ասաց:

Մյուս առավոտ մեկը պատով իջավ և դարպասի դուռը
բացեց:

Իվան բեյի վերարկուն ընկած էր մառանի դռան առաջ:
Գիշերվա քամին ձյուն էր լցրել սենյակի բաց դռնով:

Մառանի անկյունում սառած ընկած էր Իվան բեյը,
մատներն արնոտ, չոած աչքերով: Բռունցքի մեջ սեղմել էր 30
պղնձե երկու կոճակ, կողքին՝ ջարդված կճուճի փշրանքներ,
թղթի կտորներ, հին թղթադրամ:

... Իսկ հավերը բնում քաղցից ու ցրտից կշկշում էին, կուտ
ուզում:

ԾԱՏՈՒՆ ՏՂԱՆ

Նա հայր ուներ, իսկ հայրը՝ ոչխարներ: Եվ երբ հայրը մեռավ, գերեզմանի փոսը ծածկելիս իր մտքում նա հոր թողած ոչխարների համրանքն էր անում:

Գյուղի քահանան նրան Աբրահամ էր կնքել, մոծեկ մատյանի մեջ, բայց գյուղը նրան ավելորդ անուն էր տվել՝ լոշ՝ կախ ընկած ականջների համար:

Եվ երբ հայրը մեռավ (իսկ հայրը ոչխարատեր Մատին էր), մեռելահացն ուտելիս մի ալեկոր բարիմաղթեց լոշ ականջի տավարին ու օջախին առատություն և դառնալով նրան ասաց.

— Մատու տղա, նզովյալ լինես, եթե շվաքդ անպակաս անես էս օջախին:

Այն օրից էլ լոշ ականջը դարձավ Մատուն տղա, ավազանի անունը հերվա ձյունի պես հալվեց:

Եվ երբ մի անգամ էլ ձյունը հալվեց, գարնանամուտին ոչխարը սարը քշելիս Մատուն տղան հորից ստացած ոչխարը քսանով ավելացած տեսավ:

20 Հետո մի քանի տարի անց, երբ Մատուն տղի բեղերն այնքան էին մեծացել, որ ապուր ուտելիս ձավարի հատիկներ էին մնում բեղերի արանքում, մի քանի տարի հետո Մատուն տղան այնքան ոչխար ուներ, որ երեք չորան հերիք չէր անում:

Հոգսը սարում արածող ոչխարն էր. իրեն ի՞նչ, թե կտուրի գերանը ճաքել է, պառավ մայրը գլխին շալ չունի գցելու: Տանն իր կամքը կար միայն, իր խոսքը՝ անգիր օրենք տան անդամների համար, որոնցից մեկը՝ պառավ նանին, ճախարակի մոտ էր դարդահալ լինում, չորանին չուխացու մանում,

մյուսը՝ եփում, կարում, փոքրերի հոգսը քաշում, ծծկերին ծիծ տալիս և էլի քնում Մատուն տղի հետ մի վերմակի տակ, ծխից սևացած, ճաքճքած գերաններով խրճիթում:

Երազում էլ սարում արածող ոշխարի հետն էր. գայլն էր վրա տալիս՝ ինքը քնի մեջ մռնչում էր, ասես բուկն են խեղդում, մին էլ այնպես էր թվում, թե ոշխարները ոսկի են դառնում, դեղին ոսկիներ՝ սարի կանաչի վրա շաղ տված, ինչպես թոնրի մոխրում պեծին տվող պողեր:

Մեկ էլ զարթնում էր, մյուս կողքին դառնում և ոշխարի շափ խոնարհ, անլեզու կնոջը հրում, քնահարամ անում և 10 կատարում այն, ինչ անհաճո էր ծծկեր ունեցող մաշված կնոջ համար:

Ամեն ինչ կյանքում նրան ոշխար էր թվում՝ յուզոտ դմակով, փափուկ դմակով: Սարում ոշխարը խուզելիս, երբ բրդով լի պարկերը դարսում էին իրար վրա, չոբանի ձեռքի մկրատը նրան աշխարհի միակ գործիքն էր թվում, որով մարդ կարող է աշխարհներ դրավել, ծովի ավազի համրանքով ոսկի ունենալ:

Երբ տերտերը եկեղեցում քարոզ էր տալիս, ասում, թե քոլորը մի հոտ են եկեղեցու համար, թե կա երկնային մի հովիվ, Մատուն տղան խսկույն մտքով սարն էր թռչում, ուր կախ 20 քնկած դմակով ոշխարներն էին արածում, շաղանում, դառնում դեղին ոսկի:

Հեղափոխությունն էլ նա հասկացավ յուրատեսակ ձևով. քազավորը հովիվն էր, ժողովուրդը՝ հոտը: Մի մեծ մկրատ Մոսկվայից մինչև ինքը խուզում էր ժողովուրդին:

Գյուղում զրույց անելիս նա այդպես էլ ասում էր, թե գայլերը գալու են անչորան մնացած ոշխարն ուտեն, որ առաջ յուզ ու կաթ էր հոսում Մոսկովից մինչև ինքը, երբ մեծ մկրատը կար:

Ամռան վերջն էր: Թուխպը մեկ-մեկ նստում էր սարին, 30 շաղտոտում էր սարի կանաչը, թացանում էր ոշխարի բուրդը:

Թուխպ կար սարում, երբ Մատուն տղան ոշխարի մոտ գնաց: Զոբանները եկան, շները՝ գայլաբոյ, վնգստացին, բայց Մատուն տղան ունքերն էլ իրար շտվավ: Բարձրացավ մի քուրի գլուխ, ձեն տվավ չոբանին, որ ոշխարը քշեն քարի տակով: Նեղվածք էր, դժար կապ, ոշխարը մեկ-մեկ էր անցնում, գլու-

խը կախ, մանր-մանր քայլերով: Եվ երբ վերջին կաղ ոչխարն անցավ, Մատուն տղայի շրթունքները բեղերի տակ շարժվեցին:

— Երեք հարյուրից չորսը պակաս:

Ասեց և հեռացող ոչխարի ետևից նայեց մի պահ, չորանին կանչեց.

— Մեզին ոչխարը քշիր քաղաք:

Չորանն ուզեց հարց տալ, բայց բերանը բաց էլ մնաց: Մատուն տղան ձիու գլուխը գյուղի կողմն էր դարձրել:

Պառավ նանն էլ զարմացավ, երբ իմացավ, թե տղան առավոտ ծեղին քաղաք է գնում: Մեկ ուզեց խնդրի մի գոտկալ, մեկ տազ արեց: Մատուն տղայի աչքերը այնպես պեծին էին տալիս ունքերի տակ, ասես երկու թեժ ածուխ լինեին: Երբ մութ եղավ, քնեցին, կինը կամացուկ խնդրեց շապկացու, սիրտ արեց, մոտեցավ մեջքին, բայց Մատուն տղան երեսը շուռ տվեց, մյուս կողքի վրա պառկեց: Շուռ եկավ, բարկացած ասեց.

— Լավ, սատկիլ չես...

Մեզին գնաց, երկու օր հետո եկավ: Մատուն տղան էլ ոչխարատեր չէր: Ոչխարը ծախել էր քաղաքում: Այն, ինչ երազում էր տեսել՝ դեղին ոսկիներ, հիմա զնգում էր նրա գրպանում:

20

Չորանների ձեռքը մի բան դրեց, չորանները հեռացան, շներն էլ՝ պոչերը կախ, նրանց ետևից, դեպի սարերը թխպոտ: Եվ երբ երկու օր հետո եկավ, Մատուն տղան իր հետ քաղաքից տասը ձիու բեռ ապրանք բերեց՝ ճոթ, սապոն, նալ ու մեխ, շաքար:

Մյուս օրը Մատուն տղան գեղում դուքան ուներ, տան մոտ, մարագի հին շենքում: Առաջ դժվար թվաց արշին բռնելը, գրվանքա շաքարին աչքը վարժ չէր, ճոթ ու կտորի թոփը բաց անել չէր իմանում, բայց հետո սովորեց:

30

Նույնիսկ գործը դուր եկավ: Հանգիստ նստում էր խանութում, նալ ու մեխ էր ծախում և ամեն իրիկուն մտքում հաշիվ անում, թե ինչքան օգուտ ունի: Էլի առաջվա պես էր մտածում. գյուղացիք, որ ապրանք են առնում իր խանութից, գյուղացիք նրա աչքում էլի ոչխար էին, աղի վրա վազող ոչխար, որ թողնում է կթես, խուզես:

Հինգ ամիս հետո գյուղում շատ երդիկի տակ էին խոսում, իրիկվա հացին։

— Մատուն տղան պարտքն ուզում ա, էգուց մի փութ պանիր տանք պարտքի դիմաց։

— Էսօր էլի ասեց էն շաքարի համար...

Գյուղը հեռու, յոթ սարի քամակին, ճամփեն՝ կածան, անապահով, տարիները՝ խռով, ամեն տեղ երկյուղ, քաղաքում՝ խանութները փակ, ծածուկ պահեստներում՝ գաղտնի վաճառք հին ծանոթին։

Իր ոչխարի համրանքից ավելի լավ գիտեր այդ Մատուն տղան։ Ապրանքը թանկացնում էր ժամեծամ, գանգատվում, թե վնաս է անում, էլ ապրանք չկա։ Շաքարը հիվանդի դեղ էր, ոսկու հավասար։

— Առ տա՛ր, էլ շաքար չես տեսնելու,— ասում էր Մատուն տղան իր հարևանին, որ հոգեպահուստն էր Մատուն տղին պահ տալիս։ Մատուն տղան մեծացավ, ուռեց, դարձավ անվանի, ազդեցիկ։

* * *

Ձյունի սպիտակ փաթիլները թրթռում էին պաղ օդի մեջ, պտույտներ անում, կամացուկ իջնում, դարսվում իրար վրա։

Թարմ ձյունի վրայով քայլում էին երեք հոգի դեպի հեռու ձորի գյուղը։ Կարմիր բանակը քաղաք էր մտել, և լուրը թռել-հասել էր գյուղին։

Երեք հոգին գյուղ հասան իրիկվա մութին։ Եկան, հավաքվեցին ծանոթ գյուղացիք, ազգ ու բարեկամ։

Մյուս օրը գյուղում հեղկոմ կար, եռուզեռ կար, խոսք ու զրույց։ Երբ բաց արեցին Մատուն տղի խանութը, միջին մի քանի թոփ քաթան կար, լամպի շորս շուշա, մի քիչ էլ մեխ։ Մատուն տղին կանչեցին։

— Չկա, էդ ա մնացել, տարեք...

Խուզարկեցին, բան չգտան։ Հեղկոմը առաջին նիստում որոշեց Մատուն տղի քաթանը գյուղի աղքատներին բաժանել։

Ձյունը հալվեց, սարերը կանաչին տվին, բայց կանաչ սարում Մատուն տղան էլ ոչխար չունեիր, խանութումն էլ խոտ էր դարսում։

Հողը տաքացավ, գութանները դուրս արին: Մատուն տը-
ղան էլ վար գնաց: Վաղուց, շատ վաղուց էր մաճ չէր բռնել:
Մոտիկացավ մաճին, ուժը գութանին տվեց, մինչև մի ակոս
ծրելը ձեռքերը թուլացան, նստեց գետին:

— Քոնը արշինն ա, Մատուն տղա,— ձեն տվեց քոզնե-
րից մեկը, իջավ լծից, մաճը բռնեց:

Մատուն տղան հանգստացավ. մի քիչ էլ մնաց և, դեռ
գութանը չարձակած, տուն եկավ: Մյուս օրը մաճկալը Մատուն
տղից մի օրավարի վարձն էր ուղում:

10 — Առ, էլ շունեմ, երեսաներիցս եմ կտրում,— ասաց
Մատուն տղան, խեղճանալով:

Բայց Մատուն տղան բեռը բռնել էր առաջ, երբ ճոթ կար
խանութում, նալ ու միխ և շաքար: Պահած փող ուներ, մառա-
նում յուզ ու պանիր կտր:

Մի տարի էլ, և քաղաքում Մատուն տղի մի քանի հին
ծանոթները կողպած խանութները բաց արին: Մատուն տղան
պանիր ու յուզ տարավ քաղաք, հողի կճուճում պահած ոսկին
էլ հանեց, խանութի խոտը մաքրեց, կարգի բերեց:

20 էլի առաջվա խանութում էր Մատուն տղան մի քանի թոփ
կտոր դարսել, սալպոն, աղ, լուցկի: Քաղաքում ծանոթներ
ունեի հին, օգնել էին, ապրանք տվել:

Մատուն տղան էլի դինջ նստեց խանութում, արշինը
ձեռքն առավ, ապառիկի հին դավթարում նոր երես բաց արեց:

Գյուղը հեռու՝ ճամփան կածան, ուժը պակաս. Զա-
հիլներն աղմկեցին, նամուսի ընկան. ո՞վ էր՝ պատմեց կոռպե-
րատիվի մասին:

Կեսգիշեր էր, երբ ցրվեցին տները: Եվ դեռ երկար ժա-
մանակ մտածում էին կոռպերատիվի մասին, Մատուն տղի
նոր խանութի մասին:

30 Մատուն տղան լսեց, որ ուզում են ջուրն էլ առաջվա
առվով ղկապեն: Մի անգամ էլ մտքում կրկնեց այն, ինչ
հազար անգամ էր ասել.

— Թե սրանք մնան, վերջս լավ չի...

Հիշեց մի քանի թոփ կտավը, լամպի շուշան, նալ ու
մեխը, որ տարել էին, խլել իրենից, միտն ընկավ մաճկալի
խոսքը, թե՝

— Մատուն տղա, քո բանը արշինն ա...

* * *

Նոյեմբերի արև օր էր, պայծառ, դուրեկան աշնան օր։
Քաղաքում նոյեմբերի արևի տակ պսպղում էին նվազա-
փողերը պղնձե, լայն փողոցներում ծովացել էր բազմությու-
նը, ալեկոծ դրոշները՝ վե՛ր, բարձր։ Թնդում էր քայլերգը,
աղմուկ կար, երգ ու ուռա, մեկը պատշգամբից ձայնով զիլ
մեր վերելքն էր պատմում։

Արև էր, և հեռու գյուղում աշնան դուրեկան օր։ Դրոշ-
ներ կային՝ փայտի ծայրին հագցրած, գույնզգույն շորերով
հարս ու աղջիկ կար, բրդի շուխավոր շինական։ Դհուրը դըմ- 10
բում էր, զուռնան փշում էր զիլ։

Շատերը խոսեցին. ամեն մարդ իր միտքն էր ասում,
միտքը հյուսում յուրատեսակ, հետո մեկն էլ բարձրացավ
քարի վրա, խոսեց, թե՛

— Ընկերներ, մենք կապերատիվի կողմից շատ ետ ենք
մնացել, էս ձորերում մթին ա։ Մատուն տղան էլի կենդանա-
ցել ա։ Մեզ պետք ա մի կապերատիվ հիմենք հենց էս տոնին,
էստեղ։

Խոսեց, հետո դարձավ բազմությանը, թե՛

— Կապերատիվ սիրողը թող մոտենա, գրվի էստեղ... 20

Մոտեցան, առաջ քաշվելով, վարանոտ, հետո սրտալի։
Քալիս էին գրվում, փայլը վճարում։

Նա, որ խոսել էր, շուտ-շուտ կանչում էր տեղից.

— Շեն կենա մեր կապերատիվը...

Մատուն տղան էլ էր լսում նրան, տեսնում, թե ինչպես
են գրվում։ Մեծ մասը իրեն պարտ էին՝ լավ էր ճանաչում։

Կանգնել էր մի քիչ հեռու, նայում էր նրանց։ Կարծես
հեղեղ է, գարնան վարար հեղեղ, իսկ ինքը մի շոր տաշեղ
հեղեղի բերանում։

Մատուն տղի փափախի տակ մի միտք կար միայն.

30

— Սրանք որ կան, վերջս լավ չի...

Այնքա՛ն հուսահատություն էր կաթում Մատուն տղի լոշ
ականջներից։

ԹԱՆԳԻՆ

Եթե գյուղում ծաղիկ չլինեն, նա մանուկ ժամանակ չէր հիվանդանա, վերքերը չէր փորի և չեշտտ էլ չէր լինի: Մայրըն ուրիշ հոգս շատ ուներ՝ օրորոցում պարուրի մեջ Թանգուն կապելուց հետո ներս ու դուրս էր անում և չէր նկատում, թե ինչպես երեխան ուժ էր տալիս, թաթերը հանում և քորում, վերքերն արնոտում:

10 Թանգու առաջին սերը պատից կախ արած նախշով խալին էր: Ամռան շոգին ճանճերը լիզում էին երեխայի քթածակերն ու աչքի ակները, իսկ փոքրիկ Թանգին մատը բերանում, ծլուը կախ, ժամերով աչքը չէր հեռացնում խալու նախշերից: Առաջին շորեքթաթ արշավը դարձյալ դեպի խալին էր:

Տանը երեխա շատ կար, հոգսը շատ էր, վար ու ցանքսը միշտ չէին տալիս Թանգու հորը նկատելու ժառանգի առաջին սերը: Եվ պատահամբ էր, որ նրա աչքին ընկավ որդու ծակոտկեն երեսը՝ չեչաքար:

Հայրը նայեց, ուզեց մի բան ասի, բայց բերանում հացի պատառը շաղախվեց թքի մեջ, կոկորդը սեղմեց, և մինչև կոպ կտար, միտքն էլ թռավ, անհետացավ:

20 Թանգին մեծացավ: Հոր տնկած ծառերը դեռ բար չէին տվել, երբ Թանգին մագլցում էր ծառն ի վեր, տավարը ջուրը տանում, օրը տասն անգամ աղբյուրը վազում սառը ջուր բերելու:

Երբ գանգի խոռոչում նրա ուղեղը խմորի գնդի չափ դառավ, Թանգին արդեն գիտեր, որ ամենից թանկը աշխարհի երեսին պարարտ սեահողն է, աղբած բոստանը, գոմը ապ-

րանքով լի և նոր տնկած ծառերը, որոնց վրա մագլցում էր նա այն ժամանակ, հրը ետևն ու առաջը բաց էր:

Մեռնելիս հայրը Թանգուն փալասի մեջ փաթաթած ոսկիներ հանձնեց և աչքերը փակելուց առաջ մի անգամ էլ որդուն պատվիրեց ապրանքին լավ խնամել, տան կողքին մի ուրիշ ամարաթ շինել և ընդարձակել այգին:

— Աչքդ բաղին պահիր, — ասաց և աչքերը փակեց:

Ազգ ու բարեկամ լաց եղան, իսկ Թանգին գնաց գոմը նախ հոր թողած ոսկիները հաշվելու և ապա մի լղար եզ ջուր կելու մեռելահացի համար:

10

Գերեզմանատան ճանապարհը բաղի մոտով էր անցնում: Վերադարձին Թանգին բաղի դռնակը բաց արեց, ներս մտավ, նայեց ծառերին, և շատ փոքր թվաց նրան հայրական այգին: Գրպանում զրնգում էր ոսկին, և գրպանի ոսկուց ցուլք էր ելնում, Թանգու աչքերը շլացնում:

Կանգնեց այգում, որպես հաստարմատ ծառ, նայեց պատերից դեմ ձգվող պարարտ հողերին, մտքում գծեց մի սահման և այդ սահմանը դրեց իր կյանքի կետ նպատակ:

* * *

Տարիները զլորվում էին որպես անիվներ անտես:

Տարիները արծաթ փոշի էին շաղ տալիս Թանգու մագերի վրա, մի աներևույթ ձեռք նրա դեմքին ակոսներ էր ծլուում:

20

Ասես վերջ չպիտի ունենար ժամանակը Թանգու համար: Ամեն տարի բերում էր մի քիչ հող, երկու մուրհակ, տեկոսով դիզած արծաթ և սև հողեր պարարտ՝ հասած խմորի պես:

Գյուղում Թանգին հզոր էր, բազուկն ուժեղ, ասածն օրենք: Խուլ բողոք կար և տրտունջ, թե Թանգին աղքատի պատառն է կուլ տալիս, պայմանագիր է կեղծում, կաշառում օրենքին և զավթում, թաթը դնում մսոտ հողերի վրա, դառնում խան ու սարդար:

30

Քմծիծաղ էր տալիս Թանգին, երբ ականջին էր հասնում գյուղի խոսքը, ոլորում էր բեղը և ինքնագոհ հայրա-

կան այգու ճանապարհը բռնում, դռնակը բաց անում:

Տարիները գլորվում էին, ծառը պտուղ էր տալիս, արտը՝ ոսկեհատ ցորեն, արևը ծագում էր, խանձում ցերեկին, մայրամուտին հանգչում: Թանգին պինդ էր կոխում սեփական հողը, մտքում դրած սահմանին ձգտում անխռով, ինչպես ծագում է արևը, խանձում ու հանգչում մայրամուտին:

* * *

Մի գարուն էլ, երբ օրերը երկարացան, հողը տաքացավ, և գոլորշի բարձրացավ հանգստացած հողից, մի գարուն էլ Թանգու համար ուրախ լուրեր չեկան քաղաքից: Արևն էլի 10 առաջվա տեղիցն էր ծագում, բայց Թանգուն թվում էր, թե ծովել է աշխարհի առանցքը, վազքն ընդհատ է, շնչակտուր:

Թխպեց Թանգին: Այգում սեփական հողը պինդ չէր կոխում, դողում էին կոր ծնկները: Կանգնում էր ծառի մոտ, տեսնում, թե ինչպես լցվում են բողբոջները, սևին է տալիս խնձորենու մաշկը, զգում էր, որ զարթնում են արմատները, շարժվում են հողի մեջ կենարար հյուսիսները, և մտածում, որ գարունն ուրախ լուրեր չի բերել: Գունատվում էր մերթ, զայրանում, և զայրույթից շեշաքար երեսը կարմրին էր տալիս:

20 Օգոստոսին կարմրեց խնձորը, հասավ: Գիշերով թրուռն պարսպի վրայով, ծառերը պլոկեցին, ճղակտոր արին: Եվ երբ լուսաբացին Թանգին այգու դռնակով ներս մտավ, տեսավ խնձորները լնդված, բոստանը ոտնակոխ, ճղները՝ կտրած կոներ, տեսավ և գիշերվա հետքերը, տերևներ ցողոտ ալյուրեղ-ալյուրեղ, հասկացավ, որ գարունը տեղահան է արել պարիսպները, ուրիշ բերաններ կան գլորում՝ խնձորի, փափուկ լավաշի վարտ:

Տարիներն էլ անիվներ չէին անտես, այլ ծանր ջաղացքար, որոնք գլորվում էին թափով և տրորում պարիսպները, 30 հիմնահատակ անում զավթած հողերի սահմանները, հարթում հավասար:

Մութհակները խոնավացան, բորբոսանցին երկաթե սրնդուկում, ուժը հազիվ էր հերիքում պահելու եղածը, հեռ-

վում մթնեց սահմանը, որ գծել էր նա գերեզմանատնից գալիս:

Խեղճացավ Թանգին:

* * *

Ուրիշ օրեր եկան, արև օրեր:

Կոունկները եկան, սևահողը տաքացավ, սևահողում արևի տակ ծլեց ոսկե հատիկը:

Թանգին գոհ կլիներ, եթե միայն կոունկները գային, և արևի տակ հատիկը ծլեր:

Գարունքին եկան հողերը չափելու, հավասարելու: Գյուղը մրջնոցի պես էր, գարունքին զարթնած մրջնոց:

10

Ժողով կար, աղմուկ, աղաղակ:

— Վեր թափեք Թանգու հողերը, հավասար բաժին անենք,— կանչում էին ժողովում, Թանգու երեսին շարտում՝ «քյասիբ ուտող»:

Եվ բարակ շղթաներով չափեցին հողերը, ապառաժն ու այգին, ջրովին ու դեմին: Չափեցին, նկարեցին, բաժին արին:

Թանգու հողերը սեւավի բերանն ընկան, պարարտ հողերը թռան ձեռքից, հեռացող կոունկի պես, և մնաց այգու կեսը, մի օրավար ջրովի, երկու կտոր վարելահող: Շունը քիչ էր, այդքան էր հասնում:

20

Երբ շղթաները զնգալով կտոր-կտոր արին Թանգու հողերը, նրան աջնպես թվաց, թե սիրտն են կտրատում: Բողոքեց, սպառնաց, գանգատվեց, հեռացին, ծաղրեցին:

Թանգին հենվեց այգու քարապատին, նայեց չափարարների հեռացող խմբին:

Մայրամուտ էր, իրիկնամուտ էր արդեն:

* * *

Հենց, նույն գիշերը Թանգու տանը մի քանի հոգի՝ ազգ ու բարեկամ ժողովի նստեցին: Թանգին էր կանչել իր ճանաչ մարդկանց՝ մի հնար գտնելու, հողերի բաժանումը խանգարելու, միևնույն՝

30

— Մեզ համար մի լույս ծագի,— ինչպես ասում էր Թանգին:

— Թողնեն իմ ձեռքով հողերս քաժանեմ: Մեկը քեզ տամ. ազգ ես ինձ, ինչո՞ւ խալիսը ուտի, ես դատեմ...

Մինչև կես գիշեր հնար էին փնտրում, խափանման միջոց:

— Թանգի ամի, մենք որ քողոք տանք, չեն ընդունի, վերջը լավ չի լինի,— ասաց մեկը:— Եկ կանանց կազմակերպենք, թող նրանք անեն:

10 Հենց այդ գիշեր էլ կանչեցին մեկին, որին Թանգին խոստացավ շորս փութ ցորեն, և դիմումը գրվեց նախ միայն «կանանց միության» կողմից, բայց վերջում անհրաժեշտ համարվեց, որ տղամարդիկ էլ ստորագրեն:

Եվ գրագիրը թղթի վրա շատ պարզ գրեց նախ «ՀՍԽՀ», ապա ներքևը՝ «Մրվան գյուղի կանանց և տղամարդկանց միություն»:

Աքյորականչին ժողովը ցրվեց: Թանգին ճրագի տակ նայում էր գրած թղթին, որի վրա ներկա եղողներին մի քանիսը բութ մատով կնքել էին «վասն անգրագիտության»:

20 Մյուս օրը Թանգին գյուղում մարդու էր ման գալիս, կողմնակից ճարում, համոզում, որ թղթին ձեռք քաշեն: «Մրվան գյուղի կանանց և տղամարդկանց միության» դիմումը Թանգին հատուկ մարդով քաղաք ուղարկեց:

* * *

Երկար ժամանակ շանցավ:

Մի իրիկուն, երբ Թանգին տնքալով շորերն էր հանում քնելու, զգիրը կտուրից ձեն տվեց նրան, թե շտապ գործով կանչում են գյուղխորհրդից: Թանգին գնաց՝ ճանապարհին հազար միտք անելով, հազար կասկած: Դիմումը մերժել էին, հողաքաժանումը հաստատել:

30 — Թանգի ապեր, գործդ հիմա էլ կանանց հետ է, միանում ես նրանց հետ,— ծիծաղելով ասաց նախագահը,— Գա, տեղդ հանգիստ նստիր, Թանգի ապեր, էն վաղ էր, որ...

Թանգին փողման տուն վերադարձավ:

Պառկեց, քունը շտարավ: Միտք էր անում, միտն էր քերում պարարտ հողերը, հոր պատվիրանը՝

— Աչքդ բաղին պահիր,— ոսկիները, որ տվեց հայրը մեռնելուց առաջ, բորբոսնած մուրհակները և երկաթի օղերով պսպղուն շղթան, որ բաժանեց սևահողը, այգին:

Թանգու աչքերն ընկան պատից կախած խալուն, որ տարիների ընթացքում խունացել էր արդեն, հնացել:

ԳԱԼՈՒՍՏԻ ՎԻԿԸ

1

Եթե գյուղում մի ժողով լիներ, և եթե Գասպարենց Գալուստը տանը լիներ, անպատճառ պիտի գնար ժողովի:

— Գալուստ, էդ ի՞նչ կա ժողովում, որ վազ ես տալի,— հարցնում էին երբեմն,— չունեոր մարդ ես, տանդ նստի, քո աղքատության հտեից ընկի: Ժողովն ի՞նչ վտար քեզ...

10 Գալուստը բեղի տակին ծիծաղում էր, ուսերն իրար տալիս ու ասում.

— Ժողով ա էլի, մի բան լսում ես, մի բան սովորում: Թագա մարդիկ են գալիս, դեսից-դենից խոսում են, գյուղացու համար են ասում:

Ժողով գնալը Գալուստին չէր խանգարում: Աշխատելիս՝ երեք մարդի գործ էր շինում: Գյուղի գործերին ակտիվ մասնակցում էր: Ազատ ժամանակ էլ գնում խրճիթում նրստում, գիրկապ անելով կարդում էր, թե ի՞նչ է կատարվում ուրիշ երկրներում, ո՞րտեղ կռիվ կա, մարդիկ ի՞նչ նոր բաներ են հնարել:

20 Մի բան որ դուր գար, երկրորդ անգամ էր կարդում, գլուխն օրորում և քթի տակ ասում.

— Տես ի՞նչ հունարեններ են մշանց տալի, է՛յ գիդի ուում... Ապրելը հեշտանալու ա:

Դուր եկած բանը կպատմեր գյուղացիներին:

— Կազեթում էսօր գրած էր՝ մի տեսակ հնար են գտել, որ են վախտ քեֆդ անձրև ուզի, ամպերից վեր կբերեն...

Գալուստը գիտեր, որ գյուղում նորից անհատկատ, պապենական աղաթին պինդ կպած մարդ շատ կա: Այդպիսի բաներ որ պատմում էր, նրանք չէին հավատում, սկսում էին հռհռալ:

— Էլ ի՞նչ կա կազեթում... Կարող ե՞ն արևի՛ց չիբուխս վառեն,— ասում էր մեկը:

— Ասում էլ էին, թե դավողում կովեր են շինում,— ծաղրում էր մյուսը,— ո՛ր ա, կլինի՞ իսկի, կհավատա՞ս դու, Ռուստամ ապեր...

— Զէ՛, ո՛նց կլինի, մարդը չի՛ կարա ստեղծող լինի...— 10
ասում էր Ռուստամ ապերը և Գալուստին խրատ տալիս.

— Էդ կազեթը քեզ հաց չի տա, Գալուստ... Դու տավարիդ հոգսը քաշի, էս ա առաջդ ձմեռ ա գալիս:

2

Գալուստը գիտեր՝ գյուղում ով ի՛նչպես է ապրում: Ռուստամ ապերը գյուղի ունեորներից էր, բայց նրա տանն էլ մի ձեռքից ավելի փոխնորդ չկար:

— Կեղտոտ են ապրում, ցիխի ու թրիքի մեջ. հիվանդանում են: Հնար էլ չկա մաքուր լինելու, գյուղացին աղքատ ա, ուժը չի պատում:

20

— Մեկ ծնվելիս են լողանում, մեկ էլ մեռնելիս,— մտածում էր Գալուստը, և դրուժյունն ավելի վատ էր թվում: Նրան, երբ մտաբերում էր այն, ինչ տեսել էր ուրիշ երկրորդներում, որտեղ զինվորական գերի էր:

Ժողովներում, երբ քաղաքից եկածները խոսում էին հազար ու մի բաների մասին, նորություններ պատմում, Գալուստն ուշադիր լսում էր, մտքում ծանր ու թեթև անում նրանց ասածը և որոշում, թե ո՛րն է գյուղին հարմար և ո՛վ է ավելի լավ մոտենում գյուղի ցավին:

Ինքն էլ էր խոսում:

30

— Այ, մեզ համար քաղնիք ա հարկավոր, կեղտի մեջին ենք. մեր տավարը խոտ չունի, ճանապարհ չկա... Ցավեր շատ ունեմք, բայց մեծ ցավը մեր տավարն ա: Գեղացին վար ու ցանքով ա ապրում կամ անասունով: Դե, մեր

տեղը վար ու ցանքի համար չի, մենք անասունով ենք ապրում:

Գյուղացիք գլխով համաձայնություն չեն տալիս, իսկ քաղաքից եկած ընկերը գրում էր Գալուստի ասածները, որ քաղաքում իմաց տա, թե գյուղն ի՞նչ ցավ ու հոգս ունի:

3

Ամեն անգամ ժողովներից հետո գյուղացիք խումբ-խումբ հավաքված ծանր ու թեթև էին անում բոլոր լսածները և իրենց գյուղն աղքատությունից դուրս բերելու մասին զանազան
10 կարծիքներ հայտնում:

Ոմանք համոզված էին, թե գյուղն այդպես էլ կմնա, քանի որ տնտեսությունը լավացնելու հնարավորություն չկա:

— Էս սարերում ու ապառաժներում ի՞նչ կարելի է անել,— ասում էին նրանք:

Բայց կային ուրիշ տեսակ մտածողներ էլ:

— Այ, մալականը մեզ օրինակ: Տեսնո՞ւմ եք, ի՞նչ կոժեր են պահում: Նրանք վաղուց արտել են կաղմել, գործարան շինել, լավ պանիր ու յուղ են պատրաստում, և խրենք էլ կուշտ ու մաքուր ապրում են...

20 Մալականների օրինակին հետևելու միտքն ավելի հնարավոր ու իրագործելի թվաց, երբ մի անգամ քաղաքից եկած ագրոնոմը ժողովում խոսեց անասունների, նրանց կերի, պանրի ու յուղի գործարանների և արտելների կազմակերպության մասին:

— Ձեր գյուղում,— ասաց ագրոնոմը,— ներկա նեղ վիճակից դուրս գալու և քիչ թե շատ բարեկեցիկ կյանք ստեղծելու միակ միջոցը անասնապահության զարկ տալն է: Դրա համար դուք պետք է երեք բան անեք.

1. Վիկ և ուրիշ տեսակի խոտեր ցանեք, որ ձեր տավարը
30 կուշտ լինի և շատ կաթ տա:

2. Արտել կազմակերպեք, նրա միջոցով վարկ ստանաք ու գործարան շինեք— ընտիր տեսակի պանիրներ ու յուղ պատրաստեք, որ լավ գնով ծախեք ու հոգաք ձեր ցավերը:

3. Կամաց-կամաց լավացնեք ձեր տալարի տեսակը, ինչպես մալականներն են արել:

— Էդ մինը գյուղում գլուխ գալու քան շի,— կասկած հայտնեցին մի քանիսը:

— Ուրիշ գյուղերում որ գլուխ են բերել, մեզ նման մարդիկ չե՞ն,— առարկեց Գալուստը:

Այս անգամ Գալուստի շուրջը հավաքվեցին մի քանի ուրիշ աչքաբաց գյուղացիներ և գյուղի երիտասարդներից շատերը:

Խոսեցին երկար ու բարակ, հաշիվ արին, թե գյուղում 20 քանի՜ կով կա և ո՛վ կմիանա արտելին: Յուցակ արին և որոշեցին կամաց-կամաց գյուղում սրա-նրա հետ խոսել ու մարդ ուղարկել քաղաք՝ արտել կազմելու համար:

— Գալո՛ւստ, դե էդ քո բանն ա, քեզանից բացի ոչով չի կարա,— ասացին ընկերները:

Գյուղի գործ էր, գյուղն առաջ տանելու, լուսավորելու համար էր:

Գալուստը համաձայնեց:

4

Մյուս օրը լուսաբացին Գալուստը ճանապարհ ընկավ: 20 Հովին հեշտ էր ճամփա գնալ: Երբ արևը ելավ ու քարերը տաքացան, Գալուստի ճակատից քրտինք կաթեց: Քայլում էր ճամփով, մեջքին մի աղլուխի մեջ ճամփի պաշար, քայլում էր և միտք անում էլի իր հին միտքը, թե ապրելը ե՛րբ է հեշտանալու...

Ճամփով սեւվորներ էին գնում, ոտավոր, ծանոթ գեղական մարդիկ: Մեկը մի թաշկինակ ձու էր տանում քաղաքում ծախելու, մյուսը՝ երկու հավ, երրորդը՝ մի իշաբեռ խոտ: Ամենքն էլ հոգս ունեին, մեկը նավթ էր առնելու, մյուսը՝ շաքար, բյազ:

Ինքն իրեն թոնթորալով, մտքի հետ կռիվ տալով գնում էր ճամփան, մտքում Ռուստամ ապոր հետ վռիվ տալիս, նրան համոզում, որ արտելին անգամ գրվի, գեղով միանան, լավ բուղաներ առնեն, խոտ ցանեն:

30

— Ոսկորը պնդացել ա, էլ ծովիլ չի,— մտածեց Գալուստը Ռուստամ ապոր մասին, փափախը հանեց, սրբեց ճակատի քրտինքը: Միտն եկավ Ռուստամ ապոր խոսքը, թե՛ «աքինչի օլ, բիլանջի օլմա» (ոանշպար եղիր, գիտուն մի՛ լինիր), միտն եկավ և ծիծաղեց բեղի տակ:

5

Գալուստը քաղաքում ամեն ինչ իմացավ՝ գյուղին և իրեն հետաքրքրող հարցերի մասին:

Բանկը խոստացավ վարկով փող ու գործիքներ տալ, եթե նրանք արտել կազմեն և յուղի ու պանրի գործարան հիմնեն:

10 Գործարանի շենքի համար խոստացան հազար ռուբլի բաց թողնել և, դրանից բացի, այդքան գումարի էլ մեքենաներ ու գործիքներ: Տված վարկը բանկը հետ պիտի ստանա 2—3 տարվա ընթացքում, որից հետո գործարանը յուր սալք ու կարգով կպատկանի գյուղի արտելին:

Գալուստը գյուղ տանելու համար վերցրեց արտելի կանոնադրությունը:

Նա փնաց նաև գյուղատնտեսական պահեստը, տեսավ սերզատ, յուղհան և ուրիշ մեքենաներ, ամեն տեսակի սերմեր ու ծանոթացավ դրանց գների հետ:

20 Բայց այդ օրը Գալուստի համար ամենից կարևորն ու արտասովորն այն էր, որ ագրոնոմի խուրհուրդներով գնեց 2 փութ վիկ կոշված խոտի սերմից:

Նվ երբ եկած ճամփով Գալուստը գյուղ էր դառնում, նա ծանոթ սելվորին պատմում էր վիկի մասին:

— Անունը լսել էի, համա չէի տեսել: Ասել էին ինձ, որ վիկը ցանովի խոտ ա, մեր սարերում առանց ջրի բսնում ա, շատ էլ խոտ ա տալի...

— Առել եմ երկու փութ, տանեմ, մի լավ հող տնեմ սարում, սերմեմ, տեսնենք՝ ի՞նչ ա նշանց տալի: Թե որ լավ եղավ, եկող տարի շատ եմ ցանեիու, գեղն էլ կսուլորի ինձանից:

30

— էդ ի՞նչ խոտ ա. էդ հո գտած ա, որ առանց ջուր սարում բսնում ա: Քանի՞ տարվա խոտ ա, — հարցրեց սելվորը:

— Յոնջի նման չի, ամեն տարի պիտի սերմես:

— Սերմը ինքը տալիս ա՞:

— Կարելի ա, և տա,— պատասխանեց Գալուստը, և ինքն էլ կասկածեց: Մոռացել էր ագրոնոմից հարցնի այդ մասին: Սեւվորը հետաքրքրվեց: Գալուստը պարկը բաց արեց, վիկի սերմերը ցույց տվեց նրան:

— Էս հո մեր գլուխն ա,— ասաց սեւվորը զարմացած:

— Հա, քայց սա լավ խոտ ա,— պատասխանեց Գալուստը:

Հետո խոսք ընկավ այն մասին, թե մեր սարերում, մեր 10 դաշտերում ինչքա՞ն տեսակ-տեսակ բույսեր ու խոտեր կան, որ մենք դեռ չենք օգտվում, անպետք խոտ ենք համարում, այնինչ ուրիշ տեղեր, ուրիշ երկրներում ցանում են, սերմերը հավաքում, մեկից դեղ են շինում, մյուսից՝ մի ուրիշ բան:

— Մենք էլ տուվար պահող ե՞նք,— ասեց Գալուստը սեւվորին,— և ովքի լեզուն մենք ի՞նչ գիտենք: Կեր չկա, որ ուտի, ձմեռը դարման ենք տալիս. սովածությունից խեղճ հայվանի կաթն էլ ցամաքում ա, կողքաճաղերը մին-մին կհամարես: Մի կովը մի տոն կպահի, եթե լավ կարողանաս պահել:

20

Լսում էր սեւվորը, եզներն օրորալեն քաշում էին սայլը, անիվները ճռճոտով էին: Գալուստը պատմում էր իր տեսած կովերի մասին, կաթնատու, ամեն միներ մի տոն պահող:

— Խոտ չկա, ամենքի գլուխը խոտն ա: Խոտ որ շատ ունենաս, կով շատ կպահես: Շատ էլ չպահես, եղածին լավ կեր կտաս: Հայվանն էլ որ ուտի, տեղը լավ լինի, լավ էլ օգուտ կտա...

Բայց սեւվորի մտքինը վիկն էր: Նա հարցրեց, թե օրավարում քա՞նի փութ են սերմում և ո՞նց են ցել անում վիկի համար:

30

— Մի հաշիվ ա, ցորենի հետ համեմատ ա, փութի տեղը մի փութ վիկ են շաղ տալիս, տափանում, մեկ էլ գալիս, հարում:

Ճանապարհը քարձրանում էր սարն ի վեր, իջնում, էլի քարձրանում: Կամուրջին որ հասան, սայլը կանգնեց, Գա-

լուստը պարկը շալակեց, որ կածանով բարձրանա դեպի գլու-
ղը:

— Շեն մնաս,— ասաց նա սելվորին:

— Գալուստ, էդ վիկի մասին ինձ իմաց տուր. թե լավ
բերք ստանաս, ես էլ եմ սերմելու:

Մութ էր, երբ Գալուստը պարկն ուսին տուն մտավ:

— Էդ ի՞նչ ա պարկի մեջ,— հարցրեց մեծ տղան:

— Խոտի սերմ ա,— պատասխանեց Գալուստը,— Սանդ
աղբյուրի գլխի օրավարում պիտի սերմեմ:

10 Հարցրեց, թե ջրե՞լ են կովը, դարման տվե՞լ են:

— Դարմանն էլ պրծնելու վրա յա,— ասաց կինը:

— Ոչինչ, մի ճար կանենք:

Գալուստը սաստիկ հոգնած էր՝ շորերը հանեց ու քնեց:

6

Առավոտյան եկան ընկեր ու հարևան, Գալուստը պատ-
մեց, թե ի՞նչ են ասել քաղաքում արտելի մասին:

— Էդ հո հարմար պայման ա, մաշինեքը տալիս են, փող
էլ կա, մենք էլ կաշխատենք էլի,— ասաց մեկը:

Խոսեցին, թե ե՞րբ ժողով անեն:

20 — Պետք ա շուտ անենք, հրես առաջներիս մայիս ա,
թե որ հիմա չանենք, պետք ա մնա եկող տարի,— ասաց
մեկը:

— Էդ շուտով գլուխ գալու բան չի: Մինչև ժողով անես,
մինչև հաստատեն, մաշինը բերես, տարին կանցնի:

Գալուստը լուռ լսում էր: Շատ խոսեցին: Երկու կողմ
կար. մեկը հենց իսկույն էր ուզում, մյուսն էլ կասկածում էր,
թե այդ գլուխ գալու բան է:

Բայց Գալուստի ասածը բոլորի համար էլ ընդունելի եղավ:

30 — Եկեք արտելը հիմի կազմենք, շենքի հոգս քաշենք,
վարպետ ճարենք, գնանք մաշինեքը բերենք: Էդ որ պատ-
րաստ լինի, եկող գարունքին կաթը կհավաքենք, պանիր կա-
նենք:

Վերջը Գալուստը ցույց տվեց քաղաքից բերած վիկի
սերմը:

— Մի տեսե՞ք՝ ի՛նչ եմ բերել, սրա՛ն մտիկ արեք: էս էն վիկն ա հա՛, էն որ ձմեռը կազեթում գրած էր, ագրոնոմն էլ ասեց, թե անշուր տեղի խոտ ա, սար տեղեքում լավ բերք ա տալի...

Հարց ու փորձ արին, սերմը տեսան, գինը հարցրին:

— Գալո՛ւստ, բա հիմա ուշ չի՞, հրես ապրիլը վերջա-
նում ա:

— Վնաս չունի, Սանդ աղբյուրի գլխին մի օրավար տեղ ունեմ. կտանեմ նրա վերի ծերին կսերմեմ: էնտեղ խոտը նոր ա կանաչում, տեղը սար ա:

10

— Ռուստամ ապերը որ իմանա, էլի ասելու ա, թե Գալուստը օյին ա սարքում:

— Ասում ա, թող ասի: Խոտը հարելիս ես նրան կասեմ: էս խոտն ա մեր գյուղը շինելու:

Մյուս օրը գութանը Սանդ աղբյուրի գլուխն էր վարում: Գութանավորն էլ չէր հավատում. վարում էին և ծիծաղում Գալուստի վրա:

— Ժանգյալ խոտ ա, սերմը ժանգելու յա, մեր հողերը ապականի, էդ ի՛նչ ա, որ բերել ես: Թողնեիր հողդ մի տարի էլ դինջանար, ցորեն ցանեիր,— ասաց մաճկալը:

20

— Կարկուտն էլ գա՛ր, ցորենս թակե՛ր կամ մուկը գար կրծե՛ր, մնալի սովա՛ծ: Վարի՛, վարի՛, էդ ակոսն էլ ծրի, հե՛րիք ա, երկու փութ ա սերմս:

Ծղներն արձակեցին, Գալուստն ինքը շաղ տվավ սերմը: Հերկը տափանեցին՝ սերմը ծածկեցին հողով:

Գալուստը կածանով իջնում էր տուն ու միտք անում արածի մասին: Պիտի բսնե՛ր վիկը, օգուտ պիտի տա՛ր, թե՞ պիտի չորանար, կորչեր:

Ինչքա՛ն պիտի խոսեին գյուղում այդ մասին, ինչե՛ր պիտի ասեր Ռուստամ ապերը Գալուստի երեսին, եթե վիկը ծլեր, բերք չտար...

30

Իսկ եթե ծլի՞, շա՛տ խոտ տա՞...

7

Աշխատանքի եռուն ժամանակն էր: Ցանքը պրծել ու ցե-

լի հետևից էին ընկել: Տավարը սար էին տանում: Լուսաբացից մինչև իրիկուն մըջնոցի պես աշխատում էր գյուղը. միկը սարում, մյուսը բոստանում կամ արտում: Ցերեկով գյուղում միայն ծերերն էին մնում. նրանք էլ անգործ չէին նստում: Հավաքվում էին պատի տակ կամ ծառի շվաքում նստում, որը թռան տրեխն էր կարկատում, որը գերանդի էր սրում. որն էլ թաղբհը ձեռքին քաշում էր և անցած-գնացած օրերից պատմում: Մերերը լսում էին պատմությունը հին, մտաբերում օրերն անցած, արարքները ջահել, երբեմն էլ թառանչով ասում.

10 — Հե՛յ գիտի ջահելություն...

Գալուստն է՛լ էր աշխատում մյուսների նման՝ լուսաբացից մինչև իրիկուն:

Շաբաթը մի անգամ, երկու անգամ, պատահած ժամանակ է՛լ ավել Գալուստը բարձրանում էր Սանդ աղբյուրի գլուխը տեսնելու, թե ինչպես է ծլում, մեծանում վիկը.

Առաջին շաբաթը բան չերկաց. ծիլեր չկային: Խո՞ր էր գցել, թե՞ ուրիշ պատճառ կար, վիկը չէր երևում: Գալուստը միտք էր անում, գուցե սերմն է վատ, գուցե ինքն է սխալ արել: Բայց երբ փորեց հողը և տուգած սերմերն ու սպիտակ ծիլը տեսավ հողի տակ, սիրտը լցվեց, ուրախացավ, սրտում էլ երկաց հույսը ծլի պես:

— Չէ՛, պիտի բսնի՛ր...

Մի շաբաթ հետո արտը կանաչին էր տալիս, սև հողը չէր երևում: Գալուստն ուզեց անպետք խոտը քաղհան անի. որ վիկն ավելի լավ աճի, բայց միտն եկավ ագրոնոմի խոսքը.

— Վիկն ուրիշ ժանգյալ խոտերի խեղդում է, չի վախենում...

» — Թող խեղդի, ձեռք չեմ տալու...

30

8

Միայն Գալուստը չէր հետաքրքրվում վիկով. ուրիշներն էլ էին գալիս նայելու: Արտի կողքով մի կածան էր ընկած: Անցնող դարձող էր լինում: Հենց որ Գալուստի հողին էին հասնում, կանգնում էին, նայում:

— էս ա, հա, Գալուստի օյինն ա...

Շատերը խոտի անունն էլ չգիտեին, հենց այդպես էլ ասում էին՝ Գալուստի օյինը:

Առաջին շաբաթը, երբ խոտը չէր ծլել, ցեղը դեռ սևին էր տալիս, ծաղրում էին, ծիծաղում:

— Այ թե հացդ կերար, հա՛, Գալուստ...

Կամ գնում էին գյուղ, Գալուստին փողոցում տեսնելիս ասում.

— Ե՞րբ ես հարելու, Գալուստ, խոտդ պառկել ա, փշա- նում ա:

Ռուստամ ապերը հո մատի փաթաթան էր շինել.

10

— էս հասակի մարդ եմ, տե՛սել չեմ, հիմի նոր խոտ են ասում: Մեր հողն ընդունիլ չի՛, զո՛ւր ա, Գալուստ:

Գալուստը լռում էր, պռոշները հուպ տալիս, բայց մըտ- քում մի խոսք կար.

— Սպասի՛, Ռուստամ ապեր...

9

Հունիսն էր. վիկը բոյ էր քաշել, աճել փարթամ, տերե- ները մուգ-կանաչ, ցողունը բարակ, փափուկ: Կանաչի մեջ կարմրավուն ծաղիկներ կային, ասես մեկը գունավոր քարեր էր շաղ տվել կանաչի վրա: Վիկը ծաղկել էր:

20

Սանդ աղբյուրի գլուխն ուխտատեղ էր դարձել: Գյուղում շատ անգամ էին խոսում Գալուստի օյինից: Բայց կամաց-կա- մաց մոռացվում էր օյինը, քանի բոյ էր քաշում խոտը: Առանց ջրելու բուսած վիկը խոստանում էր առատ բերք, և բերքի հետ բերնե բերան անցնում էր Գալուստի վիկի պատ- մությունը:

Գնում էին, պոկում, նայում ծաղիկներին:

Վիկը շսանրած մազի պես մճճվել էր, իրար խառնվել: Մի բուռ որ քաղում էին, ձգվում էին ցողունները, ասես՝ ծալվեժալ էր պառկած:

30

— Գալուստ, սեյրակ սերմած լինեիր, լավ կլիներ,— ասում էին նրանք, որ մայիսին կասկածում, ծիծաղում էին:

— Լեղուն դեռ չեմ իմանում, եկող տարի սեյրակ կա- նեմ,— ասում էր Գալուստը:

Ռուստամ ապերն էլի չէր հավատում: Գալիս էին ու

նրան պատմում Գալուստի վիկի մասին: Մի օր էլ տավարածը սարից գալիս մի քիչ քաղցեց, բերեց ցույց տալու: Ռուստամ ապերն էլ նստած էր ժամի պատի տակ: Աչքի տակով նայեց, շոշափեց:

— Հը՞, Ռուստամ ապեր, հիմա ի՞նչ ես ասում, տես ի՞նչ բոյ ունի է՞,—ասեց մեկը և ցողունը մեկնեց:

Ռուստամ ապերը նայեց ցորնաբոյ ցողունին, գլուխը թափահարեց:

10 — էս խոտ, համա ի՞նչ անես, որ ապրանքն ուտելու չի,— ասաց նա բանիմաց մարդու նման:

Շատերը հավատացին, էլի կասկածեցին, գուցե ճիշտ է ասում Ռուստամ ապերը: Երևի մի բան կա, որ խոտն այդքան բոյ է քաշել: Հին խոսք է, թե պտղատու ծառը բոյով չի լինի:

Ռուստամ ապոր խոսքը Գալուստի ականջին հասավ: Էլի պոռը հուպ տվավ, բեղի տակ ծիծաղեց:

— Սպասի՛, Ռուստամ ապեր, էլի սպասի...

10

20 Գալուստը գիտեր, որ վիկը շուտ է հասնում: Ցանկություն երկու ամիս հետո կամ թե մի տասը օր ավել, վիկն արդեն կարելի է հարել: Նրան ասել են, որ հարկավոր է վիկը փափուկ ժամանակ հարել, որ ցողունը կոշտ չլինի: Այդպես համ տավարն է ախորժակով ուտում, համ էլ ցողունն ու տերևները խուրձ կապելիս չեն ջարդվում, չեն փշրվում:

— Ափսոս, որ շուտ չեմ ցանել: Հողը նոր տաքացած ժամանակը ցանած լինեի, հիմա արդեն խոտը հավաքած կլինեի:

30 Գալուստին ասել էին, որ երկու տեսակ վիկ կա, մեկը աշնանն են ցանում, մեկն էլ՝ գարնանը: Գալուստի ցանածը գարնան վիկ էր:

— Մեկ էլ ոտս որ քաղաք ընկնի, էն մի տեսակից էլ պիտի բերեմ: Իմ խելքով՝ աշնան վիկը մեզ ավելի ձեռնտու ա,— ասում էր Գալուստն իր ընկերներին, որոնցից մի քանիսն արդեն խոսք էին տվել եկող տարի վիկ ցանելու:

— Մեր օգուտի թշնամին ե՞նք,— ասում էին իրար,—
եկե՛լ մեր դռանը շոքել ա, չվերցնե՛նք:

Գալուստը պատմում էր, որ լսելով՝ ուրիշ երկրներում
վիկով հողերը պարարտացնում են: Վիկը ցանում են, հենց
որ բոյ է քաշում, ուզում է պառկի, վարում են վիկի տե-
ղը, խոտը հողի տակովն անում, իրար խառնում: Հողի մեջ
վիկը փտում է և հողը պարարտացնում:

— Էդ հենց մեզ համար ա: Փեյին շունենք, ճամփե-
քը դժվար, տեղներս սար, հողերը հեռու,— ասում էին նրանք:

— Թող մի եկամուտն իմանամ, եկող տարի էդ էլ եմ 10
փորձելու,— ասում էր Գալուստը:

— Չէ, Գալուստ, դու դեռ շատ հունարներ ես նշանց
տալու մեզ:

11

Մի օր էլ Գալուստը վիկը քաղեց: Վիկն արդեն հասել էր՝
ներքի տերևները դեղնել էին:

Տոն էր Գալուստի համար, մեծ ուրախություն: Արևը
խանձում էր վերևից, ինչպես առաջ, երբ ծանոթ սելվորի
հետ վերադառնում էր քաղաքից, պարկի մեջ վիկի սերմը:

Քրտնել էր Գալուստը, բայց գերանդին օձի պես սլլում էր 20
վիկի դալար ցողունների մեջ: Գերանդին պսպղում էր արևի
տակ, վիկի փնջերը թափվում էին իրար վրա:

Մի շերտ որ հարեց, ծայրին հասավ, ետ նայեց ու բեղի
տակ քմծիծաղ տվեց...

— Ռուստամ ապերն էստեղ լինե՛ր, աչքով տեսներ...

Արևը խանձում էր վերևից: Սանդ աղբյուրի գլխին բեզա-
րած Գալուստը բաց արեց պաշարը, կերավ, աղբյուրի ջրից
խմեց, էլի գնաց հարած խոտը տեսնելու:

Նրան թվաց, թե ինքն ամենից բախտավոր մարդն է աշ-
խարհում, թե հիմա մի քիչ հեշտ է լինելու գյուղում ապրելու: 30

Առավոտն եկավ, հարածը մյուս երեսին դարձրեց, որ
չորանա: Արևը թեքվում էր, երբ նա սկսեց խորձ կապել:

Ճամփով անցնող գյուղացիք այդ օրն ավելի շատ էին
կանգնում Գալուստի արտի մոտ, կռանում, վիկի ցողուն-
ներին նայում:

— Տե՛ս է՛, արտում ժանգյալ խոտ էլ չի մնացել: Մեկի արմատն էլ ա չի երևում: Ա՛յ խոտ ա հա՛... — ասում էին ընկեր ու հարեան:

Նորից էին հարցնում, թե քանի՛ փութ է սերմել, սերմը ո՞րտեղից կարելի է ճարել, հաշիվ էին անում, վարն էլ, սերմի գինն էլ, հարողի փողն էլ, էլի մեկին երկու օգուտ էր մնում:

Գալուստը և՛ խուրձ էր կապում, և՛ պատմում, թե ո՛վ է իրեն պատմել վիկի մասին, թե առաջին անգամ ո՞ր կազմ-
10 թում է կարդացել, սերմը որտեղի՞ց կարելի է առնել: Պատմում էր և խրձեր կապում:

— էս ձմեռ երեսեկ քու տավարին, Գալուստ, մերը չոր դարման ա ուտելու, բո՛նը՝ վիկի խոտ:

Մութն ընկնելու վրա էր, երբ Գալուստը գործը վերջացրեց և սկսեց խուրձերը մեկ-մեկ համարել: Հարյուր երեսուն խրձից երկուսն էր պակաս:

— էն երկու խուրձն էլ սրա-նրա պոկածը թող լինի:

Կիսամութին, Գալուստը շուփան ուսին գցած, իջնում էր կածանով և մտքի հետ հաշիվ անում, թե մի օրավարի տեղն
20 ինչքա՞ն խոտ կտար, մի դեպյատին՝ ինչքան: Հաշիվ էր անում, ծախսերը դուրս դնում, և էլի տակին մնում էր ավելի, քան թե ցորենի արտն է տալիս սարի գյուղերում:

Գութանավորը ծիծաղում էր, երբ վարում էր վիկի տեղը: Նույն օրը գութանը վիկի կողքին մի արտ էլ էր վարել: Նրա տեղը ցո՞րեն էր ցանել:

— Համա կլիանա հա՛,— մտածեց Գալուստը:

Արտի մի մասին կարկուտն էր արդեն խփել, իսկ կարկուտից ազատ մնացած մասում ցորենը բոյ չէր քաշել, սեյրակ էր բուսել:

Վիկը տուն կրելիս շատերն էին խուրձերին նայում, մատնեռով խոտը տրորում: Հարցնում էին, թե քանի՛ խուրձ է, ոմանք չէին հավատում ու Գալուստին կանգնեցնում էին:

— Ա՛յ մարդ, ձեր առաջով չպիտի անցնե՞մ,— ասում էր Գալուստը,— չես հավատում, դե կանգնի մեկ-մեկ համարի:

Մի բեռ էլ բերելիս Գալուստի աչքով ընկավ Ռուստամ ապերը, որ ժամի պատի տակ նստած թագրեհէ էր քաշում: Միտըն ընկավ Ռուստամ ապոր խոսքը:

— Էս խո՞տ... տեսնենք մեր տավարը կուտի՞...

Գալուստը նայեց Ռուստամ ապոր կողմը: Պատի տակ նստոտած մարդիկ տեսան այդ, հասկացան, թե ի՞նչ է ուզում ասի Գալուստը:

— Ռուստամ ապեր, մեր հողը կընդունի՞, թե չէ,— հարցրեց Գալուստը ծիծաղելով:

Ռուստամ ապերը չպատասխանեց: Նա դեռ երեկ էր լսել, 10 որ Գալուստը հարյուր քսանութ խուրձ խոտ է հարել իր փոքրիկ տեղից: Լսել էր և չէր հավատացել: Բայց առավոտյան նա արդեն առաջին բեռն ու մեծ խուրձերը տեսել էր:

Հանկարծ պատի տակից մեկն ասեց.

— Զէ՛, չէ՛, էդ հավատալի ա. հիմա դու էն ասա, էդ վիկի խոտը ձին կուտի՞...

— Բեբենք փորձենք,— վրա բերեց մի ջահել:

— Փորձենք:

— Ռուստամ ապոր ձին բերեք,— ասաց ջահելը:

Ռուստամ ապերն ուզեց սաստի, արգելի, բայց ամենը 20 վրա տվին, հռհռացին, թե անպատճառ Ռուստամ ապոր ձին պիտի ուտի, որ հավատան:

Գալուստը բեռը վեր դրեց, բերեց մի խուրձ դրեց ճամփի մեջտեղը:

Ռուստամ ապոր ձին բերին: Զին մոռթը մի կողմից կոխեց խուրձի մեջ և սկսեց ախորժակով ուտել:

— Ա՛, ոնց ա գելի պես ուտում է՛,— ասաց մեկը:

— Ա՛յ քեզ խոտ...

Գալուստը խոտը բարձեց, գնաց: Մի անգամ էլ ետ նայեց Ռուստամ ապոր կողմը, ծիծաղելով հարցրեց. 30

— Ռուստամ ապեր, կերա՞վ, թե՞ չէ՞...

Ռուստամ ապերը չպատասխանեց...

Իրիկունը Գալուստի կինը զարմանքով էր պատմում, թե ինչքա՛ն ծանր էին խուրձերը: Նա էլ սկզբում չէր հավատացել:

Գալուստը տրեխներն էր հանում և միտք անում, թե
վաղը ֆար պիտի բերվի արտելի համար:

Կինը մտածեց մի քիչ, հետո թե՛

— Ինչքան զարմանք բան կա՛ աշխարհում...

— Դեռ ո՛րտեղ ենք,— ասաց Գալուստը...

ԴՐՈՔԱՊԱՆ ԳԵՎՈՆ

1

Ամեն առավոտ խանի դարպասը բացվելիս, ամենից առաջ դրոգապան Գևոն էր դուրս գալիս: Եվ այնպես արագ, կասես հրապարակի վրա ուղևորները վաղուց էին սպասում նրան:

— Կամա՛ց, տո՛ւ, տակովն արի՛ր,— կասեր խանի տերը, երբ Գևոն դրոգի վրա նստած դուրս գար խանից:

— Կրակի հո չես գնում,— կավելացնե՛ր նա: Իսկ դրոգը, փոշու ամպի մեջ կորած, գոգոալով հրապարակի լայնքն էր կտրում:

10

Գևոն առավոտ կանուխ մի քանի պտույտ էր անում, դրոգի վրայից ձայն տալիս.

— Մի հոգի, վռազ Երևան էթացող...

Եվ երբ փոքրիկ քաղաքում առավոտ կանուխ մի հոգի վռազ գնացող չէր լինում, Գևոն դրոգը շուռ էր տալիս հրապարակի կողքի նեղլիկ փողոցը և կանգնում ծանոթ միկիտանի առաջ:

Դրոգի վրայից թռնելիս էր նա բարի լույս ասում գիշերն անքուն լուսացրած, դախլի առաջ աչքերը կիսախուփ արած միկիտանչուն, որ նոր էր ջուր շաղ տվել խանութի հողե հատակին և խաշի կճուճի երեսը պինդ ծածկել:

20

— Մի թաս, վռազ, պասաժիրը չի կայնում,— կասեր Գևոն և ձեռքը կմեկնե՛ր տախտակի վրա շարած բաժակնե-րին՝ մեկի պոռնկը կոտրած, մյուսն առանց տակ, ապակին ճարպոտ, գինու կարմիր շիթերը վրան:

Ամեն օր Գևոն առավոտ կանուխ պիտի տաքանար օղիով:

Մի թաս խմելը նրա համար նույնքան անհրաժեշտ էր, որքան իր լղար ձիերի համար գարին: Նա ինքն էլ չգիտեր, թե առավոտ կանուխ խանից դուրս գալու պատճառը օդի՞ն էր, թե այն երևակայական մարդիկ, որոնք ըստ Գևոյի, անպատճառ պիտի սպասեին հրապարակում:

Եթե փոշու ամպի մեջ նա ձայն էր տալիս.

- Մի հոգի, վռազ էթացող,— այդ էլ մի անհրաժեշտ ձև էր, որովհետև եթե այդպիսին ճարվեր էլ, նա դարձյալ նեղլիկ փողոցում օդին պիտի խմեր և վերադառնար պասսա-
- 10 Ժիրը տանելու: Այդ ժամանակ նա մի բան պիտի սարքեր, հնարեր մի պատճառ:

— Էն սև ձին մեխով էր ընկել, տարա մեխը հանի... Է՛հ, մի օրինավոր նալբանդ էլ չկա էս քաղաքում, սաղ էլ հարամզադա են...

Կասեր և այնպիսի ձայն կհաններ, այնպես կկանչեր ձիերի վրա, որ դրոգում նստած մարդը մի րոպե կմոռանար դրոգի օրորվելը, անիվների շխկշխկոցը: Մի հոգուն նստացնելուց հետո Գևոն դրոգը քշում էր հրապարակի կողքի փողոցներով, էլի կանչում:

- 20 — Մի հոգի, վռազ էթացող,— մեկն էլ ճարում, հետո շուտ տալիս հրապարակը, երրորդին վերցնում: Եվ եթե քաղաքից դուրս գալիս հանկարծ մեկն էլ պատահեր, Գևոն նրան էլ էր վերցնում, թեկուզ կես ժամ էլ ուշանար: Շատ անգամ ինքն իջնում էր, վերջին ուղևորի իրերը կապոտում, շալակում, բերում դրոգում տեղավորում:

- Իհարկե, դրոգում նստողները զանգատվում էին, բարկանում: Իսկ առաջին ուղևորը, որ հրապարակում էր նստել և Գևոյի դրոգում նստած անցել էր քաղաքի ծուռ ու մուռ փողոցները, հրապարակը, լսել էր դրոգասպանի հնարած պատ-
- 30 մուխյունը, կեղծ զայրույթը:

— Դե ե՛կ էլի՛, շան..., երեկվանից եմ ասել հագիր կաց,— կամ թե՛

— Ախպե՛ր, ախր քու ի՞նչ բանն ա, որ քուչեքն ես ընկնում: Հազար անգամ ասել եմ, պասաժիր ես, արի մեյդանն էլի, ընտեղ նստիր...

Առաջին ուղևորն այնքան էր հերսոտում, որ գերադա-

սում էր լռել, մտքում խոսք տալով մյուս անգամ Գևոյի դրո-
գով շփնալ:

Վերջին ուղևորին տանելիս, նա մյուսներին միշտ էլ
ասում էր.

— Ծանոթ տղա յա, բա վեր չունե՞մ... վախիլ միք,
ընենց թոցնեմ, որ ըսկի ռեզինի ֆայտոնն էլ չհասնի: Զիերս
կես փութ գարի են կերել էս գիշեր...

Այդ ասելիս նրա մտրակը շառաշում էր լղար ձիերի
մարմնի վրա, ցնցվում էին ձիերը, հանկարծ ձիգ տալիս, դը- 10
րոզը տեղից շարժում: Քաշելիս տնքում էին, և եթե մեկը հաս-
կանար նրանց տնքոցը, պիտի ասեր, որ ձիերը համամիտ
չեն Գևոյի հնարած պատմության՝ կես փութ գարու մասին:
Բայց որովհետև չէին հասկանում ձիերի տնքոցը, դրոգում
նստողներից ոմանք առաջին պահ միամտորեն կարծում էին,
թե ձիերը, իրոք, հրեղեն են, ռեզինե ֆայտոնից էլ կանցնեն:

Ճանապարհին բավական փոշի կուլ տալուց, անց ու դարձ
անող կառքերին նայելուց հետո, նրանք, որոնք առաջին ան-
գամ էին գնում Գևոյի դրոգով,— համոզվում էին, որ դրոգը 20
միայն եզան սայլի առաջն է կտրում և լուռ ու մունջ դրոգի
երկաթ ճաղերից բռնած, աշխատում էին հավասարակշիռ
նստել, կողքերով ավելի քիչ հրել երկաթ ճաղերին: Իսկ այդ
անխուսափելի էր, որովհետև դրոգն ալեծուփ ծովում լողացող
անառագաստ նավի պես ոչ միայն վեր ու վար էր անում, այլև
այս ու այն կողքին դառնում:

Հերիք էր, որ ճամփեն մի քար լիներ կամ մի փոքրիկ
փոս, անիվները շրխկոցով քարին կպչեին կամ փոսի մեջ
ընկնեին, հերիք էր այդ ամենը, որպեսզի դրոգում նստող-
ները խայթվածի պես ցնցվեին, իրար դիպչեին, աղիքները
տեղահան լինեին: Եվ այդ ժխորի մեջ նրանք չէին լսում Գևո-
յի ձայնը և թունդ հայհոյանքը ճանապարհ շինողի հասցեին: 30

— Գևո՛, քշի՛ր, մեռանք էս շոգին, թոզը մեզ խեղդեց,—
ասում էին դրոգում նստողները, հենց որ մի կառք, փափուկ
ռեսորների վրա, սուրալով անցնում էր, փոշի անում:

— Հրես քշեմ, էս դարն էլ բարձրանամ: Դու նրանց
քշելուն մի նայի, որտեղ որ ա ձիերը կայնելու են... նրանց
ուժը ես գիտեմ,— ասում էր Գևոն, սանձերն իրար տալիս:

Ձիերը քայլերը մի քիչ արագացնում էին, հետո էլի դանդաղում, կարծես նրանք էլ գիտեին, որ այդ դժգոհությունը հարկավոր է մի քիչ գոհացնել և հետո էլի առաջվա ընթացքով շարժվել:

Մեկ էլ ճամփի կեսին կանգնում էր.

— Արի՛ նստի, արի՛, ոտով մի գնա,— կասեր Գևոն ոտով գնացող մի ճամփորդի:

Դրոգում նստողները լսում էին նրանց սակարկությունը:

— Տո՛, ի՛նչ կտաս տուր է՛, ես քեզ հըմար եմ ասում,

10 ոտքով չգնաս...

Հետո ճամփորդը մի կերպ սողոսկում էր դրոգի մեջ, նստողները սեղմվում էին նորեկին տեղ տալու: Եթե մեկը բողոքեր, Գևոն էլի իրենն էր ասում.

— Բա հո ճամփին չեմ թողնելու... խղճով բան ասա, խղճով...

Իհարկե, բոլորն էլ հասկանում էին, որ այդ խիղճը քսան կոպեկից ավելի չարժեր, քանի որ նրանց սակարկությունը այդ գնի վրա էր հանգել:

Պատահում էր, որ Գևոն ճանապարհին մի ուրիշին էլ էր 20 տեղավորում դրոգում: Դրոգը մի քիչ ավելի էր ծանրանում, դարով բարձրանալիս մի քանիսը պիտի իջնեին, որ ձիերը կարողանային քաշել. իր բարձունքից Գևոն ավելի սաստիկ էր մտրակում ձիերին, որոնք մեջքները մտրակի ամեն մի հարվածից ծռվալատում էին, ոտքերով դոփում խճաժ ուղին, լայնացնում ուղեգծերը, որովհետև փուքսի նման բաց ու խուփ անող թոքերը վերելքում ավելի շատ օդի կարիք ունեին:

Ճամփին մի տեղ Գևոն անպատճառ պիտի հանգստանար:

Դրոգը քշում էր ծառի շվաքի տակ, դարմանով լի պար- 30 կեր կախում ձիերի վզից, ինքը մեկնվում շվաքում:

Բայց միշտ այդպես չէր անում: Շվաքում պառկելը կախված էր նրա գրպանի արծաթից: Եթե գրպանում զնգար թեկուզ մի արծաթ, Գևոն շվաքում պառկելու տեղ՝

— Հրես կգամ,— էր ասում և դիմացի տան դուռը բաց անում:

Դրոգում նստողներից մեկը կամ երկուսը, որ ավելի

անհամբեր էին, պիտի գնային, նրան կանչեին: Գևոն դուրս էր գալիս, քիթն ավելի կարմրած: Երեսը փոշոտ էր, միայն շրթունքներն էին թաց:

— Հասանք հա,— կասեր, դարմանի սլարկերը կհաներ ձիու գլխից,— ինձ էլ հո չեք ուտելու, անիրավներ,— ձիերին կասեր, և լախտի պես մտրակը էլի կապույտ հետք կթողներ ձիերի փոշոտ մեջքին:

Դրոզը գոռալով գլորվում էր փոշոտ ճամփով, ճամփորդները շոգից թուլացած, գլուխ գլխի, օրորվում էին դրոզում, ասես ամենքն էլ՝ Գևոն, դրոզը, ձիերը և ճամփորդները թունդ 10 հարթած էին:

Վայ թե հանկարծ մի կառապան անցներ Գևոյի ծանոթներից և ծաղրանքով կանչեր.

— Ուստա Գևո, քշի է՛, քշի մեռելի՛ ղութին...

Եթե ասեր, Գևոն պիտի ցատկեր նստած տեղից, իրեն քաշեր սանձերը և սուր, յուրահատուկ մի հայհոյանք շարժուն հեռացող կառքի ետևից:

— Մեռելի՛դ ականջը...

Ջայրույթը ձիերի վրա պիտի թափեր:

— Ի՞նչ էք սատկածի քաշում: Գարին ուտելիս ախոռն էլ 20 հետն եք կրծում, զնալիս կասես մերած մածուն եք տանում:

Ձիերն էլի տնքում էին: Եթե նրանք գարի ուտելիս ախոռն էլ հետն էին կրծում (իսկ այդ ճիշտ էր), գարին քիչ լինելուց էր և եթե դրոզում ճամփորդների տեղը մերած մածունով չի կճուճներ լինեին, վաղուց արդեն մածունը յուզ դարձած կլիներ:

Երբ հասնում էին այգիներին, Գևոն ավելի հաճախ էր մտրակում ձիերին, հոգնած ձիերը վերջին ուժն էին տալիս, քայլերն արագացնում: Դրոզը շարժվում էր, ցնցվում: Նստողների մերթ այնպես էր թվում, թե գետինն է ժաժ գալիս, ու 30 րոպհետև անհասկանալի էր, թե ինչու հարթ խճուղու վրա էլ այդպիսի ցնցումներով է գլորվում դրոզը: Այդ գաղտնիքը միայն ռեսոր շինող Մեխակի արհեստանոցում կարելի էր պարզել:

Դրոզը՝ կտուրին բարձած կողովներ, կապոցներ, սնդուկներ, մեջը լի ճամփորդներ, որոնցից ոմանք կես կանգնել

էին, կես կախովել դրոգի երկաթե ճաղերից,— երբ դրոգը վեր-
ջապես տեղ էր հասնում, ճամփորդներն իջնում էին, կապոց-
ները շալակին ցրվում,— Գևոն դրոգը քշում էր խանի դռնով
ներս, դարմանով լիք պարկերը էլի կախում էր ձիերի վզից,
ինքը մոտակա խանութը գնում:

— Օհ, մեռանք էս շոգից...

- Մի երկու բաժակ խմելուց հետո, երբ քիթը կարմրին էր
տալիս հասած պամիդորի նման, գլուխը պտտվում էր, սե-
ղանները, գինու դատարկ շշերը, մարդիկ, բաժակները պտույտ
10 էին գալիս, օրորվում,— Գևոյին թվում էր, թե միկիտանն էլ
մի դրոգ է, օրորվող, ռեսորները ջարդված դրոգ:

2

Սովորաբար Գևոն քաղաքում գիշերում էր: Եվ գիշերե-
լու պատճառը ոչ միայն հարբած, պատեպատ ընկնելով խան
վերադառնալն էր, այլև առավոտ կանուխ դրոգի կոտրված
մասը նորոգելու անհրաժեշտութունը: Իսկ դրոգը հաճախ կա-
րիք ուներ նորոգման, որովհետև ամեն անգամ կամ մեխ էր
դուրս ընկնում, կամ ռեսորներին փաթաթած երկաթ լարերն
էին բացվում:

- 20 Առավոտ կանուխ Գևոն գնում էր ձիերին նայելու:

— Հը՞, կերա՞ք, ես գիտեմ, ինձ էլ եք ուտելու մի օր:

Բայց նրա դժգոհությունն անհիմն էր, քանի որ եթե գի-
շերը հարբած չլիներ և նայեր ձիերին, կտեսներ, որ կերը երե-
կոյան է վերջացել: Գիշերվա ընթացքում ձիերին մնում էր
լսել, թե ինչպես կողքի կապած ձիերն ատամների տակ գարի
են խոթացնում, կրծի՛լ ախոռի տախտակները կամ իրար
վիզ քորել: Եվ երբ Գևոն առավոտյան էլի մի քիչ դարման ու
գարի էր տալիս, ձիերն ագահությամբ վրա էին պրծնում:

- Մինչև ձիերը դարմանն ու գարին ուտեին, Գևոն դրոգից
30 հանում էր փայտե մի մեծ արկղ, մեջը ժանգոտած երկաթե-
ղեն, ծայրը ծուռ մեխեր, կոտրած նալել, երկաթ լարեր և
սկսում դրոգի պակաս տեղերը շինել:

— Հասնեմ թե չէ, Մեխակին եմ տալու մի լավ սարքի,
լաք քսի,— ասում էր նա դրոգին մի երկու մեխ գարկելուց,
կոտրած մասերը մի կերպ իրար անելուց հետո:

Ամեն անգամ նորոգելիս Գևոն այդ խոսքն էր ասում, բայց տարիներն անցնում էին, դրոգը ձեռքից ընկնում էր, ձիերը պառավում էին, Գևոյի շորերի կարկատանը կարկատանի վրա էր նստում, անցնող տարիները հազիվ գինի և արաղ էին հասցնում առավոտ-իրիկուն:

Հետո ոռոսն էլի գռռալով խանի դարպասից դուրս էր գալիս, կանգնում հրապարակում: Այստեղ Գևոն սովորություն չունեի փողոցներում ման գալու: Նա բավականանում էր միայն մերթ ընդ մերթ կանչելով:

— Մի հոգի, վռազ էթացող...

10

Հրապարակում ուրիշ կառքեր էլ էին կանգնում: Մի անգամ Գևոն փորձել էր նրանց շարքը մտնելու, բայց կառապանները հարահրոցով, ծաղր ու ծիծաղով նրան շարքից դուրս էին արել:

— Քաշի է՛, մեզ խայտառակ ես անելու,— ասել էին:

— Քաշի է՛, էդ հո բոստանի պագա յա, դրոգդ տար բոստանում դիր, մտի տակը: Հլա ձիերին մտիկ:

— Ի՞նչ պակաս են, դու գիտես բանը շատ գարի ուտե՞լն ատ, դու գնալն ասա:

Գևոն առաջ էլ էր այդպես ասել, բայց հետո ինքն էլ էր 20 համոզվել, որ ձիերը պակաս են, լղար ու պառավ: Գևոյի ձիերը... Անասնաբույժը հազար ու մի հիվանդություն, ուռուցք, քերվածք ու կապտած տեղեր կգտներ նրանց մաշկին, մեջքի վրա, ականջի մոտերքը քոս, ալոշի մաղերը նոսրացած, կողքի ոսկորները դուրս ցցված, մի ոտը նալած, մյուսը առանց նալ, սմբակները ճեղքած ու ճաքած:

Գևոն էլ նրանց շարքում չէր, կանգնում էր հրապարակի անկյունում, էծանը փնտրող մի քանի աղքատ ուղևորներ գտնում և դեպի տուն ուղևորվում նույն ճամփով, նույն առուներով դրոգը ցնցելով, ձիերին մտրակելով, հնարովի պատ- 30 մություններ ասելով, մինչև իրիկնադեմին հասնում էր տուն:

* * *

Նրա ստացած արծաթից էր կախված այն տրամադրությունը, որ ցույց էր տալիս կնոջ և երեխաների հանդեպ: Եթե

գործն աշող էր անցել, ճամփի կեսին իջել էր և մի քիչ կոնծել, աղբի մեջ խաղացող իր փոքրիկին կանչում էր.

— Արի՛, բան տամ, արի՛...

Եվ երբ երեխան մոտենում էր, ձեռքը մեկնում, նա շատ քիչ անգամ էր բան տալիս. կամ ասում էր թե՛ «պա՛հ, մոռացել եմ, էգուց կտամ» կամ խաբում էր.

— Գնա, մորդ ասա, ջերումն ա, մորդ ջերումն ա:—
Բայց երեխան գիտեր, որ մոր գրպանում փալասի կտորներ կան, հին կոճակներ և մի հին մատնոց: Եվ որովհետև գիտեր
10 այդ պատշ էր անում, վերադառնում բակի աղբակույտում կիսատ թողած իր խաղին:

Այդպիսի երեկոյան տանը անպատճառ կռիվ պիտի լիներ: Երեխան լացակումած մորն էր սլատմում, թե հայրը ոչինչ չի բերել, և այդ առիթ էր լինում, որ կինը հարձակվի մարդու վրա, կանչի երեսին, բղավի: Իսկ եթե այդ չլիներ առիթը, կինը հենց որ նրան քիթով տեսներ, ձիերի սանձերն արձակելիս, դռան շեմքից կկանչեր.

— Բերե՛լ ես...

— Ի՞նչը, ա՛յ կնիկ:

20 — Շաքարը, ի՛նչը:

Եվ սկսվում էր: Հարձակվողը կինն էր լինում, ամեն անգամ նույն ձևով, նույն բառերով, նույն անհեքով, ասես սերտած դաս լիներ: Մի քիչ որ կինը շունչ առներ, Գևորգ ձայնը փորը գցած կասեր.

— Շաքար ա է՛լի, ըստեղից առ: էգուց քեզ կես մանեթ տամ, ա՛ռ:

Այդ խոսքը կնոջն ավելի էր զայրացնում, քանի որ նա գիտեր, թե վաղն ինչ է լինելու: Պիտի ասի, որ ուղևորները քիչ տվին, հազիվ ձիերի գարի-դարմանին հերիք արեց:

30 Զայրույթի ամենաթունդ ժամին կինը ձեռքն ընկած իրը մի տեղից մյուսն էր շարտում, ծալքատեղում դարսած անկողինը ձգում, թափում, նորից դարսում, ջրի կուժի տեղը փոխում: Միակ տուժողները երեխաներն էին, որոնք զայրույթի այդ ժամերին անակնկալ հարվածներ էին ստանում:

Դրա համար էլ երբ հայր ու մայր կռվեին, երեխաները կամ պահվում էին, կուչ եկած նստում, կամ բակ դուրս գա-

լիս: Եվ երեխաներն ամենևին չէին էլ ուզում, որ հայրը միջամտեր, երբ նրանք անակնկալ հարվածներ էին ստանում:

Նրանք փորձով գիտեին, որ այդ միջամտությունն ավելի ծանր հարվածների պատճառ էր դառնում, և մոր այն խոսքերին, որ վերաբերում էին ուտելուն և խմելուն: Եվ մայրը երեխաներին ծեծելիս ամուսնու երեսին էր կանչում:

— Ես եմ նրանց պահում, հաց եմ տալիս, շաքար եմ առնում, քո ի՞նչ բանն ա, քո ի՞նչ բանն ա...

«Քո ի՞նչ բանն ա»-ն և հարվածը կապված էին մի ութմով, որի ինչ լինելը շատ ցավ էր մանուկների փափուկ մըսերի համար: 10

Գևոյի վերջին միջոցը, վերջին զենքը խեղճ-խեղճ ասելն էր.

— Տաղ արա, ախշի, խայտառակ մի՛ անի...

Բայց որովհետև այդ էլ չէր օգնում, կտրուկ միջոցը ձիերի մոտ գնալն էր, խոտի խուրձերի վրա քնելը:

Եվ թեպետ կռվի թունդ ժամին նա խոսք էր տալիս վաղը կես մանեթ տալ շաքարի, սակայն առավոտյան աշխատում էր շատ կանուխ դուրս գալ խանի դարպասից, քանի կինը չէր զարթնել և չէր հիշեցրել խոստումը, որ արաղի թասի հետ պիտի գոլորշիանար, որպես ծեզի շոգ: 20

Հերիք էր, որ ուղևորներ ճարեր, դրոզը ճանապարհ ընկներ դեպի քաղաք, որպեսզի Գևոն մոռանար կնոջ հետ ունեցած կռիվն էլ, սղբի մեջ խաղացող երեխաներին էլ: Նա բարկանալու ոչ մի առիթ էլ չէր ունենա, եթե ամեն օր ճամփորդներ ունենար, գնար-գար:

Ուրախ կլինեիր, թեկուզ կառքերն էլ արագ սուրային, փոշի բարձրացնեին, փոշին մի մատ հաստությամբ նստեր դռագի վրա, ձիերի մեջքին, Գևոյի ունքերին, դեմքը հողի գույն ստանալու: 30

Արեւի տակ քրտնում էր Գևոն, փոշին հալվում էր քրտինքի մեջ, ինչպես ձյունը ջրում, և շորերի վրա կեղտի բծեր էին երևում: Մնակ քրտնքի կաթիլները չէին, որ փոխվում էին կեղտոտ բծերի. կերակուր ուտելիս թափվում էր, գինի էր կաթում. գոմում քնելիս աղբաջուրն էր ծծում, ամիսներ շարունակ գլուխ չէր լվանում, շոր չէր փոխում: Դժվար էր

որոշել, թե նա ծուլ էր գլուխ լվալում, շոր փոխելում, թե ոչ գլուխ լվացող ունեւր և ոչ էլ փոխնորդ:

Տարիների ընթացքում նա մերվել էր իր դրոգին, դարձել նրա անբաժան մասը: Երբ հրապարակում կանգնած ուղևոր էր սպասում և գլուխը քաշ ննջում, հեռվից նայելիս այնպես էր թվում, թե Գևոն մի կապոց է, կամ ռեսոր, մի արկղ՝ մեջը լի երկաթի կտորտանք կամ թե և՛ կապոց, և՛ ռեսոր, և՛ արկղ:

10 Եթե ամեն օր ճամփորդներ ունենար, արաղի փողը կլի-
ներ, ձիերին՝ գարի ու դարման: Դրոգն այնքան կքշեր, մինչև
կամ դրոգը շրջվեր կամուրջի վրա, կամ հարբած ժամանակ
ընկնիր անիվների տակ: Այն ժամանակ նա քաղցած մնալու
վտանգը չէր զգա, կմեռներ ճամփի փոշու մեջ, թեկուզ իր
պառավ ձիերի սմբակների տակ:

Բայց այդպես չեղավ, ոչ դրոգը շրջվեց, ոչ էլ ինքը
մնաց անիվների տակ: Դրոգն էլի հրապարակում կանգնում էր,
բայց առաջվա չափ ուղևորներ չկային: Միկիտանչին էլ էր
տեսնում Գևոյի անգործ մնալը, օղու շիշն առաջվա պես սրը-
տարաց չէր հանում դարակից:

20 Երբ Գևոն առաջին անգամ քաղաք տանող ճանապարհին
մարդատար ավտոմոբիլ տեսավ, դրոգը քաշեց ճամփի մի
կողմը և զարմացած նայեց արագ գլորվող անիվներին: Ձիե-
րը մի քիչ խրտնեցին, խլշեցին ականջները, մեկը ձգեց դրոգը
մի կողմ, բայց ուժը չպատեց: Ավտոմոբիլը հեռացավ, ձիերն
ականջներն էլի կախեցին, դրոգն իր ճանապարհը շարունակեց:

3

Տարիներ անցան, և տարիների հետ ավտոմոբիլը շատա-
ցավ, Գևոն ռեզինե փափուկ կառքերից ավելի թշնամացավ
ավտոմոբիլի հետ:

30 Երբ ճանապարհին Գևոն դրոգը մի կողմի էր պահում
եկող ավտոմոբիլին տեղ տալու, որ անցնի, ուղևորներից ու-
մանք նկատում էին նրա բարկացած հայացքը և լսում թունդ
հայհոյանքներ:

— Գևո՛, էն ա հա լազաթը,— ասում էին նրան:

— Ոչ թող կուլ տուր, ոչ էլ կողքաճաղդ ջարդի:

Այդ խոսքերից և ոչ մեկը նրան դուր չէր գալիս: Պոռոշները կրծոտում էր, ձիերին մտրակում:

— Պետք ա մի օր շուռ գա կամրջում, որ ես իմանամ...

— Շուռ չի գա, Գևո՛, քշի, թողը մեզ խեղդեց:

Ավտոմոբիլն ավելի շատ փոշի էր բարձրացնում, քան կառքը, և Գևոյի զայրույթը փոշու բարձրության էր հավասար: Նա չնկատեց էլ, թե ինչպես իր զայրույթը հողմանացույցի պես փոխեց իր ուղղությունը կառքից մինչև ավտոմոբիլը: Ժիշտ է, առաջվա պես կառապանները նրան տեսնելիս էլի ծաղրում էին, հազար ու մի խոսք ասում, բայց ավելի սուր էին թվում 10 այն բառերը, որ անց ու դարձ անող շոֆերը կիսաժպիտով շարտում էր ճամփի եզրին շորացած կրիայի պես կանգնած դրոգի կողմը: Եթե շոֆերը մի բառ էլ լասեր, հերիք էր, որ մի անգամ նայեր, ծիծաղեր, որ Գևոն պոռոշները կծոտեր, հայհոյանք տար:

Ի՛նչ անսահման էր նրա ուրախությունը, երբ ճանապարհի կեսին տեսնում էր շոֆերին փոշու մեջ, ձեռքերը, շորերը յուղոտ, նավթոտ, մեքենայի փչացած մի մասը նորոգելիս: Հրճվանքի կարճատև այդ ըոպեններից նա լի ու լի էր օգտվում, քամում բաժակը, պոռոշներով վերջին կաթիլը ծծում: Եվ այն 20 ուղևորին, որ հանդգնել էր ավտոմոբիլը դրոգից բարձր դասելու,— Գևոն հանգիստ չէր տալիս այդ ժամանակ:

— Տեսա՞ր, տեսա՞ր, նավթի մեջ կոլովել էր, տեսա՞ր հո... բա ես էդպես բան կանեմ: Դե դու ես նստած, սպասի, թե երբ պիտի շինեն: Մի փորձանք էլ պատահի պասաժիրին, ո՞վ գիտի...

Ուղևորին նա հանգիստ չէր տալիս նույնիսկ այն ժամանակ, երբ կես ճամփին տեսած ավտոմոբիլը գալիս էր անցնում:

— Հրես, էլի կկոտրի, ա՛յ տես... Մարդ էլ էդ մաշինը 30 նստի՛, գիժ հո չի: Հենց էն ա թող ա անում:

Գևոյի զայրույթն ավելի սաստկացավ, երբ առաջին անգամ երևաց ավտոբուսը, աժան գնով 15—20 մարդ միանգամից առավ, տարավ: Մի օր էլ, մինչև ինքը կկանչեր՝

— Մի հոգի, վռազ էթացող.—

Մինչև նեղլիկ փողոցներով կգնար մի երկու անգամ, վը-

ապ զնացող մի ուղևոր էլ ճարելու, հրապարակում Գևոյին սպասող առաջին ուղևորը ավտոբուս էր նստել գնացել:

— Գևո բիձա, բո էն պասաժիրդ մաշինը նստեց, գնաց, ասեց էլ չեմ սպասի:

Հրապարակում մի երեխա լուր տվեց նրան: Եթե այդ ժամանակ կինը փորձեր մի գրվանքա շաքարի համար աղմկելու, Գևոյի երեսին հազար ու մի խոսք ասելու, դժվար թե Գևոն լռեր և խեղճանար, այնքան շատ էր նրա զայրույթը:

10 Մտրակը սեղմեց ձեռքում, նայեց ձիերին, որոնք պառաւ էշերի պես ականջները կախել և իրար մոտ չէին շոյում, և սկսեց մտրակել նրանց:

Ոչ մի անգամ նա ձիերին այնքան չէր ծեծել, բերանում թուքը փրփուր չէր կապել, աչքերն այդքան չէին մեծացել: Զիերը դես ու դեն էին ձգում, ետևի ոտները ծռում, զավակն իջեցնում, որ հարվածներից խուսափեին, գլուխները մեկ աչ, մեկ ձախ դարձնում, հանցավոր շան պես պոչը ոտքերի արանքում պահում: Զիերի վերքերն ուտող ճանճերն էլ տեղահան եղան, թռան մեկից մյուսը, իջան վերքերի վրա, բայց հենց որ հանեցին կնճիթները թարախի մեջ կոխելու, մտրակը շոռախ իջավ վերքերի վրա, ուռուցքների վրա, բոսից լերդացած, քերծված մաշկի վրա: Թարախ ծծող ճանճերը թռան հեռու:

20 Մսավաճառի խանութի շվաքում նստած մի քանի հոգի դիտում էին, թե ինչպես է Գևոն ձիերին ծեծում, ինչպես են ձիերը ծառս լինում: Մեկը հռհռալով կանչեց.

— Հո՛, Գևոն ձիերին ցիրկի խաղ ա սովորացնում:

Այդ որ լսեց Գևոն, ավելի դայրացավ, կռացավ, որ մտրակի կշկռած ծայրը ձիերի ականջներին հասնի, սկսեց հարվածել ձիերի գլխին, ականջներին: Ամեն մի հարված նրա սրտին մի պատառ հանգստություն էր բերում:

30 Սակայն նրա սիրտը լիովին չհանգստացավ, որովհետև մտրակի ճիւղ կտրվեց, կոթն էլ ձեռին փշուր-փշուր եղավ: Երբ ձիերի գլուխը դեպի խանի բաց դարպասները շրջեց, ձիերը բնազդաբար արագացրին իրենց քայլերը, օրորալով, հարվածների ցավից երբեմն ցնցվելով: Որովհետև Գևոյի աչքը միկիտանի նեղլիկ փողոցն էր, նա չտեսավ ձիերի վերքերից հոսող արյունը, որի շուրջը ճանճերն էլի բոլորվել էին:

Եթե միկիտանի գինին այնքան տաք լիներ, ինչքան բացված վերքերի արյունը ճանճերի համար, դրոգապան Գևորգ մի քիչ կհանգստանար: Բայց այդպես չեղավ: Խմում էր առվի ջրի պես պղտոր գինին, գավաթներն իրար հետևից պարպում, բայց միտքն ավելի էր սրվում, հիշողությունը պայծառանում, գետինը, պատերը, շշերը չէին օրորվում, ինչպես առաջ, երբ ուղևորներից ստացած արծաթը գրպանում, ճամփից բեզարած մտնում էր միկիտանը և գինի կաթեցնում փոշոտ շորերին:

Շատ քիչ էր պատահել նրան օրվա այդ ժամին նստել միկիտանում: Այդ էր պատճառը, թե գինին էր անշափ պայծառացրել դատողությունը,— որովհետև այդ օրը նա զգաց, թե ինքն իրոք որ բոստանի դագա է ունեցել, իր հին ուղևորներից շատերն են այժմ օմնիրուսով գնում:

— Էն մունդոսիկը, էն հարամզադան...

Երբ հիշեց Գևորգ, թե քանի անգամ է նրան տեղ տվել դրոգում, աժան գնով տարել, ճամփորդների հանդիմանությունը դիմացել, երբ հիշեց այդ, գինու մի գավաթ էլ ծծեց և գավաթը սեղանին դնելիս ասաց.

— Վա՛յ աշխարհք... էն մունդոսիկն էլ:

Միկիտանի մի անկյունում մի խումբ քեֆ էր անում: Երգում էին, ավելի ճիշտ գազանային զանազան ձայներ հանում, որովհետև խմած ալկոհոլը չափազանց շատ էր նրանց ձայնալարերը փչացրել: Երբ մեկը ձեռքն ականջի մոտ պահելով ծոր տվավ ու զլեց.—

Ավտամարիլը ցուաց ու գնաց,

Սիրոս իմ յարի կարոտով մնաց...

Քեֆ անող խումբն ու միկիտանչին միասին վեր թռան, երբ Գևորգ երգողի վրա բղավեց.

— Մի՛ ասի է, էդ մի ասի...— Եվ ձեռքի գավաթը գետնով տվավ: Շարունակությունը մի քանի բուռնցքների միաժամանակ հարվածներ էին, որ նրան դուրս արին միկիտանից:

Միկիտանից դուրս գալուց նա չիմացավ գիշեր է, թե ցերեկ: Պատերի տակով, ձեռքը պատին դնալով, ինքն

իրեն խոսելով հասավ հրապարակին, աչք ածեց, խանի դարպասները շտեսավ: Եկած փողոցով անցնելիս նրան այնպես թվաց, թե այդ փողոցն էլ է անծանոթ: Հետո մի ուրիշ փողոց անցավ, շները հաչացին, կռացավ, որ քար շարտի շներին, օրորվեց, ընկավ գետին:

Առավոտյան աչքը բաց արեց և աչքի տակ, մարմնի գանազան տեղերում ցավ զգաց: Աչքերը շորս կողմը ածեց, իր տունը ճանաչեց: Հանկարծ աչքն ընկավ դռան մոտ կանգնած իր կնոջ վրա, աչքի տակի ցաված տեղը մրմռաց:

- 10 Կինը, երբ աչքն ընկավ աչքին, դռան մոտից հանկարծ վրա պրծավ, ասես ժամերով դարան էր մտել, սպասում էր, որ Գևոն աչքերը բաց անի: Երբ կնոջ ոտքերի հարվածները դիպան մեջքին, փորին, այնպես թվաց, թե մի սանձարձակ ձի հազար սմբակներով կոխկրտում է իրեն, երկաթ նալերով աքացիներ տալիս:

4

Հաշորդ շաբաթը մոռացնել տվեց ամեն ինչ: Զիբը և Գևոն հաշտվել էին, որովհետև, երբ Գևոն նստած տեղից մշտրակում էր ձիերին, կենդանիներն ուժ էին առնում, մի քիչ քայլերն արագացնում և հետո էլի դանդաղեցնում: Դրոզը երկու անգամ քաղաք էր գնացել:

- 20 Եվ նորից հավատալի թվաց ծանոթ միտքը, որ նրա ծածուկ ցանկությունն էր, թե գուցե հաշողվի մինչև վերջն էլ ապրել այդպես, գրոգապան լինել:

Բայց մի առավոտ էլ Գևոն գոմի դուռը բաց անելիս մի ձին պառկած տեսավ: Քթից կանաչավուն լորձունք էր հոսել, սառել քթածակերի առաջ: Ատամները սեղմել էր և սեղմած ատամների արանքում բռնել մի դեղին ծղոտ:

- 30 Երբ Գևոն գոմի դուռը բացեց և ձին պառկած տեսավ, կայծակի պես մի միտք անցավ նրա գլխով, թե ձին սատկել է: Մի քայլ հետ կացավ, նորից կռացավ, ոտքով հրեց ձիուն, կանչեց: Երբ ոտքը դիպավ ձիուն, Գևոն իսկույն հետ քաշվեց: Մյուս ձին կամացուկ վրնջաց, գլուխը դարձրեց Գևոյի կողմը: Գևոն մեկ էլ նայեց պառկած ձիու աչքերին, բաց ատամներին և հասկացավ, որ ձին սատկել է:

Առավոտ կանուխ, երբ խանի դռները բացվեցին, Գևոն դրոզը շքեց դեպի հրապարակ և շկանչեց առաջվա պես.

— Մի հոգի, վռազ էթացող... — Դրոզի վրա ձիու լեշն էր դրած, գլուխը մի կողմի վրա կախ: Միակ ձին չկարողացավ քաշել դրոզը: Գևոն պարապ սանձերից բռնեց և վերջին ձիու հետ լեշը խանի բակից հանեց:

Եթե մասվաճառի խանութը բաց լիներ և խանութի առաջ նստոտած մարդիկ լինեին, նրանք դժվար թե հռհռային, երբ տեսնեին, թե ինչպես դրոզի ամեն մի ցնցումից սատկած ձիու ոտքերը վեր ու վար էին լինում: Եվ եթե կինը քնած չլիներ, 10 լսեր ամուսնու տնքոցը, երբ նա ձիու հետ քաշում էր դրոզը, գուցե թե երեսին շկանչեր:

Հրապարակի անկյունում այս ու այն պատի տակ գիշերով թաղնող ավարա շները գլուխները կախ հետևում էին Գևոնի դրոզին, իհարկե նրանք սուտ հուղարկավորներ էին, թեկուզ գլխիկոր էին քայլում և դանդաղ: Նրանցից յուրաքանչյուրի բերանում լորձունքը կիտվել էր. սատկած ձին պետք է որ համեղ պատառ լիներ:

Քաղաքից դուրս աղբակույտեր կային, փոսեր, ժանգոտած երկաթներ, աղտոտություն: Երբ Գևոն լեշը գլորեց մի փոսի մեջ, ձին խլշեց, ականջները ցցեց. ծեծելու օրից հետո ձին ականջները չէր խլշել: Շները մոմռալով վրա տվին լեշին: Գևոն տեսավ, թե ինչքան կապույտ էր միսը: 20

Վերադարձին դրոզը մի ոտանի մարդու էր նման, ավելի շատ էր օրորվում և թեքվում այն կողմը, ուր վերջին ձին էր լծած: Խանի դարպասով ներս մտնելիս Գևոնի ականջին ընկավ ավտոբուսի ծկլթոցը: Եվ թեպետ կինն ավելի բարձր ծկլթաց, նույնիսկ զայրույթից կուժը գետնով տվավ (կինը կուժը մարդու գլխովն էր ուղղում տալ, բայց Գևոն գլուխը թեքեց և կուժը ականջի տակով անցավ, գետին կպավ, փշուր-փշուր 30 եղավ), բայց Գևոն ձայն էլ չհանեց:

Պատի տակ կանգնել էր Գևոն: Ինչ-որ մարդիկ էին գալիս գնում, հրապարակում աղմուկ կար, կինը դեռ չէր հանգըստացել, խոսում էր, շուտ-շուտ ներս ու դուրս անում, դուռն աղմուկով դնում:

Գևոյի աչքը կոտրած կփի սուր-սուր կտորների վրա էր, երբ ականջովը ընկավ ավտոբուսի ձայնը:

— Էն մունդոյին էլի գնաց,— անցավ նրա մտքով:

Մեկ էլ նայեց կուփի կտորներին, մոտեցավ դրոգին, բացեց այն արկղը, որի մեջ հին մեխեր կային, ժանգոտած երկաթներ, լարեր: Դռան մոտ կանգնած փոքրիկը, որ շոր հացի կտոր էր կրծում, զարմացած նայեց հորը և չհասկացավ, թե ինչու նա կփի կտորները հավաքեց, լցրեց դրոգի արկղը և դուրս եկավ փողոց:

10 Մանոթ միկիտանում այդ օրը նա ավելի շատ խմեց: Երբ միկիտանչին հիշեցրեց պարտքի մասին, Գևոյի գինուց կարմրած, արնով լցված աչքերն ավելի լայնացան:

— Հեր օրհնած, ձիս քեզ փեշքաշ, դրոգն էլ քեզ... Հո ես մեռած չեմ:

Միկիտանչին փոշմանեց իր ասածից, որովհետև Գևոն այնպես բարձր կանչեց՝

— Հո ես մեռած չեմ,— և այնպես պինդ խփեց կրծքին, որ նրան թվաց, թե կրծոսկրից մեկը անպատճառ շարդվեց:

Անկապ խոսքեր Գևոն շատ ասեց, բայց միկիտանչին 20 չսեց բոլորը, նրա միտքը տված շշերի համարքը հագիվ էր պահում:

Մութին, երբ Գևոն դուրս եկավ միկիտանից, փողոցները չխառնեց: Նա լավ գիտեր, որ հրապարակի միակ ճրագի դիմաց խանի դարպասն է, բակում իր դրոգը, գոմում վերջին ձին:

Եվ ոտքերը չդողացին, պատեպատ չընկավ, երբ հասավ դարպասին: Ներս մտավ, մոտեցավ գոմի դռան, ուզեց դուռը բաց անի: Ձին ոտնաձայնից վրնջաց գոմում, Գևոն դուռը բաց չարեց:

30 Երբ դարպասից դուրս եկավ, նրան շատ թեթև թվաց շալակի արկղը, մեջը լի կոտրած երկաթի, կուփի կտորներ: Մուռ ու մուռ փողոցներով անցավ, որովհետև գլխավոր փողոցում դեռ երթևեկ կար, աղմուկ կար:

Արկղի ծանրութունն արդեն զգալի էր նրա համար, երբ Գևոն հասավ առաջին կամուրջին: Դրոգը կամուրջով անցնելիս ավելի շատ էր աղմկում, կարծես կամուրջը մի մեծ թըմ-

բուկ լինե՞ր, որի վրա անիվները և ձիերի սմբակները զարկում էին անկարգ, խառնիխուռն:

Գևոն պահվեց կամուրջի մոտ, գլուխը դրեց գետնին: Մի ավտոմոբիլ հեռվում ճրագներ էր վառել, կարծես սելվորները ճամփին կրակ էին արել: Առաջ, երբ գիշերով էր քաղաք գնում, իջնում էր դրոգից՝ ձիերին խոտ տալիս և կրակի մոտ սելվորների հետ զրույց անում: Սայլերի վրա տակառների մեջ գինի կալւ. ինչքա՛ն էին խմում. խարույկի կրակը թրթռում էր, շորս կողմը լուսավորում:

Ավտոմոբիլը հանկարծ անցավ Գևոյի մոտով, լուսավորեց 10
ճանապարհի խիճերը, կամուրջի փայտերը, ինչպես առաջ, երբ սելվորները կրակ էին վառում:

Ավտոմոբիլն անցավ, մթնեց, Գևոն մոռացավ կրակները, ձեռքը դիպավ կողքին դրած արկղին: Արագ շարժումով նա հանեց արկղի մեջ իղած կուժի սրածայր փշուրները, երկաթի կտորները, ցրեց կամուրջի տախտակների վրա: Գրպանից հանեց ժանգոտ մեխեր, ցցեց մի քանի տեղ, ապա նորից պահվեց կամուրջի ետևին:

Կամուրջի տակ վշշում էր գետը, ալիքները քարապատին լափու էին տալիս, ճղփյունով իրար զարկում, կամուրջի տակից անցնում: Կամուրջից դեն գետը լայնանում էր, ալիքները հանդարտվում էին:

Կամուրջի մոտ թփեր կային: Գևոն թփերի տակ էր պահվել և, երբ գլուխը խոնարհում էր ցած, կամուրջի տակ իրար հրող ալիքների ձայնն էր լսում: Երբ բարձրացավ, նայի ճանապարհին, ոտքը դիպավ արկղին, արկղը գլորվեց ու շրա՛փ ընկավ ջրի մեջ:

Պատահում էր առաջ, դրոգը ծառի շվաքի տակ պահում էր, ձիերին խոտ տալիս, իջնում, գետի մեջ լողանում: Ինչքա՛ն էր հովանում:

30

Մի ձայն լսելիս, Գևոն պահված տեղից գլուխը վեր էր բարձրացնում, ավելի պինդ բռնում թփի ճյուղից, որ վայր չընկնի: Մեկ ուզում էր վեր կենա, մեխերը, երկաթները հավաքի, գնա տուն, բայց հենց որ միտն էր գալիս ավտոբուսը, շոֆերի ծիծաղը, միակ պառավ ձին և օրերով հրապարակում

100

ուղևորի սպասելը՝ տապ էր անում, տեղը նստում: Էլ ո՞ւմ էր պետք ինքը, դրոզը:

— Եթե ավտոբուսը չլիներ, պասաժիրը միշտ բոլ կլիներ...

Դիմացից լույս երևաց: Գևոն գլուխը բարձրացրեց, մոտեցող ճրագները տեսավ: Ավտոմոբիլ էր:

Ավելի կուացավ, մոտեցավ քարափի պռունկին, մի ձեռքը թփի ճյուղից բռնած: Գևոն մի ոտը կախել էր գետի վրա, կախած ոտով շոշափեց քարափը, մի քար գտավ, ոտը դրեց քարի վրա, մյուսը ծալեց:

10

Կամուրջի տակ գետը վշշում էր, վշշոց կար և Գևոյի գինով գլխում, նա չէր կարողանում որոշել, թե ո՞ւր է գնում գետը՝ հե՞տ, թե առաջ, ա՞յ թե ձախ:

Հանկարծ կամուրջի փայտերը լուսավորվեցին, լույսն ընկավ ջրի վրա, գետի հունը երևաց, քարափի պատի մի մասը:

Ավտոմոբիլը ասես Գևոյի գլխավերևը պայթեց, շիները սրածայր մեխերի վրա ընկան: Գևոյի ձեռքերը թուլացան, ոտքը սայթաքեց, չիմացավ՝ թո՞ւփը պոկվեց, թե ինքն ընկավ:

Ավտոմոբիլի մեջ նստողներն այնպես կարծեցին, թե

20

կամուրջից մի քար պոկվեց, ընկավ գետի մեջ:

ՀԻՆ ՏՈՒՆՐ

Իրիկվա դեմ հասա գյուղի մարագներին, աչքս ընկավ ճամփի տակի բոստանին, ուր ամեն տարի, Ավան ամի, կարտոֆիլ ես ցանում, սոխ ու սխտոր: Բոստանի անկյունում, հին աղբի վրա կանեփ էր բուսել, խիտ եղեգնուտի պես: Հավերն ամռան շոգին փախչում էին հավաբնից և կանեփուտում ձու ածում, երբեմն էլ թուխս նստում: Նանին տնքտնքալով կանեփի ցողուններն էր դես ու դեն հրում, հավերին կանչում: Հիմա նանին չկա, բայց կանեփուտի ստվերում հավերն առաջվա պես ննջում են:

10

Մտտեցա տան շեմքին: Դու նստել էիր ստվերում, դանակով քերում էիր եզան կաշի: Տեսար ինձ, ձեռքդ ճակատիդ դիր, և երբ կաշին ձեռքիցդ վար ընկավ, զգացի, թե ինչքան շոր են շրթունքներդ, ինչպես եզան կաշու կտորներ: Լեզուդ կարկամեց, չգիտեիր ի՞նչ հարցնես:

Եվ երբ կարկատած արխալուղի փեշերից թափ էիր տալիս քերած կաշու մազերը, որ մտքերդ հավաքես, աչքիս ընկավ ճակատիդ կնճիռները, սպիտակած մազերդ: Մատերիդ երակները ուռած էին, ասես մեկը բարակ պարան էր փաթաթել մատերիդ:

20

Շատ ես ծերացել, Ավան ամի: Եթե եզդ այդքան պառավեր, լուծը վիզը մաշեր, ատամները թափվեին ու էլ չկարողանար չոր հարդը որոճալ, իհարկե, ձեռքիդ դանակով կմորթեիր պառավ եզան, կաշին տրեխ կանեիր, միսը որպես մատաղ, հարեաններիդ կբաժանեիր: Երբեք մտքովդ չի անցել ձեռքիդ դանակը կոկորդիդ տանելու, որովհետև գիտես, որ մի օր ընկնելու ես հասած տանձի պես, թաղելու են գյուղի գլխին,

պապերիդ մոտ, որոնց գերեզմանների օրհնեքին հազար թափ
օղի ես խմեի:

Հարցրիր, թե ինչո՞ւ եմ եկել: Մոռացել եմ պատասխանս.
գուցե ոչինչ էլ չասացի:

— Շատ ես մնալո՞ւ,— հարցրիր: Աչքերդ ջրակալեցին,
Ավան ամի, երբ իմացար, որ վաղը գնալու եմ: Եվ թեկուզ
խսկույն ավելացրիր, թե քանի եմ տվել կոշիկներիս, բայց
հասկացա, որ մտքինդ այդ չէր:

10 Կաշին ձեռքդ առար, քերում էիր և տրտնջում, որ մեր
տունը ծիծեռնակի բուն է դարձել, ձագերը թև են առնում,
ուրիշ երկրներ թռնում, և ձագերից ոչ մեկը մի շյուղ էլ չի բե-
րում հին տունը կարկատելու:

— Դու գնացիր, Վահանն էլ գնաց, Սամսոնը, որ իսկի
նամակ էլ չի գրում: Էսպես ցրվել եք աշխարհքով մի: Բա
մեր տունը...

Քեզ ի՞նչ, թե Սամսոնը մեծ մարդ է, անվանի: Կողքիդ
լինեիրք, մեկը մաճդ բռներ, մյուսը քեզ համար կալ կասեր:
Իհարկե, մագերդ այդքան շուտ չէին սպիտակի: Բայց դու էլ
գիտես, որ մեզնից ոչ ոք տուն չի գալու, թեկուզ երբեմն
20 մտաբերում է նանուն, կանեփուտի հավերին, անտառը, չոր
ցախի շալակները:

Ինձ այնպես թվաց, թե դու թեք ջարդած ծիծեռնակ ես,
ընկել ես հայրենական բնում, մի ցուրտ գիշեր պիտի փետա-
նաս, թեքիդ փռես դատարկ բնի վրա: Մահը քեզ թեթև կթվա՞,
երբ հիշես, որ ձագերդ ուրիշ երկրներում են: Ո՞ւմ պիտի տաս
տան բանալիները, ժանգոտած, ծայրը ծուռ բանալիները, որ
միշտ գոտուցդ կախ են:

Քաղաքի մասին հարցրիր: Որքան նահապետական ես,
Ավան ամի. ինչպես չծիծաղել խոսքիդ վրա, թե այն օրից,
30 երբ հացը կշեռքի վրա դրին, աշխարհքից վերացավ լիու-
թյունն ու բարին: Խոսքիդ վրա չծիծաղեցի, բայց պատասխան
էլ չտվի: Չայնդ ուրիշ աշխարհից էր գալիս, մտքերդ այնքան
հին ու միամիտ, բայց չկա ասածդ, Ավան ամի, հիմա ուրիշ
օրեր են, պատմեմ էլ չես հասկանա:

Քաղաքն առաջ էլ քեզ համար շարիքի որջ էր: Աշխատում
էիր ամեն ինչ բո ձեռքով անել: Տանը քեզ համար կտավատի

թելերից շապիկ էին գործում, գառան բրդից շալի շալվար, գառան մորթի եւ դնում զլխիդ և եզան կաշուց տրեխներ հագնում: Դու մինչև վերջ էլ աղյալես մնացիր: Քաղաքին ի՞նչ, թե գյուղում Ավան ամի կա, որի միտքը սառել է, հետ մնացել 30 տարի:

Ի՞նչ ես ապրել: Կոխ ես կացել խոտի խուրձերի հետ, սարում անձրևի, ձյունի տակ ես մնացել, կրծել ես սոխով հաց և անտառում չոր ցախից շալսկ կապել, մթնելու հետ քնել ես, զարթնել աքլորականչին, բանել մինչև մութն ընկնի: Մի անգամ ես քաղաք տեսել, քո ջահել օրերին, երբ կոռ են տարել 10 քեզ էլ, ձիուդ էլ: Ավան ամի, քո տեսած քաղաքը հիմա մի հետ ընկած անկյուն է, ուր մի զույգ կառք է բանում:

Աղյալես էլ կմահանաս, և ոչ մի վայրկյան միտքդ տեղահան չի լինի. ոչինչ քեզ չի սասանի: Դու գիտես, թե գյուղը ամուր պատվանդան է, աշխարհը պատվում է նույնքան դանդաղ, ինչքան կալիդ կամենիր:

Հարցրիր ինձ եկեղեցու մասին և խեթ նայեցիր, երբ տեսար, թե ժպտում եմ հարցիդ վրա: Մթնում էր, դու տան դռնակը բաց արիր, երբ հարցրիր ինձ եկեղեցու մասին: Ժպտացի, որովհետև հիշեցի քո հնօրյա սովորույթը՝ իրիկնադեմին 20 տան դուռը բաց անել, որ զանգակների ծնգոցը կտուրի տակ մտնի: Հիմա զանգակներն ամեն իրիկուն էլ շեն զարկում:

Մեր պառավ կովն եկավ, եղջյուրի մեկը կոտրած: Կովի ետևից եկավ և հարևանի կինը, կովկիթը ձեռքին: Բակում կովը բառաչեց, հորթը գոմից ձայն տվավ, հորթի հետ էլ դու ինչ-որ սրտանց խոսք ասիր կովին, ասես բակում Սամսոնն էր կանգնած:

Կինը շոքեց կրծի տակ, մոտեցար և շոյեցիր կովին, մինչև կինը կիթը պրծներ: Այն օրից, երբ նանին մեռավ, կովն առանց քո շոյանքի չի թողնում կթել, Կաթը համաշափ ցայտյուններով զարկում էր կովկիթին, զրնգում էր կաթնամանը, ասես ավազի հատիկներ էր թափվում: Աղյալես էին զնգում ժամի զանգերը: 30

Բարեկամների եկան, ծանոթ-հարևաններ: Քեզ աչքալուս էին տալիս, ինձ՝ բարի գալուստ: Շատերին ես մտահան էի արել, հարկավոր էր մի դեպք ասեր, որ նրան վերհիշեի: Եվ երբ

ներանք հեռացան, պատի ճեղքում պահած կեղտոտ փալասի կտորը հանեցիր, միջին՝ տուրքիդ թղթերը: Զոկեցիր և ամենից նորը մեկնեցիր:

— Մի տես՝ ի՞նչքան են ուզում...

Ավան ամի, դու այնքա՛ն քիչ ես տալիս: Ասացի այդ, բայց չհամոզվեցիր:

— Դե մի էգուց գրիր, որ շառնեն: Գրիր, խոսքիդ մերժում չի լինի:

10 Հետո նորից փաթաթեցիր փալասի մեջ, դրիր պատի ճեղքում:

Ճրագն աղոտ լույս էր տալիս, ճրագի տակ այնքան սև էին տան պատերը, օճորքի գերանները: Գետնին՝ նանու տեղտեղ կարկտած կարպետն էր: Մեկնվել էի կարպետի վրա, որովհետև չկարողացա քեզ պես ծալպատիկ նստել:

Հարց ու փորձ արիր:

— Գործիդ անունն ի՞նչ ա...

Հետո հարցրիր, թե ի՞նչքան են փող տալիս, և երբ ասացի, զարմացար:

20 — էդքան փողն էլ մարդ կարա ծախսի՞:

Քիչ հետո ինքդ քեզ պատասխան տվիր:

— Դե որ հացն առնովի լինի, ջրին էլ փող տան, սելի չափ էլ որ փող ստանաս, առաջը չես առնի:

Հարցրի քեզ գյուղից, շրջանից:

— Գյուղս Արսենն ա կառավարում, դե պրիստավի տեղն էլ Սուղու տղան ա...

30 Շրջանի կենտրոնում առաջ պրիստավ էր մնում: Հիմա դու ճանաչում ես միայն Սուղու տղին և Արսենին, ավելի վերև քեզ համար անթափանց խավար է: Քո ամենահեռու տեղը Սուղու տղի գրասենյակն է: Դու սրտաբաց ես գնում նրա մոտ, ճանաչում ես նրան էլ, Սուղուն էլ:

Պատմում էիր գյուղից, ու կամաց-կամաց ձայնդ թուլացավ, պատմությունդ ընդհատեցիր, նստած տեղդ էլ քնեցիր, խոսքդ բերանում կիսատ մնաց, որպես կուլ շտված պատառ:

Ճրագը հանգավ, ինչպես քո խոսքը: Մութի մեջ ճալուռ էր, թե՞ ծղրիդ, պատի ճեղքում ծղրտաց այնպես, ասես մեկը ժամացույց լարեց: Մի քիչ հետո ուրիշ ծղրիդներ էլ կանչեցին...

Առավոտյան տեսա Արսենին, կտուրի վրա հավաքվեցին գյուղացիք: Հեղնար մորթուրը ինձ որ տեսավ, հեռվից թևերը լայն բաց արած, օրորվելով մոտեցավ, համբուրեց:

— Տես է՛, մի գոտկալ էլ չունիմ, կապեմ...

Երբ որ Արսենը տնազ արեց Հեղնար մորթուրին, թե գոգնոցի համար է համբուրում, նեղացավ:

— Թող ողջ լինի, գոտկալ էլ չեմ ուզում...— Խոսք ընկավ թանկ ու էժանից, նավթից, բյաղի գներից, նալ ու մեխից: Կոնատ Ալումը Վարշավայից հարցրեց:

— Բա ի՞նչ են ասում էն կողմերի կոիվներից...

10

Թեկուզ նա եղել է բանակում, լեհական անտառներում թևն է թողել, բայց Վարշավան չի տեսել: Եվ երբ պատասխանեցի, որ Վարշավայի կողմերում կոիվներ չկան, կոնատ Ալումն իսկույն իր պատմությունը սկսեց գերմանական ռումբերի մասին, թե ինչպես էին մարդիկ կոտորվում:

Հողերից հարցրին: Կոնատ Ալումը լռեց, տեսավ, որ լսող չունի. ինքն էլ ականջը կախեց հողի համար: Դու էլ եկար, Ավան ամի, եղանիդ ծայրին մի խուրձ խոտ քաղած: Երբ պատմում էի, թե ինչպես պիտի հողերը բաժանել, օրենքն ի՞նչ է ասում, դու դիմացինիդ ուսի վրայով մեկնել էիր վիզդ, աչքերդ չէիր հպում, լսում էիր բերանբաց, որովհետև խոսքը արտիդ ու բոստանիդ մասին էր:

20

Տանը նորից հարցրիր: Տեսա, որ ամեն ինչ սրտովդ չի, ասածիս մեջ քեզ ընդդեմ խոսք կա: Բայց դու չհակառակեցիր, թեկուզ մտքիդ մեջ համամիտ չէիր:

Նույն օրն էլ հեռացա գյուղից: Դու գրպաններս չոր մրգով լցրիր, ճիշտ առաջվա պես, երբ դպրոցում սովորող աշակերտներ էինք: Հետո սոխի սերմ խնդրեցիր:

— Մեր գյուղիներ լավը չի, գլուխ չի բռնում:— Ութ համարի գերանդի ուզեցիր, արջանշանն էլ վրան: Մի անգամ էլ տուն մտա, նայեցի օճորքին, սյունից կախած նանու գդալների կողովին: Մի անգամ Սամսոնը կատուն գցեց գդալների կողովի մեջ. կատուն թռավ, կողովն ընկավ, փայտե մի գդալ ճաքեց, նանին շերեփով խփեց Սամսոնին: Հին տանը ոչ նանի կա, ոչ Սամսոն: Մեկը գյուղի գերեզմանատանն է թաղված, մյուսը

30

գյուղից հազար վերստ հեռու, ուրիշ շրջապատում, ուղեղի մեջ
այլ մտքեր: Լավ է, որ նանին մեռել է ու չի տեսել մեր ցաք ու
ցրիվ լինելը:

Զին բակում վրնջաց, դուրս եկա: Զիու սանձն էիր կա-
պում և աչքերդ գետնին խոնարհած խոսում ինձ հետ:

— Սամսոնին նամակ գրելիս, ասա թող մի անգամ ոտը
տուն գցի, վահանն էլ... իմ հալից էլ գրիր: Գան մի բուռ հող
վրաս գցեն, էլ շաղ գան աշխարհով մին: Զիու գլուխը պինդ
պահի... Հա՛, Սամսոնին գրելուց կասես, թե կարող է էնտեղից
10 մի արխալուղացու ուղարկի: Դու էլ քեզ լավ պահիր, չմրսես...

Քեզ էիր հուսադրում, որ լաց չլինես: Թուած ծիծեռնակ-
ներից մեկը պատահմամբ եկավ հին բունը, մի քանի պտույտ-
ներ արավ ու հեռացավ: Դրա համար էլ արցունք երևաց աշ-
քերիդ մեջ, երբ կռացար՝ ճակատս համբուրելու:

Անցա կանեփուտի մոտով: Հավերը չկային: Ճանապարհը
ծռելիս մի անգամ էլ ետ նայեցի, բակում տեսա քեզ: Հեղնար
մորթուրը փեշի ծայրով աչքերն էր սրբում:

Հիմա քաղաքումն եմ, Ավան ամի, իմ հին աշխատանքին:
Նամակիս հետ ուղարկում եմ սոխի սերմ և արջանշան գերան-
20 դի: Գոգնոցի կտորը Հեղնար մորթուրին տուր: Երեկ լրագրում
կարդացի, որ Սամսոնին ավելի հեռու տեղ են ուղարկել: Միև-
նույն է, դու ոչ լրագիրը գիտես և ոչ էլ այն երկիրը, ուր որդիդ
է աշխատում:

Նրան կգրեմ քո մասին: Զգիտեմ, մոռացե՛լ է կանեփու-
տը, քեզ: Շատ բարեններ եմ հիշում Արսենին: Տուրքը պիտի
տաս, Սուղու տղին դրա մասին բան չեմ ասել: Հեղնար մոր-
թուրին բարեկիր, նաև Անդրեաս քեռուն: Շատ կարոտալի բա-
րեններ քեզ, Ավան ամի: Մնամ քո՝ Ակսել:

ԱՐԱՐԱՋԻ ԶԱՔԻՆ

Գյուղում միայն Արաբաջի Զաքու տունն է թիթեղյա կտուրով: Այդ տունը, որը գեղի գլխին է, կարծես ջրկվել է մյուս քարակույտներից և առանձնացել, որպեսզի իր նախշուն կտուրը չաղտոտվի գյուղի մոխրից ու զիբիլից:

Թիթեղյա կտուրով այդ տունն անհաշտ է գյուղի հետ և իր բարձունքից հպարտ նայում է ներքևը, ուր աղտոտ բակերում աղբի ու կվաջրերի մեջ վազվզում են կիսամերկ, կեղտոտ մանուկներ, վնգստում են շան լակոտներ, կարիքի ու մութի դեմ կռիվ է տալիս գյուղը:

Արաբաջու տան առաջ ընդարձակ բակն է, կողքին փոքրիկ բանջարանոցը, որի մի անկյունում իրար վրա դարսած են ցեխապատ քթոցները:

Ունեոր է Զաքին: Տարին տասներկու ամիս նոքարը նրա տանն անպակաս է լինում: Ամեն ինչից էլ ունի՝ ձիու պայտից մինչև չոր գերանը: Եթե գյուղում մեկին մի բան է պետք լինում, Արաբաջու ներկած դարպասն է ծեծում,

Եվ Զաքին ունեցածը չի մերժում, բայց գիտե, թե ում պետք է տալ: Ամենքն էլ գիտեն, թե ինչպես է, որ նա իր ունեցածից տալիս է և միշտ էլ ավելացնում:

— Նա էն ժամանակ իր բոլը դիզեց, երբ որ դուքան ուներ, և տղեն էլ պրիստավի մոտ պիսեր էր, — ասում էին գյուղացիք, երբ շահելներից մեկը զարմացած հարցմունք էր անում, թե՝

— էս Արաբաջոնց տան ապրուստը հորո՞վ ա, թե ձորո՞վ, որ վերջանալ չունի...

Զաքին իր դիրքը գիտի: Ծիշտ է, նա մի փոշ իրեն զսպված

10

20

է պահում, առաջվա պես գյուղում խնքնիշխան չի, բայց էլի հին շարժ ու ձևը չի մոռացել:

Եթե մի մարդ է գալիս գյուղում ժողով անելու, նա խեղճ է ձևանում: Տուրքն իջեցնելու համար շրջագործկոմին դիմում է տալիս, հնամաշ շոխա է հագնում,— բայց գյուղի երեխեքն էլ գիտեն, որ Զաքու սնդուկներում պահած քան շատ կա, նրա տավարը մի քանի տուն կպահի:

10 Ամարին Զավահիրը—սրա-նրա տան հաց թխող, լվացքին օգնող մի այրի կին, որին Զաքու կինը միշտ կանչում է ու մի փոքր հացով ամբողջ օրն աշխատացնում,— Ամարին Զավոն շատ լավ գիտի Արաբաջու խալու և կարպետի հաշիվը:

— Կոներս կոտորատվեցին նրա խալիքը լվանալով,— ասում է նա հարևան կանանց:

* * *

Զավոյի տղան՝ Օվիսը, Արաբաջու տանը նոքար էր: Զավոն շատ աղաչեց Զաքուն, որ Օվիսին վերցնի:

— Զի լինի,— ասում էր Զաքին,— քո տղան շատ ա կապը կտրած: Իմ նոքարը պիտի խոնարհ լինի: Ա՛յ, տես Օրուշը, հալալ ծիծ կերած ա...

20 Օրուշը նրա թուրք նոքարն էր: Եվ այդ ասելով նա կանչեց.

— Օ՛րուշ...

— Համմե, աղա,— պատասխանեց Օրուշն ու ծլունկ, կանգնեց նրա առաջ ամաչկոտ հարսի պես:

— Գոմը լավ սրբի՛ր,— ասաց Զաքին, հենց այնպես, մի հրաման տված լինելու համար: Օրուշը գլուխը կախ հեռացավ, ցախավելը վերցրեց և գնաց արբած գոմը մեկ էլ ավլելու:

Գործին միջամտեց և Զաքու կինը: Նա էլ խնդրեց.

— Հաց չունեն ուտելու, դե ո՞նց անեն,— ասաց նա այն ժամանակ, երբ ամուսինը մեղմացել էր, չարություն չկար սրտում:

30 Զաքու կինը վաղուց էր նկատել, որ ամուսինը խաղաղ և զիջող է այն ժամանակ, երբ շաքար է շարդում իր ձեռքով և մանր կտորներ անելով տալիս է նոքարին կամ երբ չոր հաց է փրթում յուզոտ ապուրի մեջ և հինգ մատով իր փրթոշը խառնում: Այդպիսի մի օր էլ նա իր համաձայնությունը տվեց:

— Ասա թող երեսիս շատ շխուփ, լեզուն մի քիչ հավաք պահի,— դարձավ նա Զավոյին, որ վարկատած շալի տուտով երեսը ծածկել էր և գլուխը խոնարհել նրա առաջ:

Զավոն ուրախ տուն եկավ, բայց ինքն էլ չիմացավ, թե ինչո՞ւ արցունքներ եկան աչքերից: Արցունքները սրբեց, որ Օվիսը շտեմանի և պատմեց որդուն:

Որդին անտրտունջ համաձայնվեց: Վաղուց էր որոշել նոքար մտնել, արդեն հասակն առած տղա էր, մի տեղ աշխատանքի պիտի գնար: Բայց Զաքու մոտ չէր ուզում ծառայել. ուրիշի մոտ էր ուզում նոքար գնալ: Հիմա, որ Զաքին համա- 10
ձայնվել էր, էլ անհնար էր ուրիշի մոտ ծառայել: Զաքին մի թշնամություն կաններ նրան, ով իր խոսքը տափով կտար:

Օվիսը դուրս եկավ տնից, անցավ Զաքու դարպասի մոտով ու նստեց գյուղի վերև սեպի պես ցցված քարի վրա:

Նստել էր Օվիսը քարին, նայում էր գյուղին ու միտք անում, թե որքան պիտի աշխատի, որ էլ նոքար չլինի: Տանը հասած քույր ուներ և մի փոքր եղբայր: Նրա հոգան ավելի քույրն էր. շոր չունի, բորիկ է: Ո՞վ է նրան առնելու, ում ցավն է աղքատի օջախից կրակ վառել:

Օվիսի հայրը վաղուց էր մեռել: Մրսել էր հանդում 20
ուրիշի համար վար անելիս: Այն ժամանակ Օվիսը խելքը գլխին երեսիս էր: Միտն ընկավ, թե ինչպես մի հավ կռան տակին գնաց Զաքու դուքանից շաքար առնելու հիվանդ հոր համար: Զաքին հավը տնտղեց ու քմծիծաղ տալով ասաց, թե աղքատի հավն էլ է լղար: Հետո շաքարը կշռելիս, հարցրեց թե՝

— Ապերդ հոգի ա՞ տալիս...

Հոր մահից հետո տան պակասն ավելի շատացավ: Մի կով ունեին, էն էլ տարան տուրքի դիմաց, և իրենց մնաց երկու այծ և ութ հավ: 30

Իրիկուն էր արդեն, երբ նա տուն եկավ, մի քիչ շոր հաց չիրում դրեց և էլի դուրս գնաց ընկերների հետ գրույց անելու: Ընկերներն ուներ, իր նման աղքատ, չարքաշ աշխատող: Գյուղում նրանց անվանում էին «Ղարիբանոցի» խումբ: Ղարիբանոցը գյուղի աղքատ թաղն էր, ավելի կեղտոտ, ավելի ավերված:

Տաք օրերին, երբ արևը առատորեն ջերմություն է սփռում գյուղի վրա, Ղարիբանոցի պատերի վրա կարելի է տեսնել կեղտոտ լաթեր. պատերի տակ ցնցոտիներ հագին նստոտած են կին ու աղջիկ, որոնք իրենց զգեստներն են արևին տվել:

Մի օր էլ, մի կոմսոմոլիստ տղա եկավ ու խմբին շատ բաներ ասեց: Տղերքն այն հասկացան, թե պետք է կազմակերպվել և սովորել, Եվ առաջին անգամ, արևոտ մի օր, քաղաքից եկած կոմսոմոլիստ տղան այնքան նոր բան պատմեց նրանց...

- 10 Արաբաջի Ջաքու համար Ղարիբանոցի խումբն աչքի փուշ էր: Նա առիթ չէր փախցնում իր կծու արհամարհանքն արտահայտելու: Մի օր էլ, երբ Ջավոն նրանց բակում բուրդ էր լվանում, Ջաքին դարձավ նրան.

— Ջավո՛, տղադ ասում են ուսումնագետ է դառել, հը՞,— ու ժպտաց քեռնոտ, երևաց առողջ ատամների երկու շարքը, թավ ունքերի տակ պսպղացին խոժոռ աչքերը:

Ջավոն անխոս էր: Մի միտք էր անում, թե չլինի Օվիսին դուրս անի, էլ նոքար չպահի:

- 20 Բուրդ էր լվանում, լվացածը դարսում քարերի վրա: Զուրբ ծլում էր բուրդից, Ջավոյի աչքերից էլ արցունք էր թափվում առվի ջրի մեջ:

• • •

Օվիսը նախրապան էր: Առավոտ կանուխ, ծեգը տալիս, Ջաքու տավարն առաջ արած, օրվա հացը մեջքին կապած, սար էր գնում, իրիկնադեմին տուն գալիս:

Հացի հետ, հրահանգչի տված գիրքն էր ու մատիտը: Մարում տավարն ախորժով խոտ էր ուտում, ինքը պառկում էր մի թփի տակ և գիրկապ անելով օրվա դասը սերտում: Երբ հոգնում էր կարդալուց, պառկում էր մեջքի վրա, նայում երկընթի երեսով լողացող ամպերին ու միտք անում: Մտքերն էլ լողում էին ամպերի պես:

- 30 Մի իրիկուն էլ Ջաքուն կանչեցին գեղամեջ: Քաղաքից մարդ էր եկել: Եկողն անբեղ, անմորուս մի երիտասարդ էր: Երբ Ջաքին ներս մտավ, նրան առաջարկեցին պայմանագիր ստորագրել բատրակ վարձելու համար: Նա ուզեց չեմ ու

շում անել, բայց փորձված աղվես էր. մտածեց մի քիչ և պայ-
մանագիրն ստորագրեց:

Օվիսին էլ կանչեցին, որ նա էլ ձեռ քաշի: Արաքաջի Զա-
քուն այդ դուր չեկավ: Նա համաձայն էր նշանակած գինը
տալու, մի մեծ բան չէր նրա համար, իր մտքում դրածն էլ
համարյա այդ շափ էր. բայց նրան դուր չեկավ, որ իր նոքարը
ստորագրեց իրենից վերև: Նրա ձեռագիրն էլ ավելի վարժ էր
ու սիրուն:

— Ե՞րբ սովորեց գրել,— մտածեց ինքն իրեն ու տուն
դարձավ: Այդ գիշեր քունն ու չեկավ: Անկողնում շուտ էր գա- 10
լիս, ոնց որ շիշի խորոված. տկարութուն զգաց, կարծես ոս-
կորները ցավում էին, մեջքն էլ ծակում էր:

Վեր կացավ տեղից, շարկանց անց ու դարձ արեց
սրահում:

— Օրո՛ւջ:

— Համմե, աղա,— գոմից քնաթաթախ ձայնեց նա:

— Էգուց գոմը լավ կսրբես: Օվիսին էլ ասա,— ու էլի ետ
դարձավ, անկողինը մտավ:

Մի իրիկուն էլ, տավարը տեղավորելուց հետո, Զաքին
Օվիսին կանչեց, մի քանի ռուբլի տվեց աշխատավարձի հաշ- 20
վին: Փող տալու ժամանակ Զաքին մի քանի խոսք էլ ասաց,
«խեղժ» խրատներ, մեծի առաջ խոնարհ լինելու, հարգ ու պա-
տիվ ճանաչելու մասին: Օվիսը փողը սեղմել էր բռի մեջ, նա-
յում էր Զաքուն, նրա հաստ բեղերին և ուրախ էր, որ համար-
ձակ է նայում Արաքաջու աչքամեջին:

Իսկույն տուն վաղեց: Առաջին վաստակն ուզում էր մորը
ցույց տալ: Ամարին Զավոն իր կյանքում այդպիսի երջանիկ
երեկո քիչ էր տեսել: Մի քանի անգամ փողերը համարեց, մի
շորի տուտում կապեց պինդ և դրեց ապահով տեղ: Այդ գիշերը
մի քաղցրութուն կար այժի շոր ու կարծր պանրի մեջ: 30

Մի քանի օր անց, Զաքին նրան քաղաք ուղարկեց, խոփը
զողելու, Օվիսն առիթից օգտվելով մի քանի արշին բյազ
առեց, մի գրվանքա շաքար, երկու տետրակ, մատիտ և լենինի
նկարը:

Մխից սեացած, մզլոտած խրճիթում լենինի նկարը Օվի-
սի համար դարձավ հատուկ խնամքի առարկա: Նա շատ ան-

գամ տուն գալիս առաջին հայացքը նկարին էր ուղղում, տեսնի
իր տե՞ղն է, չի՞ ծովել կամ չի՞ կեղտոտվել:

* * *

Ընկերները մի օր Օվիսին իմաց տվին, թե քաղաքից
մարդ էր եկել գյուղի տավարը ցուցակ անելու: Արաբաջին իր
տավարը մեկին տասը պակաս էր գրել:

— Ես լսում էի, ասաց թե երկու կով ունիմ, մի երինջ,
մեկ էլ մի ավանակ: Մի քանի հոգի ուղեցին հակառակել, Զա-
քին աչքերն էնպես խոժոռեց, որ տապ արին,— ասաց մեկը:

— Ոնց թե, բա դուք որտե՞ղ էիք...

10 — Ուրեմն տերությանը խաբե՞ց. մենք մեռած ենք էլի,—
զայրացած հարեց Օվիսը:

Եվ Զարիբանոցը որոշեց գաղտնի տեղեկություն ուղարկել
քաղաք, հայտնելով Արաբաջու ունեցած տավարի ճիշտ քա-
նակը:

— Մաթո՛ւս, ես ասեմ, դու գրի,— դիմեց Օվիսն իր ըն-
կերներից մեկին,— կով՝ ութ գլուխ, վեց եզ...

— Մի՛նն աշառ ա, մի՛ հաշվի, հինգը գրի,— ասաց մի
ուրիշը:

20 — Լավ, հինգը գրի, երկու ձի, հարյուր քսաներեք
ոչխար...

Մի շաբաթ հետո ամբողջ գյուղն էր խոսում այն մասին,
թե Արաբաջի Զաքին սուտ է ասել տավարը գրելիս, ու մեկը
«դանոս» է գրել: Իսկ Զաքին կատաղել էր, տեղ ու դադար չէր
գտնում: Արագ քայլերով բակն էր շափում, իրեն-իրեն թոն-
թորում:

— Էսպես էլ ժամանակ, ոչ կարգ, ոչ վախ...

Երբեմն էլ իր սրահից նայում էր Զարիբանոցի խղճուկ
տներին և զայրույթից մոռում:

— Էս շան լակոտն իմ գլխիս ձեն շատ ա բերելու:

30 Եվ Զաքին հենց նույն օրը որոշեց Օվիսին դուրս անել:

— Թող գնա սատկի սոված շան նման:

Բայց երեկոյան դեմ զայրույթը մի քիչ նստեց: Նա գերա-
դասեց մի ամիս էլ սպասել և աշունքադեմ դուրս անել:

Օվիսն այդ իրիկուն Զաքու տանը հաց էլ չկերավ:

— Կփռմանես շան նման,— հետևից զայրացած կանչեց Զաքին և կարգադրեց, որ նրա բաժին թանապուրը Օրուջին տան:

Օրուջը նստել էր գետնին, նրանց սեղանից մի քիչ հեռու և գլուխը կախ ընթրում էր: Նա գիտեր, թե ինչու է «աղան» շարացել: Եվ իր մտքում Օրուջը մեղադրում էր Օվիսին, նրան անխելք համարում:

Առավոտ կանուխ, երբ միասին գոմն էին ավյում, Օրուջը Օվիսին ասաց.

10

— Այդպես չի լինի, աղան հարուստ ա, մենք քյասիր: Եվ խնդրեց, որ այդ մտքից հետ կենա, դարձի գա, Զաքու սիրտը շահի ու իր քյասիբություն մասին մտածի:

Օվիսը ժպտաց, աղբու՛վ լի քթոցը շալակեց ու դուրս եկավ գոմից: Նա շատ անգամ էր խոսել Օրուջի հետ, փորձել էր նրան իր կողմը քաշել, գրել կարդալ սովորեցնել, բայց Օրուջն այդ չէր ցանկացել: Սովորելը նա իր ուժերից վեր էր համարում:

Բարի էր Օրուջը, խավարամիտ ու անգիտակից, աչքը ծայր աստիճան չբավորության մեջ բացած, տնով-տեղով սրա-նրա մոտ նոթարությունով գլուխ պահող ընտանիքի զավակ: Տանն ուտելիք չկար, իր գլուխն էր պահում մի փոր հացով: Զաքին նրան երկու ոչխար էր խոստացել մի տարվա ծառայության համար:

20

Օրուջը հրաժարվել էր պայման կապելուց: Նա ուրախացել էր, որ Արաբաջու մոտ նոթար է, որովհետև Զաքին նրան այդպես էր սովորեցրել: Օրն ի բուն աշխատում էր, պառկում գոմում, փտում էին շորերը կծածհոտի մեջ, բայց մի բառով էլ դժգոհություն չէր հայտնում: Աչքն իր երկու ոչխարի վրա էր, որ տարին լրանալուց հետո պիտի տուն քշեր:

30

Օրուջն Օվիսին սիրում էր: Նա ճանաչում էր նրանց աղքատ ընտանիքը, տեսնում էր, որ Օվիսը լավ աշխատող է, բայց չէր հասկանում, թե ինչու է նա Արաբաջուն հակառակ, ինչու է պայմանագիր կապել: Եվ նա մտքում դրել էր լուռ ու խոնարհ նոթար լինել, երբեք չտրտնջալ:

Աշունքանում էր:

Հունձը վերջանում էր: Կալիբրում առավոտից մինչև արևածաղիկ եզներն էին այրվում արևի տակ: Զոր հասկերը կամերի կայծաքարի տակ տրաք-տրաքում էին, փշովում: Փոշի էր ելնում կալերից և երգի ձայն:

Գյուղացիք շապկանց, մի սպիտակ շոր գլխներին, ճիպոտն օդում շարժելով, հաքում էին եզներին. ոմանք եղանում, կալսում, աջ ու ձախ ցրում: Իրիկնադեմին եզները հոգնած պառկում էին գետի ափին, ուռիների տակ, որոճում և պոչով ճանճեր քում, իսկ կալերում թեղ էին տալիս, իրիկվա հովին ջոկում ցորնի հատիկները դեղին դարմանից:

Սարերում խոտը տեղ-տեղ դեղնել էր: Օվիսը նախիրն ալեկի հեռուներն էր տանում, սարերի լանջերը, ուր խոտը դեռ վանալ էր:

Աշունքանում էր, և Օվիսը գիտեր, որ Զաքին իրեն էլ չի պահելու: Հոգսը տան մասին էր: Տունը որ չլիներ, գյուղից փհեռանալ քաղաք, կսովորեր, առաջ կգնար, և էլ հոգս չէր անի: Տանը մայրը անձար, քույրը՝ հասած աղջիկ և եղբայրը փոքրիկ, փթանոցի պես կախվել էին ոտքերից, դանդաղ էր վազքը, մեղմ՝ հարվածի թափը:

Ջեր ընկճվում: Բավական գրաճանալ էր դարձել, առաջին գիրքը փոխել էր: Զգում էր, որ գլխում մի փոքր պաշար կա ամբարած:

Արևը, աշունքաշեմի թուլացած արևը, մայրամուտն էր ապրում, ասես կոխվ էր տալիս, մահու կոխվ, որ մի ժամ էլ շող տա ու ջարդված քաշվում էր սարի ետև, իր շողերը խաղացնում ամպերի վրա:

Արևմուտ էր, երբ նախիրը տուն բերեց: Օրուջն էլ տանն էր: Երբ նախիրը դարպասով ներս արեց, Օրուջը մոտեցավ Օվիսին և ականջին փսփսաց, թե աղեն իրեն այսօր մի արխալուղ է փեշքեշ տվել. լավ խաբար է առել—թուղթ է ստացել իր որդուց:

Արաբաջու որդին, որը պրիստավի մոտ գրագիր էր, թավրիղ էր փախել: Նրա օրոք գյուղում շատ մարդու քիթ էր

արնոտվել, շատ էլ թալան տարավ իր հետ, տավար ու խալի անցկացրեց Արազի մյուս ափը:

Օվիսն ուրախանալու պատճառ շուներ: Նա գոմի դուռը բաց արեց, որ թին վերցնի, բակը քերի: Դուռը փաց արեց և մի րոպե քարացած մնաց:

Գոմի անկյունում, տախտակների վրա նստոտել էին Զաքու բարեկամ մի քանի գլուղացի, տերտերն ու Արաբաջին: Նրանց առաջ մի քանի գավաթ գինի էր, կանաչեղեն ու խորոված:

Օվիսն իսկույն հասկացավ, որ Թավրիզից թուղթ առնե- 10
լու համար են հավաքվել:

— Հը՛, կարո՞ղ ես էլի իմաց տաս,— դարձավ նրան տերտերը ու կուշտ ուտելուց բխկացրեց կոկորդում:

Օվիսը ոչինչ չպատասխանեց: Թին առեց ու դուրս եկավ:

Գոմի քեֆը թեժացավ: Զաքին իր գիտեցած մարդկանց էր հավաքել, գոմի անկյունում մի անգամ ապահով կեդուղ սիրտ բացելու, դարդահալ լինելու: Նեղություն շա՛տ. ապրելը դժվարացել էր նրա համար: Լուր կար, որ հողերը պիտի խլեն, տուրքը տարեցտարի ավելացնում էին:

— Շան ծիծ կերած ա, տերտեր,— ասաց Զաքին գլուխը 20
դեպի բակը շարժելով:

— Փուշ ժառանգ ա: Ասում են Լենինի պատկերքն էն ա տան պատից կախած,— պատասխանեց տերտերը և մի րոպե սղալելով խմեց Արաբաջոնց «ննջեցելոց» հոգու համար:

Գինին թուլացրել էր ուղեղի կապերը: Լեզուն իրեն-իրեն շարժվում էր նրանց բերանում, և սրտի խորքում պահված մտքերը ակամա դուրս էին թռչում:

Օվիսը բակում աշխատում էր: Նրա ականջին էին հասնում խոսքեր, որ չէր լսել նրանց բերանից:

Հետո տերտերը մի երգ ասեց.

— Բա՛... ողջում կենաս, տերտեր, էդ հո իմ Թեանիս ասած երգն ա,— բղավեց Զաքին այնպես բարձր, որ փողոցումն էլ կլսվեր: Երգ չէր, այլ մորթվող ահաստնի խոռոց:

Օվիսը լսեց, սիրտը թունդ առեց, թիակի կոթն ավելի սեղմեց: Ուղեց դուրս գնա, ընկերներին իմաց տա, մեկ էլ մտածեց, որ հարբած են, հարկավոր չի:

Երգը փոխեցին: Այս անգամ մի ուրիշն էր երգում. նա, որ թեւանի աջ կուռն էր, թալանով իր տունն էր լցրել:

Օվիսն էլ չդիմացավ, գոմի դուռը բաց արեց ու ասաց.

— Զաքի դայի, էդ երգը մի ասի, լավ չի լինի...

Մի պահ լռեցին:

Հետո Արաբաջին գոռաց.

— Դե կորի՛, շան ձագ...

Օվիսը մի երկու քայլ էլ արեց ու նորից խնդրեց: Հարբած խումբը չռած և անմիտ աչքերով, բերանը բաց նայում էր Օվիսին:

— Ես քո խրատողին էլ, քո լենինին էլ,— բղավեց Զաքին ու տեղից ծառս ելավ, ամենի գազանի պես:

Օվիսի արյունը գլխին խփեց: Նրա աչքին ընկավ գինու տիկը: Մոտ վազեց, տիկը գետնով տվեց: Կարմիր գինին խառնվեց գոմի կվաջրին:

Զաքին եզան կապն առեց ու մի քանի անգամ հասցրեց Օվիսի մեջքին, կռան: Օվիսը ծառս էր լինում, ծռմուռատվում հարվածների տակ, շանգոռտում Զաքու երեսը, բեղից ու մազերից քաշում: Մեկը հետևից բացի տվեց, և Օվիսը փովեց գետնին: Արյունը բերանն էր լցվել, լնդերքում զգաց մի սուր ցավ: Եվ Օվիսի գինու պես կարմիր արյունն ևս խառնվեց կվաջրին...

* * *

Օվիսը տնքում էր հազար կարկատանով վերմակի տակ պառկած: Ցավում էին մեջքը, ուսը, ջարդված տտամի տեղը մրմռում էր: Ծրագի աղոտ լույսի տակ հագիվ էր նշմարվում աչքի տակի ուռուցքը:

Զավոն շուտ-շուտ փալասի մի կտոր թաթախում էր ջրի մեջ, որդու գլխին դնում: Եվ երբ Օվիսը աչքերը բաց էր անում, մայրը կռանում էր նրա վրա, հարցնում.

— էլի ցավը կա՞...

— Հիմա մի քիչ լավ եմ,— պատասխանում էր Օվիսը, աչքերը նորից փակում:

Գլխավերևում նստոտած ընկերները, երբ Օվիսն աչքերը բաց էր անում, մի քիչ մոտենում էին, սիրտ տալիս:

— Դու հենց գիտես մենք մեռած ենք...

— Թող մի լուսանա...

— Թողը գցենք վիզը, քաշ տանք դատարան: Էս ո՞ր տարին ա...

— Դի՛ քիչ հետո ներս մտավ Մաթոսը:

— Հը՞...

— Ասեցի: Շան նման դողն ընկել ա ջանը: Կանչեց մի կողմը, թե չի՞ լինի որ հաշտվենք, մի բան տամ ու սուս կացեք, էղածն էլի ա: Դարպասն էնպես շրխկացրի, որ պատիցն էլ քար ընկավ...

10

— Դի հըմի թող իրեն ուտի:

Ջավոն փորձեց հակառակել, թե հարկավոր չի թշնամանալ Արաբաշու: Հետ, էլի մի փորձանք կբերի, լավ կլինի, եթե հաշտվենք:

— Դու սո՛ւս, Ջավո հոքիր: Էլ անցավ... Մեր մեռած օրը պիտի լինի, որ Ջաքին անպատիժ մնա:

Եվ ընկերներն սկսեցին խորհրդակցել վաղվա անելիքների մասին: Մաթոսը պնդում էր, որ հարկավոր չի Օվիսի արնոտ արխալուղը լվալ: Նրա միտքն էր վաղ առավոտյան արխալուղն առնել ու դատարան գնալ, ամենքին ցույց տալու:

20

— Բա էս գիշեր մի բան շանե՞նք,— համարյա փսփսուկով ասած նրանցից մեկը:

— Ի՞նչ:

— Գնանք Ջաքու քթոցները ցրիվ տանք... Դեզը կրակենք. էն որ բոստանի կողքին է:

— Չէ՛, հարկավոր չի, էդպես բաներ մեզ սաղական չի: Էգուց գեղում ի՞նչ կասեն,— պատասխանեց Մաթոսը: Մյուսները համաձայնվեցին:

Օվիսը քնել էր: Ու նրա քնից օգտվելով ընկերներն սկսեցին պատմել, թե ով ինչպես է լուրն իմացել, ինչպես է հավարին հասել:

30

— Ես եզները տարել էի ուռոց տակ: Մեկ էլ տեսնեմ տերտերը տմբտմբալով եկավ, կռացավ գետի վրա, ձեռքերը լվաց: Ա՛յ տղա, ասացի, տերտերը հարբած լինի կասես: Ինձ որ տեսավ, մատը թափ տվեց, թե՛ «անխրատ, անիրավ, դե մի

գնա ընկերդ տես, Օվիսին, Օվիսին...»: էդտեղ մի բան սրտումս տպվեց...

Ջավոն լուռ լսում էր: Նստել էր օջախի մոտ, նայում էր որդուն, ընկերներին: Նստած միտք էր անում, թե ինչի՞ցն է, որ այդքան սրտակից են դեպի Օվիսը, ասես բոլորն էլ մի տան տղաներ են:

Օվիսը աչքերը բաց արեց:

— Հը՞,— հարցրեց Մաթոսը:

— Քունս մի քիչ տարավ, հիմա լավ եմ...

- 10 Դուռը ճռռաց, ու շեմքին երևաց Զաքու կինը, կռան տակին ինչ-որ կապոց: Ջավոն տեղից վեր կացավ, աղջկանը ձայնեց, որ կարպետի վրա ներքնակ փռի և Զաքու կնոջը խնդրեց նստելու:

— Չէ՛, գնալու եմ...

Մոտեցավ Օվիսին:

— Ո՞նց ես... Բան չկա, կմեծանաս, կմոռանաս:

- Ոչ ոք նրան պատասխան չտվեց, կինը տեսավ, թե ինչպես Օվիսը երեսը շրջեց, իսկ Մաթոսը նայեց մյուսներին, որոնց աչքերից ասես կայծեր էին թռչում: Անհարմար դուրս
20 թյունից դուրս գալու համար, Զաքու կինն սկսեց պատմել, որ ամուսնու բնավորության մեջ այդպիսի մի «չար քամի» կա, բռնելիս ինքն էլ չի իմանում, թե ի՞նչ է անում:

— էգուց դատարանում էդ քամին կհանեն,— ասաց Մաթոսը:

Զաքու կինը պատասխանելու ոչինչ չգտավ, լռեց: Մի քիչ հետո, կռան տակին կապած կապոցը բաց անելով, Զաքու կինը երկու պղնձե աման մեկնեց Ջավոյին:

— Զագի մեղր ա, մեկ էլ կարագ: Թող ուտի, սիրտը կառնի...

- 30 Ջավոն մոտեցավ, ամանները վերցրեց: Ու հենց այդ ժամանակ Օվիսը տեղից թռավ, խլեց ամանները, գետնով տվավ: Պղնձե կլոր ամանները զրնգոցով ֆռռացին սենյակում, բաց թողած հոլի պես:

— Գնա՛, գնա՛ ասա, որ Արաբաջու տան հացը հարամել ա. իմ արնագինը էս չի, ասա՛, էգուց կիմանա...

Զաքու կինը գլխիկոր դուրս եկավ:

ՎԱՂԸ ՄԱՐՏԻ 8-Ն Է

Մարանենց հին տունն այդ օրը անճանաչելի էր դարձել։ Մզլոտած օճորքը սրբել, մաքրել էին, գետինը լավ ավելել, պատերի ճեղքերը թղթով կալել ու շարվեշար կախ արել նկարներ, կարմիր շորով նկարների շորս կողմը սարքել։ Ծվ ալնքան վա՛ռ էր երևում պատերի վրա կարմիր գույնը։

Երբ Մարանենց պառավը շեմքից ներս մտավ, զարմացած մնաց։

— Ախլի, էս հո հարսանքա՞տուն եք շինել մեր զարադամը։

— Մինա՛ հորքիր, դու էգուց արի, հարսանիքն էգուց կտեսնես,— ձայն տվեց Աննան, որ քթոցի վրա բարձրացած աշխատում էր կարպետի մի ծայրը հագցնել սեպին։

— Բա էդ ի՞նչ ա,— հարցրեց պառավ Մինան, մի քիչ առաջանալով։

— Էս բեմ ա, բեմ... էգուց թատրոն ենք տալու,— պատասխանեց կինը և կարպետի ծայրը սեպին հագցնելուց հետո քթոցը մոտեցրեց մյուս պատին, վաղվա ներկայացման համար կարպետից վարագույր սարքելու։

Պառավ Մինան մոտենցավ մի ուրիշ կնոջ, որ թղթեր էր խմորում ու փակցնում պատերին։ Հարցրեց նրան, թե ինչ թղթեր են, գլուխն օրորեց ու, իրեն-իրեն խոսելով, դուրս գնաց։ Կանանցից մեկը նրա հոկից շանչ Խրեց, մյուսը նախատեց շանչ անողին։

— Ի՞նչ է հասկանում խեղճը, որ շանչ ես անում...

— Է՞ն չի հասկանում։ Գիտե՞ս ինչ սառանան ա։ Ասենք

10

20

հիմա յա խեղճացել: Մարանենց Մինան մի ժամանակ ունեւր որ...

— Ձեռքովը գա, հիմա էլ կանի,— ձայնեց մի ուրիշ կին, որ օգնում էր Աննային՝ բեմը սարքելու:

— Ասում են հարսին գերեզման գցողը սա է եղել... էնքան թուք ու մուր է տվել երեսին, ծեծել... Հիմա եկել ու քաղցր զրույց ա ուզում անի մեզ հետ: էգուց տես ինչեր ա պատմելու մեր մասին...

10 Աննան և սարքում էր բեմը, և կիսականջ լսում ընկերներին խոսք ու զրույցը Մարանենց պառավի մասին: Եվ երբ բեմից իջավ, որ հեռվից նայի պատերից կախ կարպետներին, հանկարծ աչքն ընկավ սեղանին ու սեղանի վրա դրած շալին: Աչքն ընկավ, ու մի վայրկյան աչքը սառած մնաց:

— Հը՞, զարմացա՞ր: Տես ինչ շալ եմ առել,— ասաց շալի տերը, նկատելով Աննայի սառած հայացքը:

— Չէ, էնպես աչքս ընկավ... Ախլի, մի տեսեք բեմը պակաս տեղ հո չունի՞... — Ու մինչդեռ այս ու այն կողմից ձայն էին տալիս, մեկը՝ թե կարպետը ծուռն է կախած, մյուսը՝ որ բեմը լավ է սարքած,— Աննայի աչքը շալին էր: Կամաց-կամաց դեմքի արտահայտությունը փոխվեց, զգաց, որ հոգնել է ու նստեց տախտակի վրա...

Այդպիսի շալ ունեւր և քույրը: Փաթաթվում էր միջին, երևում էր միայն աչքն ու ունքը: Այնքա՞ն սիրուն էր Փառանձեմը ծաղկանկար շալով: Նստում էին տան առաջ, թթենու տակ, խաղեր էին անում, Փառանձեմը տիկնիկներ էր շինում, տալիս իրեն: Եվ իսկույն Աննան պիտի վազեր հարևանի աղջիկներին ցույց տալու իր նոր տիկնիկը:

Աննայի միտն ընկավ, թե ինչպես մի անգամ տեսավ քարերի վրա ընկած բարակ, երկար, պսպղուն կտոր... Ուրախացած մոտ վաղեց, որ վերցնի, Փառանձեմը տեսավ ու ծկըլթաց: Քարերի վրա գարնան արևի տակ տաքացող օձը կամացուկ շուլավիկեց ու պահվեց քարերի արանքում:

Աննան ժպտում էր:

— էն ո՞ւր փախավ կտորը...

— էն օձ էր, օձ... Որ բռնեիր, ձեռքդ կկծեր,— ասաց Փառանձեմը ու գրկեց նրան:

Նստում էին թթենու տակ, ու եթե տանը մարդ չէր լինում, Փառանձեմն Աննային ուղարկում էր հարևանի աղջկան կանչելու: Ծնողներն անհաշտ էին իրար, գնալ-գալ շունեին: Իսկ Փառանձեմն ու հարևանի աղջիկը մոտ ընկերներ էին: Եվ հենց որ տանն էլ ուրիշ մարդ չլիներ, Փառանձեմը կասեր.

— Աննա, գնա Սրբուհուն կանչիր... Համա լեզուդ վկտրեմ, որ ուրիշին ասել ես: Էլ տիկնիկ չեմ շինի քեզ համար:

— Ինչի՞ ես պարապ նստել, Աննա,— ձայն տվավ սեղանի վրա թուղթ խմորող կինը,— վե՛ր, գործ արա: Էգուց մարտի 8-ը լինի, դու պարապ նստե՛ս...

10

Աննան ցնցվեց, սթափվեց: Ձեռքերը մազերին տարավ, ճրեսի վրա կախ ընկած մազերը ետ քաշեց, մոտեցավ սեղանին: Մի կին պատմություն էր անում: Աննան խմորը մատով քսում էր թղթին, դեն դնում: Մի ուրիշը խմորած թղթերը փակցնում էր ծխից սևացած, հարյուր տարվա պատերին:

Մի անգամ էլ բակում նստել, միամիտ խաղում էին: Հանկարծ դուռը բացվեց, մայրը ներս մտավ ու Փառանձեմին ասաց.

— Գնա մազերդ սանրի... Էն կապույտ դեյրադ էլ հագի: Տունը մարդ ա գալու:

20

— Բա ե՛ս...— հարցրեց Աննան: Մայրը չպատասխանեց, ավելն առավ և սկսեց արագ-արագ ավելի սրահը, գետնին խսիր փռել: Փառանձեմը նայեց, շատ նայեց Աննային, ու երբ մայրը մի անգամ էլ կանչեց, վեր կացավ ու ներս մտավ տուն:

Մի քիչ հետո Մարաննեց պառավն եկավ: Ու դեռ չէին քչփշացել իրար հետ մայրն ու Մարաննեց Մինան, երբ ներս մտան հայրն ու մի ուրիշ երկար հասակով մարդ, որ կուռնալիս գլուխը դռանը զարկեց ու թոնթորաց:

— Ափի, էլի մեր եզը պիտի ծախե՞ս,— հորը հարցրեց Աննան: Ի՛նչ ցուրտ էին այն մարդու մատները, երբ նա ձեռքը մեկնեց և Աննայի թշերից բռնեց: Գոմում մի պառավ եզ կար: Ամեն զարնան հայրը մտադրվում էր ծախելու, առնողները գալիս-գնում էին, ու եզը մնում էր գոմումը: Այդպես էլ մնաց, մինչև որ մի առավոտ գոմում անշնչացած տեսան:

30

Թե ինչ կատարվեց այդ և հետագա օրերում, Աննան չէր կարող հասկանալ: Ու մի օր էլ շատ միս բերին, Փառանձեմի

131

համար նոր շորեր առան, եկան հարեան ու բարեկամ, բազում կրակներ վառեցին ու մեծ կաթսաները դրին կրակի վրա:

Փառանձեմը լաց էր լինում: Աննան հենց որ հեռանում էր նրա մոտից, ուրախ-ուրախ թռչկոտում էր: Եկողները նրան միրգ էին տալիս: Բայց երբ մոտենում էր Փառանձեմին, ուրախությունը կորչում էր...

Մութը ընկնելուց՝ Փառանձեմը Աննայի հետ կամացուկ տնից դուրս եկավ: Նա տան հտեին պահվեց, Աննան վազեց Սրբուհու մոտ: Այն իրիկուն նրանք քիչ խոսեցին: Հանկարծ մայրն երեաց: Փառանձեմը աղաչեց, լաց եղավ:

— Զան, էլ չեմ անի: Սիրտս ուզեց:

Մայրն էլ լաց եղավ Սրբուհու հետ: Հետո բաժանվեցին: Տան կողմը ծովելիս, Փառանձեմը հտ նայեց: Սրբուհին էլ էր կանգնել իր տեղում: Եվ երբ տուն մտան, Աննան կամացուկ քրոջը հարցրեց.

— Բա Սրբուհին գիշերս բոստա՞նում պիտի քնի...

Փառանձեմը կոացավ, համբուրեց Աննային. արցունքները կաթեցին նրա աչքերից:

20 Զուռնի ձայնը երբ լսվեց, Աննան դուրս թռավ: Դարպասը բաց արին, ինչ-որ մարդիկ հարայ-հրոցով, դուռնա-դհուլով բակը մտան: Պարում էին բակում, ծափ էին տալիս: Մեկը բարձր կանչում էր: Դհուլի ձայնից դժբաժնի էր տունը: Գնում-գալիս էին, մեկը թե՛

— Ախի, կորի՛ է՛, ոտնատակ կլինես...

Աննան հտ եկավ քրոջը պատմելու, թե բակում ինչ լավ են պարում, ինչքան շատ մարդ է եկել:

30 Փառանձեմին հագցնում էին: Մրսում էր: Ծաղկանկար շալը գցել էր ուսին, լուռ կանգնել: Բարեկամ կանայք շորերն էին շտկում, սիրտ տալիս: Ինչո՞ւ էին մոմ դրել Փառանձեմի ձեռքին: Մոմը դողում էր, կրակը թրթռում էր: Բարակ քող էին գցել Փառանձեմի գլխին, և մոմի լույսի տակ, քողի արանքից, նրա դեմքը սփրթնած էր երևում:

Մյուս առավոտ Աննան զարթնեց, զարմացած նայեց շորս կողմը: Իր տեղաշորում չէր քնել, շորերը հագին էր: Փառանձեմը չկար: Մայրը ուռած ու կարմրած աչքերով ներս ու դուրս էր անում, հավաքում ամանները, կարպետները: Աննան նրա-

տեց տեղաշորում, աչքերը տրորեց, հետո նայեց մորը: Մայրը մոտեցավ, կռացավ ու նրան համբուրեց: Արցունքներն ասես մոր համբուրյին էին սպասում, որ ծլլան: Երազի պես թվաց Փառանձեմի դեմքը լուսադեմին: Ականջին ինչ-որ բան ասաց, պինդ համբուրեց: Իսկ Աննան տրտնջում էր, որ քունը տանում է:

Նույն օրն էլ գնաց քրոջը տեսնելու: Ուրիշ տուն էր, ուրիշ մարդիկ, և այդ ուրիշների մեջ լուռ ու անխոս Փառանձեմը: Երկար հասակով մարդը գրկեց Աննային, ուզեց համբուրի: Բայց Աննան դուրս թռավ նրա գրկից, վազեց քրոջ մոտ: Բեղերն այնպե՛ս էին ծակում, և այնպե՛ս վատ հոտ էր գալիս նրա բերնից: 10

Այդ տանը մնաց մինչև իրիկուն: Բաժանվելիս Փառանձեմը նրան միրգ տվեց, կանչեց մի անկյուն և ասաց.

— Սրբուհուն կասես, որ կիրակի օրը մեր բոստանում ինձ տեսնի: Համա տես, որ ուրիշին ասել ես, էլ քեզ տիկնիկ...

Լացը խիղդեց, չկարողացավ խոսքը վերջացնի:

— Էստեղ լավ չի, արի գնանք մեր տուն,— ասաց Աննան: Փառանձեմը ժպտաց:

— Դե, մուլն ընկնում ա, գնա՛ բալիկ: Նանին հիմա մե- 20
նակ ա: Խելոք կաց...

Գնում էր գալիս: Մի քանի անգամ Փառանձեմը եկավ իրենց տուն: Առաջվանը չէր: Աննան ուզում էր, որ նստեին թթենու տակ, հավաքում էր գույնզգույն կտորներ, բայց Փառանձեմն էլ՝ առաջվա պես սիրուն տիկնիկներ չէր սարքում:

— Էլ հերիք ա, Աննա... Մարանենց պատերը սաղ թղթեցինք,— ասաց կինը, որը Աննայի խմորած թղթերը փակցնում էր պատերին:

Կինն իր պատմությունը դեռ չէր վերջացրել: Աննան լավ չէր լսել նրա պատմածը... Երկու ձիավոր էին... Կարճիկ մարդը հենց նրանց տեսավ թե չէ... Այդ ժամանակ Մարանենց պառավը դեռ ջահել աղջիկ է լինում... 30

— Աննա, համ զրուցիմ ականջ արա, համ էլ սրանից մի հատ գրի, բեմից կախ տանք,— ասաց պատմություն անող կինը, Աննային մեկնելով թղթի մի կտոր և ապա բաց գիրքը: Աննան գրքից պիտի արտագրեր մի քանի խոսք: Փորձեց,

լավ դուրս չեկաւ... Տառերը խառնվում էին իրար, շաղվում:
Քուղթը շուտ տվաւ մյուս երեսի վրա...

Ու մի օր էլ Աննան գնաց, Փառանձեմին անկողնում պառկած տեսաւ: Գնացել էր կորեկ քաղելու, թռել էր առվի վրայով, ճմացել էր ոտքը, թաթի խաղը դուրս էր ընկել: Մինչև իրիկուն աշխատել էր արտում, երեկոյան կաղալով տուն էր եկել: Մյուս օրն անկողնուց վեր չէր կացել:

Փառանձեմը Աննային երբ տեսաւ, ասես սիրտը բացվեց: Վերմակի մի տուտը բարձրացրեց: Աննան թեք ընկաւ նրա կողքին: Մի կին տաք մոխիր էր լցնում պարկերի մեջ և շուտ-շուտ մոխրով լի պարկերը դնում Փառանձեմի ուռած ոտքի վրա: Քույրը ցավից տնքում էր, կինը սիրտ էր տալիս:

Այդ օրը մայրն էլ եկաւ: Աննան անչափ ուրախ էր: Նրան թվում էր, թե ուրիշի տանը չեն, այլ իրենց. Փառանձեմը սուտ է պառկել, ոտքը չի էլ ցաւում: Այնպես էր ուզում գլորվել ու խաղալ նրա վերմակի վրա, ինչպես առաջ, երբ միատեղ էին քնում:

Մյուս օրը Մարանենց Մինան եկաւ: Սպասում էին դալլաք Սիմոնին: Փառանձեմը մաշվել, դեղնել էր: Գիշերը քունը չէր տարել: Երբեմն տնքում էր, բայց և ոչ մի խոսք չէր ասում: Դալլաք Սիմոնն եկաւ. վերմակը վեր քաշեցին, և Աննան տեսաւ քրոջ ուռած ու սպիտակ ոտքը: Իրեն դուրս տարան:

Բաւում ուրիշ երեխաներ էին խաղում: Աննան կանգնել էր ու նայում էր նրանց, երբ հանկարծ ականջովն ընկաւ քրոջ ճիչը: Վազեց դեպի դուռը, հրեց. դուռը ներսից փակել էին: Փառանձեմը ցավից ծկլթում էր, բարձր կանչում: Աննան դուռն մոտ լաց էր լինում, ուսով դուռը հրում, բռունցքներով զարկում: Ներսից ոտնաձայն էր լսվում, գնում էին, գալիս, ամանների շրխկոցի ձայն էր լսվում:

Դուռը հանկարծ բացվեց: Մի կին արնով լի տաշտը դուրս էր տանում: Աննան ներս վազելիս, կպաւ տաշտին, քիչ մնաց տաշտն ընկներ կնոջ ձեռքից:

Փառանձեմն աչքերը բաց ու խուփ էր անում: Սպիտակել էր երեսը, շրթունքները կապտել էին: Աննան զարմացաւ, թե ինչու Փառանձեմը նայում է ու իրեն ոչինչ չի ասում, չի կանչում՝ կողքին նստեցնում: Դալլաք Սիմոնը արնոտ ածելին

վերմակի ծայրին էր քսում և հույս էր տալիս, որ երկու օրից ուռուցքը կքաշի:

Մայրն անխոս էր: Կռացել էր, երբեմն ձեռքով սրբում էր Փառանձեմի ճակատի քրտինքը: Միայն Մարանենց Մինան էր, որ դալլաքի հետ զրուցում էր և մի պատմություն անում, թե ինչպես տարիներ առաջ մի ուրիշի գլխին էլ այդպիսի փորձանք է պատահել և թե ինչպես էր նա առողջացել:

— Փորձանք ա, կպատահի... Մարդս որ կա, մի անգիտուն հեյվան ա... Միայն տերը կարող ա փորձանքը իմանա:

Սակայն օրեցօր ուռուցքը շատացավ, վերքը թարախտեց: Փառանձեմը դժվար էր շնչում, չէր կարողանում տեղում շարժվել: Ոչ ուտում էր, ոչ խմում և ոչ էլ խոսում: Երբեմն աչքերը բաց էր անում, նայում սրան նրան, շրթունքները շարժում, բայց ձայնը չէր լսվում, թեկուզ կոանում էլ էին և ականջները մոտեցնում բերանին:

Ու մի անգամ մայրը նայեց աղջկա դեմքին, շարժվող շրթունքներին, Աննային ասաց.

— Սրբուհուն ա ուզում, Աննա, գնա կանչի...

Երբ Սրբուհին ներս մտավ, Փառանձեմը ժպտաց: Զկարողացավ ոչ մի խոսք ասել:

Աննան տեսավ, թե ինչպես Սրբուհին աչքերը սրբելով, դուրս եկավ սենյակից, մի անգամ էլ ետ նայեց բաց դռնով և նրան կանչեց:

— Գիշերս գնանք մեզ մոտ, Աննա, նանիդ ու հերդ էստեղ են մնալու:

Առավոտ կանուխ, երբ Սրբուհու հետ միասին Աննան մոտեցավ Փառանձեմենց բակին, ներսից վայնասունի ձայն լսեցին: Սրբուհին թողեց Աննայի ձեռքը, և, մազերը քանդելով, ներս վաղեց: Փառանձեմը մեռել էր...

— Ի՞նչ եղավ, Աննա, հը՞, էդ ինչ է, աչքերդ ջրակալած են,— հարցրեց կինը, որ պատմությունն արդեն վերջացրել ու նայում էր, թե ինչպես է Աննան շուռ ու մուռ տալիս թուղթը:

Աննան փղձկաց, արցունքները թափվեցին սպիտակ թղթի վրա:

— Ինչո՞ւ ես լալիս, Աննա... Գիժ հո չե՞ս... էգուց մարտի 8-ն է, դու ճառ ես ասելու...

10

20

30

— Հե՛լ, միտս եկավ մեր Փառանձեմը,— ասաց Աննան և արցունքները սրբեց: Տիրեց լուսթյուն:

— Թե ողջ մնար, հիմա մեր միջի առաջավորը կլիներ...

— Էնքան էղպես անտերունչ ու անխոս մե՛ռել են... Ի՞նչ էր մեր հալը, կարո՞ղ են հիմա զոռով պսակեն, դալլաք Սի-մոնին կթողնեի՞նք, որ նշտարեր...

Աննան ունքերն իրար հավաքեց, մոտեցրեց թանաքա-մանն ու փետուրի ծայրով թղթի վրա մեծ տառերով գրեց.

Խոր հրշայի ձ
Իշխան ու յթուռ
Տէչ աշար ու յթուռ
Բէրեց, Կէցե
Տարրի 8-ի Կ ուռ

Հետո վեր կացավ, գրածը կախեց բեմի ճակատից, մի քիչ նայեց ու թեթևություն զգաց:

Մութ էր, երբ կին ու աղջիկ ցրվեցին գյուղի ծուռ ու նեղ-լիկ փողոցներով: Ու հեռվից իրար կանչում էին.

— Աղջկերք, էգուց կանուխ կգաք, մարդ շատ կլինի, բռ-լորին իմաց կանեք...

20

Աննան քայլում էր մյուսների հետ: Վճռական և ուրախ շեշտ կար նրա ձայնի մեջ, երբ ընկերներից բաժանվելուց հե-տո գյուղի խաղաղ փողոցում բարձր կանչեց.

— Աղջկերք, վաղը մարտի 8-ն է...

ՐԵՎԱՆ, ՐԵՎԱՆ...

Դաժուկն Տիտոսի հագին տարին բոլոր ուրիշի շոր էր։
Հորթարած էր. վարձի դիմաց մեկը նրան մեջը ծակ հին փա-
փախ էր տալիս, մյուսը տասն անգամ կարկատած տրեխ կամ
հնամաշ, գունավոր կարկատաններով շալվար։ Ուրիշի մեծ
փափախը ծածկում էր ականջներն ու ճակատը։ Եվ թեկուզ
երկար շալվարը պարանով կապում էր կրծքի տակ, ծայրերը
ծալում, դարձյալ նրա բարակ ոտքերին շալվարը նստում էր,
ինչպես ճիպոտին հագցրած պարկեր։ Տրեխներն էլ անձրև
օրերին թրջվում էին, լապո մսի պես ծայրերը դեպուղեն ծռ- 10
վում։ Տիտոսը ոտը դեռ գետին չդրած, տրեխի կախ ընկած
ծայրն արդեն ցեխումն էր։

Տեսնողն այնպես էր կարծում, թե ծաղրի համար են Տի-
տոսին կոլորել շորերի մեջ, փափախի բրդի տակ ծակեր թողել,
որ նրա ժիր աչքերը հսկեն հորթերին։ Ծաղրի համար, որ հոր-
թերը բերելիս, գյուղի փողոցում կանգնած մարդկանցից մեկը
բամփեր նրա գլխին և ժիծաղելով ասեր.

— Տիտո՛ս, չմեռնես դու, ճակատդ էլա մի բաց արա...

Տիտոսը միայն մայր ուներ, որ ամուսնու մեռնելուց հետո 20
մի քանի տարի հավատարիմ էր մնացել առաջին մարդու կի-
սավեր տանը, բայց որովհետև նրա միակ ժառանգությունը՝
պոչը ծաղիկ կովը, հորթատել էր ու սատկել, սառած թոնրի
պատերին էլ խմոր չէր փակցրել,— մի օր դրժել էր հավատար-
մության ուխտը, կուժ ու փալաս շալակել, փողոցն անցել և
մտել մի տուն, որի դռնից իր ամուսնուն թաղելուց մի շաբաթ
հետո հանել էին երկունքից արնաքամ եղած մի կնոջ դագաղ։

Տան տները հյուրընկալեց Տիտոսի մորը, սա էլ իր կուժը նոր տան կժեռին խառնեց, փալասը փռեց հողե հատակին:

Դրսում մնաց Տիտոսը: Այդ իրիկուն նա հորթերը բերեց գյուղ, և երբ հորթերը բոլորն էլ շրթունքները կախ արին մոր կուրծից, Տիտոսը տուն եկավ և կիսավեր տան մեջ միայն պառավ կառավին տեսավ, թոնրի սառը մոխրում նստած: Կատուն մլավեց, մի անգամ էլ ապացուցելու այն խոսքը, թե ավերակում կամ բուն է կանչում, կամ կատուն մլավում:

10 Իհարկե, մոր սրտի տեղը քար չէր, երբ վախվխելով, որպես դուռը կորցրած հորթ, Տիտոսն ուրիշի դռնակը բացեց և կանգնեց: Մայրը լաց եղավ. այդ տեսավ Տիտոսը, մայրը ուրիշ խոսքեր ասաց, բայց խոսքերից ավելի քաղցրը յուղով հացի այն պատառն էր, որ մայրը արցունքները սրբելով գոգնոցի տակից ծածուկ հանեց և կոխեց Տիտոսի տոպրակը: Այդ գիշեր հարևանի դեզի վրա, կարպետի տակ Տիտոսը ծամեց յուղոտ հացը, աչքերը երկնքին, բայց միլիոն աստղերից և ոչ մեկն էլ չնշմարելով: Նույն գիշեր մայրն ուրիշի բարձի վրա մի անգամ էլ լաց եղավ: Զիշտ է, քար չէր մոր սիրտը, բայց մարմինը միայն սրտից չէր կազմված:

20 Եվ այդպես սկսվեց Տիտոսի նոր կյանքը: Որբ մնալուց հետո ուրիշների կարեկցության չափը նրա հանդեպ մի քիչ ավելացավ: Եղան մարդիկ, որոնք մորը նախատեսին: Սակայն այդ կարեկցությունը կարկատած տրեխներից ու փոստը ծակ փափախից հեռու շանցավ: Պատահում էր, որ սրա նրա շեմքին, տոն մի օր կամ հարսանիքի գիշեր հորթարածը կաթսայում մնացածն էր սրբում մատներով և մատները լիզում, բայց այդ միայն դիպված էր նրա կյանքում:

30 Իսկ այդ կյանքը կանաչ սարերն էին, բազմատեսակ խոտերը, որոնցից մեկի արմատն էր քաղցրահամ, մյուսի ցողունը: Կանաչ սարերում թոն ու անձրև, արև օրեր, երբ կարպետը փռում էր քարին չորանալու. աղբյուրի ջուր, ցամաք հաց և հորթեր, հորթեր, որոնցից ամեն մեկն իր տեսքն ուներ, և բոլորը միասին ընդհանուր սովորույթ՝ շոգ օրին տուն վազելու, մոր բառաչը լսելիս պոչը կեռացրած դեպի բառաչը փախչելու:

Հորթային հրճվանք, հորթի ոսկե մանկություն, որից

զուրկ էր Տիտոսը, որ ամենից շատ հենց այդ օրերին էր վազ-
վըզում, ցրիվ հորթերը հավաքում, կանչում, սուլում, վազե-
լիս սայթաքում, վազելիս լաց լինում և հայհոյում հորթի
հրճվանքն էլ, տիրոջն էլ: Հորթերը հասունանում էին, հորթերն
ուրիշ նախիր էին գնում, ցուլով էին գալիս հորթերը՝ Տիտոսի
համար նոր հորթեր ծնելու:

Ե՞րբ պիտի ծներ վերջին կովն այն հորթը, որի հրճվանքն
այլևս չպիտի ստիպեր Տիտոսին վազելու սար ու ձոր և որին
այլևս նա կանաչ սարերը չտաներ: Գիտակցական վերաբեր-
մունք դեպի իր վիճակը Տիտոսն առաջին անգամ այս կերպ
հանդես բերեց: Այնպես հանկարծ ծնվեց այն միտքը նրա գըլ-
խում և այնքան հանդարտ: Երևի կա այդպիսի մի վայրկյան,
երբ ծլում է սերմը, ասեղի ծայրի չափ արմատիկը խրում հո-
ղում, որ հետո տարիների հետ հզորանա ու դառնա հաստար-
մատ ծառ:

* * *

Շարունակությունն էլ հասարակ եղավ: Առաջին ծիլը ձգ-
վեց, հողի կոշտուկները հրելով, մի օր արև տեսավ, ջերմու-
թյուն զգաց:

Տիտոսը՝ խոտի խուրձը շալակին, ձյունաշուրը կոխ տա-
լով, ձմռան մի օր անցավ դպրոցի կողքով, պատուհանից տե-
սավ հորթատիրոջ որդուն դաստարանում, կանգնեց, ժպտաց:
Տղան էլ ներսից պատասխանեց նույն ժպիտով: Եթե ներսում
ժպտացողի միտքը Տիտոսի ճանների շուրջն էր և կտուրի գլխին
տեղի ունեցած խաղերի, ապա Տիտոսի ժպիտը ուրիշ պատ-
ճառ ուներ:

Երևի լավ է ներսում, որ ամեն օր հավաքվում են իր հա-
սակի տղաներ, երգ են ասում, գրիչները թաթախում թանաքի
մեջ, տետրակներում արտագրում այն, ինչ գրում է ուսուցիչը
պատից կախած տախտակի վրա, սպիտակ կրաքարով: Վերի
սարում այնքան շատ կա այդ քարից, և այնպես պարզ է խա-
զում Տիտոսը, սպիտակ բծեր անում գետի կապույտ ու ողորկ
քարերի վրա:

Այդ իրիկուն գոմի դռան կատարվեց տարօրինակ մի
գործարք: Իր բուրբ ճաները Տիտոսը փոխեց տիրոջ տղայի

10

20

30

վաղուց սովորած, թերթերը պակաս գրքի հետ: Եվ երբ ախոռները խոտով լցրեց, կովերի տակ շոր հարդ ցրեց, գոմի ճրագի տակ Տիտոսը բաց արեց գիրքը: Ծրագի լույսի հետ տառերը թրթռացին նրա աչքին: Ինչքան շատ էին, իրար նման, բոլորն էլ սև: Գիրքը թերթեց, տեսավ ծանոթ նկարներ՝ ու ու ծառ, աղջիկը կուծն ուսին, պառավ նանը թոնրի առաջ: Համր նրկարներն այնքան հարազատ թվացին: Գուցե դրանից էր, որ գիրքը գոմի պատուհանում դնելուց առաջ նա ստուգեց՝ արդյոք չո՞ր և ապահո՞ւ է թաքստոցը:

- 10 Առավոտյան Տիտոսն աչքերը տրորելով ձեռքը մեկնեց գոմի պատուհանին: Կովերը կոշտ լեզվով լիզում էին մսուրի շոր փայտերը, կարծես մեկը խոզանակով էր սրբում: Տիտոսը մոռացել էր կովերին: Գրքի թերթին էր նայում, այն թերթին, որի վրա երկու հորթի գլուխ կար նկարած: Նայում էր և լալում ամբողջ ուշքը, ասես հավատում էր, որ շատ նայելուց տառերը լեզու պիտի առնեն ու խոսեն: Այդ օրը նա ջոկեց միայն այն, որ սև նշաններն իրար նման չեն, մեկը կեռ է, մյուսը տափակ, երրորդը ձեռնափայտի պես գլուխը կլոր: Գոմի դռանը ոտնաձայն լսեց, գիրքը ծալեց, թռավ տեղից, մսուրին մոտեցավ:

- 20 Այդ գարնան Տիտոսն արդեն գրաճանաչ էր: Նրա հացի պայուսակում թերթերի ծայրերը կտրտած գիրքն էր, որի առաջին երեսից մինչև թոնրի մոտ նստած պառավի նկարը Տիտոսը վարժ կարդում էր, նույնիսկ առանց մատը տառերին տանելու: Ուրիշի գրած տետրակների լուսանցքում երկրորդ անգամ Տիտոսը գրել էր այն, ինչ տետրակի տերն էր գրել դպրոցում:

- 30 Աշխարհն ուրիշ տեսակ երևաց նրա աչքում, երբ տեսավ ծանոթ առուն, կանաչ արտերն ու սարերի լիրկ կողերը: Հողի կոշտերի տակ մուժ կար և առաջին արևոտ օրը հալեց մութի հետքերը: Տիտոսը նույն փափախն ուներ գլխին: Չմեռվա ընթացքում նրա գույքը ավելացել էր երկու գույգ կարկատած գուլպայով, որ ուրիշի ձեռքով ծածուկ ուղարկել էր մայրը: Մնացածը նույնն էր, աղբից տեղ-տեղ կարկատանների թելերը փտել էին, կախ ընկել: Եվ երբ առաջին օրը Տիտոսը հորթերն առաջ արած գլուղի ծայրին հասավ, փողոցում կանգնած մի

մարդ մտքում նրան դմակը կախ ոչխարի հետ համեմատեց:

Հին փափախի տակից նրա աչքերը գրգին ընկնելիս՝ հորթերն ուզածի շափ կարող էին ցատկոտել, ցրիվ գալ, իրար պողահարել, մինչև սթափվել, գիրքը խնամքով ծալել, տեղավորել պայուսակում և ապա առաջվա պես սուլելով, կանչելով հավաքել ցրված հորթերին: Սպիտակ փափուկ քարը, որով գրում էին պատից կախված տախտակի վրա, Տիտոսը հենց սարի տակի հանքից վերցրեց. այնքան, որքան հերիք էր գետի ողորկ քարերի վրա ոչ թե բծեր ու անկարգ խազեր քաշելու, այլ գրելու գրքի բառեր, ամբողջ երեսներ, մինչև 10 անձրևը գար ու ավերել գրածը:

Ամեն իրիկուն՝ հորթերը տեղաց անելուց հետո, պատահած տղից հարցնում էր չիմացածը: Հերիք էր միայն մի անգամ ասել, որպեսզի ասածը պինդ նստել նրա մտքում: Սեվահողում լղար հատիկն էլ փարթամ է աճում:

Գրած տետրակները, եթե ապակու տեղ պատուհանին չէին փակցնում կամ տետրակի հաստ կողը ձվի դեղնուցով հիվանդի մեջքին չէին փակցնում,— գրած տետրակները Տիտոսի պայուսակում էին հավաքվում, մինչև անգիր անել վարժությունները, մինչև ծվեն-ծվեն չլինեին տետրակի թերթերը: Նրա 20 միտքը ազահույթյամբ էր կլանում գիրք ու տետրակ: Ինչքան զարմացավ տիրոջ որդին, երբ գարնան վերջին Տիտոսը երկրորդ գիրքը խնդրեց:

Հենց այդ երեկոյան էլ նրա մայրը ծննդյան ցավից կանչում էր: Հաջորդ առավոտը, լուսանալուն պես, երբ Տիտոսը լսեց, որ մի նոր մանուկ է ծծելու մոր կաթը, սառնություն զգաց մոր հանդեպ, վերջին բարակ թելերն էլ կտրվեցին, մայրը հեռացավ, դարձավ երկնքի երեսին լողացող թռչուն:

* * *

Ամառվա շողին գյուղ եկավ Տիտոսի մանկության ընկերը՝ Անտոնը: Երեկոյան բեզարած գյուղ վերադարձավ Տիտոսը, ոտները քարշ տալով բարձրացավ հերվա շոր խոտի դեղի վրա, կարպետը գլխին քաշեց:

Եվ միայն առավոտ կանուխ, Անտոնենց դռանը, Տիտոսը

տեսաւ շրի կուժերն ուսին երկու կանանց, որոնք աշխաւոյս էին տալիս Անտոնի մօրը:

— Անտոնը եկել է,— մտածեց Տիտոսը, մոտեցաւ, նրա մօրը հարցրեց: Ինչպես կոտորվեց Տիտոսի սիրտը, երբ մայրը գլխին բամփելով ասաց.

— Հենց դու էիր մնացել, որ գնաս նրան քնատեղից վերկացնես:

Տիտոսը միայն հեռվից էր ուզում տեսնել Անտոնին: Ինչքան են խաղացել միասին, քանի ծտի բուն են քանդել, գետում լողացել այն ժամանակ, երբ իրենց թոնիրն էլ տաք էր:

— Ով գիտի՝ հիմի մեծացել, մեծ մարդ է դարձել: Տեսնես ի՞նչ շոր ունի հագին:

Այդ մտքերից հետո Տիտոսին այնքան խեղճ թվաց տրեխների ծուռ ծայրը և այնպես կարոտեց մօրը. նրա լացը հիշեց, երբ ուրիշի դռնակի մօտ յուզոտ պատառ տվեց: Այն օրից նրան չէր տեսել, նրանց փողոցովն էլ չէր անցել:

Տիտոսը հորթերը հեռու շտաբաւ: Գյուղի մօտիկ կանաչուտին հասնելուց հորթերը կանգ առան. Տիտոսը բաց արեց գրքի այն երեսը, որի արանքում բրդի թելի նշանը կար:

Քիչ հետո գլուխը վեր հանեց հորթերին նայելու: Գյուղի ծայրին սպիտակ գլխարկով մեկն երևաց: Եկողը ձեռքի ձեռքով մոշի թփերին էր զարկում և արագ քայլերով մօտենում կանաչուտին:

Տիտոսը հեռվից ճանաչեց Անտոնին: Այդ օրը երկրորդ անգամ նա ամաչեց կարկատած տրեխների, մորթին ճղած մեծ փափախի համար:

Հանդիպումն այնպես պարզ եղավ, այնքան հասարակ: Անտոնն առաջինը կանչեց, ձեռքը մեկնած մոտեցաւ: Նա առաջին խոսքն ասաց, որովհետև Տիտոսն անակնկալ հանդիպումից շփոթվեց, գիրքն արխաւուղի թեւ տակ առաւ:

Եվ ոչ մի կարկատան չկար Անտոնի շորերի վրա: Էլի առաջվա պես ծիծաղելիս կոտրած ատամը երևում էր: Կոտրած ատամի պատմությունը Տիտոսի միտն ընկաւ:

Անտոնը ոչ նրա գիրքը տեսաւ, ոչ էլ հետեւից կախ ընկած կարկատանները, որի համար մեկը նրան դմակաւոր ոչխարի էր նմանացրել:

Պատմելու այնքան բան ուներ Անտոնը. անցած տարիներն այնքան նման էին անցել Տիտոսի համար: Եվ ինչ որ ասում էր Անտոնը «Րեանու* կողմի» մասին, Տիտոսին երազի պես էր թվում: Գյուղի սարերից դեն նա ոչինչ չէր տեսել:

Այդ հեռու կողմերում եղել էր Անտոնը. նրա աչքերը տեսել էին մեծ տներ, որոնց նման գյուղում չկա:

— Փողոցներում էնքան մարդ կա՛, հազար, երկու հազար: Ամեն օր ուրիշ քաղաքներից մաշին է գալիս: Կառքեր կան, մեծ խանութներ, ու ուզածդ կա ու շտես բաներ: Ոնց ասեմ քեզ: Դե մեր գյուղում երեք հարյուր մարդ չկա, երեխա, 10, կնիկ, բոլորը հաշված: Համա մենակ մեր ուսումնարանում էդքան աշակերտ կա... Հետո վագոնները... Տիտո՛ս, ավտանաբիլի խժժոցից խամ մարդը կվախի: Խաղող ինչքան ասես, ձմերուկ: էնտեղ մեզ նման չեն վար անում, կորեկ սերմելը սովորություն չի: Բամբակ են ցանում, մաշինի գութան էլ ունեն: Վերջը ի՞նչ ասեմ է՛, ես որ գնացել էի, չորս օր աչքերս շաղված էին... էսպես զարմացք բաներ:

Տիտոսը շունչը պահած լսում էր: Թեի տակ գիրքը սրելաաց, ընկավ: Տիտոսը նստած տեղից մի քիչ շարժվեց, գիրքը տակն առավ, նստեց վրան: Պատմելիք չուներ: Ուզեց ասի, 20 որ ինքն էլ է սովորում, բայց անկարևոր համարեց: Եթե Անտոնը հարցներ, կասեր:

Իր տեսածից ոգևորված, գյուղում մնացած նախկին ընկերոջ առաջ Անտոնն այնքան հրաշքների պատմեց «Րեանու կողմերի» մասին:

Երբ հեռացավ Անտոնը, Տիտոսը մի քիչ էլ նստած մնաց, հետո սթափվեց, նայեց Անտոնի ետևից: Երազի պես թվաց հեռավոր Րեանը, վագոնները, որոնք ամեն օր մարդ են տանում, բերում: Բայց չէ՛ որ Անտոնը տեսել էր, Անտոնն էր պատմում: Տիտոսն էլ ականջով լսեց, նրա կոտրած ատամը տեսավ: Ա՛յ, էլի ձեռքի ճիպոտով մոշի թփերին է խփում: 30

— Րեա՛ն, Րեա՛ն...

— էստեղից մի օրում կհասնես Սիսիանի մհալին, էստեղից էլ օր ու կեսվա ճանապարհ է, մինչև մաշինին հասնես:

* Զանգեզուրի շատ գյուղերում այժմ էլ Երեանը հնչում են որպես Րեան:

Մի սար է, բարձրանաւ իջնես, սարի տակին կոտրած քար-վանսարա կա, էնտեղ կքնես: Հետո լայն ճանապարհ է մինչև մաշինին հասնես: Վագոնը որ նստես, ուղիդ քեզ կտանի Բևանու մեջը... Բիլեթ են տալիս փողով, պետք է բիլեթը պինդ պահես, որ չկորչի: Թե չէ կտանեն, շտրաֆ կանեն: Ծա իմա ծոցումս էի պահում, քնելիս էլ ձեռքս վրան էի դնում: Էսպես հասա Բևան...

- Անտոնի խոսքերն էին, որ խժժում էին Տիտոսի ականջի տակ, որպես ձագ տված մեղու: Փակեց աչքերը, միտքը լարեց, 10 թև առած մտքերը թռան սարերի վրայով հեռուն, դեպի ուր մեկնեց Անտոնն իր ձեռքը, պատմությունն անելիս:

— Տեսնես Կատարի խաչի ուխտավորի շափ մարդ կլինի,— մտածեց Տիտոսը, պառկած տեղում նստեց, գիրքը բաց արեց: Գրքում Անտոնի ասածներից ոչինչ չկար: Մառերի մասին էր գրված, ագին ծաղիկ աղվեսի մասին և ոչ մի խոսք Բևանու կողմերից:

— Երևի ուրիշ գրքերում կլինի:

Լսեց գյուղից մի ձայն.

- Տիտո՛ս, էհե՛յ, հորթերը արտի կանաչումն են, կա- 20 նաչումն են, էհե՛յ...

Տեղից վեր թռավ, թռնելու հետ էլ մտքերը հորթերի պես շաղ եկան: Բևանը չբացավ, որ մի քիչ հետո նորից փակչի նրա ուղեղին տիղի պես, բուն դնի և օրնիրուն միտքն զբաղեցնի իրենով:

* * *

Աշունքամուտ էր:

- Սարերի բարձր կատարներին ամպը ցող էր շարում, լուսաբացի ցողը սառչում էր, դառնում եղյամ: Արտերը հնձել, վերջացրել էին, գյուղը կալ էր կասում, այգիների բերքը ժողովում: Դրանից էր, որ հնձած արտերում ոչ մարդ էր երե- 30 վում, ոչ անասուն:

Արահետը օձապտույտ ոլորներով բարձրանում էր սարի ստորոտից մինչև գագաթ, իջնում ձորը, նորից բարձրանում:

Մահակը գետնին դեմ տալով, կածանով բարձրանում էր Տիտոսը, հացով լի պալուսակը մեջքին: Արևը բավական ճանապարհ էր կտրել, բայց արևից չէր, որ քրտինքի կաթիլներ

էին շարվել Տիտոսի ճակատին, այլ արագ քայլելուց: Մեջքը քրտնել էր. շապիկը կպշում էր, էլի պոկվում:

Տիտոսը ոչ քրտինքն էր զգում, ոչ էլ արևի տաքությունը: Նրա միտքը ետ էր, եկած ճամփին, որի վրա կրած խուրձերից ընկած հասկեր կային, մի քիչ հեռու գյուղը, կալերը, խրձան դեզեր, իրենց կիսավեր տունը:

Օգոստոսի կեսին Անտոնը գնացել էր: Գնալուց մի օր առաջ Տիտոսը նրան տեսավ դռան մոտ:

— Տիտո՛ս, էգուց գնում եմ...

Տիտոսը շիմացավ ինչ ասի: Մոտեցավ Անտոնին՝ բարի 10
ճանապարհ ասելու: Ձեռք տալուց հետո, երբ մայրը ներսից Անտոնին կանչեց, և Անտոնը տուն գնաց, Տիտոսը դռան մոտ մի քիչ էլ կանգնեց: Քարերը կճաքեին, եթե նրանք էլ այնքան ուժեղ ցանկանային Անտոնի հետ գնալ, ինչպես դռան մոտ ցանկացավ Տիտոսը: Սակայն Անտոնը դուրս չեկավ տնից. Տիտոսը գլուխը կախ հեռացավ:

Տիտոսը միայն մորն ասաց, որ գնում է: Ինչքան դժվար էր վերջին օրը: Հորթերն էլ էին մի տեսակ մոլորվել: Երեկոյան՝ հորթերին տեղաց անելուց հետո, անցավ այն փողոցով, ուր մայրն էր ապրում: Դռնակից նայեց, մարդ չտեսավ: Հենց 20
ուզում էր հեռանա, մայրը դիմացի անկյունից դուրս եկավ:

— Նանի, առավոտյան գնում եմ:

— Ու՛ր:

— Բևան:

— Բա մենա՞կ. հաց, ճանապարհի ծախս...

— Բիլեթի փող ունեմ, ամառս եմ հավաքել, դե տոպրակս էլ հացով լիքն է:

Տիտոսը տեսավ մոր արցունքները:

— Բա շոր, գուլպա... Ընկեր ունե՞ս, ճանապարհը...

— Լիքը մարդ է, ինչ կա որ... Հրեն էն սարն է, սարը որ 30
անց կացար, Բևանը մոտ է,— ասաց Տիտոսն այնպես վստահ, կասես Երևան գնալը նրա համար գյուղի ջաղացի ճանապարհըն էր:

— Դե էդտեղ ոտը կաց, տեսնեմ էն Ազրայելը տանը չի՞...

Ազրայելը նրա երկրորդ ամուսինն էր: Տիտոսը գիտեր, որ մայրը նրա ձեռքին լավ օր չի քաշում: Ծիշտ է, այդ հանգա-

մանքը նրա մեջ բորբոքում էր սեր ու կարեկցություն մոր նը-
կատմամբ, բայց և իր մտքից նա չէր կարողանում ջնջել այն
գիշերը, երբ ուրիշի դռնակի մոտ մորը տեսավ, ինքն էլ քնեց
դեզի վրա, որպես որբ: Թեկուզ Ազրայելին հանդիպելիս նա
խոժոռ աչքերով էր նայում նրան, բայց հերիք էր մտաբերեր
այն գիշերը, որպեսզի կարեկցության ալիքն իջներ, մոր հան-
դեպ զգար անտարբեր սառնություն:

10 Տիտոսը հասավ կայծակի հարվածից ճաքած քարին, որից
դեն արահետը իջնում էր ձորի վրա, մի ուրիշ սարով բարձրա-
նալու համար: Ծաքած քարը նրա ամենից հեռու սահմանն էր,
որից դեն Տիտոսի ոտքն առաջին անգամ էր կոխում:

Քարի մոտ մի քիչ շունչ առավ, նստեց: Բավական ճանա-
պարհ էր անցել: Առաջին անգամ հայրենի գյուղը նրա աչքում
շատ փոքր թվաց: Ահա գետակը, Անտոնենց այգին... Սարի
տակին սպիտակին էր տալիս քարհանքը, որտեղից դպրոցի ա-
շակերտները կավիճ էին տանում: Տիտոսը տեսավ և գետի մեծ
քարը, որի վրա կավիճով մի օր արտագրեց «Պառավի ուլերը»:
Աչք ածեց իրենց տունը տեսնելու, շերեաց: Հարևանի բարձի-
պատը խանգարում էր:

20 Քրտինքը ցամաքեց, Տիտոսը վեր կացավ, մի անգամ էլ
նայեց գյուղին: Այնքան ցանկացավ, որ մեկը կտուրի վրայից
նայեր իրեն, մինչև սարի հետևն անցներ: Գուցե Ազրայելից
ծածուկ մայրը կալից նայում է: Նրևի լաց է լինում, գոգնոցի
ծայրով սրբում արցունքը, որ մարդ չտեսնի...

Փողոցում կանգնել էր: Մի քիչ հետո մայրը շտապ քայ-
լերով դուրս եկավ, հացի կապոցը թևի տակ: Լաց եղավ:

— Էս երկու արծաթն էլ առ, ճանապարհին պետք կգա...

Իր մաշված գոտին կապեց Տիտոսի մեջքին, կռացավ, աչ-
քերը համբուրեց:

30 -- Զմրսես, եկողով իմաց տուր, որ հասել ես... Դե՛...

Բայց խոսքը կիսատ մնաց — ոտնաձայն եկավ: Մի ան-
գամ էլ համբուրեց և դուռը ծածկեց:

Գյուղն արդեն մնաց սարի հետևում: Բայց սարի հետևում
մնաց և նրա տիրությունը: Թեև արցունքը սրբեց և մեծ քայ-
լեր անելով իջավ կածանով: Զորակում մի ուրիշ կածան էլ էր

միանում և երկուսի խառնուրդից ճանապարհը մի քիչ ավելի էր լայնանում:

Ջրի մոտ Տիտոսը քաղց զգաց, մոր շինած պաշարը բաց արեց: Երբ կռացել էր ջրի վրա, կողքին ոտնաձայն լսեց, վեր կացավ:

Հարեան գյուղից մի իշավոր գնում էր նույն ճամփով, ինչ որ Տիտոսը: Նա հացը մեջքին կապեց, միացավ իշավորին:

* * *

Բարձր սարերը ջրբաժան սահման են երկու մեծ գավառների մեջ: Սարերի արևմտյան փեշերից սկիզբն առնող մանրիկ գետակները ստորոտում միանում են իրար, որպեսզի ներքև, սարահարթում, կազմեն հանդարտահոս և լայն տարածվող մի գետ: 10

Հաջորդ առավոտյան ջրբաժան սարերի զլխից Տիտոսը հետ էր նայում սարահարթին, որի գնդաձև փոսերի մեջ ընկած էին մեծ ու փոքր գյուղեր: Այդ գյուղերից մեկումն էր գիշերել Տիտոսը, առավոտ կանուխ զարթնել, շարունակել ճանապարհը:

Մի պառավ կին հյուրընկալել էր նրան, քնելու տեղ տվել, հարց ու փորձ արել: Լուսաբացին պառավը թանով ապուր էր եփել: Եվ երբ Տիտոսը փայտի գդալով տաք ապուրն էր ուտում, պառավը սիրտ էր տվել նրան: 20

— Ծանապարհը լիքը մարդ է, գնացող եկող շատ կա: Հենց մի ճանապարհ է գնում մինչև սարի գլուխը, էնտեղից քեզ ցույց կտան...

Այդ մի ճանապարհով էլ բարձրացել էր Տիտոսը, ճանապարհին մի քանի հոգի տեսել, որոնք զարմանքով էին նայել նրան:

— Էս հասակին, որ սա վախ շունի մենակ գնալու, ուրեմն սրտոտ տղա պիտի լինի,— ասաց մեկը, որին Տիտոսը հարց տվավ, թե երբ կհասնի կոտրած քարվանսարին: 30

— Արևով կհասնես... Առաջիդ իշավորներ են գնում, որ ուզենաս՝ նրանց կհասնես,— ասաց մարդը:

Տիտոսը քայլերն արագացրեց: Ինչքան բարձրանում էր

սարն ի վեր, օդն այնքան սառնանում էր, կանաչն ավելի շատանում, թեկուզ աշնան սկիզբն էր:

— Այ հորթերը էստեղ լինեին, ի՞նչ կուտեին,— մտածեց նա, հետ նայեց մի ուրիշ լեռնաշղթայի, որի գագաթներին ամպ էր նստած, և որի հետևին հայրենի գյուղն էր:

— Տեսնես հիմա հորթերն ո՞վ է պահում...

Կածանով մենակ էր բարձրանում, ինքն իրեն միտք անում: Հեռվից՝ նա անտառից մոլորված արջի քոթոթի էր նման, որ ընկել էր բացուտի մեջ, բրդոտ ոտքերն արագ էր փոխում, մյուս անտառին հասնելու համար: Զլինի՞ թե բացատում տեսնեն իրեն:

Գագաթին ամպերը թանձրացան, բրդի գորշ մալանշների պես իջան գետին, փաթաթվեցին ոտքերին, շորերի վրա խոնավություն մաղեցին, տրեխները թացացան: Ճանապարհը հազիվ էր երևում. ամպը մեկ խտանում էր, մեկ նոսրանում: Նոսրանալիս նա ճանապարհն ավելի հեռուն էր տեսնում, բայց երբ խտանում էր, Տիտոսին թվում էր, թե ճանապարհն էլ է հալվում ամպի մեջ:

Եթե հանկարծ մոլորվեր, հեռանար ճանապարհից, մութն իջներ ու մնար սարում: Այդ միտքը վախեցրեց նրան, ուզեց կանչի, քայլերն ավելի արագացրեց: Գուցե հասներ իշավորներին: Միայն թե չմոլորվեր, ամպած գիշերը սարում չմնար: Հանկարծ քայլերը քարի տակից ցցվեին ճամփի վրա: Ի՞նչ պիտի աներ... Ինչո՞ւ նստեց ամպը սարին: Արև լիներ, ինչպես երեկ, ոչ մենակություն կզգար, ոչ վախ:

Տիտոսն իր մտքերի հետ էր. հսկա քայլեր էր անում, հանկարծ տեղում մեխվում, երբ ականջին շշուկ էր հասնում կամ աչքն ընկնում էր ճամփից հեռու ընկած տձև քարերին: Գուցե քայլերն են մրափած:

Նա արդեն սարի ջրբաժան սահմանն անցել էր, հետ էր թողել սարահարթն ու ծառաստանների մեջ թաղված գյուղերը, մհալի հանդարտահոս գետը: Եթե արև լիներ, գագաթից վերջին անգամ կտեսներ այդ ամենը, հեռու կապույտի լեռնապարը, որի հետևին հոր կիսավեր տան սառած թռիկներ էր, մայրը, պսոավ կատուն, որ արդեն վայրենացել էր:

Մի շուն հաշաց, երկրորդը նրան ձայնակցեց: Տիտոսը

կանգ առավ, լսողութիւնը լարեց հաշոցի կողմը: Գուցե գլուղ է, բայց ինչու Անտոնը ոչինչ չասաց: Այդ մտքին հաջորդեց մի ուրիշը, աղվեսն էլ շան նման է հաշում: Հանկարծ շատ մոտ լսեց հաշոցի ձայն, երկու ստվիր կլանչեցին և մինչև Տիտոսը կկռանար քար վերցնելու, ձախ ազդրի փափուկ մսի մեջ զգաց սուր ծակոց. վայր ընկավ ու ցավից բարձր ճչաց:

Շները հետ փախան, տասը քայլի վրա նստեցին խուլ մոռոցով: Տիտոսի կանչին ամպի միջից երևաց հովիվը, թաղիքն վերարկուն ուսին: Նրան թվաց, թե հովիվը երկնքից իջավ: Շները վնգստոցով հեռացան, հովիվը մոտեցավ Տիտոսին, ոտքի վերքին նայեց:

— Բան չկա, հիմա արյունը կկտրվի,— ասաց նա:

Տիտոսը վախից գունատվել էր: Ոտքի կանգնեց և նոր միայն զգաց, որ ձախ ազդրը ցավում է, ասես մեկը եղինջի փշերով ծակծկել էր փափուկ միսը:

Հովիվը թաղիքից մի քիչ բուրդ հանեց, փաթաթեց վերքին:

Եվ երբ Տիտոսը կարողացավ մի քանի քայլ անել, մարդը հարցրեց.

— Բա ո՞ւր էդպես մենակ...

— Մենակ չեմ, ընկերներս հրես հետևիցս գալիս են,— ասաց Տիտոսը, աչքի տակով նայեց հովիվին, ստուգելու՝ արդյոք հավատա՞ց նա: Հետո նրան հարցրեց, թե ուր է տանում ճանապարհը, հեռո՞ւ է կտրած քարվանսարան:

— Դեռ օր շատ կա, արեւը մայր չմտած կհասնես: Հենց էդպես վեր արի...— ասաց հովիվը, մի քիչ էլ կանգնեց, մինչև Տիտոսը ձախ ոտից կաղալով կորավ ամպի մեջ: Հետո փաթաթվեց վերարկուում, սուղոցով բարձրացավ ոչխարի մոտ:

Տիտոսը քանի իջնում էր, ամպն այնքան էլ նոսրանում էր: Սարի քամին ծվեն-ծվեն էր անում ամպի դեզերը, քշում ներքև, ուր ամպի մանրիկ քուլաները հալվում էին, կորչում:

Մի քիչ հետո ամպի միջից երևաց արեւը: Դիմացը չոր, ցամաք ժայռեր էին, կարմիր ու դորշ քարեր, որոնց վրա անկարգ բուսել էին կարճիկ մացառներ: Զորակները շատ հեռվում հալվում էին, աստիճանաբար ցածրանում և ձուլվում տափաստանի հետ:

Տափաստանը Տիտոսի աչքին անժայր թվաց: Հեռվում

դժվար էր որոշել տափարակի կապույտ հորիզոնը: Հարթ երկիրն աննկատորեն միանում էր կապույտ երկնքի հետ, հեռուներում կազմում մի այլ աշխարհ, որ ոչ ծով է, ոչ երկինք և ոչ էլ անծայր անապատ:

Նստեն ամպոտ սարն էր, որի վրայից նա անցավ: Սարի գլխին դարձյալ ամպ կար: Մի պահ Տիտոսին այնպես թվաց, թե սարը մինչև երկինք է հասնում, շները բարձր ամպերի մեջ վրա տվին իրեն:

- Չո՛ւ, չո՛ւ,— լսեց Տիտոսը, երբ մի քիչ էլ ցածրացավ
10 ճանապարհով: Բարձրացավ քարի գլուխը, նայեց ձորին: Իշավորներն էին:

Արևը մայր էր մտել, երբ հոգնած քարվանքը հասավ կոտրած քարվանսարին: Քարվանի հետ իջևանի բակը մտավ և բեզարած Տիտոսը:

* * *

Գիշերով քարվանսարա ուրիշ ուղևորներ էլ եկան: Հայեր կային, թուրքեր՝ իշով, ձիով: Ուղտապաններ եկան, որոնք ուղտերով նավթ էին տանում այն մահալը, որտեղից ինքն անցավ: Գուցե ուղտապաններից մեկն էլ իրենց գյուղը նավթ տանի:

- 20 Տիտոսը պառկեց խսիրի վրա, պայուսակը գլխի տակ: Միտն եկավ, թե ինչպես էր ուղտապանը գյուղում կանչում.

— Նավութ ալան, ա՛յ նավութ ալան*...

Հավաքվում էին նրա գլխին, և մինչև գյուղը նավթի գինը շորոշեր, ոչ ոք նավթ չէր առնում: Ուղտապանը բարկանում էր, սպառնում հեռանալ:

- Ցեխապատ սենյակում հատակի խսիրների վրա պառկել էին բեզարած ուղևորները, ով որտեղ ազատ էր տեսել: Մեկը ձիու հարդով լի պարկն էր դրել գլխի տակ, ուղտապանը նավթոտ ջվալն էր գցել մեջքին: Շատերը խոր քնի մեջ խռռացնում էին, ոմանք օջախի մոտ նստած դեռ թեյ էին խմում:
30 Քարվանսարայի տերը շուտ-շուտ ներս ու դուրս էր անում, գիշերով ճանապարհվողներից հարկն առնում, հարդ շունեցողներին հարդ տալիս, էլի նստում տախտակների մոտ, նավթի

* Նավթ առնող, այ նավթ առնող:

փոքրիկ ճրագի կողքին, մի քիչ ննջում, մինչև մեկը գոմից կանչի և կամ օջախի մոտ թեյ խմողները մի կտոր շաքար ուզեն:

Տխտոսի կողքին պառկածը ջորեպան էր, աղ էր տանում ցորենի հետ փոխելու: Առավոտյան ջորեպանը պիտի անց կենար նույն սարով, որի վրայով անցել էր Տխտոսը, ամպի քուլաների միջով:

Տխտոսն աչքերը նոր էր փակել և ոտները հանգիստ մեկնել խսիրի վրա, երբ զգաց, որ մեկը ոտները կոխ տալով եկավ, կողքին պառկեց: Ցավից զարթնեց, ոտքը հետ քաշեց, տեսավ, թե ինչպես մարդը մեկնվեց:

— Որտեղացի՞ ես,— հարցրեց նա:

Նա թեկուզ ցավ էլ զգաց, բայց մարդու հարցի մեջ կահեցանք տեսավ, մոռացավ ցավն ու պատասխան տվավ:

— Ո՛ւր ես գնում, մենա՞կ ես,— հարցրեց նա, գլխատակի կապոցը պատին հենելով:

— Բեան:

Մի քիչ հետո մարդը հարցրեց.

— Ճանապարհի ծախս, ձեռագող ունե՞ս...

— Ունեմ, հա՛, բիլեթի փող: Հրես ծոցումս կարած է,— ասաց Տխտոսն ու ձեռքը ծոցին տարավ, մատերով շոշափեց փալասի կտորը, որ մի քանի տեղից թելով կարած էր ծոցին: Շուտով կհասնի մաշինին: Ահա կոտրած քարվանսարան, որի մասին ասել էր Անտոնը:

— Ուղիղ ճանապարհ է, կգնաս, կհասնես մաշինին:

Գուցե Անտոնն էլ է գիշերել այդ իջևանում, պառկել նույն խսիրի վրա: Ինչքա՞ն պիտի զարմանա, երբ տեսնի Տխտոսին:

Ուրախության ալիքը բարձրացավ այնքան, որ սրբեց, ետ վանեց քունը: Ինչո՞ւ կողքին պառկած մարդը էլ ուրիշ ոչինչ չհարցրեց: Գուցե Բեանու կողմերից է գալիս: Զի՞տեսել արդյոք Անտոնին: Եթե նա գիտենար ինչ մտքեր կան Տխտոսի գլխում, եթե հարցներ: Տխտոսը բոլորը կպատմեր:

Սակայն մարդը քնել էր, ջորեպանն էլ քնի մեջ անկապ խոսքեր էր ասում: Օջախի կրակը մերթ հանդարտում էր, բոցը գետնի երեսին էր պառկում, ճիգ անում օջախի մոտ ընկած, կեսը վառված ցախերին հասնելու: Եվ երբ կրակի լեզուները հասնում էին ցախին, օջախը նորից բոցավառվում էր, լույսի

10

20

30

տակ Տիտոսը տեսնում էր տան ցեխապատը, եղեգնով ծածկած կտուրը:

Իրենց գյուղում պատերը քարից են, շատ տների կտուրներն էլ է սալ քար, հաստ գերանների վրա: Ինչքան կզարմանային գյուղում, եթե մեկը իր կտուրը եղեգնով ծածկեր:

Քնելուց առաջ Տիտոսի վերջին միտքն այն մասին էր, թե չի՞ կաթում այդ կտուրը անձրև օրերին: Հետո քունն իջավ, միտքն օրորաց, հալվեց, որ կեսգիշերին դառնա երազ:

- Երազի մեջ Անտոնն էր, ձեռքի ճիպոտով խփում էր մոշի
10 ճյուղերին, տերևները փրցնում: Կանչում էր, Անտոնը պատասխան չէր տալիս: Զեռք էր, թե հորթի ոտք կրծքի վրա, ձայնը լավ չէր հնչում: Քնի մեջ շարժվեց, երազը փոխվեց...

Առավոտյան Տիտոսն ուշ զարթնեց. քունը հաղթել էր նրան: Նստեց խսիրի վրա, աչքերը տրորեց, մի պահ զարմացած նայեց շորս կողմը: Հետո վերհիշեց քարվանսարան, օջախի գիշերվա կրակը: Կողքին քնած մարդ չկար: Բակում ուղտապանները նավթի պարկերն էին բարձում ուղտերին: Իշավորները տոպրակի մեջ դարման էին լցնում:

- Իջևանի առաջ՝ առվի ջրում, Տիտոսը երեսը լվաց, ձեռքը
20 տարավ պայուսակի հացին: Ծամփի պաշար դեռ ունեւր: Պառավի տված բլիթները մնում էին, թեկուզ գլխատակին մի քիչ փշրվել էին:

Երբ մի քիչ հետո իշավորները ճանապարհ ընկան, Տիտոսն էլ պայուսակը ուսին նետեց, փայտը ձեռքն առավ, որ հետևի նրանց: Իջևանի տերը տեսավ այդ, կանչեց.

— Ա ջահել, քնելուդ փողը...

- Տիտոսը զարմացած կանգնեց: Նա չհասկացավ, թե ինչու պիտի փող տա քնելու համար: Այնքան մարդ էր գնում գալիս, և գյուղում ոչ ոք մտքովն էլ չէր անցնում փող տալ:
30 Ի՞նչ կասեին: Բայց երբ ուղտապանները ծիծաղեցին, մեկն էլ սրախոսեց, թե՝

— Քեռու տունն է կարծել,— Տիտոսը համոզվեց, որ այդ օրենք է, սահմանված կարգ: Ինչո՞ւ Անտոնը չէր ասել այդ մասին:

Ուղտապանները տեսան, թե ինչպես նա Վերսը մյուս

կողմը դարձրեց, ձեռքը տարավ ծոցին: Մի վայրկյան հետո Տիտոսը բարձր ծկլթաց, օձից խայթվածի պես:

— Վա՛յ, աման, փողս...

Փայտը ձեռքից ընկավ, փայտի հետ էլ Տիտոսը: Նա ոտքերը գետնովն էր տալիս, քարերը շանգոում, կանչում, լաց լինում, լացի հետ էլ օգնություն փանշում:

— Վա՛յ, աման, փողս...

Ուղտապանները նախ շհավատացին, քարվանսարայի տերը կարծեց, թե տղան դիտմամբ է անում: Բայց հետո հավատացին, ուղտապաններից երկուսը մոտեցան, սիրտ տվին: 10

— Ինչքա՛ն էր:

— Բիլեթի փող, Բեանի մաշինի փող: Ես ոնց անեմ, վա՛յ աման...

— Տղա մի լինիր, լավ... Կաշխատես, մի մեծ փող չի: Կասես՝ քեզ անփող կտանեն, մի մարդ կճարվի...

Արխալուղի կոճակներն արձակված, մի ձեռքը ծոցին բռնած, Տիտոսը շոած աչքերով մեկ սրան էր նայում, մեկ նրան:

Ո՞վ տարած կլինի: Զորեպանը. բայց նա խոր քնի մեջ էր: Գուցե այն մարդը, որ այնպես սրտանց հարցրեց, թե ուր է գնում, հետո կողքին դարձավ, քնեց: 20

Իշավորները հեռացել էին: Խ՛նչ անել. հետ վազել սարն ի վեր, հասնել ջորեպանին, ոտքերն ընկնել, աղաչել, գուցե հետ տա: Բայց ո՞ւր հասնի նրան, գուցե ուրիշ ճանապարհով է գնացել, գուցե տեղեկություն էլ չունի փողից:

Քարվանսարայի տերը վկայեց, որ մյուս մարդը լույսը չբացված է գնացել: Վճարել է իր հարկը: Նրա ձին բեռան տակ չէր, ո՞վ էր, ո՞ւր գնաց, ոչինչ չի կարող ասել:

— Էսքան տարի է էստեղ եմ, էդպես բան չեմ տեսել...

Եվ իշկանի տերը նորից կասկածեց— գուցե Տիտոսն է հորինում: Բայց տղան լալիս էր, աչքերով օգնություն աղերսում, մի ելք: 30

— Լավ, գնա՛, իշավորներին հասի: Ինձ հասանելիքն էլ քեզ եմ բաշխում,— ասաց տերը և ներս մտավ:

Տիտոսը մի քիչ էլ ապասեց: Ուղտերը տեղից վեր կացան, դանդաղ քայլերով ճամփա ընկան: Նա մեկ ուզեց հետևել

ուղտերին, հետ վերադառնալ, մի ուղտապանի հետ գնալ գյուղը: Մեկ էլ հետ վանեց այդ միտքը, գետին ընկած փայտն առավ և արագ քայլերով իջավ ձորի լայն ճանապարհով:

Արևը կեծացել էր: Գյուղում արևն այդպես խանձում է միայն ամռան օրերին: Արևից քարերը տաքացել էին, ձորը թվում էր երկար կոկորդ, որի միջով երբեք սարի հովը չի անցել: Չէր երևում աշնան կանաչը, և եթե ամպի մի քույս էլ մոլորվեր, հասներ ձորին, տաքը սարի ամպին պիտի հալեր:

- 10 Ձորի միջով հոսող պղտոր գետակի ափերին բուսել էին դեղձի ու ծիրանի ծառեր: Տիտոսի տեսածը խնձորի էր, կեռասենի ու տանձի: Իջավ ձորը, մոտեցավ ծիրանի ծառին, նայեց և շկարողացավ որոշել խնձորենի է, թե տանձի: Կռացավ գետակից ջուր խմելու: Սարի ետևին կանաչի հետ մնացել էին և սառնորակ ջրերը: Ձորի գետակի ջուրը փտած խոտի համ էր տալիս: Տիտոսը միայն բերանը ողողեց, ճանապարհ ընկավ...

Եվ երբ իշավորներին հասավ ու նրանց էլ պատմեց փողի մասին, մի քանիսն իսկույն հարցրին, թե ինչքան էր:

- 20 — Ոչինչ, անցածն անցել է,— ասաց ծերունի իշապանը, որի երկար, կախ ընկած ոտքերն իշու քայլերի հետ օրորվում էին:

Արևը նեղացնում էր: Տիտոսը փափախով սրբեց քրտինքը, արխալուղը հանեց: Ուսին գցելուց առաջ մի անգամ էլ նայեց աստառին, որից բարակ թելերով կապել էր փողի փալաւը: Թելերից երկուսը կախ ընկած մնացել էին:

- 30 Արևի տակ ավելի շատ հոգնեց: Փորձում էր ոտքերը գետնից բարձր վերցնել, բայց չէր կարողանում: Տրեխները քսվում էին ճանապարհին, փոշի հանում, փոշին նստում էր բրդի շալվարի վրա: Մարավից լեզուն չորանում էր, պռոշներն էր լիզում, գլուխը երբեմն թեքում ձորի կողմը, գետի պղտոր ու անհամ ջրին նայում:

— Հիմա սարի աղբյուրի մոտ լինեի, ինչքան կխմեի,— մտածեց Տիտոսը: Միտն ընկան հորթերը, աղբյուրը, որի սառը ջրում հաց էր թաթախում, խաղ անում ջրի հետ, ջաղաց շինում կամ ձեռքով մաքրում աղբյուրի ակը, խիճ ու ավազ դուրս թափում: Զուրը նախ պղտորում էր, հետո պար-

զում, աղբյուրի ական ավելի խոր էր թվում, բայց շուրջ նորից
փլցնում էր ավազի պատերը:

Էշերն էլ էին հոգնել: Հենց որ մեկի տերը մի քիչ ետ էր
ընկնում կամ իշու վրա ննջում, մահակը գետնով քարշ տա-
լիս, էշը զգուշությամբ մոտենում էր ճանապարհի կողքին բու-
սած մացառին, մի քանի տերև պոկում, մինչև տերը կհասնի
կամ կզարթնի և ձեռքի մահակով մի կշափեր իշու փորին:

Տիտոսն աշխատում էր ետ շմնալ: Ուժ էր տալիս ոտքե-
րին, երբեմն վազում, երբ նկատում էր, որ իր և իշավորների
միջև եղած տարածությունն ավելի է մեծանում: Վազելիս 10
փոշի էր կուլ տալիս, պայուսակը համաշափ ցնցումներով
զարկում էր թիկունքին:

Ճանապարհը ծանծրալի էր, միապաղաղ: Թվում էր, թե
ձորը վերջ չպիտի ունենա, թեկուզ ամեն մի պտույտ թվում
էր որպես վերջինը, որից հետո պիտի սկսվի տափարակը:
Բայց պտույտը վերջանում էր, որպեսզի մի ուրիշը ծայր
առնի:

Ճանապարհին մի քանի գյուղեր տեսան քարերի գլխին,
ծիրանու այգիների մեջ: Իրենց գյուղի նման չէին: Տները
ցածրիկ, առանց կալ ու մարագ, իրարից հեռու, մեկը մի քարի 20
տակ, մյուսը առվի եզրին:

Ո՞ւր էին Անտոնի պատմած բարձր տները, փողոցները,
ուր հազար մարդ է անցնում, ավելի, քան Կատարի խաշի
ուխտի օրը: Ո՞ւր էին կառքերը, ավտոմոբիլները, որոնց վժժո-
ցից մարդ վախենում է, ետ փախչում:

Եթե իշավորներից ետ մնալու հոգսը չլիներ, գուցե Տի-
տոսն ավելի երկար նայեր, թե ինչպես են ձորի գյուղում մի
զույգ եզով վար անում: Մի քիչ վազելուց հետո, երբ ծերունի
իշապանը Տիտոսին ձայն տվեց, թե իջևանը հեռու չի, իրենք
պիտի գիշերեն այնտեղ, նա քայլերը դանդաղեցրեց:

Արևը մարմրին էր տալիս, և արևի շողերից քարափի կա-
տարները փայլում էին պղնձի կարմիր փայլով, ստվերներ
կախում ճանապարհի վրա:

Տիտոսը ճանապարհի կողքին բոստաններ տեսավ: Ահա
թե որն է սեխը: Աշնանը հեռու տեղից սեխ էին բերում գյուղ,
փոխում գարու հետ: Տիտոսը և՛ ուրախ էր, և՛ հպարտ: Նա

տեսաւ այն երկիրը, ուր բոստաններում սեխն է բուսնում: Եթե վերադառնա՞ր գյուղ... Ինչե՞ր պիտի պատմեր և ինչքան պիտի զարմանային ընկերները:

Ճամփի կողքին հինայած մուրուքով մի մարդ էր շոքել: Նրա շրթունքները շարժվում էին, մարդն իրիկվա նամագն էր անում, անթարթ աչքերը դեպի հեռուն: Երբեմն ձեռքերը կրծքին էր դնում, գլուխը խոնարհում գետնին, մի քիչ մնում այդ դիրքով, ապա բարձրանում, նորից շրթունքները շարժում:

10 Երբ Տիտոսը մոտեցավ նրան, մարդն ասես ոչ տեսաւ և ոչ էլ նրա ոտնաձայնը լսեց: Տիտոսի աչքն ընկավ նրա կողքին, հենց ճամփի վրա դարսած սեխերին, որոնց մոտ հասարակ կշեռքն էր, քարե գրվանքաներով:

Եթե փողը լիներ, կառներ— այն դեղինը, որի կլեպը հասնելուց ճաքել էր, մի տեղն էլ սևացել: Ի՞նչ համեղը պիտի լինի... Գյուղում նա միայն մի անգամ էր սեխ կերել, ավելի ճիշտ սեխի վլեպ:

20 Տիտոսն ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես ձեռքը դեղին սեխին մեկնեց հենց այն ժամանակ, երբ մարդը մի անգամ էլ երկրպագեց: Եվ երբ թևի տակ զգաց հասած սեխի փափկությունը, քայլերն ակամայից արագացան: Ճանապարհն աչքեքվելիս, Տիտոսը մի անգամ էլ ետ նայեց: Մարդը շարունակում էր աղոթել:

30 Մի քանի քայլ էլ արեց, հետո նստեց, դանակը գրպանից հանեց և խրեց սեխի մեջ: Իրոք որ սեխը և՛ հասած էր, և՛ համեղ: Սեխը կրծելիս հանկարծ նրա ականջին վազող ոտքերի ձայն ընկավ, թվաց, թե նախիրից փախած հորթ էր վազում: Պատառը դեռ կուլ չտված, մեկ էլ առաջը ցցվեց աղոթող մարդը, թևերը քամու ջաղացի պես իրար տալով: Մարդը քարձր կանչեց Տիտոսի ականջի տակ և ոտքը թափով վրա բերեց նրա թիկունքին: Տիտոսը փովեց գետին և տեսավ, թե ինչպես իր գլխի վրայից թռան սեխի ջարդված կտորները:

Ուղղափառ սեյիդը, հավատարիմ հնօրյա նամազին, սեխի համար աղոթքը չէր ընդհատել:

* * *

Մուսթ էր, երբ Տիտոսը հասավ իջևանին: Սերունի իշապանը դեռ չէր քնել: Եվ երբ Տիտոսը մեկնվեց խսիրի վրա, ծե-

րունին ասես ինքն իրեն հաշվեց, թե լուսաստղը դուրս շեկած
եթե ճանապարհվեն, կարո՞ղ են թեյին հասնել քաղաք:

— Մաշինն էլ հենց էդ ժամանակն է ճանապարհվում
Ռևանու կողմը, թե բիւթ ճարես, կնստես... Աստված մեծ է,
մի լույս կհասնի,— ավելացրեց ծերունին, կողքին դարձավ,
լիաթոք հորանջեց ու լռեց:

Իջևանի տերը, որ կաղլիկ ոտը քարշ տալով ներս ու
դուրս էր անում վրա բերեց:

— Ինշալլահ, ինշալլահ...

Տիտոսին այնպես թվաց, թե կաղն իր մտքերն էր անում, 10
որոնց հետևից նա ասաց «ինշալլահ»:

Վաղը... Ուրեմն վաղն առավոտյան նա կտեսնի վագոն-
ները, որոնք հարյուրավոր մարդ են տանում երկաթ գծերի
վրայով: Եթե փողը մնացած լիներ: Ի՞նչ է անելու վաղը: Մի-
թե պիտի ետ մնա: Իսկ եթե ճամփի պաշարը վերջանա՞:

Տիտոսը ձեռքով շոշափեց պայուսակը, հացը նրան սիրտ
տվավ: Եվ ոտները մեկնեց, ձեռքը կամացուկ տարավ ազդրի
վերքին, այնքան թեթև թվաց վերքը: Նույնիսկ ժպտաց, երբ
միտն ընկավ շների վրա տալը, ինչպես ինքը վախից գետին
ընկավ:

20

Կաղլիկ մարդը կողպեց իջևանի դուռը, ոտը քարշ տալով
մոտեցավ տախտակների վրա պառկեց

Տիտոսը շուռ եկավ տեղում, գլուխը մոտեցրեց ծերունու
թիկունքին, կուշ եկավ: Կաղլիկ մարդը պառկելուց առաջ
մոտեցավ, ճրագը իջեցրեց, նայեց Տիտոսին, հետո պատի
նիշին նայեց, և երբ Տիտոսը պառկած տեղից ձայն տվավ, թև
ինչ է փնտրում, կաղը պատասխանեց.

— Հե՛շ, մի փետ կար...

Հետո նա հարցրեց Տիտոսին, այս անգամ ճրագը հանգ-
ցրեցիլուց և տեղում պառկելուց հետո.

30

— Մայր ունե՞ս, տղա...

— Ունեմ:

— Հա՞յր:

— Զէ՛:

— Բա էդ ալեդորը քո ի՞նչն է...

— Հե՛շ,— ասաց Տիտոսը այնպիսի շեշտով, որ նշանակում էր, թող քնեմ:

«Ինշալլահն» լռեց: Քիչ հետո Տիտոսն էլ քնով անցավ, մոռացավ աքացին էլ, հոգնածությունն էլ:

Գիշերվա կեսին, երբ բեզարած անցորդները քնել էին խոր մրափով, «ինշալլահն» տախտակները ճռռացին, կաղիկ ոտը վերմակի տակից թեքվեց, մութում գտավ գետինը, մյուս ոտն էլ հետևեց նրան, վերմակն ուսն առած կաղը մոտեցավ Տիտոսին, մի վայրկյան շունչը փորում պահեց և ապա կամացուկ պառկեց խսիրի վրա:

Քնի մեջ Տիտոսն զգաց, որ մի տաք շունչ, մարմանդ թոնրի բերանի պես տաքացրեց մեջքը: Այդ նրան դուր եկավ, ոտքերը երկարեց և ավելի խոր քնեց:

Երազի մեջ թվաց, թե շունն իր տաք չեզվով չիզում է ազդրերը, հետո լեզուն դարձավ թաթի պես, մատներն զգուշ մոտեցան շալվարի կարկատանին: Մսերը թրթռացին, Տիտոսը շուռ եկավ մեջքի վրա, նորից քնեց:

Մի մեծ մուկ աշխատում էր կրծի զոտու պարանը, որով բրդի շալվարն էր կապված մարմնին: Մուկը նստել էր պորտի տակ, շանշով խողտացնում էր պարանի հանգույցը, աշխատում էր կապերն արձակել:

Տիտոսը հանկարծ աչքերը բաց արեց: Մարդու մատներ էին շարժվում պարանի հանգույցի մոտ: Ականջի տակ մի ուրիշի շնչառություն էր, ընդհատ ու խռպոտ, ասես խեղդվում էր:

Կողքին շուռ եկավ, թիկունքը ծերունու թիկունքին: Շուռ գալիս նա տեսավ, թե ինչպես մի ձեռք խխունջի պոչի պես հետ քաշվեց, մտավ վերմակի տակ:

Ձեռքի տերը զգուշությամբ գլուխը հեռացրեց: Տիտոսի գլխում մի միտք որպես կայծակ փայլատակեց: Ու նրա առողջ ոտը այնպիսի թափով հարվածեց վերմակի տակ պառկած մարդու փորին, որ մարդուն թվաց, թե փթանոց քարով տվին: Հարվածից տնքաց ու փորսող տալով հասավ տախտակներին: Մութի մեջ նա քարշ էր տալիս զույգ ոտքերն ու վերմակը՝ որպես խնցի մեջքի վրա:

Տիտոսը դեռ երկար չկարողացավ քնել:

— Կոտրած քարվանսարից մի ուղիղ ճանապարհ է, մի օր կգնաս, կբնես, մյուս օրը կհասնես վագոնին...

Ճանապարհին ուղիղ էր, սակայն այդ ճանապարհի վրա այնքան խուժ ու խոռոչ կար, օրերն այնպես փորձանքներ էին պահել և այնքան արկածներու Առաջ ի՛նչ հանդարտ էին հոսում օրերը, որպես պաղ առու կանաչ խոտերի մեջ, և ինչպես պղտոր էր ձորի գետը, ջուրը դառնահամ:

Լուսաստղը շէր ծագել, երբ ծերունին տեղում նստեց, հորանջեց և ձայն տվեց ընկերներին: Տիտոսն իսկույն վեր կացավ, պայուսակը թափ տվավ:

10

— Ականջդ ինչքան թեթև է,— ասաց ծերունին Տիտոսին:

— Ես կանուխ էի զարթնել,— ասաց նա և դուրս եկավ իջևանից:

Աչքերն ուռած կաղիկը, մեջքը քորելով մոտեցավ իշապաններից քնելու փողն ուղելու: Տիտոսը ճիշտ նրա աչքամիջին նայեց, մահակը սեղմեց բռունցքի մեջ: «Ինչալլահը» տեսավ այդ և շփոտեցավ:

— Տեսա՞ր, բալա,— ասաց ծերունին, երբ էշերի քարվանդ ճանապարհվեց,— Աստծո լույսը սրան են ասում: Միտն էլ չէր, որ փող առնի քեզնից:

20

Տիտոսը լուռ քայլում էր ամենից առաջ: Նրան թե էր տալիս այն միտքը, որ շուտով արևը պիտի ծագի և հենց արևը մի քիչ բարձրանա թե չէ, պիտի հասնեն վագոնին: Էլ ոչ մի սար, ոչ մի շուն ու իջևան:

Ձորն էլ էր այդ ասում: Քանի գնում, բլրակները տափականում էին, խոնարհում էին գագաթները, ձորի բարձր ժայռերը մանրանում էին, նոսրանում:

Երբ լուսաստղը դժգունացավ ու վորավ կապույտի մեջ, Տիտոսի աչքի առաջ բացվեց այն անծայր տափաստանը, որի հորիզոնը հեռվից դժվար եղավ որոշել, իմանալ հեռվի կապույտը երկի՞նք է, թե հարթավայր:

30

Լուսաբացին, օդի մեջ եղած փոշին ցողի հետ իջել էր գետին: Օդը մաքուր էր և թափանցիկ, որպես սրբած ապակի: Եվ երբ Տիտոսը հարթավայրի վրա կանաչ այգիներ տեսավ, ուրախությունից ձեռքը մեկնեց այգիների կողմը, կան-

չեց ժերունուն: Իշավորներից մեկը շտապեց պատասխանելու.

— Մաշինը հենց էնտեղ է:

Ճամփի կողքին Տիտոսը բամբակի մարգեր տեսավ: Բացվել էր բամբակը, կնգուղների սպիտակությունից ասես դաշտում ձյուն էր եկել: Վաղեց, բացված կնգուղներից մեկը պոկեց:

— Բամբակն էդ է էլի՞,— ասաց ժերունին:

— Տեսնես մեր կողմերում կբսնի՞,— հարցրեց Տիտոսը, կնգուղը քրքրելով:

— Չէ՛, բամբակը սար տեղում չի բսնում:

10 Տիտոսի միտն ընկավ գյուղի ձմեռը, սպիտակած դաշտերը: Խուրձը շալակին անցավ դպրոցի կողքով, մեկը ժրպտաց ներսից, ինքն էլ ժպտով պատասխանեց:

Խնչ են ասում իր մասին գյուղում: Մայրը սպասում է մի լուրի: Երեկ ուրիշ հիշողներ էլ կան: Հենց այդ ժամին, երբ արևելքում ամպերը ոսկու փայլ ունեին, գյուղում կովերին խոտ են տալիս, ծուխը հերդից բարձրանում է: Զանունց պառավը, արմունկները վեր քաշած, պատին առավոտյան թրիքն է ծեփում:

20 Անցնի մի քանի տարի, մեծանար, Անտոնի չափ իմանար, վերադառնար գյուղ, տեսած տեղերը ման գալու: Ո՞վ պիտի ճանաչի հորթարած Դաժունց Տիտոսին:

Արևի բարձրանալու հետ ճանապարհն էլ քշանում էր: Էշերը փռնչացնում էին քթածակերի փռշին, ոտով գնացողները փռշի էին հանում: Տիտոսի քայլերը հետ չէին մնում մյուսներից: Ուտքերն այնպես պինդ էր կոխում, ասես ամեն մի քայլը ուժեղ կամքի մի որոշումն էր անընդհատ քայլելու, բարձրանալու սանդուղքն ի վեր, մինչև գագաթ:

30 Ճանապարհը քաղաքի այգիների մեջ մտավ: Զորի գետը քաղաքին հասնելիս մանրիկ առուների էր բաժանվում, ջուր տալիս առուներին, խաղողի վազերին:

Տիտոսն առաջին անգամ ուտք կոխեց քաղաքի փողոցը: Թեկուղ քաղաքն ընդարձակ գյուղի պես էր, փողոցները ծուռումուռ, տները ցեխով շինած, ջուրը կեղտոտ, բայց և այնպես նրա համար նոր քան շատ կար ասիական քաղաքի նեղլիկ փողոցներում:

Ահա կառքը, մի զույգ ձի լծած: Ինչպես հանդարտ է

սլլում, ասես անիվները գետնին շեն դիպչում: Ինչքան շատ գլխարկ կար այն խանութի դռանն. ինչ լավերն էին: Մեկը միս էր խորովում, սպիտակ գոգնոցը հագին:

— Ճանապարհը չսխալվես, քալա,— ասաց ծերունին, որ իշու վրա նստած հետևում էր Տիտոսին: Եվ եթե առաջինը գլուխը բարձր էր պահում, քաջերն ամուր կոխում, ժիր աչքերը խաղացնում բնում,— եթե Տիտոսն այդ դիրքով լեռնըցի աշխարհակալ էր, իշու վրա նստած ծերունին ապացուցում էր, որ, իրոք, հին դարերում էլ էլը հարգի է եղել, և մարգարեն իշու վրա նստած մտել է հրեական մի խուլ քաղաք:

10

Շուկայում Տիտոսը բաժանվեց իշապաններից: Նրանք կայարան չպիտի գնային: Ծերունին մահակով ցույց տվեց քաղաքի ծայրին ընկած սպիտակ տունը:

— Հրեն է, մաշինն էնտեղ է կանգնում,— ասաց և հարդի տոպրակը հագցրեց իշու գլխին:

Տիտոսն իջավ դեպի սպիտակ տունը: Ահա թե որն է երկաթ ճանապարհը: Հեռվից արևի տակ պսպղին էին տալիս երկաթի զույգ գծեր: Թվում էր, թե երկաթ չի, այլ շափաղ տվող ապակի:

Սպիտակ տան առաջ մի քանի կառքեր կային: Ներսում 20 մարդիկ շարք էին կանգնել, մոտենում էին նեղլիկ պատուհանին, որի ետևից մի ձեռք ներս ու դուրս էր անում:

— Երևան, մի հատ,— լսեց Տիտոսը: Նա էլ է գնում նույն ճանապարհով: Եթե մարդը նրա համար էլ տոմս ստանար:

— Բիլեթը պինդ պահի, որ չկորչի: Թե չէ՝ ճամփին կմնաս...

Անտոնի խոսքերն էին: Հետո մի զանդ եղավ, ճիշտ ժամի զանգի պես: Մարդիկ խոնվեցին իրար: Փնչոցով մոտեցան վագոնները. մաշինն այնպես պինդ ծկլթաց, որ Տիտոսը հետ 30 քաշվեց, աչքերը վախից շոռեց:

— Սա է տանում Բեանու կողմը,— մտածեց Տիտոսը, մոտեցավ մուտքին:

Մի մարդ Տիտոսին հետ տվավ: Տիտոսն էլ վազեց, ամբողջի մեջ փափախավոր մեկին տեսավ:

— Բա իմ բանը ինչ կլինի,— ես առանց բիլեթ... Ցանկ
թողիլ չե՞ն,— հարցրեց նա: Մարդը ծիծաղեց:

Նոս գնալ չկար Տիտոսի համար: Հարյուր մարդուց ավելի
է գնում, ինքն էլ կխառնվի նրանց հետ: Հո չի կոտորվի, քանի
փութ է, որ... Հացն էլ պրծնելու վրա է:

Այդ ամենը հայտնեց նա մութքի մոտ կանգնած մարդուն,
բայց մարդը չսեց: Ուրիշներին էր բաց թողնում: Տիտոսի
աչքն ընկավ դահլիճի բաց պատուհանին: Մոտեցավ, ցատկեց
վրան, ասես գետնից մի ոստյունով իշու վրա նստեց, մի քիչ
10 սահեց և երբ տեսավ, որ նայող չկա, ոտքերը մյուս կողմի
վրա կախեց, ցատկեց ու խառնվեց մարդկանց մեջ: Բևան
այնքան մոտ թվաց նրան, բոլոր արգելքներն ընդմիջտ վե-
րացված:

— Մաշինն ուղիղ տանում է Բևանու մեջը...

Մարդիկ թարծրանում էին սանդուղքով, ներս մտնում
Սանդուղքի կողքին կանգնած մեկը, որի գոտուց կանաչ կար-
միր փայտեր էին կախված, Տիտոսին թույլ չտվավ սանդուղ-
քով բարձրանալ:

— Ո՛ւր վազեես, լապստրակ,— ասաց մարդը ու ետ հրեց
20 նրան:

— Բևան,— կանչեց Տիտոսը, ձեռքով փափախը մի քիչ
ետ տանելով:

— Բիլեթ ունե՞ս,— հարցրեց նա:

Տիտոսը ետ քաշվեց, մի քիչ կանգնեց, տեսավ, թե ինչպե-
ս են մարդիկ գալիս, սանդուղքով թարծրանում: Աչքն ընկավ
մյուս կողմի սանդուղքին, որի մոտ ոչ ոք չէր կանգնած, կո-
ցավ վագոնի տակ, անցավ մյուս կողմը, ձեռքը մեկնեց սան-
դուղքի երկաթին: Դուռը փակ էր: Տիտոսը սանդուղքի վրա
նստեց:

Այսպիսի երջանիկ ընթացք նա ապրել էր և այն ժամանակ,
30 երբ գոմի ճրագի տակ՝ գրքի սև նշաններին նայելուց հետո,
նա հասկացել էր, որ շատերն իրար նման են, հարկավոր է
միայն երկար նայել, որ գրեթե լեզու առնեն ու խոսեն:

Նրկորդ գանգին մեքենան սուվեց, անիվները դղրդոցով
շարժվեցին, վագոնները ձգեցին մեկը մյուսին: Տիտոսը քիչ

մնաց ընկներ: Տեղն ամրացրեց, թևը պատ տվավ սանդուղքի
ծրկաթին:

Առաջին պահ նրան թվաց, թե կամանի վրա է նստած,
եզնները փափուկ խուրձերի վրայով կաման են քշում: Բայց երբ
գնացքն արագացավ, նրան այնպես թվաց, թե իրենք մի տեղ
կանգնել են, անիվներն աղմկում են ջրաղացքարի պես,
հողն է միայն հտ շարժվում, և հողի հետ էլ պիտի մոտենա
ծրկանը:

Բայց երբ ճանապարհի կողքին սայլեր տեսավ, սելվոր-
ները գդակներն օդում ճոճելով կանչեցին, Տիտոսը տեսավ, թե 10
ինչպես սայլերը հտ մնացին:

Ընդարձակ դաշտ էր, դաշտի վրա գյուղեր, այգիներ, ճա-
նապարհ: Բամբակը բացվել էր, կանայք կոանում էին, բարձ-
րանում, գոգնոցները լի բամբակ: Հենց որ գնացքը մոտենում
էր, նայում էին անշարժ, ձեռքերը ճակատին դնում, մինչև
վերջին վագոնն անցնելը:

Հորթերը փախան... Տիտոսի աչքին հորթերը լղար երևա-
ցին:

— Լավ չի պահում, — մտածեց նա, նայեց հորթարածին,
որ մահակին հենած ոտքերը մկրատի բերանի պես լայն բաց 20
արած, վագոններն էր համարում: Եթե նա իմանա՞ր, որ ուրիշ
աշխարհից մի ուրիշ հորթարած է գնում վագոնի սանդուղքին
նստած:

Առաջին կայարանում կանգ առնելը Տիտոսին զարմանալի
թվաց: Նա այնպես էր կարծում, թե գնացքը մի շնչով տեղ
պիտի հասնի: Նոր մարդիկ նստեցին, մի քանիսն իջան: Էլի
երկու անգամ զանգ տվին, գնացքը շարժվեց:

— Ուր մնացին իշավորները, ալևորը, որ քնում էր իշու
վրա, ոտները կախ անում: Նրանք նորից պիտի վերադառնա-
յին նույն ճամփով: Էլի այն խսիրը... Երազի մեջ մուկը 30
կրծում էր մեջքի պարանի հանգույցը: Ինչ տաք էր ծերունու
մեջքը՝ որպես մարմանդ թռնիր:

— Հիմա մեր կատուն պառկել է կտուրի վրա, արևի
տակ... Ագրայիլը կալ է կասում: Եթե հայրը տեսներ իրեն
վագոնի մեջ: Հանկարծ վագոնը նստած գնար գյուղը: Սեյիդի
սեխերը կլցնեի մեջը, թող հտեից վազի: Սարի շները ոնց

կփախշեին մաշինի ձայնից: Ամպն ի՞նչ նրա համար, անձրևն ինչ...

Կամուրջի վրայից արագ անցնելիս՝ Տիտոսին թվաց, թե անիվները շարդվում են: Բնազդով հետ քաշեց գլուխը: Կամուրջի երկաթները նրան բարակ ճաղերի պես թվացին: Քիչ մնաց փափախն ընկնել:

Գնացքը մի անգամ էլ կանգնեց:

— Երևու,— մտքում հաշվեց Տիտոսը: Միտն ընկավ, թե ինչպես մանուկ ժամանակ մորը հարցնում էր, թե երբ է լինելու զատիկ, ձու ներկեն:

— Քնես վեր կենաս, մեկ էլ քնես, կդառնա զատիկ,— պատասխանում էր մայրը:

Տիտոսը պայուսակին նայեց: Պառավի բլիթները փշրվեց էին: Ձեռքը կոխեց, բուռը լցրեց: Մոր տվածից մնում էր շոր պանրի մի կտոր և առանց յուղ գաթա, քարի պես պինդ: Գրքերը տեղն էին: Բլիթի փշրանքները կույ տալիս Տիտոսը բռի մեջ տեսավ վալիճի կտորը, սրբեց, նորից տեղը դրեց: Գրիչն էլ էր պայուսակում: Տիտոսը նայեց գրիչն, որի կոթը մասրենու ճյուղ էր, վրան սև թելով փաթաթած ծայր:

20 Հանկարծ դուռը բացվեց, Տիտոսը քիչ մնաց ընկնելու:

— Հը՛, լապստրակ, բռնվեցիր,— ասաց մարդը, որ մուտքի առաջ տոմս էր ստուգում:

— Դե՛, ներս եկ, հիմա հոգեառդ կգա...

Տիտոսը սանդուղքից ցած նայեց: Գետինն արագ էր դառնում, անիվները ղղրղում էին: Եթե ցած թռներ...

Բայց մարդը նրա թևից բռնեց, ներս հրեց և դուռը կողպեց: Ներս հրելիս Տիտոսի փափախը գլխից պոկվեց, ընկավ: Նա միայն այն տեսավ, թե ինչպես փափախը ոգնու պես գլորվեց ավազի կույտերի վրա:

30 Մարդը գնաց: Տիտոսը զգաց, թե ինչպես ոտքերի տակ անիվները թափով զարկվում էին տախտակներին, ասես հիմա պետք է տախտակները շարդվեն: Ոտքի մեկը բարձրացրեց, աչքը ման ածեց, ավելի ապահով տեղ գտնելու:

Մի ուրիշն եկավ: Առաջին մարդը ցույց տվեց նրան դռան մոտ կույն եկած Տիտոսին:

— Ո՛ւր ես գնում,— հարցրեց նորեկը:

— Բեան,— պատասխանեց Տիտոսը: Ու մի քիչ սրտապնդեց: Ինչ ուզում են ասեն, միայն հասնի քաղաք, Անտոնին տեսնի:

— Ո՞վ ես,— հարցրեց մարդը:

— Տիտոսն եմ, Դաթունց թոռը...

Ու չհասկացավ, թե ինչու մարդիկ ծիծաղեցին իր պատասխանի վրա: Ինքն էլ ծիծաղեց: Նորեկը նրա պաշտուսակը քրքրեց: Չոր հացի կտորտանք կար, թերթերը մաշված մի գիրք, մի քանի գրոտած տետրակներ:

— Լա՛վ, էնտեղ կքննենք,— ասաց մարդն ու հեռացավ: 10

Տիտոսը ոչինչ չհասկացավ: Ծվ երբ մարդիկ հեռացան, գնացքը կանգնեց, Տիտոսը բարձրաձայն համրեց.

— էս էլ շորս...

Մի քիչ հետո գնացքը շարժվեց: Մարդը մի անգամ էլ եկավ անցավ մյուս վագոնը: Նա ոչինչ չասաց:

Բաց պատուհանից Տիտոսը գլխաբաց նայում էր դուրս: Քամի էր փչում, քամին իրար էր խառնում նրա անվա մազերը: Տիտոսն այդ չէր զգում: Նրա աչքերը հեռվում փնտրում էին բարձր, սպիտակ տներ, փողոցներում հազար մարդ և հազարի մեջ Անտոնին...

20

Ծվ շրթունքները անիվների միալար գլորդոցի հետ կրկնում էին միայն մի բառ.

— Բեան, Բեա՛ն...

ՏՐԱՆՁԻՏ via ԲԱՅԱՆԴՈՒՐ

Յուրայինների շրջանում բարեսիրտ և ազգասեր մարդու համբավ ունի Մաքսուտ էքմեքճյանը, որի ծննդյան տոնին ամեն տարի «Հայրենիքի ձայն» օրաթերթը բարեմաղթում է երկար կյանք և անհատնում հաջողություն, հիշատակելով և այն գումարը, որ էքմեքճյանը նվիրում է Աղքատախնամին և կամ Չափահաս երկսեռ որբերի միության:

10 Ամեն օր նույն ժամին էքմեքճյանը իր գործատունն է գալիս և ընկղմելով բազմոցի խորության մեջ, տնօրինում, հաշվում, մերթ սիրալիր օպտում, եթե ժպիտը պիտի ավելացնի Իսթ Ուոթթթաունի օֆիսի մեջ ունեցած դրամագլուխը, մերթ թավ ունքերը կախում և աիգարի թանձր ծխի մեջ դեմքի մոռայությունը պահում, որպեսզի վայրկյան հետո կայծակի պես որոտա շաբաթականից դժգոհ գործավորի վրա:

Այդ եռուզեռի ընթացքում, երբ հարկավոր է օժանդակել հարյուրավոր պատիկ տների աճման, հսկել մանոսայի և կտավի գործին (մի ուղերձի մեջ «Հայրենիքի ձայնը» գովասանքով է գրել, թե էքմեքճյան առևտրական տունը միակն է, որ վաճառում է երկրում հյուսած կտավ ու մանոսա), 20 հետևել «Հայ փեյնթըր» ընկերության, որ ներկում է տան ներսի ու դրսի մասեր, աժան և մաքուր կատարում փլեսթրի գործ, վերջապես վարդալ ամենօրյա տեղեկագրերն այն հակա վաճառատան, որի տնօրեններից է և որտեղ, ինչպես ամեն գիշեր ազդարարում է էլեկտրոռեկլամը, «կգտնվի ամեն տեսակ կարասիներ արարթմաններու համար, մասնավորաբար քոֆրեֆոր և այլն», այդ ժխորի մեջ էքմեքճյանը ժամանակ է գտնում թերթելու գրասեղանի վրա դրած Ս. Փրկչի օրացույց-

ցը, հետեւելու «Հայրենիքի ձայնին», տեղյակ չլինելու համար, թե Սաղկազարդ կիրակին ազգային ո՞ր սրահի մեջ պիտի լինի «Պեսքեթ պարթի», Զատկի առթիվ ի՞նչ ընկերություն է կազմակերպում հավկթախաղ և այլն:

Եթե այդ ամենին ավելացնենք և այն, որ նա կիրակի օրերը սովորություն ունի եկեղեցի գնալու և պիտի ճաշին ուտի «հայկական թոնրի բարակ հաց», համարյա ավարտած կլինենք կինոթապալենի պես արագ դարձող նրա օրերի նկարագիրը:

Երբեմն, երեկոները, զվարթ տրամադրությամբ, նա սիրում է լսել «Ստամպուլ» ընթերդի վրա հայրենական գանոնի վարպետ Օկսենտ Տաշճյանի նվագը և գոհունակ ժպտալ, երբ գանոնը նվագում է «Գոլլարընտա ճան վերեյիմ»:

Սակայն Մաքսուտ էքմեքճյանի համար ամենից հատկապես առն աերն է, որ նա ունի հայ գործավորների հանդեպ: Առանձին պարծանքով է նա ասում, որ ինքը շատ ազգակիցների է գործ տվել: Եվ «Հայրենիքի ձայնի» փրակնօրյա համարում ամեն շաբաթ Մ. էքմեքճյան Ընկ. խոշոր տառերով ազդարարում էր.

— Ով գիտե ջահրակով ու մանիշով բամբակ ու բուրդ մանել, ինպես նաև վտավ գործել, թող աճապարի այս հացեով...

Եվ մի քիչ ներքև այլ ազդ.

— Հայրենակիցներ, երկիրը հյուսած կտավ, մանուսա կվաճառե միայն Մ. էքմեքճյան Ընկ...

* * *

Այդ օրը Մաքսուտ էքմեքճյանի ժպիտը խաղում էր, ինչպես արևի շողերը ծաղկանկար գորգի վրա: Ավելի պայծառացել էին աչքերը, և դեմքի դեղնած, ծալ-ծալ նստած կաշին փայլում էր անխուով քնած և վրդովելու ոչ մի առիթ չունեցող մարդու ներքին գոհունակությամբ: Հեռաձայնը ուրախ լուրեր էր բերել Խսթ Ութթրթաունի օֆիսից:

Երբ մի կողմ դրեց օրվա լրագիրը, հանկարծ ապակեպատ դռան ետևում տեսավ կտավի ամենից լավ վարպետ Երվանդին: Խոնարհ և համեստ մարդ էր Երվանդը, գլուխը կախ աշ-

խատում էր ջահրակի առաջ, և եթե շաքաթակաճն էլ ուշ էին տալիս, շէր տրտնջում: Ամիսներով դուրս շէր գալիս գործարանի բակից, ուրի մի անկյունում, ներքնահարկ խուցի մեջ, ուր անկարգ թափված էին դատարկ արկղենք, երկաթի կտորտանք, ջարդված կահույք,— իր անկողինն էր և մեծ սնդուկը:

Պատերազմից մի տարի առաջ էր եկել, և այդ տարիները նրա հիշողության մեջ չէին ավելել Շիրակի տափարակի վրա ընկած լի ծննդավայր գյուղը, իրենց տոնը, որի երդիկից ծուխը կապույտ ժապավենի պես վեր էր ձգվում այն երեկո, երբ գյուղից բավական հեռու հրաժեշտ տվեց յուրայիններին և արագացրեց քայլերը, մութը դեռ չընկած հասնելու քաղաք: Եվ նույն գիշեր փնացքը ալացավ, հետևում թողնելով տափարակի նիրհած գյուղերը, ինչպես դադրած եղներ, ամռան լուսնկա գիշերին:

Տասերեք տարի առաջ էր...

— Ներս եկե՛, յավրում, Երվանդ, ինչո՞ւ կեցեր ես,— կանչեց էքմեքճյանը:

Եվ երբ Երվանդը ներս մտավ, խոնարհ գլուխ տվեց, էքմեքճյանը բազմոցից վեր կենալով մի քանի քայլ արեց, 20 մոտեցավ նրան ու ձեռքը ուսին դնելով հարցրեց.

— Տկա՞ր ես, փնչ է, ըսե նայիմ, աչքիս տխուր կերևա...

Երբեք էքմեքճյանը այդքան սիրառատ չէր եղել, նույնիսկ Երվանդի հանդեպ, որի ջանասեր ու համեստ վարքը նա շատ անգամ էր օրինակ քերում շաքաթականից դժգոհ մյուս գործավորների առաջ:

— Համեստության տիպար, պարկեշտ... Անոր կերածն ալ հալալ է, վաստակն ալ... Տասը Երվանդ ունենայի, դործս ֆռալով կդառնար:

— Է՛, ըսե նայիմ, ակոռայիդ տակ բան մը կա...

30 — Միտքս փոխել եմ, աշխատիլ չեմ ուզե... Տուն կերթամ...

— Տո՛ւն... Տո՛ւն մնաց, որ երթաս... Պատուհաս էր, յավրում, եկավ ու քանդեց: Ո՞վ կսպասեր, ո՞ւմ մտքեն կանցներ... Հերիք չեղա՞վ քաշածնիս: Առ, կարդա, փնչ կգրե այսօրվան թերթը,— և էքմեքճյանը սեղանի վրա ընկած թերթը մոտեցնելով Երվանդին, սկսեց կարդալ:

«Ահռելի թշվառության նկարագիրը լենինականի մեծ աղետին... Տասնյակ գյուղեր վայրկյանի մը մեջ գետնի տակ անցան, շեն տներին ափ մը հող անգամ չմնաց... Կրսեն թե սև ջրեր են ժայթքեր շատ մը տեղեր և լրացրել են աղետին ավերածությունը: Ականատեսները կվկայեն, որ երկրաշարժի գիշերը Սոդոմ Գոմորի առասպելական պատկերը կհիշեցնեն... Մազապուրծ բազմությունը սարսափահար կփախչի դեպի Պարսկաստան... Առայժմ օգնության և ոչ մի նշույլ...»:

— Լսեցի՞ր, Երվանդ... Սուրեն փախանք, հուրի մեջ ընկանք... Ա՛ս է մեր ճակատագիրը: Կտոր մը հաց կվաստը- 10 կենք, հանգիստ կուտենք: Ալ մեզի ո՛չ տուն մնաց, ո՛չ հայրենիք:

Այս բառերը էքմեքճյանը հառաչելով առաց և փափուկ բազմոցի մեջ ընկղմելով, շարունակեց իր խոսքը.

— Քանի մը սենթ վաստկած ունիս, ան ալ երթաս, ձեռքեդ կառնեն, քեզի ալ ով գիտե ո՞ր քյոշեն այսօր աքսոր դրկեն: Ժամանակը գեշ է, Երվանդ: Անտեղ կարգ-կանոն ըլլա նե, ի՞նչ կա... Կերթաս աչքովդ ավերակները կտեսնես նորեն կուգաս, սրտի հովութուն է: Օր ցերեկով մարդ կկողոպտեն: Սապես երթաս նե, քեզի բուրժույ կրսեն, ծակը կխոթեն: 20

Երվանդը դժվարացավ պատասխան գտնելու: Եվ հազիվ կմկմաց.

— Չեմ ուզե աշխատի: Քուն շունիմ, դադար շունիմ: Աչքես անդին չեն երթա...

— Կհասկնամ, Երվանդ... Այդպես չե՞ղավ մեզ հետ... Ի՞նչ ընենք, ճակատագիր է: Դիմանանք պիտի. օր մըն ալ հելբեթ բախտը մեր դռանը կչոքեն... Գնա՛, գնա գործիդ: Թի շաբաթականեդ գոհ չես, ըսե՛, ես խնայողը չեմ...

— Չէ, էդոր բան չեմ ասե...

Ու քիչ կանգնելուց հետո՝ գլխիկոր դուրս եկավ...

Այդ օրից մի ամիս շանցած Մաքսուտ էքմեքճյանը խրատներ էր տալիս, թե փնչպեւ Երվանդն իրեն պիտի պահի ճանապարհին: Նրա գնալն արդեն որոշված էր: Երվանդը մի

քանի անգամ էլ դիմել էր և վերջ ի վերջո էքմեքճյանը համա-
ձայնվել էր ճամփի համար անհրաժեշտ թղթերն ու վիզան
ձեռք բերելու:

Բայց էքմեքճյանին հաջողվել էր Երվանդին համոզել, որ
եթե յուրայիններից մեկն ազատվել է երկրաշարժից, ապա
նրան պիտի փնտրել Պարսկաստանում, ինչպես տեղեկացել էր
ինքը վիզան ստանալուց:

Նրա անցագիրը տրանզիտ էր, և միայն գնացքի պատու-
հանից իրավունք ունեւ տեսնելու հայրենի գյուղը...

10 — Ռուսաստան որ հասնիս, կայարաններում շատ չիշ-
նես... Պառկե քեզի համար, ձեացուր թե համր ես... Զգո՛ւյշ
անդուկիդ: Կրսնն թե կարթերով կքաշեն սունդուկն ալ, ուղևո-
րին ալ... Պարսկաստան հասնիս նե, ներկայացիր Ամերիկ-
յան կոնսուլադ, սա թղթերդ ցուցուր: Դրամի պետք ունենաս
հեռագիր մը քաշե ինձի, ուզածիդ չափ կղրկեմ...

Նվ երբ Երվանդը սեղմեց նրա ձեռքը, էքմեքճյանը բարի
ձանապարհ մաղթելուց, մի անգամ էլ ասաց.

— Ինչ ընեմ, չլսեցիր ընձի: Համոզված եմ, որ ամիս մը,
եթևո՞ւ նորեն հոս ես, գործիդ վրան: Վաստակիդ մասին ան-
20 հոգ մնա: Նկած օրվանեդ նորեն գործի ես: Ինձի նայե, եթե
անտեղվանքը խառնակչություն բան մը ըլլա՝ ապաստանե
Ամերիկյան կոնսուլի քով, թղթերդ ցուցուր...

Նույն երեկոյան ընկերներին մնաս բարե ասելուց հե-
տո, «Բարսելոնա» շոգենավի ներքնահարկում հարցուրավոր
մարդկանց հետ տեղավորվեց և Երվանդը:

«Բարսելոնան» ճղփոցով պատռում էր օվկիանոսի ալիք-
ները:

* * *

9-րդ վագոնի կոնդուկտորն անչափ զարմացավ, երբ
Բաբու հասնելուց և նոր ուղևորների տեղավորելուց հետո,
30 № 26 ուղևորը, որի տոմսը մինչև սահմանագլուխն էր, հան-
կարծ գլուխը վեր հանեց և մի բոպե ականջ դնելուց հետո
մոտեցավ նոր ուղևորներին, որոնք իրար հետ զրուցելով իրերն
էին տեղավորում ու նրանց ինչ-որ բան հարցրեց:

Կոնդուկտորը զարմացավ, որովհետև կարծում էր, թե

№ 26-րդ ուղևորը կամ համր է և կամ անտեղյակ այն լեզու-
աներին, որով մինչ այդ խոսում էին գնացքում:

№ 26 ուղևորը շատ սակավ էր իջնում կայարաններում
և գնացքի մեկնման զանգը շտված, շտապում էր գրավել իր
տեղը: Օտարական լինելը նա հասկացավ տշ միայն տոմսի
վրա նշանակված կայարանի անոսնից, որից դեն փնքը երբեք
չէր եղել, այլ խոսակցության այն ձևից, որպիսին ունենում
են համրերը կամ օտարականները: Մի կայարանում հաց առ-
նելուց կոնդուկտորը տեսավ, թե ինչպես № 26-րդ ուղևորն
առանց խոսք ասելու մատով ցույց տվեց մրգին, ապա թըղ-
թաղրամ տվեց և ստացավ այնքան, որքան վերադարձրեց
կրպակի տերը:

10

№ 26-րդ ուղևորը լենինականի գավառի Բայանդուր գյու-
ղացի Երվանդ Ադամյանն էր, որը մինչև Բաքու գնացքում
հայերեն խոսք չէր լսել: Ու երբ ներս մտնող ուղևորներից մի
քանիսը սկսեցին իրար հետ հայերեն խոսել, նա պառկած
տեղից իջավ ու հարցրեց նրանց.

— Ո՛ւր կերթաք...

— Սանահին, — ասացին նրանք:

— Մեր կողմը կերթաք, — ավելացրեց Երվանդը: Սա- 20
կայն ուղևորները չհարցրին նրան «մեր կողմի» մասին:

Երբ նրանք տեղավորվեցին, Երվանդը սրտատրուփ հարց-
րեց, թե ինչ են լսել երկրաշարժի մասին:

— Հաստա՛տ է, կըսեն թե հեշ մարդ չկա... Գետինը
ճեղքել, տները մեջն է առել...

— Տատիս հեքիաթներն են, — ասաց ուղևորներից մե-
կը, — վնաս եղել է, բայց գետինը ձմերուկ խո չի, որ ճեղքիս

— Մարդ կա՞ հեշ...

— Ո՛նց թե, քա հո երկինք չե՞ն թռել...

— Մեր գեղը տե՛ղն է, Բայանդուրը...

30

— Էդ մեկը չեմ կարող ասել, էն կողմերում չեմ եղել, —
պատասխանեց նա ու շուտ եկավ մյուս կողքին...

• • •

Երեկոյան գնացքը փնջալուվ կանգ առավ էրեկտրական
վամպերի լույսով ողողված կառամատույցի առաջ:

Երվանդը տխուր էր...

Լուսարացին գնացքը պիտի համներ լեռնական ու պիտի լկանճներ միայն կես ժամ, հետո նորից շարժվել դեպի հարավ, մինչև սահմանադուխ, որից այն կողմ անծանոթ երկիր էր նրա համար: Միայն կես ժամ կարող էր գնացքի պատահանից նայել շատ ծանոթ հարթության, որի մի ծայրին իրենց գյուղն էր:

Մնո՞ւմ է, կտեսնի՞ր արդյոք...

- 10 Եթե ծանոթ մեկը հանդիպեր ու նրան պատմեր, թե ինչպես եղավ աղետը, ո՞ւր են, ո՞վ մնաց... Պատմեին մոր մասին, դրկիցների, սանամեր Շուշանի, դիրգար Հակոբի աղջկա մասին... Փոքր էր, հիմա շատ մեծացել է, երևի վաղուց մարդու են տվել...

Բայց մնո՞ւմ են...

Թա՛ք-թրաք, թա՛ք-թրաք, միալար ու համաչափ զարկերով դղրդում էին անիվները... Գնացքը խոր ձորի միջով էր անցնում և երբ շշում էր, արձագանք էր տալիս ձորը...

- 20 Օրորվում էր Երվանդը, մտքերը տարուբեր էին լինում, հանդարտվում, մեկ էլ հանկարծ փոթորկվում... Խնչ կանեն, եթե բռնեն, եթե պարզվի, որ տրանզիտ անցազիր ունի, օտարահպատակ է և պիտի դար, անցներ գնացքի հետ:

Մի ձեռք նրան մղում էր, ակնակուռ մատանիով սպիտակ ու փափուկ ձեռք: Սրտի վրա էր այդ ձեռքը՝ ծոցումն էին թղթերը:

Լուսարաց կլինի, կմոտենա կնայի ու ձեռքը նրան նորից կմղի առաջ:

— Տոմսերը պատրաստե՛ք:

Երվանդը ցնցվեց: Ներս մտան Բրկու հոգի: Տոմսերն էին ստուգում:

- 30 — Ծո՛, Մուկո՛ւչ, ա՛յ օղու, ի՞նչ ես կուշ էկե: Ծ՛ւ, պառկե, — դարձավ նրանցից մեկն անկյունում ննջող մի ուղևորի: Զրագի լույսը մոտեցրին, տոմսն էին նայում...

Երվանդի ախրտն արագ էր բաքախում, թպրտում էր, որպես մորթված թռչուն: Ո՞րտեղ էր տեսել նա այդ դեմքը...

Եվ երբ մարդը ճրագը իջեցրեց, Երվանդը կամացուկ ասաց.

— Օճնի՛կ...

Մարդը հետ նայեց:

Համագյուղացի Քիրամիդչոնց Օննիկն էր:

Այս անգամ տոմսերի ասուգումն Օննիկի ընկերը մենակ կատարեց:

— Մերդ քիչմ վախեցավ, եղև հե՛շ, անցավ... Շաբաթ օրը գեղն էի... Կշինեն, փետ, քար էնքա՛ն են թափել... Անդերը մեկեն եղավ... էսպես զրուց կենեինք, մեկեն մալականի ֆուրգոնի պես գոռաց: Իմանաս թե պիլումենտը կրակեց, թոփ տրաքեց... Քարերը կշխրտային, գետինքը կխաղար... Ցարալու էլ եղավ... Սուսանենց Սերոբը միտքդ է՛... էսման 10 քար ընկավ գլխուն, տեղոց տեղ մնաց... Մեր մի եզը գոմշ մնաց... էլի հաստատ մնա կառավարությունը, օգնություն շուտ հասցուց: Թե չէ ժողովուրդը ցրտից կշարդվեր...

Երվանդին թվում էր, թե իրական չէ ոչ այն, որ ինքը տրանզիտ է գնում, ոչ այն, որ քարերը շխրտում էին, Սուսանենց Սերոբը... Մոռացել էր, նրան երբեք չէր հիշել... Ուրեմն մայրն էլ կա...

Երազ է, բայց պատմում է Օննիկը, իրենց հարեանը:

— Է՛, դու ի՞նչդ ես... Կեցի մորդ աչքալուս տանեմ... Հեշ ո՛ւմ մտքեն կանցնեիր, թե կուգաս... Ինչդ ես, լա՛վ ես... 20 Քիչըմ պառվցած կերևաս աչքիս, հիվանդ խո չես...

— Դիրգար Հակոբի աղջիկը... գե՛ղն է...

— Հա՛, իրեք մանչ ունի... Մշեցու առավ, հիմա մեր գեղը կապրի...

Քիչ հետո Քիրամիդչոնց Օննիկի ակամջին երվանդը շրջնջալով պատմում էր հեռավոր երկրի մասին, ուր պիտի գնար, պարտավոր էր գնալու...

Պատմում էր ու դողում...

Լուսաբացը հեռու չէր...

Գործկոմի նախագահը մինչև այժմ էլ չի մոռացել այն 30 օրվա դեպքը: Եվ եթե խոսք է բացվում երկրաշարժի մասին, և ամենքը հետ են տալիս իրենց հիշողության կծիկը, նախագահը զարմանալի այդ դեպքի նկարագիրը անելուց, ամեն անգամ հիշում է մազակալած երեսում, գլխի մագեերը ցրիվ մի մարդու, որ նախասնյակում աղմկելուց հետո, երբ ինքը

ներաից ձայն տվաւ դռան մոտ կանգնած պահակին, թե ի՞նչ կա, ո՞վ է աղմկում,— հանկարծ ներս վազեց ու մի քանի քայլ անելուց հետո շոքեց, գլխարկը դնել շպրտեց ու ձեռքերը երկարեց:

— Առ, ընկեր, առ... Ես Պարսկաստան չեմ երթա... Ինձի կախի, էստեղից մի՛ ղրկե...

- Մի թուղթ շպրտեց դեպի ինձ: Մնացի զարմացած, ես առի խելագար է: Աչքերը գծի աչքեր էին, դեղնել էին՝ դուրս ընկել: Ես թղթին էի նայում, իսկ նա պատմում էր...
- 10 Ասում է, ես Ամերիկայից եմ գալիս, բայանդուրցի եմ, ինձ Պարսկաստան են ուղարկում: Խաբել են: Հետո գլխի ընկա... Հիմա միլպետին կանչել եմ, որ վերադարձը ձեակերպվի, կպե՞լ է փեշիցս, թե ես քու ձեռքը պիտի համբուրեմ: Վերջը մի կերպ դուրս տարան...

* * *

Ամեն առավոտ գործարան գնալուց Երվանդը լսում է գրնացքի սուլոցը: Նստում է դադգահի առաջ ու կտավ գործում... Երբ գնացքը փնշոցով գալիս է ու անցնում, միտն է գալիս այն օրը... Ժպտում է ու ավելի պինդ խփում մաքրփին...

- 20 Մաքսուտ էքմեքճյանն այլևս օրինակ չի բերում պարկեշտ ու խոնարհ Երվանդին: Եվ նա գիտե՛, որ իր գործավորներին մեջ ձեռք-ձեռք են անցնում ինչ-որ նամակներ, որ ուղարկում է Երվանդը:

Գիտե ու չի հաջողում մի նամակ էլ բռնելու...

ՋՄՌԱՆ ՄԻ ԳԻՇԵՐ

Հունվար ամիսն էր: Չորս օր գիշեր-ցերեկ ձյուն էր եկել, ժածկել սար ու ձոր: Պատերի տակ քամին ձյունը կիտել, դիզել էր մինչև կտուր: Փողոցներում ձյունի վրայով բարակ արահետներ կային, տնից տուն ձգվող, որից ամենից տրորվածը գեպի գյուղամիջի աղբյուրն էր տանում: Եզ ու կով ձմռան այդ սաստիկ սառնամանիքին տաք գոմերից դուրս էին անում, ջրելու տանում: Ցրտից անասուններն էլ չէին ջուր խմում. կռանում էին նավի վրա և իսկույն հեռանում: Մինչև գոմերը հասնելը, քթածակերի տակ գոլորշին սառչում, մազերից 10 կախվում էր, որպես ասեղներ:

Օջախները միշտ վառ էին: Եվ ցուրտ օդին երգիկներից բարձրացող ծուխն ավելի կապույտ էր երևում, թանձր քողի պես բարակ նստում էր կտուրի վրա, մինչև բարակ քամին փչեր, ծվեն-ծվեն աներ: Միայն երգիկի մոտ էր, որ ծուխից ձյունը հալչում էր, խառնվում սևացած քարերի վրա նստած մուրի հետ և մազութի պես կաթկթում օջախի քարերի և ամանների վրա:

Ցերեկով երբեմն, երբ արև էր անում, շտապ ներս ու դուրս էին անում, տավարը տեղավորում, փայտ ու աթար բերում, 20 դողդողալով, ձեռքերն իրար քսելով, գնում ջրի, որովհետև արևը մայր մտնելուց՝ երկինքը ծածկվում էր գորշ ամպերով, ամպերը կախվում էին, սկսվում էր մի բարակ քամի, որ ածելու պես կտրում էր, ծակծկում: Թքերի, թուգ գետին չառած, կսառչեր: Իսկ մութն ընկնելուց՝ քամին մինչև լույս վզգում էր, բորանը պտույտ էր անում, կտուրից կտուր թռչում, երգիկներից ձյուն մաղում և միջիտնավոր բյուրեղներ

շարտում դռներին, պինդ փակած լուսամուտներին: Ջրնգում էին պատուհանները, և այդ զրնգոցը, քամու զիլ ոռնոցի հետ, սարսափ ու ահ էր տարածում օջախի, բուխարիկի կամ քուրսու մոտ նստոտած մեծ ու փոքրի վրա:

Ես երբեք չեմ մոռանա ձմռան այդ գիշերը: Կուշ էինք եկիլ քուրսու մոտ, ոտներս կոխել հաստ յորդանի տակ, իրար մոտեցել ու լսում էինք պապիս, որ բարձերին թիկն տված, շորերն առանց հանելու մտել էր տեղաշարի մեջ, պատմում էր մեզ իր գլխով անցած օրերից:

- 10 Ես էի և քեռուս տղաները, հասակակից երեխաներ: Քեռիս մեզանից մի քիչ հեռու նստած, ապակու կտորտանքով քերում էր եզան կաշի, ականջը պապիս պատմածին:

— Հա... էն ճաք քարը որ անց կացա, ձին մեկ էլ կանգնեց, ականջները խլշեց: Մի մթնկա էլ գիշեր էր, երկինքը՝ սև, ոչ աստղ կար, ոչ լուսին: Ձին կանգնեց. Ղազար մի՞տղ ա. մի կապույտ ձի ունեխնք, յտքերին էլ սխալակ խալեր ունեք,— դառնում է քեռոս, լսուքը կիսատ թողնելով:

— Օրուշին ծախած ձին չես ասո՞ւմ,— պատասխանում է քեռիս: Հայր ու որդի մտաբերում են կապույտ ձին: Մենք 20 էլ խառնվում ենք նրանց խոսակցության:

— Հետո՞, պապի... Ձին, որ կանգնեց...

— Հա... ձին որ կանգնեց, ասի էստեղ մի քան կա... Գլուխս շուռ տվի, տեսնեմ մթնում երկու պող պեծին են անում: Իմ ուսին էլ չախմախու մի հրացան էր, կտաներ միանգամից մի բուռ բարուժ... Անիրավիդ ձենն էլ էնքան պինդ էր, թոփի ձենը ձեզ օրինակ: Նազու աղջիկ, աչքիս չի ընկել, էն յարաղը ո՞րտեղ ես դրել:

Նազու աղջիկը տատս էր:

— Հրեն հացատանը, պարկերի քամակին...

- 30 Քեռուս կինը, որ մալանջների դեզը կողքին կիտել էր, գլխով ու ձեռքով սկեսուրին հասկացրեց, որ հրացանը ուրիշ տեղ է, հացատանը չի: Եվ երբ պապս նրան հարցրեց, թե ո՞րտեղ է, ո՞վ է տարել, քեռոս կինը մոտեցավ, ականջիս փսփսաց.

— Ասի ժանգոտել էր, Շալունց Ավանին եմ տվել՝ սրբի... Անխոս էր սկեսուրից, թեկուզ 15 տարվա հարս էր:

— Հետո՞ պապի... Գա՞լ էր...

— Արջ էր, արջ, քեզ կուտեր,— ժպտալով պատասխանեց քեռիս, ձգվեց տեղում, մեջքն աջ ու ձախ ուղորեց, ջղերը տրաք-տրաքոտեցին, ու նորից կռացավ կաշվի վրա:

Պապս բերանը դեռ բաց չէր արել, երբ բորանը մի պտույտ էլ արեց, ու երգիկով քամին ներս թռավ, ձյուն մաղեց: Քիչ մնաց ճրագը հանգչելու:

— Տես ինչ է անում է՛... Մեր էն դեզը փուլ չտա, հը՞, Ղազար...

— Ձէ, վրան սալ քարեր եմ դրել:

Եվ տեսնելով, որ մեր աչքերը փրկողմն է, վերհիշեց կիսատ թողածն ու շարունակեց.

— Ես ու ես միտք եմ անում... վեր գամ, գալ կլինի, վրա կտա փորձանք պատարհի: Ձին էլ տեղիցը չի շարժվում, ականջները խլշել է, գլուխը ծռել... Ի՞նչ ասեմ, վախը կալավ ինձ, չիմացա ոնց չախմախուն վզիցս հանեցի: Էն անտերն էլ տեղն եղած ժամանակ չէր տրաքում, չգիտեմ էդ գիշեր ոնց եղավ... Աչքս քցեցի էն պեծերին... Էն եմ հիշում, որ մի սև բան շարժվում էր, պեծերն էլ մթնում վառվում էին... Հենց չախմախը քաշեցի թե չէ, մի որոտաց, մի որոտաց, կասես երկինքը տրաքվեց... Ձին թռավ... Դե հիմա չեմ կարողանում պահել, հրացանն էլ ձեռքիս էր...

Պապս սրտի ցավ ուներ, շնչելիս խզզացնում էր, մեկ-մեկ էլ հազը բռնում էր, հազում էր, հազում, կապտում, գրլուխը մորթած հավի շնքի պես ծռում բարձի վրա: Եվ պիտի սպասեինք, մինչև հանգստանար, մի խոր շունչ քաշելու:

Եվ երբ խոսքի կեսին հազն սկսեց, մենք ավելի կուշ եկանք: Իսկ քամին հա ձյուն էր շարտում տան պատերին, քամուց դուռն դուրս կողմի երկաթե լեզվակն օրորվում էր, զարկում շաղացի չախչախի պես:

— Հասա մինչև Սանդ աղբյուր, նոր էդտեղ ձին մի քիչ հանդարտեց:

— Պա՛հ ինչքան տեղ ա թռել է՛... .

— Հա... անիրավը շատ սրտոտ էր, դուշի նման էր թռչում: Վերջը եկա տուն, մի էսպես, էսպես բան... Մինը՝ թե արջ կլինի, մեկերը՝ աղվես: Լուսացավ, տեսնեմ մեր Առա-

10

20

30

քելը՝ ձին նստած, դարպասի մոտ կանգնած:— Առաքել, էս ո՞ր էսպես կանուխ. թե՛ բա չես ապի մեր երինջը էսա երկու օր կորած ա, ջանդաքը գիշերս գտել են ճաք քարի մոտ, գլուխը ցրիվ եկած: Ավանն ասում է, թե առաջ գլուխով են տըվել, հետո ջանդաքը գելերը ցրիվ են տվել... Թե չէ գելը հեյվանի գլուխը շի ուտիլ: էդտեղ ես լեզուս կծեցի...

Ու սկսեց բարակ, նվաղուն ձայնով ծիծաղել: Չէր իմացվում ծիծաղից էր, թե հին ցավից, կրծքի տակ մի բան խզզում էր: Քեռիս ծիծաղից թուլացել էր.

10 — Դու հո գիշերը քոռ բու ես... Գել լինե՞ր հո կրակիլ չէիր... կորած երինջ պիտի լինի, որ սպանես:

Թեկուզ դեպքը շատ առաջ էր կատարվել, բայց տատս չէր կարողանում ներել նրա օխալը: Ես ուրիշ անգամ էլ եմ լսել այդ պատմությունը: Տատս այս անգամ էլ նույն ձևով էր իր զայրույթը հայտնել, երբեք չհաշտվելով այն մտքի հետ, թե վախից կարեկի է շփոթվել:

Մի քիչ հետո, պապս քամու լվզոցին ականջ դրած՝ դարձավ քեռուս.

— Ղազար, ապրանքի տեղը հո ցուրտ չի...

20 — Ծակ ու ծուկ պինդ կալել եմ, դռան գլուխն էլ ծեփել եմ միջի կողմից:

— Էն մադյանը միշտ ջուլած պահեք... Հեյվանը ծանրած ա, կմրսի...

Փոքրիկ Սամսոնը, որ պատմության կեսին քնել էր, հանկարծ զարթնեց, աչքերը լայն բաց արավ ու ասաց՝

— Պապի, բա գելը քեզ չկերա՞վ...

Քուռուս ծիծաղեցինք:

— Գել չէր, բալա, Առաքել ապոր երինջն էր.— ու քիչ հետո դարձավ քեռուս,— Ղազար, Առաքելը երկու ջուխտ եղն էլ տարե՞լ է...

30 — Մի ջուխտով էնքան տեղը գերան կբերվի՞ էս եղանակին:

— Նրան էլ ինչ ասեմ... էտ մարդը դադար չունի էլի: Հենց էս բորանին պիտի գնա՞ր:

Թոնթորաց տատս, մոտեցավ Սամսոնին, որ մեր ծիծաղից խռովել, կուչ էր եկել ու նորից քնով անցել, մոտեցավ ու չէրմակի ծայրով ծածկեց:

— Խեղճ շունի՞, շի տեսնում: Նրանք էս եղանակին ճանապարհ կգա՞ն: Սոնակ նա շի... Սարվանենց տղերքն էլ են գնացել, Մուգումին Անդրիասը,— ասաց քեռիս, կլպած կաշու մազերը փեշերից թափ տալով:

— Նրանք հիմա կրակ են արել, քերանները քցել ու նստոտել կրակի կողքին: Անտառի մեջ էլ հո բորան շի... է՛, էնքան եմ մնացել անտառում... Նստոտում էինք, կրակը երկինք էր հասնում, մեջքներս կրակին դեմ էինք անում: Ու մին էլ մի պախրա, ծառի ճղները պռզին տալով. ծառերի արանքից դուրս էր գալիս, զարմացած նայում կրակին, էլի 10 ճղները կոտրատելով փախչում, կորչում... Լուսնյակ որ լիներ, տեսնում էինք գալլերին: Գալիս էին՝ վստեղ նստում, էնտեղ նստում, ձյունը քանդում, կորչում, էլի գալիս... Բայց վախնում էին մոտ գալ: Մենք էլ մինչև լույս կրակը վառ էինք պահում: Մի գիշեր էլ ողորմած հոգի մեր Սիմոնն էր, ես էի, մեր Առաքելն էր...

— Է, դե երեխեքը ննջում են, թող քենն,— դարձավ տատս նրան, իսկ մենք աչքներս լալն քաց արինք՝ ցույց տալու, որ քենը չենք ուզում:

— Նանի, նանի, էդ էլ լսենք, հետո քեննք...

20

— Վեր կացեք, մտեք տեղաշորի մեջ, էլի լսեք...

Տեղաշորը ցուրտ էր, և մենք շատը դրա համար էինք չեմ ու չում անում, պոռչ կախում: Բայց տատս իր ասածի կին էր, պրծնում չկար:

— Հա... ես ասեմ, դուք էլ շորներդ հանեք... Էդպես էլի փնացել էինք գերանի... չէ, մեղա աստծու, ածուխ էինք վառում: Ես ու Առաքելը նստել էինք կրակի մոտ, ողորմած հոգի Սիմոնն էլ փալանները շարել էր, արջի բուն շինել, մտել տակը...

— Պապի, սուս... կասես դուրը շանգում են,— ասացի 30 ես: Մի վայրկյան լռեցինք, նայեցինք դռան կողմը: Ձայն չկար...

— Քամին էր, ձյունով տվավ,— ասաց պապս ու շարունակեց: Հաստ վերմակի տակ ես ու քեռուս երեխաները կծկվել, գունդ էինք դառել, մեջք-մեջքի տված: Ուզում էինք և լսել, և մեր շունչը վերմակի տակ անել, տաքանալու համար:

— Նազու աղջիկ, մի կարպետ էլ քցի, երեխեքը կմրսեն։
Տատս ծալքից մի կարպետ հանեց ու տնքալուով մեկնեց
մեզ վրա։ Կարպետի ծանրությունը հաճելի էր մեզ համար։

— Զիերն էլ կապոտեւ ենք իրար, դարման են տւտուի։

— Պապի, դուռը էլի շանգոում են...

— Ղազար, մի տես ի՞նչ կա...

Քեռիս վեր կացավ, մոտեցավ ու ետ քաշեց դռան հաստ
կապը։ Դուռը քացվեց, ու մեկ էլ տեսնենք ձյունի մեջ թա-
թալված մի բան ներս ընկավ, գլորվեց ու շորեքթաթ եկավ
10 առաջ։ Քեռիս զարմանքից, թե վախից բաց դռան մոտ մի քիչ
կանգնեց, քամին բաց դռնով այնպիսի թափով ներս թռավ,
որ ձյունի փաթիլների սառնությունը մենք ևս զգացինք։

— Նազու աղջիկ, Ղազար, բա չեք տեսնո՞ւմ...

Քեռիս դուռը դրեց ու մոտ վազեց։

Ներս մտնողը Առաքել ապոր Ավանն էր, որ հոր հետ գնա-
ցել էր անտառից գերաններ բերելու։ Ես հետո մտաբերեցի, որ
տատս շփոթմունքից ձեռքի քարձը դրեց խմորով լի տաշտի
վրա։

— Ավան, բա Առաքել՞ը...

20 — Վայ, ապերս մեռա՞վ...

Լեզուն կապ էր ընկել, փոսելիս սառած շրթունքները հա-
զիվ էին շարժում։

— Ղազար, շուտ հավար քցի... թո՛ւ, Դանիելին ձեն
տուր... Հաբեդին... ձիանքը նստեք...

— Որտե՞ղ են... բա եղինքը...

— Լուս խաշերում... եղինքն էլ։ Վա՛յ ապեր...

Վայ էր կանչում և տնքում։ Շորերը, փափախը, տրեխները
ձյունով ծածկված, բեղերից, փափախի մազերից սառցի կտոր-
ներ էին կախվել։ Տնքում էր, գլուխն օրորում։

30 — Ա հարս, ինչի՞ ես սառել... Շուտ ջուր դիր... հանի
չուխան, հանի տրեխները... Մտի՛ քուրսու տակ։

Քեռիս մահակի ծայրին փալաւը փաթաթեց, գունդ արեց
դրումի ջափի, կոխեց սև նաւթի կարասի մեջ, ծլծլալով հանեց
ու վառեց շահը։

— Ղազար, յափնջի առ...

Տասու հազիվ հասավ նրան ու դռան մոտ յափնջին գցեց
ուսերին:

Մենք վախից կուշ էինք եկել, նայում էինք մերթ Ավա-
նին, որ տնքալով պատմում էր, մերթ տատիս, որ օջախն էր
տաքացնում՝ ջուր դնելու:

Պապիս հազն էլի բռնեց:

— Սարվանենք՝ մի կողմից, Մուգումին Անդրիասը՝ մեկ էլ
կողմից՝ թե մի՞ գնացեք, բորան է, եզինքը կկոտորվեն, ճա-
նապարհը չեք ճարի... Ապերս թե՛ չէ ու չէ, պիտի գնամ, բո-
րանն ինձ ի՞նչ պիտի անի...

10

— Հակառակ հակառակի տղա, — նախատինքով ասաց
պապս, երբ հազը կտրեց, — բեգյառ չեն քշում քեզ, սպա-
սեիր էլի...

— Եկանք... Մինչև կեսօր լավ էր, արև էլ կար... Սարը
որ անցանք, ապերս թե՛ էս երեսը ցուրտ կլինի, բեր մի քիչ
արաղ խմենք... Մին, երկու քցեց, թե քշի... Սլլալով եկանք...
Գետի մոտ արևը մեր մտավ...

Կտուրի վրայով լին-որ մարդիկ էին անցնում, լսում էինք
ոտների տրփոց: Քեռիս գոռում էր ձիու վրա, որը դժկամու-
թյամբ էր տաք գոմից դուրս դալիս:

20

— Նազու աղջիկ, Ղազարին ասա շաղ եկած չգնան, իրար
չկորցնեն...

Իսկ Ավանը, որ մտել էր քուրսու տակ ու միայն գլուխն
էր երևում, մերթընդմերթ տնքում էր, ասում.

— Վա՛յ, ապերս, վա՛յ... էս ի՞նչ փորձանք էր...

— Լուս խաչերում չկարեցի՞ք մտնել էն քարի տակ...

— Քարի տակը ո՞րն ա, քարի տա՞կ էր մնացել, ձյունը
ծածկել, կորել էր... Խաչերի քարերն էլ չէին երևում...

Քանի տաքանում, այնքան էլ լեզուն բացվում էր, ուշքի էր
գալիս, ավելի մանրամասն պատմում, բայց և ավելի հաճախ
ախուժախ անում:

30

— Գետին որ հասանք, Ալա եզանը ոտը սլխկաց, սառնը
կոտրեց, քիչ մնաց եզն ընկներ... Ապերը թռավ լուծի վրա,
թռնելիս փափախն ընկավ... Վազ տվի, ընկա ջուրը, փափա-
խը ձեռքս ընդավ, տվի իրեն... Հասանք Լուս խաչերը... էլ
ճար չկար, ոչ ճանապարհ էր երևում, ոչ քար, ոչ սար... Ապերս

թե՛ Ավան, ես եզների մոտ մնամ, դու թող, հավարը քցի, թե չէ ձյունը մեզ կխեղդի... Մինչև հասա, էլ ինչ ասեմ, տարի քաշեց:

Ու ցածր ձայնով ավելացրեց.

— Ինքն էլ մի քիչ քեփով էր... Յուրտը որ նեղում էր, կանգնում էր, բուժուլի բերանը բաց անում... Նանի, գնացի՞ն...

— Շուտ են գնացել, հիմի կհասնեն...

10 — Եղներն էլ էին մոլորվել, փնջացնում էին, թաղվում ձյունի մեջ... Երկու գերան թողինք գետի են կողմը... Հիմա ով գիտի ձյունը ծածկել է... Ապեր, գելերը փորձանք շեն բերի՞:

— էս եղանակին գել կլինի՞,— պատասխանեց պապս: Լոեցին: Օջախում կրակը ճատճատում էր, և երբ բուխարիկով վայր էր քնկնում ձյունի մի գունդ, կրակը թշշում էր, կարծես դժգոհում էր ձյունի սառնությունից: Քամին դադարեչ էր, էլ առաջվա թափով չէր խփում դռանն ու լոսամուտին:

Քիչ հետո գնացողները եկան: Բակում լսվեց ոտների ձայն, ձիան վրնջոց: Տատիս դուռը բանալն ու քեռուս ներս մտնելը մեկ եղավ: Բաց դռնից տեսանք բակում վառվող շահերը: Քեռուս ետևից ներս մտան երկու հոգի, որոնք բերում էին Առաքել ապոր ձյունով ծածկած մարմինը:

— Ղա՛ղար...

Պապիս կանչելու շեշտից քեռիս հասկացավ և, յափնջու ձյունը շեմքի մոտ թափ տալով, պատասխանեց՝

— Միտը տեղն ա, շունչ ունի... Մի երկու անգամ էլ տընքաց...

Ավանը ուզեց դուրս գալ քուրսու տակից, պապս վրան նեղացավ, ու նա նորից ներս շուշալվեց, այս անգամ հեկեկալով:

30 Ներս մտան և մյուսները, որոնց թվում և շաղացպան Անդրին, որի սպիտակ միրուքի վրա ձյուն էր նստել ու միրուքը հաստացել, մեծացել էր: Զարմանալու էր, որ այդ բորանին շաղացպանը միացել էր նրանց:

— Նազու աղջիկ, բա ջուրդ շտաքացա՞վ,— դարձավ նա տատիս, որն առանց այն էլ աշխատում էր արագ շարժվել:

Քեռուս կինը տաք ջրով լի կաթսան օջախից վերցրեց, դրեց գետնին:

— Սա ջրի բան չի... Գոմում թե փեյին կա,— դարձավ ջաղացպանը քեռուս,— կիտուկը ճղենք, Առաքելին դնենք մեջը, թե չէ ջրով ետ չի գալ:

Ջաղացպանը բարի ու միամիտ մի ծերունի էր, իր կյանքում շատ բաներ էր տեսել ու լսել, շատ անգամ էր իր խորհուրդով օգնության եկել արան նրան:

Առաքել ապոր չուխան ու փափախը հանեցին, քեռիս ու Դանիելը թեք մտան ու կես քարշ տալով, տարան նրան: Այն- 10 քա՛ն պարզ հիշում եմ նրա քայլածքը: Առաքել ապերը ավելի դանդաղ էր քայլերը փոխում, քան թե տանողները: Ասես փայտից էին նրա ոտները, և գետին դնելուց էլ՝ փայտի ձայն էին հանում:

Քիչ հետո ներս եկան: Քեռիս ու Դանիելը բահով ճեղքել էին գոմի մեջ կիտած թարմ աղբի կիտուկը: Առաքել ապոր շորերը հանել և ջաղացպանի ցույց տված ձևով նրան նստեցրել տաք աղբի մեջ, մինչև բերանը ծածկել:

— Մի բռաղ էր դուրս գալիս որ, ասես թոնիր լիներ...

— Էդ բուղը նրան կփրկի.— ասաց ջաղացպանը և տեղա- 20 վորվեց օջախի մոտ:

— Էսպես էլ փորձանք.— ասաց պապս, երբ եկողները նստոտեցին:— Սատանի բան ա էլի... Ասա քեզ ո՞վ էր ասում էս եղանակին ճանապարհ ընկի...

— Փորձանքը մարդուց մշտական անպակաս կլինի...— ասաց ջաղացպանը, ձեռքով օջախից վերցրեց կրակի կտորը, դրեց բարակ ու երկար կոթով շիբուխի ծայրին և մի քանի անգամ փստացնելուց հետո շարունակեց.— Էն տարին էլ Սարվանհեց ալեւորն էր մնացել ձյունի տակ... Եկա տեսա փետացած, գերանի պես մեկնված: Տարանք էլի փեյինը ճեղ- 30 քեցինք, դրինք մեջը: Մի քիչ հետո ետ եկավ...

— Էն հենց էդ ցավից էլ մեռավ... Ապրեց, բայց ներսի կողմը փչացած էր. ասում էին ջիգյարը սեացած էր...

— Եղները բերի՞ք, Ղա՛զար,— քուրսու տակից ձայն տվեց Ավանը:

— Հա, գոմումն են... Ապեր, գնացինք տեսանք Լուս

խաչերի էս կողմին, էն մեծ քարի մօտ, եզներն իրար կողքի, Առաքել ապերն էլ գլուխը կոխել է եզների փորի տակ... Որ մոտեցանք, եզները իրար անցան:

— Հայվանն անլեզու ա, համա մարդու պես հասկանում ա,— ասաց ջաղացպանը:

— Ես ասի՝ Առաքել ապերը ջան չունի,— ասաց ճախարակից քիչ հեռու նստած Դանիելը.— Որ կռների տակից մի երկու անգամ հոպ տվի, տեսնեմ տնքաց...

10 — Էնքան ձյունն էլ կիտել էր, որ անասել: Մեր մադյանը ոնց էր փնջացնում:

— Ղազար, մի բան չլինի հեյվանին, չքուռակատի,— ասաց պապս:

— Չէ, էն հաստ շուլն էի քցել, համ էլ ետևիցս էի քաշում...

— Անդրի...— ու պապիս հազը նորից բռնեց, հազաց, ձեռքը սրտին տարավ, կապտեց, ասես հիմա հազի հետ տակն ու վրա պիտի լինեն թոքերն ու սիրտը... հետո թուլացավ:

120 — Այ տղա, էս հազն էլ ձեռք չի քաշում էս հալեորից,— ասաց Դանիելը: Բոլորի աչքն էլ նրա՝ բարձին հենած գլխին էր: Ու մի քիչ հետո, խոր շունչ առնելով, պապս շարունակեց՝

— Անդրի, մի տեսեք ի՞նչ եղավ...

Ջաղացպանն ու քեռիս դուրս եկան: Դանիելը պատմում էր, թե ինչքան հաստ էին գերանները, որ քաշ էին տվել, անցկացրել գետի այս կողմը:

— Բորանն էլ չլինե, մի՞ հաշիվ է, էլի եզները էս ձյունին էն գերանները տեղ չէին հասցնի... Ամեն միևն էս պարկի հաստոցի շափ:

130 Դանիելը պատմում էր, քայց պապս անհանգիստ էր, աչքը՝ դռանը: Տատա տեղավորվել էր մեր գլխավերևում, բարձի վրա, ձեռքերը խաչել կրծքին: Դանիելը ուզեց պատմի, թե ինչքան էր Առաքել ապոր վրա նստած ձյունը, երբ դուռը ճռռաց ու ներս մտավ քեռիս, հետո՝ ջաղացպանը:

— Հը, Ղազար...—

Քեռիս չպատասխանեց: Ու երբ տատա բռնեցքները կրծքին խփեց, հասկացանք, որ Առաքել ապերը մեռել էր...

ՄԱՅՐԸ

Երբ գարնանամուտին Ունանը տնքտնքալով մաշված, ցեցը կերած փայտե սանդուղքը տեղափոխում էր սրահից բակ և պատին դեմ առնում, որ վեր բարձրանա ու իրենց տանը վարժված արագիլի բունը սարքի,— հարեաններն իրար ասում էին.

— Գարունն եկա՛վ... էլի Ունանը լազլագի բունը շփեց: Հրեն հա՛, օճորքի գերանները դմբդմբում են, կտուրին որ խաղան:

— Մինն էլ նրանց տունը շփե՛ր...

10

— Հրեն Ռուշանը կմեծանա՛, կսարքի:

— Է՛, նրանց ցեղը ես գիտեմ,— ասում էր Ունանի զբուցընկեր և դրկից Մեծլումը, որի աչքերը ծերությունից չորացել, ճաքճքել էին, ձմեռը ճյուղին մնացած ծիրանի նման: Գլուխը թափահարելով, Մեծլումը կրկնում էր իր վաղեմի խոսքը.

— Բաբի Օհանի պողմն են քաշել Ունանի երեխեքը: Առուշանը հլա թե չունի, Զանու փեշի տակին է սթարվում: Որ մեծացա՛վ, թեին է տալու, թոնի տվ գիտե ո՛ր աշխարհ...

Բաբի Օհանը Զանու հայրն է եղել, անհանգիստ, ինքն իր ասածի և հակառակ մարդ: Եղան նման աշխատել գիտեր, նրա շալակը ոչ ոք չէր կարող տեղից շարժել: Զեռքը եթե ձիու մեջքին էր դնում, ուժով ձին էլ կռանում էր, փորը գետնով տալիս: Երբեմն անհայտանում էր, մի քանի օրից հետո նորից երևում: Ոչ բան էր բերում, որ ասեին, թե գողության կամ որսի է գնացել, և ոչ էլ նրան շրջակայքում տեսնող էր լինում: Տոն էր գալիս նիհարած, աչքերը փոս ընկած: Վա՛յ

20

Թե մեկը նրան հարցնեիր գնացած տեղը: Աչքերն այնպիսի դա-
ժանությամբ էր ուղորում, որ հարցնողը լեղապատառ հետ էր
քաշվում: Ու միայն քնի մեջ անկապ խոսում էր, մոմոում,
այս ու այն կողմը դառնում, ձեռքերը շարժում, ասես կոխ էր
բռնել իր նման մի ածղահայի հետ: Մի օր էլ Բաբի Օհանը
գնում է ու չի վերադառնում: Շատ են փնտրում, հայտնում
օրենքին, գյուղերն ու անտառը մարդ ուղարկում, բայց իզուր:
Ու հետքից մնում են միայն առասպելի նման պատմություն-
ներ նրա կյանքի և առեղծված մահվան մասին:

- 10 Եթե հարևաններից մեկը խոսք ընկնելուց Զանուն հայտ-
նում էր Մեծլումի ասածը, պառավի սիրտը կոտրվում էր,
շաղվում էր միտքը և մոլորված վերադառնում էր տուն, կան-
չում որդուն՝ Ռուշանին, նստեցնում գոգը, և մատները նրա
մազերի մեջ կոխելով, շոյում, հարցնում, Թե սոված չի՞...
Հարցնում էր, աչքերը հառում մաքուր ավյած գետնին, որի
պատկերն ախքան ծանոթ էր, որ կնկատեր, եթե մի շյուղ էլ
ընկած լիներ:

Ռուշանը մոր մոտը շատ չէր մնում, ծլկվում էր կամ
փողոց, կամ այգի: Պառավը նայում էր նրա հետևից և ապա
20 ինքն իրեն թոնթորալով, որ նստել է պարապ, վեր էր կենում
անխուսափելի դարձած աշխատանքն անելու:

Մի փոքրիկ տուն ունեին և տան մոտ՝ պարտեզ, որի մի
մասը բանջարանոց էր: Տարին բոլոր Ունանը պարտեզից
դուրս ուրիշ տեղ աշխատանքի չէր գնում: Թեկուզ պարտեզը
փոքր էր, ծառերը ծեր, մամուռտած փշակներով, բայց Ունանի
համար աշխատանքն անպակաս էր: Քանդված ցանկապատն
էր նորոգում, շորացած ճյուղքը կտրում, ծառի տակը փորում
և մատներով փափկացնում հողը, ավելորդ խոտերը պոկո-
տում,— մի խոսքով պարտեզն ու բանջարանոցը նույնքան
30 մաքուր ու խնամքով պահում, ինչքան կինը՝ Զանին, դուռն
ու բակը:

Եվ ամեն տարի ծառերի ճյուղերը ծանրանում էին խնձո-
րից ու տանձից, Ունանը փայտյա հենարանները մեկ այս
ճյուղին էր դնում տալիս, մեկ՝ այն: Ագռավ ու կաշաղակ, ծիտ
ու ծիծեռնակ խմբերով ուրիշ պարտեզներից հավաքվում էին,

որովհետեւ այստեղ և՛ քար քցողն էր քիչ, և՛ խնձորներն էին համեղ:

Նրանց միակ կովը, պողը կոտրած Նարգիզը, սերվում էր այն նախշուն երինջից, որ Ջանին, որպես օժիտ, բերել էր Բաբի Օհանի տնից: Ամեն իրիկուն նախիրը գալուց կովը դարպասի մոտ բառաչում էր, Ռուշանը բակից ձայն էր տալիս հորը:

— Ապի՛, Նարգիզն եկավ:

Հայրը կանաչ խոտի մի կապ թևի տակ, պարտեզից բակ էր մտնում, խոտը դնում գետնին և մոտենում դարպասը բաց անելու: Իսկ պառավ Ջանին փեշերն այնպես էր վեր քաշում, պղնձե մեծ կովկիթը մի քանի անգամ չվանում, ասես բակում տասը կթի կով էր կապած: Մինչև Ջանին կիթը վերջացներ, Ունանը շոյում էր կովի ճակատն ու վիզը, իսկ որդին կանաչ խոտը մանրիկ փնջերով մոտեցնում էր Նարգիզի թաց դեշին:

Կովը տեղաց անելուց հետո Ջանին թեյ էր քցում, իսկ Ունանը տղայի հետ խոսում էր այն մասին, թե վաղը ո՞ր մարգը պիտի ջրվի: Եվ երբ Ռուշանը հոր խոսքը կիսատ թողած փողոց էր վազում, Ունանն էլ չուխան ուսերին քցած դուրս էր գալիս, դարպասի քարին նստում, մինչև Մեծլումն էլ երևար: Դրկիցներն ականում էին զրույցը, ամեն մարդ իր դարպասի քարին նստած:

Օրերը խաղաղ էին անցնում, մանավանդ ցերեկը, երբ Ռուշանը դպրոց էր գնում: Ջանին նստում էր բակի կեռասենու տակ, գուլպա գործում կամ կարկատան անում: Մտերն ուրախ ճովողում էին, երբեմն գետնի երեսով թռնում: Ջանին գործում էր գուլպան, քթի տակ դնդնում մի երգ: Կատուն նրա փեշերի վրա փռվում էր, ննջում ու երբ բեզարում էր ննջելուց, թաթերով կծիկի հետ էր խաղում: Իսկ Ջանու աչքերը հոգնում էին ճաղերին նայելուց և գլուխը կախ էր քցում կրծքին:

Եթե պարտեզի դռնակը բացվեր կամ մի հարևան տուն գար, Ջանին տեղից վեր էր կենում, փեշերը թափ տալիս և բարկանում կատվի վրա:

— Մի՞ծ ուտող երեխի պես փեշիցս կա՛խ ընկի:

Եվ աչքերը տրորելով մոտենում էր եկողին, բարի ժըպտով ասում:

— Էս նինջը որտեղից եկավ, հաղթեց ինձ:

Երբեմն էլ ինքն էր գնում պարտեզ: Երկուսով նստում էին վարունգի թաղի մոտ, Ունանը շիբուխն էր լցնում, իսկ Զանին գուլպայի մատերը խաղին հագցնելով, զրույց էին անում: Զարմանալի սեր ու հաշտութիւն կար նրանց միջև: Երբ պառավի աչքովն էր ընկնում ամուսնու մաշված արմունկը, զրույցը կիսատ թողնելով ասում էր.

— Իրիկունը մի քիչ շուտ պառկի, ըստով էդ արմունկդ կարկատեմ... Ճրագի տակ աչքս չի տեսնում, որ ասեղը թելեմ:

10 — Դու էլ շատ մի գուլպա անի: Տուր թող Մեծիւմի հարսերն անեն...

Բայց և այնպես իրիկունը նա մի քիչ կանուխ էր պառկում, իսկ Զանին կովը կթելուց հետո կարկատում էր արխալուղի մաշված արմունկը:

Ինչպես ճնճղուկների կայտառ երամը կհարձակվի կեռաննու վրա, այնպես էլ դպրոցական ընկերների իր խմբով Առուշանը, երբ տուն էր գալիս, մայրը շէր թոնթորում, եթե նրանց ոտնաձայնից հավ ու թուխս իրար էին անցնում, վշկշում, թռնում պատուհանի ու ցանկապատի վրա, եթե երեխաները ձեռք էին տալիս բակի ու սրահի իրերին, քցում, նույնիսկ կոտորում: Սրտաշարժ համբերատարութեամբ պառավը կուսնում էր և գետնից հավաքում թղթի, փայտի կտորտանքը, որ բերում էին նրանք իրենց հետ: Եթե պարտեզ էլ փնային, Զանին գիտեր, որ աչեւորը չէր տրտնջալու: Ու միայն նրանց հետեից կանչում էր.

— Երեխեք, սոխի մարգերը կոխ շտաք...

Օրերն իրենց խաղաղ ընթացքը փոխում էին, երբ դարպասի երկաթե կոշնակը ծեծում էին, և մի ձեռք մեկնում էր ծրարը: Ռուշանը եթե տանն էր լինում, ամենից առաջ նա էր վազում և նամակը վերցնում:

30 — Անտոնիցն է... տես ինչ մեծ-մեծ է գրել: Վաղոն էսպես չի գրում, նրանը իսկի մեր ուսուցիչն էլ չի կարդա...

Պարտեզի դռնակը բացվում էր, և Ունանը բահը ձեռքին մտնում էր:

— Բահն ո՞ւր ես բերում: Անտոնն է գրել... Քոռանամ, էս նրա ձեռքն է:

Ունանը դողդողալով ծրարը բաց էր անում, մինչև Ռու-
շանը նրա՝ թերով կապերպած, մի ապակին ճաքած ակնոցները
տնից բերելու։ Ծրարը բացելուց հետո մատները դողում էին,
երբ հանում էր նամակը, ակնոցները հագնում քթին, գիրկապ
անում։ Ռուշանը վիզը մեկնում էր, աչքը քցում նամակին,
բարձր կանչով նա ընդհատում էր ընթերցումը, եթե հայրը
սխալ էր կարդում։

«...Իմ աշխատանքին եմ, նույն քաղաքում։ Հետևեք Ռու-
շանը վաղ սովորի։ Եթե արձակուրդ ստացա, կգամ ձեզ մոտ
կարճ ժամանակով... Վաղոն Մոսկվա է, նրան նշանակել են 10
պոլկի կամիսարու նախի գուլպեքը ստացել եմ. ինչո՞ւ ես չար-
չարվել, էստեղ էլ կա... մնամ...»։

Ու նամակը վարդալուց հետո Զանին պիտի առներ, նա-
յեր, աչքերը պիտի ջրակալեին։

— Ի՞նչ ասեմ Բարի Օհանին... Մեզ խավար թողաց։ Բա
գիր չիմանա՞ս...

Եվ նա դեռ երկար պիտի նայեր անհասկանալի գործին,
նշաններին, պիտի լարեր տեսողությունը և փնտրեր այնպի-
սի բան, որ միայն ինքը կարող էր տեսնել։

Ապա հանում էր Անտոնի՝ պատից կախված նկարը, սրը- 20
քում փեշով, թեկուզ ապակին պլավում էր։ Երբեմն նա մեղմ
երգում էր, եղունգով քերում շրջանակի վրայի աղտոտ բծե-
րը։ Անտոնի նկարը տեղը կախելուց հետո, մեծ որդու՝ Վա-
ղոյի նկարն էր վերցնում։ Նրան նայելուց Զանու դեմքի ար-
տահայտությունը փոխվում էր։ Վաղոն ավելի կանուխ էր
գնացել, մոր հիշողության մեջ որդու շատ հետքեր ավերվել
էին, ու միշտ մոմոտում էր հին վերքի ապին։

Ոչ միայն այդ երեկո, այլև մյուս օրերը խոսակցու- 30
թյուններում նամակի շուրջն էր։ Պատահում էր, մանավանդ Զանու խընդ-
րանքով, որ Ունանը նամակը սնդուկից հանում էր ու մի
անգամ էլ կարդում։ Այդ երեկո նրանք թեյը սառած էին
խմում, իսկ Ունանը միշտ շորերը հանելուց էր նկատում, որ
ակնոցները դեռ քթին են հագցրած։ Ու երբ Զանին ճրագը
հանգցնում էր, մթնում շորերը հանում (այդ նրա սովորու-
թյունն էր՝ այն օրից, երբ հարս եկավ. ոչ ոք երբեք լուսով
չէր տեսել նրան շոր հանելուց կամ հագնելուց), պառկելուց

առաջ մի անգամ էլ մոտենում էր Ռուշանի վերմակը շտկում. մթնում երկու պառավ դեռ երկար էին քշվելում, մինչև Ունանը հորանջի և կողքին դառնալով կնոջը պատվիրեր իրեն կանուխ զարթեցնելու:

— Տանձիքը պիտի ջրվի՜... էգուց ջրի հերթը մերն է...

Իսկ պառավը դեռ միտք էր անում... ուրեմն գուպաները ստացել է... իր գործած գուպաները, ձյունի նման փափուկ ու սպիտակ... Հասել են, գուպաները գնացել են ու հասել Անտոնին... Ուրեմն կարոտ կա, որ ասում է, թե ինչո՞ւ ես ուղարկել, նեղություն ես քաշել... Անտոնը հենց փոքրուց էր սրտով: Մի անգամ փուշ էր մտել Զանու ոտքը... մրմռում էր ու ինքը ասեղի ծայրով ուզում էր փուշը հանի... Երբ գլուխը վեր հանեց, Անտոնը հարցրեց, թե ցավը կտրե՞ց, նանի... Վաղոն էլ էր ջիգյարով... Լեզուդ պապանձվի, ինչո՞ւ ես նրան ջոկում Անտոնից... էն որ շէր թողնում իրեն ալյուրի պարկը շալակի: Ունն առավ ու մի շնչում ջաղացից տուն բերեց... է՛հ, հիմա տեսնես քնել ե՛ն... Զէ, ճաղաք է, ո՞վ գիտե երբ են քնում... էդ լավ չի, որ գորքի վրա է... Կոխվ կա, պատերազմ կա... Մի բան չպատահի՞, մի բան չպատահի՞...

20 Պահարանում շարած պղնձե ափսեները զրնգացին... կատուն էր: Լիզում էր ու վեր քցեց:

— Փի՛շտ,— ձայն տվավ Զանին: Կատուն հեռացավ: Նրա մտքի թելը կտրվեց: Հիշեց, որ երեկոյան ափսեները չի լվացել սամավարի ջրով:

Ռուշանը քնի մեջ ծանր էր շնչում: Մայրն ականջ դրեց ու վեր կացավ բարձր շտկելու Ու երբ գրկեց գլուխը, երեխան քնի մեջ շրթունքները շարժեց ու խոր շնչելուց հետո նորից թանձր քուն մտավ... Մայրը համբուրեց նրան ու, բոբիկ ոտքերը մթի մեջ լզույշ փոխելով, հասավ տեղը:

30 — Ռուշանը... Հանկարծ կատուն չգնա, դռին նստի... էգուց արևոթին ասեմ փենջարան ճիլոպով ծածկի... էնտեղով է մտնում, թե չէ դուռը փակ է... Ռուշանը... Կմեծանա... Ապրեմ էնքան, մինչև նրա կանաչ-կարմիրը կապեմ, իմ ձեռքով մի փափուկ բարձ լցնեմ...

Զանին հիշեց, կոտրած կարասի մեջ պահած բմբուլին վաղուց չի նայել... ցեց մտած չլինի՞: Հետո միտքը սահեց,

ինչպես հանդարտ լողացող ամպի քուլա... Հիշեց Ռուշանի խոսքը, երբ ինքը հավերին կուտ էր տալիս:

— Նանի, որ մեծանամ քեզ համար ինչքա՞ն հավ եմ առնելու...

Ու քունը թեթև փետուրի պես իջավ Ջանու հոգնած կուպերին:

Արևը մայր էր մտնում:

Ջանին գուլպան ձեռքին նստել էր կեռասենու տակ: Կաշաղակներն ու ծտերը թռչկոտում էին ճյուղից ճյուղ, կտցահարում կասկարմիր կեռասը: Երբ նրանց աղմուկը սաստկանում էր, Ջանին կողքին դրած բարակ ճիպոտը ճոճում էր, «հուշ» անում... Ծտերն ու կաշաղակները փռուալով թռչում էին, պահվում մյուս ծառերի ճյուղերին ու հետո նորից մեկ-մեկ հավաքվում... Կտուրի վրա, բնի կողքին կանգնել էր ծեր արագիլը ու պլշած նայում էր, երբեմն գլուխն այս ու այն կողմը դարձնում: Ջարմանո՞ւմ էր կաշաղակների հանդգնությանը, թե զայրացած էր, որ անհանգստացնում են պառավին,— միայն երբ Ջանին ճիպոտ էր վերցնում, արագիլն էլ թևերն էր թափահարում, կարծես ինքն էր քշում աներես ծտերին:

Հանկարծ արագիլը վիզը երկարեց, դժվարությամբ թևովին արավ ու թռավ: Հենց այդ վայրկյանին մեկը մոտեցավ դարպասին, կոշնակը ծեծեց.

— Ջանի մոքիր, դուռը բաց արա, աչքալուս եմ բերել...

Պառավին թվաց, թե ծնկները պոկվեցին: Ու քիչ մնաց ընկներ... Գուլպան ձեռքից սահեց գետնին: Պարտեզի դռնակը բացվեց, և Ռուշանը գնդակի թափով վազեց դարպասի կողմը: Ու հեկհեկ ներս ընկավ. ներս մտավ Մեծլումի հարսը:

— Ջանի մորքուր... Անտոնը, ձեր Անտոնը հրեն գալիս է... Ֆայտոնում նստած: Աչքալուսս տուր... ես բուրդն էի լվանում, մին էլ Ֆայտոնը կամրջի գլխով անցավ: Տեսնեիս ու ճանաչելուս մին եղավ: Հրես որտեղ որ է ձենը կլսվի... Ասի բուրդին նայեք ես վազեմ... Թե որ չէի՝ ճանաչել, էն ա աչքալուսս...

— Ռուշա՞ն, ա՛յ ալևոր...

Ռուշանը չկար: Մեծլումի հարսի հենց առաջին խոսքից

նա դուրս էր վազել: Պարտեզի դռնակը բացվեց, երևաց Ունանը: Մերոնին մի վայրկյան զարմացած նայեց:

— Անտոնը՛, ա՛յ մարդ,— իսկ Մեծլումի հարսը ձեռքով հասկացրեց, որ աչքալուսն ինքն է բերել: Մերոնին քայլերն արագացրեց, շապիկը կոճկելով: Լսվեց զանգակների ձայնը...

Վաղուց, շատ վաղուց պարտեզի դռնակը կիսաբաց չէր մնացել... Ստվերում նստած հորթը վեր կացավ ու կամացուկ ներս մտավ երբեք չտեսած մի աշխարհ, ուր աճում էր համեղ և մսոտ տերևներով կաղամբը:

10 Կառքը դարպասի մոտ կանգնեց: Ներս մտավ հաղթանդամ մի տղամարդ ու ներս մտնելով դիպավ դարպասի դռներին, կոշնակը թույլ զարկեց: Նա գրկեց Զանուն. պառավի ոտքերը գետնից կտրվեցին: Անտոնի աչքին մայրն ավելի փոքրացած երևաց, սմբած, ու թեթև բաբուլի նման գրկեց վեր բարձրացրեց:

— Նանի, ո՞նց ես...— մոր դողացող շրթունքների համբույրը չոր տերևի նման հպվեց որդու այտին: Զանին մի վայրկյան աչքերը փակեց և մանկան նման գլուխը հենեց Անտոնի կրծքին: Ու հանկարծ արցունք կաթեց:

20 — Նանի՛...

— Հա, քեզ մատաղ,— իսկ մայրը մեղմ ժպտում էր: Անտոնի աչքին հոր տունը փոքրացած ու ցածրիկ երևաց, սանդուղքները՝ բարա՛կ ու մաշված: Ու մտածեց,— Կդիմանա՞ն, եթե բարձրանա արահը:

Հարեանները հավաքվեցին: Ռուշանը հուլի նման ֆոռոս էր, մեկ փողոց դուրս վազում, մեկ տուն, նորից մոտենում եղբորը, վազում ու նրա խրերը տնտղում:

— Օ՛... Մեծլում ապի... պառավել ե՛ս:

— Է՛հ, այ որդի... Աչքերիցս եմ խեղճ, թե չէ կոներումս

30 հլա ուժ կա:

Անտոնը նրա թևը բռնեց, մտավ ու բարձրացրեց սանդուղքով: Ունանը հետևեց նրանց: Բարձրացան և սլոխները: Հայրը զարմացած լսում էր: Մի՞թե դեռ հիշում է որսորդ Ավուն... Հարցնում է, թե բժիշկը քանի անգամ է գլուղ գալիս, ինչպես են ցորենը մաքրում... մաշինից է հարցնում:

— Ապի՛ր, բա ե՛րբ են բերեկու լույսը,— հարցրեց Անտոնը:

— Ինչը՞,— և ավելի մոտեցավ նրան:

— Էլ եկտրականը, էն, որ ձորում շինում են...

— Եսի՛մ ինչ են շինում ձորումը... Ո՞վ է էնտեղեք գնացողը,— սրտենդած պատասխանեց հայրը: Որտեղից գիտեր նա... Հիմա երեկ մտքում հանդիմանում է հորը, թե ես հեռու քաղաքում եմ ապրում, բայց գիտեմ, թե ձորում ի՞նչ են շինում... Ինքը նրան իր նամակում աշդ մասին ոչինչ չի գրել:

Զանին ներս ու դուրս էր անում: Երբեմն կանգնում էր 10 որդու մոտ, թեկուզ մտքում թեյ ղնելու հույսն էր կամ մի այլ գործ: Եթե Անտոնը նրան էր դառնում մի հարցով, Զանին բարակ դողացող ձայնով պատասխանում էր, ավելացնելով. «Հա՛, քեզ մատաղ...»: Մեծլումի հարսը չլիներ, նա երեկ դեռ շատ կփնտրեր շաքարամանը:

Նարգիզն եկավ, դռան մոտ բառաչեց, Զանին կովկիթն առանց լվանալու իջավ սանդուղքով, նրա հետևից՝ Ունանը: Երբ կովի երկրորդ բառաչին հորթը պոչը ցցած դուրս եկավ պարտեզից, երկուսով իրար նայեցին:

— Կավ, անցել է:— ասաց Ունանը և սկսեց Նարգիզի ճա- 20 կաւը քորել:

Պառավ արագիլը զարմացած նայում էր բակին. երբ սանդուղքով իջնում էին ու բարձրանում, վախեցած հետ էր քաշվում, մոտենում քնին: Այդպիսի եռուղեռ նա չէր տեսել, ո՞վ էր այն բարձրահասակը, որի ծանր սապոցներից ճռռում էին արահի տախտակները:

Հարեանները մեկ-մեկ հեռանում էին: Մթնում էր: Անտոնը մոտեցավ իրերին, սկսեց կապոցներն արձակել:

— Ռուշա՛ն, պիտներ ես՞...

— Հլա չեն ընդունել...

— Գիտե՞ս որտեղ է կոմիտեն:

— Էն, որ ընկեր Սահակը նստում է, է՛ն,— Անտոնը ծի- 30 ծաղեց:

— Հա՛, էն:

— Մեր դպրոցի կողքին է,— ինքնագոհ պատասխանեց Ռուշանը, իսկ հայրն ավելացրեց.

— Իվան բեյի օթախններում...

Սերունդները նայում էին Անտոնի իրերը. մի բարձ էր, փափուկ վերմակ, մի երկու կտոր շոր, գրքեր, զանազան մանրուք: Զանին միտք էր անում, թե Անտոնն ինչ գործի է քաղաքում, որ լավ ու հարուստ զգեստ էլ չունի: Մեկ էլ հանկարծ դարձավ Ռուշանին.

— Իվան բեյի օթախները դու ո՞րտեղից ես ճանաչում...

— Ե՛ս,— մանկան ինքնագոհությամբ պատասխանեց տղան,— հլա մեջն էլ եմ մտել... Տակին պիտենքների շտաբն է, վերը ընկեր Սահակն է նստում: Հլա մի անգամ էլ հարցրեց, թե նամակ չկա՞ աղբորիցդ,— ու հորը դառնալով ավելա-
10 լացրեց,— ապի, էնտեղ մեծ թմբուկ կա, ա՛յ էսքան...

Ռուշանը թևը բարձրացրեց:

Դարպասը նորից ճռռաց: Մի քանի հոգի ներս մտան: Անտոնը մտնեցավ նրանց, սանդուղքի գլխին մեկին գրկեց ու համբուրեց, ապա ամուլ: սեղմեց դեպի իրեն մեկնած ձեռքերը:

— էս քանի ժամ է, որ երեացել ես մեր երկրի սահմաններում ու չես ներկայացել մեզ,— դարձավ նրան առաջին
20 բարձրացողը և ավելացրեց,— դա՛, բրատ, դու էլ ես պառավել...

Ռուշանը ճանաչեց ընկեր Սահակին:

— Ինչի՞ եք մինչև հիմա զարթուն,— դարձավ նրա ծերունիներին:— Մայրի՛կ, տեսնում ե՞ս ինչ տղա է դառել:

— Հա՛, քեզ մատաղ...

— Դե ի՞նչ ունես, բեր նանի՛, թաքուն տեղ պահած կլինես:

Պառավը ուրախ սենյակ մտավ, սնդուկը զնգաց, ապա գոփնոցը քոնած մոտեցավ օջախին: Շեմքի մոտ նստել էր
30 Ունանը և զննող հայացքով նայում էր մեկ Անտոնին, մեկ Սահակին ու նրա ընկերներին: Նրանք երբեմն ուսերեն էին խոսում, Անտոնն ավելի հաճախ. ու բոլորովին օտարի էր նմանվում նա այդ բոպեին, ասես քորիկ ոտներով, երեսին քերծվածքն անպակաս երեխան չէր... Ի՞նչ մարդիկ են նրա ընկերները... Եվ ո՞րտեղից է այդ ընկերությունը... Թե հին

ճանաչներ են, ինչո՞ւ մի անգամ Սահակն իրենց տուն հյուր չի եկել:

Անտոնը ծոցից թղթի կտոր հանեց, կռացավ վրան, մյուսները գլուխները մոտեցրին: Մատիտով գծում էր, սևացնում... պատմում էր, իսկ Սահակը գլխով նշան էր անում: Ունանի աչքին ընկավ Անտոնի ճակատի ապին, որ կռանալուց ուռել էր... ինքը շաղացումն էր, մեկ էլ խաբարը բերին, թե ծառից ընկել է... Հիմա տեսնես ի՞նչ գործի է... ինչի՞նք է, աղվակատ է... Ինքն ի՞նչ իմանա, միայն եկողներից միշտ լավն է լսել: Գուցե ինքը լավն է, իսկ այդ դարիւր մարդիկ, նրա ընկերները... Հը՞, ով գիտե... Աշխարհն այնպես խառնովեց, այնպես բորան եղա՞վ, և քցեց որսեղից որսեղ... Ոչ մեկն էլ մի նշան, մի մեղալ չունի, որ ինքն իմանա, թե ով է ումից մեծավոր... Սահակի պաշտոնն է բարձր, թե որդունը... Սահակն իր ոտով եկավ, ուրեմն... թե մեծավոր են, ինչո՞ւ հարցրեց, թե ժողովուրդը ոնց է ապրում: Երևի թաքուն քրննիչ է Անտոնը, քաղաքից ուղարկել են: Հալբաթ մեծ զորու-թյուն ունի:

Իսկ Անտոնն ընկերներին պատմում էր այն մեծ ճանապարհի մասին, որի կառուցման խնդիրը դրական լուծումն էր ստացել և որը հետ ընկած գավառը միացնելու էր երկաթգծերի գլխավոր մագիստրալին: Նա խոսում էր քարհանքների մասին, գավառի խիտ և անանցանելի անտառների օգտագործման մասին: Այդ բոլորը քանի անգամ քննության էին առել Սահակը, նրա ընկերները... Իսկ Անտոնը պատմում էր վերջին նորութունները, գործի մանրամասնությունները, որ անհայտ էին շրջանի ընկերներին:

Ջանին մի անգամ կամացուկ ասաց.

— Անտոն, սմավարը սառչում է՝... փետով եմ քցել,— բայց նրանք չլսեցին: Ունանն էլ պառավին հանդիմանեց.

— Մի երկու կտոր տաշեղ քցի... Տեսնում ես պլան են քաշում... խոսում են:

Հանկարծ Անտոնի աչքն ընկավ Ռուշանին, որի գլուխը ծանրացել էր ձեռքերի վրա, մեկ ննջում էր, մեկ աչքերը լայն բաց անում, միտքը վարում՝ նրանց ասածներից մի բան հասկանալու:

— Գնա՛ քնի, Ռուշան,— ասաց Անտոնը:

— Քոտնս չի տանում,— ու տեղում շտկվեց: Զանին առիթից օգտվելով սամավարը դրեց սեղանին: Զրույցը հանդարտվեց, մոտեցան սեղանին: Ունանը տեղից վեր կացավ ու նստեց իր անփոփոխ տեղը՝ սեղանի ծայրին:

— Ռուշան, Անտոնը որ քեզ հետը տանի, կգնա՞ս,— հարցրեց Սահակն այն աշխույժ տրամադրությամբ, որպիսին ունենում է աշխատանքից հետո հանգստացողը:

10 — Կգնա՞մ,— կտրուկ պատասխանեց Ռուշանը և շնկատեց, որ սամավարի հետևից իրեն հառած մոր աչքերը զարմանքից լայնացան:

— Որ քեզ տանի, ի՞նչ ես դառնալու...

— Միլիցիա,— լուրջ ասաց տղան:

Սահակն ու Անտոնը ծիծաղեցին, Ունանը ժպտաց նրանց ծիծաղի վրա, իսկ Զանին ձեռքը մեկնեց սամավարի ծորակին ու սառավ:

20 — Աչքդ վրան պահի, չես տեսնո՞ւմ,— ասաց Ունանը, ձեռքով ծորակը շրջելով: Բաժակը լցվել էր ու ջուրը թափվում էր սեղանին: Զանին շփոթվեց, և նրա թորշոմած դեմքը պղնձագուլյն դարձավ հուզմունքից:

... Ուշ էր, երբ նրանք գնացին:

— Նանի, տեղերս քցի... է՛, ապի, դու ոնց ես... Մազերդ սպիտակել են, բայց էլի պինդ ես:

— Ինչ դժար գործի ենք որ...— պատասխանեց հայրը և դարձավ կնոջը,— թախտին քցի տեղերը: Էն պատռահանն էլ փակի. լուսադեմին քամի է վիհում:

— Նանի, դու ոնց ես... Բա չես բեզարել, էսքան որ աշխատում ես:

30 — Նանին քեզ մատաղ...

— Բա վաղոյից չես հարցնո՞ւմ:

— Հը, բան կա՞,— ու բարձր մնաց ձեռքին:

— Ամուսնացել է,— ժպտալով ասաց Անտոնը:

— Արի՛ է, այ ալևոր,— կանչեց Զանին,— հարսը լավ տնի՞ց է:

— Ի՞նչ տուն, նանի: Ամհեր, անմեր մի ոռու աղջիկ է...

— Ռո՞ւս:

Անտոնը ծխախոտի տուփը դրեց կողքին ու շուլալվեց վերմակի տակ:

— Օխա՛յ... էսպես փափուկ տեղ վաղուց է չեմ քնել... Նանի, Սահակն առավոտ կանուխ է գալու, միասին տեղ պիտի գնանք: Զայր կանուխ կքցես... — ու գլուխը ծածկեց վերմակի ծայրով:

Ունանն էլ պառկեց: Միտք էր անում ծերունին, թե էս ի՞նչ մարդիկ են... Զհարցրեց, թե բաղը ոնց է, ծառերը, հողը... Տան ապրուստի, մուլքի կողմանից... ոնց որ մի դռնաղ: Իսկ փոքրուց էդպես չէր... Ոնց փոխվեց, հը՞... Մառերն ո՞ւմ պիտի մնան, — ու նրա միտքն ընթացավ ծանոթ ճանապարհով, դռնակը քաց արեց, — ջրի բանդը պիտի կալնել... Անտեր շները գալիս են լտբու մարգերը կոխ տալի... 10

Պառավր ճրագի տեղը փոխեց: Աչքը դարձյալ ընկավ Անտոնին, անխռով քնել էր: Ու շա՛տ մաշված, այտերը փոս ընկած թվաց նրա աչքին Անտոնի հոգնած դեմքը: Մայրը կամաց հառաչեց, կոացավ նրա կոշիկներին նայեց, գոգնոցի ծայրով փոշին սրբեց: — Վաղո՞ն պսակվել է: Շրջանակի միջից մի գույգ աչքեր նայում էին մորը: Իր ասածը չեղավ... է՛, ինչ թաքուն մտքեր ունե՞ր Զանին անդրանիկ որդու հարսանիքի հետ կապված: 20

Ծրագը ձեռքին մայրը մոտեցավ Ռուշանի վերմակը շրտկի, ամեն օրվա պես: Ռուշանը քնաթաթախ աչքերը քաց արեց ու ծոր տվեց...

— Հիմա հո չեմ գը-նո՞ւմ... որ մեծանամ, էն ժամանա՛... 30

Մայրը կոացավ, ճակատը համբուրեց ու ականջին շշռն-շաց.

— Բա ես՞, բալիկ...

— Իու ապորը մոտ մնա... էնքան համա... — խոսքը թե-րի մնաց, աչքերը փակվեցին:

Մայրը մի պահ նայեց նրան: Ծրագը ձեռքում դողում էր: Երեխան քնի մեջ ժպտաց: Եվ անլուծելի առեղծված դարձավ այդ ժպիտը մոր համար:

Զանին ճրագը հանգցրեց:

ՎՃԻՌԸ

Այն սենյակը, որի դռան փակցրած ազդն արգելում է առանց զեկուցման ներս մտնել, փակ է միայն կիրակի և տոն օրերը: Իսկ շոգ ժամանակ դուռը առավոտից մինչև երեկո քաց է: Երկար է ու նեղլիկ, առաստաղը ցածր, տեղ-տեղ ծեփը թափված: Դիմացի պատի մոտ դրված են փայտե հասարակ մաշված աթոռներ: Մինչև դուռը խիտ շարված են շառնգած նստարանները:

10 Մի թեթև շուք էր տալիս առաստաղից կախված փարթամ կանթեղը, պղնձյա մոմակալներով, որոնք միացված էին ապակյա ուլունքների շղթաներով: Այդ կանթեղը գործածության պիտանի չէր և չէր մերվում սենյակի ընդհանուր տեսքին: Մնացել էր հնուց, և իբրև անգործադրելի ինչ, թողել էին տեղը:

Այդպես է շրջանային ժողդատաբանի սենյակը, ուր այն առավոտ, երբ քննվելու էր սովորական գործերից մեկը և արձակվելու վճիռ, ինչպես պատշաճ է օրենքի ոգուն,— այն առավոտ փայտյա նստարանների վրա տեղավորվել էին մի քանի հոգի և մինչև դատավորների գալը իրար հետ զրուցում էին:

20 Առաջին ներս մտնողը դատարանի քարտուղարն եղավ, ձողի նման բարակ մի մարդ: Նրա փոքրիկ գլուխն անշարժ միացված էր իրանին, այնպես որ աչ ու ձախ նայելուց ամբողջ իրանն էր դարձնում, ինչպես բուկուռացքով հիվանդը:

— Ուտքի՛,— ասաց քարտուղարը և տեղում մեխվեց: Մի վրին կանգնելուց թաշկինակը քցեց:

Քարտուղարը առաջներում հաշտարար դատարանի գրա-

գիր է եղել: Նրա համար ամենից հաճելին այն հրամանն է, որ արձակում է ինքը, երբ դատավորները գալիս են և կամ թե նախագահը կարդում է վճիռը: Այդ ընդհանուր նրա դիմքն արտահայտում է խորին պատկառանք նույնիսկ դեպի այն պառուզան, որ ունենում է դատավորը վճռի ընթերցման ժամանակ: Ասում են, որ ինչքան էլ երկար տևի ընթերցումը, նա աչքը չի թարթում:

— Աղլուխդ վերցրո՛ւ,— կամաց ասաց քարտուղարն առաջին շարքում կանգնած կնոջը ու դատավորների հետ միաժամանակ նստեց աթոռին:

— Քննվում է գործ №224... ըստ հայցի Մարիամ... ընդհան քաղաքացի Տոնական... — կարդաց նախագահը և դարձավ քարտուղարին, — ժանուցագրերը հանձնվա՞ծ են: — Վերջինս գլխով արեց:

Նախագահը հանդարտ ձայնով սկսեց պատմել գործի հանգամանքները: Աջ կողմը նստած ատենակալը մատիտը զարկում էր ձևկատին, կարծես դատավորի պատմածը մեխի նման նստեցնում էր գլխի մեջ:

Բաց պատուհանից երևում էր ցուցանակի մի անկյունը, վրան գրված՝ «...ես» — ի՞նչ ասել է, — մտածում էր նա: Ի՞նչ ցուցանակ է: Ինչքան էլ վիզը ձգում էր, չէր կարողանում երկու տառից ավելին կարդալ: Վերջապես չհամբերեց, կանգնեց, ձեռքը մեկնեց ջրամանին և աչքի տակով կարդաց. «շրջանային սոբես»...

— Զարմանալի մարդ է Սեթոն, — մտածեց ատենակալը, — գրասենյակը տեղափոխել է, վիվեական թողել, ու նորից տեղացի մատիտը խփել ձևկատին:

Հարցաքննությունը սկսվեց:

— Տոնականը դո՞ւք եք, — հարցրեց նախագահը: Քարտուղարը թեքեց ամբողջ իրանը, մեկին ձեռքով արեց:

— Մենք ենք, հա՛... — շատերը հատակին քսելով, մանրիկ քայլերով սեղանին մոտեցավ կարճահասակ, նիհար մի մարդ: Ամեն ինչ նրա հագին փոքրիկ էր, իր հասակի համեմատ: Բարակ գոտին մեջքն այնպես էր սեղմել, ինչպես տասը տարեկան աղջկա մեջքը:

— Ի՞նչ կասեք...

— Դե ի՞նչ ասեմ, ընկեր դատարան, բոլոր հանգամանքներին էլ ծանոթ կլինեք,— ու վիզը խեղճ-խեղճ ծռեց:— Ամոթ էլ եմ համարել վկա բերել, նրա համար, որ արար աշխարհքին է հայտնի իմ եղելությունը... Ես խնդրում եմ, որ արդարությունը պաշտպանեք, իմ մեղավորությունը երեսովս տաք... Եթե որ մի օտար դատավոր լիներ, կասեի հանգամանքներին անծանոթ է.. Ինչքան չլինի Հոռոմսի հորքիրը ձեզ պատմած կլինի իմ գլխով անցկացածը: Ինչու, քեզ էլ հայտնի կլինի, հարևանությունը որ օրվա համար կլինի:

10 Դահլիճում մեկը փոթկացրեց: Քարտուղարը վտանգ կասկածող արագիւի նման վիզը ձգեց:

— Գործի էությունը պատմի,— սաստեց նախագահը և խակույն փողմանեց իր խստություն համար:

Տոնականը փշաքաղվեց, ոտները փոխնիփոխ արեց, աչքերը գետնին քցելով, շարունակեց.

— էությունն էն է, որ երկինք գետինք վկա, ես ինձանում մեղավորություն չեմ գտնում: Էն տարին, որ ուզում էր գնա, խնդրեցի, աղաչեցի, ասի՝ էդ անվայել գործը մի անի... Հոռոմսի հորքիրն էլ պախարակեց,— դատավորը ձեռքը

20 զանգակին տարավ, բայց հետ քաշեց:

— Զլսեց: Սովի էն նեղ վախտը երկու երեխան երեսիս թողեց... Մի ամիս չքաշեց, աղջիկս սաթիլջամ ստացավ... է՛հ, կտրվի անկնիկ տունը: Մի օր էս հարևանը, մի օր էն միներ... Շնորհակալ եմ Հոռոմսի հորքորից... Շատ դեղ ու դարման արեց, զե ինչ արած, ճակատագիր էր... Գործիս միջին զագսից դրա մասին թուղթ եմ բերել...

Կինը փղձկաց, երեսը ծածկեց գոգնոցով: Տոնականը փողմանած իր խոսքից, դառնությամբ հանդիմանեց նրան.

— էս օրն էի լաց լինում է՛, Մարիամ,— և ինքն էլ հուզվեց, կնոջ անունն ասելուց, ձայնը դողաց:

30 — Քաղաքացի Տոնական... Մասնավոր խոսակցությունով մի ընդհատեք... Շարունակե՛ք...

— Հա՛, էն խոսքն էի ասում, որ...

Նախագահի համար էլ օտարոտի էր նրան անվանել «քաղաքացի Տոնական»: Ամբողջ շրջանը հայ ու թուրք, մեծ ու փոքր նրան ճանաչում և կանչում էին նալբանդ Տոնո: Հրա-

պարակի թթենու տակ նրա տեղն էր: Օրնիբուն գլուխը քաշ աշխատում էր, փոքրիկ զնդանի վրա նալ տափակացնում, ծակոտում, ծուռը հարթում, մեծը փոքրացնում, մեխի ծայրը սրում: Մառին խրած ցցերից նալների շարանուկներն էին կախած, ձիու նալը ջոկ, եզանը՝ ջոկ: Իսկ մեխը փայտե աղկըղների մեջ էր, դարձյալ ըստ տեսակների՝ մաշինի տափակ մեխ, տեղական մեխ:

Նրա համար տոն ու կիրակի չկար: Մինչև մութն ընկնելը զբոսնե՞հ հա՛ զբոսնե՞հ դարձում էր նալին ու մեխին: Եթե անձրև լիներ կամ ձյուն գար, Տոնոն զնդանը տեղափոխում էր դիմացի իջևանատան դարպասի տակ և կոտորած մանղալի կրակը թեժ անելով դարձյալ աշխատում, երբեմն ձեռքերը կրակի վրա պահելով: Օրվա որ ժամանակն էլ լիներ, ինչպիսի ձի բերեին,— այդ փոքրիկ ու վտիտ մարդն առանց վախի կռանում էր սմբակի վրա, նույնիսկ երբ ձին ուժ էր անում աքացի տալու:

Տաք ու դուրեկան լուսթյան մեջ Տոնականը հանդարտ ձայնով շարունակեց իր պատմությունը, կարծես լսողները պատի տակ արևկող արած իր ընկեր հարևաններն էին: Իսկ ատենակալը մտածում էր, թե ինչպես կարելի է օգտագործել առաստաղից կախված կանթեղը:

— Վեր կացավ գնաց,— շարունակեց Տոնոն,— անցկացավ մի տարի: Դիմացա, ասի ինչքան չլինի մայր է, սիրտ կանի, կգա երեխու վրա... Մի օր էլ խարարը Գյանջու կողմերից եկավ, թե էն, ասելն էլ ամոթ է, սիրեկանին բաց է թողել, մի ղինվոր տղի հետ գնացել է Բաքու... Կարելի է ճանաչեք Առուշանենց Անդոնին... Նրա ձեռքով մի նամակ ուղարկեցի... էն տարին ճանապարհները նոր-նոր բացվում էին:

Տաք հովը քաց պատուհանից ներս էր բերում այն անորոշ աղմուկը, որ հատուկ է գարնան պայծառ օրին, աղմուկ, որ առաջանում է թռչունների ճովողյունից, սարերում հերկող գյուղացիների հորովելից, այգիներում հող քանդող մշակների երգերից և էլ ո՞վ գիտե, ինչպիսի ձայների խառնուրդից:

Մի իշամեղու թևերն արևի տակ փայլփլեցնելով, բզզալով ներս մտավ, պտույտներ արեց, թևով դիպավ կանթեղի

ապակյա շղթաներին և ուլունքներից բարակ փոշի մաղեց ու տեսնելով, որ իր տեղը չի, դժգոհ դուրս թռավ նույն պատուհանից:

Աջ կողմը նստած ատենական աշքի տակով հետևեց իշամեղվին, տեսավ կանթեղն ու զարմացած նայեց խորը, հետաքնին հայացքով, կարծես կանթեղից դարձյալ հարցնում էր, թե ինչո՞ւ է կախված:

10 — Անդոնին էլ ապսպարեցի, թե կտանես վտաս, իմ կողմից էլ կասես, թե ես էլի առաջվանն եմ, իմ ջուրն ես, իմ արխովը գնա, արուռդ հավաքի, արի... էլ պատասխան չստացա... Հա՛, հոգի ունեմ տալու, սուտը չեմ վարող ասի, Անդոնն ուղիղով ինձ ապսպրել էր, թե թող հույսը կտրի, հեռու ձեր երեսից, եթե ամոթ չլինի ասել, Բաքվա քաղաքում Մարիամը անառակի մինն է...

— Լեզո՞ւդ,— ճշաց և օձից խայթվածի նման ցնցվեց կինը, որ մինչ այդ արցունքները սրբել ու որդուն գրկած, աշքն առանց թարթելու նայում էր գետնին: Քարտուղարը զայրացած նայեց նրան:

20 — Քաղաքացի Տոնական, ջափավորեք ձեր խոսքերը,— հանդիմանեց նախագահը:

— Ես ներողություն, եթե օրենքին ընդունակ չի, չեմ ասի... Հա, դե ես էլ նամուս ունեմ, արհեստ ունեմ, օրվա հացի պակասությունը չեմ քաշում: Շատ միտք արի, ընկերահարևանից խորհուրդ հարցրի: Շնորհակալ եմ, Հոռոմսի հորքուրն էլ ասաց, թե մեղք ես, նրանից էլ քեզ հույս չկա, կաշող ես, գլխիդ ճարը տես: Մեղքս ինչ պահեմ, տեսա, որ տունը առանց կնիկարմատի յուր չի գնում: Երեխես ուրիշի դռանը, ես էն ծառի տակին, տաք կերակուրի կարոտ... գնացի, ամոթ չլինի ասել, վերին գյուղից մի որբեկայրի բերի... է՛հ, լավ, վատ կառավարվում ենք:

30 — Իսկ նա երեխային ի՞նչպես էր նայում,— հարցրեց ատենականը:

— Թակում էր,— տեղից կանչեց տղան:

— Քեզ խոսք չի հասնում, փոքրիկ,— միջամտեց նախագահը:

— Դե առանց էդ էլ չի լինի... Ինչքան չլինի խորթ մայր

է... Հալալ մորը հարցրեք՝ չի՞ թակել: Ես էլ հո մեռած չեմ... Տուն գալուց մշտական տեղեկանում էի, թե երեխին ոնց է պահել...— և ձայնը ցածրացնելով շարունակեց.

— Հարեաններդ էլ էի հարցուփորձ անում, թե ձեռքի կողմանից ո՞նց է, հո հարամ չի... Հա, աչքս երեխի վրան էր: Զեքս դատարկ տուն եկած չեամ: Իսկի էլ որ չի եղել, մի խընձոր էլ տարել եմ, ասել եմ անմեր երեխա է, սիրտն առնեմ: Ուսումնարան եմ տվել, ասել եմ ժառանգս է, ես կեղտի, թրիքի մեջ եմ ապրել, թող նա լավ օրի հասնի...

— Մարիամին դո՞ւ ես կանչել,— հարցրեց նախագահը: 10

— Կանչելը չի եղել, համա սուտ չեմ ասի, եկողով լսել էի, որ երեխի կարոտը շատ է քաշում... Ասի նա էլ չի գյար է, էսքան տարի է արանքովն անցել, թող գա տեսնի: Իմ սիրտն էլ հովություն կլինի, աչքս ընկնի աչքին, հենց մի կարճ խոսք ասեմ, թե կշտացա՞ր էս աշխարհից, հիմա ո՞ւմ օրն է լավ, ի՞նչ թե քոնը... էդպես մի խոսք ասել էի... Երկու շաբաթ առաջ, իրիկունը մթնած, տեսնեմ ըհը՛, մի կապոց կոնատակին դռնովս մտավ... Դուրս անեի, էգուց հազար բան կասեին: Ասի լավն էն է մեռելս իմ հողում թաղեմ, էս կեղտը քուչեն շածեմ... հազար մարդ, հազար խոսք: 20

Երեխան էլ շատ լաց եղավ, ես էլ, փնքն էլ...

— Շոր-բան բերե՞լ է երեխայի համար:

— Գրքեր է բերել, մի ջուխտ չաքմա, ալին-օլին:

— Պատկոմի շորեր,— տեղից վրա բերեց տղան: Նախագահը նորից զանգահարեց:

— Էսպես մի օր, երկու օր,— շարունակեց նախագահը:— Երեխի համար ասում էի համբերեմ: Զորս օր հետո, թե՛ գիտես ի՞նչ կա, Տոնո, ես քո տանը մնացողը չեմ, համա երեխեն ինձ կպատկանի, եկել եմ տանեմ: Ոնց որ ծանր քարը գլխիս քցեն... Ո՞նց թե, ես ծառ տնկեմ, պահեմ, շարշարվեմ, դու գաս պտուղը քաղե՞ս... Էդ ո՞ր օրենքին է ընդունակ: Ես մեկ ասի, նա՛ երկու. վերջը տունը դառավ կովատեղ: Երեխան էլ չեմ իմանում ոնց հեղափոխվեց... Էսպես վերջն էլ գործս ընկավ ձեզ: Հիմա իմ հույսը դուք եք, ընկեր դատարան. խղճի մտոք էս գործը քննեք, թե արդար եմ, թողեք իմ ժառանգը իմ տանը մնա: Միենույն է, այսուհե-

տե ինձ ոչ ժառանգ կլինի, ոչ մի հուսատեղ: Ես հալից ընկել եմ, շատ ապրեմ տասը տարի: Զնդանին խփելուցն եմ խմանում, որ կռնեքիս ուժը առաջվանը չի:

— Իսկ տան գույքը քաժանե՞լ եք, թե ոչ, — հարցրեց նախագահը:

— Հագի շորերը, ինչ որ հոր տնից բերել էր, բոլորը հետը տարավ... Որ ասես մի մեկս էլ չեմ վերցրել:

— Դո՛ւք ինչ կասեք:

Մարիամը նրա հակոտնյան էր: Իզուր չէին ասում, թե 10 նա փեշի տակ երկու Տոնո կպահեր: Նրա դեմքն ավելի առնական էր, քան կանացի: Եվ այդ կնճռոտ, ծալքերով ակոսած երեսի վրա զարմանալի կարմիր էին մսոտ շրթունքները: Նրա մուգ կապույտ աչքերը համապատասխան չէին կոշտացած, զրկանքից ու կարիքից թորշոմած դեմքին:

Կինը հանդարտ մոտեցավ սեղանին: Տղան մոր փեշից բռնած հետևեց նրան: Քարտուղարը աչքերը խոժոռեց տղայի վրա, գլխով նշան արեց, որ հեռանա, բայց նա մնաց տեղը:

— Ես միայն էն կասեմ, որ դրա տանը օր չեմ տեսել: Սոված չեմ եղել, բայց լավ օր էլ չեմ տեսել:

20 Եվ աչքերը գետնին գցած, շարունակեց պատմելը, կարծես խոսում էր ինքն իր հետ:

— Թե ինչից պատահեց բոլորը, ավելորդ է պատմելը: Նա իր ճանապարհով, ես իմ:— Ու հանկարծ դուխը բարձրացրեց, մի վայրկյան նայեց դատավորներին, դառնությամբ ասաց.

— Անցած տարիներս եմ ափսոսում...

Կնոջ կապույտ աչքերը փոքրացան, դառնության ժպիտը ծովոտեց շրթունքները, և մի պահ ականապիշ նայեց դատարանին, կարծես նրանցից էր պահանջում այն տարիները, որ անիմաստ կորան:

30 — Մի՞տղ է, որ հիվանդ էիր, գնացի սարից շալակով սառույց բերի՞, — լռությունը խախտեց Տոնոն ու նայեց հասարակության, ասես ստուգում էր իր խոսքի ազդեցությունը: Նախագահը զանգահարեց:

— Միտս է, — շարունակեց կինը, — բերել ես, չեմ ուրանում: Բայց դու ինձ պահել ես ո՞նց որ դափազի դուշը: Ոտս կտրած էր, ինչ արած, որ շաքար ու նաբաթ էիր տալի: Դրա-

ձից էր, որ թողի տունս էլ, երեխաներիս էլ, գլուխս առա կորա: Սիրտս մղկտում էր, որ երեխեքս միտս էի բերում: Համա որ քաշածս էր աչքիս առաջ գալի, ուզում էի էլ հեռու գնամ: Ես իմ կին հալովս, ինչքան մարդ եմ տեսել, ինչեր եմ լսել: Նեղ օրեր շատ եմ քաշել, բայց շնորհակալ եմ ընկերներից, բանվորներից և իմ դասակարգի մարդկանցից: Ինչպես մի կույր մարդու աչքեր բաց անեն, նոր էնպես էլ ես աշխարհքը տեսա: Հիմա Բալախանու կանտորումը տւրքիք եմ, իմ ժաղովներ երկուսիս հերիք է: Ինձ նման կնանիք շատ... Ընկեր դատավոր, էս էլ լավ հայտնի է, թե ինչ թիվ ենք ապրում... Եվ ես ինքս որպես դիլիգատկա լավ եմ իմանում պարտեյնի որոշը էս մասին: Երանի՜ թե էս ազատությունը կանուխ եկած լիներ:

Մարիամը շունչ քաշեց: Տոնոն զարմացած և ներքին երկյուղով նայում էր կնոջ առայլված դեմքին: Նա անճանաչելի էր դարձել: Ո՞րտեղից գիտեր այդ խոսքերը: Ինչքան խեղճ խոսեց ինքը... «Տարավ գործը...», մտքում վճռեց նա:

— Հիմա երեխիս ապագայի համար եմ մտածում,— և հաստատակամ մարդու վճռականությամբ Մարիամը մի քայլ և մոտեցավ դատավորների սեղանին:

— Ուզում եմ իմ որդին մարդ դառնա, շփվի նոր սերնդի հետը, նստի վեր կենա քաղաքումը, բանվորական շրջանի մասսաներումը: Կարելի է, թե ես լավ չեմ հասկացնում իմ միտքս, մութն եմ ասում, բայց սրտինս էն է, որ իմ տղան հոր ճանապարհով չգնա, էնպես մի գործ բռնի, որ հիշվի, շասեն, թե զուր ապրեց էս նոր ազատությունով: Նրանից բաժին չեմ ուզում, շնորհակալ եմ ինչքան պահել է...

— Ուրեմն դուք ընդունո՞ւմ եք, որ նա խնամել է ձեր որդուն,— ընդհատեց նախագահը:

— Ընդունում եմ, որ պահել է, բայց որ գաղափարի կողմից մութն է: Հիմա էլ ես եմ ուզում նրան պահել: Ես նրան ամենապերվի նվիրված գիտակից մարդը կդարձնեմ: Մի սրան էլ հարցրեք, թե որի մոտ է ուզում...— ցույց տվավ տղային մայրը:

— Ես նրա մոտ մնալ չե՞մ, — սերտածի նման կրկնեց տղան:

10

20

30

— Դատարանը որտեղ վճռեց, էնտեղ էլ կմնաս,— սաստեց նախագահը:

— Քուչումը կմնամ, էլ էն տունը չեմ գնա:

— Միլիցիայով կտանենք:

— Կփախենեմ,— ասաց տղան, որ մոր փեշը բաց էր թողել ու առաջացել դեպի սեղանը:

Քարտուղարը զայրույթից անհանգստանում էր: Նա արագ-արագ, ամբողջ իրանով մե՛կ նախագահի կողմն էր դառնում, մե՛կ երեխայի: Ունքերը մե՛կ իրար էին հավաքվում, մե՛կ բացվում:

Կարճատև հարցաքննությունից հետո քարտուղարը հայտարարեց.

— Դատարանը գնում է խորհրդակցության:

— Դե վճռի, որ նրա մոտ մնա՛մ, տես քարը որտեղիցդ կտամ,— կանչեց տղան:

Նախագահն ու աստենակալները իրար նայեցին և անցան մյուս սենյակը:

Ընդմիջումի ժամանակ քարտուղարը ազատություն տալով իր փրփրած զայրույթին, սկսեց Մարիամին հանդիմանել, որ տղային անխրատ է պահել, երես է տվել:

— Էդպես էլ լակո՞տ... դու գիտե՞ս Օրենսգիրքը ինչ է ասում դատարանում անկարգ պահողների մասին...

Քսան բոպեջից հետո նախագահը վճիռը կարդաց:

— Հանուն... ժողդատարանը քննելով գործ № 244 ըստ հայցի քաղ. Մարիամ... ընդդեմ... և ծանոթանալով գործի իրական սովյալների հետ, որոշեց. ի նկատի ունենալով, որ պատասխանող քաղ. Տոնական... տարիներ շարունակ խնամել է երեխային որպես օրինակա՛ն հայր... որ Մարիամը հեռացել է իր հոժար կամքով... որ չի ապացուցվում անշահափա՛հաս որդուն վատ խնամելը և ի նկատի ունենալով քաղ... Տոնական... բարելավ նյութական դրու՛թյունը... մերժել Մարիամի հայցն ընդդեմ... և որդուն թողնել հոր ծխի կազմի մեջ: Վճիռը վերջնական է և ենթակա...

— Շնորհակալ եմ,— շնչաց Տոնոն:

Մայր ու որդի իրար նայեցին: Իսկ քարտուղարը առանց

աչքը ճպիւռ նայում էր պատին և սպասում, որ դատավորը
ակսի հաջորդ գործի քննությունը:

* * *

Երկու օր անց հրապարակում, փոշոտ ու քրքրված ավ-
տոբուսի շուրջը խռնվել էին կանայք, տղամարդիկ, երե-
խաներ: Նրանց մի մասը ճանապարհվում էր, մյուսը՝ հա-
վաքվել էր հրաժեշտ տալու:

Շտապ-շտապ խոսում էին, պատվերներ տալիս, ապրս-
պըրում խոսքեր, որ գնացողը տեղ հասնելուց մի ուրիշին
պիտի ասեր, և խոսքը կիսատ թողած հարցնում էր, թե ինչ-
պե՞ս են իրերը դարսել, բան հո չե՞ն մոռացել:

10

Շոֆերը ներս ու դուրս էր անում, հաճախ հարցնում.
«Շեկա՞վ տո էն շան...»: Գնահատականը վերաբերում էր
ուղևորներից մեկին, որ ավտոբուսը նստելուց հետո հիշել
էր մի բան և վազել տոն՝ «էս ըոպկիս» վերադառնալու հա-
մար:

— Այ քեզ քաղաքավարություն,— թոնթորաց շոֆերը,—
և ներս մտավ պանդոկը՝ կիսատ թողած քաժակը դատար-
կելու:

Հրաժեշտ տվողների մեջ էր և նալբանդ Տոնոն: Աղմու-
կի մեջ նա էլ էր փորձում իր խոսքը լսեցնելու: Երբեմն ոտքը
դնում էր անխվի վրա, բարձրանում, մի բան ասում, ապա նո-
րից իջնում:

20

Ավտոբուսում նստել էր Մարիամը, կողքին՝ տղան: Հայտնի
չէ, թե ի՞նչ պատահեց այդ երկու օրում: Միայն Հոռոմսի-
հորքիրն ինքն իր ոտով երեք, թե չորս անգամ գնացել էր
Ֆրանց տուն: Վերջին երեկո պառավը ծիծաղելով որդուն
ասել էր.

— Տեսա՞ր, որ իմ ասածն արին:

— Ո՞նց թե,— զարմացած հարցրել էր տղին, հացի պա-
տառը բերանը:

30

— Է՛է, նրան Մարիամ կասեն,— պատասխանել էր մայ-
րը,— նրա զակոնը քո դավթարում գրված չի...

— Տեղ հասնելուց շուտ խաբարն ուղարկի...

— Դե յալբա հա՛,— կանչեց շոֆերը:

207

Վերջին ուղևորն արդեն տեղավորվել էր։ Ավտոբուսը զգուշությամբ հետ գլորվեց։ Տոնոն գրպանից հանելով արծաթ դրամը, վազեց հետ ու ձեռքը մեկնեց։

— Մարիամ, երեխին ճանապարհին ծիրան...

Ու վերջին խոսքը չլսվեց ավտոբուսի աղմուկից։ Մեքենան գոռոցով զլորվեց փողոցի դարուփոսով, հետքից թողնելով խանձված բենզինի հոտ ու թանձր ծուխ։

Տոնոն կանգնեց, մինչև մեքենան ծովեց դեպի կամուրջը։ Մյուսներն էլ մեկ-մեկ ցրվեցին, ամեն մարդ իր տունը, իր գործին։

...Ամիսը մեկ-երկու անգամ փոստի ցրիչը Տոնոյին է հանձնում նույն շափի վապույտ ծրարներ, հասցեն գրված տղայի անվարժ ձեռքով։ Հեռավոր քաղաքից Մարիամը նրան ուրախ լուրեր է ուղարկում։

Եվ խոստանում է նրան էլ կանչել, «երբ որ նոր տներումն օթաղն ստանանք...»։

ՀԵՐՈՍ ՆՈՔԱՐԸ

Ուրախ աղմուկով թափվում էր գարնան առաջին անձրևը: Մանր կաթիլները պատուհանի ապակիներին էին զարկում. թմբկահարում թիթեղյա կտուրները, կարծես ավետում էին, որ դաշտերի համար քերել են առատություն և հարուստ բերք:

Տաք ու խոնավ քամին մերթ փոցնում էր կաթիլների մի խուրձ և շարտում մինչև պատշգամբի խորքը, մերթ ծառս լինում դեպի մթնկա երկինքը և թափով խփում էլեկտրական լամպերին:

— Չե՞ս մրսի, Գանե՛լ,— ասացի ընկերոջս,— ուզում ես 10
մերսս մտնենք...

Հանկարծ շողշողաց արծաթագույն կայծակը, կարծես մեկը չախտ նետեց մթնի մեջ, և ապա ամեհի գոռոցով ամպերը պայթեցին: Առաջին որոտից զրնգացին պատուհանի ապակիները: Կայծակը փայլատակեց մի անգամ էլ, բոցն ջնկավ պատուհանի ապակիներին, ես տեսա իմ ընկերոջ գոնատ դեմքը: Նա աչքերը փակել էր, կարծես նիրհում էր:

— Հավ է,— ասաց ու մեղմ ժպտաց:

Համառ մարդ է իմ ընկերը: Ինձ մնում էր վերարկուն նրա ուսերին քցել և պատուհանի փեղկը կիսախուփ անել, որ- 20
պեսզի քամին չհասնի նրան:

— Գիտե՞ս առաջին անձրևը ինձ ինչ է հիշեցնում,— և շապասելով պատասխանիս, շարունակեց.

— Մի թուրք ընկերոջ: Էսօր ցերեկով էլ մտաբերեցի նրան... Դու էն ասա, թեյը հո չի՞ սառել...

Չեղբս մեկնեցի թեյամանին:

— Լցնե՛մ:

— Լցրու: Գրող մարդ ես, էս պատմությունը լավ լսիր, որ կարողանաս պատմածիս նման գրել, թե չէ...

Նա չշարունակեց իր «թե չէ»-ն, որովհետեւ հայտնի էր ինձ նրա վերաբերմունքն ու պահանջը գրքի հանդեպ: Ընկերս մեկն է նրանցից, որոնք գրքից պահանջում են մերկ ճշմարտություն հասարակ մարդկանց հոգսերի, նրանց առօրյայի և մղած պայքարի մասին:

Մի ժամանակ ես նրան գրքեր էի մատակարարում, ինչպես ինքն էր ասում՝ «շեֆություն էի վերցրել»: Բայց
10 իմ առաջարկած գրքերի մեծ մասը հետ էր վերադարձնում անբավական դժգոհությամբ: Միակ գիրքը, որ երկու անգամ կարդացել էր և նույնիսկ եղունգով նշան արել լուսանցքների վրա՝ Զոն Ռիդի «Տասը օրն» էր...

— էլի էսպես նստել էինք դուրսը... Անձրե էր... էս անց շուտ թռան է՝ էն տարիները: Բայց սպասի գլխից պատմեմ: Նորաշենցի Դավիթին ճանաչում ես, չէ՞:

— Զրային բաժնի...

— Հա՛: Էն հիմա է էնպես լցվել: Էսօր տեսա, ասացի՝
մեր տղա, փորիդ մակարդակը բարձրանում է... Հա՛: Էն ժա-
մանակ լղա՛ր, կարճիկ մարդ էր, ճղտոված, մի ոտքին
20 տրեխ, մեկինը տեղեֆոնի թելով կապված սապոգ:

Խոր աշունք էր: Արև էր անում ցերեկը, իսկ գիշերները ջրերը սառչում էին: Մի առավոտ ինձ գավհեղկոմից շտապ պահանջեցին: Էն ժամանակ հիմիկվա պես չէր, որ մի տեղ ուղարկելուց դիսկուսիա բաց անեն: Հրամանը հրաման էր: Մենք էլ էնպես էինք վարժվել էդ տխրիվինին, որ ասես հենց քսան տարվա զինվոր էինք:

Մի ժամ շանցած ճանապարհ փնկա: Գավառն էլ երեք-
չորս ամսվա խորհրդայնացած էր: Բայց ծավկներում թաքնը-
ված մնում էին մի քանի վաշտապետ մավզերիստներ: Նժդե-
հը թառել էր Խուստուփի գլխին: Ղափանի կողմը ֆրոնտը
30 դեռ մնում էր:

Որտեղ էլ գնայինք, գիշեր լիներ թե ցերեկ, հրացանը կար հո՛ կար: Էնպես էլ վարժվել էինք էն անտերին, որ քնա-
թաթախ էլ զարթեցնեին, ձեռքներս մեկնում էինք հրացանին:

Եկա հեղկոմ: Արամն էր նախագահ: Մի կարտուզ գըլ-

խին, ճղոտված շինելը ոստերին քցած, կռացել էր թղթերի վրա: Նա հենց սեղանի վրա էլ քնում էր: Ինձ որ տեսավ, թե Դանել, գիտե՞ս ես քեզ ինչու եմ կանչել:

— Որ ասես, կիմանամ...

— Այ էս թոուցիկները պիտի նրանց գյուղերում ցրես: Դու գիտես... էս էլ քեզ մանդատ, որ ֆրոնտն անց կենաս... Նորաշենցի Դավիթն էլ քեզ հետ կգա, նա էն կողմերին ծանոթ է:

Աչքս քցեցի թոուցիկների կապոցին:

— Հը՞, ճակատդ քորեցիր. է՞,— հարցրեց Արամը:

10

— էս ո՞նց տանեմ, որ չփչանա:

— Սումկաների մեջ լցրեք... Դե շուտ: Քեզանից բացի էլ հարմարը չկա:

Մարդ ինչքան էլ ասի, թե պովասանք չի տիրում, չհավատաս: էդ խոսքն ասեց թե չէ, մանդատը ստացա: Երկու ժամից հետո ես ու Դավիթը ճանապարհ ընկանք, ամեն մեկիս շալակին փութ ու կեա ծանրություն, չհաշված մեր հրացանները, հացն ու շաքարը, որ ստացել էինք բրիգադի խառուղից:

Հիմա բարձրանում ենք կարճ ճանապարհով: Էնպես ենք որոշել, որ ճանապարհին մեզ ոչ ոք չտեսնի:

20

Պլանը էդպես էինք քաշել: Դու Զուխտակ քարի ճանապարհով ամրացած կա՞ս...

— Ո՛չ:— Օգտվելով նրա հարցից ես ուզում էի հիշեցնել, որ թեյը սառել է, բայց նա շարունակեց:

— էդ մի դժվար ճանապարհ է, անասելի դժվար: էն որ հեքիաթի մեջ ասում են յոթ սար ու ձոր,— փակը մեր ճանապարհն էր: էն էլ ի՞նչ սա՛ր, ինչ ձոր... Արևը թեք էր ընկել, երբ բարձրացանք Բոլոր խութի կատարը: Քարի տակ նստեցինք: Դավիթը թութոնի ամանը հանեց:— Թուղթ չունե՞ս...

— Զէ...

30

— Բա ո՞նց պիտի լինի մեր հալը... Երկու օրվա ճանապարհ կա...— հարցրեց նա:

Իրար երեսի նայեցինք: Շատ էլ ծխել ենք ուզում, թոքերս փերվում են:

Այս աստիուց փմ ընկերը բնագլաբար ձեռքը մեկնեց սե-

ղանի ծխախոտին, վառեց և խոր ծծեց: Լուցկու լույսի տակ մի վայրկյան փայլփլեց նրա նշաձև աչքերը:

Ու շարունակեց:

— Մի քիչ մնացել էինք, մեկ էլ թե՛ Դանն՝լ:

— Հը՞...

— Ի՞նչ կլինի որ...

— Ի՞նչը:

— Ղրաղից մի քիչ կտրենք... Հո վաժնի թուղթ չի որ, անգրած տեղից եմ ասում է՛...

10

— Ա, հաշված կլինե՛ն... Պատասխանատուր ենք:

— Էլի հաշիվը թող մնա, հո գրածը չեմ ասում... Ղրաղից, մի մատը տեղ:

— Մինը քո սումկից, մինը իմ,— որոշեցի ես: Էն բուպեին թռուցիկի կողքերից բարակ զոռով պոկեցինք սպիտակ թուղթը...

Մխախտոր քերանխա, մեկ էլ աչքս ընկավ Դավիթի ոտքին: Բուլթ մատի արանքից արյունը կաթում էր, ճանապարհի սուր քարերը քերծել էին նրա քաց մատները:

— Ասեիր, կարկատել տայինք, էլի՛...

20

— Էնպես վռագեցի, տնաշեն, բանկան էլ մնաց հեղկոմի հայաթը... Ուզում էի մի գրվանքա նավթ տանեի տունը:

Վեր կացանք: Ձորոտ երևացին Քարափորի մարագնե-րը, մի քիչ հետո ներքևից լսվեց շան հաշոցի ձայն: Խոր աշ-նան կարճ օրը մթնում էր, սարի ստվերը հասել էր ձորի մյուս կողմը:

— Դավիթ:

— Հե՛...

— Գիշերս ո՞րտեղ մնա՛նք,— հարցրի նրան:

— Տավարածի տղի մոտ չգնա՛նք...

30

Տավարածի տղան Քարափորի լիազորն էր: Նա մեզ հետ մասնակցել էր կռվին, քաց փրենց գյուղի սահմանին հասել էինք թե չէ, մնացել էր գյուղում:

Երկուսով խորհրդակցեցինք և որոշեցինք մթնով մտնել գյուղը և ծեգը չբացված ճանապարհը շարունակել: Որպեսզի տավարածի տղան էլ չիմանար մեր նպատակը, որոշեցինք

գյուղի ծայրի մարագներից մեկում թռուցիկները պահել և էնպես գյուղ մտնել:

Մութը կոխած մոտեցանք գյուղին: Թռուցիկները խոր թաղեցինք դարմանի մեջ, տավարածի տղան կաշի և փոկ բերեց Դավիթի տրեխը կարկատելու, բայց դեպքերն էնպես իրարով անցան, որ մեր թռուցիկները մինչև վերջ էլ մնացին մարագում:

— Անձրեք բարակում է... հը՞,— հարցրեց ընկերս:

— Հանդարտ է գալիս:

— Փակի՛ր, ցրտում է,— խնդրեց նա և ձայնը ցածրաց- 10
նելով շարունակեց:

— Լուսադեմին տրաքոցը սկսվեց... Դուրս թռանք փողոցը, տեսանք հարայն ընկել է: Դիմացի քարափից զնդակները կարկուտի նման թափվում են: Մի սպիտակ ձիավուր դուրս եկավ անտառից, ձին քշեց դեպի ձորը: Մեղդեցի Սմբատի խումբը ձորի բերանը կտրել էր: Դավիթ, թո՛ւ մարագների կողմը: Էն նեղ մաջարին էլ մարագի կապոցը միտքս ընկավ: Տավարածի տղան գլուխը շկորցրեց: Գերեզմանուտը բռնեք,— էնպես գոռաց, որ ես ասեմ՝ նրանք էլ լսեցին: Վեց- 20
յոթ հոգով վազեցինք դեպի գերեզմանուտը: Հենց էդ ըռպեին թոփը սարի հետևից տրաքեց, գվվալով անցկացավ մեր գրվախով ու ա՛ռ հա՛ քարափի դռնին: Էնպես պայթեց, որ ասես էն քարափները փուլ եկան, ձորը լցրին: Մի կես սահաթ դաշնակները կորան: Որ թնդանոթը շտրաքեց, ձորում որոտաց, էնպես մի «ջա՛ն» ասինք, կասես սնարյաղը մեր սրտիցը թռավ:

Սիրտ արինք: Հիմա Դավիթը կանգնել է, թե՛ եկեք վրա քշենք... Հենց էդ խոսքին, տեսնենք գյուղի վերևից մերոնք կոսզեկուզ քաշանում են, որը տտով, որը ձիու վրա, որն էլ ձին հետևից քաշելով: Դու մի ասա, մենք նահանջում ենք... 30
Հետո իմացանք, որ Ֆրեկոյան դեմ դաշնակները մի քանի տեղից հանկարծ վրա են տվել: Սմբատի խումբն էլ կտրել է նահանջի ճանապարհը:

Ի՞նչ երկարացնեմ, նահանջեցինք: Եվ էն էլ անկանոն... Առհասարակ նահանջը լավ չի, բայց մերը վատից էլ վատ էր: Քարափորից դուրս եկանք թե չէ, տրաքոցը նորից սկսվեց:

Մեր ձիավորների ասորյադը նրանց հետ կռվի է բռնվում, երկու անգամ նրանց գյուղը ձեռք ձեռք է անցնում:

Երեկոյան դեմ գետն անցանք: Մութ, ցուրտ, ցեխ: Հակառակի պես մի անձրև էլ սկսվել է, թրջվել ենք, ջուր դառել: Կես գիշերին շտաբից հրաման եկավ, որ շարունակենք ճանապարհը, մինչև Բարկուշատի գետերը, այսինքն անցնենք Ադրբեջան:

10 Հենց էն գիշեր էլ տեղեկացանք, որ նահանջել ենք ամբողջ ճակատով, թողել ենք և քաղաքը: Բայց էդ եղավ մեր վերջին նահանջը:

Ընկերս վերարկուսի մեջ ամուր փաթաթվեց, երեսը դարձրեց դեպի փողոցը: Էլեկտրական լամպերը քամուց մեղմ օրորվում էին, և նրանց ցոլքը տարուբեր էր լինում գուրբերում հավաքված անձրևաջրի մեջ: Մի քիչ շունչ առնելուց հետո շարունակեց, երեսը դարձյալ դեպի մութը, կարծես մի ուրիշի հետ էր խոսում:

— Ամբողջ ձմեռ մնացինք Գետերում: Համարյա ամեն օր սպասում էինք հարձակման հրամանին: Բայց հրամանը ուշանում էր: Երբեմն կցկտուր տեղեկություններ էինք ստանում մեր գյուղերից, գավառից: Մեր ընկերների մի մասը մնացել էին թշնամու թիկունքում: Ոմանք չէին ուզեցել նահանջել, ոմանք էլ կարգադրված էր մնալու գյուղերում: Եղան վախկոտներ, որոնք հրացանը շարտեցին բլիեթի հետ միասին:

30 Գարնան դեմ մի քանի անգամ խաբար ստացանք, որ մեր ընկերներից մի քանիսին սպանել են, ոմանց աքսորել: Մեղանից շատերի ընտանիքներին էին նեղում: Դավիթը հանգիստ չունեի: Քանի՜ անգամ խնդրեց, որ թույլ տան ֆրոնտով անցնի գյուղ գնա և էլի գա: Շատ էր մտածում տանեցիկների մասին:

Ես էլ էի անհանգիստ: Մեր գյուղի բջիջի կեսից ավելին չէր կարողացել դուրս գա: Ամեն օր ընկերներս աչքիս առաջն էին:

Վերջապես մի օր մեր շտաբը հրաման ստացավ կազմ ու պատրաստ լինելու: Տեղեկացրին, որ հարձակումը շուտով պիտի լինի:

Մեր ոռոտան տեղավորվել էր Սարվանլար գյուղում: Էնպես էլ մեզ ընդունում ու պահում էին, որ շնմ կարող ասել: Թուրքերն էլ էին սոված, քայց շատերը, ինչպես ասում են, եղբոր նման իրենց քաժինը մեզ հետ կիսում էին:

Ես ու Դավիթը մի թուրքի տան էինք ապրում՝ Թեմուրի տանը: Աղքատ, որ անամելի: Տունը վառեիր խանձահոտ շէր լինի: Մեր ձորերում քանի տարի նոքարություն էր արել, հայերեն էնպես էր խոսում, որ չսողը հայից շէր ջոկի:

Մենք որ Սարվանլար գնացինք, տեսավ թե չէ, ճանաչեց, փաթաթվեց մեր վզով, լաց եղավ: Հետո էլ աչքերը սրբելով, թե՛ ես էլ եմ բայլշեիկ, ասենք՝ բիլեթ շունիմ: Ճիշտն ասած մենք էլ շատ էինք օգնում նրան: Պայտկն ստանում էինք, կինը մի բան էր եփում, ամբողջ տնով միասին ուտում էինք:

Մեր ձորերի շատ մարդկանց ճանաչում էր: Առաջին օրից արդեն նա տեղեկացավ, թե մեր բջիշում ո՞վ պա, ովքեր են մնացել, գյուղում, ո՞վ է դաշնակցականների հետ: Ես մինչև այժմ էլ հիշում եմ նրա խոսքը. երբ մեկ-մեկ թվեցի մեր տղաների անունները, Բեգլարանց Սիմոնի անունը տալիս Թեմուրը թե՛ նա կեղծ բայլշեիկ է, չհավատաս: Զարմանալին էն է, որ էդ մարդու ասածը ճիշտ դուրս եկավ, թեև նա Սիմոնին փուսակցության մեջ եղած ժամանակ շէր տեսել: Էդ էն Սիմոնն է, որ 25 թ. պարզվեց, թե նա դաշնակների ագենտն է:

Հա, գաւթ մեր պատմության: Էդ օրը ես տեղեկացել էի, որ շտաբից հրաման կա հարձակվելու: Ուրախ-ուրախ եկա տուն, տեսնեմ Դավիթն ու Թեմուրը բոստանում աշխատում են: Էս Դավիթն էլ ինչպես էր ոգևորված Թեմուրի բոստանով, որ կարծես իր ցանածը ինքը պիտի ուտեր:

Խաբարը երբ նրանց հայտնեցի, Դավիթն ուրախացած լոք-լոք արեց, գիժի նման բահը մի կողմը քցեց, Թեմուրին խոտեց ու վեր-վեր հանեց: Թեմուրը թե՛ ես էլ եմ ձեր հետ գալու: Մենք նրան կանուխ էինք խոսք տվել, մի քանի անգամ էլ մեզ հետ գնացել էր բջիշի ժողովներին: Ինչքա՞ն ուրախացավ, երբ խոսք տվինք նրան կուսակցության մեջ անցկացնելու:

— Ես ձեզ հասցնեմ ձեր գյուղը, ինձ էնտեղ ընդունեք, որ իմ ճանանչ մարդիկ լսեն նոքար Թեմուրի բայլչեիկ դառնալը:

Եվ ոգևորված շարունակում էր.

— Բիլեթը դնեմ ծոցս, գնամ էն Սիմոն քիձի կտրին կանգնեմ, մի բերան ասեմ նախնաֆ հարամզադա, հախվե-
րան էիր հա՞, մի տես ո՞վ է դեմդ... էղքանն ասեի, աշ-
խարհքի հարստության վրա չէի թքիլ...

10 Սիմոն բեյը վերին գյուղի քոխվան էր, հարուստ և ազդեցիկ մարդ: Վերջին տարին Թեմուրը նրա ոչխարն էր պահել, և բեյը վարձը լրիվ շտալով նրան ձմեռվա ցրտին դուրս էր շարտել:

— Էնքան ժամանակ, ինչքան քեզ պատմում եմ,— հան-
կարծ երեան իմ կողմը դարձրեց ընկերս,— այ էսքան ժա-
մանակ չի քաշել խաբարը բերելուց, երբ մեզ կանչեցին մո-
տակա գյուղը, որտեղ գտնվում էր շտաբը, մեր պատասխա-
նատու ընկերները, մի խոսքով մեր կենտրոնը:

120 Բոլորս գնացինք: Թեմուրն էլ եկավ: Ծանապարհին հա-
նաքներ էինք անում, Թեմուրին նշանակում ուստրիբունալի
նախագահ, Դավիթն էլ կանվոյով բերում է Սիմոն բեյին,
տավարածի տղան «կամանդիր» էր, ինչպես ինքն էր ասում
այդ օրերին, երբ մենք ժամանակ անցկացնելու համար խո-
սում էինք վերադարձից հետո մեր անելիքների մասին:

Ժողով եղավ: Ընկեր Արամը խոսեց միջազգային դրու-
թյան մասին, մեզ ոգևորեց: Խոսեց մի ուս աղջիկ, նա էլ
ղազախի շորեր էր հագնում: Ես էլ ուսերենից բոբիկ եմ,
բայց էն ժամանակ բոլորովին խեղճ էի: Լավ չէինք հասկա-
նում, բայց մեր սրտիցն էր խոսում, համ էլ աչք-ունքից
երևում էր, որ կրակոտ հեղափոխական է:

30 Մեր մի մասին կանչեցին առանձին, շտաբից մեկը եկավ,
թե հարկավոր է, որ մի քանի հոգի էդ գիշեր կամ էգուց
անց կենան մեր ու դաշնակների գծով, մտնեն նրանց թիկուն-
քը: Գնացողներին հանձնարարվում էր նախ՝ եթե կարողանա-
լին հետ գալ, տեղեկություններ բերել թշնամու ուժի մա-
սին և ապա մեր պադպուլնի ընկերներին տեղեկացնել, որ

շուտով հարձակման ենք անցնելու, պատրաստվեն գոնե իրենց փրկելու նահանջող դաշնակների գազանություններից:

Պահանջվում էր երեք հոգի: Երեքն էլ տարբեր ուղղությամբ պիտի գնային, զանազան շրջաններ: Նրանցից մեկը պիտի գնար ձորերը և պիտի աշխատեր մեր գլուղի ընկերներից մեկնումեկին հանձնելու գաղտնի նամակը: Այդքանն անելուց նա, եթե հաջողացներ, պիտի վերադառնար, եթե ոչ՝ պիտի միանար մերոնց և վամ աշխատեր գլուխը մի կերպ պրծացնելու:

Գնացողը գնում էր դեպի մահ: Եթե նրան հաջողվեր 10
թշնամու ֆրոնտից անցնելը, ապա նա իրեն վտանգից դու ազատված չէր վարող համարել:

Հայտարարությունից հետո մի քանի լռակ տիրեց խոր լուռություն: Ապա զանազան տեղերից վեր կացան, մոտեցան սեղանին: Ես տեսա Դավիթի ոգևորված աչքերը ու ձեռքը վեր բարձրացրած. սրան-նրան բոթելով, բարձր բղավելով՝ «մեկը ես, ես» առաջ անցավ: Ես էլ մոտեցա սեղանին, տեսնեմ Թեմուրը բոլորից առաջ է վանգնել, գլուխը բաց, վիզը ձգել և աշխատում է նախագահի աչքն ընկնել:

— Թեմուր...

20

— Ես եմ գնալու, ես... — ասաց և բռունցքը զարկեց կրծքին:

— Չէ, դու մնա, տունդ...

— Թեմուր բայլշեիկ չի՞, Թեմուր փափախ չի ծածկո՞ւմ...

Ցանկություն էին հայտնել ութ հոգի: Այդ ութին էլ հավաքեցին առանձին, որպեսզի մեզանից երեքը ջոկեն և գնացողներին բացատրեն անելիքը:

Ինչե՞ր արեց, ինչե՞ր արեց Թեմուրը... Նա մի գլուխ կրկնում էր ասածը.

— Թեմուր բայլշեիկ չի՞... Հայ-թուրք մեկ չի՞...

30

Էն ընկերը, որին շտաբից հանձնարարել էին էդ գործը, փորձեց Թեմուրին հետ ուղարկել: Կհավատա՞ս, եթե ասեմ, որ ոտքերին փաթաթվեց և աղաչեց, աղաչեց, որ իրեն ուղարկեն:

— Թեմուրն ի՞նչ ունի... Մի բաստան, ցանկ ալոծել եմ: Մի օղլուշաղ, մի տղա... Թեմուր լավ ինկեր ունի: Թեմուր

դոշաղ սիրտ ունի: Էնպես հայերեն խոսի Թեմուր, որ հայի տներտեր չի խոսի... Մի շարաթ տանեմ իմ քերվա Գալուստին տամ թուղթ, էլի էստեղ եմ:

Գալուստը մեր գյուղի պարպուլնի բջիջի ղեկավարն էր: Թեմուրը նրան առանձնապես ճանաչում էր իր նոքար ժամանակից: Մինչև էդ շատ անգամ ենք նրա բերանից ըսել, որ Գալուստի հերը՝ շաղացական Անդրին Թեմուրի համար հալալ հորից ավելի հարազատ է եղել:

- 10 Եվ ի՞նչ կասես... Երեքից մեկը Թեմուրն եղավ, մյուսը Դավիթը, երրորդն էլ ոտը կաղ մի ջնկեր: Նա էս վերջի տաքինքս մահացավ:

Վերադարձին ես ու Դավիթն ինչքան փորձեցինք նրան հետ պահել, չեղավ: Պատմում էինք, թե ի՞նչ դրության մեջ են գյուղերը, դաշնակներն ամեն տեղ լրտեսներ ունեն, կիմանան, որ թուրք է, ավելի կկասկածեն: Վերջապես կինն ու տղան կմնային անօգնական, եթե մի փորձանք պատահեր: Սակայն ոչինչ չազդեց նրա վրա, ո՛չ խնդիր, ո՛չ բացատրություն:

- Ես իմ քերվաների մոտ ղոնաղ եմ գնում... Դժվարը 20 Ֆրոնտ անցնի Թեմուր... ոչխարի հետ շատ եմ ման եկել ձորեր: Շներն էլ գիտեն, ճանաչում են Թեմուրին:

— Անց կացած պատմություն է,— տեղը շտկվելով ասաց ընկերս,— կարող եմ քեզ ասել: Իմ մտքինս ուրիշ էր: Ես ուրիշ բանից վախ ունեի: Մտածում էի, որ դադտնի գրությունը նա չի կարող հասցնի, կկորցնի և կամ թե մերոնք կկասկածեն և չեն մոտենա նրան,— մի խոսքով ինքն անփորձանք կմնա, որովհետև եթե Ֆրոնտն անցնեք, մեր ձորի գյուղերում նրան ձեռ տվող չէր լինի, թե դրսից եկած մավզերիստ-բանի ձեռք չընկներ,— ինքն անփորձ կմնար, բայց 30 մերոնք ժամանակին տեղյակ չէին լինի և ո՛վ գիտե...

Սրա համար էր կատկածս: Մերոնցից թաքուն մյուս օրը եկա Արամին պատմեցի, նա էլ թե՛ ով որ էլ գնա, ենթակա է նույնսլիսի վտանգի ու փորձանքի:

Թեմուրը գնալու էր ձորերը, Դավիթը՝ Ղափանի կողմերը: Նրանք հենց մեր առաջին դիրքերում արդեն պիտի բաժանվեին, մեկը դեպի հարավ, մյուսը հյուսիս-արևմուտք:

Թեմուրը ճանապարհին մեզ խնդրել էր, որ տանը ոչ ոքի չասենք իրենց հեռանալը: Նա և՛ շէր ուզում, որ կինն արտասովի, և՛ ուզում էր գաղտնապահ լինի հենց առաջին օրը, ինչպես պատվիրել էին շտաբում:

Մի օր հետո հեռացան Սարվանլարից: Թեմուրը տենցոց ասել էր, որ գնում է Բարկուշատի կողմն աշխատանքի: Շտաբում խնդրել էինք, և չէին մերժել մի քիչ կրուպա, շաքար, ձեթ, մի հին շինել և ուրիշ մանր իրեր տալու Թեմուրին, որով ընտանիքը պիտի վառավարվի մինչև նրա վերադարձը:

Ես ոչ Դավիթի գնալը տեսա, ոչ մյուս ընկերոջ: Չգիտեմ էլ, թե նրանք ի՞նչ շորով, ի՞նչ պատրվակով անցան սահմանը: Մեզանից էլ գաղտնի պահեցին նրանց գնալը: 10

Թեմուրը գնալուց առաջ տեսնվեց ինձ հետ: Մի փոքրիկ խորքին էին տվել ուսը, մեջը մի քանի կտոր սապոն, ասեղ, թել, կոճակ և չարչու մանրուք: Նա ձորի գլուղերում հարկ եղած դեպքում երեւալու էր խորե չարչի:

Ճիշտն ասած, իր փոխած հագուստով, ուրիշ փափախով, որ ներս մտավ, մի ըոպե ես էլ նրան չճանաչեցի: Մի բան, որ շատ ուրախացրեց Թեմուրին: Ես ուզեցի իմանամ, թե որտեղ է պահել գաղտնի նամակը, որ պիտի հանձնե՞ր Գալուստին, բայց Թեմուրը ժպտալով գլուխը թափահարեց: 20

— Կբախշես ինձ, որ էդ չասեմ... ինձ փղպես է հրամայել ինկեր վամանդիրը...

Ես է՛լ չփորձեցի տեղեկանամ, միայն մի քանի անհրաժեշտ խորհուրդներ տվի, թե ո՛ր ճանապարհով կարող է մոտենալ մեր գլուղին, ումնի՛ց շատ կասկածի, որի՛ տանը կարող է գիշերել: Հրաժեշտ տալով խնդրեցի, որ եթե մորս տեսնի, մի կերպ հասկացնի, որ ողջ եմ:

Դուռն մոտ փաթաթվեց վզովս: Ա՛յ փապես անձրե էր եկել, ինչպես էսօր... Աստղալուս էր: Էնտեղ զարուհը շուտ է բացվում, տաք երկիր է, ինչպես որ մայիսը մտնելուց արդեն զարիները դեղնում են: 30

— Արխային կաց... Տաաը օր չի քաշի, Թեմուր էստեղ թաղա խաբարի հետ...

— Ուրեմն, տասը օր էստեղ ենք...

— Վա՛յ,— ասաց ու բերանը փակեց: Երևի այդ մասին նրան շտաբում ասել էին:

— Ուրիշներին չեմ ասի,— սիրտ տվի նրան,— սալամաթ գաս...

Էսպես անձրև էր գալիս էն գիշերը, երբ Թեմուրը գնաց փողոցները ոստիկանի, մի երկա՛ր, շոքանի մահալ ձեռքին:

Տասն օրից ավելի տևեց, մինչև սկսվեց հարձակումը: Մեր զորամասը սպասում էր 84-րդ քրիզադայի առաջ շարժվելուն: Նրանք միզնից հյուսիս էին և ամբողջ ճակատով պիտի
10 խփեին թշնամու գլխավոր ուժին, որպեսզի մենք նահանջի ճանապարհը կտրենք:

Գնացողներից ոչ մի լուր: Առանց էդ էլ վերջին ամիսն, ինչպես ասում են՝ թուլունն իր թևով էլ չէր վարող անցնի: Նրանց ու մեր գծերի վրայով: Մեր ռազմիկները տեղեկություն էին բերում, որ նոր ուժեր են հավաքվում, ձիավոր խմբեր են երևացել: Մի քանի տեղ խոր խրամատներ են սարքում: Մի խոսքով վերջին կովին էինք պատրաստվում մենք էլ, նրանք էլ:

Մի երեկո հանկարծ հրաման ստացանք, որ մութը
20 չընկած դուրս ենք գալու ուղիղ դեպի ճակատ: Ճաշի մոտերքը Թեմուրի կինը տղայի ձեռքից բռնած եկել էր ինձ մոտ: Չգիտեմ նրան ասող էր եղել, թե ինքն էր կասկածում,— բայց չէր հավատում, որ Թեմուրը գնացել է Բարկուշատ վաստակի: Չէր հավատում, քայց չգիտեր էլ, թե ո՛ւր է գնացել: Նա ինձ մոտ մի անգամ էլ էր եկել, ես նրան հանգստացրել էի, տղային կարտուղ էի տվել, մի մահրամա, մի քիչ շաքար, ալյուր: Թեմուրը գնալուց ինձ հանձնել էր մի կտոր սապոն՝ այն մանրուքից, որ զորամասի պահապանից էին տվել նրան: Հանձնել էր սապոնը, որ իրենց տուն ուղարկեի:

30 — Սիմոն բեյից որ հախս առնեմ, գինը կտամ,— ծիծաղելով ասաց նա:

Այդ օրն էլ միամտացրի կնոջը, խոսք տվի անմիջապես Թեմուրից խաբար եթե առնեմ, իմաց տամ: Եվ ես իմ խոստումս կատարեցի:

Մութը չընկած մեր զորամասը ճանապարհվեց: Չիավորները առաջ էին գնացել: Կես գիշերին մեր թնդանդները

որոտացին մի անգամ: Որոտացին թշնամուն սարսափեց-
նելու համար, և ինչպես արձագանքը ձորից ձոր դրնագաց,
էնպես էլ սարսափը գնաց հասավ մինչև նրանց վերջին գին-
վորը:

Լուսը մութից չէր բաժանվել, երբ մենք առաջին գրոհին
գնացինք: Երբեք չեմ մոռանա էդ լուսաբացը: Մթնով էինք
գետն անցել, թրջվել էինք, անձրև էր գալիս, ինչպես նահան-
ջի գիշերը, բայց էս արդեն գարնան տաք անձրև էր: Մեր
ոտները խոտերի շաղից թացացել էր, մասրենու թփերը մեզ
վրա ցող էին կաթեցնում, իսկ մենք կուզեկուզ, էս թփի տակ
կուշ գալով, էն քարի տակ պառկելով հա բարձրանում էինք 10
բլուրները, իջնում, նորից քարձրանում ավելի մեծ բլուր,
մինչև լուսաբացին հասանք համարյա թշնամու առաջին
դիրքերին: Էդտեղ էր, որ թնդանոթները կրակ թափեցին, և մենք
առաջին գրոհին դիմեցինք:

Երբեք չեմ մոռանա էդ լուսաբացը... Ու մեկ էլ էստեղ
հիշողությունս կտրվում է, ինչպես թրով ճեղքած, էդպես էլ
եղել էր իսկականում: Ես աչքս բաց եմ անում, նայում եմ,
նայում եմ, էս մեր հին տան օճորքն է, մեր երդիկը, երկնքի
կապույտ կտորը և արևի սյունը էդ կապույտ կտորից մինչև 20
մեր թոնրի քարը: Ես աչքերս ավելի եմ մեծացնում և տես-
նում եմ երդիկի պենձիկը, կոտրած կարասի կարմիր պոռնգը,
որ պղնձի նման արևի տակ շողշողում է:

Ուժ եմ անում և հիշում եմ ձիու կարմիր մուսթը հա-
մարյա կրծքիս և սուր ցավ գլխիս: Էլ ուրիշ ոչինչ: Ես մինչև
հիմա էլ հիշում եմ այդ ձիու մուսթը: Երևի ձին էլ չկա, բայց
եթե լինեիր, հազար ձիու մեջ ես մշտեի քն ձիուն, որ քշում
էր ինձ վրա:

Էն նույն առավոտ առաջին գրոհին վիրավորվել էի
գլխից: Թրի հարված էի ստացել, ոտնակոխ էի եղել: Մենք 30
վաղուց էինք հաղթել, երբ ես ուշքի եկա, և աչքիս ընկավ մեր
հին տան կարմիր պենձիկը:

Ինձ ուշաթափ վիճակում բերել էին մեր գյուղը, մեր
տունը: Դուռը ճռռում է... Մայրս կռնում է ճակատիս վրա.
ես ուզում եմ խոսել, բայց չեմ վարողանում: Հետո մի ուրիշն

չ գաբիս, մի տղամարդ շինելն ուսին: Նա ինձ է նայում: Ես լսում եմ նրա հարցը.

— Ո՞նց է, նանի...

Իմ նանը նայում է ինձ: Թևս ժանր է, քայց ես մի քիչ բարձրացնում եմ, և Գալուստը, մեր պաղպղղի բջջի դեկավարը, սեղմում է իմ ձեռքը:

Խակ Դավիթը, հետո նա... Թեմուրը, Սարգսյանների փոքրիկ տնակը, տղան՝ գինավորական կարտուզը գլխին:

— Թեմուրը,— շշնջում եմ ես, ձեռքով հարցնում, թե ի՞նչ

10 եղավ:

— Ի՞նչ ասաց,— իրար են հարցնում Գալուստն ու նանը: Եվ էլ շեմ փարողանում փմ հարցը կրկնել:

Ընկերս լռում է: Նա ձեռքը մոտեցնում է ծխատուփին, տրորում է պապիրոսը, տրորում է մատների ծայրով:

— Իսկ Թեմուրը,— անհամբեր հարցնում եմ ես:

— Թեմուրը... Ես քեզ Անդրի ամու պատմածն ասեմ, լսիր... Երկու օրից հետո ես արդեն կարողանում էի ավելի հանգիստ խոսել, այսինքն՝ առանց հոգնելու մի քանի խոսք իրար կապել: Անդրի ամին ներս մտավ, էլի առաջվա նման ավրաթաթախ, պատառոտած քուրքն ուսին:

20

Ջաղացապանը ծոր տալով, թե լուսադեմին մի պարկ գարի էի վրա քցել, շեմքին նստած չախմախը քարին էի տալիս, մեկ էլ տեսնեմ մասրոցի տակից մեկը կուզեկուզ իրեն քցեց չաղացը: Թուֆունի քիսան ձեռքիցս ընկավ... Թե՛ Անդրի ամի, վախենաա ոչ, Թեմուրն եմ... Ա Թեմուր, դու ըստե՛ղ... Թե՛ էլ վախտ չի, ինձ մատնող է եղել... էս տրեխի տակի կարկատաւը պոկի միջինը շուտ հասցրու Գալուստին: Ասելն ու տրեխի հանելը մին եղավ...

Տրեխը քցեց թե չէ, տեսնեմ վամուրջի գլխից մեկը կան-
30 չեց՝ կանգնի, շան որդի... Սիմոն բեյի փոքր ախպերը մավ-
զերը ձեռքին վրա քշեց դեպի չաղացի դուռը: Այ քե մատաղ, անմեղ է. խեղճ է... Թե՛ ասա, ինչ էր անում ըստեղ... Ես էլ վախլությունից ասի բերել էր տրեխը կարկատեմ, այ հրես, թե հավատում չես՝ օրիսկություն արա... էս, ես, էս էլ նրա տրեխը, էս էլ ինքը:

Տրեխը մեկնեցի իրեն, յուսուցողով տվեց քցեց չաղացի

պուճախը: Էն խեղճին թե՛ առաջ ընկի: Էն էլ սփրթնել էր, ալրից սփպտակել: Բեղի տակին ծիծաղեց, թե՛ էնքան տարի դու առուտուր ես արել, հիմա էլ ես եմ շարշի: Աչքերը ոլորեց իմ կողմը, ունքերին ձիգ տվեց, ես նոր գլխի ընկա տրեխի հանգամանքը:

Թեմուրին տարան: Կամուրջը անց չէին կացրել, տեսնեմ մեր պառավը քաշանում է դեպի աղբյուրը: Տրեխի թայը առա վազ տվի: Հիմա մնացել եմ երկու կրակի մեջ: Չեմ իմանում տրեխը Գալուստին հասցնեմ, թե էն բեշարի հետե-
վից գնամ:

10

Պառավը տեսավ: Էն խեղճն էլ մնում է կամուրջի գլխին կանգնած: Թեմուրը բարով է տալիս, թե նանի, բա չե՞ս ճանաչում, խեղճը վախլությունից. թե ամաչելուց ձայն չի հանում: Տրեխը տվի պառավին, թե հասցրու մարագը, Գալուստը օխտն օր էր դարմանի մեջ էր քնում, առա կարկատանը քանդի, տակը ամանաթ կա: Ես վազ տվի գյուղամեջ, դեռ ընկա, դեռ ընկա, մի քանի փնձ նման հալ ու ոտից ընկածը հավաքվեցին, գնացինք նրանց մեծավորի մոտ, թե էսպես, էսպես, դա մեր տանը մեծացած, մեր աղ ու հացը կերած տղա է, խեղճ, անշառ, վերջապես գլուխներովս պա-
տասխանատուր ենք, թե դրանում մի մեղք կա,— չէ՞ հո չէ: Չլսեց. թե սրան ես կուղարկեմ ամենամեծի մոտ, թող դադ-
նանի անի:

20

Տարան: Էն խեղճն էլ թե՛ Անդրի ամի դարդ մի անի, թող տանեն: Զուր ուզեց մի գավաթ, պառավն էլ հացը-մացը շինեց ճանապարհի համար: Երկու ձիավորն առաջն արած տարան...

Էն էր, որ տարան: Զիավորները տեղացի չէին, որպեսզի նրանցից իմանային եղելությունը: Նրանք նույն երեկոյան վերադարձել էին և Անդրի ամուն պատասխանել, որ բան-
տարկյալին հանձնել են քաղաքի կամենդանտին:

30

Տասն օրից հետո մերոնք մտել էին գյուղը: Պաղպուղի բջիջն ահագին գործ էր կատարել դաշնակներին թիկունքից խփելու: Գյուղը գրավելուց հետո Գալուստը հարցուփորձ էր արել Թեմուրի մասին, եղել էր քաղաքում,— չկար ու չկար:

223

լուր էր տարածվել, թե ձիավորները նրա խուրջինն ու մանրուքը վերցրել են, նրան բաց թողել:

Մի խոսք՝ եւ արդեն ոտքի վրա էի, ֆրոնտս արդեն վերջացել էր, երբ Գալուստը բերեց Թեմուրի պատառոտված տրեխը, գաղտնի նամակը, որ խնամքով կարված էր եղել կարկատանի տակ:

Նամակն էինք կարդում, երբ մեր գլուղացի որսորդ Սամսոնը մոտեցավ մեզ: Նրա գոտուց երկու աղավնի էր կախված, մի կաքավ:

10 — Վեր ես կացե՞լ... Նանի, աչքդ լույս,— կանչեց մորս:— էս կաքավը խորովի, թող ջանը պնդանա:

Ասաց և կաքավը քցեց մորս գոգնոցը:

— Դանեի, մի բան եմ տեսել էսօր ախր...

— Ի՞նչ:

— Մեր էն թղիի ծմակում մի մեյիդ կա, ամա ցրիվ տված է, համ էլ կանուխվա բան է...— և շապասելով մեր հարցին, տրեխը խլեց Գալուստի ձեռքից:

20 — Վա՛յ... էս նրանն է, Գալուստ... Սենց մինն էլ հրեն հագին, մի ոտն էլ բոբիկ... Կարմիր էլ կապեր են, իսկը սրա նման... Զանավարը ցրիվ է տվել, բայց տրեխը դեռ ոտին է...

Գալուստը նայեց աչքերիս:

Ընկերս լռեց: Ապա նայեց ինձ այնպես, փնչպես տարիներ առաջ Գալուստն է նայել նրա աչքերին:

Քիչ հետո պատշգամբից ես տեսա նրա բարձր, մի քիչ կորացած սիլուետը: Նա գնում էր ծանրախոհ մարդու հաստատ քայլերով, և նրա քայլերի ձայնը արձագանքում էր լուռ փողոցում: Իսկ էլեկտրական լամպերը ասես իրենց ցուլքով հիացած, ճռնվում էին առավակների զվարթ ջրերում:

ՏՊԱՐԱՆԻ «ՊԱՊԱՇԱՆ»

1

Ամենքն էլ ճանաչում էին գրաշար Դանեղին կամ, ինչպես ասում էին՝ «տպարանի պապաշային»։ Քսան տարուց ավելի քանվորություն էր արել, միշտ տառերի արկղի վրա կռացած, երկաթե վերստակը ձեռքին։

Շարել էր գրքեր, անհամար կոշեր, լրագիր ու ամսաթերթեր։ Տարիների աշխատանքից մի քիչ կռացել էր, գլուխը կրծքին խոնարհել։ Տառերի արճիճը, տպարանի մուրը ծծվել էին մաշկի տակ, և նրա երեսը, ձեռքերը ալճիճի գույն էին 10
ստացել։

— Մինչև մահս էսպես մրոտ եմ մնալու... որ մեռա, կսիպտակեմ,— կատակով ասում էր նա տպարանի նոր քանվորներին, ցույց տալով ոսկրոտ ամսոները։

Պապաշան քիչ էր խոսում։ Նրանից կարգապահը և աշխատասերը տպարանում չկար։ Նույնիսկ տան կենվորները գիտեին նրա կարգապահ լինելը։ Հենց որ Դանեղը տնից դուրս էր գալիս տպարան գնալու, բակի երեխաներն էլ գիտեին, որ ժամի 8-ից պակաս և 15 րոպե։

Մեր գրաշարը երբեմն ուրախ տրամադրությամբ էր ներս 20
մտնում տպարանի ընդարձակ դահլիճը, ուր շարվեշար տեղավորված էին տառերի արկղները։

— էսօր պապաշան զվարթ է, — ասում էին գրաշարներն իրար։

Նրա զվարթ լինելը հայտնի էր և նրանից, որ այդ ժամերին ծեր գրաշարը և՛ շարում էր, և՛ լինքն իրեն դնդնում միալար, շատերին անծանոթ մի երգ։

Իսկ եթե պապաշան զվարթ էր, ապա ուրեմն ընդմիջումի ժամանակ, երբ գրաշարները հավաքվում են նախաճաշի, նա պատմելու էր հետաքրքիր մի արկած հին «խաղեինի» կյանքից, իր երկոտասարդության օրերի «խաղերից և օյիններին»:

Բայց ամենից հետաքրքիրը և ծիծաղելին նրա շարած գրքերի վերնագրերի անգիր ասելն էր: Ինչքան գիրք էր շարել, ինչքան բրոշյուր,— բոլորի վերնագրերն էլ հիշում էր և կապում իրար այնպես, որ ստացվում էր խառնաշփոթ, բայց
10 և ծիծաղելի նախադասություն:

Այսպես էր տպարանի պապաշան, ընկերասեր, երբեմն լուակյաց, երբեմն զվարթ, բայց առավոտ ութից մինչև ճաշ տառերի արկղի վրա կռացած:

2

Երեկոյան տպարանի կարմիր անկյունը լեփ լեցուն էր:

Ժողովը դեռ չէր սկսվել: Գրաշարները, տպագրիչները, նրանց կանայք խումբ-խումբ խոնվել էին միջանցքում, դահլիճում, պատերի տակ: Մի մեծ խումբ էլ, երկար սեղանի շուրջը հավաքված, տաք-տաք վիճում էր:

20 Նրանց վեճի առարկան տպարանի նոր շենքի առաջ եղած ավազի և փիճի կույտերն էին, որ մնացել էին շենքերը շինելուց հետո: Մի թեթև քամի լինելուց փոշին բաց պատուհանով ներս էր լցվում: Գանգատվում էին մանավանդ առաջին հարկում տեղավորված տպագրիչները:

— Թող փոքրիկ պարտեզ տնկեն, օդը մաքուր կլինի, փոշուց էլ կազատվենք,— կանչում էր տպագրիչներից մեկը, որի կարճահասակ լինելը խանգարում էր նրան սեղանի մոտ նստած ընկերոջը տեսնելու:

— Պետք է մանկապարտեզ էլ բաց անել,— վրա բերեց
30 մի կին,— երեխաները փողոցում են ամբողջ օրը:

Արդեն բավական բազմություն էր հավաքվել: Տեղկոմի նախագահը հայտարարեց, որ «հարյուր տոկոսով» ներկա են, եթե չհաշվենք հանգստյան տուն գնացածներին և հիվանդներին:

— Ուրեմն ժողովը բաց արա, — ձայն տվին մի քանի հոգի:

Տեղկոմի նախագահը զանգ տվեց:

— Շուտ արեք, ընկերներ, նստեք... Մի քիչ նեղվածք է, ոչինչ, Սեդրակ... տեղ տուր՝ պապաշան նստի...

— Արի՛, պապաշա:

— Մեզ մոտ արի... — վանչեցին այս ու այն կողմից:

Դանելը ժպտոն երեսին վռնչեց և կավ նստարանի ծայրին: Նա այդ երեկո էլ զվարթ տրամադրություն ուներ:

— Ընկերներ, ընդհանուր ժողովը հայտարարում ենք 10
քացված... խոսքը ընկեր Խաչիկյանինն է, որն որ ձեզ ման-
րամասն կհասկացնի թանի հանգամանքը: Ուրեմն լսողու-
թյուն:

Ընկեր Խաչիկյանը հանձնաժողովի կողմից ուղարկված էր քաղխորհրդի համար տպարանի վոչեկտիվից պատգամավոր ընտրելու:

Նա պարզ և հասկանալի տեքստ պատմել, թե ինչու՞ հա-
մար է քաղխորհուրդը, ո՞վքեր են մասնակցում նրա ընտրու-
թյան:

Ընկերոջ զեկուցումից պարզվեց, որ քաղխորհրդի ան- 20
դամը պիտի աշխատի խորհրդի սեկցիաներից մեկն ու մե-
կում: Նա պարտավոր է հաշիվ տալու իր ընտրողներին, լսե-
լու նրանց պահանջները:

— Չէ՛, մանկապարտեզն ստացանք, — ընդհատեց մեկը:

— Քաղխորհուրդն ունի առողջապահական, կրթական,
կոմունալ, ֆինանսական և նման սեկցիաներ: Պետք է ընտրել
աշխատասեր, գիտակից և բանվորների շահը պաշտպանող
ընկերոջ:

Մի ժամից զեկուցումը վերջացավ: Մոտ վեց ժամ էլ տե-
վեց հարցերը: Նախագահը վերջում հայտարարեց.

30

— Այժմս, ընկերներ, տվեք համապատասխան թեկնա-
ծու... Հստ օրենքի մենք պետք է տանք երկու պատգամավոր...
Առարկություն չկա՞, որ մեկը կին լինի...

— Չէ՛, չէ՛... Չկա:

— Ուրեմն տվեք անունները...

— Պապաշայից լավը չկա... — վանչեց մի տպագրիչ:

— Պապաշան, պապաշան... — ձայնակցեցին մյուսները։
Բարձրացավ աղմուկ։ Մափահարեցին։ Մի քանի հոգի
ժեր գրաշարի թևերից բռնած մոտեցրին սեղանին։

Պապաշան մի բերան վանշում էր.

— Ուրիշին, ուրիշին... Ես հե՛շ...

— Ուրիշին չենք ուզում, — բղավեցին երիտասարդ գրա-
շարները։

Դանեիլը ինչքան հակառակեց՝ չեղավ ու չեղավ։

— Ընկերներ, ես լավ խոսալ չգիտեմ...

10 — Մեզ գործ անող է պետք... — կանչեցին տպագրիչ-
ները։

Եվ միաձայն պապաշան ու վաղմատան հավաքարար Մա-
րիամն ընտրվեցին քաղխորհրդի պատգամավոր...

3

Տպարանի շրջապատը երկու տարում անճանաչելի դար-
ձավ։

Ընտրությունից մի ամիս չանցած, քաղաքի գումակը
մաքրեց ավազի և խիճի կույտը։ Երիտասարդները մի տոն օր
բարակ լորենիներ տնկեցին շենքի շուրս բոլորը։ Քաղխորհրդի
20 ծաղկանոցից տունկեր բերին և զարդարեցին փոքրիկ պար-
տեզը։

Պապաշան օրն ի բուն աշխատում էր։ Նրա պահանջով
էլեկտրական լույսերը հասցրին խուլ փողոցներից մեկի ծալ-
րը։ Նոր շենքի առաջ քաղխորհուրդը ջրի ծորակ սարքեց։

Այժմ գարունը քաջվելուց տերևակալում են լորենիները,
ծաղկանոցի ծաղիկները բույր են տալիս բաց պատուհանների
հտեն աշխատող հարյուրավոր մարդկանց, որոնք շարում են
գրքեր, թերթեր, շարում են, տպում, կազմում։

Գարնան հետ գալիս են սարյակները, ճովողյունով ներս
30 մտնում, պտույտներ անում կտուրի տակ։ Մառերի տակ ուրախ
վազվզում են տպարանի մանկապարտեզի երեխաները։

Փայտե նստարաններ կան ծառերի տակ։ Նրանց վրա
ընդմիջումի ժամերին հանգստանում են գրաշարները։

Նրանց հետ հանգստանում է և ծերունի Դանիելը, որ արդեն կենսաթոշակ է ստանում երկարամյա աշխատանքի համար, էլ չի շարունակում գիրք ու լրագիր, սակայն ամեն օր գալիս է տպարանի պարտեզը:

Գալիս է, նստում փայտե նստարանին, լսում սարյակների ճովողյունը, մանուկների ուրախ կանչերը և զվարթ երգում է՝ մեղմ, դողդոջ ձայնով...

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

1. ԱԿՈՒՄՔԻ ՍՐԱՀԸ

Շչակը սուլեց հանգստի ժամը:

Գործարանի բաժանմունքներից, ցեխերից և արհեստանոցներից բանվորների խմբերը դիմեցին դեպի ակումբի արահը, որի բաց պատուհաններից մեղմ զուլը ներս էր մտնում և ճոճում սրահի լայնքով կախած կարմիր պլակատները:

10 Մինչև կես գիշեր կոմերիտականների մի խումբ աշխատել էր ներսը: Նրանք պատերից վախել էին հարվածային բրդեգողիքների նկարները, պատրաստել էին բազմաթիվ լողունգներ արդֆինպլանի կատարման, գործալքումների, սոցիալիստական մրցության և հարվածայինների մասին:

Զարդարել էին բեմը, որի ճակատին խոշոր տառերով գրել էին՝ «Փառքի և արիության հերոսները»: Ապա թվել էին այն բրդեգողները, որոնք կատարել և գերակատարել էին պլանը:

20 Բեմի դիմացը, մուտքի ամբողջ պատը և շրջանակի մեջ էր առնված: Այստեղ կախված էին նրանց նկարները, որոնք ավելի շատ բրակ էին տալիս, որոնք կեղծ հարվածային էին: Զէին խնայել հարբեցողներին, գործը լքողներին, ծուլերին:

Դռան վերևը «կոմերիտական» Բալոյի նկարն էր: Նա մեքենան թողել է անտեր և վազում է ծտի հետևից, որ ներս է մտել բաց պատուհանից: Նրա կողքին վարպետ Անդրեյի նկարն է. Անդրեյը լողում է օդու վիթխարի շշի մեջ:

— Համա՛ կկատարի հա՛ վարպետը, — ասաց կոմերիտ-

ներից մեկը, որ նստել էր պատուհանին և անքնութիւնից հոգնած աչքերով նայում էր դուրս, ակումբին մոտեցող խմբերին:

— Տեղն է. թող չիմի,— պատասխանեց մյուսը:

— Ա՛յ Անդրեյը,— մատը մեկնեց պատուհանին նստած երիտասարդը: Նրանք մոտեցան պատուհանին: Բայց այդ ընկերին դուռը բացվեց և մանարանի ցեխից մի խումբ երիտասարդ բանվորներ ներս մտան:

Հինգ ընկերից հետո դահլիճում նստելու տեղ չկար: Ուշացողները կանգնում էին դռների մոտ, պատուհանների տակ: Բաց դռնից երևում էին բազմաթիվ գլուխներ: Այդ՝ դուրսը տախտակների կույտի վրա տեղավորվածներն էին: 10

Մինչև ժողովի սկսվելը բանվորները դիտում էին պատերից քաշ արած նկարները և պլակատները:

— Այ թե լա՛վ են նախշել հա՛...

— Թամամ Մոսկվա է,— ասաց մի բանվոր, որ նոր էր վերադարձել Մոսկվայից: Նա մասնակցել էր տեքստիլ բանվորների խորհրդակցության:

— Էն մոռւթը տես, էն մոռւթը,— ծիծաղելով մատը մեկնեց մի ուրիշ բանվոր: Պատից կախել էին մի դիմանկար. երևում էր, որ մարդը գիշերը թունդ հարբել էր, ընկել ցեխի մեջ: Նկարի վրա մարդու երեսին դեռ մնում էին ցեխի հետքերը: Մազերը գզգզված էին, գդակը ծուռ: Ձախ աչքի տակ նկարել էին ընկույզի չափ ուռուցք: 20

— Մեր վարպետին են լա՛վ թրջել,— վրա բերեց մի ուրիշը, որ տառերը կապելով վերջացրել էր լողունգի ընթերցումը:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ԴԱՌՆՈՒՄ Է ՊԱՏՎԻ ԵՎ
ԱՐԻՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾ

Նախագահի զանգը ընդհատեց սկսված խոսակցությունը վարպետ Անդրեյի մասին: Տիրեց խոր լռություն: Դուրսը եղածները ավելի մոտեցան պատուհանին: 30

Ժողովն սկսվեց:

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

ՄՊԻՏԱԿ ԶԻՆ

ԽՍՀՄ ԺՈՂ. ԿԻՆՏՐՈՆ. ՀՐԱՏԱ-
ԲԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ. ՄՈՍԿՎԱ, 1929

Ա. Բակունցի «Մպիտակ ձին» պատմվածքների ժողովածուի շապիկը
(Մոսկվա, 1929 թ.)

2. ԶՆԿՈՒՑՈՒՄԸ

Զնկուցում էր մանարանի ցեխի վարիչը:

— Ուրեմն, ընկերներ, այսպիսով հարվածային բրիգադներին ղուրս են մնացել միայն 6 հոգի, որ ամբողջ բանվորության շնչին տոկոսն է կազմում: Կարող ենք ասել, ընկերներ, որ մեր ցեխը հարյուր տոկոսով հարվածային է...

Բուռն ծափահարություններն ընդհատեցին նրան:

Վերջին շարքերից մի խումբ երիտասարդներ բղավեցին «հուռա...»: Այդ հուժկու կանչը ալիքի նման հասավ մինչև առաջին շարքերը, մինչև բեմը, որի վրա էլ խիտ նստոտել էին: Առաստաղից կախված կարմիր կտորները, որոնց վրա լողունգներ էին, մեղմ ծփացին ծափահարությունների որոտից: Կարծես վերևը ճոճվում էին բազմաթիվ կարմիր դրոշներ:

— Բրակի տոկոսը այսպիսով իջել է. և բարձրացել է աշխատանքի արտադրողականությունը: Առաջ ունենում էինք պարապ դադգյահներ, այժմ քսան դադգյահից մեկը պարապ չի մնում: Թույլ տվեք, ընկերներ, բերեմ մի օրինակ մեր գործարանի հարվածայինների աշխատանքից... Խոսքի օրինակ մեր կոմերիտների հարվածային բրիգադները: Զեղ հայտնի է, որ նրանք կոմուն են կազմել և աշխատում են կոմունայի հիմունքով, փոխադարձաբար միմյանց օգնում են, աշխատավարձը բաժանում են հավասար: Եվ ահա, ընկերներ, նրանք արտադրությունը բարձրացրել են 40 տոկոսով...

— Կեցցե՛ն հարվածային կոմերիտները,— բացականչեցին այս ու այն կողմից:

— Բայց, ընկերներ, նրանք սոցմարցման պայմանագիր են կապել Ալավերդու № 1 հանքի կոմերիտների հարվածային արտելի հետ: Նրանք մեղ ուղարկել են իրենց հաջողությունները: Արտելը 3 հերթի է աշխատում, մերոնք էլ. հունվար և փետրվար ամիսների պլանը նրանք կատարել են 150 տոկոսով, մերոնք այստեղ մի քիչ նահանջել են...

Առաջին շարքում ժպտացին: Կոմերիտներից մեկը, որ հարվածային կոմունի անդամ էր, տեղից բղավեց, թե սխալ են հաշվել իրենց տոկոսը:

— Շուտով, շուտով,— մեզմ առաջարկեց նախագահը,— սպասի էդ հարցն էլ կքննենք...

— Ընկերներ, ես դեռ չվերջացրի... Մարտ ամսում նահանջել է Ալավերդու հարվածային արտելը, իսկ մերոնք նորից են առաջ անցել...

Սահահարովթյունների և բացականչությունների հորդ աղմուկը նորից ընդհատեց զեկուցողի խոսքը:

— Նրանք մարտ ամսվա պլանը վերջացրել են ամսի 25-ին, իսկ մերոնք 15-ին...

10 — Այ թե հա՛,— ուրախ բացականչեց մի ծեր բանվոր: Նրա սիրտը կոտրվել էր, երբ լսել էր զեկուցողի խոսքը մերոնց «նահանջի» մասին:

— Ախր լինելու բան չի, որ Ալավերդին մերոնց առաջը գտրի: Մերոնք յուրիշ են, ուրիշ... — շնչաց նա հարևանի սականջին:

Ապա նա գլուխը դարձրեց դեպի ետ: Նրա աչքն ընկավ իր որդու՝ կոմերիտ Վաղոյի քրտինքից և աշխատանքից կարմրած դեմքին: Վաղոն էլ էր հարվածային կոմունիստ մեջ: Որդին չնկատեց հոր հայացքը, նրա լարված ուշադրությունը բեմի կողմն էր:

20 Ինչպիսի՜ հպարտությամբ և ջերմ գորովով էր նայում ծերունի հայրը կոմերիտ որդուն: Ո՛վ գիտի, ինչ մտքեր զարթնեցին նրա հիշողության խորքում:

3. ԼՍԱՐԱՆԸ

Գահճիճի խորքում պատի տակ կուշ էր եկել վարպետ Անդրեյը: Նա միայն մի անգամ իր գլուխը քարձրացրել և նայել էր ծաղրանկարին:

— Անպիտաններ, ո՛նց էլ սարքել ե՛ն,— մրթմրթաց քթի տակ:

30 Մինչև նախագահի զանգահարելը՝ կողքին նստողները ալրախ կատակներ էին անում նրա հետ:

— Գիշերը ոնց պիտի մնա բոթլի մեջ...

— Դու առա Էս աժդահա ջամդաքը ոնց են մտցրել բոթուլը:

— Խմողի մաշտաբ ուրիշ է:

Սակայն վարպետը ոչ մի ուշադրություն չէր դարձնում այդ սրահոսություններին: Գլուխը դժժում էր երեկվա խմած օղուց:

Երբ զեկուցումն ավարտեց, խոսակցությունները դադարեցին, հանգիստ թողին վարպետ Անդրեյին:

Եվ գլուխը դարձրեց դեպի ծաղրանկարը: Նա աչքի պոչով էր դիտում, որպեսզի կողքին նստողները չնկատեն, թե ինքը հետաքրքրվում է պատից կախած նկարով:

Շենց այդ րոպեին նրա ականջին հասավ մանարանի ցեխի վարիչի խոսքը, թե բոլորը հարվածային են հայտարարել իրանց, բացի վեց հոգուց... Նրանք շնչին տոկոս են կազմում...

Մափահարություններից խառնվել էին նրա մտքերը:

Երբ զեկուցողը շարունակեց իր խոսքը, վարպետը էլի նույն միտքն էր անում. «Չնչին տոկոս են... Ես քսան տարվա վարպետ շնչին եմ, անպետք թելի կտոր»: Նա մտքում մի քանի անգամ կրկնեց «չնչին» խոսքը. և ամեն անգամ կարծես այդ բառը նոր իմաստ էր ստանում:

— էդպես են ասում, որ ես էլ հարբում եմ... Թե չէ ի՞նչու պտի խմեմ,— արդարացրեց ինքն իրեն:

Սակայն մի ներքին ձայն հակառակը պնդեց և գնալով, այդ ներքին ձայնը հաղթեց: Նա մտաբերեց իր բոլոր ընկերներին: Ահա նրանց մի մասը բեմ է բարձրանում: Նրանք աշխատանքի հերոսներ են, այսօր պիտի պարգևատրեն նրանց:

Ահա Ջանոն, ալեխառն, ինչպես ինքը: Ամիսներ շարունակ դադգյահի վրա կռացած դիտում էր, ուսումնասիրում, կարծես առաջին անգամն էր տեսնում դադգյահը: Ցեխում լուր էին տարածել, որ Ջանոն նոր մաշին է հնարում. առաջինը դարձյալ ինքը ծիծաղեց:

— Քեզանից ինչիններ չի դուրս գա... Արի, արի գնանք.— և ցուցամատը խփեց կոկորդին,— մենք հե՛շ, մեր բանը պրծել է...

Իսկ Ջանոն լուռ նայեց, ապա գլուխը քարշ արեց:

Այդ հայացքի մեջ և՛ հանդիմանություն կար, և՛ զայրույթ:

10

20

30

Եւ Անդրեյը ոտները քարշ տալով գնաց դեպի օդու խա-
նութիւն:

Իսկապես Զանոն հնարեց մի նոր դազգյահ, ավելի ճիշտ,
եղածը փոփոխեց, ավելի լավացրեց: Գլուտարար Զանոյի և
նրա դազգյահի մասին թերթերը գրեցին, ինժեներներ եկան,
վազմվեց հանձնաժողով, քննեցին և որոշեցին, որ Զանոյի
գլուտը շատ արժեքավոր է:

Ահա Զանոն նստել է բեմի վրա, մի անկյունում, գլուխը
քարշ, կարծես դարձյալ մտածում է դազգյահի մասին:

10 — Որտեղից որտե՛ղ... դառնությամբ մտածեց Անդրե-
յը, — միասին եկանք գործարան... Այժմ նա աշխատանքի հե-
րոս է, իսկ ես՝ չնչին տոկոս...

4. ՎԱՐՊԵՏ ԱՆԴՐԵՅԸ

Զեկուցումը վերջացել էր:

Նախագահը վարդում էր առաջին հարվածային բրիգադի
կատարած աշխատանքը և ֆաբկոմի որոշումը նրանց պար-
գևատրելու մասին:

— Կեցցեն առաջին հարվածայինները, — աղմուկից և
ժափահարություններից թնդաց դահլիճը: Բեմի վրա պատի
20 նման կանգնել են առաջին բրիգադի հարվածայինները, դահ-
լիճը ծափահարում էր, իսկ նրանք գլխարկները թևի տակ,
կանփնել էին. ոմանք հուղմունքից կարմրել էին, ոմանք գլուխ-
ները մի կողմի վրա դարձրել: Նախկին կարմիր բանակային
Սեթը ուղիղ ձգվել էր, ինչպես զորահանդեսի ժամանակ:

Վարպետ Անդրեյի հետ մի զարմանալի բան կատարվեց:
Երբ առաջին ծափերը պայթեցին, նա տեղից կիսով չափ
բարձրացավ, ինքն էլ սկսեց ծափահարել նախ թույլ, ապա
ուժգին: Ծափի աղմուկը մեղմանում էր, բայց նրա բազուկները
չէին հոգնում: Նրա ծափից վարակվում էին և մյուսները, նո-
30 րից էր թնդում աղմուկը:

Ապա հոգնած տեղը նստեց: Զեռքերը կարմրել էին ու
զոդում էին:

Կարդացին գլուտարար Զանոյի անունը: Նորից ծափեր,
նորից աղմուկ:

Վարպետ Անդրեյը ոգևորված գդակը վեր շարտեց: Մի քանիսը հետևեցին նրա օրինակին:

Այդ էլ դուր եկավ վարպետ Անդրեյին: Ինքը շարունակում էր ծափահարելը, և ծափերի մեղմացած թափը նորից էր թնդում: Ինքը գլխարկը ճոճեց, մյուսները հետևեցին: Մի մեղմ ուրախություն ծափաց ներսը, ինչպես ծովի թեթև կոհակները:

Չէ՛, նա էլ չպիտի խմի. նա շի ուզում, որ իրեն համարեն «չնչին տոկոս»: Նա պտի գնա մյուսների հետ հավասար քայլերով, նա հետ չի մնա իր ընկերներից:

Վարպետ Անդրեյը աչքերը կիսախուփ արեց. կարծես 10 ննջում էր: Նա մտքի առաջ հետ էր տալիս իր անցած տարիների գիրքը, կարծես փնտրում նշանավոր մի էջ, մի գլուխ, մի դեպք, որից հետո տարիները գնացին ուրիշ ճանապարհով:

Գտավ: Այդ դեպքը գտավ:

Սիրտը դառնությամբ էր լցված, զայրույթը նրան մղեց դեպի օդու խանութը: Հետո ավելի հաճախ էր գնում: Եվ վարժվեց: Վարպետը գլուխը վեր հանեց: Արդեն ցրվում էին, ժողովրդ վերջացել էր:

Վարպետը գլխարկը թևի տակ դուրս եկավ: Դռան մոտ նա հանդիպեց Զանոյին: Վարպետը մի րոպե կանգնեց. Զա- 20 նոն ժպտաց:

Եվ հին ընկերները լուռ սեղմեցին իրար ձեռք:

Վարպետ Անդրեյը տեսավ մանարանի ցեխի վարիչին: Քայլերը արագացրեց, հասավ նրան: Վարիչը բարևեց.

— Հը, վարպե՛տ...

— Ես... ինձ էլ գրեք հարվածային... Ես չեմ ուզում,— քայց նրա ձայնը դողաց և չկարողացավ խոսքը շարունակել և ասել, որ շի ուզում դուրս մնալ շաբաթից:

— Ես այդպես էլ գիտեի, վարպե՛տ...

Գործարանի սուլիչները ճշացին, աշխատանքն սկսվեց: 30

ԿՈՄՍՈՄՈՒՒ ՓՈԿԵՐՈՎ

1

Նախագահը գրութիւնը կարդաց, գլուխը դարձրեց դեպի պատուհանը, մի բոպե նայեց,— կարծես առաջին անգամն էր տեսնում ձյունի հորդ փաթիլները և ապա նորից աչքերը հանեց թղթին:

Ներս մտաւ կատարածու Ենոքը և շեմքում ոտքերը պինդ դոփեց՝ ձյունը թափվելու համար:

— Զի՛ վերջանում, էլի՛... — տրամշաց Ենոքը և սառած
10 ձեռքերով գրկեց վառարանի տաք խողովակը,— էսքան էլ ձյո՞ւն...

Ենոքի տրտունջը տեղին էր: Զորրորդ օրն էր, որ թափվում էր ձյունը և չէր դադարում: Սար ու ձոր ծածկվել էին ձյունի հաստ շերտով, տները կիսով չափ թաղվել էին ձյունի մեջ: Ո՛չ ճանապարհ էր երևում, ո՛չ առու, ո՛չ ձորակ:

— Ի՞նչպես անենք, Ենոք,— հարցրեց նախագահը: Կատարածուն հանկարծակիի եկավ և ապա գլխի ընկնելով, որ հարցը ձյունի մասին է, վառարանի խողովակը պինդ գրկելով ասաց.

— Փետը բերենք լցնենք, թող գիլ տաքանա, մենք էլ
20 շորս բոլորը նստենք...

— Բա սա՞,— և թուղթը մեկնեց:

Ենոքը մի քայլ մոտեցավ: Նա վախեցավ, նրա մտքովն անցավ, որ երևի շտապ գրութիւնն է ստացվել, և պատասխանի նքը պիտի տանի այդ ցուրտ օրն:

— էդ ի՞նչ է,— կամաց հարցրեց Ենոքը:

— Երկաթուղու կայարանիցն են գրել,— դանդաղ պա-

տասխանեց նախագահը և կարծես միաժամանակ մտածում էր, թե ինչպես ելքը գտնի.— մաշինեքը եկել են, սերմազտիչները... Չորս օր է ստացնցումն ջնկած են, որ չբերենք, համ պենիա ենք տանելու, համ էլ մեր գործն է հտ ընկնում:

Ենոքը թեթև շունչ փաշեց: Զմարիտ է՝ գործն ավելի մեծ էր, բայց անմիջապես իրեն չէր վերաբերվում: Ու նա կուացավ, մի քանի կտոր փայտ էլ քցեց վառարանը:

— Բա՛, Ենոք... էսպես քաներ...

— Պենի հարցը դժվար է, մնացածը հեշ...

Նախագահը վրդովվեց.

— Ո՞նց թե հեշ:

— Ասում եմ՝ մաշին է, ճանապարհը ձգացվի, կբերենք...

— Էն ժամանակ գարուն կլինի, վարը կընկնի, էլ երբ պիտի սերմացուն զտենք, Ենոք... էսօր էգուց պիտի բերվի մաշինեքը:

— Էս եղանակի՞ն,— զարմացած հարցրեց Ենոքը:

— Հա՛, հենց էս եղանակին,— կտրուկ պատասխանեց նախագահը:

Եվ, քիչ լռելուց հետո, ձայնը ցածրացնելով ասաց.

— Գնա կանչի՛ր Սմբատին... Եթե լեռներ տանն է, նրան էլ ձայն տուր:

Կատարածուն փայտը վերցրեց և դժկամ հեռացավ տաք աենյակից:

2

Իսկ ձյունը հա գալիս էր: Ձմեռվա այն ժամանակն էր, երբ ինչպես ասում են, օձը բնոմ կսառչի:

Բայց ինչպես էլ չլիներ, մեքենաները պիտի կայարանից բերեին, թե չէ՝ սերմազտման պլանը չէր կատարվի, ուրեմն և սերմացուն հնար չէր լինի ժամանակին ախտահանելու: Գարունը պիտի բացվեր, և իսկույն սկսվելու էր վարը, ժամանակ չէր լինելու սերմացուն զտելու:

Ահա ինչու, երբ ներս մտավ կոմսոմոլի բջիջի քարտուղար Սմբատը, և նախագահը նրան հայտնեց գրովթյան մասին, նա մի րոպե մտածելուց հետո՝ ասաց.

— Պետք է բերենք...

Ենթեր զարմանքից գլուխը քարձրացրեց: Նրա դեմքը արտահայտում էր և՛ կասկած, և՛ զարմանք: Կարծես ուզում էր ասել՝ գժվե՞լ են նրանք, որ չեն նայում եղանակին: Բայց այդ ժամանակ ներս մտավ կեռներ. ու Ենթեր՝ իր պարտականությունը կատարած համարելով՝ գերադասեց շխառնվել նրանց խոսակցությանը:

— Լեոն, կոլխոդի համար էլ է,— ասաց նախագահը և գրությունը մեկնեց նրան: Լեոնը կարդաց, թուղթը դրեց սեղանին և ճակատը տրորելով պատասխանեց.

— էդպես է... Ճիշտ է, քայց...

— Էլ բայց-մայց չկա,— խկույն վրա բերեց նախագահը:

Լեոնը նեղացած նայեց նրա կողմը:

— Էդպես ես միշտ. չես թողնում խոսքս վերջացնեմ...

Կոլեկտիվի նախագահը դանդաղ էր խոսում: Ինչքան էլ դիմացինը արագախոս լիներ, մտքերը կարճ ու կտրուկ ասեր, նա ծնոտը պիտի շարժեր դանդաղ:

— Դե ասա, հը՞:

20 — Ասելս էն է, որ ճիշտ է՝ եղանակն էսպես է, ինչպես որ ներկայումս է, բայց որ խոր մտածում եմ, տեսնում եմ, որ պիտի սերմագութիչը բերվի:

— Դե ասա, էլի՛,— անհամբեր կրկնեց նախագահը,— էլ ինչ ես սարով, քարով քնկնի:

— Ինչպե՞ս...— և լռեց,— պետք է մի հնար մտածենք, էլի՛...

Սմբատը տեղից վեր կացավ:

— Հնար ես ասեմ... Սահնակի պես բան կշինենք, տանենք վրան պնդացնենք, քաշ տանք...

30 — Եզննրո՞վ...— հարցրեց նախագահը:

— Սար ու ձոր ձյունով լցված՝ եզ կբանի՞... Բոլորը կխրվեն, ոտները սոթ կտա, կջարդվեն հեյվանները,— ավելացրեց Լեոնը:

Ենթեր, որ մինչ այդ զարմանքով և հետաքրքրությամբ էր լսում նրանց խոսակցությունը, փայտը ձեռքից վայր գցեց,

երբ լսեց Սմբատի առաջարկը սերմազտիչները կայարանից գլուղ քերելու մասին:

Ամենից անհավատալիւն այդ էր:

3

Կայարանի ծառայողներն էլ զարմացան, երբ լույսը նոր քացված ներս մտաւ գլուղացիների մի խումբ: Նրանց մեծ մասը կլուված էր բրդե վերարկուների մեջ, գլուխը փաթաթած տաք շալով. երևում էին միայն աչքերն ու քթի հետևի մասը: Տաք գոլորշին սառել և փոքրիկ աւեղներ էր դարձել շալից կախված: Ոմանք ուղտի բրդից փափուկ ձեռնոցներ ունեին: 10 Նրանց մեծ մասը երիտասարդներ էին, միայն մի քանի հասակավորներ կային, որոնց թվում մեկը մի երկար ձող ձեռքին քայլում էր խմբի առջևից, ձողը խրում այս ու այնտեղ՝ սառած ձյունի հաստութիւնը և խորութիւնը որոշելու:

Հենց այդպես էլ ձյունաթաթախ խմբով ներս մտան հերթապահի սենյակը:

Սմբատը մեկնեց գրութիւնը: Հերթապահը կարդաց, տեղից վեր կացավ, ու գնացին Կայարանի հետևը, որտեղ ծածկոցի տակ, մի անկյունում փայտե վանդակի մեջ նրանց սերմազտիչներն էին դարսված: Գիշերվա բուքը առատ ձյուն էր 10 լցրել մեքենաների ներսը:

— Էլ մի՛ վանգնեք,— ասաց մեկը, որի գլխին մաշված կոմունարկա էր.— ձյունը մաքրե՛ք... Կտաքանաք:

Կոմերիտականների մի խումբ մոտեցավ մեքենաներին: Կես ժամ շանցած մեքենաները հանեցին փայտե վանդակից, մաքրեցին և պարաններով պինդ կապեցին հենց այն տախտակներին, որոնցից շինված էր վանդակը:

Նրանք կառուցել էին սահնակի պես մի բան:

— Լեռն, ա՛ռ փայտը,— և կոմունարկայով մարդը, որ ինքը նախագահն էր, փայտը մեկնեց նրան.— դու կգնաս առջևից... Տես որ փափուկ տեղեր չլինեն, չխրվենք: Սմբա՛տ, դու վերջին մեքենայի հետ կլինես:— Ապա դառնալով մյուսների՝ ուրախ բացականչեց,— տաքանաք, հը՛... Դե՛, ձեզ տեսնեմ, կոմսոմոլի անունը գետնով շտաք... 30

Ու փոկերը, պարանները հագցրին մեքենայի ոտքերից, սահնակի տախտակներից, շարվեցին մեքենայի կողքին, իրենց տակերին քաշելով փոկի ծայրերը:

— Մե՛կ, երկո՛ւ, երե՛ք...

Ճոռացին տախտակները, սառած ձյունը, ֆափորը շարժվեց դեպի գյուղը ափիտակ բլուրների լանջով, ձյունով լցված ձորակների վրայով:

Կայարանի հերթապահը պերրոնի վրա կանգնած դիտում էր նրանց: Քանի հեռանում, այնքան փոքրանում էին: Կարծես մրջյունների երկու խումբ էր, որ գլորելով իրենց բունն էին տանում մի վիթխարի տրա:

Քամին դադարել էր: Եթե ամպերը չլինեին, սառը փայլով կշողար ձմռան ցուրտ արևը:

— Կտանե՛ն,— ուրախացավ հերթապահը, երբ առաջին մեքենան հասավ բլուրի գագաթը,— նրանց մերը չմեռնի... հերո՛ւս են, հերո՛ւս...

Մեքենաները չքացան նրա աչքից:

Նրանք բլուրից սահելով վրան սարահարթի վրա, որից այն կողմը սկսվում էր նոր վերելք, նոր բլուրներ, ապա միայն պիտի երևար գյուղը:

Քրտինք էր կաթում երիտասարդ ճակատներից: Ամեն անգամ, երբ ճիգ էին անում, գորտընի քուլաներով էր բարձրանում: Ումանք արձակել էին վերարկուների կոճակները, ավելի հեշտ շնչելու համար:

Երկրորդ մեքենան առաջինից հետ չէր մնում: Երբեմն բոլորը միանում էին և մեկ-մեկ անցկացնում նեղ տեղերից, ումանք քաշում էին, խակ մնացածները հրում ձեռքերով, ուսով, կրծքով:

Թարմ ձյունի վրա մարդկային բազմաթիվ ոտնատեղերի հետ մնում էին մեքենաների հետքերը՝ իբրև լայն ակոսներ: Առաջին անգամն էր մեքենան բարձրանում դեպի գյուղը:

4

Բազմություն էր հավաքվել ծածկոցի տակ, որտեղ տեղավորել էին մեքենաները: Գյուղացիներից շատերը առաջին ան-

գամն էին տեսնում սերմագտիչը: Ծիշտ է, գյուղին չհասած, երբ տեղեկացրել էին, որ մեքենաները կոմսոմոլները բերում են, շատերն էին գնացել առաջ և օգնել բերելու, բայց հրելու ժամանակ նրանք լավ չէին դիտել մեքենաները:

— Ապրի Սմբատը, — ասաց մի կին, — վռնեիս կդինջանա...

— Էլ խախալ չկա՞... Օրը հարյուր փութ էլ լցնես, կմաքրի...

— Հարյուր փութ, — ծոր սվեց կինը:

Երբեմն մեքենաներին էր մոտենում կոմերիտականներից 10 որևէ մեկը: Նա հաճույքով էր պատասխանում հարևանների հարցերին, թե ինչպես բերեցին մեքենան, որ շուտ չեկավ, ձյունը շատ էր: Նրանք իրար հետ միճում էին, թե քանի փութ կրինի մեքենան. սակայն միճողների երկու կողմն էլ գովում էին կոմերիտականների հերոսական աշխատանքը:

— Զորամա մեր կոմսոմոլը...

Իսկ գյուղիսրհրդի գրասենյակում Սմբատը, նախագահը, կեռնը և մի քանի երիտասարդներ հաշվում էին սերմացուն, որոշում սերմագտման հերթերը, նշանակում հսկիչներ, որոնց պատասխանատվությամբ օր ու գիշեր պիտի աշխատեին մե- 20 քենաները:

Ենթեր թեժացնում էր վառարանը և նրանց լսում խոր հավատով:

«ԸՆԿԵՐ ԳԱԼՈՒՍՏԸ»

Մինչև նախագահը դաշտից վերադառնար խորհրդի գրասենյակը, էյվազանց Սահակը առաջարկեց գնալ իրենց տուն։

— Ես Մուխանի երիշը գիտեմ... Երկու ահաթից անդախ հասնի։

Սահակին ես վաղուց գիտեմ։ Խորհրդայնացույց հետո, երբ առաջին անգամ նրանց գյուղը վիկի սերմ տարանք փորձելու, ոչ ոք չմոտեցավ։ Միայն Սահակը սիրտ արեց, իր հողամասը տվեց։ Սիրտ արեց և իր լայն սրտի շափ էլ առատ բերք հավաքեց։ Հիմա էդ խոտը նրանց գյուղում տարածվել է. շատերը վիկ չեն ասում, այլ էյվազանց Սահակի խոտ։

Նա եղել է Գերմանիայում գերի։ Շատ քաներ է տեսել, շատ երկրներ ոտնատակ տվել, տեսել է, թե ուրիշ կողմերում ինչպես են ապրում գյուղացիները և հենց վերադարձել է իրենց գյուղը, հիաաթափվել է։

Բայց թողնենք, որ ինքն ասի էն խոսքերը, ինչ որ ասել է գյուղ գալու առաջին տարին։

— Մեր հողերը տակի են, մենք չենք հատկանում նրանց լեզուն։ Մի սոմար որ սերմում ենք, հինգը հավաքում, էդ հո հաշվում ենք առատություն, իսկ եթե բանը հաջողվեց, և վեց սոմար ստացանք, քերթը գլխակեր է, սրա մեջ փորձանք կա, կոփվ, պատերազմ պիտի լինի։ Այ թե ինչ են ասում, եթե մի քիչ լավ բերք են ստանում։ Ինչո՞ւ, ախպեր. ինչո՞ւ իմ տնասած տեղերը սոմարին տասն էլ են ստանում, տասնհինգ էլ... Մեր գյուղում որ մաճկալին հարցնես, կասի, թե հողի լեզուն էնպես է հատկանում, որ էլ դենը չկա։ Բայց եկ տես, որ նա

հողը վարում է էնպես, ինչպես իր պապերը և նրանց պապերը:

էսպես խոսքեր էր ասել Սահակը գյուղացիներին. որը համաձայնել էր նրան, որը կասկածել, մեծ մասն էլ ասել՝ թե Սահակի ասածը գերմանու հողում կլինի, մերում՝ ոչ:

— Ինչո՞ւ,— քարկանում էր Սահակը:

— Էնպես: Էդ էլ մեր երկրի շնորհքն է... Մինչև հիմա, որ շենք տեսել, այսուհետ էլ, Սահակ, տեսնենք սավետական կառավարությունը ինչ շնորհք ցույց կտա:

Էդ տարին էլ տարել էի վիկի սերմը: Հետո երկու շաբաթան ուղարկեցինք, վերջը՝ սերմզտիչը: Էս մեքենաները տեղ արին, որ տրակտոր մտնի:

Սահակին էդ առիթով էի ճանաչել: Մենք իրար հասկանում էինք: Մի քանի անգամ նա էր եկել ինձ մոտ. էն կողմերը լինելուց ես աշխատում էի ինձ գցել էն գյուղը, Սահակին տեսնել: Երբեմն հուսահատվում էր, դառնացած զանգատվում, թե բան չի դուրս գալու, էսպես խավար ապրել են, էդպես էլ խավարի մեջ վկորչեն:

Նրան համոզում էի, հուսադրում: Էն առաջին տարիները գյուղում դեռ բջիջ չկար: Միակ կուսակցականը Միխայիլն էր, որ և՛ նախագահ էր, և՛ հողքածին, և՛ զագսի գործերն էր տանում, և՛ սերմացու բաժանում:

Մի տարի հետո նորերն եկան, հոտաղ, քատրակ երիտասարդներ մտան կոմսոմոլի մեջ, բջիջը մեծացավ, աշխատանքները շատացան: Էդ տարիներում մի կարգին դպրոց շինեցին, քանդված, խափան ճանապարհներ կային՝ նորոգեցին, մեծացրին: Ամեն տարի գյուղ գնալուց նկատում էի, որ մի բան էլ են ավելացրել, նոր անրունդը կամաց կամաց դուրս էր գալիս և իրեն հետ տանում գյուղի ամենալավ տարրը՝ դեպի նոր կյանք, նոր գյուղ:

Երեք տարի առաջ մի փոքրիկ կոլեկտիվ էին կազմել: Սահակն էլ էր մեջը: Ինչպես ասում են՝ իրար բռնելով, իրար օգնելով, դժվարություններ հաղթելով, ուժեղ աշխատանք էին տանում նոր կյանք, կոլեկտիվ կյանք ստեղծելու:

Վերջի տարիները Սահակին չէի տեսել: Հեռվից հեռու լսում էի նրանց աշխատանքը, երբեմն էլ «Մաճկալում»

10

20

30

պատահում էի թղթակցությունների, գրված նրանց գյուղից, նրանց կոլեկտիվից:

էս գարնանը գործս ընկավ նրանց կողմերը: Խորհուրդի դռան առաջ կանգնել էի, մեկ էլ տեսնեմ ներքի ճանապարհով դեպի ինձ է գալիս Սահակը: Քեֆ հալ հարցրեց և տեղեկանալով, որ կատարածուն ուղարկել եմ նախագահի ետևից, նեղացավ, որ իրենց տունը չեմ գնացել:

— Ինչ է, կոլեկտիվ ենք մտել, գուցե կարծես, թե ղոնաղ չենք ընդունում... Արի՛, արի գնանք հիմա առաջվանից,

10 սրտաբաց կընդունեմ:

Նրա տունը գյուղի ծայրին է: Վերջին տարիները նոր տնատեղեր այդ մասում են բաժանել: Արդեն կառուցված են 10—20 նոր տուն, պլանով, լայն փողոցի երկու կողմը:

Մենք ներս մտանք սրահը: Գերանի վրա նրա երեխան նստել էր, գլուխը կախել գրքի վրա: Մեզ տեսնելուց նա վեր կացավ, ապա տեղը փոխեց և շարունակեց ընթերցանությունը: Սահակի վիճը արևի տակ չորացնում էր մանր, դեղին սերմեր, որ փռել էր առանձին թերթերի վրա:

— էս ի՞նչ է, Սահակ,— զարմացած հարցրի ես: Սեր-
20 մերն անծանոթ էին:

— Սա դեղին յոնջի սերմեր են: Խալիսը ցանում է, յոնջից շատ քերք ստանում, մեր տեղը սրան ասում են իշու յոնջա: Հերու սերմացու եմ հավաքել: էս տարի ապառաժ տեղերը պիտի ցանեմ... լավ խոտ վլինի՛,— և մատների մեջ տրորեց տաքացած սերմերը:

— Սահակ, էլի քն քանները չես մոռացել...— հարցրի ես: «էն քաները» օտար երկրներում տեսած արդյունավետ բույսերն ու մեքենաներն էին:

— «էն քաների» ժամանակը հենց հիմա է... էնպես
30 խոտեր ցանի կոլեկտիվը: էս ապառաժները դարձնի ծաղկած դրախտ:

— Հա՛, դու էդպես ասա... Մատներս տարավ էս անտե-
րը,— դժգոհեց վիճը, մեկնելով ձեռքը, որի մատները ծակծ-
կել էր չոր ցողունը:

— Անխե՛լք, դու էլ փալասի մեջ փաթաթած տրորի,—
պատասխանեց Սահակը,— վե՛ր, վեր բան-ման շինի...

— Սահակ, կուշանանք...

— Մովսանի երիշը ես գիտեմ... Արևը չթեքվի, չի գա-
լու: Էն վերի հանդում նոր հողեր են ձևում:— Եվ կոճղը տակը
դնելով, շարունակեց կնոջ թերի աշխատանքը:

— Իզուր աշխատանք է, քայց ինչ արած...

— Ի՛նչը,— հարցրի ես: Կարծեցի, թե խոսքը սերմերի
մասին է:

— Մովսանի արածը: Կուլեկտիվը վերի հանդումն էլ հող 10
ունի, արանքումը անհատական հողեր են... Հիմա նրանց ու-
րիշ տեղ են տալիս... Ասա վաղ թե տեղ մտնելու ենք կուլեկ-
տիվ, էլ ինչո՞ւ զուր աշխատանք եք անել տալիս:

Սահակը լռեց: Նա ճաքճքած, եղունգները ճոթած մատ-
ներով մեկ-մեկ ջոկում, դեն էր գցում մոլախոտի փշոտ սեր-
մերը: Ապա գլուխը բարձրացնելով նայեց ինձ.

— Այ, էսպես է հիմա... Զոկում ենք, խախալում...
դժվար է, ինչ արած... Հեշտ բան չկա: Հազար տարվա տե-
սածը շուտ է գալիս, փոխվում, իհարկե, արտները մի քիչ
կպղտորվի: Բայց էդ էլ իմացիր, որ ջուրը մինչև չպղտորվի, 20
չի պարզվի: Հիմա ջուրը գուլալվում է...

Մեր զրույցը դարձավ կուլեկտիվի շուրջը:

— Նոր-նոր տեսնում են կուլեկտիվի օգուտը: Քանի տես-
նում են, էնքան շատ են գալիս, սիրտները տաքանում է: Էս
քանի օրը տասը դիմում ընդունեցինք: Առավոտս գնացել էի
Նոնաձորի բաղերը. առու էինք հանում: Վերջացրինք, գալիս
էի, Զետանց Առստամ ենք ասում, հերու ձմեռը ձենը գլուխն
էր գցել, գոռում էր կուլեկտիվի հակառակ, հա՛, Առստամը
առաջս կտրեց, թե խոսք եմ ասելու: Ես գլխի ընկա մտքինը:

Սահակի կինը օջախի առաջ շոքած՝ գլուխը դարձրել էր 30
մեր կողմը: Նա տեղից կանչեց.

— Բալքի ուզում է կուլեկտիվ մտնի...

— Հենց քո ասածն է:

— Զընդունեք, նրան չընդունեք: Նա որ էնքան հակա-
ռակ էր:

— Ո՛րեց չընդունենք,— հեգնեց Սահակը:— Հիսուն տա-

րի շոքանովթյունն արած մարդուն ո՞նց չես ընդունի: Կամքի վրա չի՞: Գյալենն էլ էր հակառակ. հիմա տեսնում ես:— Եվ դարձավ ինձ.

— Գյալենին դու էլ պիտի ճանաչես... էն տարին, որ շարքացանը բերել էինք, քեզ խաբեց, թե ինչքը մտնում: Հետո հարբած եկավ կռիվ քցեց: Նա էլ շատ հակառակ խոսեց, քրիզադը որ եկավ մեզ մոտ, էն օյինը դրեց մեր գլուխը: Որ ասել են աղքատ եմ, հպարտ եմ, մեր Գյալենի համար են ասել: Ներքի գյուղում, որ հարսանիք լիներ, ինքը էստեղ կտուրի վրա պար կգար...

Երեխան գիրքը թողած, ծիծաղից փոթկացրեց էս խոսքի վրա: Սահակը շնկատեց և շարունակեց:

— Հավատ, ընկերություն, տղամարդի խոսք,— բոլորը կտար մի ստաքան արաղի: Էնքանն էլ ծո՛ւյլ, որ շահի թամբալը նրա մոտ ոչինչ: Խմած որ չլիներ, պատի շվաքում կքներ... Մի առակ են ասում, թե վաղ ժամանակները, երբ փահլեանները գյուղերը ման էին գալիս, օյիններով իրենց ապրուստը հավաքում, մի մարդ է գալիս մեր գյուղը, էն ժամանակ մեկիք էր նստում, էդ մարդը մեկիքին ասում է՝ ինձ կամ մի բեռ ցորեն տուր, կամ գյուղից մի մարդ դուրս բեր, որ ինձ դանիմ լինի, հետո հավասար քնի: Ո՞վ կլինի, ով չլինի ասում են Շիրանանց տնից մեկը կա, որ առավոտից մինչև իրիկուն ուռու տակը քնում է. թե հաղթեց, նա կհաղթի: Կանչում են էս մարդուն, բերում փահլեանի առաջը, մեկիքն ասում է, թե քեզ դանիմ սա կլինի: Գնում են ուռու տակը: էս փահլեանը բոյով մի մեկնվում է, որ քնի, մեկնվում է ասում՝ «Յա իլ վաղասի», այսինքն՝ թե մի տարի ժամանակով էդքան պիտի քնի. էս Շիրանանց թամբալը կողքը քորում է, պինդ օրոշտում, էլի մեկնվում և ասում՝ «Յա ախրի զամանի», այսինքն՝ մինչև աշխարհի վերջը: էս փահլեանը վեր է կենում փախչում, թե ես սրա հետ չեմ կարող քնել:

Թեև առակ է, բայց մեր Գյալենն քեզ օրինակ: Օխտն օր, օխտը գիշեր կքներ: Այ խմելուն ինչ եմ ասել. մի կարոն արաղ կիմի, թե էս պատը հարքեց, նա էլ մահարբի: Որ իրեն հարցնում էինք, թե դու ինչ ես՝ չքավոր ես, միջակ ես, ասում է, ես աշխատավոր պյանից եմ:

ինքն էլ շատախոս, ղարաշի, որ հարբեց, ինչ լեզվին գա, կասի: Բաննահենց խալիսը նրան շինել էր ձեռքի դուշ, արադ էին տալիս, կատարը տաքացնում, բաց թողնում մեղ վրա:

Բալշևիկը որ գալիս էր, էն առավոտը տեսնեմ Գյալեն քյանդիրով կապկպոտել էր թվանքը, ուսը քցել: Տկլո՛ր, մի ոտին տրեխ, մինը բոբիկ... Ո՛ւր Գյալե. բալշևիկը գալիս է, գնում եմ կոխվ տամ: Ասի քարեքար մի ընկնի, բալշևիկի դեմ թող Բաննահենք գնան: Եթիմներդ մեղք են, ա՛յ անխելք: Քամով են քցել, քեզ խաբել են: Մի սհաթ չէր քաշել էս խոսքից՝ տեսնեմ ներքևի ճանապարհով բալշևիկի գորքը բարձրանում է: Սարի կողմից դաշնակները կրակում էին, բայց գնդակները գյուղի տներին էլ չէին հասնում: Գյալեն քաշվեց տունը: Հետո իմանամ, որ Բաննահենք նրա խելքումը նըստացրել են, թե բալշևիկները գալիս են չքավորներին կոտորեն: Հալել են լցրել գլուխը, թունդ էլ խմացրել:

10

Հերու ձմեռ էլ նա էդպես արեց: Կոլեկտիվի բրիգադը որ եկավ, գյուղացիք ձագ տված մեղրաճանճի նման հավաքվեցին: Էնպես մարդ էլ եկավ, որ մի տտը գերեզմանումն էր, քուրսու տակից չէր դուրս գա: Մեկը մեկի վրա լցվել էր, տեղ դադար չկար:

20

— Ո՛ւ, էն ինչ օր էր,— ասաց կինը:

— Մի հին ղարադամ էինք հավաքվել, էլի շատը դուրսն էր: Բաննահենց խալիսը առանձին էին: Բրիգադը ընկեր ներսեսն էր, մի ժամանակ հողբաժնի վարիչ էր: Ժողովը սկսեց, խոսեց, բացատրեց: Հարցեր էին տալիս. դե անժանոթ բան, էն էլ կոլեկտիվի պես: Մինը թե, որ կոլեկտիվ մտնեմ, էգուց իմ տանը ձավար չի լինելու, էն մինը թե՝ երեխա ունեմ, նրա դարդն եմ քաշում, թե չէ կոլեկտիվ կմտնեմ, էն մյուսն էլ թոքախտով լուրջ պատճառ բռնեց: Մեր գեղը Բոզի անունով մի դալլաք կա. եկավ՝ լաց, աղաչանք, պաղատանք, թե կինս մի կողմից է ապստամբել դեմս, մի կողմից էլ մասսայի ձեռքն եմ մնում կրակի մեջ, մի տեղ ցույց տվեք կորչեմ գնամ, էսքան տարի հալալ հարազատ հակված եմ եղել դեպի հորհրդային իշխանությունը:

30

Էդպես խոսում էին տատանողական դրովթյան մեջ,

սարի խոտի նման որտեղից քամին փչում էր, էն կողմն էին կռանում: Էնպես էլ կար, որ դիմումը ծոցից հանում էր, որ սեղանի վրա դնի, մեկ էլ նայում էր հարեանին, դիմումը նորից ծոցը դնում: Մի քանիսն էլ թե՛ ախպեր, հերիք է ինչ-քան խուլ պարեցիկնք, էս կառավարության փեշիցը բռնած գնալու ենք, որ ծովն էլ թափվի, կթափվենք:

Կոլեկտիվի մասով ես խոսեցի, մեր Միխայելը խոսեց, վարկային Սմբաթը, կոմսոմոլ Սերոբը, մի նապո անոռնով բատրակ ունենք, ինքն էլ մշեցի, նա խոսեց, էլ հիմա շեմ

10 հիշում բոլորին: Մենք կողմ էինք, մի խալխը հակառակ, Բան-նահենք էլ նրանց գլխավորը, մի մասն էլ արանքն էր, ապա-սում էր, թե որ կողմը կհաղթի:

Մեկ էլ Գյալեն դալմադալը քցեց: Էն տեսանք, որ քոռ մոշահավի պես թևերն իրար տալով առաջ ընկավ, գոռաց.

— Մի հարց, ընկերներ...

— Հարցերը վերջացել են, Գյալե...

— Թող ասի, թող,— կանչեց Բաննահենց խալխը:

Ես գլխի էի, որ լակել է. արաղի հոտը փչում էր, ոնց որ կուպրից: Թիկունքին կանգնել եմ, էն է հա մի խառնակչու-

20 քյուն աներ, տակս պիտի կոխի:

Գյալեն թե՛ ընկեր բրիգադ, դե որ էդպես հավասա-րություն է, Երևանի ինչիներները, կամիսարները բերեք թող ինձ հետ հավասար աշխատեն: Էն կոնիցը կանչեցին՝ «ա՛յ ճշմարիտ խոսքը», մենք էլ՝ «ի՛նչ էլ աշխատող ես...»: Մի քանիսը ծիծաղեցին:

Ես ասի ընկեր բրիգադը պատասխանը լավ չի տա, հա-մա չէ, ընկեր ներսսը գաղափարի կողմանից շատ զրինգ է: Նա թե՛ ընկեր, էդ ինչիները, որ էդրոկայանը շինի լա՞վ է, թե կոլեկտիվի եզինքը պահի: Գյալեն տազ արեց, ես կան-

30 չեցի:

— Հարկե, էդրոկայանը... Հրեն մեր գետի վրա էլ են ստանցի շինում:

— Ստանցին լուսավորություն է, — իմ հետևից կանչեց մեր Անդրեասի տղան:

— Բա էդ խոսքն ինչո՞ւ ես ասում, ընկեր ջան:

Գյալեն տաքացավ:

— Բա ոնց ջասեմ, ե՞ս եմ մտնում կոլեկտիվ, թե դու: Պիտի ասեմ, բա ո՞նց. հողս, բաղս ձեռիցս տամ, մեջտեղը տկլոր վանգնե՞մ: Էն վախտը տեղդ էլ ջեմ իմանա, որ զամ ասեմ, ընկեր, էս ի՞նչ արիր:

— Էդ ե՞րբ ես բաղատեր դառել, Գյալե...

Հարցը ես իմանալով տվի: Ճանապարհի տակը նռնա-
ծոր ենք ասում, շեմ իմանում տեսել ես թե չէ: Էդ ձորումը էն
առաջի տարիները վոկլիկ քաղ տվինք Գյալեին: Աքյալ գույք
էր. առաջներումը էլի Քաննահենց ազգն էր տիրապետում: Էդ
հարցը իմանալով տվի, որ էն խումբը կատաղի:

10

— Էդ է, որ բաղ ես տվել, կոլեկտիվ չի մտնում է՛,—
էն կոնիցը պատասխանեցին,— փորը տաքացել է, սիրտը
մուգի վրա մրմռում է:

Էս խոսքին տեսնեմ Չետանց Առստամը «հեռի, հեռի» ասե-
լով քունջիցը առաջ եկավ, չորանավարի մահակը մեկնեց թե.

— Ես իմ հոգիս, Գյալեն ուղիղությունը խոսեց կոլեկտի-
րի մասով: Այ խալիսը,— և երեսը շրջեց դեպի ժողովուրդը,—
էլի էն մեր հողն ու ջուրը չի՞: Որ կոլեկտիր դառանք, հողը
հո ավելանալու չի՞. ծմակը հո մեզ չեն տալու: Էնքան տարի
գիշեր-ցերեկ վրան արյուն քրտինք ենք թափել, օրը մի ժամ
հաց կերել, ի՞նչ ենք դատել, որ հիմա կոլեկտիվը դատի. էն էլ
աշխատանքը սհաթով, ես ի՞նչ իմանամ կնիժկայով, չեկով...

20

— Տրակտոր ենք բերում է՛, Առստամ ապեր, տրակտորի
մաշին...

— Ընկերտվի լավ կաշխատենք,— էս ու էն կողմից վրա
տվինք:

Ասացի, որ մեր գյուղում մշեցի մի բատրակ կա, անունը
Նավու: Դա Առստամին էն խոսքերն ասաց, որ մի փութ մեղ-
րով չի ուտվի: Նրա մերն էլ խոսեց, Հերքո պառավը: Արմացք
բան էր. էսքան տարի ո՞վ էր տեսել, որ Հերքո պառավը
ժողով գա:

30

— Խազեյնի ձեռք տանջվիր եմ, ջնջվիր եմ: Իմ ջիգյար
դադուկ է: Ցամաք հաց կիտար, փշուրըմ շոու: Մենք լե հոգի
ենք, չէ՞...

Վերը, թե՛ էդ կուլակությունը ջնջենք, կոլեկտիվ հիմենք:
Շատ լավ խոսեց մշեցի պառավը:

Գյալին տակից գլխից սկսեց դուրս տալ: Ընկեր ներսե-
սի հետ մի բարակ երիտասարդ էլ էր եկել: Շատ քաղցր վար-
վեցողութիւն ունեւր: Գյալին հիմա էլ շուռ տվեց նրա վրա:

— Անունդ դրել ես ծառայող, կայոշ հագել, փափուկ
պալտո, ինձ ճանապարհ ես ցույց տալիս: Շեն մնաս, ախպեր,
ինչո՞ւ ես նեղութիւն քաշում: Ես քեզ չեմ հասկանում. ֆրան-
սերեն ես խոսում, ֆրանսերեն: Քո ասածը չեմ հասկանում:

— Էդ Բաննահենց արաղն է խոսում, դու չես խոսողը:

10 Զենց վարկային Սմբաթի ձենն իմացա: Մեկ էլ ժողովը
իրար խառնվեց: Մի խումբ հուշրչում արեց ընկերների վրա.
մինը գոռում է «քշեք», մինը՝ «չենք ուզում», մի ուրիշ խումբ՝
«կեցցե կոլեկտիվը»:

Ես Գյալեի յախիցը բռնեցի:

— Էդ արաղը որ լակել ես, էլի մեր իշխանութան էրե-
սիցն է... Թե ո՞նց: Զոռ ու ցաւ տնց: Դու Գյալին լինես, նրանք
էլ Բաննահենց աղգը, սոված սատկեիր, քեզ մի պատառ հաց
չէին տա, քեզ մարդու տեղ չէին դնի: Մոռացե՞լ ես, որ
նրանք գլավիցը քաշ մարդու հետ նստել վեր կենալ լայեղ
չէին համարում:

20 — Գլավան ով է, հայրիկ,— հարցրեց երեխան, որ ըն-
թերցանութիւնը թողել ու նստել էր մեր կողքին:

— Գլավա՞ն... — և Սահակը նայեց իմ երեսին, կարծես
խնդրում էր, որ ես քացատրեմ:

— Գլավան մի արնախում մարդ էր, բալա ջան,— և
խոսքը շարունակեց,— հիմա որ նեղն են, տեղները դառն է,
արաղով են քեզ խաբում, իրենց մարդը հաշվում:

Էս խոսքին, տեսնեմ մի փափախ թռաւ, ճրագը հանգեց:

— Էն ո՞վ էր, ով չէր...

Որտե՞ղ... հազարի մեջ կիմացվի: Սերոբի ձենը լսեցի.—

30 փափախս... բաց թողեք, թողեք ինձ...

Կրակ արինք, բայց ուշ էր:

Ժողովուրդի շատը ցրիվ էր եկել, որը դաժմադալի ահից,
որի զահլեն էր գնացել, որն էլ մհանա բռնեց ճրագի հանգ-
շելը:

— Սերոբ, էդ ո՞վ էր...

— Զիմացա, հենց էն տեսա, որ փափախը գլխիցս առան,
ճրագը հանգավ, մինն էլ բամփեց:

— Բա ո՞վ էր կողքինդ:

— Մերոնք էին:

էդպես էլ շիմացվեց, թեև մի քանիսի վրա կարծիքավոր
էինք:

Ի՞նչ երկարացնեմ: Էդ ձմեռ մեր գյուղը շատ բան տեսավ:
Կոլեկտիվ էլ մտան, դուրս էլ եկան, շատ անատուն մորթեցին,
միսը շան փայ արին: Շատ էլ սխալ բաներ բռնեցին. ժողո-
վուրդն իշխանությունից մի քիչ մրսեց:

10

Զիտանց Առստամը որտեղ նստեր, չախչախը հա կբա-
ներ. թե ասում է վերի ուրգանների կոմունիստներն են լավը:
էս բոլորը գյուղի կուսակցականների գործն է, ձեռ-ոտի
մարդկանց արածը:

էլ ինչ պրավակացի, ի՞նչ տեսակ օյիններ...

Մի հորքուր ունեմ. ինձ բռնել էր, թե՛ ասա տեսնեմ կո-
լեկտիվի երեխան հո՞ր անունով պիտի գրվի, թե՞ մոր: Ես
գլխի չէի. ասի ո՞նց թե մոր անունով,— թե՛ բա որ իրար
խառնվեն, հերը ո՞նց պիտի իմացվի:

Սահակի կինը քթի տակ ծիծաղեց: Երևի նա էլ շատ էր
բեւ կուլակների տարածած լուրերը: Սահակը շարունակեց.

20

— Զուր չեն ասել, թե խոսքը վախտին է գալիս: Թարսի
նման էդ ժամանակները «Մաճկալն» էր, թե ո՞րը, տպել էր,
թե Մոսկով մեռելը էլ չեն թաղում, վառում են: Էդ էլ տա-
րածվեց. լուն ուղտ շինեցին, թե կոլեկտիվը հիվանդներին,
պառավներին պետք է վառի:

Խոսվածքությունը տներն ընկավ:

Էդ որ շատ ասում էին, թե կնանիքը չեն ուզում կոլեկ-
տիվ գրվեն, չհավատաս: Մարդիկ տակից սովորացնում էին,
թե էսպես կասեք: Թե չէ կնիկս ո՞րն է: Ես որ գնացի՝ կնիկս
էլ կգա, երեխաս էլ: Հո բոլոր կանայք մարդաթող չպիտի մնան:

30

Բայց կանայք էլ կոլեկտիվի հակառակ ագիտագցի էին
անում: Մինը հրես է՛...— և խոսքն ընդհատելով՝ Սահակը
ձեռքը մեկնեց կնոջ կողմը:

— Կատեգորսկի կերպով ինձ տուն չէր թողնում: Ասում
էր՝ դու քո գլխին, ես՝ իմ:

Կինը գլուխն աթարի ծխի քուլաներից հեռացնելով նայեց մեզ:

— Ինչ ճիշտ է, ախպեր, վախենում էի երեխորց մասով... Ասում էին, երեխորցը հավաքելու են տանեն ուսացնեն: Ես էլ ասում էի՝ այ մարդ, մի՛ վռագի, կոնկետիվ մտնողը թող մի ցամաք հաց ճարի, հետո հեշտ է:

— Բա դու խորհրդային միջոցով ջես առաջ եկե՞լ,— հարցրեց Սահակը:

— Չեմ ուրանում:

10

— Դե առաջաքաշ եղի՞ր, է՛:

— Մենակ ես չէի հո: Մեր վարկային Սմբաթի կնիկը էն քարոզն էր տալիս փողեկտիվի հակառակ ո՞ր... հալա մարդն էլ փոսակցական:

— Զուռնեն մեղավոր չի, տիկն է մեղավոր: Մեզ հայտնի է ձեր քարոզիչն ով էր,— և դառնալով ինձ, զրույցը շարունակեց:— Ասենք մի կողմից էլ ժողովրդին մեղապարտել չի լինի: Տեսած բանը չէր, դժվար էր: Եկած բրիգադն էլ սխալ խոսքեր ասաց. մինը թե՛ մսուր պիտի շինենք, էն մինը թե՛ մանկապարտեզ, քորփա երեխոցը պիտի չափով վաթ տա

20

մանկապարտեզուհին:

Դրանից էլ մի պատմություն դուրս եկավ: Կնանիքը թե՛ մեր երեխեքը ոնց պահ տանք խորթ մորը: Քցում ենք մի քուլի տակ, արտը քաղհանում, զարթնում է, ծիծ ենք տալիս: Մեր փաթը թողենք թափի, մսուրի վաթ տա՞նք: Մեր երեխան, որ ժամով հաց կերավ, կմեն՞ի:

Տո ո՞րն ասեմ:

30

էդ օրերը Բանահենց երկու տունը գյուղից քշեցին: Ծիշտն ասած՝ ես դրանց քշելուն հակառակ էի: Ախպեր, ասի, առեք տունը, տեղը, բաղը, հողը, իրան մի խարաբա տվեք, թող մեր աչքի առաջն ապրեն: Թող տեսնեն, սիրտը դաղվի, ոնց որ դաղել են մեր սիրտը: Թող դարդից ցնդեն:

Չլսեցին. թե քո ասածը հակառակ է մեր ծրագրին, թի գալլը թողնում ես գառանոցում, որ մեկ-մեկ բռնի խեղդի՞: Ես էլ գնացի իմ ձեռքով նրանց քոչը բռնեցի, ասի՝ չասեք, թե էլվազանց Սահակը կուլակի արտիցն է խոստում:

Քշեցիներ: Համա վերջն իմ ասածը կատարվեց: Քննությունն արին, տեսան, որ սխալ ենք բռնել: Գարունքվա մի առավոտ նրանց քոչը էլ ետ եկավ: Հեռու էլ չէին գնացել. էս մոտերքը իրենց ձմեռանոցում աթարվել էին:

էլի սօր զրույցին գանք:

Կոլեկտիվը որ շաղ եկավ, մնացիներ քսան-երեսուն տուն: Մեր Գյալեհ հենց առաջին օրերը գլուխն առել էր, կորել: Խաբարն եկավ, թե գետերումը քար է շարդում ստանցու շինության համար:

Գարունը բացվեց: Նստեցիներ, հաշիվ արինք, մեր աշխատանքի պլանը կազմեցինք, մի առավոտ էլ առաջինը մենք դուրս եկանք դաշտ: 10

Մի տեսակ էինք զգում մեզ: էլի մեր հողերը, մեր ընկեր-հարեանները, բայց մենք էլ առաջվանը չէինք: Կարծես էն հողերն էլ յուրիշ տեսակ երևացին, թեև տեսքն էն էր, ինչ տեսել էինք մեր ծնվելու օրից:

Չեմ իմանում քեզ պատահել է, թե չէ, իմ գլխովն անցել է, որ ասում եմ: Գերությունից վերադարձա, հենց գլուղը աչքիս երևաց թե չէ, մնացի զարմացած: Ասեմ թե տուն էր քանդվել,— քանդված տուն չկար, թե տներն էին հնացել,— մի քանի տարում ինչքան պիտի հնանային հարյուր տարվա տները, որ աչքիս թվար: 20

Մի օր մնացի, ման եկա տեսած տեղերս, նոր գլխի ընկա, որ ես եմ փոխվել, և աչքիս է երևում:

էդպես էլ առաջի գարունը:

Մեր հողերն են, անուններով ճանաչում ենք, գիտենք, որը ումն է, ինչ ուժ ունի, բայց էլի մի տեսակ էր թվում: Տղերքն էլ էին փոխվել:

— Ուրեմն էլ ջրի կռիվ չպիտի տա՞նք...

— Բա էդ ո՞նց կլինի, որ հարեանիս միջնակից մի ակոս չծրեմ իմ կոտոր: 30

էդպես հին սովորություն կա մեր գյուղերում: Շուտ վարողը մեկ էլ տեսար սահմանի միջնակից կեսը ցելեց. կռիվ, դալմադալ... Մերոնք դրա մասին էին ասում:

Վարն սկսեցինք: Լավ էր տրակտորը հասավ, թե չէ բաներս բուրդ էր: Լծկան քիչ ունեինք: Տրակտորը հասավ, թե

չէ, մենք էլ գիշերը ցերեկ արինք, էնքան ցել սևացրինք, որ մնացել էին զարմացած:

Մենք էլ էինք զարմացել մեր արածի վրա: Եթե շոկ-շոկ վարեինք, դրա կիսի չափն էլ չէինք հասցնի: Ընկերովի աշխատանքն ուրիշ է, ուրիշ:

Մեր Գյալեի սերմը մնացել էր տափին: Նրա արտն էլ մեր հողերի սահմանին կպած էր: Մերը որ վերջացրինք, ասի եկեք մի լավություն անենք, Գյալեն հեշ, բայց երեխաներն են ամուսնացել: Էս նեղ մաջալին տվ է նրա համար վար ու ցանք անելու:

10 Տրակտորը շուռ տվինք՝ դրա հողի վրա: Մինչև կեսօր վարեցինք, ցանեցինք, հլա մի փոսթ անբմացու էլ մեր ձիու վրա դրած՝ հտ ուղարկեցինք տունը:

Կինը եկավ, շա՛տ, շատ շնորհակալ եղավ: Մեկ ուղեցի հասկացնեմ նրան, որ դիմում տա, մտնի Լոլեկտիվ, մեկ էլ ասի, ով գիտի ինչ պրավակացի տարածեն գյուղում, թե կոլեկտիվը զոռով կնիկը մարդուց քաժանում է:

Զասացի:

Արտերը կանաչեց: Մի թամաշ էր ո՛ր... Ուրիշինը ծուռ-
20 տիկ, մի տեղ սեյրակ, մի տեղ՝ թանձր, կորեկի կողքին գարի, միջնակների խոտը գարուց անցել էր: Իսկ մերը՝ միատեսակ, մաքուր ցորեն, ոչ միջնակ ունի, ոչ սահման կա, միահավասար կանաչել է:

Մի երեկո էսպես նստած խոսում էինք, տեսնեմ ըհը՛, ներս մտավ:

— Ո՞վ,— հարցրի ես:

— Գյալեն: Ներս մտավ, բարև տվեց: Հենց էդ էլ զարմացրեց ինձ, բարև տալը: Գյալեն որտեղ, բարև տալը որտեղ: Հարց ու փորձ արինք գործից, փորձակայանի շինությունից: Լավ խաբարներ ասաց: Մեկ էլ թե՛ քեռու տղա,— ինձ էլ քեռու տղա է ասում,— դուրս արի, բան պիտի ասեմ:

Դուրս եկանք բակը:

— Ի՞նչ կա, Գյալե...

— Հե՛շ... Ասում եմ լավ եք արել, որ արտս խափան չեք թողել...

— Բա ոնց:

— Ես էլ էդ եմ ասում,— մի քիչ լռեց, մեկ էլ ձեռքը դրեց ուսիս, աղաչելով ասաց:— Քեռու տղա, ինձ էլ գրիր կոչեկտիվ...

Մնացի զարմացած: Աչքիս չէի հավատում: Էս մեր Գյալեն և էսպես խեղճացած, փոխված: Էնպես լացակոմած ասեց, կարծես մի շատ դժվար, շատ ծանր բան սրտիցն ընկավ, թեթևացած:

— Լավ... էգուց արի տեսնենք:

— Էլ տեսնել չկա: Այսուհետ էլ վերջ,— և ձեռքը թափ տվավ:

10

— Ինչի՞ն վերջ, Գյալն:

— Ամեն ինչին... Երկու ամիս է քերանս էն զահարից մի կաթ չեմ առել և չեմ առնի: Հիմա ես հասկացա, Սահակ, շատ բան իմացա... Դուռակ էի,— և ձեռքը խփեց ճակատին,— խելքս ինձանից առել էին:

Սահակի կիներն էլ էր ուշադրությամբ լսում: Երևում էր, որ նրա պատմած մանրամասնությունները կնոջ համար էլ նորոթյուն էին:

— Լավ,— ասացի:

— Դուք որ իմ սերմը տափին չեք թողել, էլ ձեզանից լավ ընկեր չունեմ... Քեռու տղա, շատ բան հասկացա, շատ...

20

Նորից ասաց: Ի՞նչ մեղքս թաքցնեմ, մտքովս անցավ, թե էլի խմած կլինի: Ոտի վրա մի տեսակ պինդ չէր:

— Էն մեռավ, քո տեսած Գյալեն մեռավ, թաղեցի քարի տակ: Էլ նա դուրս չի գա: Այ տե՛ս,— և նա ծոցից հանեց մի կապ թուղթ փող,— էնտեղ եմ աշխատել, հալալ քրտինքով, որ խմեի, ոչ փողն էր պակաս, ոչ խմիչքը: Բայց չեմ խմել... Եվ բոլորը տալիս եմ կոլեկտիվին: Էս էլ իմ փայլը:

— Պետք չէ, Գյալն... գնա տուն, հանգստացի: Տանը պակասը շատ է: Էգուց վզաս, կվերջացնենք:

30

— Հա՛, էգուց: Անպատճառ էգուց:

Նա գնաց, մեկ էլ հետ եկավ և բոլորովին մոտեցավ: Քիչ էր մնում ճակատը տրաքեր ճակատիս:

— Մի բան էլ եմ ասելու, քեռու տղա...

267

— Ի՞նչ, Գյալեհ,— համ հարցրի, համ էլ մտքումս ասացի, որ խմած չի, որովհետեւ բերանից հոտ չէր գալիս:

— էդ անունը էլ մի տուր:

Կարծեցի գովել է:

— Գյալեն մեռավ, Գյալեին թաղել եմ քարի տակ... Հիմա ես Գալուստ եմ, ընկեր Գալուստ:

Նվ կրծքին պինդ խփեց, կարծես այդ նոր անունը ամենաթանկ պարծանքն էր:

- Վերադարձա, մերոնց ասացի, որ ուզում է կոլեկտիվ մտնի:
- 10 Մեկն ուրախացավ, մյուսը թե՛ չլինի սրա տակը բան կա, մի օյին, էն մեկէլը թե՛ բանվորների մեջ մի քանի ամիս մնացել է, շփվել, երևի համոզել են:

Մյուս օրն ընդունեցինք: Անունը որ ժողովին կարդացինք, ծափահարեցինք: Շատ ուրախացավ, անշափ: Ասաց թե ինձ որ ծափահարեցիք, այսուհետեւ մեռնեմ էլ դարդ չունեմ:

Նշանակեցինք բրիգադ:

Դու աշխարհքի բանը տես, թե մարդն ինչպես է փոխվում: էն ծուլլ, դարաչի, հարբեցող, չբավորության մեջ խեղդված Գյալեն մեր կոլեկտիվի ամենաեռանդով բրիգադն է: Ոչ մի

20 խոսք, ոչ մի ծպուտ չի հանի, առավոտը լույսը չբացված՝ գործին է, ուր էլ ուղարկես՝ կգնա, մի խոսքով՝ կարծես նոր մորուց ծնված է:

Նրա էդ փոխվելը անասելի օգնեց մեր կոլեկտիվին: էնքան մեր օգուտի մասին չեն խոսում, ինչքան նրա մասին: էս զարմանալի բանը պատահեց, ախպեր, մարդը դարձավ ուրիշ, բոլորովին ուրիշ:

Սահակի կինը մեզ կանչեց թեյի:

— Ես քեզ երեկոյան նրան ցույց կտամ... Մուխանի հետ փնացել է էն կողմի հողերի վրա: Մի խոսեցրու, խոսեցրու,

30 տես ինչեր է ասում:

— Ի՞նչ է ասում, Սահակ: Չի ասում, թե առաջ ինչո՞ւ էր այդպես:

— Ասում է, որ հարցնում են, ասում է: Սիրտս նեղվում էր, ասում է, չբավորությունը խեղդում էր ինձ, ես տեսնում էի, որ էսպես զուլս չեմ հանելու, մենակ աշխատելուց սիրտս սեանում էր: Ես էլ ինձ տալիս էի ծուլության, հարբեցողու-

թյան: Ասում էի աշխարհի հերն անիծած, ինչ ուզում է թող լինի, էսօր կամ, էգուց չկամ: Հիմա ինչպես խոր քնից զարթնած: Ես եմ փոխվել, և ամեն ինչ աչքիս փոխվել է... Ես էլ փոխվեցի, որ գնացի ստանցու շինության վրա, որ կոլեկտիվը հիմնվեց: Ասում է, տնից որ նամակ եկավ, թե կոլեկտիվը մեր արտը վարել է, ցանեւ, ջանս մի տեսակ սարսռաց, ես ինքս ինձ մտածեցի, թե ինչ ճանապարհի վրա եմ, մտածեցի և ձեռք քաշեցի ծուլությունից, հարբեցողությունից: Եվ դարձա ուրիշ մարդ:

Բա, էսպես եղավ, էսպես զարմանալի բան եղավ մեր 10 աչքի առաջը: Ու հիմա գնա հետը խոսի. լեզուն էլ էն չի. նստել վերկենալը: Շատ աշխատում է, լավ էլ ստանում է:

Առաջ եթե նրան մեկը ընկեր Գալուստ ասեր, ժողովուրդը կծիծաղեր: Հիմա նրան քչերն են Գյալե ասում: էդ քչերն էլ նրա երեսին քաշվում են ասել, իրար մեջ են էդպես կանչում: Հիմա նա Գալուստ է, ընկեր Գալուստ...

Սահակի այս խոսքին կատարածուն ներքեից ձայն տվեց: Նախագահը դաշտից վերադարձել էր գրասենյակ:

Ես շտապով վեր կացա:

ԺՊՏՈՒՄ ԷՐ ՄԱՐԴԸ

1

Քաղաքի խուլ փողոցներից մեկով անցնում էր մի մարդ: Հնամաշ կարտուզը քամուց պահելու, նաև ականջները շատեցնելու համար՝ մարդը կեղտոտ լաթով փաթաթել էր գլուխը, ծոպերը նապաստակի ականջների նման գլխավերևը ցցել:

Նա աշխատում էր ձեռքերն ավելի խոր կոխել կիսամուշտակի տաք թևերի մեջ: Մարդը թևին էր հագցրել կարկատած
10 կողովը, որը նրա քայլերից ցնցվում էր, մուշտակի փեշին զարկում: Նրա կոշիկների հաստ մեխերը մետաղի ձայն էին հանում, երբ կոխում էր սառույցը, և խուլ՝ երբ ոտքը խրում էր փափուկ ձյունի մեջ:

Ու նա գնում էր՝ գլուխը կախ, ցրտից կծկվելով: Գնում էր հավասար քայլերով, շնայելով ո՛չ տներին, ո՛չ ծուռումուռ փողոցների լաբիրինթին: Երբ քամին ձյունի փոշի էր շպրտում՝ նրա երեսին, մարդը մի վայրկյան կանգնում էր, շունչը պահում և ապա կուրծքը դուրս քցած ճեղքում բուքը:

Տրամվային հասնելիս նա հետ դարձավ, նայեց կա-
20 մուրջի սև սիլուետին ու սյուների, որոնց վրա ճոճվում էին ջարդված ձրագների երկաթյա լուսամփոփները:

Մարդը նայեց, կռացրեց գլուխը կրծքին ու քայլերն արագացրեց: Ու նա հիշեց սարսափելին, ամենից սարսափելին, որ տեսել էր իր կյանքում...

... Երբ 'Իենիկինը քաղաքը գրավեց, նա առավոտ կանուխ դարձյալ շտապում էր գործարան... կամուրջին հասավ. ձիա-

վոր պատրուկները հետ ու առաջ էին գնում: Իսկ սյուններից ճոճվում էին դիակները...

Առաջին սյունից կախված էր մի կին, վիզը ձգած, կապտած, լեզուն կախ: Ու նա սարսափած հետ դարձավ, չկարողացավ կամուրջով անցնել: Երկու հոգի տանում էին փայտյա սանդուղքը...

Ու նա գնում էր, գնում էր դեպի գործարանը, և հիմար մի հարց բուրավի նման ծակում էր նրա միտքը. «Մի՞թե այդքան սոսկալի ու մեծ լեզու ունեն այն կինը, որի ցրված մազերը պղնձի պես կարմիր էին...»:

10

2

...Հրապարակի ամենաքարձր տան պատշգամբից կախված հսկայական քարտեզի առաջ խոնվել էր ծով բազմություն: Կային ծեր ու երիտասարդ բանվորներ, արհեստավորներ, դռնապաններ: Տեղ-տեղ երևում էին շալով փաթաթված կանանց գլուխներ:

Քարտեզի հաստ քաթանի վրա սև շրջաններով նշանակված էին քաղաքները, քառակուսիներով՝ գործարանային ավանները, շախտերը, ավելի փոքր կետերով՝ գյուղերը:

Հարավային ռազմաճակատի քարտեզն էր, ու նրա լայնքով, ներքևի մասում, ձգվում էր սև, օձանման գիծը: Սպիտակների դիրքերն էին, որոնց դեմ առ դեմ դարձյալ ամբողջ ճակատով ձգվում էր կարմիր ժապավենը, մի տեղ ուղիղ գծով, մի տեղ՝ կոր, քաղաքի մոտ՝ օղակաձև:

20

Գծերը դողդողում էին, շարժվում, փոխվում՝ մեկ ձրգվում, երկարում, մեկ գոգաձև դիրք ստանում, մեկ հետ քաշվում, թողնելով քաղաքներ, գյուղեր ու ավաններ:

Իբրև ձգված լարեր գծերը դողում էին: Այդ հասարակ քարտեզ չէր, այլ արյունահեղ ռազմաբեմի կենդանի պատկերը, որ յուրաքանչյուր ժամ փոխվում էր, համաձայն շտաբի զոսպ և համառոտ հեռախոսագրերի: Կարծես արյունով լի երակներ էին, ուռչում էին հուզմունքից, դողդողում ու նորից հանդարտում: Դողացող այդ երակների միջով վազում էր բազմահազար մարդկանց արյունը:

30

Սպիտակ բանակն արշավում էր: Երկու օր առաջ նրանց սև գիծը քարտեզի վրա հագիվ էր երևում: Իսկ այժմ արձանի պես քարացած բազմութիւնը նայում է սև գծի առաջանալուն: Ահա մի սև սլաք երևաց: Հարձակվում են շախտերի ռայտնի վրա... Մի տրիշ սև սլաք ձգվում է դեպի մեր աջ թևի թիկունքը:

Սև գիծը մոտենում է իբրև մահվան օղակ: Բազմութիւնը թվում է, թե իր վզին է փաթաթվում այդ օղակը՝ սառն ու սև օձի նման: Ու հիպնոսացած նայում է, նայում է ու չի զգում ո՛չ ցուրտ, ո՛չ քաղց, ո՛չ հոգնածութիւն:

Բութը ձյուն է մաղում, ձյունի սյունները կատաղի պարով թռչկոտում են հրապարակում, բազմութիւնն գլխավերևը, սակայն ոչ ոք տեղից չի շարժվում: Ոմանք կուշ են գալիս, գլխարկներն ավելի խոր կոխում: Այդ մարդկանց հոգսն ու միտքը պիրկ ձգված կարմիր լարն է:

Ու խուլ մոնչում են, ինչպես ծովը փոթորկից առաջ: Կարմիր գիծը ձախ թևում վախվեց, թեքվեց... Նրա մի ծայրը կեռ է տալիս թշնամու թիկունքն անցնելու— Ո՛հ,— լսվում է մի ձայն, մի խուլ հոգոց, որ և՛ հառաչ է, և՛ ուրախութիւն, և՛ կասկած, արդյո՞ք կհաջողվի:

Այն մարդն է, հնամաշ կարտուզը գլխին, կողովը թևից կախ: Բազմութիւնը ճեղքելով նա մոտեցել է քարտեզին, մոտեցել է ու սառած աչքերը չի կարողանում պոկի դողացող գծերից:

Քարացած լռութիւն մեջ մի ձայն հանկարծ որոտաց պատշգամբից.

— Պրոլետարներ... էլ ինչի՞ հնք սպասում... Վրանգելի սև օղակը մոտենում է մեր քաղաքին: Ընկավ Մեխտոպոլը, մենք հաց չենք ունենա... Դոնբասը կառնի՝ կսառչենք մենք էլ, մեր գործարաններն էլ... Պետք է ջարդել կատաղած բարոնին, պետք է ծովը շարտել նրան... էլ ինչո՞ւ ենք սպասում... Պրոլետարներ... իզե՛ն...

Ու նրա որոտն արձագանքեց փողոցներում: Վիթխարի տներն ասես ցնցվեցին: Բազմութիւնն ալեծուփ ծովի նման հետ-հետ քաշվեց: «Իզե՛ն, իզե՛ն», պոռթկաց կողը...

Ո՛վ էր, որ առաջինն եղավ և կովի կանչեց: Ելք ստացավ

այն ղայրույթը, որ եռում էր, ինչպես գոլորշին փակ կաթ-
սայում:

Մարդը ժպտաց: Պարզ ու հասարակ ասաց նա, որի սի-
լունտը պատշգամբի վրա հագիվ էր երեւում: Ճշմարիտ
ասաց նա:

— Միշո՛ւտկա, դու է՞լ ես եկել,— հարցրեց մարդը մի
տղայի, որ թույլ բազուկներով սրան-նրան հրելով աշխա-
տում էր դուրս գալու բազմության միջից ու տուն վազելու:
Տղան ուրախացած մոտեցավ հորը:

— Միասին գնանք տուն, հա՛,— ասաց նա հոր թևից 10
կախվելով: Այդ րոպեին մեկը կանչեց. «Դեպի կայարան...
ցեյխհաուզների մոտ...»:

— Միշո՛ւտկա... դու մենակ գնա: Սա էլ հետդ տար,—
ու մեկնեց կողովը,— վաղվա հացն է... Մորդ ասա, որ ես
մերոնց հետ գնացի:

Տղան մնաց տեղը կանգնած: Ու երբ հայրը կոացավ,
գրկեց նրան, ճակատը համբուրեց, նա զգաց մախորկայի
ծանր հոտը, որ միշտ գալիս էր հոր բերանից, շրթունքնե-
րից: Բեղերը ծակծկեցին տղայի այտը: Աչքերն արցունքով
լցվել էին. ինքը մենակ պիտի գնա տուն...

20

Հայրը մի քիչ հեռացավ ու նորից ձայն տվավ: Տղան
վազեց: Հայրը արձակեց գլխի շորը ու փաթաթեց ռոգու
վիզն ու ականջները, ասաց.

— Դե վազի՛, որ չմրսես...

Մարդիկ լուռ գնում էին: Ստվերները՝ խումբ-խումբ,
առանձին: Մեկը գիլ ձայնով սկսեց ծանոթ երգը: Մյուսնե-
րը ձայնակցեցին: Երգի ուրիշը չափ տվեց քայլերին: Բնադ-
ղը մոտեցրեց իրար: Ցրված խմբերը միաձուլվեցին և հա-
մաչափ օրորվելով, կորան խավարի մեջ:

Մարդը գնում էր բազմության հետ: Գնում էր, հանդարտ 30
ժպտում ու քթի տակ ձայնակցում երգին: Յուրտ չէր զգում
նա, ո՛չ քաղց, ո՛չ հոգս:

Վիթխարի տներն ասես կուշ էին եկել, նեխ քաշվել:
Հրապարակը դատարկվեց: Միայն գազազած քամին վայրենի
հոնդյունով մեկ առկայծող խարույկների վրա էր հարձակ-

վում, ձյունի վրա կայծ ու կրակ ցրում, մեկ վզզալով կորչում սառած փողոցներում:

Գիշերային լուռթյան մեջ, քնած քաղաքում լսվեց հեռվի ուժգնությունների խուլ արձագանքը: Քարտեզի վրա կարմիր գիծը ձգվում էր, իբրև պողպատյա լար . . .

.
.

3

10 Ինչքան էլ բնությունն աշխատեց այդ օրերում մարդկանց ներս քշել, բայց և այնպես տոնին բազմությունը փողոց դուրս եկավ, և անհամար ոտքերի տակ փողոցների ձյունախառն ցեխը տրորվեց ու սեղմվեց սալաքարերին:

Ձյունաքեր ամպերը կախվել էին քաղաքի վրա, նրանցից ավելի հանդուգներն իջնում էին ցած և խխունջի նման լիզում բազմահարկ տների կտուրները, գործարանների ծխնելույզների գագաթները:

Սակայն օդանավերի երամը վեր սլացավ, կորավ ամպերի մեջ, ապա երկար օձաշարանով պտույտներ գործեց քաղաքի վրա: Ամպերը ձյունի փաթիլներ տեղացին, օդանավերը՝ գույ-

20 նրդգույն թերթեր:

Երբեմն ձյունի մի փաթիլ քնքշությամբ նստում էր թերթիկի վրա և իջնում: Իսկ ներքևում՝ հազարավոր ձեռքեր որսում էին թերթերը, մանուկներն ուրախ ճիչով թաթիկները մեկնում էին: Ու ձյունի փաթիլը նստում էր նրանց տաք թաթիկին, մի վայրկյանում փշրվում, հալվում...

Երկու օր քաղաքը պատրաստվում էր այդ տոնին: Պսակներ էին հյուսում, վիթխարի պլակատներ նկարում, էլեկտրական ճրագներից գունավոր շղթաներ հյուսում, զուգում-զարդարում գործարանների դռները, տների պատշգամբները, փողոցների խաչաձև անկյուններում հաղթական կամարներ կապում:

30

Մարդիկ էլ էին մաքրվում, հարգարում, լվանում, կարկատում, պատրաստվում: Բոլոր նրանք, որոնք սպասում էին այդ օրերին, ցանկանում էին և՛ մաքուր լինել, և՛ պարզ, կար-

ծես այդ հսկա քաղաքը մի ընտանիք էր, տոնը՝ արդեն միս ու արյուն դարձած օր:

Ու շարժվեց բազմությունը... Շարժվեցին սեղմ շարքերով՝ տղամարդիկ, կանայք, երիտասարդներ: Դրոշակների ծովը հանդարտ ծփում էր, փայլվում էին կարմիրի վրա ոսկի տառերը: Քայլում էին գործարանները, երկաթուղին, բանակը, դպրոցները, հիմնարկները, քոլորը, բոլորը...

Մի քանի տեղ մարդիկ իրենց ուսերի վրա էին տանում փողբերին ու ցույց էին տալիս հրապարակները, փողոցները... Ահա ընդարձակ հրապարակը, որտեղից առաջին թնդանոթը որոտաց տարիներ առաջ, ցրտաշունչ ձմեռվա մի գիշեր... 10

— Տե՛ս, տե՛ս, բալիկ, ա՛յ նա է՛... Մնում է... ու դեռ շատ կմնա, էնքա՛ն, որ դու մեծանաս,— ասաց մի հայր:

Կալանատունը բարձրացնում է կարմիր դրոշը, իբրև վիթխարի նաւի կայմ... մարդիկ շեն երևում, իսկ բարձր ձողին քավելով բարձրանում է կարմիր դրոշը, բարձրանում է ու քամուց փռվում:

Թնդաց մի նվագախումբ, նրան արձագանքեց երկրորդը, երրորդը, և արձագանքը գնաց փողոցներով, հրապարակներով, բազմահազար մարդկանց զուխների ծովի վրայով, գնաց ու դիպավ անհամար դրոշների, և իբր նիրհած եղբնուտ, օրորվեց բազմությունը: Որոտացին փողերը, թմբուկները, ամբողջ քաղաքը վերածվեց մի պողպատյա ութմի: 20

Պահակներն արձանացել էին մայթերի վրա, փողոցների անկյունում: Երբեմն զգուշությամբ սլում էր մի ավտո, կանգնում մարդկանց ալիքին ճանապարհ տալու, և ապա սրտնեղած ծովում ամայի փողոցը՝ զարտուղի ճանապարհով տեղ հասնելու: Զիավոր պահակները մե՛րթ հսկում էին, մե՛րթ էլ ձիերի տեսքով հմայված, հետ ու առաջ անցնում: Զիերն էլ էին կարծես զգում, որ իրենք էլ մասնակից են հաղթանակի այդ զորահանդեսին, որ իրենց հայրերն էլ կռվել են ստեպներում, անտառներում, և իրենց մեջքին նստել են հերոսներ: 30

Մարդիկ, որոնք դուրս էին մնացել շարքերից, նայում էին պատշգամբներից, պատուհանների հետևից, դռների արանքով: Մի հիվանդ դեռ վաղ առավոտյան բարձր դրել էր պատուհանին և ժամերով սպասում էր՝ երթը տեսնելու: Անսահ-

ման ուրախ էր նա, հիվանդ այդ երիտասարդը և մոռացած
այն, ինչ ասել էր բժիշկը՝ ճակատը չէր հեռացնում սառը պա-
տուհանից:

Մամոռտած, երեսի մաշկը ծալ-ծալ մի կի՛ն վուալը մինչև
քիթը վեր քաշած, նայեց երկար և կռացավ կողքին կանգնած
պառավի ականջին.

— Կարծես ոչինչ, չէ՞...

— Այո,— ասաց նա ու լռեց:

Կուռ շարքերով քայլում են կոմունարները, և նրանց դոփ-
10 յունից փողոցի գրանիտը զրնգում է որպես պողպատ, ու
մեղմ ձայնակցում են փականդակները, ուրթմով դիպչում
պղնձյա կոճակներին: Բոց կա աչքերում, քարձր են գլուխնե-
րը և քայլը՝ վստահ: Պողպատյա հալոցք է հոսում և ոչ մարդ-
կային զանգված: Իսկ ձյունաթույր ամպերի մեղմ փայլը խա-
ղում էր սրածայր ավիաների վրա:

Երթի առաջին խմբերը հրապարակը հասան: Ու հանկարծ,
ինչպես որոտը, թնդաց հուժկու «հուռռան»... Մովն է այդպես
մոնչում և ոչ թե մարդը: Հին, խարխլած տներն ասես դողա-
ցին... Աղավինները պտույտ արին եկեղեցու գմբեթի շուրջը,
20 իսկ վուալով տիկինը թեթև ցնցվեց, թիկնեց ամուսնու ուսին:
Քայլում էր ծովացած բազմությունը, որոտում էին հա-
զարաբերան հուռռանները, պղնձյա փողերը հնչեցնում էին
հաղթական մարշ:

Այդպես մինչև մութն ընկներ... Ու դեռ գնում էին:

Մթնում թնդանոթն ավետեց պատմական ժամը: Վիթխա-
րի քաղաքի հազարավոր գործարանների շշակներ միանգամից
ձայնակցեցին՝ հուժկու սարսուռեցնող սուլոցներով՝ մեկը բամբ,
մյուսը՝ թավ, երրորդը՝ զիլ: Ռակետները հրե օձերի նման
ճեղքեցին ամպերը՝ վճրից գունավոր անձրև թափելով:

30 Ամպերը խողտում էին, աշխատում դանդաղ սահելով
պահվել երկնակամարի մութ խորշերում, որպես գիշերահավ:

Հրապարակի վրա վիթխարի տան ամբողջ ճակատը հրա-
վառ էր: Այդ մի հսկա քարտեզ էր, որի առաջ ծովացած բազ-
մության վրա լուսարձակները կաթնագույն լույս էին մաղում:
Գունավոր ճրագներով նշանակված էին քաղաքները, գործա-
րանները, կարմիր գծերով՝ ճանապարհները, կապույտ՝ ջրանցք-

ները, պղնձագույն՝ հանքերը: Երբեմն մարում էին ճրագները, և մթության միջից դուրս էին թռչում հրե տառեր, շարվում կողք-կողքի: Մի խուլ մոռոց, ինչպես քամին ծովի վրա, անցնում էր հրապարակով: Կարողում էին գրերն ու թվերը...

Այդ հաղթանակների մատյանն էր, տառներով տարվա գրքի էջերը, քայլ առ քայլ, սայթաքելով, մագլցելով անցած հաղթության ուղին:

Ու մեկ էլ լույսերը ողողում էին քարտեզը, ամայի ստեպների մի խորշը կարմրին էր տալիս, և հառնում էր կարմիր թիվը:

10

— Այստեղ պիտի լինի Մագնիտստրոյը...

Ու նորից թվեր, նորից կտրուկ բառեր, պարզ և անպաճույճ:

— Վուգան միանում է Դոնին,— և կարմիր հալոցքի նման մի երակ սլաքի նման ձգվում էր, ջրերը թափում ընդարձակ ծովը:

Բազմության մեջ մի մարդ, ինչպես բյուրերը, հարյուր հազարները, աչքը չէր հեռացնում քարտեզից: Փաթաթվել էր մուշտակի մեջ, ոտքերը վեր ու վար էր անում... որովհետև ծերացել էր նա, խոնավությունից մրմռում էր աչ սրունքի հնացած սպին:

20

Նա աչքը չէր հեռացնում միթխարի քարտեզից, և երբ լույսերը մի վայրկյան հանգչում էին, նրա աչքի առաջ կախվում էր մի այլ քարտեզ, որի վրա կարմիր գիծը ողողում էր իբրև պիրկ ձգված լար...

Բուքը խուլական պար էր խաղում մթնած հրապարակում և ձյուն շարտում խարույկների շուրջ հավաքված մարդկանց երեսին: Լույսերը նորից էին ողողում հրապարակը, տները: Ու մարդը ժպտում էր՝ հանդարտ, խաղաղ...

— Ի՞նչ լավ կլինի,— ասաց մեկը:

30

— Եթե՛ լինի,— կամաց արձագանքեց մյուս երիտասարդը:

— Կլինի՛,— վճռական ասաց մարդը և իր ծանր թաթով մեղմ զարկեց երիտասարդի թիկունքին: Նրանք իրար երեսի նայեցին: Ու երկրորդը գլուխը կրծքին խոնարհեց:

267

— Կլինի՝ ասում եմ,— կրկնեց մարդը ու անհայտացաւ քաղաքի մեջ:

Հաստատ ու դանդաղ քայլերով նա մոտենում էր ակամբի հրավառ մուտքին, որի բաց դռներէց, իբր առատութեան եղջյուր, պղնձյա փողերը հնչեցնում էին հաղթութեան երգը:

Քայլում էր իր մտքերի հետ ու ժպտում՝ աշխատանքի մարդու իմաստուն ժպիտով...

ԿԱՂՆՈՒ ԳԵՐԱՆԸ

Ինձ շատ է պատահել գյուղերը ման գալ: Շատ էլ պատմություններ եմ լսել իմ պատահած գյուղերում, շատերը մոռացել եմ, բայց մի զրույց մինչև հիմա չարխի նման պտըտվում է գլխիս մեջ: Ես խոստացել եմ «գազեթ քցել» Սիմոն ամուսն և նրա զրույցը, կատարել նրա սրտի փափագը:

— Հուր հավիտյան քեզ պարտական կմնամ,— խնդրել է Սիմոն ամին: Հիմա չրում եմ. բայց չգիտեմ նա ողջ է, որպեսզի նրան կարդաս իմ գրածը, թե թաղել են հոր կողքին՝ հին գերեզմանաւանդ: Եթե այդպես է, թո՛ղ այս զրույցը պայծառ պահի նրա և հոր հիշատակը, ինչպես «Արյուն աղբյուրի» ուստան անմահացրել է յուր աշակերտին:

10

Բայց դառնանք զրույցին:

էս վերջին տարին սարի արոտները չափում էինք, բաժանում գյուղերի վրա: Աշխատանքը ծանր էր, էս սարում մի կուրգան, էն բլուրի գլխին մի նշան, իջիւր, բարձրացիւր, սահմանները բացատրի: Լավ սալեր են՝ բա՛րձր, կատարները ամպերից վեր: Երբեմն ամպը կոխում էր, ձորերը լցնում սպիտակ քուլաներով, ոչ գյուղ էր երևում, ոչ անտառ, ոչ ճանապարհ:

20

Ամպերից բարձր արև էր, ամառվա պայծառ երկինք, իսկ ներքևը՝ մութ ամպ: Մեր աշխատանքը խանգարվում էր. սպասում էինք մինչև ամպերը ճանապարհ տան դիմացի արոտները տեսնելու: Եթե անձրև գար, իջնում էինք ներքև, գյուղերը:

էդպես մի երեկո հոգնած լիջնում էինք: Քիչ անց սկսվեց Օվենի անտառը: Անտառ, ի՛նչ անտառ... Թեև օր կար, բայց

մթնել էր անտառում, և մեր ձիերը փռնչարով դժվար էին տեսնում և հոտոտում բարակ արահետը:

Անտառից դուրս եկանք, ջնների հաշոցի ձայն եկավ: Գյուղը փոսի մեջ էր:

— Մարավ չե՞ք,— հարցրեց մեր ձիականը, որ նույն գյուղացի էր, և կռացավ ջրի վրա:

— «Արյուն աղբյուրի» ջուր ենք ասում սրան...

Աղբյուրի շատ անուններ էի լսել, բայց այդպիսի անուն չէի լսել: Հետաքրքրվեցի, բայց ձիականը չկարողացավ բա-

10 ցատրել:

Մի քիչ էլ իջանք, մեր առաջ ցցվեց մի ավերակ: Ոչ վանք էր, ոչ բերդ: Ավելի նման էր աշտարակի:

— Բեգի ամարաթն է,— իմ հարցին պատասխանեց ձիականը,— «Արյուն աղբյուրը» նրա հայաթումն է...

Երևացին առաջին տները, որոնք կուշ էին եկել ավերակ շենքի շուրջը: Որքան ցածր էին գյուղի տները, այնքան ամարաթն ավելի բարձր էր: Դարեր շարունակ ամարաթի տերերը ճնշել, արյունլվա էին արել գյուղը, որի տները կիսով չափ մտել էին հողի մեջ, ինչպես քարը ծանրության տակ, և այդ

20 ծանրությունը եղել էր ամարաթը:

Սեզ բաժանեցին տների վրա: Լավ էր, որ տներում դեռ արթուն էին:

— Սիմոն ամի՛ր...— կանչեց կատարածուն: Ներսից մեկը ձայն տվեց:

— Ղռնաղ եմ լքել...— ասաց կատարածուն: Մեկը ճրագը ձեռքին դուրս եկավ, դարպասը բացեց, և գնացի մի գիշեր հյուր լինելու անձանոթ մի մարդու, որ իմ առաջ դուռը բաց արեց, դողացող ձեռքին ճրագը:

Այդ անձանոթը Սիմոն ամին էր:

30 Սենյակը նոր էր: Պատուհաններից մեկը նույնիսկ շրջանակ չուներ, իսկ մյուսը՝ ապակու փոխարեն թղթել էին «Մաճկալ»-ի թերթերով: Ամուր շինած սենյակ էր, վրայի գերանները մաքուր տաշած: Միայն մեջտեղի գերանը, որից կախված էր ճրագը, յանդած չէր: Կլեպից երևում էր կաղնի լինելը: Միջի այդ գերանի վրա ուռուցք կար, որ լինում է,

երբ ծառը հիվանդանում է կամ թե կացնով խփում են, խփած տեղը պոռշի նման հաստանում է:

Հենց ուզում էի հարցնել Սիմոն ամուսն, թե ինչո՞ւ բոլոր գերանները տաշած են, միայն միջի գերանն է անտաշ, երբ ինքը գլխի ընկավ, ասաց.

— Հիմա կասես, թե Սիմոն ամին անշնորհք մարդ է, հը՞... էսքան սարքել է, էն մի գերանում խռովել: Է՛...

Սիմոն ամին էնպես ծոր տալով ասաց, որ իմ հետաքրքրությունն ավելի շարժեց:

— Սիմոն ամի, էն ի՞նչ տուն է գյուղից վերև:

10

— Բեգերի ամարաթն էր... էս մեր սաղ մհալը՝ հայ-թուրք նրանց ճորտերն էին: Մմակ, հող, ջուր նշանցն էր:

Ջուր ասելուց մտաբերեցի «Արյուն աղբյուրը»:

— Էդ ինչո՞ւ են «Արյուն աղբյուր» ասում, Սիմոն ամի...

— Պա՛հ, էդ անունն էլ ես իմացել...

Ընթրեցինք: Սփռոցը հավաքեցինք: Սիմոն ամին թե՛ հոգնած կլինես, տեղերը քցեն: Բայց ես խնդրեցի, որ նա ինձ աղբյուրի պատմությունն անի, և Սիմոն ամին այսպես սկսեց.

— Ասացի, որ հողերը, հողի վրա էլ ինչ կա, բոլորը բեգերինն էր: Ճանապարհին ջուրը անցկացած կլինես... Մեր խմելու ջուրը էդ է: Ներքևի թաղում մի երկու աղբյուր կա, նրանք անհամ ջրեր են: Վաղ ժամանակները էս ամարաթը չկար: Բեգերը ապրում էին Բարգուշատում, ամառը գալիս էին մեր սարերը: Իլդրիմ բեյի հայրը, շան փայ դառնա նա, ոնց որ դառավ, անասելի շար մարդ էր: Օխտն օր, օխտը գիշեր մարդ նրա արածները նստի պատմի, չի վերջացնի:

20

Հա՛, էդ անիրավը ամարաթը որ շինում է, էդ մեր աղբյուրի ջուրը ուզում է վտրի, տանի իր հայաթը: Ո՞վ էր կարող ձեն հանի... Ժողովուրդ է հավաքում, ֆահլա հանում, քյունգերով բերում մինչև տան կողքը:

30

Ուստեքը քար են տաշում աղբյուրի համար, քարի ավազաններ են շինում... Բանի ժամանակը ուստայի աշակերտը չաբյուճը զրաղ է չպրտում, թե ես մատս կտրեմ, էս հարամ գործին չեմ խառնվի:

Բեգը լսում է, ուստայի աշակերտին բերել տալիս: Ասում

271

է, դու քանի՞ գլխանի ես, որ իմ հրամանին հակառակ ես կանգնում: Մին է ասում, երկու, ուստի աշակերտը ասածից հետ չի կենում: Բեգը կատաղում է:

— Դո՛ւ ես ասել, որ մատդ կկտրես, հա՞:

— Ե՛ս եմ ասել...

էդ խոսքն է ասում թե չէ, վրա են տալիս կապոտում, քցում գետնին, բեգը թուրը քաշում է, դրա աջ ձեռքի մատը կտրում:

— Ո՞նց թե,— զարմացած հարցրի ես,— Սիմոն ամի, ախր...

10 — էլ ի՞նչ ախր, ա՛յ որդի,— գլուխն օրորելով շարունակեց Սիմոն ամին,— քեզ հաստատ պատմություն եմ անում... Ես մշակին հաց տանող երեխա էի, մատը կտրած աշակերտին էնպես եմ հիշում, ոնց որ էսօրը: Հրե աշքիս առաջ:

Նա ձեռքը մեկնեց, կարծես, իրոք, մեր առաջ կանգնած էր մատից արյուն ծորացող՝ վարպետի աշակերտը:

— էս խաբարը որ հասնում է նրա ուստային,— լռության մեջ շարունակեց Սիմոն ամին,— գնում է աշակերտին բերում: Ասում է, դու գլուխդ վախ աշխատի, աշխարհն էսպես փակ չի մնա, մի օրից մի օր էս թարս փակած դռները կբացվեն, մեզ էլ մի լույս կծագի: Ասում է էս իմաստուն խոսքը, ոնց հիմա ես եմ քեզ ասում... Լուս դառնա նրա հիշատակը... էն վաղի ժամանակներն ո՞վ կիմանար, թե օր է գալու, որ չի լինելու ո՛չ բեգ, ո՛չ թավադ:

Հա, վարպետի խոսքերին զանք: Ասում է՝ ես էնպես հիշատակ թողնեմ, որ մնա, քանի էս աղբյուրի ջուրը մնա: Շեն բնակավայր տեղ է, ծարավ մարդիկ կգան-կիմեն, քեզ ու ինձ կհիշեն ու ջեն ասի, թե խառն ու քեզ է եղել աշխարհում:

Ուստան բերում է աղբյուրի ճակատը տաշովի քարով շարում: Որ վերջանում է, աշունք է լինում, բեգը քոշում է արանը, ուստին պատվիրում՝ մինչև հետ գալը խտակ, մաքուր սարքի: Ուստան բերում է աղբյուրի ճակատին փորում աշակերտի ձեռքը, մի մատը կտրած: էդ կտրած մատի տեղն էլ հագցնում է ջրի ծորակը:

30 — Դու աշխարհի բանը տես,— ժպտալով երեսը իմ կողմը դարձրեց Սիմոն ամին,— էդ ձմեռ էլ բեգը արանում որսի է գնում, գնում է ու շան փայ լինում... Ասում են կա-

տաղած ջանավարի բերանն է ընկնում, մեծ պատառը ականջն է լինում: Խաբարը մեզ գարունքը հասավ: Արանքն անցավ մի տարի, թե երկու, լավ չեմ հիշում,— վաղուց անցկացած բան է,— տեղը նրա ջահել տղան եկավ, Իլդրիմ բեյը... Նրա վերջն էլ փուշ եղավ,— դանդաղ վերջացրեց Սիմոն ամին և կարծես ինքն իրենն ավելացրեց:

— Էդ վերջերքս էր, թագավորը թախտից ընկնելու տարին... Էն էլ մեզ շատ խաշեց, խաշահանեց... Հերս նրա ձեռքից չկորա՞վ,— և խոր հոգոց քաշեց: Ապա դառնալով կնոջը, ասաց:

10

— Ա՛յ պառավ, բա չես ասում մեր ղոնաղը բեզարած լիլինի... Ես էլ խոսքով եմ քցել:

Պառավը ձեռքը մեկնեց անկողնուն: Բայց իմ քունը խանգարել էր նրա պատմածը: Թեև առավոտյան կանուխ պիտի փնայի, բայց երևի էլ առիթ չէր լինի այդ գյուղը գալու: Ուստի ես Սիմոն ամուն խնդրեցի, որ հոր պատմությունն էլ անի: Սիմոն ամին նորից հիշեցրեց իմ հոգնածությունը:

— Ձէ՛, Սիմոն ամի, պատմի... Ես գաղեթ եմ քցելու քո ասածը...

Այս խոսքին պառավը նույնպես հետաքրքրվեց և մի քիչ մոտեցավ մեզ:

20

— Ո՞նց թե,— զարմացավ Սիմոն ամին, ապա համեստ ավելացրեց:— Ա՛յ որդի, ի՞նչ գաղեթի բան է... Անգլիայից, Մոսկովից, ուրիշ տերություններից գրեթե, թե չէ էս իմ խակ առակը ի՞նչ գաղեթի բան է:

— Շատ պետք է...

— Կտպե՞ն,— ուրախացած հարցրեց նա:

— Կտպեն:

Սիմոն ամին տեղը շտկեց և շարունակեց:

— Իլդրիմ բեյն էլ հոր ճանապարհով գնաց: Խուլ երկիր, մո՛ւթ մարդիկ: Ո՞վ էր օրենքից հասկանում: Օրենքն էլ նրա կողմը, արդարությունն էլ:

30

Էդ ճանապարհով, որ եկել ես, ծավալում մի քանի թալա տեղեր կան, առավոտ լուսով կտեսնես: «Արյուն աղբյուր»-ի ջուրը տակտվն է գնում: Էդ տեղերը շատ հնուց մերն էր. կո-

273

րեկ էինք ցանում, գարի, հազար-հազար դժվարությամբ: Էնու ծմակն էր գալիս կոխում, էնու ծմակի գաղանները: Կորեկը որ հասներ, գիշեր-ցերեկ կողքին կրակ արած պահում էինք, մինչև հավաքելը:

Բեգերը էդ հողը վեճի քցեցին: Մենք մի կողմը, նրանք՝ մյուս: Դեռ քաշեցինք, դեն քաշեցինք, վերջը չեղավ: Գործը տվինք սուդի, սուդից՝ պրակուրորի, նրանից՝ սենատ: Էնա պատրաստվել էինք մինչի Պետրպուկ մարդ ուղարկել, որ կռիվն ընկավ: Կռիվը որ ընկավ, շատը գոռով, խնդիրքով, կաշառքով մեր հողերը մեր ձեռքին պահեցինք, մինչի հեղափոխությունը:

Շատ ուրիշն էր Իլդրիմ բեյը: Հային շատ էր սիրում, քան թուրքին: Նրանց գլխին էն աղու կրակն էր թափում, որ անասելի: Հայերեն էնպես կխոսեր, որ հայից չէիր ջոկի: Գլուղացու լեզվով կխոսեր, վարժապետի լեզվով կխոսեր, որ ասելի գնա եկեղեցում քարոզ տուր, վարդապետից չէիր զանազանի:

Էս հողերի համար մենք Թիֆլիս մի հայտնի ադվակատ էինք բռնել: Մեզանից երեք հոգի գնացել էին նրան հանգամանքները պատմել: Էդ ադվակատը մեր մարդկանց հույս էր տվել, հետ ուղարկել: Մենք էլ վերջի կոպեկներս, եղած-չեղածը հավաքել ենք տվել նրան, որ սենատումը մեր գործը տանի:

Դատից մի քանի օր առաջ էդ ադվակատի տունն է գալիս մի ճղոտված գյուղացի, մոթալ փափախը գլխին: Ադվակատը նրան հարցնում է, թե ո՞վ ես, ի՞նչ մարդ ես, թե ասում է էն հողի վեճի համար եմ եկել, էս հետ գյուղացիք ինձ են ուղարկել, որ իմանամ, թե գործը ոնց են վճեկու: Ադվակատը դրան հանգստացնում է, թե էսպես, էսպես օրենքից եմ խոսելու, սա եմ ասելու, էս թուղթն եմ ցույց տալու: Էս շինացին ասում է, թե՝ ախր լսել ենք, որ Իլդրիմ բեյը էս խոսքն է ուզում ասի դատի ժամանակ: Բա որ նա ասի, դու ի՞նչ կպատասխանես: Ադվակատն էլ ասում է, թե ես էլ էսպես կպատասխանեմ: Վերջը նրան բոլորովին հանգստացնում է, օրենքները ցույց տալիս, գործի որպիսությունը պատմում, ճամփու դնում: Գնալուց առաջ էս շինացին նորից է խնդրում թե՝

գյուղացիք մեղք են, ընկնում է ոտքերը, թե քո հույսով են, դու մի ճար անես, ազատես նրանց բեգի ձեռքից:

Շինացին փափախը դնում է գլուխը, դուրս գնում:

Մի շաբաթ հետո դատարանը նստում է: Մի կողմը մեր ադվակատը, թղթերը, օրինագիրքը առաջը: Էն մի կողմը դեռ մարդ չի լինում: Մին էլ, որ քննությունը սկսվում է, խոսքը տալիս են մեր ադվակատին: Ըհը, առաջը կանգնում է Իլդրիմ բեյը՝ կարգին, սարքին հագնված:

Էստեղ ադվակատը գլխի է ընկնում, որ քն խեղճ շինականը հենց ինքը՝ բեգն է եղել, որ թաքուն եկել էր բոլոր 10
գաղտնիքները իմացել:

Գլխի են ընկնում, էլ ո՛րտեղ... դատարանը նստած, ամեն մարդ իրեն տեղը:— Սա շշմում է, խոսքը խառնում, էլ չի կարողանում օրենքներն ապի, մեկ-երկուսն ասում է, Իլդրիմ բեյը նրան հակառակ տասներկուսն է ասում, գործը տանում:

Մենք մնացինք քոռ ու փոշման, համ խայտառակ եղանք, համ մեր ծախսը ջուրն ընկավ: Էլի չխրատվեցինք, թարսի ձին նստել ենք: Գործը էն է տալիս էինք Պետրպուկ, որ կոխվն ընկավ:

20

— Բա վերջն ի՞նչ եղավ:

— Վերջը հեղափոխությունը բերեց: Հեղափոխությունը օր ընկավ, դա էլ մտավ իսպալկոմի անդամ: Էն առաջին ամիսները իսպալկոմի կեսը բեգ ու շինովնիկներ էր: Մենք էլ զարմացել էինք, ախպե՛ր, թե թագավորը թախտից ընկել է, էս մեր թագավորներն ինչո՞ւ են գործի մեջ: Իսպալկոմը մի կենտ անդամ ուներ, ինքը ռաշպար: Խոսք է լինում հողերի մասին, թե գյուղացիք պահանջում են հողերը հետ տան: Իլդրիմ բեյը հայերեն հարցնում է մի վարժապետի, թե օրենքով հիմա հողը գյուղացիների՞ն է հասնում: Վարժապետը 30
հա է ասում, սա տուս ու փուս վեր է կենում ժողովից դուրս գալիս: Մին էլ վազ են տալիս, թե հասեք, որ Իլդրիմ բեյի սիրտը ճաքեց, մեռավ... Շեմքի առաջին սառած ընկնում է, ոնց անհոգի քարը:

— Էսպես եղավ նրա վերջը: Թե գազեթ ես քցելու, է՛ս էլ գրի,— դարձավ ինձ Սիմոն ամին:— Էդպես կորավ անիրա-

վր, և իմ հոր խոսքն էլ կատարվեց, թող լույս դառնա նրա հիշատակը:

— Ի՞նչ խոսք, Սիմոն ամի...

— Հերս, ա՛յ որդի, մի շոքան, բոլի մարդ էր... Գոմեշը, որ ցեխում նստեր՝ պողերից կքաշեր, կհաներ, էղբան ուժ կար կոններումը: Գութանը շալակում էր, սարը տանում, ու զնշիլները կոանը փաթաթում, ինչպես թելի կտորը: Մի օր ծմակը վար անելուց գութանի մաճը կոտորում է: Բանի վատ ժամանակը, որ մի սհաթը մի տարի արժե: Տեսել ես էլի, 10 մեր սարերը, որ մին թխպեց, քառասուն օր արևի երես չենք տեսնի: Հա՛, հերս կացինը վեր է առնում, աչք ման ածելով գնում է, որ մաճի համար ծառ գտնի: Երկու անգամ կացինը վեր է հատում մի շիմշատ կաղնու, ըհը՛, առաջը կտրում է բեգի մեշարաշին (անտառապահը), նրա հետևից բեգն իր մարդկանցով: Որսատեղից գալուց են լինում: Հերս խնդրում է, աղաչանք անում, չի համոզվում: Կացինն առնում են, իրեն էլ առաջ արած քշում: Հերս էլ ջի համբերում, էդտեղ բեգի երեսին ասում է, թե ես մեռած՝ իմ երեխան կենդանի, էս ծառը մե՛րը պիտի լինի:

20 Ետ շարշարանք քաշեց խեղճը: Բեգի աչքիցն ընկավ, էլ կոռ, էլ բեգյար, էլ անիրավություն չմնաց թափեց մեր տան գլխին: Էն աժդահա մարդը մաշվեց, մաքառվեց, անկողին մտավ: Մեռնելուց ինձ, թե՛ պարտական մնաս, եթե տեղդ հեշտանալուց էն ծառը չբերես տուն: Աչքերը փակեց և էլ չբացեց:

Տարիներ անցկացավ, գետով շատ ջուր գնաց: Ես հասակ առա, էն կաղնին հաստացավ, դառավ ահագին: Ինչքան կողքով անց էի կենում, հերս կանգնում էր աչքիս առաջը, սիրտս պղտորվում էր: Ասում էի կտրեմ, վեր թափեմ սաղ 30 ծմակը, բեգի ամբարաթը, վախենում էի խմբակեր մանրերը մնան կրակի մեջ:

Էն ծառի անունը մնաց Մանուշարի կաղնի, հորս անունով: Կաղնու կտրած տեղը հաստացել, պռոշ էր կապել: Էլի վերջը մեր արածը եղավ:

— Ինչպե՞ս, — հարցրի ես:

— Այ տես,— և Սիմոն ամին գլուխը վեր բարձրացրեց, մատը մեկնեց միջի գերանին, որից կախված էր ճրագը:

— Էս էն գերանն է... Քառասուն տարի համբերեցի: Շեն մնա սովետական կառավարութիւնը: Առաջին տարին եկան մեզ մոտ փայտ տվին, որ տուն շունեցողը տուն շինի, ինձ էլ տվին... Սաղ գլուղը խնդրեց, որ հորս գերանն ինձ տան: Գնացինք բերինք... Մի ուրախութիւն էր, ո՛ր...

Սիմոն ամին հոգնել էր: Տնեցիք բոլորը քնել էին: Միայն պառավն էր ննջում: Ծա նայեցի գերանին և հասկացա, թե ինչու Սիմոն ամին գերանը չի ունդել:

10

Քնեցինք: Առավոտյան կանուխ ճանապարհ ընկանք դեպի սարերը, աշխատանքը շարունակելու: Հրաժեշտ տվի բոլորին: Սիմոն ամին եկավ ճանապարհ քցելու մինչև «Արյուն աղբջուրը»:

Ջարմացած նայում էի հին վարպետի գործին: Կտրած մատի տեղը փայտե ծորակն էր: Թվում էր, ծորակից կաթկըթում է ուստայի աշակերտի արյունը:

Իսկ դիմացն ամարաթի ավերակներն էին: Այդտեղ ապրել է արյունոտւշտ բեզը:

Ծա շնորհակալութեամբ սեղմեցի Սիմոն ամու ձեռքը և 20 թեքվեցի արահետով դեպի անտառը:

Այնուհետև էլ առիթ չի եղել ոչ այն գլուղը գնալու, ոչ էլ տեսնելու Սիմոն ամուն:

ԵՂԲԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԿՈՒՋԵՆՆԵՐԸ

1919 թվի ձմեռը Շուղանց քարատակը, որ հիսուն տարուց ավելի հարդանոց էր, նորից դարձավ գյուղի հավաքատեղին: Ծերունիները պատմում էին, որ նույնիսկ Օսմանլուի մեծ կովի տարին այդքան մարդ չէր հավաքվում այդ քարանձավի մեջ: Շուղանց քարատակն այժմ օդա չէր, ինչպես հիսուն տարի առաջ, այլ շտաբ, բազա և մինչև անգամ կլուբ, ինչպես անվանում էր Բալթա Թիվին, որը Բաքվում խոհարար էր եղել և հետը գյուղ էր բերել արծաթ գդալներ, ճենապակե գավաթներ և ափսեներ, որոնց մեջ նրա ընտանիքն ուտում էր ձավարով հիլաթ, անխեն շորվա և խաշած ոսպ՝ այլ անունով աղքատի փլավ:

Քարանձավի այդ քոլոր անունները՝ շտաբ, բազա և մինչև անգամ կլուբ, ունեին իրենց հիմքը: Շուղանց նախկին հարդանոցում պատերազմական գործի հանճարեղ ղեկավարներ կային, որոնք քարայրի հատակին չիբուխի կոթով խազում էին լեռնաշղթաներ, ձորեր և խոր գետեր, ապա այդ խազերից անցնում տեղավորում էին շողշողուն քարեր, որ փոխարինում էին Նժդեհի ձիավոր խմբերին, պղնձադրամ՝ Դալի Ղարդաշի տղաների տեղ, ճաքած կոճակ՝ Կտես կապիտանի զորամասի կամ, ինչպես անվանում էին՝ «տրեխավոր բատալիոնի» տեղ: Աթա ապոր բռնոթամանը միշտ նշանակում էր խանլար փաշայի դիվիզիան, իսկ նրա հռիվ Կորիզներին «տեր ողորմյան», մուսավաթի բանակն էր: Երբ Աթա ապերը գրպանից հանում էր «տեր ողորմյան» և փռում մի խազի վրա, միշտ նույն խոսքն էր ասում.

— Ա քեզ մատաղ, էս մեր թուրքերը հինչ են ուզում մեր ձորերից... Ախր հի՞նչ կա էս ցամաք ձորերում:

Եվ այդ խոսքերից հետո սկսվում էր զինվորական խորհուրդը, որին մասնակցում էին Աթա ապերը, Քուլում Բադին, Զետանց Վանեսը և Զանջալ Մանգուն Կլիբոն, խորհրդական ունենալով զինվորների, որոնք արևմտյան ֆրոնտում («գերման ու փռոն թ»),— ինչպես ասում էր Աթա ապերը) թողել էին ոտքը կամ թևը: Այդ խորհուրդն էր քարատակը դարձրել շտաբ, որի աշխատանքներին, եթե կարելի է այդպես ասել, երբեմն մասնակցում էին ուրիշները, երբ նոր լուր էին ստանում իրական ռազմաճակատից և կամ եթե Աթա ապերը կովի էր բռնվում Զետանց Վանեսի հետ, և քարանձավի մեջ ահարկու որոտում էր նրա ձայնը.

— Ես իմ հոր տղան չլինեմ, եթե խանլար փաշայի զորքը Դրնգանի ձորով անց կենա... Գայլի սիրտ կերած պիտի լինես, որ արևով մտնես էն ձորը: Ինչո՞ւ, չես հիշում— և Աթա ապերը բոթում էր ջրաղացպանին, որը տեղը տաքացրել և ննջում էր, ինչպես եթե աղմկող ջրաղացում լիներ, իր հին ջրաղացում, որի դուռն ինչքան ժամանակ է փակ էր, որովհետև հետև ով մի պարկ կորեկ ուներ, գերադասում էր սանդի մեջ ձեծել,— չե՞ս հիշում Դրնգանի ձորը,— և Աթա ապերը բոթում էր ալևոր ջրաղացպանին, որը չէր հիշում Դրնգանի ձորը, այլ հիշում էր միայն ջրաղացի ընկուզենիները...

Աթա ապերը, ընդհատելով ռազմական խորհրդածությունները պատմում էր, թե ինչպես մի տարի ինքը և ջրաղացպանն ուլարած տղաներ էին, ուլերը տարան Դրնգանի կողմերը, ուլերը մտան Դրնգանի ձորը...

Ի՞նչ ձոր, ի՞նչ ահի ձոր...

— Իրիկունը, օդորմի իրեն, Օհան ապերը (Աթա ապոր պապը), որ տեսավ ուլերից երկուսը չկան, դանակը դրեց սև ուլի վզին, ասաց. «էնքան ուլը որ Դրնգանի ձորից հանել եք, դուք էլ ողջում տուն եք եկել, էս մի ուլն էլ ձեզ մատաղ...»: Հիմա ասում ես, թե խանլար փաշան...

Եվ Զետանց Վանեսը պարտվելով լուում էր, լուում էին նաև շտաբի մյուս անդամները և միայն ջրաղացպանը, որ Աթա ապոր մանկության ընկերն էր, երկա՛ր-երկար հորան-

շում էր, քաղցր և բարակ ձայնով, կարծես շտաբի հարևանը չէր, այլ ամառվա շոգին քնել էր ընկուզենիների ստվերում և զարթնելով միտք էր անում՝ նորի՞ց քնի, թե վեր կենա նայի ջրաղացի զամբին...

Այդպես էր այն ռազմական խորհուրդը, որի պատճառով Շուղանց հին քարանձավը կոչվում էր շտաբ: Իսկ եթե կոչում էին նաև բազար, չպետք է կարծել, թե Մելքումովներն իրենց մ ա ղ ա զ ա ն կոչպել էին և ապրանքը դարսել քարանձավի խոռոչներում: Ճշմարիտ է, 1919 թվի ձմեռը և դեռևս նույն 10 թվի գարնանը Մելքումովները փակել էին խանութը, բայց ապրանքը նրանք հակերով դարսել էին խոր մառաններում և դեղի համար գյուղացիներին մաճառում էին մի չերթ շաքար, երկու խան արշին կտավ պատանքի և մի վարդ Բաշկինակ նորահարսի համար: Որովհետև ինչքան էլ կյանքը դժվար էր, և շատերը կիսաքաղց էին օրը մթնեցնում, — այնուամենայնիվ հիվանդի սիրտը շաքարով թեյ էր ուզում, ննջեցյալին սովորություն էր պատանքով թաղել, իսկ եթե առջիկ էին ամուսնացնում, նորահարսին վարդ Բաշկինակ ընծայելն անհրաժեշտ էր, ինչպես հարսանիքի զուռնա նաղարան:

20 Բայց և այնպես Շուղանց քարատակը նաև բազար էր: Քարատակի մարդիկ կովի լուրերի հետ իրար էին հաղորդում ցորենի, կաշվի, աղի, նավթի և շաքարի մ ա զ ա ն դ ա ն, — թեև նրանց մեծ մասը ոչ գնորդ էր և ոչ վաճառող: Միայն երբեմն փոխանակում էին Նորսի գինին, որ անհայտ է, թե ինչ կերպ, նույնիսկ ռազմադաշտով անց էին կացնում ճարպիկ գինեվաճառները, որոնք լավ գիտեին, թե աշխարհում ավելի շատ խմող ուժ կա, քան կովող: Նորսի գինին և Քարահունջի «ջեջան» Շուղանց քարա ռակում մինչև անգամ փոխանակում էին ավանակի փորքաշի հետ:

30 Եվ այդ պատահում էր այսպես:

Դալի Ղարդաշի տղաները հանդից տանում էին մի որևէ Մանգասարի զառամյալ էջը, որի նոր փորքաշը տերը պահել էր ջահել էշ գնելու հույսով: Բայց ահա խորտակվում էր նրա հույսը, քանի որ ժամանակն ահեղ էր, և այնպիսի ժամանակ էր, երբ շատ հույսեր էին խորտակվում: Սակայն գալիս էր անխուսափելին: Մանգասարի կինը ծնում էր մի սպի-

տակ երես տղա՝ «քոլիշ», ինչպես Զանգեզուրում ասում են
այն աստղով մանուկներին, որոնք անարատ սպիտակ են,
ինչպես գառան վեզը:

Մնվում էր Մանգասարի «քոլիշ» տղան և հետը բերում էր
անխուսափելի՝ կնուները: Եվ էշի նոր փորքաշը նա հանում էր
ժալքատեղից, փոխարենը տուն էր բերում մի փարշ Նորսի գինի:

Այս և այսպիսի առևտուր էին անում քարատակի բազա-
րում ամենքի ներկայությամբ, և երբեմն մի բաճի կոթի վրա
քարանձավում աղմուկը զրնգում էր, կարծես Աթա ապերը
Զետանց Վանեսին լեզվակոխ էր արել խանլար փաշայի զոր- 10
քի և Դրնգանի ահավոր ձորի համար:

Իսկ եթե ոմանց համար քարատակը նաև կլուբ էր, ապա
այդ ոմանց մեջ առաջինը Բալթա Թիվին էր, որը և հեղինակն
էր քարատակի այդ անվան: Բալթա Թիվին ամենեկին չէր
խառնվում զինվորական խորհրդի կամ Աթա ապոր շտաբի
նիստերին: Նա այն կարծիքին էր, որ այդ ահագին պատե-
րագմը մի ոչ ինչ բան էր, միաժամանակ համամիտ էր,
որ Դրնգանի ձորը խանլար փաշայի ճաշը չի: Նրա կարծի-
քով ուռնները շուտով պիտի սուփրան քցեն, և այն ժա- 20
մանակ ամեն ազգ իր գդալից կուտի: Դրանով էլ վերջանում
էր Բալթա Թիվու և նրա համախոհների վերաբերմունքը Շու-
ղանց քարատակում արժարժվող քաղաքական խնդիրներին:

Սակայն նրանք բերել էին այնպիսի սովորություն, որ
քարանձավը երբեք չէր տեսել նաև հիսուն տարի առաջ, երբ
դեռ հարդանոց չէր, այլ Շուղանց նշանավոր տոհմի օդան էր:

Բալթա Թիվու խումբը թուղթ էր խաղում: Քարատակի
ժխորի մեջ մի կողմից հնչում էին ռազմական վեճերը, մյուս
կողմն առևտուր էր անում, երրորդ անկյունում ոչ վիճում էին
և ոչ առևտուր էին անում, այլ դալլաք Իսոն Ալուն թրով թրա- 30
տում էր Գլդան Գոդու վեսուտը* և պատմում էր Զնդան Ավ-
թանդիի կոիվներից,— քարատակի ժխորի մեջ լսվում էին և
այսպիսի բացականչություններ:

— Շամաթայ բալթայ... Պրիբոր շտա՛ս... էս փոսիկի
բիբին, էս էլ կավալերը... Խոա՛փ, բաջօղլի: Զերվոննի տես
դյուշան տրեզ... Ինքն էլ իսկական պերսոն... — Եվ հանկարծ

* Վեսի—մացառ, փուշ:

Բալթա Թիվին հաջողակ խաղաթղթերը զարկում էր գետնով, ամբողջ քարատակը լռում էր, և խոր լռության մեջ հնչում էր միայն նրա կանչը.

— Խռա՛փ, բաջօղլի...

— Անդարդը հո պոզավոր չի,— մեղմ հանդիմանում էր Աթա ապերը, և բոլորը լսում էին նրա խոսքը, և լսողը հասկանում էր, թե տվ է անդարդը:

Բայց չի կարելի ասել, թե քարատակ եկողն անպայման պիտի հարեր խմբերից մեկն ու մեկին: Մեծ մասի համար 10 Շուղանց երբեմնի հարդանոցը տաք անկյուն էր, որտեղ կարելի էր մի առ ժամանակ մոռանալ տան հոգսը, կարելի էր մի բարի լուր լսել և ապրել հույսով, թե շուտով կվերջանա տեր Նորընծայի ասած «աշխարհավեր պատերազմը» և մանգաղներն այլևս չեն ժանգոտի: Այդ մեծ մասը երբեմն մասնակցում էր զինվորական խորհրդին, եթե օրվա լուրը շատ կարևոր էր,— և այդ ժամանակ քարատակում ոչ քաղար էին անում և ոչ թուղթ էին խաղում: Իսկ երբեմն մի պարկ կորեկի և կես փութ աղի փոխանակումը դառնում էր ամենքի մտահոգության առարկա, երբեմն էլ նույնիսկ Չետանց Վանեսը 20 նայում էր Բալթա Թիվու օլիններին...

Քարատակ եկողների մեջ միայն մի մարդ կարող էր ընդհատել նույնիսկ զինվորական խորհուրդի նիստը: Այդ մարդը Նիազանց Անդրին էր, գյուղի սրախոսը, որի պատմությունները մինչև այժմ ասում են, թեև այլևս չկա այդ քաղցրախոս լեզուն: Անդրին մտնում էր, ողջունելով «աստծու ծեծած խեղճերին».

— Հը՛, Աթա ապեր, Ղարսը առա՞ք, թե տվիք... Սպասի 30 ես թիլիպոնով խոսեմ տեսնեմ հի՞նչ կա աշխարհում... — և արձակում էր այժեմազ պարանը, որ գոտու փոխարեն փաթաթած էր մեջքին, պարանի փայտե կեռը հագցնում էր քարատակի դռան ունկին.

— Հը, ցենտրալնի, ա՛յ ցենտրալնի, դավայ Բաբու... Բարիշնա ջան, Բաբու, դա՛, Բաբու... Հը՛, Բաբու: Ա՛յ Բաբու, ախր մարխի ծխում կոտորվեցինք, բա հի՞նչ ես ասում... Արա, ո՛ւր ա պանիրը: Պանրի երես ենք տեսնո՞ւմ: Որ ագռավի 30 ծերտ ենք տեսնում, վրա ենք տալիս... Ղարդաշ, այ Ղարդաշ,

քա երբ ես խոիկ տալի էն հանլարին: Հը՞, գնում է անգլիացու վրա: Ո՞նց թե, Անգլիայի ճանապարհը հո մեր ձորերով չի: Մենք խոիկ տվինք մեր բաժին անգլիացուն*... Հա, քեզ մատաղ, դարդաշ Հուսեյին, Իվանին բեր, քեր է՛ սարու ոռուին: Էնքան շլորի տերև քաշեցի, լյարդս սևացավ: Հա՛, քե դուբբան, հաց կլինի, նավթ կլինի, շաքար կլինի: Հրեն, Անա գիզին տկոթ է, ամաչում է աղբյուրը գնա... Հը՞, օրիորդ, Հայաստանի կողմեքում ով կա... մարդ-մուրդ մնա՞ց, թե քոլորն իրար կերան: Դրովի զորքը գալիս է Զանգեզու՞ր... Քո շունը լինեմ, Բեան, էդ կրակը մեղանից հեռու պահի: Խումբի տղերքը մեզ կերան, Մանգասարի էշը փալանով կերան, արտերը կանաչ կերան, մի խակ տանձի համար տեր նորընծայի... տանձը կերան...

10

Քարատակը դղրդում էր ժողովրդի ծիծաղից, մինչև անգամ ջրաղացպանն էր ծիծաղում և ուրախության արցունքը գլոր-գլոր ընկնում էր նրա սպիտակ միտլուքի վրա: Այս և այն կողմից բացականշում էին.

— Այ թե հա՛...

— Դամդ լինի, Անդրի,— և նույնիսկ Բալթա Թիվին, խաղը թողնելով, ասում էր.

20

— Ցիրկի կլովուն կլինի, երեկի կլովուն...

Իսկ Նիազանց Անդրին ծիծաղի աղմուկի մեջ շարունակում էր «հեռախոսել».

— Բեան, քանդվես դու, որ քանդեցիր մեզ... Ամեն մի շանորդի երկաթի կտորը քամակից կախել է, ժողովուրդի գլխին կամխար է դառել: Զինվոր տո՛ւր, հաց տո՛ւր, եղ տո՛ւր, ձավար տո՛ւր,— էլ չմնաց է՛, չմնաց, մենակ սևացած օճորքը մնաց և մեր հարսի...— և նա այնպիսի խոսք էր ասում, որ Աթա ապերը նրան անվանում էր «շեթ անամոթ», իսկ քարանձավում նորից հնչում էր ժողովուրդի ծիծաղը:

30

Բայց ի՞նչ ուրախություն էր, երբ Նիազանց Անդրին ներս էր մտնում սազը մեջքին: Այդ ժամանակ ամեն զրույց վերջանում էր, և այնպես լուռ էին լսում, որ նույնիսկ Աթա ապերը

* 1919 թ. Հուլիսի 4-ին Զանգեզուրից վտարեցին բրիտանական զենեքալ Շատելվորտի միսիան:

գետնից շեր վերցնում բռնոթամանը, ո՛չ նրա համար, որ կմոռանար Խանլար փաշայի բանակատեղը, այլ որովհետև բռնոթի քաշելուց հետո Աթա ապերն այնպես էր սաբր գալիս, այնպես աղմուկով էր սաբր գալիս, որ մինչև անգամ փոստի տրակտով անցնողները լսում էին նրա փռշտալը, ինչպես եթե մի քերծ փլվեր:

Եվ ամենքը լուռ լսում էին Նիազանց Անդրու նվագը... Երեխաները, որոնք մեծերի ահուց մոտք չունեին Շուղանց քարատակը, հավաքվում էին դրսում, դռնամուտից լսում էին 10 այդ նվագը և զարմանում էին, թե ի՞նչ կա Նիազանց Անդրու ճոթած, կոշտ և կոպիտ մատների մեջ, ի՞նչ զորություն կա, որ այդպես լացացնում է մարդկանց:

Այդ երգերը հիմա չկան, և լավ է, որ հիմա այդպես չեն նվագում: Գուցե թե մի հեռավոր գյուղում դեռևս մեկը սազ է նվագում, բայց տշ այդ սազն է Անդրու սազի նման, և ոչ նրա նվագը: Երբ քարատակում Անդրին նվագում էր, մեկը հիշում էր անհայտ կորած որդուն և սուգ էր ասում, մյուսի աչքերի առաջ հառնում էին լեռներն աշունքին, երբ քոչն արդեն գնացել է, ցուրտ ամպերը լիզում են ու թի տեղերը, հիշում էր 20 օջախի քարը, որի մոտ ամառը լուսնկա գիշերով կրակ է արել մի շարմաղ աղջիկ... Նա այդ էր հիշում, իսկ նրա կողքին նստողը միտք էր անում, թե ե՞րբ կբացվի իր կյանքի փակ դուռը, տաշտում ե՞րբ հաց կլինի, երեխաները մերկ չեն լինի, ծառ կտնկի, ծառը պտուղ կտա, և երբ հասնի արդար ծերության, իր տնկած ծառի ստվերում վնաստի փոհ և երջանիկ:

Երբ Անդրին այլևս չէր նվագում և արդեն սազը կոխում էր պարկի մեջ, — դեռ ոչ ոք ձայն չէր հանում, կարծես ամենքն ուզում էին լսել մինչև վերջին հնչյունը, որ արդեն պոկվել էր լարերից և քարանձավում թրթռում էր, ինչպես արևից զարթ- 30 նած ոսկե թիթեռ: Եվ նույնիսկ այն ժամանակ նրանք չէին խոսում, երբ Անդրին, սազը պարկի մեջ տեղավորելուց հետո, ասում էր.

— Ինչո՞ւ եք լռել, ա՛յ արտամեռ խեղճեր...

Միայն այդ ժամանակ ոմանք հառաչում էին, կարծես զարթնում էին խոր քնից, ծխելով թեժացնում էին չիբուխների սառած կրակը, իսկ ով քարատակն էր եկել կաշվե ձողով,

շարունակում էր քերել տրեխացու կաշին: Չեստանց Վանեսը գրպանից հանում էր դավը, ահագին պողպատը զարկում էր կայծքարին, խակ Աթա ապերն առնում էր բռնոթամանը...

— Մաղկես դու, Անդրի... Երեխայի նման մեզ մղկտացրիր... Զորախաս, մեջլիսներում մշտական զա՛... ասար... դաա՛ա,— և պատահում էր այն, որ փոստի տրակտով անցնողները կարծում էին, թե քերծ փվվեց:

Այդ ամենից հետո Բալթա Թիվին դարձյալ շարունակում էր թղթախաղը: Իսկ մյուսները հավաքվում էին Աթա ապոր շուրջը, և ծայր էին առնում այնպիսի զրույցներ, որոնց լսողը կմտածեր, թե 1919 թվի ձմեռը չէ, այլ շատ վաղ ժամանակ, և գյուղում ոչ կոմիսար կա, ոչ ֆրոնտ կա և ոչ ատվի ահ, այլ քարանձավների դարն է, դուրսը ցուրտ ձմեռ է, մութ խավար,— մարդիկ մտել են այդ թաքստոցը և կրակի շուրջը բոլորած պատմում են որսից, գազաններից, քաջքերից, որոնք բնակվում են հենց այդպիսի քարատակներում, կարող են պարել, զուռնա փչել, մթնում կարող են մենակ մարդուն խաբել և քարափից քցել ձորը...

2

Մտավ 1920 թիվը, ձմեռը զոռեց, և սովը սաստկացավ: 20

Թեև Խանլար փաշայի զորքը նահանջել էր, սակայն հաղթանակն ուրախություն չբերեց: Կարծես այդ պատերազմը, որի վախճանին քաղաքում թափոր և զորահանդես եղավ, և գինի խմեցին հաղթողների պատվին,— կարծես այդ կռիվը եղել էր յոթ ասրերից այն կողմ մի աշխարհում, որի միայն անունն էին լսել քարատակի մարդիկ:

Հաց չկա՛ր,— ցամաք հաց, գարեհաց և նույնիսկ կորեկի րլիթ չկար: Իսկ ձյունը գալիս էր, և գարնան ոչ մի նշան չէր երևում: Այդպիսի ձյուն Աթա ապերն իր կյանքում չէր տեսել: Իզուր տեղ Նորընծան ամեն օր գուշակում էր «բարեխառնություն օդի և ջերմություն ջրի»: Ցերեկը ձյունը դադարում էր, երևում էր սառն արևը, և նոր ձյունի ցուլքն ընկնում էր ժայռերի լանջին: Մարդիկ հագիվ էին մաքրում դուռ ու բակ և ցրտին կուշ գալով մի կերպ արահետ էին բացում դեպի հարևանի տունը, երբ գորշ ամպերը նորից էին կախվում:

սկսվում էր ձյունը, լեռնային երկրի ձյունը, որ փշնում է ան-
ընդմեջ,— այն սպիտակ ձյունը, որ փայլում է աստղերի լույ-
սով և թվում է, թե ձյունը կաթկթում է ցուրտ աստղերից:

Ահավոր ձմեռ էր՝ դաշտերից ծտերը փախչում էին դեպի
հարդանոցները, նապաստակները գիշերով թափնվում էին
դեզերի մեջ, և գայլերը պտտվում էին տաք գոմերի շուրջը, և
նույնիսկ նրանցից հանդուգնը գիշերով վազում էր գյուղի մի-
ջով իր ետևից ձյունամորիկի նման բարձրացնելով շների
կաղկանձը:

10 Ոչ դիրք էր մնացել, ոչ դիրքապահ զորք: Այդպիսի ձմեռը
Սուլթան Մուրադի բանակն էլ չէր անցնի Զանգեզուրի լեռնե-
րով:

Աթա ապոր շտաբն այլևս չկար: Պղնձե բռնոթամանը նա
այլևս գետնին չէր դնում, որովհետև բազմաթիվ ձեռքեր մեկ-
նրվում էին նրա կողմը, մանավանդ Քալանթար Բեդին թաթն
այնպես էր կոխում, կարծես Աթա ապոր բռնոթամանը վայրի
մեղրաբուն էր: Միայն նրա ձեռքին հոնի «տեր ողորմյան» էր:
Կորիզները գլորներով Աթա ապերը գուշակում էր, թե երբ պի-
տի բացվի լավ օրը, և պիբջին կորիզը միշտ ընկնում էր աստ-
ծու անվան և ապագան մնում էր մութ: Աթա ապերը լուում էր
և եթե խոսեր, միայն ջրաղացպանին կասեր.

20 — էլի փառք, որ շառի վրա չեկավ...

— էլի փառք, որ շառի վրա չեկավ...

Բազար էլ չկար: Ոչ առնելու բան կար, ոչ ծախելու: Միայն
Բալթա Թիվին էր աննկուն: Քարատակում որքան ավելի խո-
սում էին հացի մասին, նրա խումբն ավելի համարձակ էր
խաղում: Արդեն խաղում նա տարել էր Մեղրամուկների մաղա-
զան, Կատարի խաչի ուռիները, տեր նորընծայի ջորին, մինչև
անգամ Կուտուռուղ Սաքոյի Բողար շունն էլ տարել էր և խաղը
մեծացնելով տեղափոխվել էր Բաքու և մեկը մյուսի ետևից
30 տանում էր կիանոզովների նավթահորերը:

Նրբեմն մեկը քարատակում հառաչում էր թոքերը կտրա-
տելով և այնպես խոր, որ հարևանը նրան էր նայում, կարծես
այդ հառաչի հետ դուրս էր թռել հառաչողի շունչը:

— Իսկ ասում էր էգուց եզը պիտի մորթի,— լուռթյան
մեջ լսվում էր մի ձայն:

— Իսո՞ն...

— Ասում են եզր պիտի մորթի...— և ասողը նայում էր հարեանին, աչքերով հարցնում էր, թե եթե Իսոն եզր մորթի. ի՞նչ կլինի:

— Իսոյին փնշ... Եզ էլ կմորթի, գոմեշ էլ կմորթի: Իսոն կանի:

— Դու ինչո՞ւ չես մորթում... Քո տավարն Իսոյից շատ, մի բեռ գարի էլ ավել,— անհայտ է, թե ինչու, առաջինի վրա հարձակվում էր մի ուրիշը, որը քարանձավի մթնում մինչ այդ չէր երևում: Նա Իսոյի ազգակա՞նն էր և առաջինի թշնամի՞ն, թե՞ բաժին էր ակնկալում Իսոյի մորթելիք եզից,— մութ էր և 10 միայն ներկաները մտաբերում էին, որ խոսողի փոքր երեխան երեք օր է կապտած ընկած է, և, ինչպես կանայք էին ասել, մնացել է երեխայի վաշին և ոսկորը:

— Ա՛յ ժողովուրդ, ես պակաս խոսք հո շատացի, տր էն մարդը տեղն էրվեց...

— Ես քո մտքինը լավ գիտեմ,— և մթնից դուրս էր գալիս դեղնած երեսով մի մարդ, որի նույնպես վաշին և ոսկորն էր մնացել:

— Մտքինդ լավ գիտեմ... Եզներդ ուղարկել ես աներոջդ տունը, երեխեքդ կուշտ, էգուց էլ վար ես գնալու ուրախ- 20 ուրախ, իսկ Իսոն ձեռքը ծոցում պիտի մնա,— նրա աչքերը վառվում էին մթնի մեջ,— պա՛հի, պինդ պահի, քո երեխի արյունն իմից կարմիր է, չէ՛...

Ներկաներն ուզում են նրան հանգստացնել: Նրանք գիտեն, որ խոսողն այն խեղճ մարդը չէ, այլ սովից գաղազած նրա ոգին: Իսկ նա բորբոքվելով հետզհետե քարձրացնում է ձայնը, հայհոյում՝ անհայտ է, թե ում մեռել-կենդան և ձայնը մինչև վերջ խզելով դուրս է թռչում, կարծես քարից իրեն քցեց անդունդը:

Այդպիսի ժամանակ մարդիկ քարատակում լռում էին, և 30 նույնիսկ Բալթա Թիվին այլևս չէր խաղում: Մարդիկ իրար էին նայում. նրանց դեմքերը համր էին և մոռյլ, ինչպես քարանձավի պատերը:

Աթա ապերը առաջինն էր խոսում.

— Ժողովուրդ, հապա էն խելագարն ո՞վ էր, մեր տղան չէ՞ր... Ուրեմն թողնենք, որ նրա երեխան մեռնի: Ուրեմն

մենք մեռած պիտի լինենք, որ մեր երեխան սովից մեռնի:

— Ինչ անենք, է՛, Աթա ապեր, ինչ անենք...

— Ում տանը մի բուռ կորեկ կա, թող նրա տունը կրակ ընկնի...

— Լավն էն չէր, որ սրով կոտորվեինք:

— Մենք սրով չենք կոտորվել, սովից էլ չենք կոտորվի: Ուրեմն արար աշխարհը պիտի մթնի, որ մենք սովից կոտորվենք: Առաջ էլ է սով եղել, պատերազմ է եղել,— ինչպե՞ս են ապրել մեր պապերը: Օղորմի իրեն, իմ Օհան պապին, մի պինդ սովի ժամանակ գալիս է տեսնում ժողովուրդը տավարի նման արածում է, իրա հերն էլ ցորենի հորը բաց է արել, թաջ իրն երի ջորեն է ծախում՝ սոմարը մի աբասի: Մահակը վեր է առնում իմ Օհան պապին, թաջիրներին տո՛ւր թե կտաս, էն օրն է քցում, որ եկած ճանապարհը մոռանում են:

— Այ թե հա՛...

— Օղորմի Օհան պապին,— սրտի խորքից գոհ կանչում էր ունկնդիրներից մեկը, կարծես անհայտ թաջիրները նրա թշնամիներն են, և ինքն էլ մասնակցել է ծեծին:

— Հա՛, Օհան պապին ցորենը ետ է ածում հորերի մեջ և 20 հորն ասում է՝ վե՛ր կաց, հիմա ես պիտի չափեմ: Նստում է հորի բերանին, ժողովուրդին կանչում է, որին մի կոտ, որին երկու, լցնում է պարկերը, թե շահով, կարգով ետ կբերեք, երբ ունենաք:

— Ա՛յ արդար դատաստան...

— Առաջ էլ է սով եղել, հապա ո՞նց են արել...

— Ո՛ւր է հիմա Օհան պապի, ո՛ւր էն ժամանակի հորերը... Աշխարհի վերջն եկել է, Աթա, զուր հենց մենք ենք չար-չարվում,— ասում էր Ջիտանց Վանեսը, որը շտաբի անդամ եղած ժամանակ էլ կարծում էր, թե խանլար փաշան Դրնգանի ձորով կանցնի և այդ անխուսափելի համարելով առաջարկել էր գյուղը վաղօրոք տեղահանել Մեղրաքերծի անտառը:

— Հորեր շա՛տ... դու հանելն ասա, Աթամի...

1920 թվի սկզբին դիրքերից տուն էին վերադարձել այն զինվորները, որոնք կազմում էին ինքնապաշտպանության կանոնավոր զորամասեր, վերադարձել էին նաև նրանք, որոնք պարտադիր զինվորական ծառայության մեջ չէին, այլ Զան-

գեղուրի զինված ուժերի հրամանատարի առաջին հրամանին պարտավոր էին «իրենց հացով և ջրով» բարձրանալ լեռների և դիրք պահել գյուղերին մոտիկ: Նրանց մեծ մասը արևմտյան ֆրոնտում մասնակցել էին այնպիսի պատերազմների, որոնց համեմատությամբ տեղական կռիվները սոսկ «զրխացավանք» էին: Առաջիններից էր կազմված «տրեխավոր բատալիոնը», իսկ երկրորդներն ունեին փրենց յուրահատուկ կարգը, որ նմանվում էր քրդական աշիրեթին. «բառկալո*», և թուրք բարձում էին քոչը, ախսինքն մի քանի օրվա պաշար մեջքերին բարձրանում էին լեռները:

10

Այդ զինվորներից ոմանք երևում էին նաև Շուղանց քարատակում, թեև նրանք գերադասում էին հավաքվել ընկերներից մեկի տանը, այդ տոնը վերածելով զորանոցի: Քարատակ մտնելով նրանք բերում էին ոչ միայն շինելի և սպառողների հոտ, այլև մասնակցում էին գյուղացիների զրույցին, և Աթա ապերն զգում էր, որ նրանց հետ դժվար է գլուխ դնել:

Աթա ապերը զգաստացավ, երբ Անդոն, այդ զինվորներից մեկը և հենց Աթա ապոր եղբորորդին, ասաց.

— Հորեր շատ, զու հանող ասա, Աթամի...

20

— Այ տղա, ե՛...— Ի՞նչ Աթա ապերը ձայնը բարձրացրեց, որովհետև հակառակորդն իր արյունն էր,— ես գլխի եմ, թե ուր ես ծուռ, համա առաջդ քար կա... Կամաց, վեր կընկնես...

— Աթամի, թե հորի բերանի քարն ես ասում, կգորեմ Սանդ աղբյուրի ձորը: Թե չէ ուրիշ քար չկա:

Մի քանիսը ծիծաղեցին Անդոյի այլիմաստ պատասխանի վրա: Նրանք հասկացան, որ Անդոն ակնարկում է եղբայր Մելքումովների հորերը, քանի որ Սանդ աղբյուրի ձորը նրանց տան սուռն էր:

30

— Քեզ ո՞վ է էդպես խրատել... Ուրեմն Մելքումովների ցորենը դո՞ւ ես աշխատել: Դու խնձորին լ ո լ ո էիր ասում. որ նրանք մաղազա բաց արին, ցորենատեր, փողատեր եղան: Հիմա ասում ես...

* Բառկալո—քոչը բարձեկու հրաման՝ քրդերեն:

— Աթամի, ախր Օհան պապի հորերը չկա է՛...:

— Օհան պապին չկա, ողջ մնա շենը: Հապա էսքան մարդ մի Օհան պապի շարժի՛:

— Շատ էլ արժի, հաց տուր է, հա՛ց...

Եվ քարատակում սկսվում էր սուր վեճը, «կոաժմունք»-ը, ինչպես ասում է աշխարհի շար ու քարուց հեռու ջաղացպանը: Անդոն մի կողմից, Աթա ապերը մյուս և երկուսին էլ միանում էին կողմնակիցներ, վեճն այնպես էր թնդում, որ հեռվից լսողը կկարծեր, թե երկու գյուղի միջև ջրի կռիվ է, և

10 ահա ուր որ է պիտի տրաքեն մահակները:

Վեճի թունդ ժամանակ Աթա ապերը սկսում էր հայհոյել Անդոյի քեռիներին, որոնց կողմն էր քաշել Անդոն, իսկ նրանք՝ Անդոյի քեռիները, Աթա ապոր ասելով, քարվան կտրողներ են: Նա հայհոյում էր Անդոյին ճանապարհից ծռողներին, նրա խրատիչներին՝ մեծից մինչև փոքրը, ապա շուտ էր գալիս Անդոյի պաշտպաններից մեկի կողմը, և երկուսն էլ նրա յոթ պորտը, անվանելով բալլայի գող, մատաղ ուտող, մաղ ծախող բռնա և էլ ինչեր չէր ասում Աթա ապերը, երբ գազազում էր և սկսում էր հակառակորդին հայհոյել:

20

— Աթամի, եկել է, եկել... Հրեն դռանը կանգնած, — և Անդոն նայեց դռան կողմը: Եվ նրանք, որոնք չհասկացան Անդոյի հնարը, բոլորը նայեցին դեպի դուռը:

— Ո՞վ է դռանը կանգնած, — և Աթա ապերն էլ նայեց դեպի դուռը:

— Ժողովրդի թշնամիների հոգեհուր, — և Անդոն իսկույն թաքնվեց հարևանի հետևը, որովհետև Աթա ապերը գլխի ընկնելով, որ Անդոն իրեն կապ գցեց, ձեռքը մեկնեց մահակին:

30 Ժողովուրդը քրքջաց:

— Անդո տղա, հալբաթ ձեռքս կընկնես... Հո չեմ վախելու քո խշտիկից: Ես իսկի Ալխազով պրիստավից չեմ վախեցել: Կամիսարին ասեմ էդ փափուկ տեղերիդ մի տասը հիպոտ տա, որ իմանաս, թե ճանապարհը որն է... Աչքերդ հենց պատրաստի վրան է: Աշխատեք է՛, դուք էլ աշխատեք, Մեղքումովների նման դիզեք: Էս էլ դառավ էն բունթի տա-

րին: Մի քանի ջահել եկան ժողովուրդին խեղճահան արին, իրար մսի քցեցին,— հետո էլ թողին փախան: Չէ՛, ճանապարհն էդ չի...

— Ասա է, խոսքդ ասա, Աթա ապեր,— և ծերունին հանգարտվում էր:

— Իմ խոսքս նա է, որ էլի մենք իրարից ցավ կիմանանք: Սրտից սիրտ մի քարակ կամուրջ է, էն է մարդուն մարդ դարձնողը: Էն էլ որ չլինի, գետը թող քշի տանի մարդուն: Էն որ կռունկը թուխալի մեջ ցրիվ է գալիս, լսե՛լ եք ոնց են իրար կանչում, ու մինն էլ է չի կորչում: Ուրեմն մենք էն **10** ծրկնային թռչունի շափ էլ չկա՛նք... Իրար ձեռք բռնեցեք, մինչի դուրս գանք էս դժվար տարին: Իմ խոսքս սա է...

Եվ Աթա ապերը տուն էր գնում, առնում էր մի բուռ ձավար, մաշ, չորաթան,— ինչից որ տանը ճարվեր, շատ անգամ թոռներից ծածուկ, ուղարկում էր այն տունը, որտեղ մի երեխա կապտած նվում էր և նման էր չոր պարկի, որի մեջ ոսկորներ են լցրել:

Այն դժվար ձմեռը Աթա ապերը ձյունի մեջ գլորվելով քարձրանում էր հին եկեղեցու թաղը, նա երևում էր Միջին մահլայում, գնում էր այն աղքատ թաղը, որ հայտնի էր Մոխրաթաղ անունով: Նա դրացիներին համոզում էր իրար օգնել, ստիպում էր, հանդիմանում էր հրապարակով և ավելի հաճախ հուսադրում էր. **20**

— Հրե հա՛... Մեղրաքերժը կարմրեց: Էսօր վերին թաղում ասում էին, որ Եղջաքար ձյուն չկա: Դիմացեք հա՛, ձեզ մատաղ, շատը գնացել է, մնացել է քիչը: Եղջաքարում որ ձյուն չկա, ուրեմն էսօր-էգուց Միջնառի հանդերը կբացվեն, Ծգնարածի առվի տակ դաղձ կլինի, ի՛նչ դաղձ... Քիչ է մնացել, Աթա ապերը ձեզ մատաղ: Մանր-մունրին մի կերպ արեք, դուք էլ գոտիներդ պնդացրեք... Դուք որ քարից կակուղ ամեն **30** ինչ էլ ուտեք, կապրեք, ձեր ոսկորը պինդ է: Երեխաներին նայեք... Էսօր-էգուց ճանապարհները կբացվեն, էշերը առաջ կանենք, կգնանք Բարկուշատ, է՛, Աթա ապերը ճանանչ թուրքեր ունի, որ ամեն միևր մի խան, մի սուլթան: Հիմա հարյուր ուղտաբեռ բրինձ են դարսել...

Մայրերը լսում էին նրան, լսում էին և հոգսի տակ կքած

հայրերը, և թեև ապրելը ծանր էր, բայց էլի Աթա ապերը հույս էր: Կամ ինչպես ասում էին պորոն լեզու էր, որ նման էր ցորեն հացի:

3

Մարտի վերջին երեք օր արև արեց: Արեգոսնի ձորերում ձյունը հալվեց, Եզնարածի առան բացվեց, և երևացին մուգ կանաչ դաղձի առաջին թփերը:

10 Բայց հենց այդ երեք օրում մեկը մյուսի հետևից մեռան հինգ երեխա, որից երկուսը մի տնից էին: Գյուղի համար այդ ամենածանր օրն էր: Պատահել էր, որ կայծակը խփել էր ոչխարի հոտին, և հոտի կեսը այրվել էր,— պատահել էր, որ արև կեսօրին հանկարծ հեղեղը սրբել էր հասած արտերը և մինչև անգամ հնձվորին էր խեղդել. տարի էր եղել, որ նախիրի մեջ սև ցավը հունձ էր արել և ինչպես հնձվորի աչքից վրիպած հասկեր, ամբողջ գյուղում մնացել էին մի քանի նիհար երինջ,— բայց որ սովից հրեխա էր մեռնում այդ ավելի էր պատուհասից:

20 Ամբողջ գյուղը հավաքվեց դժբախտ տան բակը: Երբ տնից հանեցին զույգ դագաղները երեսները բաց,— մարտի արևն օժեց, և ոսկեփայլ շողացին մանուկների դեղնած արտեվանոնքները: Տանը սուղ բարձրացավ: Թշվառ մայրը ձեռքերը շեմքից դուրս արած կանչում էր. «Ո՛ր եք տանում, իմ ձագերին ո՛ր եք տանում...»: Կանչում էր ձեռքերը դեպի արեվը, կարծես արևին աղերսում էր կյանք տալ սառած մանուկներին:

30 Այն լեռնային երկրի սովորության համաձայն դիակին ուղեկցում էին միայն տղամարդիկ: Կանայք մնացին տանը ողբ ասելու նոր և հին մեռելների համար, որոնք ննջել էին ու գիտե որ տարին: Իսկ թաղման թափորը դանդաղ բարձրանում էր դեպի ժայռերը, դեպի գյուղի հինավուրց գերեզմանատունը:

Աթա ապոր սիրտը լցվել էր: Նա այն լեռնցի ծիրունիներից էր, որոնք իրենց կյանքում շատ անգամ են նայել մահի երեսին, և ոչ ոք չէր բռնել գալլի հետ, գիշերը մենակ գնացել էն մութ անտառներով, գիշերել են ձորի արխաջներում, տեսել են թրատված և արնաշաղախ դիակ,— և ոչ լաց են եղել,

ոչ հառաչել են: Բայց մի փոքր երեխայի լաց կարող է նրանց հուզել:

Աթա ապերն այդ լեռնցի ծերունիներից էր, և երբ թափորը գյուղից դուրս եկավ, հանկարծ նրա սիրտը փլվեց, և ծերունին սկսեց ողբ ասել: Լսե՛լ եք դուք լեռնցիների ողբը, ո՛չ ախ՛ն ողբը, որ կանայք են ասում, շար ընկնելով պատի տակ կամ գերեզմանի շուրջը: Նրանք բարակ ձայնով են երգում և ինչքան ողբան, այնքան բորբոքվում է սուգը և ոչ վերջ կա, ոչ հոգու հանգիստ: Այդպես են ողբում լեռնցի կանայք, և լսելով նրանց, թվում է, թե մոլորվել եք մի անտակ ձորում և ուր էլ դնաք բարձր ժայռեր են և փրկության դուռ չկա: Բայց այդպես չեն ողբում լեռնցի տղամարդիկ և այդպիսի ողբ չասաց Աթա ապերը: Նա սկսեց խոր ձայներից, հանդարտ, ինչպես հողմի առաջին ալիքը, որ անցնում է անտառի վրայով և արտերի վրայով, երբ ծփում են խոտերը, և լորը դեռ չգիտե. որ ահա ձագերի վրա կթափվի սև կարկուտ: Աթա ապերը խոր սկսեց, ինչպես հորովելի սեփեքը, ապա բարձրացավ, կեռմանն հասնելով ոլոր-մոլոր բարձրացավ, և ինչքան բարձրացավ, հզորացրեց ձայնը և վերջում, ինչպես սևակնած երկնքի որոտ, դղրդացրեց և արձագանքը դրնգալով գնաց մինչև Մեղրաքերծ, մինչև Զինգիլա քարերը գնաց, և յոթ անգամ Պղնձաքարը դրնգաց:

Այդ ողբ չէր, այլ ահարկու բողոք կապույտ երկնքին, բողոք, որին ձայնակցում էր ձմեռվա քնից զարթնող բնությունը և քարե արծիվը, որ երգի աղմուկից դուրս էր թռել,— քարե արծիվն իր թևերի վրա տանում էր մարդու բողոքը մահի դեմ:

Գերեզմանատնից Աթա ապերը գնաց Խուռուփի ձորը, որտեղ արևաճակատ ավազահողերն արևից տաքացել, և ձյունը հալչում էր: Զորում մարդ չկար: Տաք էր. Աթա ապերը գնաց ձյունների վրայով, սև ավազահողերով գնաց, կոխելով կածանը, որ տեղ-տեղ բացվել էր և նստեց գետափի քարին:

Խատուտիկ ջրածուերը քարից-քար թռչելով որսում էին մծեղներ: Մի ագռավ ձյունի վրա կտցահարում էր չորացած տանձը: Հերվա մասուրները կարմրին էին տալիս, իսկ մոշի տերևները կարծես նոր էին կանաչել:

— Փա՛ռք քեզ, որ ամեն բան կարգին սարքել ես, մինչև անգամ մոեղին էլ անտես չես արել...— Ո՛ւմ հետ էր խոսում Աթա ապերը՝ աստուծո՞, որ ապրում էր հուռուփի ձորի արխաջում, — հին թթենո՛ւ հետ, որի փշակում գուցե ապրում է այն տգին, որ Աթա ապր նման սպիտակամորուս ծերտևի է և տրեխներ է հագնում և մինչև անգամ արխալուղի գրպանում պղնձե բռնոթաման ունի: Ո՛ւմ հետ էր խոսում Աթա ապերը, — ինքն էլ չգիտեր, բայց խոսում էր, որովհետև չէր կարելի գարնանամուտի արևին լինել հուռուփի խաղաղ ձորում, լսել ջրի ձայնը, այն խորհրդավոր ձայները, որ հնչում են քարանձավներում, — տեսնել ձորը խոր լուծյան մեջ և շխտել:

10

— Մա՛հ էիր բաժանում, — արժանի մարդու տայիր... Հրեն Գիշունց պառավը երկու տարի աղատ-պաղատում է հոգին առնես... Հապա դու կո՛ւյր էիր, քո ձեռքն ի՞նչպես բարձրացա՛լ անմեղ փոքրերի վրա: Հիմա ես ի՞նչ պատասխան տամ խալխին: Առաջից սուր, ետևից սով. ձեռքդ պարանի ես քրցում, օձ է դառնում: Ո՛ւր պիտի գնա էս ժողովուրդը. վերևից կամխսարն է մեր գլխին կրակ թափում, ներքևից էս կրակն է մեզ խորովում: Ասա է՛, ասա...

20

Ջրածտերն ուրախ ճկում էին, խաղացնելով պռը: Ուրիշ ծառից թռավ մի ագռավ և առաջինից խլեց նրա ուտելիքը: Ապա երկուսն էլ թևերին արած թռան ծառերի խորքը: Եվ ուրիշ էլ ձայն չկար, բացի այն խորհրդավոր ձայները, որ գալիս էին հուռուփի քարանձավներից:

Աթա ապերն սկսեց ձորով բարձրանալ: Ձորի արևկող լանջձորին ձյուն չկար: Երևում էին աշնանացան գարու արտերը, փոքր այնքան, որ թթենու ստվերը ծածկում էր արտը:

Աթա ապերը կանգնեց մի արտի եզրին:

— Երբ պիտի հասնես... Ախր մի տնից գույգ դագաղ

30

հանեցինք...

Նա դուրս եկավ բլուրի գագաթը: Վերևը դեռ թանձր ձյուն էր: Աթա ապերը շրջվեց և այդպես էլ կանգնած մնաց, կարծես այն, ինչ նրա աչքին ընկավ, ծերունին տեսնում էր առաջին անգամ:

Հեռվում գետահովտի վրա փռվել էր քաղաքը: Թիթեղյա կտուրները մայրամուտի արևից փայլվում էին, և այդ փայլը

տարածվում էր հեռու, ընդարձակելով քաղաքի սահմանները: Այդ փայլուն դաշտում, ինչպես ցորենի դեղին շեղջ, երեւում էր եկեղեցու ոսկեզօծ գմբեթը: Եվ ուրիշ ոչինչ չէր երեւում, և չէր որոշվում մի առանձին ձայն այն խուլ աղմուկի մեջ, որ փայլի հետ միասին քաղաքն արձակում էր դեպի հեռունները: Մարդկա՞նց աղմուկ էր, դարբնոցների՞ց էր գալիս, թե փողոցներով անցնում էին բռնած ֆուրգոններ,— չէր լինում որոշել, ինչպես և չէր կարելի համատարած փայլի մեջ նշմարել մի որևէ տանիք:

Աթա ապերը նայեց, խոր նայեց և արագ քայլերով իջավ գյուղի վրա: Նա նման էր անտառաբնակ եղջերուի, որ մոլորվելով դուրս է եկել անտառից, աչքն ընկել է օտարոտի մի բանի, որ շլացնում է և հմայում է և ահ է ներշնչում նրան, և եղջերուն կանգնած միտք է անում՝ ի՞նչ է այդ, թակարդ, բարեկամ, թե՞ դարանամուտ որսորդ... Միտք է անում և իրեն գցում է ծանոթ թավուտները:

4

Իսկ գյուղում այդ ժամանակ իրարանցում էր:

Մի խումբ զինվորներ գերեզմանատնից վերադառնալով, գյուղացիների գլուխն անցած գնացել էին դեպի Մելքումովների բարձր դարպասը: Նրանք պահանջել էին կոմիսարին և տեղեկանալով, որ կոմիսարը բացակա է, աղմկելով ներս էին մտել: Մելքումովների մեծ եղբայրը ամբոխից ահաբեկված մի բառ անգամ չէր կարողացել ասել: Նրան կիսամեռ ներս էր տարել նրա եղբայրը: Նրանց կանայք և երեխաները վախճաստուն էին բարձրացրել, իսկ ամբոխից գոռացել էին.

— Հորերը բաց արեք... Մերոնք սովից կոտորվում են...

— Ես հոր չունեմ,— պատշգամբից բղավել էր Մելքումովների փոքր եղբայրը,— եթե այս երիտասարդները չգիտեն, դուք հո գիտեք,— և նա մի քանիսին մատով ցույց էր տվել, նրանց անոմներն ասել էր և այսպիսով երկպառակել էր բազմությունը: Նրանք, որոնց նա անոմներով կանչել էր, ներքևից բղավել էին, որ այդ գործում խառը չեն և եկել են հաց խնդրելու իբրև բարեկամների: Այդ խոսքից

գազազել էին մյուսները, և զինվորներից մեկը Կուտուռուզ Սաքոյի երեսին թքել էր:

— Թող հորերը բաց անեն, թող բաց անեն,— ներսից ասել էր մեծ եղբայրը, իսկ ամբոխն ինքնագլուխ հարձակվել էր հորերի վրա, որոնցից երկուսի բերանին Մեղքումովները խոտ էին դարսել:

Սակայն շորրորդ հորն էին բացել և շորսի մեջ էլ մի հատիկ չկար: Մի հորը լիքն էր բրդի պարկերով, այն երկու հորը, որի վրա խոտ էին դիզել, բերն-բերան լցված էր պղնձե կաթսաներով, փարչերով, կժերով և ուրիշ պղինձներով: Իսկ շորրորդ հորը՝ ամենից մեծը, դատարկ էր և երբ մեկը կոացավ հորի վրա և բղավեց «հաց չկա՛, չկա՛»,— հորն արձագանքեց՝ «կա՛... կա՛...»:

Դատարկ հորերից սիրտ առնելով նրանք, որոնք հայտնել էին, թե իբրև բարեկամ են եկել,— սկսեցին հանդիմանել նախաձեռնողներին: Կուտուռուզ Սաքոն բղավում էր այնքան բարձր, ասես կամենում էր, որ Մեղքումովները տնից լսեն նրա խոսքը:

— Զկա՛, չկա՛... Այ մարդիկ, բա դուք հա՞յ չեք: Ուրեմն սրանք մեզ թշնամի են, որ հաց ունենան և թողնեն, որ մենք սովից կոտորվենք...

Ասում են, որ այն զինվորը հենց այդ խոսքից հետո է թքել Կուտուռուզ Սաքոյի երեսին:

Հորերի դատարկ լինելը շատերին հուսահատեցրեց: Մի մասն իսկույն ցրվեց տները, անիծելով այն ժամը, երբ խառնվեց տաք զլուխ երիտասարդներին: Բակում մնացին զինվորների խումբը և գյուղացիներից նրանք, որոնց պարագլուխը Կուտուռուզ Սաքոն էր: Զինվորները պահանջում էին ցույց տալ իսկական հորերը: Նույնիսկ մեկն սպառնաց տունը հրդեհել, իսկ Մեղքումովների փոքր եղբայրը միայն կրկնում էր, որ այլ ուրիշ հոր չկա, որ իրենք էլ քաղաքից են հաց բերել: Ավելի համոզելու համար նա պատշգամբից զինվորների կողմը նետեց բանալիների կապը և բղավեց:

— Բաց արեք տարեք, ինչ ուզենաք, քայց հաց չկա...

Անդոն բանալիների կապը հետ շարտեց և նրանից ավելի հզոր կանչեց:

— Քեզ լինի քո մաղազան... Մենք աղքատի պղինձը կողոպտող ավազակներ չենք:

Անդոյի այդ խոսքից կարող էր բռնկվել ավելին, քան խոսքի կռիվն էր, բայց այդ ժամանակ ներս թափվեցին զինվորների կանայք և մայրերը, որոնք մինչ այդ մեռելատանը դառնաղի ողբում էին մանուկների մահը: Նրանք ներս թափվեցին, ինչպես սագերի վախեցած երամ, աղմկեցին, կախ ընկան իրենց որդիներից և ամուսիններից, աղերսեցին, լաց եղան, իսկ Անդոյի մայրը ճչաց:

— Անդո, խեղճ եմ, արյուն մի անի,— և գրկեց որդուն: 10
Կանայք նրանց դուրս տարան:

Աթա ապերը գյուղին մոտեցավ այն ժամանակ, երբ գյուղացիները կտուրների վրա փոքրաթիվ խմբերով աղմկում էին: Ամբոխն, ինչպես պղտոր հեղեղ, բաժանվել էր մանր ճյուղերի. մի տեղ արդեն հանդարտել էր, մի ուրիշ տեղ առավակը նույն աղմուկով շառաշում էր, մի երրորդը գնում էր վճիտ, և ոչ ոք չէր ասի, թե նրա սկիզբը եղել է պղտոր հեղեղը:

Աթա ապերը մոտեցավ զինվորների խմբին: Նրան արդեն պատմել էին դեպքը:

— Անդո,— և ծերունին բարձրացրեց փեշը,— իմ բաժին 20
ցորենը տա՛ս,— ապա խիստ ասաց,— ծռի էդ ճանապարհից. ա՛յ ջահել, Աթամին հին մարդ է, գիտի ինչ է ասում...

Անդոն ոչինչ չպատասխանեց, և զինվորներից ոչ ոք ոչ մի բառ չասաց:

Աթա ապերն սկսեց պատմել, թե խուռուփի ձորում գարիներն արդեն երկու մասը բարձրացել են, թե ամբողջ ձորում համարյա ձյուն չկա, և եթե այդպես արեւ անի, խուռուփի ձորի գարիները շուտ կհասնեն, շատ շուտ...

Երբ ծերունին խոսքը վերջացրեց, զինվորները դարձյալ 10
լուռ մնացին: Այնպիսի քար լուռթյուն էր, որ Աթա ապերը զարմացած աչքերով նայեց Անդոյին, նրա ընկերներին, կարծես այդ մարդիկ հանկարծ օտար թվացին Աթա ապորը, ինչպես ուրիշ ազգի մարդիկ, որոնք չեն հասկանում նրա լեզուն,— և ինքն էլ օտարական է ու մոլորելով ճանապարհն ընկել է այս անծանոթ գյուղը:

Մերունին նայեց շորս կողմը, կարծես ուզում էր ստուգել, թե իրոք այդ մարդիկ իրենց գյուղից են և գյուղն այն ծանոթ գյուղն է՝ Շուղանց քարատակով, նովավոր աղբյուրով և հին ջրաղացով գյուղը:

Աթա ապերը տեսավ եկեղեցու պատի տակ նստած գյուղացիներին և շտապեց նրանց պատմի ձորի գարիների մասին...

5

Մարտի հետ վերջացան այն արև օրերը, որ Աթա ապոր հույսն էին: Ապրիլն եկավ պառավի ցրտով: Ամպերից
10 թափվում էին թեփի նման բյուրեղներ:

Ապրիլի սկզբին գյուղերից հետ կանչեցին զինվորներին: Կոմիսարը ցուցակ հանձնեց նրանց ավագին և Անդոյին նայելով ասաց. «Պարապ մնալուց բուղա էիք դառել, պողահարում էիք անմեղ մարդկանց: Գնացեք ձեզ ֆրոնտում ցույց տվեք»:

Նորից լուրեր էին տարածվում, որ մուսավաթը Ղարաբաղում զորք է կուտակել և զարնան հետ ձորերում պիտի որոտային թնդանոթները: «Ռե միանգամից կոտորվենք վերջանանք, է՛», — ասում էին Շուղանց քարատակի մարդիկ, և նույնիսկ Բալթա Թիվին այլևս թուղթ չէր խաղում, որովհետև
20 տև արդեն սաղ աշխարհը տարել էր:

Շուղանց քարատակը դատարկվում էր: Ոմանք գյուղեգյուղ շրջում էին մի կտոր հացի հոգսով. ոմանք գութանի սարքն էին նորոգում, որովհետև ինչքան էլ սովը զորեր, նրանք այնուամենայնիվ պիտի սերմենին աշնան ցելը, թեկուզ թնդանոթի կրակի տակ:

Առաջիկա պատերազմով ոչ ոք այլևս չէր հետաքրքրվում: Քարատակում նույնիսկ այնպիսի խոսքեր էին ասում, որ մինչև այդ ոչ ոք չէր ասել: Նիազանց Անդրին սպառնում էր Մեղրաքերծի գլխին կախել իր դադաք ոտնաշորը, իբրև սպիտակ դրոշ. «Կանաչ մատուռը վկա, որ պիտի թուրքանամ... Պիտի թուրքանամ, որ ականջներս հանգստանան: Իմ գեշի անունը կդնեմ Ասմար, չարսավը գլխին կքաշեմ, կդառնա նորահարս: էլ ոչ բերանի սեպերը կտեսնեմ, ոչ շեշաբար երեսը: Կդառնա հյուրի-փերի...»: Նա այդ ասում էր բոլորո-

վին լուրջ, և չէր իմացվում, դառն հեգնա՞նք էր նրա ասածը, թե ճշմարիտ ցանկություն:

Ծերունիների հմայքը հալչում էր: Նրանց լսում էին, երբ պատմում էին շատ հին օրերից, երբ այնքան ցորեն կար, որ մոռանում էին հորերի թիվը և նույնիսկ մի սաստիկ ձմեռ իբր թե ցորենը ձյունների վրա շաղ են տվել թույունների համար:

Նրանց այդ ժամանակ էին լսում, իսկ մնացած ժամանակ քարատակում աղմկում էին այն զինվորները, որոնք կազմում էին ինքնապաշտպանության զորամասեր և առաջին հրամանին պարտավոր էին դիրքերը բարձրանալ «իրենց հացով և ջրով»:

— էսօր հարսը ասաց, որ տանը մնացել է շորս հաց...

— Հիմա որ պատրոնը տանեմ մոլլա-ղասումեցի թուրքերի մեջ հացով փոխեմ, պիտի ասեն ազգի դավաճան էր... Մինչև լույս էն փոքրը սովից չքնեց:

— Փոքր ասեցիր, հիշեցի,— ասում էր մի ուրիշը,— տասն օր է մեր խաչոյի երդից ծովս չի բարձրանում: Չեմ իմանում մեռած են, թե ապրում են...

— Երեկ տեսա... Ոտքերն ուռած գնում էր: Ասում էր հարսի ճակատանոցը տանում եմ գարով փոխեմ:

— Ասա մինչի հիմա ինչո՞ւ ես պահել ճակատանոցը:

Դե ինչ աներ: Եզը ջրօրհնեքից առաջ մորթեց, երեք ոչխարը Սալու Սիմոնին ծախեց, խոտ ու դարմանը ծախեց. Խուռուփի ձորում մի քանի թթենի ուներ, ծախեց, հիմա էլ հարսի ճակատանոցն է ծախում...

— Դու էդ մի ասա: Դու ասա, թե ճակատանոցի փողերն էլ որ վերան, վաղն ինչ պիտի ուտեն...

— Խաչոն մինչի հունձը չի ապրի: Երեկ որ տեսա, ասես գետինը պատռել, մեջից մեռել էին հանել:

— Էլ կա էդպես, միայն Խաչոն չի...

Եվ պատմում էին ընտանիքների մասին, որոնք կերել էին մինչև վերջին փալասը և անկողին շունենալով քնում էին հարդի մեջ: Պատմում էին տների մասին, որոնց եթե կրակ տալիր, խանձահոտ չէր բարձրանա, որովհետև տան մեջ այրվելու բան չկար: Եվ դեպք էր վիճում, որ մեկը բռնելով պատմում էր, թե իբր հարևան գյուղում վատվի միս են կե-

20

30

րեւ, բայց հենց այդ էլ սահմանն էր: Նույնիսկ նրանք, որոնք սովորաբար էին պատմում,— նույնիսկ այդպիսիները, անհայտ է խնշու, հարձակվում էին այդ բոլոր հաղորդողի վրա, նրան հանդիմանում էին սուտ լուրի համար, և բոլորն էին վկայում, թե հարեան գյուղում խեղդամահ կլինեն, քարով կգցեն իրենց, բայց այդպիսի անառակ բան չեն անի:

Աթա ապերը գալիս էր տուն, և քունը չէր տանում: Պառավը մի կտոր կորեկ հաց էր մեկնում նրան, բայց ծերունին այդ էլ չէր ուտում, խաբելով, թե տեր Նորընծայի տանը **10** ոսպով ճաշ է կերել: Եվ երկա՛ր, շատ երկար, մինչև աքլորականչ, երբեմն մինչև լուսո մոտ, երբ արդեն ճոնշում էր հարեանի դուռը,— Աթա ապերը նստում էր օջախի առաջ, իրենց հին տանը, որի պատերն այնպես էին սևացել և կրակի լույսով այնպես էին փայլում, առես պատերը ձյութած էին:

Օջախի առաջ Աթա ապերը միտք էր անում հին օրերից մինչև ներկան. նրան թվում էր, թե իր ամբողջ կյանքը եղել է մի արև ճանապարհ ծաղիկների մեջ, սառն աղբյուրների երկրում, տրտեղ լեռնալանջին վարմրում է մորին, ձորերում՝ **20** մռչը և երբ կովերը տուն են գալիս, վաթը ցողի նման կաթկըթում է ծաղիկների վրա...

Նրան այդպես էր թվում, և երբ մտքով գնում էր Յուրտ աղբյուր, ման էր գալիս Շահ յուրդի տախտերում՝ աչքերի առաջ Յուրտ աղբյուրը գլգլում էր ոչ այնպես, ինչպես առաջ... Առաջ աղբյուրը ծաղիկների մեջ չէր երևում, հիմա չորս կողմը փուշ է, և Յուրտ աղբյուրը վարար չի: Եթե այսպես գնա քսան տարի, հիսուն տարի,— Յուրտ աղբյուրը մի օր կցամաքի, և մի մարդ չի մնա, որ վկայի, թե այս ամայի առապարում երբեմն վար մի զանգակ աղբյուր: Շահ յուրդի տախտերում ձին ձիավորով կկորչեր, այնքան խոտը բարձր էր... **30** Հիմա այն տախտերը վարում են, հեղեղատի ձորակները հետզհետե խորանում են, և ով գիտի ուր կհասնի այսպես:

Աթա ապերը երբ ուզում էր հասնել մինչև ակունքը, որտեղից ջուրը պղտորվեց,— գտնել սա բարին, որից սկսվեց Յուրտ աղբյուրի ցամաքելը, և այլևս չկար առաջվա փարթամ խոտը,— Աթա ապերը պտտվում էր գետահովտի շուրջը,

որտեղ փռված ընկած էր քաղաքը: Ամեն ինչ այնտեղից եկավ: Իբրև ժայռ այդ ակունքի մոտ երևում էր ինքը՝ Օհան պապին, որ ասում էր, թե հացը եթե կշեռք տեսավ, արտերը կշորանան: Եվ ինքը Օհան պապին էր գուշակել մի մեծ պատերազմ և սով, մի ահավոր ժամանակ, երբ հայրը որդուն կուրանա, աղբյուրները կցամաքեն, գետնի շարժ կլինի և կվերջանա երկաթի թագավորությունը:

Ապա մտքով ետ էր գալիս մինչև գյուղի խառնակ առօրյան: Մեկը մտվաների մաղազան նա համարում էր քաղաքի կտորը, սահմանանիշ այն ձողը, որից այն կողմ արգելված էր վարել: Գալիս կանգնում էր այդ սահմանում, որտեղից ջուրը շրջել էին ուրիշ առվով, և այն հին ջուրը կորչում էր խոր ձորերում: Աթա ապեղը հասնում էր այդ սահմանին և մոլորված կանգնում էր.

— Աթա, ալևորել ես,— ինքն իրեն խոսում էր ծերունին,— շատ ես ապրել, Աթա... Դու էն ժամանակ պիտի մեռնեիր, երբ ոչ կռիվ կար, ոչ սով կար: Աչքերդ լիության մեջ կփակեիր և հիմա երկնքից քաղցր կնայեիր հողի երեսին շարշարվող մարդու որդուն... Հայր որն է, թուրքը որն է, դաշնակցականը որն է, մուսավաթը որն է,— դու չէիր իմանա: Դու միայն կիմանայիր, որ աշխարհում թողել ես ցուրտ աղբյուրներ, ծաղկած սարեր և ախպեր մարդիկ... Շատ ես ապրել, Աթա...

6

Մի գիշեր, երբ Աթա ապերը մենակ նստած հիշում էր իր ճանաչ թուրքերին, որոնց երրորդ տարին էր չէր տեսել և ոչինչ չէր լսել նրանց մասին՝ ո՞վ է մեռել, ո՞վ է մնում,— միտք էր անում, թե օրերը երբ տաքանան, պատերազմ էլ լինի, պիտի գնա Գետամեջերը, որտեղ մեծ ու փոքր նրան ճանաչում են,— և մի ձիաբեռ բրինձ կբերի,— մի այդպիսի գիշեր շունը հանկարծ կոխեց: Մարդահաշ էր: Աթա ապերը ականջ արեց. ոտնաձայնը լսվեց բակից, շունն ավելի սաստիկ հաչեց, և մինչև Աթա ապերը ներսից կանչեր, դուռը ծեծեցին: Ներս մտավ մի մարդ, ոտքից մինչև գլուխը սպիտակ:

Նա դուռն իր ետեւից իսկույն ծածկեց, որովհետեւ քամին ձյունը ներս էր շարտում: Աթա ապերը զարմացած նայում էր անծանոթին, որը խտրելով գետնին զարկելով թափ էր տալիս ձյունը:

— Չճանաչեցի՞ր,— հարցրեց ներս մտնողը:

— Օրուջ քիրվա՛ւ,— և ծերունին նրան գրկած մոտեցրեց օջախին:

Ներս մտնողը Շոթանանի թուրքերից էր: Աթա ապոր և նրա գլուղն անջատված էին բարձր լեռնաշղթայով, որ ազգամիջյան կռիվների վայրն էր:

Նրանք հին «քիրվաներ» էին: Հայերի և թուրքերի մեջ բարեկամության այդ ձևը հին էր, այնքան հին, որքան հին էր նրանց երկիրը: Գուցե թե դաշնի այդ ձևը գալիս է այն ժամանակներից, երբ լեռնցի խաշնարածները և դաշտի երկրագործները բարեկամ դարձան, համոզվելով, որ լեռն ու դաշտը մի մայր երկիր են: Նրանք բարեկամացան և այդպիսով աշխարհում հիմնվեց առաջին եղբայրությունը ոչ ըստ արյան: «Քիրվան» եղբայր էր, թանկագին հյուր էր, նա կսկծում էր քիրվայի անբախտության համար և ուրախանում էր նրա ուրախությամբ:

Աթա ապերը աչքերին չէր հավատում:

— Էս ո՞նց, էս ձյուն ձմեռը ո՞նց անցար կրակի սահմանը...— Աթա ապերը երեք տարի նրան չէր տեսել,— երեխաներն ինչպե՞ս են, Ջավահիր բաջին ինչպե՞ս է...

— Դու ողջ մնաս, շատ-շատ սալամ են ուղարկել:

— Ախր ո՞նց եկար, Օրուջ:

— Աթա քիրվա, քո անունը տվեցի եկա:

— Ինչպե՞ս, ո՞ր ճանապարհով...

— Սարի ճանապարհով... Երկու օր եկա: Գիշերը մնացի կոտրած քարվանսարայում:

— Էլ ո՞նց ես:

— Դո՛ւք ո՞նց եք, Աթա քիրվա...

— Վեր է՛, այ պառավ, վե՛ր... Մի տես ո՞վ է եկել,— և պառավը մթնում ճրագ արեց, ապա աչքերը տրորելով մոտեցավ,— Օրուջ քիրվան է՛... Բա չէի ասում էլի խաղաղությանն կլինի, էլի բարին կմնա:

— Ճշմարիտ խոսք է, Աթա քիրվա, այս ամենը կանցնի և սեր բարեկամությունը կմնա,— Օրուշը գրպանից չիբուխը հանեց, ապա հանեց և մի փոքր կապոց,— Ջավահիր քույրդ է ուղարկել...

Աթա ապերը երեխայի նման ուրախացավ:

— Այ պառավ, մի տես է՛, մի տես ինչ բռնոթի է ուղարկել... Այ շեն կենա Ջավահիրը: Ոնց էլ չի մոռանում... Պառավ, դե կրակը խառնի, տես ինչ կա չկա... Օրուշը սոված կլինի:

Աթա ապերն այդ խոսքն իզուր ասաց: Պառավն արդեն 10
կրակը խառնում էր...

— Աթա քիրվա, մի ասա տեսնեմ ո՞նց եք, եղբայրդ ոնց է, ձերոնք ոնց են... Ինչպե՞ս եք ապրում:

— Է, ոնց ենք ապրում, Օրուշ,— Աթա ապերն ուզեց գանգատվի, բայց ժամանակը չհամարեց և միայն ասաց.— էս դժար ժամանակ որ ողջ ենք, էլի՛ փառք ավահին...

— Փառք ավահին, Աթա քիրվա, թող մեր սև օրը սա լինի: Եվ Օրուշն սկսեց պատմել այն դառնությունները, որ Կրեք տարի շարունակ նրանք կրել էին լեռնաշղթայի մյուս երեսին: Այդ դառնությունների նույն շարանն էր՝ նույն կոհ- 20
վըր, նույն բռնությունները, առվը, իրար նման, ինչպես լեռնաշղթայի երկու կողերը:

— Հապա Գետամեջերում քրինձ քան...— զգուշ հարցը-
րեց ծերունին:

— Ո՞րտեղից, և ո՞վ է աղքատին բրինձ տվել... Բրինձը հավաքել են զորքի համար, տղտերով տարել են Բաքու, լըց-
րել են այնպիսի հորեր, որ ա՛յ,— և Օրուշը ձեռքով ցույց տվեց այնքան խոր, ասես բրինձը լցրել են ծովի խորքը:

— Խեղճ ժողովուրդ,— Աթա ապերը հայացքը դարձրեց
կրակին:

Պառավը սուփրի վրա դրեց մի աման պեքի, մածոն և
կորեկի հացի երկու բլիթ: Նրանք ըուռ էին: Կրակն ուրախ
աղմկում էր, ինչպես աղբյուր:

— Էս սուփրան ինձ ու քեզ, Օրուշ, ուրախ շատ է տե-
սել, էս անգամ էլ ուրախ սրտով ուտենք,— և Աթա ապերը
մի կտոր հաց կտրեց:

— Ինչալլահ, ինչալլահ,— և նրանք ուրախ սրտով կերան պարզ ընթրիքը:

Ապա երկու հին բարեկամները քնեցին օջախի առաջ՝ մեջք մեջքի, ինչպես հովիվ ժամանակ շատ անգամ քնել էին:

Առավոտյան Օրուջն ասաց, որ մութն ընկնելուց ուղում է տուն վերադառնալ: Աթա ապերն առարկեց: Օրուջն ասաց, որ տնից անհանգիստ է:

— Զավահիր քրոջդ հիվանդ եմ թողել...— և լռելուց հետո հանկարծ ասես սիրտ առնելով, թուրքը դիմեց իր բարեկամին.

10 — Աթա քերվա, ախր... Ես բանի եմ եկել... Ես քո անունըդ տվել եմ եկել...

Աթա ապերը ուզեց խոսք աաի, բայց Օրուջը վրա բերեց.

— Աթա քերվա, ի սեր աստծո, մի ճար... Սովից մեռանք... Զավահիր քրոջդ անկողնում պառկած եմ թողել: Չեմ իմանում ողջ կգտնեմ նրան, թե մեռած... Նա ասաց, ա՛յ մարդ, աշխարհում թե մի մարդ մեզ ճար անի, Աթա քերվան կանի... Հիմա տեսնում եմ, որ դու էլ դառը տեղ...

— Օրուջ, կաց,— և Աթա ապերը վեր կացավ դեպի տան անկյունը: Պառավը հասկացավ, երկու քայլ հետևեց նրան և կանգնեց:

20 — Բաց արա պարկդ, Օրուջ,— Աթա ապերը հտ եկավ թևի տակ կորեկով պարկը,— սա է մեր հույսը, մեր հացը...

Եերունին պարկի կորեկը կիսեց, պառավին պատվիրեց մի քիչ ձավար բերել, մի բուռ շորաթան և նույնիսկ կորեկի երկու բլիթ կոխեց պարկի մեջ, ասելով, թե ճանապարհին նա կուտի:

Աթա ապերը միայն խնդրեց, որ եթե իր հարևաններից տունը մարդ գա և Օրուջին հարցնի Գետամեջերի մասին, թող Օրուջը նրանց ասի. որ թուրքերի գյուղերում շատ բրինձ կա, ցորենի արտերը ծփում են և շուտով այնտեղ գարին կհնձեն:

30 — Մենք ձեր հույսովն ենք ապրում, Օրուջ քերվա, այդպես ասա, որ նրանք հույսով ապրեն, որ գոնե մեռնողը հեշտ մեռնի...

Եվ այդ օրն ով որ եկավ Աթա ապոր տունը տեսնելու նրա հին ճանաչին,— բոլորին Օրուջը պատմեց, որ երբ ձյունները վեր կենան և այլևս պատերազմ չլինի, ճանապարհները

կրացվեն և քանի-քանի ուղտեր հարավից կրերեն բրնձ, ցորեն և մինչև անգամ թուզ կրերեն:

Մեկն ասաց.

— Օրուշ քիրվա, դու առաջին կոտնկն ես... Դու որ եկել ես, մենք համարում ենք, թե բրինձ էլ ունենք, ցորեն էլ ունենք, մինչև անգամ թուզ էլ ունենք:

Միայն նիազանց Անդրին սրախոսեց.

— Երբ քարվանը գա, Օրուշ քիրվա, իմ զուռնային մի պիպիչ* կուղարկես...

Երեկոյան մթնով, Աթա ապերն իր բարեկամին ճանապարհ դրեց, շատ-շատ բարևներ ուղարկեց Ջավահիր քուշը, նրանց ազգականներին և Գետամեջերի իր հին ծանոթներին:

Աթա ապերը Օրուշին պարգևեց իր մաշված ձեռնոցները, որովհետև նա պիտի սարովն անցներ և վերջին բոպեին, երբ թուրքն արդեն շեմքի մոտ էր, նրա գրպաններն ընկույզով լցրեց.

— Երեխաներին կտաս, երեխաներին...

7

Օրուշ քիրվան ի՞նչպես ընկավ քաղաք և քաղաքի բանտը, — մինչև հիմա էլ անհայտ է: Նրան գյուղի մոտ էին բռնել, թե՞ ձորում հանդիպել էր զինվորական պահակների, որոնք հսկում էին ճանապարհների վրա և իջնում էին ձորերը:

Ապրիլի կեսերին գյուղի կոմիսարը Աթա ապորը կանչեց, հարցեց, թե ո՞վ էր այն թուրքը, որ եղել էր նրա տանը, մենա՞կ էր, թե ուրիշ մարդ էլ կար, ի՞նչ էր ասում և ո՞ւր գնաց: Աթա ապերը դեռ չգիտեր, որ իր քերվան տուն շի ընկել և հասել է քաղաքի բանտը:

— Մի խեղճ մարդ էր, պարոն կոմիսար, — պատասխանել էր Աթա ապերը. — հետը ոչ ոք չկար, և ինչ պիտի ասի մի մարդ, որ տանը հաց չունի և էս ցրտին անցել է սարը... Նա ինչ գիտի և կամ ես ի՞նչ գիտեմ, պարոն կոմիսար: Էս ձորերում ի՞նչ կա, որ մարդ ինչ իմանա: Թե սով ես ասում, նրանք մեզանից խեղճ, մենք նրանցից...

* Լեզվակ:

— Իսկ դու չգիտե՞ս, որ թշնամու երկրից գաղտնի անց-
նողը կամ լրտես է, կամ...

— Ի՞նչ թշնամու երկիր, ինչ լրտես... Կարելի է որ դու
չես իմանում, պարոն կոմիսար, բայց արար աշխարհն իմա-
նում է, որ Օրուլն իմ քերական է, նրա տունն իմ տունն է...

— Տարիքիդ եմ խնայում, ծերուկ, թե չէ քեզ հետ ուրիշ
լեզվով կխոսեիր:

— Ուրիշ լեզու չեմ իմանում, պարոն կոմիսար, ես քեզ
մատաղ, էս է իմ լեզուն:

10 Զինգ օրից հետո Աթա ապորը կանչել էին քաղաք, և
միայն այդտեղ էր նա խմացել, որ իր քերվային կալանավորել
են: Ինչքան խնդրեց, աղաչեց, ծանոթների դիմեց, որ միջնորդ
լինեն, բայց բան չեղավ:

— Դեռ եթե քեզ չենք պատժում, շնորհակալ եղիր,— և
հետախուզական բաժնում նրան դուռն էին ցույց տվել:

— Աթա ապեր, մութ գործ է, էս գործին դու մի խառնը-
վիր,— խորհուրդ էին տվել քաղաքում:

— Աստված, երկինք, գետինք, ճրագի նման արդար մարդ
է իմ քերվան, նրանում մեղք չկա՛, չկա՛,— և Աթա ապերն
10 արտասվել էր:

Շատ ժամանակ անցավ, այնքան, որ պատահականակա-
նատեսն առանց երկյուղի կարող էր պատմել այն, ինչի մա-
սին եթե յուր ժամանակ ծպտուն հաներ, գլուխը մահու կտար:

Այդ պատահականականատեսը՝ Մինասի աղա Ստեփանը,
որի այգին գտնվում է Սորանի ձորում, այսպես է պատմել.

— Մայիսի 4-ի երեկոյան դեմ ես գնացել էի մեր բաղի
քանդված պատը նորոգեմ... Մութը որ ընկավ, ասի աչքս մի
քիչ փակեմ, մինչև լուսնյակը դուրս գա, լուսնյակով բանս
վերջացնեմ: Շատ էի քնել, թե քիչ, մեկ էլ քնիս մեջ ձայներ եմ

30 լսում... Արթնացա, ասի էս ի՞նչ մարդիկ են մտել բաղը: Ուզե-
ցի կանչեմ, մեկ էլ մի քանի հրացանավոր տեսա, որ պատի
տակով կամաց գնում էին: Էլ չկանչեցի. ասի ո՞վ գիտե ինչ
մարդիկ են... Տապ արի մնացի: Չեմ իմանում նրանք ինչո՞ւ
պատի տակ կանգնեցին: Մեկը ռուսերեն մի քանի խոսք ասաց.
հենց մենակ էն հասկացա, որ ասեց «սկարեյ, սկարեյ»,
ուրեմն թե շուտ արեք... Էն առաջին տարիները, ղազախը որ

եկել էր, ես նրանց ձիերի համար խոտ էի հարում. էդ խոտքն
 էն ժամանակից գիտեմ: Որ «սկարեյ» ասաց, միտք արի, թե
 սրանք փախած զինվորներ են, ասի կանչեմ, ինձ ինչ պիտի
 անեն որ... գուցե ճանապարհը մոլորել են, ճանապարհը ցույց
 կտայի... Չեմ իմանում Սորանի ձորում եղել եք, թե չէ... Թե
 եղել եք, պետք է տեսած լինեք, որ մեր բաղի տակով ճանա-
 պարհը գնում է խանդակի վրա: Էլ էն կողմը բաղ չկա... Իսկ
 խանդակի միջով վերևի ճանապարհն է... Հա՛, մեկ էլ էն տես-
 նեմ, որ հետևից էլ են զինվորներ գալիս... Էս որ տեսա, ասի
 դաշնակցականի զինվորը փախչում է: Հիմա նրանք պատի 10
 տակով են գնում, ես էլ պատի էն մի երեսով փորսող տալով
 գնում եմ... Նրանք էլ եկան կանգնեցին: Մին էլ լսեմ, որ մի
 հալկոր տնքում է: Էստեղ սրտումս կասկած մտավ: Ասի բան
 կա: Գլուխս մոտեցրի պատին... Էն հալկորը խոսում էր, զին-
 վորներն էլ հեռու կանգնած են: Էն առաջի մարդիկ էլ ձորում
 քանդում են: Հալկորը թուրքերեն ասաց. «Ալլահ, ողորմու-
 թյանդ մեռնեմ... Թե ես ավազակ եմ, բա ձեզ ինչո՞ւ են բերել:
 Թե հայերը թուրքի են ապանում, ախր դուք էլ հայ եք, բա ձեզ
 ինչո՞ւ են սպանում»: Մթնում մի ջահել հալկորին ասաց.
 «Օրուշ քրիվա, ոչ մենք ենք ավազակ, ոչ դու. քեզ էլ մեզ էլ 20
 սպանում են, որովհետև մենք պատերազմ չենք ուզում»: «Ա՛յ
 որդի, ախր ե՛ս ով, պատերազմն ով... Նս մի խեղճ, աղքատ...
 Լա՛վ, ասենք ես պառավ եմ, կյանքս ապրել եմ՝ ես հե՛շ,
 բա ձեզ նման ջահելներին ինչո՞ւ են սպանում... Ասենք թուրք
 եմ, բա ձեզ նման հայերին ինչո՞ւ են սպանում...»: Էն կողմից
 մի ջահել թե՛ «Ա՛ հայր, մենք էն քո ասած հայերից չենք,
 մենք նոր հայեր ենք...»: «Ափսո՛ս, ափսոս ձեր որբերին, ձեր
 հայրերին, ա՛յ որդիներ...»: Էդ խոտքին ձորից ուսերեն կան-
 չեցին. նրանց առաջ արին տաբան... Էսքան ժամանակ ինչ
 պատմում եմ, էդքան ժամանակ չէր քաշել արանքը, որ ձորից 30
 հալկորը թուրքերեն կանչեց. «Ինձ թաղեք իմ էս ջահել տղա-
 ների հետ»: Մինն էլ հայերեն կանչեց. «Կեցցե կոմունիստը,
 կեցցե հեղափոխությունը, կեցցե...»: Բայց էն ուսերեն խո-
 սողը հրաման տվեց, հարացանները կրակեցին: Էլ ոչ մի ձայն,
 ոչ մի ծայուտ: Մենակ ոնց տր թե հող էին լցնում: Էլ ես բան
 չիմացա. էդպես մնացի պատին կպած, չիմացա ոնց հետ գնա-
 ցին: Մեկ էլ տեսնեմ արևը տվեց. քունգն առա ներքևի ճա-

նապարհով գնացի տուն: Մեր բաղի պատն էլ էնպես թերի մնաց...

Մինասի տղա Ստեփանի պատմածը ճշմարտանման է: Նա խառնել է միայն ամսաթիվը. գնդակահարությունը եղել է ոչ թե մայիսի 4-ին, այլ 27-ին, ինչպես հայտնի է անում Զանգեզուրի զինված ուժերի հրամանատարության կից ռազմադատային դատարանի որոշումից և նրան կցված հետևյալ ակտից.

10 «Սույն որոշմամբ գնդակահարության դատապարտված 2-րդ վաշտի զինվորներ Ռուբեն Հայրիյանցի և Տիգրան Թխունցի կոմունիստական քայքայիչ աշխատանքի համար և թուրք Օրուջի՝ Շոթանան գյուղից, լրտեսության համար,— վճիռն ի կատար է ածված 1920 թվի մայիսի 27-ին և նույն օրը դիակները հանձնված են հողին...»:

Մի տարի հետո, Սորանի ձորում, ճանապարհից դուրս ծլեցին մի թուփ ընկուզենիներ: Մինասի տղա Ստեփանի ասելով կարծես հողի տակ մի բուռ ընկույզ էին թաղել... Ձորով անցնող նախիրը տրորել էր այդ տունկերը և միայն երկու ընկուզենի դիմացել էին անասունների ավերածության:

20 Նրանք հիմա ահագին ծառեր են և ստվեր են գցում ճանապարհի վրա, և պատահում է, որ ճանապարհով անցնողը նստում է նրանց ստվերում: Այն ժամանակ Մինասի տղան ցանկապատի ետևից զրույցի է մտնում անցորդի հետ, հարցնում է ո՞վ է, ուր է գնում և եթե անցորդը չգիտե, թե ինչ ընկուզենիներ են, Մինասի տղան պատմում է, ինչպես հին զրույց.

— Մեր գյուղում կար մի Աթա ապեր... ողորմի նրան: Էն խառը տարին մի թուրք, անոռնը Օրուջ...

30 Նվ նրա զրույցի հետ աղմկում են եղբայրության ընկուզենիները, ասես նրանք լրացնում են այն, որ չես պատմի ոչ մի լեզվով և չես գրի ոչ մի գրչով...

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

„ՇՅԱՐՔ ԳԱՓՈՒՍԻ“

կուսարաց է:

Գնացքը դանդաղ կանգ է առնում կայարանի առաջ: Հին Նախիջևանն է, կիսավեր կայարանը, որի մի մասը նորոգել են, ներկել, մի քիչ սարք ու կարգել:

Ներս եմ մտնում կայարան:

Բեռնակիրների քնատ դեմքեր, մի քանի պաշտոնյաներ: Դահլիճում, բուֆետի տերը կոլոված կարպետի մեջ, քնած է դեռ սեղանի վրա:

Բակից կառապանը ձեն է տալիս.

10

— Մի հոգի էլ...

Մոտենում եմ. կոտրատած լինելկայի վրա տեղավորվել են յոթ հոգի, ես ութերորդն եմ: Կառք քիչ կա, ճամփորդների քաժինը լինելկան է:

Անցնում ենք աղյուսի գործարանի մոտով. չեն աշխատում, կիսավեր դրության մեջ են:

Ահա և քաղաքի ծայրը, կամարակապ աղբյուրը և պղտոր գետը, որ վշշալով գլորվում է դեպի ջաղացները, ոռոգում դաշտը և խառնվում Արազին:

Ուղեկիցներս կառապանին իրենց իջնելու վայրի անունն են տալիս: Ես ծանոթ չունեմ և ուզում եմ իջնել մեյդանում:

20

Մի քանի ծուռ ու մուռ փողոցներով անցնելուց հետո, իջնում եմ մեյդանում: Խանութները դեռ գոց են:

Քայլերս ուղղում եմ դեպի քաղաքի վերին մասը: Նախիջևանում եղել եմ ես մի քանի անգամ, պատերազմից առաջ: Քաղաքի մի խոշոր մասը խանութներ էին: Նախիջևանը առու-

տուրական կենտրոն էր Զանգեզուրի, Օրդուբաթի, Մակվա և այլ շրջանների համար:

Հիմա չկա առաջվա եռ ու զեռը:

Պատերազմը ավերել, սրբել է շատ բան. հիշում եմ դաշնակ-մուսավաթյան անիծյալ օրերը:

Մի քանի տեղ նորոգման հետքեր կան: Պետական հիմնարկներ են գլխավոր փողոցի վրա, գույնզգույն ցուցանակներով:

10 Ինչո՞ւ արեւելքն այդքան վառ գույներ է սիրում, նույնիսկ ցուցանակները կանաչ գույնի են, կապ-կապույտ, կարմիր ու դեղին:

Անցնում եմ մի խոշոր շենքի մոտով, ուր տեղավորված է աղահանքերի գլխավոր վարչությունը, Նախիջևանի գյուղատնտեսական բանկն ու «Նախիթթիֆազը» (կոոպերատիվների միությունը):

20 Մի քիչ դենը սիրուն, կոկիկ հրապարակ է, աղյուսի, կիրի և գաջի կույտերով: Նորոգում են, նոր տներ են շինում: Հրապարակի ճակատին ժողկոմխորհրդի սպիտակ շենքն է, որ շատ դուրեկան է շրջապատի մոխրագույն ֆոնի վրա: Բակում սիրուն ծաղկանոց, միակը ամբողջ քաղաքում, ինչպես իմացա ես հիտո:

Ժողկոմխորհրդի շենքի կողքին մի այլ շենք, ավելի սիրուն, արեւլյան նիշերով, ճակատը բրգաձև ուռցքներով, նեղ ու երկարաձիգ պատուհաններով: Շենքն արդեն ավարտված է, միջին մասն են պատրաստում: Նախիջևանի խաներից մեկն է շինել այդ շենքը մեչիտի համար, թերի է մնացել: Խորհրդային իշխանության հաստատվելուց հետո մեչիտի շենքը վեր է ածվել ակումբ-գրադարանի:

30 Մոտենում եմ քանվորներին. շնայած որ կանուխ է դեռ, բայց աշխատանքն արդեն սկսված է: Մի խումբ բանվորներ ցեխ են խառնում հարդի հետ, աղյուս պատրաստում: Ալևոր մի բաննահ, քթի տակ մի երգ մոմռալով պատ է շարում:

— Էս շենքը Աբաս խանի տղան էր ուզում շինել, հիմա տեսնում ես աստղը ճակատին,— ասում է ինձ բաննահ ծերուկը, ցեխոտ մատն ուղղելով դեպի շենքի ճակատը:

Կարմիր աստղը նախկին մեչիտի ճիշտ ճակատին:

Մերուկը պատմեց ինձ, որ երբ կառավարութիւնը որոշում է շենքը ակումբի վերածել, սեյիդ Ղասում անունով մի մոլեռանդ հավատացյալ գիշերով ծածուկ մտնում է ներս, կրակ անում շենքի մեջ և սկսում բարձրաձայն աղոթել: Մյուս օրը քաղաքում լուր է տարածվում, թե մարգարեն իջել է մեշիտի մեջ և հայտնել սեյիդ Ղասումին, որ այդ մեշիտը «սուրբ» է. իհարկե «հրաշքը» պարզվում է, և սեյիդին ուղարկում են ուղղիչ տուն:

Այդ փոքրիկ հրապարակը քաղաքի ամենից սիրուն մասն է: Հրապարակից տարբեր ուղղութեամբ փողոցներ են սկսվում: 10
Հիմա շտկում են, դար ու փող լեցնում, պատերը կոկում, սվաղում: Եթե այդպես թափով տարվի աշխատանքը, մի քանի տարուց հետո Նախիջևանը կդառնա մի փրուն քաղաք:

Հրապարակի դիմաց այգին է, որի մոտով անցնում է սրընթաց, պլտոր գետակը, Նախիջևանի «Նեղոսը», որ իջնում է սարերից, արգավանդ տիղմ բերում և առատաձեռն փռում հարթավայրի վրա:

Բաժանվում եմ ալևոր քանոնահից և դանդաղ քայլերով իջնում դեպի հրապարակ: Կանուխ է դեռ, հիմնարկները բաց չեն: 20

Ահա և բազարը, նեղիկ փողոցների մի լաբիրինթոս. փոքրիկ կրպակներ՝ մսավաճառի կողքին դարբին, հացթուխի կողքին՝ կոշկակար: Ապրանքները շարել են խանութի առաջ. ներսում քիչ քան կա:

Էժանութիւն է, յուզ ու պանիր— որքան ասես: Առուտուրը իրար մեջ «ղռանի» հաշվով է, իսկ նորեկի կամ անծանոթ մեկի հետ չերվոնցով: Մի բան եք ուզում, նայում է նախ, մտածում, թե ի՞նչ ասի— «ղռան», թե «չերվոն»: Իրենց ծանոթ մարդկանց հետ ղռանով են խոսում ու կեռ ծածուկ բռնի մեջ դնում ղռան կամ թուման: Առնում ու ծախում են 30
ամեն ինչ. նպարավաճառը պղնձե ամաններ է առնում, նավթ ծախողը՝ գորգ ու կերպաս, որ հետո հարմար դեպքում կամ թանկ ծախի, կամ արտահանի Իրան: Առևտրական կապը Իրանի հետ շատ է ուժեղ. քարավանների կան, որոնք հատուկ այդ գործով են պարապում և բերում ու տանում են, ինչ որ ձեռնտու է՝ պղինձ ու ճոթեղեն, կաշի ու միրգ և այլն:

Զայխանե եմ մտնում. աթոռներ չկան. տեղավորվում եմ գորգի վրա: Այցելուներ շատ ունի չայխանեն. նա և բորսա է, և հանդիպումների վայր, և լուրերի կայան: Երկու ջահել հագիվ են հասցնում թեյ տալ: Մոտենում է մեկը:

— Մի բաժակ թեյ, — ասում եմ:

— Քո՞ շաքարով, — հարցնում է տղան:

Ընդունված է այստեղ մի կտոր շաքար դնել գրպանում և օրը մի քանի անգամ մտնել չայխանե:

10 Նայում են ինձ հետաքրքիր: Ինձ զարմացնում է վարդերի առատությունը: Համարյա ամեն սեղանի վրա մի փունջ վարդ կա: Երևանում դեռ չկա, իսկ այստեղ յուրաքանչյուր ոք իր պարտիզում բացված վարդ ունի:

Գորգերի վրա ծալապատիկ նստած են, խոսում են, թեյ խմում, ծխում վառ դալան քաշում: Իմ գլխավերև կախված է ընկ. Կալինինի նկարը, ներքև՝ եվրոպական պատերազմի մի քարտեզ, որի վրա ճանճի աղտոտությունից ճերմակ տեղ համարյա չի մնացել:

20 Ներս մտավ ճպոռտ աչքերով, փալնքոտ, պատառոտած աքան ուսերին, աղտոտ շալման գլխին փաթաթած մի մարդ, «սեյլամ» տվավ և նստեց անկյունում: Երևում էր, որ շրջապատողները պատկառում են նրանից: Կողքիս նստողը շշուկով ասաց ինձ, որ եկողը «իմաստուն սեյիդն» է:

Միտս ընկավ ծերուկ բաննահի պատմածը սեյիդ Ղասումի մասին: Գուցե «նա ինքն է թագավոր փառաց»: Զգիտեմ ո՞վ Բաքվի թուրքական թերթում մի հոդված էր գետեղել չայխանենների մասին: Հոդվածագիրը շատ տեղին էր նկատել, որ չայխանենները ոչ միայն քաղաքական ասեկոսների վայր են, այլև մի տեսակ «կլուբ» ուղղափառ հավատացյալների համար:

30 Դուրս եմ գալիս փողոց:

Մանուկների մի խումբ անցնում է շուկայով: Դպրոցական տղերք են, գրքերը թևի տակ. կանգնեցին մի խանութի առաջ, ուր արկղների մեջ դարսած է զանազան շաքարեղեն, կողքին էլ վանդակի մեջ մի կաքավ: Նայեցին ու անցան:

— Ծամփա տվեք, ճամփա՛, — հանկարծ ետևից լսեցի մի խրոխտ ձայն: Նեղլիկ փողոցներում ժողովուրդը քաշվեց

մեկդի: Լսվեց թմբուկի ձայն ու երեաց կարմիր դրոշը, ամ-
րացրած մի ձողի: Դրոշի ետևից ջահել մարդկանց մի ամբողջ
շարան, որ քայլում էր հսկա թմբուկի զարկերի տակ:

Շարուրի զինվորացուներն են, գնում են զինվ. կոմիսա-
րիատ ներկայանալու: Արևից սեացած ռանչպարներ, շատերը
քաղաք չտեսած, զարմանքով նայում են շրջապատին, աշխա-
տում շարքից դուրս չգալ և իրենց կեցվածքին զինվորական
ձև տալ: Մի քանիսն էլ չուխաները մեջքին են կապել այն-
պես, ինչպես զինվորն է կապում շինելը: Յուրաքանչյուրի
կրծքին կախված է կարմիր ժապավեն: Զինվորացուների ետե-
վից գնում է մանուկների, թամաշա սիրող անձանց մի ամ-
բողջ խումբ, որ աշխատում է ետ շմնալ: Ես էլ եմ խառնվում
նրանց ու մի քանի ռուպիեի հետո թափորի հետ միասին հաս-
նում զինվ. կոմիսարիատ:

10

Հավաքվում է ահագին բազմություն: Ահա և նվագախում-
բը: Ինձ ասացին, որ ընդամենը 15 օր է, փնչ կազմակերպել
են նվագախումբ, որի ղեկավարը զանգեզուրցի մի եռանդուն
տղա է:

Զինվ. կոմիսարիատի պատշգամբից դիմավորում են
զինվորացուներին, ողջույնի խոսք են ասում զանազան ընկեր-
աներ: Զինվորացուների կողմից պատշգամբ է բարձրանում մե-
կը և խոստանում պաշտպանել բանվորի ու գյուղացու շահը:

20

— Մեզ նիկոլայը սալդաթ չէր տանում, որ մութ մնանք,
ուրիշ քաղաքներ չտեսնենք: Հիմա «Ղըրմըզը օրդուն» (Կար-
միր բանակը) մեր սիրելի մայրն է, համ ուսում պիտի առ-
նենք, համ էլ սովորենք պաշտպանել մեր երկիրը վտանգնե-
րից, թեկուզ այդ վտանգը Արագի մյուս ափի խան ու բեկե-
րից լինի:

Մափահարում են, «յաշասըն» կանչում, գդակները օդի
մեջ նետում, նորից կանչում «ուռու»: Նվագախումբը «Ին-
տերնացիոնալ» է նվագում. դեռ նոր են սովորել, նվագը մի
քիչ խառն է, արևելյան շեշտով:

30

Միտինգը վերջացավ, զինվորացուների շարքերն անցան
դեպի զորանոցները: Ժողովուրդը ցրվել սկսեց: Բոքիկ ոտ-
քերով, կուրծքը բաց երկու պատանի, հաղիվ 15 տարեկան,
մոտեցան փնձ, ճերմակ թղթի մի փտոր ձեռքերին:

— Խնդիր գրի, որ մեզ ընդունեն Կարմիր բանակում կամ մավոր:

Ջահելների աչքերի մեջ կրակ ու եռանդ կա. հենց այստեղ դիմում եմ գրում. առնում են ու վազում դեպի զորանոց:

* * *

Արևն արդեն նեղում է:

Փողոցում անց ու դարձը պակասում է, մարդիկ ստվերոտ մի տեղ են փնտրում, որ մի քիչ շունչ առնեն, մինչև հովն ընկնի:

Գործ. կոմ. շենքի առաջ նստոտել են մի քանի հոգի: 10 Ներս եմ մտնում: Հենց միջանցքում գետնի վրա ծալապատիկ նստել է մեկը և գրում է: Նրա կողքին նստել են մի քանի գյուղացի, որոնցից մեկը գրողին թելադրում է իրենց դիմումը:

Միջանցքում անց ու դարձ են անում սպասողներ: Այստեղ ամեն ինչ հասարակ է ու պարզ: Փոքր է երկիրը, պաշտոնյաների թիվը քիչ, բոլորն էլ ճանաչում են իրար, հիմնարկները համարյա իրար կից: Մի երկու ժամում կարելի է բոլոր հիմնարկներում լինել, տեսնել բոլորին, ուզած տեղեկությունն առնել ժող. կոմ. խորհրդի նախագահից մինչև հասարակ գործավարը: Պաշտոնյաների մեծ մասը տեղացիներ 20 են, որոնց հականհ հանվանե ճանաչում են գյուղացիք: Շատ անգամ հենց տեղն ու տեղը որոշում է կատարվում և խնդրին սպառողական լուծում տրվում:

Տալիս են ինձ թվական տվյալներ գալառի դրության մասին: Ամեն տեղ շինարար աշխատանք, դպրոցներ են բացվել, խրճիթ-ընթերցարան, ճանապարհներ են նորոգվում, կազմակերպվել է գյուղատնտեսական վարկի գործը, կոոպերացիան դանդաղ, քայց աջող դրավում է գյուղական շուկան և դուրս վրձնում շարուն ու վաշխառուին: Այս տարի բամբակը ցանվել է որոշվածից ավելի:

30 — Եթե ժամանակին վարկ ստանայինք, մեկին երկու ավել կցանեինք, որովհետև անցյալ տարի գյուղացիք տեսան բամբակի օգուտը,— ասում են ինձ:

Հատուկ ուշադրություն է դարձված բժշկա-սանիտարական գործին: Մի քանի կարևոր կենտրոններում մտցված են բժշկական կայաններ: Գյուղացիք իրենք ընդառաջ են գնում

իշխանության շինարար աշխատանքին, տրամադրում շենքեր, բանվորներ, հաճախ ծախսի մի մասը վերցնում իրենց վրա:

Շինարար աշխատանքի մասին գիտեն և Արազի մյուս ափին ապրող խեղճ ու կրակ գյուղացիք, որոնք դարերից ի վեր տքնում են, աշխատում անդուլ և իրենց ամբողջ վաստակը խան ու ասորդարի տալիս: Հողային հարցի աջող և արագ լուծումը, քեզական հողերի գրավումն ու հողահավասարեցումը լավագույն ագիտացիոն ազդակներ են այդ շարքալ գյուղացիների համար, որոնք Արազի մյուս ափից կարոտով են նայում, թե ինչպես հալալ և ազատ ապրում է Նախիջևանի գյուղացին առանց բեգի ու խանի:

Շատ է պատահում, որ մյուս ափից փախչում են և գալիս բնակվում Նախիջևանի շրջակայքում, դառնում խորհրդային քաղաքացիներ:

Նախիջևանի շրջանը հարստանալու բոլոր պայմաններն ունի:

Հողը բերրի, վլիման նպաստավոր բարձր կուլտուրաներ մշակելու համար, հողի սակավություն չկա, հոշակավոր աղահանքերը խոշոր եկամուտ են տալիս, Պարսկաստանի հարևանությունը թույլ է տալիս արտահանման և ներմուծման:

Անցնում եմ դեպի քաղաքի ծայրամասը: Ավերակ տներ, համարյա ամեն քայլափոխի հողակույտեր աջ ու ձախ: Զարդված աղյուսների կույտերի վրա աչքիս են ընկնում հին փայլաներ, փռված արևի տակ: Մոտենում եմ մի խորշի. երևում է, որ գետնափոր տներում մարդ է ապրում: Կուզե-կուզ իջնում եմ սանդուղքներով: Գետնափոր աննյակի մեջ ապրում է մի ամբողջ ընտանիք. մի քանի աման, մի կուժ, մի երկու փալաս և իրենց վրա եղած ցնցոտիները՝ ահա նրանց սեփականությունը:

Նախկին բնիկներ են, որ ազգամիջյան կռիվների ժամանակ գաղթել են, թալանվել, հիմա նորից վերադարձել են ավերակները շենացնելու:

Անցնում եմ առաջ. ականջիս է հասնում մեքենայի անիվի ձայնը: Մոտենում եմ մի փոքր շինության, նայում եմ պատուհանից ներս:

Տպարանն է:

Ներսեմ համարում ուրախ, որ այդ քանդված տների մեջ տեսա վեհապետի մի անկյուն, ուր աշխատանք կա, աղմուկ ու երգ: Տեղական թերթի խմբագրատունն է՝ «Շյարք Գափուսի» (Արևելքի դռներ):

Ավելի հարմար անունը չկա թերթի համար: Իրոք որ Նախիջևանը Արևելքի դռներից մեկն է: Թերթը երեկոյան պիտի լույս տեսնի, շտապ երեսներն են վապում, որ հասցնեն: Օրաթերթ չէ, աշխատակից քիչ կա, գրելու ժամանակ չունեն: Բայց թերթն արդեն իր թղթակիցների խումբն ունի, ճանապարհը հարթված է, նույնիսկ հեռավոր գյուղերում է ստացվում:

Գրաշարներից մեկին հարցնում եմ նոր տառերի մասին.

— Ե՛րբ պիտի լինի, — լսել ենք դրա մատին, բայց դեռ չենք տեսել: Մի քիչ մոլլաները կնեղանան, բայց հուպ կտանք, — ասում է նա և ծիծաղում:

Լատինական շրիֆտ դեռ չկա: Նոր միայն ատեղծվել է մի հանձնաժողով այդ նպատակով: Հարց ու փորձ եմ անում թերթի տիրաժի մասին:

20 — Մեկ-մեկ տալիս ենք ուղտապաններին, Արագի մյուս ափն են անցկացնում մեր թերթից մի քանի հատ: Էս էլ մեր կանտրաքանտը, — ժպտալով ասում է գրաշարներից մեկը:

Հարցնում են դրա աշխարհից: Մեկը բավական զարգացած, ինքնուս տղա է: Երբեմն թերթում հոդվածներ է տալիս: Լրագրի հին համարներից մի քանի օրինակ նվիրում են ինձ, ցույց տալիս կարևոր հոդվածները:

— Էս էլ մեր Մեհտու գրածն է քյաբինի դեմ:

Մեհտին գրաշար է, հակակրոնական պրոպագանդայի ակտիվ մասնակից, սեյիդ ու մոլլայի թունդ հակառակորդ:

30 Հեռանում եմ այդ կուլտուրական անկյունից, ուր մի քանի հոգի ունեմբեր են պատրաստում՝ Արևելքի սեյիդ ու խանի մեշիտն ու քյոշքը պայթեցնելու:

Հոգնած իջնում եմ վայարան: Ցերեկվա տպավորությունները խոնվել են գլխիս մեջ, աչքիս առաջ է փոքրիկ շինությունը քանդված տների թաղում, ուր մի քանի հոգի շարում են «Շյարք Գափուսի»-ի փոքրիկ համարները, իսկ մեքենան

ժիր ու աղմուկով տպում է, դարսում սուր սլաքները կարմիր, որոնք տարածվում են Արևելքի դռներից այն կողմ՝ Արազից դեն, ուր կամաց-կամաց զարթնում է Իրանի շարքաշ ունչ-պարը:

Միտս ընկան շարուրցի նորակոչ զինվորի խոսքերը, թե՛

— Սովորենք պաշտպանել մեր երկիրը վտանգներից, թեկուզ այդ վտանգը Արազի մյուս ափի խան ու բեգերից լինի:

ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ (Ա)

Գորիս (Զանգեզուր), 18 դեկտ.

1

Մեր քաղաքը գրպանի քարտեզի վրա ամենեւին մի փնտրեք, փոքր է, չեն նիշել, թեկուզ որպես միջակետ: Եթե հիշատակում են խոշոր ավանները, մեր քաղաքն էլ նրանց կարգում են դասում և նշանակում: Խորհրդային Միության մեջ հազարներով են մեր քաղաքի չափ բնակավայրեր, որոնք չունեն դործարանի և ոչ մի ծխնելույզ, ոչ մի անգամ սուլի-
10 չի ձայն չեն լսել, խոտով պատած և աղբոտ փողոցներով երբեք օթո չի անցել. քաղաքի մի ծայրից կարելի է մեկին մյուս ծայրից բարձրաձայն կանչել, և նա կգա, ճաշիդ կհաս-նի:

Մեծ քաղաքում կզարմանան, եթե մի օր երկաթուղի չլինի. մեր քաղաքն ուրախ է, եթե շաբաթը մի անգամ փոստ է գալիս: Այդ լուրը բերեն բերան տալածվում է. փոստը գա-լուց մի օր առաջ են իմանում, որ արդեն այսինչ գյուղից ճա-նապարհվել է: Ցրիչ չկա. նամակդ ինքդ գնա ստացիր. մտիր փոստ և վարիչին ընկերաբար ասա, որպես մոտ ծանոթի՝
20 — Օհան, ես նամակ չունեմ՝:

Եթե դու չունենաս ոչինչ, գոնե կիմանաս, թե քաղաքում ուրիշ էլ ով նամակ կամ լրագիր ստացավ. հարցրու Օհանից, նա անգիր գիտե:

Մեր քաղաքը միայն մի ժամագործ ունի, որ ազատ ժա-մերին կոշիկ է կարկատում, պարապ չմնալու համար: Քա-

զաքը փաթը է, հաղիվ հիսուն ժամացույց լինի. դե հո ամեն ամիս չպիտի տանեն ժամագործի մոտ: Կառք չկա. միայն մի կառք գործկոմն ունի, բայց ճամփեքը առապար են, քարոտ, միայն տոն օրերին են լծում, ձիերը զարդարում գույնզգույն փնջերով ու զանգուլակներով և ման ածում քաղաքի կարճ ու լայն փողոցներով:

Քաղաքից գյուղ կամ ոտքով պիտի գնալ, կամ ձիով: Քաղաքում միայն եզան երկու սայլ կա, որ լծում են միայն այն դեպքում, երբ տուն շինելու համար հարկավոր է գետից քար բերել:

10

Շատ մարդ ձի չունի, իսկ կան բաժիններ, որ մի քանի ձի ունեն: Մեր քաղաքի բոլոր բաժինների վարիչները (նույնիսկ զագսի) ձի ունեն՝ շրջան գնալու համար: Եթե ժողովուրդը գիտե, որ Աթասանց Իվանը փոխօգկոմի վարիչն է, նա շատ լավ ճանաչում է և նրա ձիուն, Իվանի ձիուն: Եթե այդ ձին մի ուրիշ մարդ նստի, տեսնողը պիտի ճանաչի և ասի.

— Էս ցնկեր Իվանի ձին է...

Մեր փողքիկ քաղաքում, որ երկաթուղուց 200 վերստ հեռու է, բարձր լեռներով շրջապատված, հնուց ավանդ մնացած սովորույթ շատ կա. իգիթ լինելու, լավ ձի քշելու, փողոցներով սրարշավ անցնելու, գյուղին մոտենալիս ձիու սանձը մի քիչ թափահարելու, որ ձին վիզը կեռ պահի, բարձրախոս լինելու և էլի այսպես տեսակ-տեսակ շարժ ու ձև, իրեն կեցվածքին ու տեսքին վայելուչ ձև տալու անմիտ սովորույթ:

20

Անցյալ գարնանն էր, որ մեր քաղաքի գլխով առաջին անգամ անբուպլան թռավ, իսկական և ոչ թե հնարովի. շատերը նույնիսկ ձայնը լսեցին, մի խուլ դողոց: Այդ օրը քաղաքն անօրինակ տեսք էր ստացել, ասես ժողովրդյան պատուհաս էր շարժվում դիմացի լեռներից: Անբուպլանը երևաց երկնքի կապույտում, մի քանի անգամ պտույտ տվեց քաղաքի գլխին և կորավ կապուտակ հեռվում: Շատերը միայն այդ օրը համոզվեցին, որ անբուպլան («այերոպլանգա») կա, իսկ ոմանք էլ... (երգվյալ հակահեղափոխականները), որ խորհրդային իշխանությունը հաստատ է: Այդ օրը քաղաքի ամենից լավ

30

օրն էր. դեռ մինչև հիմա էլ շատ մարդիկ մի բան հիշել տալու
դիպքում, ավելացնում են:

— Հերոս էր, էն որ այերուպլանգան շուռ էր գալիս եր-
կընքում:

Շատ անիմաստ կրիներ մեր փոքրիկ քաղաքի գոյությու-
նը, եթե նրա հիշատակման արժանի կողմերը՝ փոստը լիներ,
կամ զագսի ձին և կամ թե անցալ տարվա անրուպլանը:

2

10 Խաղաղ և իր քեֆին ապրում է այս փոքրիկ քաղաքը, որ
գրպանի քարտեզի վրա չի էլ նշանակված թեկուզ որպես մի-
ջակետ: Կարծես դիտմամբ հեռացել է այս անկյունը խուլ,
որ իրեն չխանգարեն, շատ եռ ու զեռով, ժխորի աղմուկով
փրեն շնեղացնեն:

Ապրում է իր քեֆին, կատարում է այն ամենը, ինչ հարկ
է, աշխատում է նմանվել մեծ քաղաքներին և օրինակ դառ-
նալ շրջակա գյուղերի համար: Փոքրիկ այդ քաղաքը գավառի
կենտրոնն է, նրան են նայում հարյուրավոր գյուղեր՝ թառած
լեռան կատարին, խոր ձորերի մեջ ընկած գյուղեր:

20 Դրսի աշխարհի հետ ունեցած կապը փոստն է, որ գա-
լիս է անկանոն, բեռը կես ճամփին թողնում, որ հետո վե-
րադառնա բերի. կապը ծուռ ու մուռ խճուղին է, որ լղար
եզան պես կողքի ճաղերն է ցցել, կապը՝ հեռագրի մի բարակ
թելն է, որ անցնում է տասնյակ վերստեր անմարդաբնակ
սարերով, կտրում հավիտյան ձյունապատ լեռների կատար-
ներ, իջնում անդնդախոր ձորեր և հասնում հեռավոր եր-
կաթուղուն: Շատ հաճախ է գիծը փտվում. ձյան հյուսեր, սա-
րի քամի, փոթորիկ պոկում են սյունը տեղից: Սարերով
անցնելիս մեկ էլ հանկարծ հանդիպում ես հեռագրասյունե-
րի ուղիղ շարքին ու բարակ երկաթալարին, որ կանչում է
30 ասես հուսակտուր ու խեղճ՝ մեծ քաղաքին հաղորդում, որ
այնտեղ, երկաթուղուց հարյուրավոր վերստեր հեռու, լեռ-
ներով փակված մի գետահովտի վրա անհոգ ընկած գավա-
ռական փոքրիկ քաղաքում ես կա մոլեկուլյար աշխատանք,
այնտեղ էլ են շինում, այնտեղ էլ է քաբախում թեկուզ մի

երակ, որ տանում է դեպի սիրտը՝ լալնարձակ Միությունը
հորհրդային: Մարդ այնպես խղճահարվում է, երբ ձյունա-
պատ լեռան գլխին՝ ժխորից հեռու, հանկարծ լսում է, թե ինչ-
պես նվվում են երկաթի թելերը հեռագրի, ինքդ էլ ուզում ես
կանչես, որ մեծ ճամփով անցնող գնացքը մի օր էլ շուռ տա
ուղին իր և մխրձվի քնած լեռնապարն այս, լեռները վախե-
նան, բազմանան գործարանները, խաղաղ ու հանդարտ գե-
տահովիտում այս վառվեն հսկա լապտերները քաղաքի:

Ամեն ինչ դանդաղ է, խաղաղ գավառական այս խուլ
անկյունում: Շտապելու հարկ չկա. կենտրոնից հեռու լինե- 10
լը, մարդաշատ քաղաքի մարիքներին անհաղորդ լինելը ստեղ-
ծում է անհրաժեշտ միջավայր, ուր առատորեն զարգանում
է գավառացու մտավոր կարճությունը, նրա մեղկ և կենդա-
նական կյանքը, որկրամուկ և թուլամորթ լինելը: Կատարյալ
քաղքենի, օրինապաշտ, պինդ փարած հնօրյա աղաթին՝
նավասարդին ու ձմռան երկար գիշերների զրույցներին:

3

Լեզո՞ւն, կենդանի խոսքը այս խուլ անկյունում...

Յոթ տարի է անցել Հոկտեմբերից, և դեռ մարդիկ կան՝
հին պիսարներ, որոնք հայերենը համարում են գյուղացու 20
լեզու, անվայել «իրենց» շրջանի համար: Քա՛րը գլխին, թող
համարեն. բայց զայրանում ես, երբ ժողովում են այդ ասում,
և մեղչանական տիղմի մեջ սնված, շինովնիկի մունդիրի տակ
աճած մի էքս-գործավար, որ այսօր մատենավար է սոսկա-
կան,— և անդամ թեկուզ հորաշխի վերստուգիչ հանձնաժո-
ղովի,— զայրանում ես, երբ ընդհանուր ժողովում ձայն է
խնդրում և խոսում... ռուսերեն (երբ լսողների կեսից ավելին
իրենց քաղաքից ուրիշ քաղաք չեն գնացել):

Եվ այն էլ ի՞նչ ուսներեն...

Իր ելույթը պատճառաբանում է ազատ ցանկությամբ և 30
մայրենի լեզու շիմանալով, այնինչ ստում է, հորինում:

Այդ Կարապետ Հախնազարիչը թեկուզ սոսկ մատենավար
է, բայց նրանից շատ բան է կախված: Իրեն այնպես է դրել՝
մանավանդ եկող-գնացող գյուղացիների մոտ, որ կասես

վարիչն ինքն է, չափազանց պատասխանատու մի պաշտոնյա:

Մարդու խելք չի հասնում, երբ քննում է մեր խուլ անկյան «անքննելի» բաները: Ասես մի մեծ հեղեղից փախել և կորած, մոլորած այս մեծեղ քաղաքում հանգիստ են առել նրանք, մրուրը հնի, ոտից ցզլուխ կեղծիք, կաշառք և ցածու-թյուն:

10 Իրեն պատասխանատու չի համարում և ոչ մի դեպքում: Եթե մեղադրես, կարդարանա հազար տեսակ, խսկ առիթը չի փախցնի իր «բազմանդամ ընտանիքի» համար մի կատեգորիա էլ ավել կորզելու, շնայած աշխատանքն էլ մի զատ չի, կես կատեգորիա արժե:

Նա ջուխտ ոտով ու կենտ գլխով անցյալի մեջ է թաղված, սիրով (իհարկե ծածուկ) է պատմում սրան-նրան, թե այսինչ պրիստավի ժամանակ իրենք ոնց կերան, ոնց «մեծավորը» մատը թափ տվեց և գյուղացիք խոնարհվեցին: Ինչ խոսք, որ ներկա կարգերին հավան չի. անկետա լեցնելիս էլ «համակրող» գրեթե նայում է չորս կողմը, և տասն անգամ գույնը թռչում է, էլի գալիս:

20 Կարապետ Հախնազարիչը առիթը չի փախցնում կծելու, շնայած գիտե և քսվել, պոչը թափ տալ: Եթե նա վերաստուգիչի անդամ է, այդ որոշ «պալիտիկա» է, իր ակտիվ լինելն է ուզում ցույց տալ, գուցե մի օր պետք գա: Եվ անհաշտ հակառակորդ է նորին, խսկ պետական լեզուն հո նրա աչքի փուշն է: Որ մորթես, նա չի ասի երբեք «գործկոմ», այլ անպատճառ՝ «խապալկոմ»: Հայերեն խոսելիս էլ խառնում է այնքան բուսերեն, որ շիլաճաշ է դուրս գալիս՝ անհամ, անհոտ:

4

30 Մեր փոքրիկ քաղաքում ուշադրության արժանի բան դեռ չատ կա:

Ինչպես ամեն քաղաք, մերն էլ ունի բուլվար ու հրապարակ: Ծիշտ է, մեր բուլվարում նստարան չկա, բայց լավ յոնջա է բուռնում՝ պառկիր կանաչի վրա ինչքան քեֆդ ուզի:

Շատ անգամ՝ մանավանդ գարնան, կարելի է տեսնել

բուլվարի մի անկյունում նստած քաղաքի նախկին «հայրերին» (այժմ պարապ, հոգեպահուստով ապրող) անուշ զրույց անելիս: Բուլվարի մյուս անկյունում մի գյուղացի իր էշն է թողել կանաչ ուտելու, ինքն էլ դինջանում է կողքին:

«Հայրերի» խումբը ուշադրություն է գրավում: Առաջ հարուստ էին, խանութատեր. մեկը մի քարվանսարա ունեւր, մյուսը՝ բաղ ու հող, տոկոսով տված փող: Հիմա չկա, բայց մրմուռը կա, զայրույթը մնում է: Նրանք երգվյալ հակահեղափոխականներ են, շնայած որ նրանց ուժը տկար է, խոսքերը ծիծաղ հարուցող:

10

Բայց մարդիկ ապրում են քաղաքականորեն, դեռ չեն մեռել: Նրանք սնվում են... պրովոկացիայով, իրենց հնարած լուրերով, սրանից-նրանից թերատ լսած ու հասկացած խոսքերով: Հերիք է, որ մի լուր իմացան. մեկը ծաղկեցնում է, մյուսը եզրակացության հանգում, մեկ էլը ապացուցում, որ «սրանք» երկար կյանք չունեն:

Յոթ Հոկտեմբեր է անցել, Եվրոպան իրար է անցել՝ ետհրդային Միությունը շուտ ճանաչելու, իսկ փոքրիկ մեր քաղաքում (որ քարտեզի վրա լվի ծերտի չափ էլ չէ) դեռ համոռում են և հավատում «սպիտակ ձիավորին», հակահեղափոխության սուրբ Գևորգին, որ պիտի գա... Ավան ապոր՝ բանկում թողած մանեթները ետ տալու:

20

Կարապետ Հախնազարիչը գործն ավարտելուց հետո շտապում է նրանց մոտ, հավաքվում են և զրուցում, հուսադրում ու հորինում: Կարապետ Հախնազարիչը լուրջ հայտնում է, որ այսօր վռազ ժողով են հրափրել նրանք, մի բան կա երևի:

— Երևի մի բան կա...

Մրմուռն է խումբը ցմահ հակահեղափոխության, և հույսը, իբրև ձմռան անզոր արև, մի անգամ էլ շողում է նրանց պառազ դեմքերին...

30

ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ (Բ)

1

Ձմռան էն թունդ ցրտերն են այժմ: Յուրտ քամին ասես ուզում է մարդու մարմինը ծակել ու թափ անցնել: Ձեռներդ կապտում են ցրտից: Երջանիկ ես, եթե մի օջախի մոտ կարող ես մեկնվել կամ թոնիրի մեջ լոտներդ կախել ու տաքանալ:

10 Անօգ մի կին, վարձու աշխատանքով ապրող՝ ջրկիր, լվացարար, թե տան ծառա, անօգ մի կին ամեն օր կուժն ուսին՝ այս ցուրտ ձմռան բոկոտն անցնում է մեր փողոցով՝ «խանումի» համար ջուր է տանում:

Կրունկները սառել են, ճաքճքել, դարձել հաստ պաղոշ՝ անզգա, առանց նյարդի: Այդ ավելցուկ մսի կտորներով մարմինն իրեն պաշտպանում է ձմռան ցրտից: Համարյա կիսամերկ է, ուռած, կապտած մարմնով: «Խանումը» նրան իր տան ներքնահարկում մի անկյուն է տվել ապրելու. դրա փոխարեն ծառայում է, ջուր բերում, լվացք անում:

20 Ամուսինը հաշմանդամ է, կինն է նրան պահում: Երեք ամիս աշխատելուց հետո նա կարողացել է չորս արշին բյաղի արժեք ետ գցել: Մնացել է շիվար, չգիտե իր մերկութունը. ծածկի այդ չորս արշինով, թե՛ բարուր պատրաստի մանուկի համար, որ մուշ-մուշ քնել է կիսամերկ մոր արգանդում և չի զգում, թե մայրը ձմռան ցրտին «խանումի» համար ջուր է բերում:

Իբանիյեսը իր գրքերից մեկում շատ սիրուն նկարագրում է Մադրիդի աղքատներին, որոնք ապրում են քաղաքից դուրս

և աղքատությունը փորփորում մի բան գտնելու հուսով: Նրան
եմ հիշում և նրա աղքատներին, երբ տեսնում եմ ձմռան ցր-
տին բոբիկ ոտքերով «խանումի» համար ջուր տանող կնոջ:

2

Գյուղը շատ է փոխվել:

Հին կապերը թուլացել են, տեղ-տեղ մի թեթև հարվա-
ծի են սպասում, որ իսպառ վերանան: «Ամբողջ աշխարհն
եկավ մեր առաջով անց կացավ», — պարծենկոտ ասում է
ամեն մի թեկուղ փոքր գյուղ, որ ձիու հանգիստ ճանապարհ
էլ չունի:

10

Մի չնչին օրինակ. ամեն փնջի հետ փոխվում է և գյու-
ղացու տարազը: Առաջ չուխան էր ու մոթալ փափախը, բայց
հիմա կեպկա էլ են դնում, շլյապա էլ: Ֆրենչն ու գալիֆեն
մեր պապենական չուխայի հետ այժմ գյուղում կոխվում են:
Երիտասարդությունը «փրենջ» է ուղում. ի՞նչ խոսք, որ գյուղի
դերձակները «փրենջը» ըստ իրենց «հայացնում» են: Մեր
գյուղերում իսպառ վերացել է հին տարազով հարս գնալու
սովորույթը, հինգ տարուց ավելի է մի դեպք չի եղել, որ «բե-
րանը» ծածկած հարս տանեն:

Նոր կենցաղը գյուղում դեռ թույլ նվաճումներ է անում, 20
սակայն գյուղն արդեն հակված է նորին: Հեղափոխական
կնունքը կամ, ինչպես գյուղում են ասում՝ «կոմսոմոլի մկրտու-
թյուն»-ը անցյալ տարի ավելի քիչ կողմնակից ուներ, քան
այս տարի: Անկուսակցական գյուղացին էլ է տանում իր մա-
նուկին կոմսոմոլի «տերտերի» մոտ:

Այդ բանն առանց «շերտավորման» ու պայքարի չի լի-
նում: Գյուղի պառավ կանայք, որոնք հարս ունեն և թոռ-
ներ և որոնք ավանդապաշտ են ու հնի փեշից պինդ բռնած, —
արգելում են, որ հարսները «կոմսոմոլի կնունքին» տանեն
իրենց մանուկին:

30

— Աման, մեր օջախը միք հարամի:

Վերիշեն գյուղում կոմսոմոլի կնունքին այս տարի հարս-
ները քիչ չեն կովել պառավների հետ: Շատերը ծածուկ են
տարել իրենց երեխաներին նոր ձեռով մկրտելու: Մի այսպիսի:

դիպք է պատահել այս տարի այդ գյուղում. ծիծաղաշարժ է, քայքայ խիստ բնորոշ:

Մի կին որոշում է ինչպես էլ լինի իր մանուկին նոր ձեռք կնքել: Երբ լուր է առնում, թե գյուղում արդեն նոր կնունք կա, ուզում է տառնի: Սկեսուրը վրա է հասնում և արգելում. ահագին աղմուկ, աղաղակ: Հարսը համոզվելու է ձեռքնում ու մի քիչ անց մանուկի հետ ծլկվում: Բայց կնոնքն արդեն վերջացած է լինում: Ճանապարհին մարագի մոտ նա հանդիպում է մկրտություն կազմակերպողներին, դիմում է նրանց և խնդրում է իր մանկան էլ կնքել: Եվ հենց մարագի մոտ, փողոցում, կնքում են մանուկին:

Մեր գյուղերում դեռ շատ են նրանք, ծնոտն ու բերանը ապիտակ լաթի կտորով ծածկած, խոսելիս՝ ամաչկոտ ու անհամարձակ, սկեսուրը և ամուսնու կրկնակի ահի տակ մեծացած մունջ հարսեր: Սակայն քիչ չեն և շրջապատի խավարին հաղթել կամեցող և «քաղաքի» կնոջ պես՝ «քաղաքավարի» ապրել ցանկացող գեղջկուհիներ:

3

Բռունը մի փոքրիկ գյուղ է, բլուրի արևկող լանջին: Ամեն անգամ, երբ լսում եմ գյուղում տարվելիք աշխատանքի մապին, միտս եմ բերում այդ փոքրիկ գյուղը՝ բլուրի լանջին:

Այս ձմռան էր, գյուղ-ժողով կար: Կիսամութ, ծխով լրցված մի սենյակում գյուղացիք իրար կողքի ծալապատիկ նրստոտել են գետնին, նստարան չկա: Սեղանի վրա պլպլում է սև նավթի ճրագը և մրով սենյակը լցնում: Սենյակում էլ նրստելու տեղ չկա. այդպես լավ է, տաք է լինում, խոնավ գետնին ոտքերդ չեն պաղում:

— Հընգերեն՝, խնդրեմ նախ և առաջ տուվեցեք մին նախագահ...

Գյուղխորհուրդն է. ուրեմն ժողովը սկսված է համարվում.

— Արուսյակից հարմար նախագահ չկա,— ձայնեց մեկը, հետո երկրորդը և այդ ձայնը դարձավ մի կատարյալ օվաթիա:

Քվեարկութիւնն ավելորդ է արդեն:

Առաջին անգամ ես այդտեղ տեսա կնոջ՝ գյուղի համայնական ժողովի նախագահ: Ի՞նչ ծածկեմ, առաջին պահ տարակուսանք ունեի և թեթե կասկած ժողովի աշողութեան մասին: Բայց ժողովից հետո ես ինձ հանդիմանում էի կատկածիս համար:

Հետո գյուղացիք ինձ շատ բան պատմեցին ընկերոջ մասին: Նա դպրոցի միակ ուսուցիչն է, ակտիվ մասնակցութիւն ունի գյուղի անց ու դարձին, կոոպերատիվին ու նոր դպրոցի շինութեան: Աշխատում է գյուղում կազմակերպել լինկայան, որի միակ դասատուն ինքն է լինելու: Գյուղացիք պատմում էին, որ ընկ. Արուսյակը ոչ միայն պարապում է դպրոցի երեխաների հետ, այլև հոգս է տանում նրանց առողջապահութեան, դեղ է ձեռք բերում չքավոր աշակերտութեան համար: Դեպք է եղել, երբ ինքն է դեղ պատրաստել աշակերտների մեջ տարածված «քոսի» դեմ:

— Առավոտից մինչև արեամուտ դաս է տալիս. բա նրա գլուխը չի՞ ցավում է դբան աշխատանքից...

Հիշեցի մի հին պատմութիւն՝ «Նորհրդավոր միանձնուհի», բայց ընկեր Արուսյակը «միանձնուհի» չէ, այլ մի անխոնջ մշակ, որի կարևոր աշխատանքն արժանի է հիշատակման ու խրախուսանքի:

Եվ ամեն անգամ, երբ մտաբերում եմ Բռունը՝ քլուրի արեկող լանջին, սիրտս անկեղծ ուրախութեամբ է լեցվում, որ մենք այսօր համեստ աշխատավորուհիներ ունենք, ցրված մեր հեռավոր գյուղերում, որոնք մի-մի քլունգ առաւ անդադաջ փորում են հիմքերը գյուղական խավարի:

4

Մեծ քաղաքներում պոետներ շատ կան, որոնք հորինում են «Երկաթե երգեր», գրում «Վուլկան» ու «Տիտան», մի խոսքով մի ամբողջ «Հրաբխապոեզիա»: Իսկ ո՞վ է գրել այն մասին, որ Հերիքնազը այժմ դելեգատկա է, նա, որ երկու տարի առաջ չգիտեր ոչ գրել, ոչ կարդալ ու մինչ այդ իր օրում գրքի երես չէր տեսել:

10

20

30

Հերիքնազն այժմ էլի առաջվա պես է ապրում՝ սրա-նրա տան. խմոր է հոնցում, բուրդ լվանում, ջուր է բերում կալ լվացք անում: Ժամանակ շունի շատ պարապելու, երեխաների հոգան ու կարիքը շատ է: Դրա համար էլ նա օրընդմեջ է հաճախում ետկեսօրյա դպրոց, մի օր աշխատում է՝ երկու օրվա համար: Ու դասերը սերտում է փոքրիկ ճրագի աղոտ լույսի տակ, երեխաներին քնեցնելուց հետո միայն:

10 — Անցյալ օրը դասի ժամանակ,— պատմում է ետկեսօրյա դպրոցի մի դասատու,— դուռը կամացուկ բացվեց ու դասարան մտավ մի թմբիկ մանուկ՝ ուռած թշերով, ոտնամանի մեկը ձեռքին: Ներս մտավ ու զարմացած սկսեց նայել մեզ. իր տեսածը նրա համար օտարոտի էր: Մանուկը նայեց մի քիչ, պոռչ արեց, որ լա, երբ հանկարծ աշակերտուհիներից մեկը «վույ քոռանամ» ասեց ու արագ մոտեցավ մանուկին: Հերիքնազն էր, մայրը մանկան:

20 — Նա այս պատկերը չեմ մոռանա. նստել է Հերիքնազը նստարանին, մանուկը գրկին: Մի ձեռքով երեխան է գրկել, մյուսով գրատախտակից թվաբանության խնդիրն է ընդօրինակում իր տետրակում: Երբ նրան կանչեցի գրատախտակի մոտ խնդիրը լուծելու, փոքրիկն էլ հետն եկավ, մոր փեշից բռնած: Մայրը խնդիր է լուծում, իսկ մանուկն աչքերը չռած մերթ մորն է նայում, մերթ ինձ...

* * *

Քույրեր են՝ նա, որ դեռ ցուրտ ձմռան բոկոտն ջուր է տանում «խանութին» և նա, որ մանուկը գրկած գրատախտակի մոտ խնդիր է լուծում: Քույրեր են՝ և նա, որ արևածագից մինչև արևամուտ դաս է տալիս դպրոցում, և ամաչկոտ հարսը գյուղի, որ ուզում է նոր ձևով կնքել իր մանկան, թեկուզ փոքրոցում, մարագի մոտ:

ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ (Գ)

1

Բանակումբի դահլիճում նստելու տեղ չկա: Խորհուրդ-
ների համագումարն է: Եկել են հեռու գյուղերից, քերծի գըլ-
խին թառած արծիվի բներից, ծակներով խորքում ընկած շե-
ներից: Եկել են՝ որը ոտով, որը ձիով: Եկել են գործի, պա-
կաս պռատի մասին խոսելու, թե ոնց անենք, որ ավելի լավ
լինի:

Դահլիճն անզարդ է, պետք էլ չի, որ սիրուն լինի: Անե-
լիք շատ կա, մարդու աչքին էլ չի ընկնում, թե ինչու զարդար- 10
ված չի:

Բեմի վրա տեղավորվել է նախագահութունը: Մակիչ
ամին էլ է այնտեղ, գլխով հազար անցք անցած Մակիչ ամին:
Լուռ լսում է գործկոմի զեկուցումը մի տարվա աշխատանքի
մասին: Լսում է գլուխը կախ, ուշադիր, ասես լարել է ուղեղն
իր՝ հետևելու զեկուցման, արդյո՞ք ամեն ինչ ասաց, պակաս
բան չմնա՞ց:

Զեկուցումը վերջացավ: Խոսում են իրար ետևից կարճ
ու նաղդի մասին, ինչ որ հնարավոր է. խոսում են ազատ, 10
իրենց մայրենի լեզվով (տեղական բարբառով): Մի գյուղում
կոռպերատիվ չկա, մի տեղ «փոնթի» (ֆոնդ) հողը քիչ է,
դպրոցի շենքն է թերատ մնացել:

Ուշադիր լսում է Մակիչ ամին, ասես հետևում է, թե
մեկն ու մեկը կասի՞ այն, ինչ ինքն է մտածում: Չէ՛, պետք է
խոսի:

Ու դեռ միտքը չպարզած, ներողութուն է խնդրում, որ
իր կորեկի պատմութունն է անելու: Փութ ու կես կորեկ է ցա-

նել, բայց ուրիշը հնձել է ու տարել: Գյուղի խորհուրդն այդ շի արգելել, որովհետև իր իրավունքից վեր է համարել: Մակիչ ամին դատարանի էլ չի դիմել. փութ ու կես կորեկի համար դատարան գնալն էլ մի բան չի: Ուրեմն հարկավոր է գյուղի խորհուրդին ավելի իրավունք տալ,— եզրակացնում է Մակիչ ամին:

Համագումարը աղմկահույզ ծափերով է ընդունում Մակիչ ամու ասածը կուլակի մասին:

Ո՞վ է կուլակը:

10 — Էն մարդը, որ խոտհարքը չի ջրել, բայց հարում ա, ով որ չի վարում, չի ցանում, բայց հնձում ա, նա ամենամեծ կուլակն ա:

— Էս ի՞նչ ա իմ հագիս (շորերն է ցույց տալիս), բայց տես որտեղ եմ կանգնած: Դեռ էդ հերիք չի, պակաս-պուտի մասին էլ եմ ասում: Կեցցե՛ մեր կառավարությունը...

Մակիչ ամին իր խոսքն ավարտեց, սրտինն ասեց ու նստեց տեղում: Եվ համագումարը միաձայն որոշեց գյուղխորհուրդներին իրավունք տալ 5 ռուբլու սահմաններում վճռել տեղում քրեական և քաղաքացիական գործերը:

20

2

Սարերն ամալի, անկենդան:

Գարնան սկիզբն էր: Զին կայտառ՝ կածանով նեղ ելնում էր սարն ի վեր, իսկ Սիմոն ամին պատմում էր, թե արտերը «խեյբատ» են, քարոտ ու հող, թե իրենք «բարահեր» (պարարտ) վարելահող չունեն:

Սիմոն ամին՝ շաբաշ ու ռամիկ, քար ու քուլի հետ ամբողջ տարին կոխվ է տալիս, մի քիչ հաց ու թազան ունենալու համար: Մեր գյուղերում հազար ու մի Սիմոն ամի ամեն լուսաբացի լարում են մկանները բազուկների՝ քարից, հողից մի բան պոկում, մի բան ստեղծում:

30

— Մեր շենում հինգ տարուց ավել մաճ բռնել դժվար ա: Հողը «խեյբատ» ա, հողուտ, տակը մեծ քարեր կան, գութանը դեմ ա առնում մեկ էլ, ու վա՛յ մաճկալին:

Ուրիշ տեղ եղները մանուկներ են քշում, մեզ մոտ տղա-

Ճարդիկ: Պատահում է, որ ցնցումից մաճկալն ընկնում է, կամ եզն է սայթաքում:

— Դժար ա... Մենք էլ ենք շարդվում, եզինքն էլ:

Ինքն էլ, եզն էլ:

Սիմոն ամին ջահել ժամանակ շատ է վարել, հիմա պառավել է, կաշին ծալ-ծալ կախվել է կզակի տակ:

— Հերու էր,— շարունակում է Սիմոն ամին,— Ղլեշուն Մադին վար անելիս խոփը հոշին դեմ առավ բիրդան, Մադին ընկավ գութանի վրա, գութանը նրա փորը ճղեց:

Մադին արնակոլով ընկավ հենց իր քաշած ակոսի մեջ: 10
Տունը անտեր է՝ կինը և երեք երեխան: Հաց չունեն, աշխատող չունեն: Հիմա Մադու դռներից էլ չեն կանչելու, թե

— Եզները հանե՛ք, էգուց վար ա...

Ձին կայտառ՝ կածանով նեղ ելնում էր սարն ի վեր: Սիմոն ամին՝ փշրված ու պառավ մի եզ, էլի պատմում էր, թե մաճ բռնելը ինչքան դժվար է...

3

Ուզուն մեշեն կուսական մի անտառ է, որ տասնյակ վերատ երկարություն ունի: Մինչև այժմ էլ շատ տեղեր կան անտառում՝ մնացած անաղարտ, ուր ոչ մի անգամ կացին 20
չեն շարժել, ոչ մի ծառ չեն կտրել:

Լուսնկա գիշերով անցնում ենք Ուզուն մեշով: Ես եմ, Դիլան դային՝ վաթսոսնամյա մի ծերունի և մի ուրիշ գյուղացի: Ձյունը փայլում է լուսնի լուսի տակ, հաստաբուն կաղնիներն ասես քարացած հսկումի մեջ են:

— Է՛, էս ճանապարհով հազար անգամ եմ անցել...
Հրես մեռնելու եմ, համա աչքս մեշին կարոտ մնաց:

Օրեր տեսած, կյանքում եփված մարդ է Դիլան դային: Ու պատմում է, թե առաջ հենց այդ ճանապարհով ստրածնիկի առաջն ընկած ոնց է վազել մինչև քաղաք՝ ամբողջ քառասուն վերատ: 30

— Ես ոտով, ինքն ասլան ձիու վրա: Քրտինքից շապիկս մեջքիս էր կպել: Որսկան շան պես լեզուս կախ արած առաջին վազ էի տալիս: Որ մի քիչ ետանոտ էի, պլեխով էր տալիս: Հիմա ո՛ւր, էն ժամանակն ուր...

Զիւրը փռուացնում են: Ճանապարհ շատ ենք անցել, հոգնել են:

— Էս դատը հաստատ մնա, լավ դատ ա, համա մի բանի հավան չեմ,— ասում է Դիլան դային ու ջորին պահում ծառի մոտ, մի ճյուղ կտրում, որ ջորուն քշի:

Ասում է, թե ինչին հավան չի:

— Մեր շենում մի քանի ջահել-ջուհուկ կա: Նրանք ինձ տեսնելիս բարի օր են ասում, ես էլ «աստծու բարին» ասելիս նեղանում են, էլ խոսում չեն ինձ հետ, թե ինչ ա՛ս աստված չկա:

Դիլան դային խոսում է դանդաղ, իր տարիքին համեմատ:

— Բա ես որ ասում եմ աստված կա, ես տեսե՞լ եմ: Լսել եմ էլի, ոնց որ լսել եմ, թե սա կաղնի ծառ ա: Նա ինչո՞ւ պետք ա իմ բարեկեց նեղանա: Տեսնանք արդյոք էդ մինը գրվա՞ծ ա կամինիստի ծրագիրում:

Իր միտքն ավելի է պարզում, թե իր «միջուկը» փտած է, էսպես էլ մեռնելու է, բայց սիրտը չկոտրեն, ասած «աստծու բարին» ընդունեն:

Համաձայնվում եմ նրա հետ: Դիլան դայու բարեք պիտի ընդունել, ինչպես էլ ասի: Նա արդեն անուղղելի է, թող այդպես էլ ասի:

— Սոված են, տես ոնց են կանչում է՛,— ասաց մյուս գյուղացին:

Գայլեր էին, ոռնոցը ձորից էր գալիս: Ձմռան պարզկա գիշերին ոռնոցն արձագանք էր տալիս ձորերում և մի խուլ աղմուկ ասես լեցվում էր Ուզուն մեշայի թավուտներում: Ակամա զարգանդ ես զգում:

— Բան չկա. հրես գեղին մոտենում ենք,— սիրտ է տալիս Դիլան դային:

Զիւրն ասես հասկանում են մեզ և քայլերը մի քիչ արագացնում: Մի քիչ էլ, և շների հաշոցը լսելի եղավ: Գյուղը հեռու չէր:

* * *

Հոգնել ենք ճանապարհից ու մի կուշտ պանիր-հաց ուտելուց հետո իսկույն պառկում ենք: Սենյակի անկյունում բուխարին է. կրակը մերթ լուսավորում է ամբողջ սենյակը, մերթ

հանդարտում: Փայտն առատ է և աժան, գյուղն անտառի մեջ է, վառում են ուզածի շափ:

Դիլան դային էլի իր պատմությունն է անում: «Արմենտուր-քի» (Արմենտորգ) մասին է պատմում: Շատ գոհ է, որ իրենց շրջանում ժողդատարան են բացել: էլ առաջվա պես ամեն հասարակ գործի համար կարիք չկա քաղաք գնալու:

Ինչ-որ գործ ունի դատարանում և համոզված է, որ դատը հօգուտ իրեն են վճռելու:

— Շունչա շատ, ապրուստս քիչ, ուրեմն ես չունեմ հմ էլի,— եզրակացնում է նա:

10

Խոսքերն էլ մի տեսակ են, դեռ լեզուն չի ընտելացել նոր բառերի: Այդ երևույթն ընդհանուր է մեր գյուղերում: Խրթին բառն աշխատում են գեղավարի դարձնել ու ստացվում է մի տեսակ հայերեն: Դիլան դային իր գործի մասին պատմելիս, ասաց.

— Անհարի ա (անհնարին), որ հնարապետության (հանրապետության) տված գործը ժողով դատարանը (ժողդատարանը) կարճատի:

Նոր կենցաղի հետ տեղծվում է նոր լեզու, նոր բառեր: Շատ անգամ գյուղերում կարելի է լսել այսպիսի խոսք, թե 20 «ընկերներ, օրակարգերը պրծավ» կամ մի այլ բնորոշ գեղավար դարձվածք:

Նինջը հաղթում է ինձ: Կիսաքուն վիճակում ականջիս է հասնում թառի ձայն: Մեկը երգում է դիմացի տան՝ ծոր տալով ու զգացված.

— Ավտամաբիլը ցոլաց ու փնաց...

* * *

Առավոտ կանուխ հավաքվում ենք դպրոցում: Հարց ու փորձ են անում, իրենց հոգսերից պատմում: Մեկը հարցնում է նույնիսկ... Դոուեսի ծրագրի մասին: Է՛, որտեղից որտեղ. Դոուես ու Զելվա...

30

Գյուղի ներքև դպրոցի շենքն է, մի փառահեղ շինություն, որ դեռ պատրաստ չի: Երկու տարի է գյուղն աշխատում է վրան, այս տարի մեջն էլ կպատրաստեն.

— Առաջ ուզում էինք մի փոքր շենք շինել, բայց մեկ էջ պլանը փոխեցինք: Էս նորը լավ է:

Դասը սկսվում է: Աշակերտները շեն գրում, միայն կարդում են, որովհետև նստարան չկա: Նոր են շինում: Նստոտեղ են տախտակների վրա հիսունաչափ մանուկներ՝ կարմրաթուշ ու կայտառ, մեկը մյուսից ժիր:

Այդ առաջին խմբակն է: Նրան հաջորդում է երկրորդը: Պարապմունքները տևում են մինչև երեկո, իսկ երեկոյան մեծահասակ անգրագետներն են պարապում:

10 — Մեզ էլ էսպես, որ կարդացնեին, հիմա մենք էլ մարդու շարքում կլինեինք, — սրտանց և շատ անկեղծ ասում է մեկը գյուղացիներից:

— Ընկեր Լենինն ասել ա, որ մինչի երեք տարին երկրագունտի բոլոր մարդիկ պետք ա գրագետ լինեն: Եթե շատ չկարան, գոնյա իրենց անունը պետք ա ձեռք քաշեն, — պատասխանում է նրան մի ուրիշը, որ «գերմանու պլեն» է եղել:

Գյուղը մի քիչ ծաղկեցնում է պատգամը Լենինյան, բայց խմաստն ու ոգին ճիշտ է ըմբռնել:

20 Խոսում ենք գյուղի պակաս-պռատից: Նավթը թանկ արժե՝ մի ֆունտ նավթին տալիս են 3 ֆունտ ցորեն: Կոոպերատիվ դեռ չունեն: Բաքվի հայրենակցական միոսթյունն իր աջակցությունն է ցույց տալիս. նոր դպրոցի կառուցման մեջ նա մեծ աշխատանք է թափել:

Քիչ անց ճանապարհվում եմ մի ուրիշ գյուղ: Դիլան դառին ճանապարհ է գցում ինձ:

— Տեսա՞ր ուսումնարանը, — հարցնում է, — պալատ ա, խանի պալատ...

Ու մի բան էլ դեռ ավելի:

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Ա.)

Յաճիկ առաստաղով մի ընդարձակ սենյակ է Սիսիանի շրջգործկոմի «կանցիլարը»: Սանդուղքները ծուռ ու դիք, բարձրանալիս պիտի կռանաս, թե չէ՝ գլուխդ առաստաղին ես զարկելու:

Արտասովոր աղմուկ է, գնում են, գալիս: Գյուղխորհուրդների հերթական համագումարն է. եկել են հայ, թուրք, մալական, շրջանի 37 գյուղից:

Ժամի 12-ն է արդեն: Սպասում են ամենից հեռու գյուղերի պատգամավորներին, որ նիստն սկսեն:

10

Ջանգ չունեն: Մեկը կանչում է բարձրաձայն.

— Դե, ընկերներ, նստեցեք: Մեկիք, էն սկամին մոտ քաշի, թող նստեն:

Մի կերպ տեղավորվում են, որոնք ոտքի վրա են, դռան մոտ:

Նախագահը հայտարարում է, որ այսօրվա օրակարգի խնդիրներն են լինելու գյուղատնտեսական և դպրոցական, հետո շինարարական աշխատանքները: Տեղերից պիտի զեկուցեն.

— Ուրիշ հարցեր կա՞ն:

20

— Դե դրանից էլ լավ հարցե՞ր,— ձայնում է մեկը:

Հաղթանդամ, թխադեմ մի տղամարդ, տեղական շալից գալիճեն հագին, զինվորական կոշտ սապոգներով մոտենում է սեղանին: Շրջգործկոմի նախագահն է: Նայում է ընկերներին, ժպտում ու հնամաշ շինելի ջերից հանում մի փոքր թուղթ:

— Երկու ամսում շոշափել ենք 408 հարց, մեծ մասամբ

337

Հրթական և շինարարական: Դեպի կառավարության հասցեին սերտ վերաբերմունք ա. շրջանում տիրված ա խաղաղ աշխատանք: Մենակ մի գողություն ա եղել, էն էլ գողերը, հուսով ենք, որ կը բռնենք: Դե, կուշտ ենք, սերմի պակաս չունենք: Էդ էլ մեր տնտեսական դրության մասին:

Նայած որ էս տարվա ցանքսերի 20 պրոցենտը ցրտից վտանգի ճանկերում ա գտնվում, հողբաժանում ամեն տեղ չի եղել: Թյուրիմացություն ընդմիջտ էլ եղել ա: Ես կարող եմ մատնաշնչել մի քանի թյուրիմացություն հողերի վերաբերյալ, բայց մեր կամիսխան կը որոշի այդ գյուղերի սահմանները: 10 Հողը չափելումը գյուղում լավ մասնագետ չկան:

Կանգ է առնում մի պահ, մտքերը ժողովում: Ուզում է շրջանի դրությունը նկարագրել ճիշտ, իր պարզ ու անպաճույճ լեզվով:

— Միսիսնում բաշվական շին. աշխատանք ա տարվել, պետք է գնահատենք: Առաջ էնպես ճանապարհներ կային, որ էշ էլ չէր գնում, հիմա գյուղացիք շինել են, շատ տեղ արաբա էլ ա անցնում: Առաջ գետով անցնելիս պետք ա ոտքերդ հանեիր, հիմա լավ կամուրջներ կան: Շուտով հեռախոսական գիծ են անցկացնելու: Գյուղարանք կա, որ դպրոցի ֆունժամենտը դրել են, և 22 թվին 12 դպրոց ունեինք, էս տարի 26, 1800 աշակերտ, 19 լիկկայան և 700 էլ սովորող: Սա էլ պակաս աշխատանք չի:

Ձի հպարտանում: Ասես՝ ուզում է ասել, թե դեռ ո՛րտեղ ենք, ինչե՛ր պիտի անենք: Ձայնը հաստատ, խոսքերը որոշ, ասես ամեն խոսքին պատասխանատու է զգում:

— Կոոպերատիվն առաջ վախճան դրության մեջ էր, և ժողովուրդի մասսային քիչ էր օգնում: Հիմա շրջանային կոոպերատիվ ունենք, և էդ կոոպերատիվը առողջ հիմքերի վրա ա դրվում: Որպես բանկը (շրջանում վարկ. ընկերության բանկ են ասում) ևս տալիս ա սերմացու և եղ, միջակ և չքավոր գյուղացու համար: Բանկը տվել ա ութ հազար ռուբլու օգնություն: Փօկը շրջանումս մի տեսակ դրության մեջ ա: Վերջին ժամանակներս գյուղացիք անդամագրվում են Փօկի շուրջը, և Փօկը դառնում ա հետաքրքիր:

Կյանքը էսպես ա: Մեր միլիցիան օգնել ա գյուղի խոր-

հըրդին, և ոչ մի թյուրմացության առաջ չենք եղել տուրքերը գանձելու մեջ: Մենք, ճիշտ ա, մի քիչ ուշացել ենք, բայց տուրքը գանձվել ա:

— Մի քանի խոսք ևս կապելացնեմ ենթաբաժինների մասին, որի մեջ ա Զագսը: Շրջանիս գյուղացիության 90 տոկոսը կապված ա Զագսի շուրջը: Հոգևորական իշխանություն գոյություն չունի, և Զագսի աշխատանքները լավ են գնում: Մի կարևոր խնդիր էլ Պետապն ա: Պետք ա գյուղերում հասկացնել նրա մասին:

Նոր պատգամավորներ են գալիս: Ընդմիջում են. զեկուցողը դադար է առնում և դառնում է մեկին՝ «էն օթախում նստարան կա, բերեք նստեք», հետո էլի շարունակում է.

— Գոնյա պետք ա մեծ աշխատանք տանենք Պետապի մասին: Դե սրանով էլ իմ զեկուցումս պրծավ:

Հարցեր են տալիս, թե հեռախոսի սյունները յորտեղից պիտի բերեն, թե թերի մնացած դպրոցական նոր շենքերը ե՞րբ պիտի պատրաստեն: Զեկուցողը պատասխանում է հարցերին ու հանկարծ մի բան է մտաբերում:

— Հա, մոռացա ասել, որ մենք գյուղխորհրդի աշխատանքները կանոնավորել ենք: Այ, լծենը հիմա լավ ա աշխատում. առաջ մի քիչ թույլ էր:

Էլի հարցնում են, թե ո՞նց անենք, որ գյուղերում անշափահասներին շամուսնացնեն:

— Դրա դեմ օրենքը տուգանք ա առնում և գրանցման չենք ենթարկում: Բայց դե էլի ապրում են ծածուկ, մինչև շափահաս դառնան (ոմանք ժպտում են): Դե դեպք ա եղել, որ քննել ենք, աղջկանը կամ տղին ասել ենք, թե սպասեք, ասում են՝ թե բանը բանից արդեն անց ա վացել, էլ ի՞նչ սպասենք (ծիծաղում են):

— Նա նրանով եմ իմանում, որ դպրոցը լավ է, որ հիմիկ գարունք ա, բայց էլ առաջվա պես երախոցը դպրոցից չեն հանում և ուղարկում տավարը կամ վարը,— ասում է մի գյուղացի: Նրան ի՞նչ, թե ըստ էության չեն խոսում: Միտք էր, եկավ, պիտի ասի, ու տեղից առաջարկում է ամեն ջանք թափել, որպեսզի դպրոց շունեցող գյուղացիներն է՝ երկու տարին դպրոց ունենան:

Մեկը քանաձե է առաջարկում՝ շրջգործկոմի գործունեությանը հաստատել:

— Կարճ ա գրած, է՛, դուք հետո մաքուրը կգրեք:

Ձեկուցում է Բոնակոթ գյուղի ներկայացուցիչը գյուղի խորհրդի աշխատանքների մասին:

— Ունեցել ա 10 նիստ, շոշափած ա 45 հարց. էս երկու ամսում հասարակության ժողով 5 անգամ ա եղել: Ունենք 2061 շունչ, արական էլ, փգական էլ: Բաքվում ունենք 381 բանվոր, գյուղում կա 560 հատ լծկան եղ, 1428 ոչխար, 33 ավանակ (ոմանք ծիծաղում են, մեկը տեղից ձայնում է՝ «մին էլ ասա»): Գյուղում կա Փօկ, 65 գութան: Գյուղում ունի դպրոց, որտեղ հաճախում են 157 (տեղից հարցնում են՝ «ի՞նչ», «աշակե՞րտ, ի՞նչ» ժպտալով պատասխանում է զեկուցողը): Հետո սեկցիաները, — կուլտուրական աշխատում է լավ: էս 2 ամսում գյուղում ծնվել է 17 երեխա, մեռել են 7 (մի պատգամավոր տեղից՝ «Մեր գյուղում էս տարի հլա մեռնող չի եղել»): Զորս ճանապարհ ենք շինել, 400 մարդ ա աշխատել: Կապերատիրն ունի 175 անդամ: Լիկկայանը առայժմս լավ ա:

20 Հարցեր են տալիս.

— Ի՞նչքան տուրք եք տվել:

— 80 տոկոս տվել ենք, 20-ը մնում ա:

— Դաշտային աշխատանքների պատճառով աշակերտները դպրոցից չեն հակաստ՞ում (երևի ուզում էր ասի պակասում):

— Զէ՛, չեն հակասում, — պատասխանում է:

— Մի դուռը բաց արեք, օդը փոխվի, — ասում է նախագահը:

Դուռը բացում են. ցածիկ սենյակը ավելի է լուսավորվում: Դուրսը զարնան արևոտ օր է, ու հեռվից կանաչին են տալիս արտերը:

— Կզեկուցի Անգեղակոթն իր արածի մասին:

— Կազմը բաղկացած է 38 հոգուց, ունեցել է 12 հատ նիստ, 7 հասարակական ժողով: Խորհուրդը 13 օրվա մեջ շինել ա մի մեծ ճանապարհ, աշխատել ա 1400 բանվոր: Որ կարելի ա ասել առաջ էդ ճանապարհով ուլախ չէր գնում, հի-

մա փոշոտ էլ կգնա: Մառատունկը բաղում տնկել ա 120 հատ, շինել ա 13 նստարան, պետք ա 25 հատ էլ շինի: Փօկն ունի 96 փութ ցորեն: Երեսուն տարի ա մեր հողը չի բաժանվել: էս տարի խորհուրդը որոշել ա գավառից բերել 7 հատ հողաբաժին, որ էս տարի հողի բողոքը միանգամից վերջանա:

Խրճիթ-ընթերցարանում պարապմունք լինում ա, գալիս են կուսակցական և գյուղացի ընկերներ: Գողություն չկա: ՄՈՊՐ-ի անդամ 35 հոգի, Պետապի հարկը գրում են: էլ էն-պես հարց չունիմ:

— Գյուղում կա՞ առողջապահական սեկցիա, — հարցնում է մեկը: 10

— Կա՞, — պատասխանում է:

— Ի՞նչ աշխատանք ա տանում:

— Դե պարզ ա ի՞նչ պիտի անի: Մրագիրը իրագործում ա: Հարցնում են, թե նախդինակոշները լիկկայան հաճախե՞լ են, թե ոչ, կոոպերատիվն ի՞նչպես է աշխատում և այլ բազմաթիվ հարցեր, որոնցով այսօր մեր գյուղն է զբաղված:

— Ավագ, էն կուլան մի դես տուր, — խնդրում է մեկը: Պաղ չրով լի կուլան ձեռքն ձեռք է անցնում:

Խոսք է տրվում Ախլաթյան գյուղի նախագահ Կոնսուլին: 20
Զարմացա, երբ այդ անունը լսեցի: Եվ ի՞նչ տեսակ ավել անուն չեն հնարում մեր գյուղերում:

Ցեխոտ պաշտոն ուսին, մտրակը ձեռքին մոտենում է Կոնսուլը սեղանին:

— Կոնսուլ, վիզդ ինչո՞ւ ես կապել:

— Զիբան ա, — խոսքոտ ձայնով պատասխանում է նա ու սկսում պատմել արած աշխատանքի մասին: Դարձյալ դպրոց, կամուրջ, ճանապարհ: Գյուղում բոլորն էլ կոոպերատիվի անդամ են: 500 արշին տախտակ են քաշել նոր դպրոցի համար, քար են կտրել: Բաքվի բանվորներն օգնում են, ուղարկել են տեխնիկներ, գիրք, փող, ապակի: Կոնսուլը հայտնում է, որ գյուղը տրոշել է ավելի սերտ կապվել քաղաքի բանվորների հետ: 30

Կոնսուլից հետո խոսում է մի ալևոր գյուղացի, որի գլխին գրած գինավորական հնացած գլխարկը չի սազում նրա պատ-

կառելի միրուքին: Առաջարկում է, որ խորհրդի անդամները գյուղացոց հասկացնեն, թե երեխաներին դպրոցից չի կարելի հանել:

— էսօր էթ' նա հինգ փութի կամ հինգ գառան համար նա իրեն երեխային կույր ա թողնում ուսումի կողմից, մի քանի տարի հետո նա հինգ հարյուր փութի վնաս ա քաշելուս Կոնստ:ը պպվել է գետնին, ծնոտը հենել է ձեռքին և աչքերը ճպճպացնելով նայում է մեկ սրան, մեկ նրան:

Հարցնում են, թե լիկկայանում ի՞նչ են սովորել:

10 — Ես վարժապետ չեմ, որ իմանամ: Լիկկայանը գնացողը գիր չգիտե, դե նա էնտեղ գրագիտություն պիտի սովորի, էլ ուրիշ ի՞նչ պիտի անի:

էլի խոսում են, պատմում արածի, պակաս-պռատի մասին: Համագումարը ասես մի նահապետական գերդաստան է, որ վաղվա աշխատանքն է քաժանում, թե ո՛վ է հանդ գնալու, ո՛վ հունձի, ո՛վ կալի:

Մի թուրք գյուղացի նախագահին է հարցնում թե՝

— Բըզըմ դարալարդա հա՛վախ օլաջայ բջիջլար:

20 «Մեր ձորերում ե՞րբ են բջիջներ լինելու». հեռու ձորերում դեռ թույլ են աշխատում, բայց այդ ձորերում էլ շուտով «բջիջլար օլաջայ»:

* * *

Արևը թեքվում է արդեն:

Պատուհանի ճեղքից շողերի մի խուրձ դիմացի պատին է ընկել, ասես շոյում է ընկ. Մյասնիկյանի պատկերը, որի շուրջ մեկը դաշտի ծաղիկներից փնջեր է շարել, խնամքով ու գորովով: Ասես ժպտում է մայր մտնող արևի շողերի միջից և ուրախ է, որ «մահվան կռիվ է հայտարարված հայ գյուղի տգիտության և աղքատության»...

ԲԻԶԱՆԱԳ

Սիսիանից Նախիջևան տանող ճանապարհն անցնում է Սալվարթուի լեռներով: Վեց ժամ անընդհատ պիտի բարձրանալ և ապա իջնել:

Ու վերև, գագաթից բացվում է մի հսկա տեսարան: Հեռվում կապույտ մշուշի մեջ երևում են Ղարադաղի ժայռերը, ավելի մոտ անտառոտ Ղափանը գանգուր մորթու պես փռվել է բլուրների վրա, իսկ արեմուտքում՝ Նախիջևանի հարթավայրը բերրի:

Հունիսին Սալվարթուի վրա դեռ ձյուն է լինում: Զուլալ 10 առունները քչքչում են կայտառ, ծաղիկները գույնզգույն, կանաչ ֆոնի վրա, ասես գորգեր են փռած:

Զմեռն է սոսկալի: Սիսիանի գյուղացին գիտե ինչ ասել է ձմռան բուքին Նախիջևանի սարն անցնել. քանի՜ հոգի են քթախեղդ եղել, ձի ու շարվաղար մնացել ձյունի հաստ շերտերի տակ մինչև գարուն, մինչև հալոցքը ձյունի:

Լուսաբացը հեռու է դեռ: Վայրէջքն է սկսվում: Նեղ կածանն անցնում է փոքրիկ մացառուտների միջով: Քանի իջնում ենք, այնքան մացառուտը խտանում է ու վերջում դառնում անտառ:

20

— Որ մեշին հասնենք, տաք կլինի,— ասում է շարվաղար Արոն, որն իր գլխի մազի համրանքի շափ գնացել-եկել է այդ ճանապարհով ու գիտե ամեն քար ու քով:

Ցուրտ քամի է փչում, բայց ինչքան ներքև ենք իջնում, այնքան օդն ավելի տաքանում է: Արոն փորձված է, ձիու կողքից է քայլում: Այդպես ավելի լավ է պաշտպանվել ցրտից:

343

Մեզ հանդիպում է մի մեծ քարվան: Արմենտորգի ապ-
րանքն են փոխադրում: Հարցնում են, թե սարում հո ցուրտ
չի: Արոն գիտե բոլորին, ճանաչում է, ով որ գյուղից է:

Իջնում ենք նեղ վաժանով: Մեկը ներքևից բարկացած
կանչում է ձիուն, հայհոյում: Հավասարվում ենք: Մանր բե-
ռան տակ ձին շոքել է, չի կարողանում վեր կենալ:

— Թամահդ մի քիչ պակաս արա, էլի՛, բա էդ ձին էդքա-
նը կտանի՞, որ բեռնել ես,— կանչում է Արոն և մոտենում:
Օգնում ենք: Բեռը չորից բարձում է ու ճանապարհը շա-

10 բունակում:

— Էհ, սրանք շարվադար ե՞ն: Հե՛յ գիտի ժամանակ: Էն-
պես աղաթ կար առաջ, որ եթե շարվադարը ճանապարհի՞ն
իր ընկերոջ թողներ, էլ նրա հետ ոչ ոք ճանապարհ չէր գնա:
Թողել են բեռը վեր ընկած, իրենք գնացել,— տրտնջում է
Արոն:

— Հասանք հա: Հրեն Բիշանագի ծուխն երևաց:

Ձորից ծուխ էր բարձրանում:

Բիշանագում առաջ մալական էր ապրում: Գյուղը կոչ-
վում էր Կարմալինովկա: Պատերազմի տարիներում մալա-
20 կանները քոչել են ուրիշ գավառներ, որը՝ Շամախի, որը՝ Դի-
լիջան, որն էլ Ռուսաստան: Գյուղում այժմ թուրքեր են բնակ-
վում:

Բիշանագը Նախիջևանի սահմաններումն է: Կտրված լի-
նեղով կենտրոնից և ընկած հեռու ձորում, Բիշանագն առաջ էլ
իր ուրույն կյանքով էր ապրում: Այժմ էլ շարունակվում է
այդ դրովթյունը:

Բիշանագում ոչ մի կազմակերպություն չկա. չկա կոոպե-
րատիվ, դպրոց: Գյուղում կուսակցական մարդ չկա: Առան-
30 ձին գյուղխորհուրդ չուեն: Նայում են Շահբուզ Պյուղին, որ
20 վերստի վրա է: Հողաշինարարական աշխատանք ամենե-
վին չի տարված:

Գյուղում զանազան վեճեր լինելու դեպքում այս կամ
այն ախսախկալն է վճիռ տալիս, համաձայն աղաթի ու հին
սովորության:

— Սեյիդ ամու մոտ մի լավ շայ խմենք,— ասում է
Արոն:

Ձիերից իջնում ենք: Սեյիդ ամին բարևում է մեզ մի առանձին ախորժով և պես-պես շարժ ու ձևով ներս կանչում:

Նրա խրճիթը մալականի մի հին տուն է: Նոր կենվորը փոխել է ըստ ճաշակի: Տան անկյունում դեռ մնացել է ուսական վառարանի մի մասը, որի վրա դարսած է աթար:

Թոնիրը թեժացրել են: Մութն ու ալավը իրար են խառնըվել: Սեյիդ ամու ամբողջ ընտանիքը բուրբուլ է թոնրի շուրջ: Ետ են քաշվում, մեզ էլ տեղ տալիս:

— Սարից եք եկել, մրսած կլինեք, — ասում է Սեյիդ 10 ամին:

Թոնրի վրա մի խաշափառ երկաթ ձգված, վրան ապուրով լի մի կաթսա: Սեյիդ ամու պառավ կինը, շորացած ձեռքով՝ խառնում է ապուրը: Աչքիս այնպես է երևում, կարծես մխից սևացած շերեփն էլ կնոջ ձեռքի շարունակությունն է, և կինը ապուրը ձեռքով է խառնում:

Թոնրի շուրջը շարվել են երեք կիսամերկ մանուկներ՝ անլվա, ճպուռտ աչքերով: Նրանցից ամենափոքրը դժգոհ մոմոում է քթի տակ. հաց է ուզում:

— Նղբորս երեխաներն են, ես եմ պահում, — ասում է 20 Սեյիդը:

Աթոն արդեն ձիերը տեղավորել է:

— Սեյիդ, մի լավ շայ գցի մեզ համար:

— Գլխիս վրա: — Ու ձայն տվավ:

Անկյունից, ասես թաքստոցից, դուրս եկավ մի մանկահասակ աղջիկ, սամավարն առավ ու դուրս գնաց:

— Նորապսակ է Սեյիդը. էս երեխան նրա թաղա կնիկըն է, — կամացուկ ասաց Աթոն: — Հինգ կնիկ է առել, չեն գիմացել, մեռել են, հիմա էլ էս երեխին է բերել:

Ներս մտավ մի երթնասարդ, որ անդամալույծի էր նման, ոտքերը զոռով էր քարշ տալիս ու խոսելիս էլ բերանը ծովառտում: 30

— Սեյիդի տղան էլ էս է. հոր մեռնելուց հետո նա պիտի նրա տեղն անցնի: Էդպես է օրենքը, — բացատրում էր Աթոն:

Ապուրն արդեն եփվեց: Պառավ կինը հողե ամանների

մեջ լեցրեց ապուրից, տվա՛վ երեխաներին, մի կտոր էլ գարու բոբոն: Փոքրիկը, որ մոմաւում էր քթի տակ, ի՜նչ ախորժով էր ուտում տաք ապուրն ու գարու բոբոնը, ծպացնում շրթունքով ու գդալից ծլծլացնում կիսաբաց կրծքին, մերկ ոտքերին:

— Է՛հ ո՞նց ես, Սեյիդ ամի, — հարցնում է Աբոն:

Սեյիդն աստծուն փառք է տալիս, գոհ է ապրուստից: Մի բանից էր դժգոհում. որ ուժը պակասում է, ծերությունը հաղթել էր:

10 Խոսում էր դանդաղ, ծոր տալով, կարծես աղոթք էր անում: Ժողովուրդն իրեն լավ է նայում, գյուղի գործերից շատերն իր ձեռքով են անցնում:

Մանկամարդ կի՛նը սամավարը բերեց, բաժակները շարեց և էլի քաշվեց անկյուն:

Թեյ եմ առաջարկում Սեյիդին: Իրենք շաքար չունեն, շատ վաղուց է, ինչ բերանը շաքար չի դրել: Հրաժարվում է:

— Դուք անուշ արեք:

Աբոն ինձ կամացուկ ասում է, որ Սեյիդը շատ մոլեռանդ է, «հարամ» մարդու շաքար կամ հաց չի գործածի:

20 Նոոից առաջարկեցի: Ծա էլ, Ընէնրս էլ, Աբոն էլ, կարծես խոսք մեկ էինք արել, որ Սեյիդին չայ տանք:

Վերջում համաձայնվեց, առավ իմ բաժակը, տվա՛վ կնոջը և կարգադրեց, որ... 14 անգամ լվա: Հետո խմեց:

Չոքել էր գետնին ուղտի պես, բաժակը բռնել էր ձեռքին, ոնց որ քահանան սկիհն է բռնում, մի կում էր անում, տնքում, լեզվով շաքարը բերանում խաղացնում ու մեկ-մեկ էլ ազատ ձեռքով միրուքը սղալում:

30 Բաժակը լվալուց հետո «հարամն» այնպես էր հալալվել, որ Սեյիդը թեյից ետ կենալու միտք չունեի: Բաժակներն իրար հտևից դատարկում էր, առանց տեղից շարժվելու: Ասես մտքում դրել էր սամավարը դատարկել:

— Էն ո՞նց ես ասում, Սեյիդ, թե աստված հեռու պահի մին... Էն տնց է, մի ասա, Սեյիդ ամի, — դիմեց Աբոն նրան ու ծածուկ էլ մեզ աչքով արա՛վ:

Եվ առանձին պատկառանքով ու վեհուխյամբ (երեւի այդպիսի դեմք ունեւ Մովսեսը Սինայի պատգամները բերելու

ժամանակ) Սեյիդ ամին միրուքը սղալելով ու փոքրիկ, փոքրեկամ աչքերը կկոցելով, ասաց.

— Ալլահը թող մարդուն հեռու պահի նախ բեկի բանտարկությունից, հետո կնոջ խարդավանքից և վերջում էլ...

Նա արաբերեն էր ասում: Այդ երրորդ պատգամը վերաբերում էր Սեյիդի «հանդերձյալ» կյանքին: «Ըստ օրինաց» նրան բարձր տեղ թաղել, որ նրա հոգին ավելի մոտ լինի երկնքին:

Հետո նամազն էր, ավելի շուտ նամազի դասը: Որդին բերանը ծռմռելով կրկնում էր հոր ասած խոսքերը արագ, 10 կատարում էր այն, ինչ հայրն էր անում:

Մենք լռել էինք: Տնեցիք անշարժ նստել էին: Միայն փոքրիկն էր, որ ապուրը կերել էր և փորը կուշտ՝ քորում էր ետևի փափուկ մսերն ու նայում աղոթողներին:

Նամազը վերջացավ: Աբուն ձիերը հանեց գոմից. բազում՝ դիմացի սենյակից լսեցինք կուփիչի հավասար զարկերի ձայն:

Սենյակի ներսում, գերանների վրա կարպետի հենք էր ամրացված, որի դիմաց նստել էր մի աղջիկ: Նա նուրբ ու բարակ մատներով գույնզգույն թելեր էր հագցնում հինածին և 20 կարպետ գործում:

Մեզ որ տեսավ, գլուխը կախեց, գլխի շալն ավելի քաշեց, որ երեսը շտեմենք: Լղարիկ, բարակիրան մի աղջիկ է:

— Սեյիդի աղջիկն է, մայրը հերու մեռավ,— ականջիս փսփսաց Աբուն:

Աղջիկն իր օժիտն էր գործում: Սեյիդն ասաց, որ շուտով քյարինը կտրելու է:

— Տեսնես ինչ քավթառ մարմին պիտի գրկի այս փոքրիկին, ո՞ր ժերունու շորացած շրթունքները պիտի համբուրեն սրան,— զայրացած ասաց ընկերս ու դուրս եկավ: 30

Ես էլ դուրս եկա սենյակից: Դռան մոտ ետ նայեցի, աղջիկն էլ նայեց: Ու աքնպե՛ս ծով խեղճություն, անտերունչ գառան վիշտ կար նրա աչքերում:

Հանկարծ լեզու առնե՞ր կարպետը գունավոր ու պատմեր, թե ինչ մտքեր է հյուսել աղջիկը հենքին, ինչպես ծանր հառաչել է կուփիչի զրնգան ձայնի հետ ու ինչպես նրա բարակ,

դեղին մատները ամեն մի թելի հետ մի ծանր միտք են կապել կարպետին:

• • •

Մեր ճանապարհը շարունակեցինք Ղզլ-Քողազի ձորով, որի երկու կողմում տե՛ս ապառաժներ և ահռելի քարակույտեր են: Ծանապարհի հետ, ձորով, կեռ ու մեռ հոսում է մի փոքրիկ վտակ, որ հետո կորչում է նախիջևանի տափարակում:

10 — Է՛, է՛ն քաղաքի լուսավորությունը երբ է հասնելու է՛ս մեր ձորերին,— լուությունը խախտելով ասաց շարվաղար Արոն: Ու վրա բերեց.— էս մեկը լավ աղաթ չի: Ախր ի՞նչ կյանք պիտի քաշի է՛ն փոքր երեխան:

Ետ նայեցի Բիշանագին:

Տան կտուրի վրա պահապան արագիլի պես կանգնել էր Սեյիդ ամին, ձեռքերը կողքին. հեռվից ուսերեն «Ֆ» տառի էր նման:

Մի քիչ էլ ու ճանապարհը ծովեց, Բիշանագն է՛ջ չէր երեւում:

20 Ծանապարհն ասես վերջ չպիտի ունենար: Այ ու ձախ ժայռեր, որոնց վրա, ոնց որ քյոսա մարդու բեղ, բուսել էին հատ ու կտոր թփեր, գորշ; մոխրագույն:

Վայրի բաղերի մի երամ կռնչյունով անախորժ՝ սլացավ գետն ի վեր:

— Սրանց տեղ որ այրուպլան գա, է՛ն ժամանակ ամեն ինչ լավ կլինի, — ասաց Արոն:

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Գ)

Ուլու շայի ձախ ափին ընկած է Թազա գյուղը, որ հար-
յուր տարվա անցյալ ունի: Խոյեցի են, լեզուն չի զանազանվում
իզդիրցու լեզվից: Տեղացիք նրանց «կլլան» են ասում:

Սիսիանում մի քանի «կլլան» գյուղեր կան, որոնք մինչև
այժմ էլ հարազատորեն պահել են իրանց բերած տարազն ու
աղաթը:

Գյուղը ցավեր շատ ունի, բայց Թազա գյուղի հոգսը եղա-
վի է:

— Մի տեղ լինե՞ր, քոչեինք,— ասում են գյուղացիք մաս- 10
նավոր զրույցի ժամանակ, հասարակական ժողովում, ամեն
պատեհ առթիվ:

— Մեր գեղի տեղը ժած է գալիս, տես, էս տները փլվել
են: Մարդ է մնում փլվածի տակ, ապրանք է փշանում:

Գյուղատեղն անհարմար է: Վերի սարում մի փոքր լճակ
կա, որից աղբյուրներ են սկսվում, անցնում գեղի տակով ու
քերում հողի ստորին փափուկ շերտը: Ու հանկարծ տնատեղը
նստում է, պատերը ճաքճաքում են: Կամ մի ուրիշ տեղ գե-
տինը բարձրանում է, հարևան տներն իրարից հեռացնում:

Տան պատերի վրա կարելի է տեսնել մեծ ճեղքվածքներ: 20
Գյուղի վերին թաղը քոչել է մի քիչ ներքև, շնայած որ այդ
տեղն էլ ենթակա է «ժածքի»:

Դպրոցի երկու պատն էլ ծովել են ու ճեղքվել:

— Այս տարի պարապել ենք միշտ էլ վտանգի տակ,—
ասում է ուսուցիչը:

Մի ուրիշ ցավ էլ ունեն: Գյուղի կողքին էլ ընկած է մի

ձորակ, որի բերանը հենց գյուղի գլխին է վերջանում: Գարնան հեղեղի ժամանակ սելավը երգիկից է ներս թափվում:

— Հերու գարնան մի տուն ջրով լցվել էր: Խմորի տաշոր շոգենավի պես լողում էր: Մի երեխա էլ ջրախեղդ եղավ, չկարողացանք ազատել, — պատմում է մի գյուղացի ու նորից կրկնում.

— Մի տեղ լինե՛ր, քոչեինք:

Ուրիշ ցավ էլ ունեն: Գաղթելուց հետո, մինչև այժմ, 90 տարվա ընթացքում գյուղը չի աճում:

10 Այժմ էլ այնքան շունչ կա, որքան գաղթելուց հետո: Գյուղի ծննդյան մատյանում մեծ տոկոս է կազմում մանուկների մահացումը:

Շատ հաճախ լինում են վիժումներ կամ ծնվում են մեռած: Գյուղացիք այդ վնասներում են ջրին, որ բխում է ծծմբի հանքերից և անդուրեկան համ ունի:

Թագա գյուղը վատառողջ է:

Դեղնած, կանուխ թառամած դեմքեր, վաղահաս ծերացած կանայք և մանուկներ՝ վտիտ, ռախիտից տառապող, կեղտի մեջ: Փողոցներում աղբ ու ցեխաջուր, տներն անկարգ, իրար վրա կուտակված, հողաշեն խրճիթներում միշտ էլ կիսախավար, խոնավության ու բորբոսի հոտ:

Հասկանում ես, թե ինչո՞ւ են ասում.

— Մի տե՛ղ լինեք, քոչեինք:

• • •

Ալեյուն Սիսիանի հետամնաց գյուղերից մեկն է: Եվ իզուր չէ, որ «Մաճկախ» խմբագրությունն ընկ. Մյասնիկյանի նվիրած տասը թերթից մի օրինակը Ալեյու գյուղին է ուղարկում:

30 Կեղտոտ է գյուղը, փողոցները ծուռ ու մուռ, տներն անհամաչափ, մեկի կտուրը փողոցին հավասար, մյուսինը՝ բարդու բարձրության:

Արևի տակ աղբակույտներն են նեխվում, ու փողոցում, շվաք անկյունում ծուլորեն մեկնվել է որոշ տարիք անցրած մասը, գյուղի ալեորը, որ էլ հանդ չի գնում, հորանջում է,

ծոր տալով՝ «Հե՛յ գիդի ջահելություն» ասում ու պատմում մովրովի օրերից:

Մեկը կաշի է քերում ապակու փշրանքով, մեկելը թաց ցողոմնից կթոցներ է գործում, մի ուրիշը՝ թագբեհ է քաշում, թոնթորում ինքն իրեն և դժգոհ՝ աներես ճանճերին քշում:

Միայն անցյալ տարի են դպրոց շինել, բայց շատ անհաջող, շենքի տակը խոնավ է, դիրքն անհարմար, պատուհանները նեղլիկ:

— Ձմռան օրերին մենք ցերեկով ճրագ ենք վառում կամ դռները բաց թողնում, որ լույս լինի.— գանգատվում էր ուսուցիչը: 10

Մախս են արել, հեռու տեղից քար ու գերան բերել, գեղովի աշխատանք թափել ու ղեկավար չլինելու պատճառով, այդպիսի շենք կառուցել:

Դպրոցից զատ կուլտուրական ուրիշ օջախ չկա գյուղում: Խրճիթ-ընթերցարանն ուսուցչի բնակարանն է:

Պետապի մի երկու պլակատ, մի աերոպլանի նկար, որը գլխավայր են փակցրել պատին: Մի քանի փոշեպատ գրքույկներ, «Բամբակի շուր», «Քաղվածքներ և որոշումներ», «Աշխատանքի պաշտպանությունը քաղաքում» և էլ ուրիշ ոչինչ: Ահա Խրճիթ-ընթերցարանի գրականությունը: 20

Լրագիր կանոնավոր չեն ստանում: Մինչև հասնում է Ալեյու, սրա-նրա ձեռքին անհայտանում է կամ Թվ գիտե, փոստի ո՛ր գրասենյակում ամիսներով ընկնում: Մաջիս ամսվա ընթացքում «Խ. Հ.» ստացել է միայն հինգ օրինակ:

Գրագետ քիչ կա, մատների վրա վարելի է հաշվել: Մի համախոսական գրելու դեպքում մի քանի հոգի «վասն անգրագիտության» ստորագրում են ամբողջ գյուղի տեղակ:

Երիտասարդ սերունդը մի քիչ ուշադիր է, ավելի եռանդուն, բայց անգրագիտության վերացման աշխատանքը հարկավոր եռանդով չէ տարված: 30

Դպրոցական տարիք ունեցող երեխաների մի երրորդն է հաճախում դպրոց: Մի քանի աղջիկ են սովորում, այն էլ առաջին խմբակում:

Գրաճանաչ լինելուց հետո ծնողները նրանց հանում են դպրոցից՝ մարդու տալիս:

Փոքրահասակների ամուսնությունն «անշեղ» է կատարվում:

— Դե հլա սովորութ ա, էլի, վերջապես չի լինում ժըխտեի,— ժպտալով ասում էր խորհրդի նախագահը:

Հենց այդ նույն օրը մի դեպք էր եղել: Տասներկու տարեկան մի աղջիկ են առնում: Նախագահն արգելում է և տուգանք նշանակում: Գյուղացին տուգանքը տալիս է, բայց էլի աղջիկն առնում իր տղին:

— Ահա քո շտրափը, էլ հո չես կարա մի խոսք ասի,— ասում է, գլուխն փշում է «տարանինան»:

Կոոպերատիվ չկա: Կենտրոնից հեռու է, ապրանք դժվար են ստանում, կոոպերատիվի գաղափարը դեռ հանրացած չէ, նախաձեռնող էլ չի եղել:

Չարլիներն են, որ խմբերով պարբերաբար գալիս են Նախիջևանից ու ապրանք բերում: Ինչ խոսք, որ քերթում են, մի տուփ լուցկին 2 գրվանքա ցորենով են տալիս: Հավաքում են յուղ, պանիր, ոչխար ու նորից վերադառնում Նախիջևան:

Չմուսն երկար գիշերներին ուսուցիչը մի խումբ աշակերտների հետ հրատարակել է պատի լրագիր:

Գարնան սկզբին աշակերտների մեծ մասը դպրոց չի հաճախել դաշտում աշխատելու համար: Թերթն էլ փակվել է մինչև աշուն:

Մեկը մի ոտանավոր է գրել, որ վերջանում է հետևյալ տողերով:

«Ամուր հիմքերով տարածենք լենինիզմ, հիմնովին տապալենք խավար կրոնիզմ»: № 2-ում խոշոր տառերով մի կոչ է գրված, որտեղ ասված է այսպես.

«Ընկեր պյուղացիներ, ստիպե՛ք, որ ձեր երեխաները տանը դաստիարակվեն մարքսիզմի հոգով»:

Ու մի քիչ հետո՝

«Մեր դպրոցի աշակերտությունը գտել է, որ մարզանքը մարդկության կյանքում ամենաառաջին տեղն է բռնում»:

Մի կիսատ պոեմ — ձոն կա, ուր հեղինակն ամպագողգող լեզվով Ալեյուի պսպղուն աստղերին հրամայում է չքանալ անհետ, որովհետև «ավելի փայլուն են մտքերը Իլլիչի»:

Շատ զգացված շարադրել է մի աշակերտ իր մտքերը Լե-
նինի մահվան տարեդարձի առթիվ:

«Համաշխարհային պրոլետարիատի հանճարեղ արժիվը,
թուով մեզանից: Խելքի, կամքի, գործի ծովը շորացավ»:

Մի ուրիշ համարում խմբագրութունը դիմում է Ասատու-
րին և ասում՝

— Ասատու՛ր, թող զուռնեղ և հետևիր կոմունիզմին...

* * *

Այս տարվա երաշտը տեղ-տեղ խանձել է արտերը: Բերքը
հերվա չափ չի լինելու: Գյուղացին մտահոգ է, և համայնքի
ժողովին Զեմբրոլենի մասին էլ որ խոսեն, էլի նա իր կորեկի 10
մասին է ասելու:

Նրա հանդն ու տավարն է այն առանցքը, որի շուրջը
պտուլտ է գալիս գյուղացու դանդաղաշարժ միտքը:

Գյուղը դեռ մութ է: Այելուն էլ մութ գյուղերից է, շնայած
որ «Նոր պայթում» լրագիր ունի ու մի տարեկան ուսումնա-
րան:

Եթե կայուն ժողով է, գեղամիջում մեկ-մեկ հավաքվում
են, ու եկողն անպատճառ պիտի մոտենա քեզ, ձեռքդ սեղմի,
հալո հարցնի, թեկուզ առաջին անշամ է տեսնում:

Ամռան զով գիշեր է: Լուսնյակի շողքն անձև ստվերներ է 20
կախել, աթարի դեզերը ձիգ ու սրածայր են երևում: Նստոտել
են գետնին գերանի ու քարի վրա:

Լսում են ու հետո բացվում են, մտքի կծիկը ետ տալիս:

Ինչքան խայտաբղետ, կարծիքները, հոգսերը զանազան:
Քաղաքի երես տեսածն ու ջահելը ավելի շուտ է հասկանում:

Մի ուրիշը, որ օրն ի բուն վար ու ցանքսի հետ է, որի
միտքը խոպան է, հերվա հարոս արտի պես, տեղով մի աղաթ,
քարացած սովորույթ, նորին դեմ է, քաղաքին կասկածով է նա-
յում:

— Մեզ ագրամոն հարկավոր չի:

Գյուղատնտես չի ուզում: Դեռ ավելին. կասկածում է, որ
«ագրամոնը» կարող է իրան օգուտ տալ:

— Թե որ ագրանովը մեզ նման գեղացի ա, ի՞նչ պիտի
ասի. նրա ասածը ես շուտուց գիտեմ, թե որ նրա իմացածը

30

353

սովորովի ա, իսկի զատ չի կարա տալ, ուզում ա տեղով մի կրակ էլ դառնա:

Համոզում եմ: Խամ արջառի պես լուծին չի մոտիկանում, կանգնած տեղից մի քայլ առաջանալ չի ուզում:

Այս տարի երաշտ է եղել: Ու խուլ գյուղերում գյուղացիք էլի «ճուլի» են ման ածել, մատաղ հավաքել, խաչերին ոչխար մատաղ արել: Մատաղը կերիլ են, ու մի կաթ անձրև էլ չի կաթել: Վաղուց մոռացված մի սովորույթ այս տարի երաշտի հետ հարուստն է առել: Մի հեթանոս սովորույթ, ով գիտե, ո՞ր դարից մնացած:

Հավաքվում են մի խումբ կանայք, տղամարդու շորեր հագնում, եզան տեղ լծվում գութանին մի քանի զուլգ, մի պառավ նան էլ մաճն է բռնում:

Գետն են «վարում»։ գետի ափի ավազուտը կամ աղբյուրի մոտ: Վարում են, անեծքներ կարդում, «չարը խափանում»: Ու եթե գիշերով հանկարծ մի քիչ անձրևեց, գեղը մաճկալ նանին սրբոց կարգն է դասում:

* * *

Մազրան հեռվից գեղեցիկ է երևում: Կարմիր կավից ցեխապատ խրճիթները կանաչ մարգերի վրա մի առանձին գրավչություն ունեն:

Մազրան Նախիջևանի սարերի ստորոտին է, մի բարձր բլուրի գագաթին թառած:

Էլի նույն արևկող մարդիկ, գեղամիջում գրույց անող ալեվորներ:

— Հա՛, տերտեր, էն ո՞ր սուաջնորդն էր որ...

Ու տերտերը պատասխանում է, Բե էն ո՞ր սուաջնորդն էր, որ մի սինի փլավը միանգամից էր ուտում:

Մազրան հնուց դպրոց ունի: Նրպու ուսուցիչ հերթով պարապում են շատ անգամ մինչև երեկո, բայց էլի չեն հասցնում:

Կոոպերատիվն ապրանք չունի: 21 թ. ծծմբոտ լուցկիների մի կիտուկ, մի քանի կտոր սապոն, թեյի պնակներ, ձիու պայտ ու մի քիչ էլ տեղական ծխախոտ:

— Լուցկիները գյուղացիք ձրի էլ չեն առնում, դե լավն

էլ չունենք,— ասում էր կոռպերատիվի գործակատարը, որը խանութի հովում կարդում էր Շիրվանզադեի ժողովածուն:

Նախագահը շաբաթօրյակ է կազմել դպրոցի փլած պատը շինելու: Տունը մի ֆահլա պիտի տա: Հավաքում է ցուցակի համաձայն, աշխատանքը բաժանում ու ճամփու դնում: Հարցնում են գյուղի դրության, խորհրդի աշխատանքների մասին:

— Դե գեղ ա, էլի, կառավարում ենք,— ուսերը շարժելով ասաց նա ու մի քիչ հետո ավելացրեց,— չէ, հիմա էնքան էլ հակայություն չկա:

ՍԱՐԱԼՈՒ

Գյաղբելը Զանգեզուրի բարձր սարերից մեկն է։ Ամռան շոգին, երբ ներքև՝ ձորում արևն անխիղճ խանձում է, ու արտերը դեղնին են տալիս. Գյաղբելի գագաթին ու լանջերին տեղ-տեղ դեռ ձյուն կա, ու կանաչ մարգերում՝ դույնղգույն ծաղիկների գորգեր։

Սարի լանջին, մի քիչ փոս ընկած տեղերում, օրաներ են, արանից սար բարձրացած բույվորների վրանները՝ խմբերով կամ հատ-հատ, սառնորակ աղբյուրի մոտ, կանաչի վրա։

10 Սարալուի յուրդերն են։

— Գյաղբելին ղուրբան, մենք հո առանց նրան կկոտորվենք,— ասում էր մի շորան ու պատմում, թե «ղաշնակյար»-ը երբ փակել էր ճանապարհները ու էլ սար չէին բարձրանում, ամռան շոգին ժողովուրդը կոտորվում էր, ոչխարը սատկոտում։ Օձն ու կարիճը մի կողմից, արանի մոծակը մյուս կողմից հանգիստ չէին տալիս։

Սարալուն— քրդեր են, մի ամբողջ համայնք, նահապետական վարք ու բարքով, «պատվավոր» խաշնարած։ Մի քանի գյուղեր են՝ Քյուրդաստանի հարավային մասից։ Գարունը բացվելու հետ քոչի ծայրը բացվում է։ Չորս օր ու գիշեր գալիս են անվերջ ու Գյաղբելին հասնում, սառնորակ աղբյուրներից մի կուշտ խմում։

Առաջին օրերը ջերմն անպակաս է լինում։ Կլիմայի զգալի փոփոխումը իրենն անում է։ Բայց հետո վարժվում են սարի օդին։

* * *

Մի ուրույն կյանք կա յուրդերում, դարերով ստեղծված վարք ու բարք, որ ասես մազաչափ անգամ չի փոխվել։

Ահա շորանը, թաղիքի յափուռնչին ուսերին, մի ահագին, գլուխը երկաթապատ մահակ ձեռքին, կանգնել է երկու մեծ քարերի միջև և ոշխարն է համարում:

Ուզում եմ մոտենալ, արգելում են: Չորանը թույլ չի տալիս, որ ուրիշ մի օքմին «աղայի» ոշխարներին մոտենա:

— Եթե դագանակով շտա, շներին կարող է «քրս» տալ,— ասում են:

Ոշխարը սուրուններով է, գալիս են և մեկ-մեկ անցնում երկու քարի արանքով, իսկ շորանը մահակի ծայրով անցնող ոշխարների մեջքին է խփում և ինչ-որ մի բան ասում:

10

— Չի համրում, նա մինչև հարյուրը դժվար թե կարողանա ուղիղ հաշվել,— ասում են ինձ:

Նշաններով է համարում: Ամեն մի ոշխար մի նշան ունի՝ մեկի դմակը կախ է, մյուսի ականջն է կտրած, երրորդի՝ գլխին սպիտակ նշան կա և այլն: Ու ամբողջ հոտը նա այդ նշաններով ստուգում է և իմանում, թե ճակատը դամդած ոշխարը չկա:

Համրանքի մի հին ձև է, գուցե ավելի հին, քան փայտի վրա խաչեր քաշելը: Եվ ինչ հիշողություն ու վարժություն է պետք, որ հինգ հարյուր ոշխարի միջից մեկը պակասելու դեպքում իմանա:

20

Չորան կա, որ տարիներով գյուղի երես չի տեսնում:

Ամառը սարերում, ձմեռը հարավի տաք հովիտներում: Ինձ մի հովիվ ցույց տվին,— ածղահա մի տղամարդ,— որ քսան տարուց ավել է տաք կերակուր չէր կերել:

Նրանք միս եփելու մի առանձին ձև ունեն: Ոշխարը մորթում են, մաշկում, միսն ու դմակը խանչալով մանրացնում, լցնում նույն մորթու մեջ և թաղում հողի տակ: Հողով ծածկիլուց հետո վրան կրակ են անում, աթար դարսում և իրենք հեռանում:

30

Երկու օրից հետո վերադառնում են և հողի տակ թաղած մորթին հանում, եփած միսն ուտում:

Անշափ հավատարիմ են: Իրենց հոտն ապահով պահելու համար ամեն ինչ կանեն:

«Աղան» էլ օգտագործում է նրանց: Ամբողջ տարին շո-

բանը ոչխարի հետ է լինում՝ անձրևի, կարկուտի տակ թրջվում, այրվում և դրա փոխարեն տարվա վերջում ստանում մի երկու ոչխար:

* * *

Վրաններն ենք վերադառնում: Իրար ձեն են տալիս, թե քաղաքից մարդ է եկել: Ու գալիս են սարի գագաթից, ձորերից, լանջերից, մոթալ փափախներով, թխադեմ, բարձրախոս և խանչալից անբաժան սարալուսեցիք:

Մեկը հողի պակասությունից է գանգատվում, մյուսը թե՛ ոչխարը սատկոտում է, երրորդը տուրքերի մասին է հարցնում:

10 Վեճեր միշտ էլ լինում են. երբեմն բանը հասնում է դա-գանակի կամ խանչալի: Եվ ախսախկալն է, որ դատ է անում, մի կողմին համոզում, երկրորդ կողմին հանդիմանում, մի կերպ հաշտեցնում:

Չեն ուզում, որ բանը հասնի դատարանին: Այդ նախ՝ ծախսի հետ է կապված, հետո՝ հնամյա աղաթը ոտնակոխ անել է նշանակում:

— Զանրմ, հիմա լավ է, ամեն բան հեշտացել է,— ասում է հինայած մորուքով մի ծերունի, որի հանդեպ մյուսները մի խորին պատկառանք են տածում:

20 Ու սկսվում է «շուրա հուքումաթի» գովասանքը: Իհարկե, այժմ լավ է, բայց հնից մնացած շողոքորթ ձևերը ոսկրացել են: Բեկն ու պրիստավը նրանց սովորեցրել են մանվածապատ դարձվածքներ, երկմիտ խոսքեր, ակնարկներ, զգույշ և առատ գովասանք, շարքաթած անուշ խոսքերով:

Եվ այդ ալևորը պատմում է հին մի դեպք, թե ինչպես հարևանը կացնով տալիս է ու նրա գոմեշի պուշը կտրում:

Երկու տարի գործը դատարանում քաշքշում են, գնում է գալիս, մի գոմշի գին էլ կաշառք տալիս:

Վերջը դատ են անում:

30 — է, «փադիշահի» օրենք, դատավորը ռուս, ես էլ մի անլեզու հայվան: Մի Ալիշ բեյ կար, մեր Սարալուի բեկերից: Էն էլ դիլբանջ էր (թարգման): Դատավորը խոսեց, ասեց, Ալիշ բեյի վրա «չորտ-չորտ» արեց ու վեր կացավ գնաց:

Հիմա Ալիշ բեյը ոնց է կարմրել:

Հարցնում եմ նրան, թե բանն ինչու՞մն է: Ալիշ բեյը թե՛

— Էս անտեր միլլաթը ոչ գոմեշ ունի, ոչ կացին: Ծառուներեն ո՞նց ասեմ, թե գոմեշի պողը կացնով կտրեց: Հերստոեց, գնաց... Հապա, էսպես բաներ:

Ու դանդաղ շոյում է իր հինայած փառահեղ միրուքը, իսկ մյուսները ծիծաղում են:

* * *

Մալապատիկ նստոտել ենք վրանի տակ:

Մի երիտասարդ կին, մանուկը մեջքին կապած, ներս ու դուրս է անում, օջախն է վառում: Սկեսուրը հիվանդ պառկած է վրանի մի անկյունում:

Ներս է մտնում մի պառավ, ձեռքին հողե գավաթ, կանաչավուն հեղուկով լեցված: Պառավը հեքիմն է ամբողջ յուր-դերի: Մի բան լինելու դեպքում նրան են կանչում: Ամեն ցավի դեղ ունի. խոտ է քաղում, եփում, ջուրը հիվանդին խմեցնում կամ ինչ-որ մածուցիկ նյութ շինում և փետուրով քսում վերքի վրա:

Հիվանդը, որ տաքության մեջ էր, վեր ելավ, նստեց անկողնու մեջ, նայեց գավաթին ու զզվանքով ասաց.

— Անա, զահրումար է...

Բայց խմեց, խմեց մինչև վերջին կաթիլը, հետո զզվանքից գլուխը թափահարեց, ընկավ կեղտոտ բարձի վրա: Քիչ հետո՝ գունատվեց, քաթան դարձավ, աչքերը գլուխն ընկան, մարելու պես եղավ:

Իսկ հեքիմ պառավը պազել էր հիվանդի սնարի մոտ, անթարթ նայում էր հիվանդի դեմքին, ասես այնտեղ կարդում էր գաղտնի մի թալիսման, որոնց իմաստը արևելքի հեքիմներին է հայտնի:

Իսկ հարսը օջախի մոտ հաց թխելու պատրաստություն էր տեսնում: Երեկ այդպես էր հաց թխում և մարդը հնում, երբ առաջին անգամ կրակին վարժվեց: Եվ ոչ մի գործիք, ոչ մի թոնիր: Մի փայտյա տաշտակի մեջ խմոր էր արել, որից գունդեր էր պոկում, ձեռքերի մեջ տափակեցնում և զցում մոխրի վրա կամ օջախի քարից փակցնում: Ծիշտ այդպես մեր գյուղերում ջրաղացպանն է բաղարջ թխում: Հետո մոխրա-

թաթախ բլիթները դարսեց իրար վրա ու դրեց վրանի մի անկ-
յունում, ուր կանաչը աճել էր փարթամորեն:

Թեյ բերին: Մաղկավոր պնակներ, բաժակները նախշուն:
Ինչքան գունեղ և վառ ճաշակ ունի արևելքն ալեհեր: Շաքարը՝
սպիտակ տեղ չեր մնացել: Կինը մի քանի փալասի մեջ էր
փաթաթել և սանդուղում պահել ազիզ օրվա համար:

— Սար տեղ է, շաքար դժվար է ճարվում,— ասում են
նրանք:

10 Զարչիկներն են առուտուր անում, նրանք են քոչվորին
ապրանք տալիս: Ամեն մեկը մի փոքրիկ պարկ ուսին՝ միջին
լուցկի, սապոն և ուլունք, ասեղ ու շաքար, պտտվում են
սարեսար և օբաներում իրենց ապրանքը յուղ ու պանրով փո-
խում: Մի տուփ լուցկին մի գրվանքա պանրով են առնում:
Ամբողջ ապրանքը սպառելուց հետո, յուղ ու պանիրը ծա-
խում են մոտակա գյուղում կամ քաղաք են տանում, ծախում,
պարկը նոր ապրանքով լեցված էլի յուրդերի ճամփան բռնում:

20 Թեյ ենք խմում: Մպպացնում են, շաքարի մի փոքրիկ
կտոր բերանում լեզվով խաղացնում ու ամեն կումից հետո
տնքում: Ի՛նչ խխորժակով են խմում և կարագի ահագին կտոր-
ներ կուլ տալիս, մոխրոտ բլիթը ծամում: Մի անգամ կուլ
տված կարագը քաղաքում մի ընտանիքի օրեկան բաժինն է:

Իզուր է որոնել գրավիչ մի կողմ յուրդերում, Գյազբեկի
գլխին:

Մենակ սարն է կանաչ, օդը անարատ, թարմ կաթի պես
և աղբյուրը պաղջուր: Իսկ ինքը սարվորը՝ տգետ բնության
արհամիրքին ենթակա, հիվանդանալիս՝ զահրումար խմող,
ցեխի ու կեղտի մեջ, քաղաքի բարիքից զուրկ:

* * *

Մայուն է, որ լսվում է:

30 Անվարժ մարդուն թվում է, թե ձորը ոչխարով լեցվեց,
քարերն էլ են մայում:

Ճաշվա կիթն է: Ոչխարը սարից իջել է, գառն ու ոչխարը
խառնվել են իրար:

Սկեսուրը տնքալով՝ հարսին պատվիրում է շտապել, թե
չէ գառները կծծեն: Ու կինը ջահել, մանուկը շալակին, շար-

ժամներով վարժ, կթում է, ամանը դատարկում, նորից կթում: Թարմ կաթը փրփուր է տալիս, յուղի կաթիլները ոսկու ավազի պես լողում են կաթի երեսին: Կինը կաթը քամում է մի կեղտոտ փալասի կտորով, մրից սևացած կաթսայի մեջ:

Ամեն ինչ պապենական ձևով է դեռ, և այդքան աշխատանքն ու առատ բարիքը կորչում է իզուր: Մի քիչ յուղ են ստանալու, մնացածը թան է, շներն են լակելու:

— Տեսնո՞ւմ ես էն շորանին,— ասում է կողքիս նստած մեկը, մատը դեպի առաջ մեկնելով:

— Մարդան-բեյն է, երկու հազար ուշխարատեր:

10

Նայում եմ ու շեմ հավատում, թե այդ գզգզված կարպետի մեջ կոլոված կարճ ու բրդոտ շորանը, աթարի դեզի պես սրածայր մի փափախ գլխին, որ սուլոցով ուշխարներին մի կողմ է բշում, թե նա երկու հազար ուշխար ունի:

Մարդան-բեյը մեզ տեսնելուն պես մոտեցավ «սելամ» տվավ ու կռթնեց մահակին: Կատարյալ շորան, որի գլուխն ու գիտե քանի տարի է տաք ջուր չի տեսել և ոչ էլ սապոն, որ իր սուր դանակով՝ ուշխար է մաշկում, և՛ երես է ածիլում, որ լուցկի շունի, այլ կայծաքաբ ու մի կեռ պողպատ էլ կողքից կախ:

20

Ուրիշ ապրանք էլ ունի՝ ձի, կով, ուղտ: Վեց տղա ունի, վեցն էլ ամուսնացած: Իհարկե կարող է հովիվ վարձել, բայց իր ապրանքն ինքն է ուղում պահել:

Կռթնել է մահակին, ոտքերը շոել, մկրատի բաց բերանի պես, ու մի ձեռքով էլ հտեի փափուկ մասերն է բորում այնպես, ինչպես եզն է քսում վիզը մի ծառի կամ քարի և բորում ախորժով:

Փորձում եմ խոսել նրա հետ, բայց նրա ուշքը ուշխարի կողմն է. տեսավ, որ կիթը վերջացել է, իսկույն շտապեց դեպի այն կողմը:

30

Այնքան շատ կարկատան կար Մարդան-բեյի շալե շավարի վրա...

* * *

Իրիկուն է դառնում:

Արևի շողերը ամպի ճերմակ քուլաներն են ներկում՝ մեկ կարմրագույն, մեկ նարնջագույն:

301

Յուրտ է։ Առանց յափուռնու վրանի տակ նստել չի լինում։
Արանից մեկն եկել է, պատմում է գյուղից։ Հունձն արդեն
սկսվել է այնտեղ, շոգ է անտանելի։ Բերքի մասին են հարց-
նում։

Եկվորը պատասխանում է ընդհանուր առմամբ, բայց
ամեն մեկն աշխատում է իր արտից տեղեկություն իմանալ։
Եվ հարցեր է, որ տալիս են։

— Դե, էգուց կանուխ պիտի գնանք։

Հինայած մորուքով ծերունին է, որ Լևիշ-բեյի դիւրանջ լի-
10 նելուց էր պատմել։

Եվ որոշում են լուսաբացին ճանապարհ ընկնել։ Տղամար-
դիկ պիտի գնան, հունձն անեն և էլի ետ գան։

Այնտեղ գյուղում մարդ չի մնացել։

Շոգին դիմանալ չի լինում։ Դռները շատ անգամ թողնում
են բաց և իրենք սար քոչում։ Գյուղում թողնում են մի քանի
պահապան, որոնք արագիլի նժան, կտուրների վրա, իրենց հա-
մար բարձր տեղ են շինում՝ մոծակից ու կարիճից անվտանգ
լինելու։

Վաղը պիտի գնան, հնձեն արտերը, խուրձերը թողնեն ար-
20 տում ու վերադառնան։ Կալը ուշ են կասում, աշունքվա մոտ,
սարից իջնելու ժամանակ։

Իմ տանտերն էլ է պատրաստություն տեսնում։ Սրաքարն
ու մանգաղն է հագրում, տրեխի ծակ տեղերն է կարկատում։
Իսկ հիվանդ սկեսուրը հարսին պատվիրում է ճամփի համար
պաշար շինել։

Մութ է արդեն։

Օբաների առաջ խարույկներ են վառվել։ Մի տեղ իրիկվա
ընթրիք են եփում, մի ուրիշ տեղ սարից մի քոչվոր է թրջած
շորերը չորացնում։

30 Խարույկները թեժանում են, երբ մի կապ չոր ցախ են
գցում. բոցը բարձրանում է, կայծեր են թռչում վեր, պսպղում
մութի մեջ ու հանգում։

Խարույկի շուրջը նստոտել են, խոսում են բարձրաձայն,
մեկը զիլ ձայնով նախիրից ետ մնացած կովին է ետ կանչում։
Եվ ձորերը թնդում են նրա ձայնից։

Աղմուկը հանդարտվում է, խարույկների կրակը թուլանում, մերթ էլի բռնկվում: Շներն են հաչում. կլանչում է մեկն այս ձորից, մյուսը ոռնում է զիլ, և երկյուղ է ազդում, անմեկնելի մի զարզանդ: Կոլովում հմ յափունջուս մեջ ու թիկն տալիս:

Քիչ անց, սարի ետևից, արծաթ սինու պես, կոլոր լուսնյակի պռունկն է երևում, ասես մի անտես ձեռք սարի ետևից բարձրացնում է նրան:

Խաղաղ է յուրդերում: Շներն էլ չեն հաչում: Վրանի առաջ կովերը մուշ-մուշ որոճում են: Զորակից լսվում է բայաթու մի 10 մեղմ ձայն, որ թրթռալով հանգում է օդի խաղաղ ոլորտում:

ԿՅՈՐՄ

(Գլուղի ապավորութուններ)

Քերծերի մեջ պահված մի գլուղ է Կյորան՝ սրածայր ժայռերով, քարանձավներով շրջապատված, գետնափոր տներով, ուր արևի շողերի մի խուրձ է թափանցում փոքրիկ հերդիկից և հազիվ է լուսավորում քարայրի ներսը:

Ծնկներդ դողում են ու ցավում, մինչև նեղ կածանով Կյորա կիջնես:

10 — Ինչպես են ապրում, ինչո՞ւ այս խորխորատից դուրս չեն եկել,— պատրաստվում ես հարցնելու հանդիպած գլուղացուն:

Իրենք էլ են բեզարել:

— Ոչ մի շինարար աշխատանք չենք ուզում կատարել,— ասում են գլուղացիք:

— Ղզլբաշի ժամանակ Կյորան «պենդոտ» (բերդ) է եղել: Մեր պապերը դրա համար են հավաքվել էստեղ,— ասում էր մի ալևոր:

— Հիմա փուշ տեղ է, էստեղ ապրել չի լինի:

20 «Պենդոտի» ավերակները մինչև այժմ էլ կան: Չորի երկու ափին բարձր ժայռերի մեջ թաքստոցներ և անցքեր կան, որտեղից կրակել են Ղզլբաշի ժամանակ: Այդ ամբողջում գլուղացիք հիմա խոտ են դարսում:

Կյորան աղքատ է, անչափ աղքատ: Յոթանասուն ծուխն ունի մի ձի և մի ջորի: Ամենից ունևոր գլուղացին ունի 20 ոչխար, 2 կով, մի կամ երկու լծկան և մի էշ: 25 տուն լծկան ու կթան չունեն:

— Հավ էլ շունեն իսկի, նրանց շեմքում կատու էլ չի մլավում:

Աղբատներն ամառը հասկաքաղ են անում, մի փոքր հացով սրա-նրա արտը քաղհանում, շալակով փայտ են բերում, ծախում կամ թե հարևան գյուղերում մշակ վարձվում: 20 տոն գաղթել է Բաքու և աշխատում է նավթահորերում: Այնտեղ նրանք ավելի լավ են ապրում, քան գյուղում և գյուղ վերադառնալու մտադրություն էլ չունեն:

Դպրոց չունեն: Եկող տարվա համար որոշել են մի սենյակ պատրաստել: Նստարանների վարձը Բաքվի միությունն է 10 խոստացել տալ:

— Վարժապետ չունենք, մեր գյուղը դժվար թե գան,— ասում են գյուղացիք:

Իրենց գյուղից մեկին ուղարկել են Բաքու, որպեսզի կուրսերում ավարտի, ուսուցչության պատրաստվի: Հիմա էլ ցենզի խնդիր կա, խեղճը շվարել է, հույս չունի, թե կկարողանա քննություն տալ:

— Աղբատ ենք, համա գիտակից,— մի առանձին հպարտությամբ ասում է ընկեր Արամայիսը՝ բջի քարտուղարը:

Գյուղում կա 60 պիտներ, որոնք լավ կազմակերպված են, 20 կանանց միությունը 45 անդամ ունի: Ձմեռվա ընթացքում կանոնավոր պարապել են:

— Նոր կենցաղն սկսել է տիրապետել,— ասում է ընկեր Արամայիսը և պատմում է, թե ինչպես է մեռնում գյուղում չքավոր մի երիտասարդ: Քահանան պատրաստվում է թաղելու, իսկ իրենք մինչև լուսաբաց նստում են ու սովորում հեղափոխական երգեր, դրոշակ պատրաստում և առավոտյան մեծ շուքով թաղում:

Հողը պակաս է, տեղը քարոտ:

Հողային խնդիրը խճճված է:

Այս տարի ցանքսերը երաշտից ու ձմռան ցրտերից վնասվել են. մուկն էլ մի կողմից է վնասել:

Հույս են դրել այգիների վրա, գուցե մի բան ստացվի: Այգիներում էլ հիվանդություններ են տարածվել, իսկ գյուղացիք՝ բժշկության ձևերին անծանոթ են:

— էս կյո՛րում ապրելով մի լայն օրի հասնելու շնք,—
ասում է մի գյուղացի, որ եկել էր մեզնից նոր լուր իմանալու:
Գյուղը ջուր էլ չունի:

Դարերի ընթացքում որքա՛ն աշխատել են ջրի փոքրիկ
առվակները քերծից քերծ տանելու: Մի տեղ ժայռն են ծակել
մի քանի սաժեն երկարությամբ, մի այլ տեղ հսկա թմբեր շի-
նել կամ նավեր անցկացրել, որոնք լարախաղի պարանի պես
ձգվում են մի քերծի գլխից դեպի մյուսը: Եվ ինչպիսի վտան-
գավոր ձևով են մաքրում այդ նավերը կամ ժայռեր պայթեց-
նում նոր առու անցկացնելու: Պառա՛հել է, որ նավի գլխից
10 մարդիկ ձորի անդունդն են ընկել: Սարի գլխին մի տափա-
րակ տեղ կա, գյուղի համար շատ հարմար, և ահա որոշել են
ամբողջ գյուղով ձորից դուրս գալ և այդ տափարակում նոր
գյուղ հիմնել, սակայն որոշումն անկատար է մնացել, միջոց
չունեն:

— էս հեռու ձորին ո՞վ է օգնում,— ասում են,— օգնու-
թյուն որ լինի, մենք էստեղ շնք ապրի:

Վտանգավոր էլ է: Շատ անգամ ժայռերը փլվում են, մարդ
ու անասուն տակովն անում: Քանի՞ գլուխ անասուն է գլոր-
վել նեղ կածանից դեպի անդունդը: Հենց հիմա էլ գյուղի վե-
20 րևում մի ահռելի ժայռ կա, որը ճաքել է և մոտ է փլելու: Եթե
դինամիտ լինի, վտանգը կարելի է կանխել:

Մի քանի տարի շարունակ գյուղը դաշտում ջրի ակունք է
փնտրել: Դաշտում էլ ջուր չկա: Գութանավորին էշով են ջուր
տանում:

Զորոսների այդ բազմությունը շատ տեղեր է փորել, ջուր
գտնելու հույսով: Եվ գյուղում որքան են ուրախացել, երբ մի
գեղեցիկ օր, հողի երեսին խոնավ շերտը վարելուց հետո, կա-
նոնավոր առու է գոյացել: Փրկության ուղին գտել են, ելք են
30 ստեղծել, բայց միջոց չունեն նոր գյուղ հիմնելու:

Զորոսները հիմա էլ շարունակում են ջրի ակունք փնտրել
լերկ ժայռերի մոտ, ամռան կիզիչ արևի տակ:

* * *

Աղբյուրի մոտ հանգստանում ենք: Կին ու աղջիկ ջրի են
գալիս: Մեզ տեսնելիս մի քիչ շփոթվում են, ոմանք երեսը

կիսով չափ ծածկում: Լսում եմ ինչպես միմյանց հարցնում են, թե ովքեր են սրանք:

— Ամոթ չլինի հարցնել, ո՞րտեղացի եք,— դառնում է մեզ մի տարիքավոր կին, կուժը աղբրի տակ դնելով:

Ես պատասխանում եմ, ու մի քիչ անց՝ էլի հարցնում է, այս անգամ՝ թե ինչու ենք եկել:

— Նանի՛, եկել ենք բաղերին ճար խփենք,— ասում է մի կոմսոմոլ:

Նանին չի հավատում, թե այգիները դեղ սրակելով կարելի է բուժել:

Նայում է մեզ, մեր գործիքներին ու ծոր տալով ասում.

— Է՛, դրանով բան չի լինի: Ցավը տվովի է, ինչ կարող եք անել:

«Տվովի» ասելիս, գլուխը դեպի երկինք է բարձրացնում, ինչպես հավը շուր խմելիս:

Նանին գնաց ու քիչ հետո մի փոքրիկ տղայի թևից բռնած հետ եկավ:

— Կարա՞ք սրան մի ճար արեք, մինուճարս է,— ասեց ու փոքրիկի շապիկը վեր քաշեց: Երեխայի պորտի տակ մի մեծ ուռուցք կար, որից նա շատ էր նեղվում:

Ասում եմ, որ բժիշկի մոտ տանի:

— Բա դուք մի ճար չունե՞ք,— նորից է հարցնում ու զղջալով հետ դառնում:

Աղբյուրին է մոտենում մի պատանի, ծաղկատար դեմքով, ծաղկից կուրացած աչքերով: Փայտով գետինը շոշափելով՝ նա հասնում է աղբյուրին, մի կուշտ խմում է ու էլի հեռանում:

— Կույր է, գիշերն էլ մենակ հանդ է գնում, եզները պահում: Տան միակ աշխատավորն է,— ասում է զգիրը, որ երկու ժամ գլուղում ման գալուց հետո հագիվ կարողացել է մի լղար էջ գտնել, դեղորայքն ու գործիքներն այգիները տանելու համար:

Ճանապարհ ենք ընկնում: Այգիները շորս վերստ հեռու են: Պետք է բարձրանալ սարն ի վեր, իջնել, նորից վեր ելնել ու այսպես մի քանի անգամ:

Որոտում է, անձրև է գալու, շտապում ենք: Գզիրը բզում է էշին և մերթ ընդ մերթ հետևից հրում:

10

20

30

— Մի տուն է պահում է՝, ութ շունչ էս քուռակին են նա-
յում,— ասում է և սրածայր մահակով կրկին բզում:

Անձրեւը կաթկաթում է և հանկարծ փոխվում կարկտի:

Տասը ըոպե շանցած՝ գետինն սպիտակին է տալիս: Կար-
կրտին հաջորդում է անձրեւը, վարար անձրեւ, ասես դուլլերով
են ջուր թափում:

Գզիրը ավելի է բզում, նզովում, «վաշ» անում, որ կար-
կուտն արտերին վնասեց, որ հեղեղ է լինելու և նորից ու նորից
հրում, բզում իշին:

10 Այգիները դեռ հեռու են, որոշում ենք վերադառնալ: Մեր
եկած ճանապարհն անճանաչելի էր դառել: Ամեն քայլի վրա
մանր վտակներ, պղտոր անձրեւաջուր ու սրնթաց գետակներ,
որ շառաշով, ահագին քարեր տանելով թավալզվոր իջնում էին
սարի լանջով:

Ցիս է, սայթաքում ենք: Շորերս սպունգի պես անձրեւ է
ծծել:

Արագացնում ենք մեր քայլերը:

Վայրէջքն ավելի հեշտ է: Աղբյուրի մոտ, ձորի միջով, մի
ահագին գետ է անցնում:

20 Մի կերպ քարերի վրայով ցատկում ենք վազում ու մըտ-
նում առաջին պատահած գոմը:

Գզիրը տնից տուն է ընկնում՝ փոխնորդ շորեր հավաքե-
լու: Մեկից մի բլուզ, մյուսից՝ տրեխ, երրորդից շապիկ է բե-
րում մեզ:

— Մի տան լավ շորեր կար, չտվին,— ասում է գզիրը:—
Բաքվից են բերել, ազիզ են պահում:

Անձրեւը չի դադարում:

Հավաքվում ենք «կանցելարը», որ ներքնահարկ մի սեն-
յակ է:

30 Հեղեղը փոքրիկ լճակներ է գոյացրել կանցելարի հողե հա-
տակի վրա:

Գզիրը ցախ է բերում, հենց կանցելարում էլ կրակ անում:
Տաքանում ենք: Գյուղացիք մեկ-մեկ հավաքվում են:

Բոլորն էլ բոբիկ, թրշված, ոմանք մի հնամաշ կարպետ
ուսերին: Խռնվում են կրակի շուրջը:

Խոսքը հեղեղի մասին է: Մի տեղ հեղեղը արտն է սրբել,

տարել, մի ուրիշ տեղ այգում կարասներն են ջարդվել, ոչխար է ընկել հեղեղի բերանը, ջաղացի առուն է քանդվել:

— Դրանց էջը ջրի մեջ տաշեղի նման վեր ու վար էր անում,— հայտնում է մեկը:

Մի քանի օր առաջ արտերը երաշտից խանձվում էին, հիմա էլ հեղեղն է վնասել:

— Էդ լավ եղավ, որ թրջվեցիք,— ասում է մեզ մի ալեվոր,— գյուղացու հալն իմացե՛ք:

Խորհրդի նախագահը գանգատվում է, որ մկներին դեմ պայքարն ուղացնում են: Ինքն այդ մասին վաղուց է հայտնել 10 շրջգործկոմին:

Հետո պարզվեց, որ մկներին մասին ուղարկված դիմումը շրջգործկոմի գրասենյակից հողբաժին է հասել... տաս օրվա ընթացքում, այնինչ երկուսի միջև միայն մի արշինանոց պատ կա, դռներն էլ իրար կից են:

* * *

Կանցեկարում կրակը թեժացնում ենք:

Բաքվից նոր եկած մի բանվոր, որ հանդում թրջվել ու ցեխոտվել է, մոտենում է կրակին:

— Է՛հ, տասը տարի քաղաքում շարշարվես, մի քանի օր գյուղում շապրես: Էս ինչ հալ է՛... 20

Սկսում է Բաքուն գովել:

— Ութ ժամ աշխատի, եկ տանը քնի՛ր, ինչքան ուզես:

Կուշ ենք եկել կրակի շուրջը: Բոցը կարմիր լեզվակներով լիզում է ցախերն ու լուսավորում ներքնահարկ կանցեկարը: Անձրեք չի դադարում:

Դուրսը մութ է արդեն: Քամուց խշշում են դարավոր ընկուզենիները, իսկ ձորերում հեղեղն է վշշում, ահագին քարեր իր երախի մեջ առած: Մթի հետ զարգանդ է իջնում գյուղի վրա:

Մոթալ փափախի տակ, շիբուխին զոռ տալով, մի միտք 30 են անում գյուղացիք.

— Ինչքա՛ն վնաս տվեց հեղեղն այսօր...

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Դ)

Գյուղը դեռ հնի փեշը բաց չի թողել, էլի ծածուկ, թե ափաշկարա գյուղի զորքան աշխատում է զավթել սրա կամ նրա այգին, արտը, կալն ու մարագը: Աղբերամեջ հողը բաժինք անելիս մեծ եղբայրը շատ հաճախ էլի շաղ բաժին է ստանում, երբեմնի «մեծահարկը», որ մեր գյուղերում դեռ մոռացված չէ:

10 Հողային հանձնաժողովները շատ գործեր են քննում, մեկը մյուսից բնորոշ գյուղի ներկա իրադարձի, ներքին աշխարհի տեսակետից:

Ահա մեկը, «մեծ տեգրը», որ բռնություն է գործ դրել և ուժով գրավել իր եղբոր այրի կնոջ կալ ու մարագը: Տիրապետել է, փլած պատը նորոգել, մի քանի վկաներ հավաքել, հաստատելու, որ այդ կալն ու մարագը դեռ «Օհան քյոխվի ժամանակից իրեն հայրենիքն էր»:

Ահա և ամաշկոտ տեգրակինը, որ հանձնաժողովի առաջ էլ քաշվելով է խոսում, շուտ-շուտ շալի տուտը քաշացնում, ձեռքերով, մատներով զանազան նշանների անում և հասկացնում, որ մեծ տեգրը խաբել է նրան սովի տարին:

20 Ահա մի ուրիշ եղբայր, որ իրեն բաժին ընկած հողամասում նոր տան պատն այնպես է շարել, որ արևի լույսից զրկել է հին տանն ապրող մորն ու եղբորը:

— Ընկե՛ր դատավոր, նամության մեջ կատորվում ենք, ասի՝ պատը մի քիչ դեռ քաշի,— լացակումած խնդրում է:

— Հնար չկա, լինիլ չի,— ասում է մյուս եղբայրը և ասածի վրա կանգնում:

Ահա մի նիհարավուն պատանի, շորան, երբեմնի գերդաստանի միակ ժառանգը, մի քիչ խելապակաս, խոսելիս՝ փսիկներ շաղ է տալիս: Խաբել են, հայրական հողը մի քանի փութ կորեկով առել: Կորեկը կերել է, հիմա «ղաբալան» (պայմանագիրը) էլ է հետ տալիս, կերած կորեկն էլ: Ահա «ղաբալան»:

«Մենք Խնձորեսկ գյուղացի Փարսադան Թոխսանց և այրի կին Ագյուլ Թոխսանց որպես որբի խնամատար հանգուցյալ Սհակ Թոխսանցի ծախեցինք նույն որբին պատկանյալ Կուրաթին Գետ անվանյալ տեղի ջրովի հողից մի մասը քեզ համագյուղացի Արսեն Զանունցիդ վրա, որի սահմանները հետևյալն են»:

10

Թվում է սահմանները, մանրամասն. «Շաբունցի հողամասի պատի տակին մեկ կապույտ քաղից ուղիղ կտրի մինչև պատի տակի մեծ բուսովի լափոի ծառն» և այլն, և այլն: Սահմանները թվելուց հետո ավելացնում է.

«Այս վերոհիշյալ հողամասն իր հիշած սահմաններով ծախեցինք քեզ Արսեն Զանունցիդ վրա գումարով հարյուր հինգ մանեթ ոսկի փողով, որի գումարը ստացինք լիովին այս ծախած հողամասը որպես քո սեփականություն իրավունք ունիս տիրապետելու որդաց որդի ազգե ազգ եթե լինի և հակառակ խոսողներ ազգականներից և այլ մարդկանցից ընդդեմ այն զարալուս մենք խնամատարներս լինենք պատասխանատու օրենքով սույն ծախած հողամասի ճանապարհը լինի որբերի հողամասով»:

20

Հարյուր հինգ մանեթ ոսկի չի ստացել, այլ 3 փութ ցորեն, մի փ. բրինձ և տասնվեց փութ կորեկ: Գրված է այդչափ, որ «եթե լինի և հակառակ խոսողներ ազգականներից և այլ մարդկանցից ընդդեմ այն զարալուս» — չկարենան ասել, թե աժան է ծախված:

Ղաբալի տակ ստորագրել են տասը վկա, իսկ գյուղխորհուրդն ալելացրել է.

30

«Ուղիղ իմանալով սույն զարալաս հաստատեցինք Խնձորեսկի Գործկոմի նախագահության կազմ»:

Հողհանձնաժողովը, սակայն, «ուղիղ չիմացավ սույն զարալան» և լուծարքի ենթարկեց:

371

Մի ուրիշ կալվածագիր, որ ասորական՝ երկրներ ավերող, քաղաքներ գրավող և քարե քանդակների վրա արքայական սնապարծությամբ այդ արշավանքների մասին պատմող թագավորի ոճն ունի, իր նզովքով հանդերձ: Այս անգամ «ղաքալա» չի, այլ կալվածագիր, գրված համարյա թե «երկաթագիր», հինավուրց «պատիվներով», սղումներով: Սկսվում է այսպես:

- 10 «Ես, ներքո ստորագրող որ եմ Զանգեզուր գավառի Ալի-ղուլիշեն գյուղի բնակչուհի Նախշուն Պատրապետյանս այսու վաճառել եմ իմ Քյումբաթի ձոր անվանյալ տեղում գտնվող թուփի այգիս ընդքեզ համագյուղացի մեր Գալուստ Ավագիմյանիդ որի դիմաց քստացի քեզնից ութանասուն փութ ցորեն այդ գումարը քստացի այսօրվանից լիովին և հետ այսու իրավունք ունիս տիրապետելու վերև հիշված այգուն որդոց որդի: Այգու սահմանները սոքա են»:

Դարձյալ մանրամասն թվում է սահմանները՝ «հարավակողմից մինչև մեծ քարը, էնտեղից կտրի անցնի», — իսկ և իսկ երկու տերության սահմանագիծ: Հետո վերջում ասում է.

- 20 «Այսուհետ դու հանդիսանում ես այդ բաղին տեր ու տիրական, եթե այդ բաղի վերաբերյալ որևիցե մեկս ազգական բարեկամներից մեկն ու մեկը խոսելու լինի խոսքը լինի անընդունակ և պատասխանատու լինի օրենքի առաջ ոչ ոքի իրավունք չի տրվում ձեռնամուխ լինելու վերև հիշված այգուն բացի քեզանից և քո որդեկերանցից գուցե թե ես Նախշունս փոշմանելի լինեմ և հետ դարձնեմ բաղը պարտավորվում եմ մեկ հարյուր ութսու ռուբլի տալ իսկ եթե ես Գալուստս փոշմանեցի և ուզեցա վերադարձնել զրկվում եմ իմ տված ութանասուն փութ ցորենից կալվածագիրը գրված է Նախշուն Պատրապետյանի համոզմունքով»:

- 30 Կալվածագիրը Նախշունի «համոզմունքով» գրելուց հետո «մեր Գալուստը դառնում է տեր ու տիրական», սակայն «ազգական բարեկամներից մեկը խոսում է օրենքի առաջ», և նրա խոսքը լինում է «ընդունակ», «մեր Գալուստը» զրկվում է «որդոց որդի ազգե ազգ տեր և տիրական լինելուց»: Գործի քննությունը պարզում է, որ «մեր Գալուստը» ութանասուն

փութ ցորեն չի տվել, իսկ գյուղխորհուրդը հաստատում է, որ «Գալուստը գյուղիս գործկոմից ծածուկ առել ա նախշունի բաղը»:

Քննությունը շարունակվում է, դատ է կատարվում, որին որպես արձագանք գյուղխորհուրդը վերջին անգամ գրում է, թե «Նախշունը իր այգին վերադարձրել ա Գալուստից և էլ չի ծախել իսկ ինքը գնացել ա Բաքու»:

Եվ «մեր Գալուստը» չկարողացավ «որդոց որդի ազգե ազգ» «տեր ու տիրականի» պես «տիրապետելու» նախշունի այգուն:

10

Բայց գյուղում ափաշկարա ուրիշ ավելի կարևոր երևույթներ են տեղի ունենում:

Քար ու քերծի տակ դարեր շարունակ կուլ գալուց, կածաններով, ձորերի բաշով վերուվար անելուց, գետնափոր անձավներում ապրելուց գյուղը բեզարել է, էլ չի ուզում: Գյուղում մեծից մինչև փոքրը մի միտք են անում. «նոր գյուղատեղը ձեռլ ինչինների ձեռքով և ինչինները պիտի ճանապարհն այնպես վերցնի արաբա բանելու համար»:

Ահա ինչ են ուզում այն գյուղերը, որոնք ձորերի մեջ են, ժայռերի կատարին, մթին ծմակների և տե, հարմար ճանապարհներից զուրկ, եզան արաբի կարոտ:

20

Տասնյակ գյուղեր ունենք այդպես, որոնք համախոսական թերթեր են կազմում, ժողովներ անում, նոր գյուղատեղը որոշում: Մի քիչ վարկ և տեղահան կլինի հին գյուղը՝ ձորի գլխին կթողնի մամուտած քարերով եկեղեցին խանգարված և սարահարթում կփռվի շեն ու արձակ, ուղիղ փողոցներով, կոկիկ տներով:

Ահա ինչ են գրում համախոսական թերթում.

«Հավաքվելով հասարակության ժողովարանը նախագահությամբ գյուղի Գործկոմի առ այն թե առաջին հարցն է գյուղը ամբողջությամբ տեղափոխել դաշտը վերանորոգել նոր գյուղ բնակություն հաստատելու թե հասարակությանս և թե օրենքին հայտնի է գյուղը միանգամից անվայել անհարմար տեղ է նեղվածք դժվարին ամեն կերպ անհարմար որպես գյուղ միանգամից անունթունակ է հասարակության»:

30

Դրա համար էլ ստորագրում են «սեփական ստորագրութ-
յամբ» և հետո նորից ավելացնում, որ հին գյուղը «միանգա-
մից անվայել անհարմար տեղ է նեղվածք դժվարին և միան-
գամից անընդունակ հասարակության»:

Իսկ «ընդունակ» տեղ նրանք կստանան:

ԽՈՏ

Ծրբ «Կատարի խաչի» բարձունքից նայում եք ներքև, խոր ձորին, որի միջով արծաթե գոտու պես ձգված հոսում է Որոտան գետը և պսպղին տալիս այգիների մութ կանաչի մեջ, երբ նայում եք ձորին ու գետին, որի երկու ափերը վայրի ընկուզենիներ են բուսած՝ հաստարմատ, դարավոր, իսկ քիչ վերև, ժայռի ծերպերին, գյուղերն են թառել. ամեն մեկը ցինի մի բուն,— շեք ուզում հեռանալ «Կատարի խաչից», նեղլիկ կածանով իջնել ներքև:

— Զու, շու,— լսվում է ընդհատ մի ձայն քերծերի ետե- 10 վից:

Էջը բարձրանում է զառիվերով, ականջները լոշ շարժում, և նստողի երկար ոտքերն էլ մորթած հավի վզի պես կախվել են մինչև գետին:

Հարցնում եմ Որոտանի մասին:

— Մի շահու էլ օգուտ չի տալիս,— ասում է և էջը պահում.— եղած չեղած մեզ համար մի հաշիվ ա... հալա տարին մի քանի գլուխ ապրանք ա ունի գցում, տանում...

Իսկ եթե բետոնի հունի մեջ դնես, բանդին երկաթե շլուզներ կախես, շառաչելով թսփի, ջուր տա լանջերի ցամաք մա- } 20 ցառուտին, քանի միլիոն շահու օգուտ կտա...

Ապերը կարծես միտքս հասկանում է և ասում, որ այդ էլ կլինի:

— Հաստատ մնա էս կառավարությունը: Ոսկին դիր գըլխիդ ման եկ. մեկէլ օրը իմ մի աջառս կորել էր, գնացի Բարկուշատի ձորում գտա: Բա ես կարող էի առաջ Բարկուշատ գնա՞լ:

Նայում եմ ճամփի գլխին ցցված ժայռերին, որոնք մի թեթև ցնցումի են պատրաստ, որ պոկվեն, գլորվեն ներքև:

— Վախիլ մի՛, բան չի լինի,— ասում է էշավորը, ոտնե-
րով էշի փորին խփում:

— Ամեն տարի չի վեր ընկնում, էնպես, պատահում ա...
Հերոս մի քերձ պոկվեց, լավ էր եկավ մի մարագի դեմ առավ,
թե չէ գյուղի կեսը կջարդեր, ոնց որ հնձանի խավող...

Ապերն իր ճանապարհն է շարունակում, ես՝ իմ: Իջնում եմ
10 են ճանապարհի վրա, կռացել:

Ամեն տարի հեղեղը փորում է հիմքը, մաշում, և ժայռերն
ավելի են թեքվում:

Մի քիչ ներքև արդեն ընկուզենիներ են բուսած քարերի,
ժայռերի արանքում:

Մագիլների պես խրել են արմատները փխրուն ավազահո-
ղի մեջ, քարերը տեղահան արել:

Ագռավներն են, որ ընկույզը կտցահարելիս կորցրել են,
ընկույզը քարի տակ է ընկել, խոնավություն ծծել ու ծլել:

Մի մարդ, փեշը լիքը քար, ժայռի գլխից քար է շարտում
20 ընկուզենուն, իսկ ագռավները կռնչոցով պտույտ են անում
հարևան ծառերի շուրջը:

— Շատ խելոք ա ագռավը,— ասում է նա:— Ընկուզը
կտուցին թռնում է բարձր, վերից գցում քարի վրա, շարդում
և ապա թռնում՝ ուտելու:

Քիչ հետո արդեն գյուղն է, հոտը, թաղված այգիների մեջ,
տները գորշ խորանարդներ անկարգ, խառնիխուռն, փողոց-
ները ծուռ ու նեղլիկ, փողոցներում աղբ, ընկույզի կճեպներ,
խաղողի շոփեր:

* * *

— Ընկեր, կարելի՞ ա նվիրել ձեր անունները.— դիմում է
30 մի երիտասարդ, կարմրաթուշ, կարճլիկ: Բատրակ է, հարց-
մունք ունի: Իր և տիրոջ մեջ անհամաձայնություն կա: Աշուն-
քացել է: Շուտով լիկկայան է բացվելու, իսկ իրեն առաջար-
կում են խոզերը տանել անտառի ձմեռանոցում պահել:

— Նա էնպես մի դիփ ա, մին անհայտ ա, որ եթե ձեռքե-

ըրս էլ մոմ անեմ, նրա առաջ վառեմ, էլի ոխը սրտում պիտի պահի:

Քիչ հետո էլ խոզատերն է գալիս, խառնվում է մեր զրույցին և թոնթորում, թե նա ինչպես է խոզերը թողել, գանգատի եկել:

— Կոնգարեսը որ որոշում ա դրել, ուրեմն որ բատրակը լավ աշխատի, ես էլ նրան լավ հաց տամ, լավ փող տամ:

Լսել է «Կոնգարեսի» մասին, տեղյակ է, իր շահին աչքաբաց: Խոսելիս մեջքին է ընկնում, փորը ցցում, նայում կողքին կանգնած հարևաններին, ասածին հավանություն ստանալու հուսով: Եվ խոսելիս թափահարում է իրեն, զրնգում է արծաթ գոտին:

— Կառավարության հարկ տալի՞ս եմ,— հարցնում է և ինքն էլ խկույն պատասխանում,— տալիս եմ: Դե ինձ հրաման տուր հարստանամ, ինչքան ուզում ես տուրք տամ...

Բայց վերջում համաձայնվում է բատրակին ձմեռը լիկկայան ուղարկել: Հեռանալուց հետո գզիրն է կամացուկ ասում նրա մասին:

— էս տարի տուրքը պակաս ա, մեծ-մեծ խոսում ա... Մի տեսնեիր հերու ոնց էր խեղճացել, համ էլ կատարը կեծ էր... 20

— Դե հիմիկուց դեն էլ էդ ա, անտեր գինին խմում են, կատարին կեծացնում, դատաստաննին քաղցրացնում,— ավելացնում է մի ուրիշը, շաշված մոլորված աչքերով:

Նրա «դատաստանն» էլ դառը չէր:

Գրասենյակը՝ խոնավ, մութ, հողի հատակ, մի քանի գերաններ պատերի տակ շարած: Սեղանի վրա ընկած և խունացած թերթերով չափաբերական մատյանը հին, կազմը մաշած, տեղ-տեղ բորբոսնած:

Խոտում, ուր սեկնի խաղողը փաթաթվում է բարձր ծառերին, ուր հնձաններում սեկնի խաղողից քաղցրահամ գինին են ստանում և խմում փթերով, հողի մեծ գավաթներով, ուր «առաջներում մեծամեծ շինովնիկները գալիս էին, լակում»: Խոտում՝ առաջներում մի տեր Անդրիաս է եղել, որ մեռել է, հիշողություն թողել չափաբերական մատյանը կիսամաշ, թունդ հարբողի համբավ և խարխուլ եկեղեցի, որի դուռը փակ է մնացել նրա մահից հետո: Հիմա մի ինվալիդ տղա կա, որ եր-

բեմն բանում է եկեղեցու դուռը, ապրում հուսով, որ հազարափրկիչը ոտը կուղղի:

— Բայց հազարափրկիչը մի շահու օգուտ չի տալիս:

10 Թերթում եմ շափաբերականը, 80-ական թվերն են, մանրամասն գրած, «յաղագս ծնելոց և դավանություն», «յաղագս ննջեցելոց և պատճառք մահվան», սյունակներ «յաղագս ննջեցելոց», որոնց դիմաց տեր Անդրիասը խնամքով գրել է «պատճառ մահվան» — կարմրուկ, ծաղիկ: Հարյուրներով են մեռել տասնյակ տարիներ առաջ, երբ պրիստավ կար, քյոխվա ու տեր Անդրիաս, մեռել են ծաղկից, կարմրուկից, որպես աշնան ճանճեր, իսկ տեր Անդրիասը թաղել է օրական երեքին, չորսին, խմել սևեռի գինին «ննջեցելոց հիշատակ» և շափաբերականում նշանակել՝ «ի հանգրստարան առհասարակ գերեզմանատանը է թաղյալ»:

Այդպես ապրել է տեր Անդրիասը, խմել, «պատճառ մահվան» գրել՝ «փորագավոց», «փորձանքից», «մեծամահից», մինչև որ դաշնակների օրերն են եկել, սով ու տիֆ, և արևոք տերտերը, որ էլ գինի չէր ճարում խմելու՝ պատճառ մահվան է գրել «դիփոց», «գնդակից», «խփված» և լուսանցքում ավելացրել «հակառակ օրինաց»:

20 Մի օր էլ ինքն է մեռել, և նույն մատյանում ժամի տիրացուն գրել է. «Տեր Անդրիաս հանգյալ ի տեր»:

* * *

Երեկոյան ներկայացում կա: Գեղրը՝ կենդանի աֆիշա, Վստուրներից կանչում է զիլ՝ «թատրոն կա, այ ժողովուրդ»:

Քիչ հետո մեկ-մեկ հավաքվում են, ամենից շուտ երեխաներն են գալիս և դուռն արանքից ներս նայում, թե ինչպես են բեմը սարքում:

30 — Ամեն բանը լավ ա, մենակ ծմակն (անտառը) ա պինդ: Էդ էլ որ մի կանոնի գա, էլ ուրիշ պահանջմունք չունենք, — ասում է գյուղխորհրդի նախագահը:

Գյուղի դիմաց անտառներ կան, արոտատեղ չունեն, տավարն անտառի ձմեռանոցներում են պահում:

Գյուղում մի ուրիշ «թյուրիմացություն» է եղել, որի առթիվ նախագահն արձանագրություն է կազմել:

«Առաքել Քյունանյանը գնալով իր այգին ջրեղու և մուլն՝ պես առաջարկված է եղել, որ Շողեր Հայրապետյանը ջուր տանի Քյունանյանի այգու վրա և Առաքելն արգելք է հանդիսանում Շողերին ջուրը կապելու իր այգու վրա և կանչելով թե՛ ինչո՞ւ ես ջուրդ կապել իմ այգու վրա և Շողերը վերադառնում է գյուղ և ասում է, որ Առաքելն իր այգուց կանչել է, ինչ՞ Շողերին տարել, որ ուժով բռնաբարի, այդ դեպքումը եղել են շրջակայքում հրեք հոգի 15 քայլի վրա և ոչինչ չեն ցույց տալիս Շողերի մասին...»:

— Գնանք, տեսնենք մեր տղերքն ինչ դերեր են կատարում, ո՞նց են թատրոն տալիս,— առաջարկում է մեկը: 10

Թատրոնի շենքը գյուղխորհրդի կողքին է, մի հին կամարակապ աննյակ, նեղ և երկար, փոքրիկ պատուհանով: Սենյակի վերի մասը հարմարեցրել են բեմի համար, բեմի պատերը ցախերով է գործած, ցեխով պատած:

Անկյունում պատի մեջ մի փոքր անցք կա, որի ետևից հուշարարն է հուշում:

Դերակատարները գյուղխորհրդի անդամներն են, կոմսոմոլներ, գյուղացիք: Հինգ պիես գիտեն, շատ անգամ են ներկայացրել, ամեն մարդ իր դերն անգիր գիտե: 20

— Ընկերներ, հլա մի քիչ նստեցեք, մինչև բեմը սարքենք...

Նստոտում են տախտակների վրա՝ առաջին կարգերում տղամարդիկ, հետո կանայք, իսկ դռան մոտ երեխաները. գրգիռն է կարգը պահպանում:

Բեմի առաջ դնու են խփում, թառ ածում, պար գալիս, իսկ բեմի վրա վռազ աշխատանք են տանում, դռներից վարագույրներ կախում, շորերը փոխում: Գաջով ներկած ցեխապատի վրա կարմիր ներկով մեկը նկարել է ծառեր, երկու Մասիսն, ուրիշ նախշեր: 30

Վարագույրը բացվում է, դհոճն էլ չեն խփում: Բեմից մեկը խոսում է նորակոչիկների մասին, որոնք վաղը ճանապարհվում են բանակ:

— Մենք էս թատրոնն ի պատիվ նրանց ենք տալիս...

Խոսքը վերջացնելուց հետո հեռանում է, որպեսզի բեմի

կտեւում շուխան հանի, ուրիշ փափախ դնի և մասնակցի ներկայացման:

Մի կոմսոմոլ տղա վնոջ դեր է տանում, քոլորն անգրիւմ են, շատ անգամ տեղական բարբառն են գործածում. «Տորթ»-ը հնչում է «Տորթն»-ի, որ շրջակա գյուղերից է:

Բայց և այնպես հանդիսականների անկեղծ և սրտանց ծիծաղը ձեզ էլ է վարակում: Եվ ոչ ոքի աչքին չի ընկնում այն, որ դերասանները տրեխով են, շալե շալվարով ու խնդում են «բուրժուազի» դեր:

10 Ուշ գիշերին ներկայացումը վերջանում է:

— Թատրոնը պրծավ,— ազդարարում է գզիրը: Յրվում են տները նեղրիկ քարոտ փողոցներով, հանգչում են ճրագները, և մի խոր մրափ իջնում է բեզարած գյուղի վրա:

Թատրոնում դեռ ճրագ կա, մի խումբ ջահերներ խոսում են նոր ներկայացման մասին, դերերն են բաժանում, արած սխալները շտկում: Եվ երբ հանգչում է վերջին ճրագը, ցրվելիս՝ նորակոչիկներից մեկն ասում է դերակատարներին.

— Ընկերներ, ձեր տված էս օրվա պատիվը մենք հուր հավիտյան մտահան չենք անի:

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Ե)

Դուման է սարերում, խոնավութուն է վաթում ամպերից, ցուրտ է, ցեխ: Քամին քշում է քուլաները ամպի, մի պահ բացում ձորերը խոր, սարի անտառապատ լանջերը, հետո հանդարտում, և ամպերը, լորձունքոտ խխունջի պես, շարժվում են, լիզում սարի փեշերը, էլի ձորը լցնում ամպի սպիտակ քուլաներով:

Եվ երբ քաշվում են ամպերը, ներքև՝ ձորում երևում է գյուղը՝ քարակույտերի պես, տները՝ տափակ կտուրով, իրար վրա, մեկի բակը մյուսին կտուր: Դեղնել են ծառերը, եզները ալգինների ցանկապատն են քարուքանդ անում և, վարից պրծած, ծառերի չոր տերևներն ուտում:

Վայրէջքը՝ լայն ու կոկիկ ճանապարհով է: Նոր են շինել, հինգ հազարի չափ բանող ձեռք է աշխատել, տասնյակ կապեր են դինամիտով պայթեցրել, քարապատ արել, սալել, սալլի ճանապարհ շինել: Բայց գյուղը սալ չունի դեռ:

Իջնում եմ. ձին՝ վարժ քարոտ ճամփին, գլուխը կախ հետևում է ինձ: Քիչ հետո հասնում եմ պառավին, որ բոբիկ ոտքերով, էշն առաջ արած, իջնում է ճամփով: Հայ է հարցնում, նպատակը գնալու: Գլուխը երերաց, խոր թառանչ քաշեց նախին, մեռած որդու մատին պատմեց:

— Վանիս մեռավ, հեղափոխության գործերին գլուխը գոհ տվավ: Էն ժամանակ, որ փմ Վանին բալչևիկ էր, էս ձորերում մինն էլ հասկանում չէր հեղափոխության գործերից: Մեռավ, ինձ էս օրին թողեց...

Նանին լացակումեց, ձայնը դողաց պինդ ձգած լարի պես: Հետո արցունքը կուլ տալով կամացուկ ասաց.

— Մահ բաժանողի կոնեբրը կոտորի, բա ինձ թողաց, նրան տարա՞վ...

էշը, դատարկ կողովները մեջքին, իջնում էր վայրէջքով: Պառավր,— թորիկ, տաքի կաշին ճաքճքած, կոշտացած,— տնքալով էշն էր քշում և շարունակում թոնթորալ ինքն իրեն: Նա իր Վանու գերեզմանի տեղն էլ չգիտեր, չէր տեսել ու միշտ միտք էր անում, թե ինչու է ապրում դեռ:

* * *

Գյուղամիջում, կալի քարերին, նստոտել են գյուղացիք: Խոսակցությունը դադարում է, երբ մոտենում եմ նրանց: Մեկը նրանցից մոտենում է, ձեռք տալիս: Նախագահն է:

— Գնանք, մի քիչ հանգստացի,— ասում է, ուղեկցում դեպի տուն:

Մխից սևացած պատերի վրա գույնզգույն պլակատներ, լրագրի պատկերազարդ հավելվածներ, անկյունում սեղանն է, վրան մատյաններ, գրքեր:

— Կանցելար չունենք, մեր տանն եմ պահում դավթարները,— ասում է և պատուհանից ձեն տալիս գզիրին, որ խմաց տա, թե ժողով է լինելու:

Հարցնում եմ գյուղից:

20) — Գյուղ ա էի, կառավարում ենք... Մի քիչ դժվար ա, շտրաֆի իրավունք չկա, դե թակել չի վարելի, մի քիչ դժվար ա...

Եթե մեկը մյուսից մի խուրձ վ գողանում կամ արտն է անարդար վարում, տուժողը գանգատվում է, և խորհուրդը եթե չի կարողանում տուժողին բավարարել, ելքի միակ ճանապարհը դեպի ժողդատարան է տանում: Իսկ այդ կապված է ծախքի հետ, գնալու գալու հետ:

Զրույցի յլրա ներս է մտնում մի երեխա, քիթ մուկը մրոտ, փափախի փոստը ծակ:

30) — Անդրի դայի, մեր շալ հավր էն ա Շաբանենց գոմում դուսաղ. տալիս չեն...

— Լավ, Մաթին (գզիրը) կը գա, կուղարկեմ:— Երեխան հեռանում է, իսկ նախագահը, որ տրեխների քանդած թեղն էր կապում, դարձավ ինձ, թե՛

— Աչքը հենց քյասիբի հավին է տեսնում, անխիղճ...
Եվ կուշտ հայհոյեց, դինչացավ:

— Բա մի լաժդ չլինի երեք օրով նրան գումում նստեց-
նես...

Ներս է մտնում մի ուրիշ գյուղացի, սպիտակամազ, եր-
բեմնի «ախասխկալ».

— Ընկեր, ախր մի գանդատ ունեմ...

— Զո՛ւր ա, զուր գանգատդ,— ասում է նրան գյուղխորհրդի
նախագահը:

— Հա, հենց դու մի գլուխ զուր ասի. տեսնե՞ք ընկերն 10
ինչ ա խորհուրդ տեսնում...

Հին վեճ է. մինչև այժմ տասն անգամ գանգատ տված կը
լինի հողբաժին, խորհրդին: Մերժել են, բայց այդ մտքի հետ
չի հաշտվում:

— Ոնց թե, բա ես հալալ դատած փող եմ տվել ժամա-
նակին:

Հողի վեճ է. տասնյակ տարիներ առաջ հող է գնել հարե-
վանից, նոր հողաբաժանման ժամանակ հաշվի չեն առել պայ-
մանագիրը՝ հին, խունացած, պատռուած:

«Միամտության թուղթ հորինեցավ 1898 ամին...», այս- 20
պես է տկավում պայմանագիրը. «ու՛ր մանեթ թղթադրամով»
մի դեսյատին հող է գնել, պայման կապել, հիմա հողաբա-
ժանման ժամանակ հաշվի չեն առնում:

— Զուր ա գանգատդ, ապեր, քեզ նոր հող կը տան,—
ասում եմ. իսկ նա աչքերը չռած նայում է ինձ, շրթունքները
շարժում: Հենվել է փայտին, դողում է ձեռքը, դողում է ձեռ-
քին պահած «թուղթը միամտության»:

Բացատրում եմ, թե ինչու է գանգատը զուր: Լսեց, կանգ-
նեց մի քիչ, հեռացավ անխոս: Իմ խոսքս էլ էր իզուր նրա հա-
մար:

30

— Եկող տարի էլի է՛ք թուղթը պիտի նշանց տա... Ռա-
միկ ժողովուրդ ա: Բայց ջահել դասակարգը շրջված ա...

Նոր սերունդը սովորելու ծարավ է, ժողովներին միշտ
գալիս է, ավելի աչքաբաց է, նորին հարմարվող:

— Քեզ օրինակ ասեմ այ հենց մեր Մաթին, գզիրը:

Մաթին զորակոչի է ենթարկվել, ազատել են. Մաթին բո-

դոքեի է, չեն լսել: Եվ մտքոյն մեխել է ամուր՝ փախչել բանակ, կամավոր գնալ:

— Ճանապարհից ենք ետ տվել: Բայց միտքն էլի ծուռ ա: Ուշքը էն ա կարմիր բանակում:

Գնում ենք ժողովի: Ցեխ է փողոցներում, խրվում ենք ցեխի մեջ, աշխատում չոր տեղով գնալ:

— Ընկեր, բա ծմակի (անտառի) մասին... Գազեթում գրված էր, որ թույլ են տալու: Մեր ժողովուրդը դրա մասին շատ ա հետաքրքիր:

10 Ասում է և ճարպիկ ուսույունով մի քարից մյուսի վրա ցատկում:

Եվ ժողովին էլ անտառն է խոսակցության առարկան. լրագրում գրված է, կարդացել են, ուրախացել, բայց անտառապահը առաջվա պես խիտտ է, ասում է, որ հրաման դեռ չի ստացել:

Մի ուրիշ գանգատ: Կոոպերատիվ ունեն, բայց փող չկա ապրանք գնելու: Մթերք՝ ինչքան ասես, բայց կոոպերատիվը դրամով է առուտուր անում, մթերք չի վերցնում՝ յուղ, պանիր, ցորեն: Տեղում պահանջ չկա, ամեն մարդ էլ իր պաշարն ունի, իսկ ավելցուկը սպառելու տեղ չկա:

20 — Եթե ցորենն ընդունեն, սաղ գյուղով կոոպերատիվի անդամ կգրվենք:

Կոոպերատիվն էլ ընդունած մթերքում վնաս է արել: Ցորենի գներն իջել են, ձեռնտու չի համարում մթերք հավաքել:

— Մինչև քաղաք տանեմ, փութին տասը կոպեկ քրեհ եմ տալու, բա մեր օգուտը ինչո՞ւմն ա, — վիճում է վարչության նախագահը նրանց հետ, որոնք մթերք են առաջարկում:

30 — Լավ, դու բյազը կապերատիրում ցից ես արել, իմ ցորենն էլ չես առնում: Բա ես ի՞նչ անեմ, բյազիդ նայեմ, կշտանամ...

Վեճը երկար է տևում: Վերջում համաձայնության են գալիս մթերքը հանձնել քաղաքում, շուկայի գնով:

— Մմակի հարցն էլ որ էսպես վերջանար, մեր փափախը ծուռ կը դնեինք...

Տուրքի մասին են խոսում: Դժգոհ չեն: Շատերը հարկաթերթ ստանալուց երկմտել են, դիմել խորհրդին, թե ինչու է

քիչ, գուցե սխալ լինի: Ստուգել են, տեսել, որ սխալ չի, այդ-
քան էլ պիտի լիներ: Եվ քեֆ ու զուռնով են տուրքերը գան-
ձում, շատերը միանգամից են մտցնում:

* * *

— Գնանք դպրոցը տեսնելու, — առաջարկում է ընկեր
Անդրին:

Գյուղում հերու դպրոց չկար, հիմա հարյուր աշակերտ
ունեն, տեղ չկա: Մեկը աչքացավոտ, մի հին, կեղտոտ գոգնոց
է փաթաթել փափախին, աչքերը ծածկել, — հնամաշ շուխով մի
գյուղացի կանգնել է դպրոցի դռան առաջ:

— Վե կալ, վարժապետ, մեղք ա, սրան էլ վե կալ, — 10
խնդրում է, չորս տակ ծալած մի թուղթ ուղղելով ուսուցչին:
Հոր մոտ կանգնել է որդին, բոբիկ, պորտը բաց: Փսիինք է քթի
տակ, տղան սրբում է թևով և վայր սլող շալվարը ձգում:

— Տեղ չկա, Հաբուդ ապեր: Երկուսին ընդունել եմ ձեր
տնից, էլ տեղ չկա, նստարան չկա...

— Վնաս չունի, թող կանգնի, հո չի մեռնի...

Էլի է խնդրում, դիմումը զուռով ուսուցչի ձեռքին դնում
և հեռանում: Որդին մնում է: Եվ հեռվից Հաբուդ ապերը նորից
է կանչում:

— Վե կալ վարժապետ, քե մատաղ...

20

Ուսուցիչը շիվար է:

— Ընդունեմ, տեսնում եք տեղ չկա, չընդունեմ, լսեցի՞ք
յինչ ասեց Հաբուդ ամին:

Դիմումն եմ կարդում, ուղղած ճուստմնարանի տեսու-
չին: Հաբուդ ամին է խնդրում որդուն ընդունեն, «որ ինձ
նման չմնա անկիրթ»:

Դպրոցը երկու սենյակից է. մի հին, միսավեր տուն, նեղ-
լիկ պատուհաններով: Մի կերպ հարմարեցրել են, ավաղել,
ապակու տեղ թուղթ փակցրել պատուհաններին: Նստարան դեռ
չունեն, երկար տախտակներ են, քարերի վրա շարքով դար- 30
սած:

— Էն հեշ, — ասում է մի գյուղացի, — եկող տարի նոր
դպրոց ենք շինելու:

Գնում ենք նոր դպրոցի տեղը նայելու: Քար ու ավաղ են

բերել, քարերը պայթեցրել, տեղը հարթել: Անտառում հար-
յուր գերան ունեն, վլպած, տաշած: Դպրոցի տեղը մի քիչ հե-
ռու է գյուղից:

— Ոչինչ, ժամանակով իլիստրիկի ճրագ էլ կը բերենք,
ճանապարհին ֆանարներ կը կախենք, լույս կը լինի...

Տուն ենք դառնում: Մթնոմ է, դրսում՝ դուման է սարե-
րում, խոնավութուն է կաթում սարերից, ցուրտ է, փողոցնե-
րում՝ ցեխ:

10 Շարվում ենք շուրջը թեժ թոնրի: Կրակը ճարճատյունով
լափում է գերանները շոր, հրի լեզուները թռնում են վեր, կայ-
ծերը մի պահ սենյակի կիսամութն են լուսավորում, որպես
«իլիստրիկի» ճրագներ...

ԼԾԵՆ

Ճամփի լայնքը քառորդ մետր, այծի ճամփա, քերծերի վրայով: Այնքա՛ն տրեխ, սմբակ ու կնդակ է թակել քարերին, փորել, արահետ արել: Ներքե՛՝ Որոտանը փրփրած, պղնձագույն ժայռերի մեջ ոռնում է, քարերը կրծոտ, բայց փլվում են ժայռերը վերի, թափվում ձորի մեջ:

Կածանը Լծենի ցաքուտների միջով իջնում է դեպի գետը, տեղ-տեղ անցնում փայտե կապերի վրայով և իջնում դեպի Որոտանի միակ անցքը, հետո զառիվայրով օձապտույտ ձրգվում է բարձր, դեպի փեշերը անտառապատ սարերի:

10

Ծրբ ձյուն է լինում, սառչում է անցքը, կապերը պնդանում են, գլուղը օրերով կտրվում է դրսից, կածանով գնացող եկող չի լինում:

Լծենը հարյուր տարի առաջ խոյից գաղթել է, եկել ապառաժի գլխին թառել: Հինգ տուն են եղել, հիմա վաթսունից անց է: Անտառները կտրատել են, ծառերը արմատահան արել: տեղը կորեկ, հաճար վարել, շալակով հող կրել, թափել քարերի վրա, բոստանատեղ սարքել: Ներքե՛՝ ձորում, Որոտանի ափին, ժայռերի ձեղքերում ծառեր են աճել՝ ընկուզենի, բալ:

Գյուղի տեղը դառն է, քամու բերան, բաղ ու բարահիր հողից գուրկ: Եթե սարալանջը վարելիս մաճկալը մաճն է բռնում, մեկն էլ մաճկալին է պահում, որ չգլորվի ներքե:

20

Գերդաստաններ կան քսան շնչով, նահապետական վարք ու բարքով: Իրար ազգ ու բարեկամ են, հարսանիքին՝ ամբողջ գյուղով պիտի լինեն, ուտեն, խմեն:

Շատ քիչ է դրսից մատո գալիս Լծեն: Ո՛ւ՛՛մ է գլխից ձեռք

վեր կալել քերթերի վրայով ժամերով գնալ, ցաքոտի միջով Որոտանի դժար անցը կտրել:

Երբ հարս ու աղջիկ վժեհն ուտին իրիկվա ջրի համար աղբյուրի առաջ հերթի էին կանգնել, հոգնած բեղարած գյուղ մտանք:

Լծենի դպրոցը մի սենյակ ունի, մի փմբակ: Եթե գյուղում ժողով է լինում (խակ Լծենում ժողով քիչ է լինում), դրպրոցի սենյակում են հավաքվում:

- 10 Երեկոյան ժողովը հողերի հավասարման համար է: Գուցե ոչ մի գյուղում հողն այնքան թանկ չէ գյուղացու համար, որքան Լծենում: Կես օրավար վարելահողի վրա տասնյակ տարիներ մի գերդաստան քրտինք է թափել, քարը ջոկել, ծառն արմատով հանել, ամեն գարնան արտի եղերքին բռնող թփերը կտրատել, կոխ կպել մաճի հետ, մինչև ցել անի:

— Էս հողերում երախտիք շատ է թափել մեր գյուղը: Հիմա շատացել ենք, հողը չի հերքում, — ասում է մի ալեվոր, և շնայած, որ նախագահը նկատում է, թե հերթով խոսի, նա էլի շարունակում է.

- 20 — Իմ միտս է, որ մեր գյուղում թավչի (տուրք) անեքիս տասնչորս տուն կար, հիմա վաթսուներ անց ա:

Մի ուրիշն է խոսում.

— Մենք գեղով մի արմատ ենք, մի ցեղ ենք: Հաստատ մնա սովետական իշխանը, սապոնը կա, շաքարը ճարվում ա, դե հիմա էլ պետք ա հողերը քաժին անենք, շատացել ենք:

Թեպետ բարձր նահապետական է, և ժերերը աշխատում են գյուղը հաշտ ու միաբան ներկայացնել, բայց հողերի մասին խոսելիս շահերն աններդաշնակ են, հակառակություներ շատ: Հողաբաժանում դեռ չի եղել. նա, ով փափուկ բարահիր ունի, խոտատեղ և ջրովի, նա լուռ է, եղած դրության հետ հաշտ: Նա, ով մեռել թաղելու տեղ էլ չունի, ում բաժինը մի փութ կորեկի տեղ է, այնքան է պինդ կպած հողահավասարման, որքան փշոտ թուփը՝ Լծենի հողին:

Գիշերը կես է դառնում, ժողովը դեռ վերջ չունի: Գյու-

դի ամբողջ ներքինը, այն՝ ինչ առաջին ակնարկից չես տեսնում, գյուղի առօրյան պարզվում է, մերկանում, որպես վահրոտ մարմին, պլակված վաշիով, մոշտովներով, մի տեղ ճարպոտ, մսակալած, մի տեղ վաշի ու ոտկոր:

Ահա մի ընտանիք, որ գյուղի ծխամատյանում նահապետական գերդաստան է հիշվում, պապ ու թոռնով, չորս հարսով, սկեսուրով սլառավ,— ժողովում փոքր եղբայրը, որ ինձալիդ է գերմանուկովի, ինձալիդը կոնատ մի ձեռքով կուրծքըն է ծեծում և ետևի շարքից բղավում:

— Մեծ աղբերս ինձ ճնշում ա, նրա ձեռքին օր չեմ քաշում: 10

Պատմում է, թե ինչպես մեծ եղբայրը հին տան միակ սենյակի անկյունում պատ է քաշել, մի հավաքուն շինել, տրվել ինձալիդ եղբորը: Տունը ոչ դուռ ունի, ոչ պատուհան, փշրված պատի ճեղքով են ներս ու դուրս անում:

— Էդ հարկավոր չի, էդ ժողովի բան չի,— սաստում է մի ալևոր, իսկ ինձալիդը ավելի է զայրանում, ձայնը բարձրացնում և փորձում ավելի առաջ գալ:

— Պիտի ասեմ, էս ժողովում պիտի ասեմ, որ բոլորն էլ իմանան: Ես հող չունեմ, տնատեղ չունեմ, ես իմ աղբոր ետինն եմ, նրա տան ծառան, քա հիմիկվա օրենքը էդ վեր կունի... 20

Մեծ աղբերը աչքերը ոլորում է, սպառնալից նայում նրան: Մոտին վանգնած մի ծերունի նրա թևից քաշում է, հրամայում լռել:

Ինձալիդը աղմկում է, ուրիշներն են խառնվում, նախագահը փորձում է կարգ պահել, չի լինում:

Մեղադրում են իրար: Մի ճղտված, մսերը բաց լծենցի գոռում է դռան մոտ կանգնած գյուղացու երեսին:

— Տուր է, ջրովուդ կեսը տուր ինձ, քա քեզ չորս կով չինի, դու խոտ էլ ծախես, ինձ մի՛նն էլ չըլնի, տուր, որ ապրեմ... Գերասիմը (ինձալիդը) ճշմարիտ խոսք ա ասում, ի՞նչ եք վրա թափվում: 30

Ապա ետ է դառնում, նայում սենյակի կիսամութում նստած հարեաններին և ասում.

— Մե՛լտ եմ ասում, այ ժողովուրդ... Մի գեղում մի

քանի տուն ճնշում ա էլի, խի՞ չեք խոսում, պապանձվել եք, որ էգուց պատերի տակ փսփսաք...

Մի քանի հոգի կանչում են.

— Դուզ խոսք ա, ճշմարիտն էդ ա:

Գերասիմը ավելի է ոգևորվում.

— Դե մի տուր, ժողովի գիրքը քեր, էն որ գրել ես, թե քի գիտություն, տուր ընկերն էլ կարդա, խմանա քի գիտությունը որն ա...

10 Նախագահը ուզում է կոծկի, թե այդ հին բան է, ժողովին չի վերաբերում, բայց Գերասիմը համառ է: Թերթում եմ գյուղի խորհրդի մատյանը.

«Լսեցին. ընկ. Ավագը զեկուցում տվավ, որ Գերասիմը, որն որ հանդում վար անելիս ուշքը գնաց»:

«Ուռնեցին. Ընդունեցինք քի գիտություն»:

— Բա ես ընկնավոր եմ, ոչ վար անելիս ուշքս գնա: Աղբերս ա թակել, այ ասում եմ, էդ ա քի գիտությունը...— կանչում է Գերասիմը:

20 Աղբերը փորձում է վրա հարձակվել, պահում են, հետո զոռով ժողովից դուրս անում: Սաստում են Գերասիմին, թե լեզուդ հավաք արա, գեղը խայտառակ մի անի:

Ժողովը տևում է մինչև քաջութիւն: Որոշումը կտրուկ է, հաստատ. հողերը բաժանել, շունեորին կալ ու մարագի տեղ տալ: Գերասիմին ընտրում են հեղկոմի անդամ:

• • •

Լուսաբացին գյուղից դուրս եկանք: Գերեզմանատան մոտ Գերասիմն ու ճղոտված, մսերը բաց լծենցին սպասում էին մեզ: Մոտեցան, բարի լուս տվին, Գերասիմը թե՛

— Կարճ ասեմ. մեզ տնատեղ շատ հասցրեք, հողերը բաժին արեք, թե չէ մեզ կխեղդեն:

Ճղոտվածը շխոսեց: Պոռնները կապտել էին...

ԱՐՄԱՇ

Տափարակի հողերը տեղ-տեղ ճերմակին են տալիս, ասես աշունքվա առավոտը եղյամ է ցողել:

Շորաքյաթ հողեր են, յուզման կարոտ: Շուտով ջուր կլինի, հողն սպունգի պես կծծի ջուրը, հողը կփափկանա, և այն-տեղ, ուր այժմ փշեր են բուսել և ուղտի խոտ, կլինի բամբակ, արևի տակ կլցվեն ողկույզները խաղողի, ցորենն առատ բերք կտա:

Ավերակ գյուղեր են, քանդված ցեխապատեր: Առանց ծածկ, առանց դուռ ու լուսամուտ: Տարիներ առաջ տափարակի վրայով մահվան թաթառ է անցել և հրդեհել տները: Գյուղերի մոտ շամբուտները շատացել են, հասել գյուղին: Եղեգնուտն իր մեջ է առել շատ ավերակներ:

10

Տափարակի վրա վրաններ կան, տեղ-տեղ՝ հատ-հատ, տեղ-տեղ՝ խմբով: Դեղնագույն վրանների տակ ապրում են նրանք, որոնց ոտքերը տարագրության հազար վերստեր և շատ սահմաններ են կտրել, տեսել են ծովեր, անցել են ծովեր: Երբեմնի մշակներ են սրանք, հողի մարդիկ, որոնք ճամփան կորցրած երամի պես թռել են, հազար մղոն անցել և իջել տափարակի վրա, վրաններ զարկել:

20

Գարունքին վար ու ցանքս են արել, այժմ տներ են կառուցում. նոր գյուղեր են հիմնվում: Արմաշն այդ գյուղերից է, գլուղ՝ վրանների տակ, վրանների մոտ ավերակ տներ: Քանդում են ավերակները, կառուցում նոր տներ: Տունը պատրաստ լինելուց հետո մի ընտանիք թողնում է վրանը, տեղավորվում նոր տանը:

Վրանները լայն են և երկար: Մի քանի ընտանիք միասին են ապրում, մի վրանի տակ: Վրանի մի անկյունում

օրորոցի մեջ երեխան է քնած, կողքին մայրը նստել, հետը բերած սերմերն է ջոկում, որ վաղը ցանի ստացած հողում: Վրանի առաջ վազվզում են երեխաները, մի-պառավ կին ցեխից հավաքուն է շինում, հենց վրանի մոտ:

Մի ծեր մարդ, որի հագին տեսած երկրներից մի-մի կտոր շոր կա, հույն գինվորի շինելից մինչև ամերիկյան շլապը, երեք սպիտակ գառնուկների խոտ է տալիս: Նստել է գառնուկների մոտ, նայում է նրանց և ուրախ է անսահման, որ կյանքի արևմուտին մի անգամ էլ գառներն իր քաղած խոտը կերան:

Վրանների մոտ գերաններ կան թափված: Տաշում են, սարքում, մի տեղ աղյուս են պափրաստում, մի ուրիշ տեղ քար են տաշում, ավերակ տները քանդում են, որ ավերակների տեղ աղյուսն աղյուսի վրա նոր տներ կառուցեն, նոր Արմաշ, և դադրած, տարիների տարագրությունից բեզարած մարմինները հանգստանան:

* * *

Տրակտորները հերկում են վաղուց չվարած արտերը, որ-տեղ եղեգն է բուսել և ուղտի խոտ, անմշակ մնալուց հողը շորաքյաթ է դարձել, ասես աշունքվա առավոտը եղյամ է ցողել: Տրակտորներ շատ կան, հերկում են լուսաբացից մինչև արևմուտը, վայրի խոտերն արմատահան են լինում, արևի տակ սևին են տալիս պարարտ ցելեր:

Թխական դնող պառավը, որ ցեխից հավաքուն է շինել, թիթեղյա տաշտի մեջ ծխախոտի սերմ է ցանել, իր հետ հեռուներից բերած ծխախոտի սերմ: Մլել են սերմերը, պառավն անհամբեր է, շուտ-շուտ գնում է մոտակա ցելին նայում, թե ե՞րբ պիտի մարգեր կապեն, որ ինքը ցանած սածիլը տնկի:

— Ուշի ընկանք,— ասում է,— թեզ գալինք նե, հիմակ տուն ու տեղնիս հագիր կընեինք:

Եվ ինչքան անհամբեր է տուն ու տեղ հագիր անելու, ի՞նչպես է դիմացել տարիներ մինչև այսօր, երբ մյուսները գերաններն են տաշում, աղյուս են թրծում, երբ պառավը գիտե արդեն իր ապագա տան տեղը:

Վրանի մոտ մի փոքր տեղ պառավը փորել է բահով, երկու մարգ արել:

— Աստեղ աղվոր սխառը կըլլա,— ասում է, ծիծաղում: Խոպան հողը չգիտեր, որ Կավալայից, Սիրիայի, ավագուսներից ծովերի վրայով մի օր մի պառավ պիտի գա սխառը ցանելու: Կասկածում էր և պառավը, թե պիտի ուտի՞ր ցանած սխառն օրերից մի օր:

Վրանների մոտ տրակտորներ կան ընկած, բանած եզան նման ասես հանգստանում են շվաքում:

Գանգուր մազերով մի տղա ուլի նման ցատկոտում է տրակտորի վրա, մի ուրիշը փայտի կտորներից տուն է շինել, վազում է վրանից բերանով ջուր բերում, ցեխ անում, տրակտորի շվաքում շինած տան կտուրը ցեխելու:

Խոսեցնում եմ գանգուր մազերով տղային, անունն եմ հարցնում:

— Ան հայերեն չհասկնար,— ասում է տրակտորի շվաքում տուն շինող երեխան: Տաճկերեն եմ հարցնում:

— Ժիրայր,— ասում է. մայրը ձայն է տալիս վրանից, որ ջրի սալը եկել է արդեն, թող ջրի գնա: Ժիրայրը թռնում է գնդակի պես:

Խմելու ջուրը հեռվից են բերում: Երբ Արմաշում էլ վրաններ չեն լինի, պառավը կշտանա սխառից, սպիտակ գառնուկները մեծանան և ծնեն, երբ Արմաշը գյուղ դառնա, սարի աղբյուրից ջուրը խողովակներով կբերվի մինչև գյուղ:

Ջրի սալի մոտ հերթի են կանգնում: Ամեն մեկի ձեռքին մի տեսակ ջրաման կա: Ահա մեկը, որ բենզինի դատարկ ըակը հարմարեցրել է ջրամանի, մյուսը՝ Յուվայի կավե կուժ ունի, երրորդը՝ փայտե փոքրիկ տակառ, երկար շղթայով, չորրորդը՝ պղնձե սափոր:

Ջրի սալի մոտ հերթի են կանգնել, ինչպես մեր գյուղերում աղբյուրի մոտ: Էլի այն զրույցները կան՝ ջրի մոտ՝ մի ջահել կին, ուրիշ վրանում ապրող իր բարեկամ կնոջից խորհուրդ է հարցնում:

— Տղաս կարմրուկ է հանել,— ասում է:

— Տաք պահե, փայտ չունես նե, եկե տար,— ասում է բարեկամ կինը, սափորը մոտեցնում ջրի տակառի ծորակին:

20

30

303

Արևը թեքվում է, իրիկունը հով է բերում, հովի հետ մի սառնություն է իջնում աղանձված դաշտերի վրա:

Վրանների առաջ իրիկվա կրակներն են վառվում: Ասես եկվորներ չեն, այլ սար բարձրացած գյուղացիք: Եթե իրիկվա հետ հանդից նախիրը գար, բառաչեին կովերը, կուրծքը լի լիզեին հորթերին, եթե նախիրի հետ աղմուկ գար արոտներից հեռավոր, շները հաչեին իրիկվա դեմ, կթվար այնպես, թե վրանների տակ ապրողները նորեկնօր չեն՝ տարագրությունից բեզարած, այլ սարվորներ:

10 Վար ու ցանքսից վերադառնում են գյուղացիք, տրակտորներն աղմկում են մոտակա հողերում, կիսատ մնացած տեղերում: Տրակտորներն, ասես, հսկա թռչուններ են, պողպատ թևերով, իջել են եղեգնուտի մեջ, կռնշում են քնելուց առաջ և պառկում փափուկ բներում:

Հովին նստել են կրակի մոտ, հանդից են խոսում, վար ու ցանքսից: Թուրքեր կան, հարեան գյուղերից են, օգնում են նրանց, վար ու ցանքսին մասնակցում:

Նրանք տեղացի են, գիտեն, թե բամբակը ե՛րբ պիտի ցանել, գարին քանի՞ անգամ պիտի ջրել, ո՛ր հողում ցորենը լավ բերք կտա: Հովին նստել են կրակի շուրջ, զրույց են անում:

— Հեյդար, դու ինձի ան ըսե, գարին սեյրակ ցանե՞նք նե, թե դալին,— հարցնում է մեկը և խսկույն ավելացնում:

— Մեր տեղն ըլլայինք, ես գիտցածս կընեի, համա աս հողերուն վալադ (ծանոթ) չեմ:

Հեյդարը պատմում է, թե ինչո՞ւ պիտի խիտ ցանել, թե Արմաշի հողերում ինչո՞ւ է խիտ ցանածը բերք տալիս: Պատմում է, կարծես թե մի էպոսից անգիր կտորներ է ասում, դարերի փորձով ստուգված կանոններ գարու, բամբակի մշակության մասին:

30 — Մըգարա մը վառե, Հեյդա՛ր,— ասում է մեկը և ծխախոտի քիսեն մեկնում նրան:

Հեյդարը ծխում է, գոփում ծխախոտի համն ու հոտը: Հարցնում է, թե ո՞ր երկրում են մշակում:

— Աս թութունի սերմը հետս բերած եմ,— ասում է ծըգարա տվողը,— պիտի ցանեմ ես...

Հեյդարը հարցնում է, թե Արմաշի հողերում կրումնի՞ր այդ ծխախոտը:

— Հելլեթ (իհարկե) կրումնի... մինակ թե լեզուն գիտե-
նալու է,— ասում է և Հեյդարին բացատրում, թե ի՞նչպես են
ծխախոտ մշակում:

Խոսք է ընկնում մոծակի մասին: Պատմում է, որ իրենց
ապրած տեղերը՝

— Ասկից շատ շոգ էր, մենք շոգին կդիմանանք:

— Ծանրմ, մժեղք հարուստին կուտե, ան արյուն շատ
ունի, մենք աղքատ ենք,— ասում է մեկը, կրակի մեջ նետում
փայտի կտորներ:

— Մենք մժեղին կուտենք,— հարում է մեկը, ծիծաղելով:
Ծիծաղում են և մյուսները: Զրույցը ուրիշ նյութի շուրջ է
դառնում:

Մեկը, որ երկրներ է տեսել, բազմատեսակ ժողովուրդներ,
սովի ու նեղության օրեր քաշել, հերթի կանգնել ամերիկյան
օֆիսի առաջ՝ հացի փշրանք ստանալու, «Ազգային մարմնի»
դռները մաշել,— պատմում է իր զխտով անցած նեղ օրերի մի
պատմություն, թե ի՞նչպես հեռու մի երկրում առավոտից մին-
չև իրիկուն շալակով քար էր կրում, քարը ջարդում, խիճ
անում, ի՞նչպես քարն ընկավ ոտքին, ուշաթափ ընկավ քար-
հանքում:

— Եսիրի նման էինք, Հեյդար,— ասում է և շարունակում
ապատմությունը:

Լուսինն արծաթ տիեռու պես ելավ ամպերի հետևից, լուս-
նի տակ Արարատը զույգ, գագաթը ձյունոտ: Ասես լուսինն ու
գագաթը ձյունոտ նույն մարմարից էին շինած:

Հեյդարը նայում էր կրակին, վերհիշում նման մի պատ-
մություն:

Արմաշի մոտ, բլուրների վրա, Վեդիի խաների գերեզման-
ներն են, ամեն մի՛նը քարապատ մի բուրգ: Այդ այն օրերին էր,
երբ բուրգերի տակ թաղված խաները դեռ ողջ էին, Հեյդա-
րի մեջքը ճկուն էր, ջահել, խանի ձեռքին եզան ճիլերից մի
լախտ...

ՇԱԹՐԻՉ

Սյուսանի սարերը, Բարկուշատի տափարակին հասնելուց առաջ, խառնվել են իրար, խոր անդունդներ դոյացրել. ուղղաձիգ ժայռեր՝ պղնձագույն քարով, տեղ-տեղ բարձրացել, որպես սրածայր գագաթներ, որոնց վրա ամպերը նստում են, գագաթները թաղում թանձր մառախուղի մեջ:

10 Անտառապատ են սարերը, և տրովհետև մեղրիկ կածանձներով շատ քիչ են անցուղարձ անում, անտառները մնացել են կուսական, ձյունն ու քամին տեղ-տեղ արմատախիլ են արել փշակով կաղնիները, ձգել ժայռից ժայռ: Սյուսանի անտառներում վայրի վարազներ կան, պախրա ու սևամորթ արջ: Ընկած գերանների վրայով ժայռից ժայռ անցնում են արջերը, որպես լարախաղը պարանով, և բրդոտ թաթը մեկնում ժայռի ճեղքում բռն դրած վայրի մեղվին: Շոգ օրերին անմատչելի բարձունքից ծորում է մեղրը, պսպղին տալիս արևի տակ, որպես ոսկու հալոցք, փայտահատը բերանբաց նայում է մեղրի փայլին և լսում, թե ինչպես են բզզում մեղունները պղնձագույն ժայռերի վրա:

20 Զիերը փնչոցով բարձրանում են կածանձն ի վեր: Թվում է, թե սմբակներ չեն, այլ մագիլներ, որոնցով ձիերն ամուր բռնում են կածանձն սրածայր քարերից և մագլցում: Թփերն ու ծառերը խառնվել են իրար, պիտի կոացած քարձրանալ, ձիու բաշից բռնած, ձիուց թռնելուն միշտ պատրաստ, եթե սմբակը սաթթաքի:

Մառերի սաղարթը խիտ է, մճճվել են ճղներն իրար, և օրը ցերեկով մուր է թփում անտառում: Դիտես, որ հեռուններում կա արևոտ մի աշխարհ և լայն ճանապարհ, և երբ փա-

կում ես աչքերդ, թվում է, թե հեռանում ես այդ աշխարհից, իջնում ինչ-որ անդունդներ, որոնք գուցե գետնի տակ են տանում, մթնած ձորեր, ուր սև արջերն իրենց համար որջեր ոսկեն քարերի տակ, ծառի փշակներում:

Մի ցանկություն է ծնում ներսդ՝ կանչել բարձր, ինչքան թոքերդ ուժ ունեն, գուցե ծառերի հետևից մեկը կանչիդ արձագանք տա: Եվ ինչ տարօրինակ է թվում ժամացույցը Սյուսանի անտառներում, այնքան թույլ են նրա զարկերը: Ժամանակն այստեղ ուրիշ ընթացք ունի, որի նվազ միավորը դարն է:

Մոռացվել էր համարքն անցած շղթաների, երբ մի բլրակի լանջին, անտառի մեջ կարծես հանկարծ ցցվեց խառն-գարված մի եկեղեցի: Ոչ մի գիր, ոչ մի քանդակ: Բնմի մեջտեղ հաստաբուն կաղնի էր բուսել, ճյուղերը տարածել պատերի վրա, ճյուղերը խորանի նեղքիկ պատուհանից դուրս հանել: Ավերակը կարծես մի պատյան լիներ, հագցրած կաղնու ճյուղերին, պատած բնի չորս կողմը: Ովքեր են ապրել դարեր առաջ այս ձորերում, գուցե գյուղ է եղել կամ մենաստան:

Միծաղել են, աշխատել, լաց եղել, ծնվել ու մեռել: Հասել է մի օր, երբ էլ չեն ծխացել օջախները, անտառը կլանել է ամեն ինչ, տները դարձել են խղճուկ քարակույտեր, թոնրի փոսերում գայլեր են պառկել, խաղացել ձագերի հետ: Մնացել են քարակույտեր, եկեղեցու պատերը, մի խղճուկ խաչ և անտառ, անվերջ անտառ:

Վայրէջքով իջնելիս ներքի անտառից հաչոցի ձայն եկավ: Դժվար էր որոշել, շուն է հաչում, թե աղվես: Եվ ինչքան մեծ եղավ մեր զարմանքը, երբ մի քիչ հետո վայրի տանձիկներ տեսանք, շուրջը ցանկապատ, ձորակում աղբյուր՝ առաջը նովդան, աղբյուրի մոտ ցորենի մի քանի հասկ, եզան, կովի թրիք:

Այստեղ կամ մոտիկ, շատ մոտիկ մարդիկ են ապրում, կենդանի մարդիկ: Զիբրն էլ ասես զգացին այդ և ասպանդակների զրնգոցով արագաքայլ իջան ձորը:

Մի բարձունք էլ, և հանկարծ ծառերի հետևից երևացին տներ, մարագներ: Զգացինք Քսենոֆոնի ուղախույսը, երբ նա ծովը տեսավ:

10

20

30

Ներքևից մեզ տեսան և քարացած մնացին: Ումանք կալ էին կասում, մեկը ցանկապատն էր նորոգում, մի կին կտուրի վրա վայրի տանձ էր փռում՝ շորացնելու: Կալում եղններն էլ կանգ առան, որովհետև քշողի ճիպտորը ձեռին մնաց: Ցանկապատ նորոգողը մի պահ, փուշի կապը գրկին, նայեց մեզ և չիմացավ ո՛ր դնի. կտուրի վրա կինը չոքած էլ մնաց, տանձի կիտուկն առաջին:

10 Առաջին տան ստվերում կանգ առանք: Հավաքվեցին՝ կալից, կտուրից, բակերից: Նրանք էլ էին զարմացել, ասես իրենց օրում դրսի մարդու երես չէին տեսել: Աչքիս ընկավ, թե ինչպես մի քանիսը շատ ուշադիր նայեցին մեր ձիերի աարք ու կարգին:

Շաթրիզ գյուղն ունի երեսուն ծուխ: Թուրքեր են. հիսուն տարուց ավել է, որ բնակություն են հաստատել այդ ձորում: Գյուղը նայում է Զանգիլանի դայրային: Ոչինչ չունեն, ոչ խորհուրդ, ոչ դպրոց, ոչ կոոպերատիվ: Ոչ մի գրազետ չկա: Իր օրում Շաթրիզը բժշկի երես չի տեսել:

120 Իզուր էինք քարտեզի վրա փորձում թեկուզ մոտավոր որոշել գյուղի տեղը: Գյուղացիք զարմացած նայում էին քարտեզին և երբ նրանք իմացան, որ գյուղի անունը չկա քարտեզում, հուզվեցին:

Մեկը հարց տվեց, թե փՆը իրավունքով են հավաքում տուրք, եթե իրենց գյուղը չի նշված քարտեզի վրա: Եվ համարյա բոլորը միասին խնդրեցին նշանակել քարտեզի վրա Շաթրիզ գյուղը: Երբ խոսքն ընկավ հողերի մասին, հասկանալի դարձավ նրանց պահանջը:

30 Շաթրիզն առաջներում օգտվել է Զիվանջիի բեկերի հողից: Այդ բեկերը հիմա էլ մնում են և շարունակում են տիրել իրենց հողերին: Շաթրիզը հող չունի, օգտվում է առապար տեղերից: Բեկերը ջրարբի հողերն ուրիշներին են արենդով տալիս, հազար ու մի խորամանկ միջոցների են դիմում, հողերն իրենց ձեռքում պահելու:

Շաթրիզն ամենաժանր պայմանով էլ խնդրում է բեկերից հող՝ կապալով մշակելու, բայց մերժում են, վախենալով, որ կապալի վարձը չեն տա: Դիմել են դայրային, ոչ մի պա-

տաախան: Եւ երբ նրանք խմացան, որ քարտեզի վրա գլուղը չկա, հոսահատվեցին, նրանց այնպես թվաց, թե երեք հող չեն տառնալու:

Շաթրիզի երեսուն տոնը 10 եզ լանի, երկու էշ, մի քանի այծ: Ձի չունեն, շատերը քլունգով են փորում հողը, ցանում կորեկ, Ուտում են կորեկ հաց կամ կորեկին խառնում գարի: Անասելի աղքատութուն կա: Քիչ է այդպես ասել: Վարազն անտառում ալելի լավ է ապրում, քան շինականը Շաթրիզում:

Տան ստվերում նստել, պատմում էին գլուղի կյանքից: Մարդիկ տարիներով թեյ չեն խմում, թեյը հիվանդի համար 10 սրտի ուզելիք է: Կողքիս նստել էր մեկը, որի բրդե շալվարի ճեղքից երևում էին մսերը:

Չկար մեկը, որի հագուստը գզգզված չլիներ, կեղտոտ. կտորը կեղտից փտած, գունավոր թելերով կտորներն իրարից կապած: Քաղաքի աղքատներում ընկած հին լաթերը գուցե հարսանիքի շոր լինի Շաթրիզի համար: Խոսք ընկավ սապոնի մասին:

— Որ գլուղը կրակ տան, ասեն կես գրվանքա սապոն հանեք, չենք կարող: Շորերը մոխրաջրով ենք լվանում...

Զարմանալի տներ կան Շաթրիզում: Տան միայն մի պատն է երևում, ցածլիկ դռնակով: Երեք պատը հողից է, կտուրներին՝ թփեր, մասրենի, վայրի տանձ: Կարմիր քարից են տները, և երբ ներս ու դուրս են անում, անծանոթին այնպես է թվում, թե նրանք ժայռի փշակի մեջ են մտնում վառ գետնի տակ, մի աղվեսաբուն, կտուրից դուրս գալու համար: Նույն դռնից մտնում են եզն ու այծը: Տնից տուն շատ նեղ արահտ է, կողքերին փշի թփեր: Կարծես ամեն տուն առանձնացած է ապրում, հարևանի մոտ փախու հարկը շունի, դրա համար էլ ճանապարհ չի շինել:

Տուրքը հավաքել են: Շաթրիզը հիմա էլ զարմացած է, 30 թե ինչպես են խմանում հարկատուների անունները, ինչպես են հարկ որոշում: Հարկահանը երբ հասել է Շաթրիզի բարձր քարի գլխին, ցաքուտի ետև պահված տնակին, շները հաշել են, տան տերը վերից ձայն է տվել, թե «վ է եկողը:

— Կառավարության մարդ է, շնորհ պահիր,— պատասխանել են ներքեից:

— Կառավարությունն է՞լ հասավ էս քարին,— ձայն է տվել տան տերը և շներին բանտարկել գոմում:

— Շնորհակալ ենք շուրայից, որ էս ձորերում դինջություն է պահում: Բայց էլ ուրիշ լազաթ չենք տեսել:

Լսել են, որ կա շուրայի իշխանություն, դրա սարսափից են չքացել անտառի ավազակները: Բայց Շաթրիզում շուրա դեռ չկա, ոչ էլ համն են առել:

10 Շուրայի իշխանության միակ ներկայացուցիչը Շաթրիզի համար անտառապահ Շաֆի բեյն է, մի հին գայլ, որ իրեն այդ ձորերում նույնքան ազատ է զգում և ինքնիշխան, որքան արջն անտառի թավուտներում:

Հիմա էլ նա բեյ է, Շաթրիզը՝ ռահաթ: Բեյի ձին գարի պիտի ուտի և ափսոսանքով գարու տերը պիտի նայի ձմեռվա պաշարին: Ո՞ւմ գանգատվեն: Առայժմ Շաֆի բեյի թաթն ավելի մոտ է, քան մի ուրիշ ձեռք, որ մի օր սուր դանակով այդ թաթն արմունկից պիտի կտրի:

Նկատելի էր, որ երկուղով են գանգատվում: Քաշվում էին սկզբում, հետո բացվեցին: Իրար սիրտ էին տալիս և հազար անգամ խնդրում մի ելք, մի միջոց, իրենց ձայնը լսելի անելու ձորերից դեն, հայտնելու, որ մի ամբողջ գյուղ խեղդվում է աղքատության ճիրաններում, մարդկային պատկերն է կորցնում, արնաքամ լինում, օրն ի բուն կռվում փուշի, քարի հետ, փշերն արմատախիլ անում, գարի ցանում, եզան հետ հավասար կալը ծեծում, կրում շալակով և բռնան տակ մտածում, թե ձմռանը սոված չպիտի՞ մնան կինն ու երեխան:

Մի տեղից ինքնաեռ ճարեցին: Գյուղում մի հատ կոտրած, ժանգոտած ինքնաեռ կա: Մի քանի անգամ լվացին, միջից սարդի ոստայն հանեցին: Երեկ տարիներ առաջ մարդըն առաջին ինքնաեռը հնարելիս նրան այդ կերպ է պատկերացրել՝ մասերն անհամաչափ, անտաշ ու հաստ:

Կանայք փսփսոցով բաժակների հոգս էին քաշում: Մեկը կտուրից կտուր էր անցնում՝ թեյի բաժակ կամ պնակ ճարելու: Բոլորն էլ բորիկ էին, երկար շրջազգեստով, թի-

կունքին տանը գործած բաճկոն, որի ծոպերից կախ էին արծաթ դրամներ, ապակու կտորտանք, ուլունքներ:

Քայլելիս զննգում էին արծաթ ուլունքները, բարձրահասակ էին երևում և բարակիրան, կոանում էին, նայում ինքնաեռին, փշում: Թվում էր, թե սրբազան ծես են կատարում, ծունկ են չոքում ինքնաեռի պղնձե կուռքի առաջ և համբուրում նրա ժանգոտ ունկերը:

* * *

Հեռանում ենք, նորից են խնդրում հողի մասին: Ո՛չ, չեն խնդրում, աղերսում են: Հարկավոր չեն արցունքներ, համոզելու, որ աղերսն անկեղծ է և խորերից:

10

Վերջին տան առաջ, կտուրի շվաքում, պառկած է մի հիվանդ, գլխին կեղտոտ շոր, նույնքան կեղտոտ ու կարկատած վերմակի տակ: Գլխատակին խոտի խուրձ է, վրան գառան մորթի:

Հիվանդի ոտքին վերքեր կան, ծունկը չի կարողանում ծռի: Վեցերորդ ամիսն է՝ պառկել է անօգ, մտքում մահը, որ ավելի հեշտ է թվում, քան ձմռան սոված մնալու սարսափը, երբ եղունգներով էլ քերծի, Շաթրիզի քարերը մի բուռ կորեկ չափտի տան: Անցնում են արևոտ օրերը, կտուրի շվաքից նա տեսնում է, թե ինչպես ամպ է նստում սարի գագաթին, ամպի հետ էլ աշնան սկիզբը:

20

Պատմում է վերքից, լաց է լինում, բայց աչքերը չեն թացանում: Կծկում է դեմքը, շրթունքները ծռվոտում, արագ-արագ թարթում է արտևանունքները, բայց աչքերը ցամաք են:

Փոստի վրա, հիվանդի գլխավերև, նստել է դեղին մազերով մի մանուկ, թաշկինակի չափ՝ սպիտակ շապիկն ուսին: Զարմացած մերթ մեզ է նայում, մերթ հորը և ձեռքին բռնած բնկուղենու տերևներով քշում ճանճերը հոր դեմքից: Ահա մամը ոսկրացած դեմքով, աչքերը դեղին, ցամաքած շրթունքներով ցավի մասին է պատմում: Կողքին կանաչ մի շյուղ. մահվանն այնքան մոտ, և միամիտ, առանց հոգս:

30

Մեկը մեզ ճանապարհն է ցույց տալիս: Բարձրանում ենք մի անգամ էլ սարն ի վեր, իջնելուց, սարն իր ետև է առնում Շաթրիզը, բարձրահասակ կանանց, աղքատովթյունն ու երե-

խան, ընկուզենու տերևները ձեռքին: Նոր վերելք, նոր ձորեր
և անվերջ անտառ:

Այժմ հեռու եմ Շաթրիզից: Գուցե Շաֆի բեյի ձին նո-
րից է գարի ուտում Շաթրիզում, փակ վերմակի տակ մի երեխա
կրծում է կորեկ հաց և միտք անում, որ աշխարհը Շաթ-
րիզի սարից դենը չի անցնում և այդ աշխարհում ամենից լավը
հայրենական արջաբունն է և կորեկ հացը:

Եվ երբ հիշում եմ հեռու ձորերում ընկած Շաթրիզը, Սյու-
սանի անտառները, ինձ այնպես է թվում, թե դեղին մազերով
10 մի մանուկ մոլորվել է անտառի թավուտում, ընկնում է, վեր
կենում, բարակ մատներով բռնում փշերից, նորից քայլում:

Սև մի արջ, Սյուսանի բրդոտ մի արջ, ընկած կաղնու
փշակից դուրս է եկել և փափուկ թաթերի վրա հետևում է ման-
կան, պատրաստվում թաթով բամբիելու նրան:

Դրանից է, որ ուզում ես բարձր, շատ բարձր կանչել օգ-
նություն:

ԾԱՆՈԹ ԲԱԿԸ

Ես մի անգամ էլ տեսա ժանոթ քակը: Դարպասով ներս մտնելիս թվաց, թե պիտի մոտենար մշեցի Աբրոն՝ ծեր դռնապանը, պիտի հարցնեի, թե ո՞ւմ եմ ուզում տեսնել: Դարպասի մոտ ոչ դռնապանը կար, ոչ նրա տախտակյա տնակը:

Ինչքան փոխվե՛լ է քակը... Նոր մարդիկ են անց ու դարձ անում, և այնտեղ, որտեղ առաջ դուք շարք էիք կանգնեցնում ձեր «սան»-երին ժամ տանելու, այնտեղ արևառ դեմքով, ոտաբորիկ պիտոներեներն են մարզանք անում, կեծացած սալքարերի վրա թմբուկի զարկերի տակ քայլում:

10

— Մե՛կ, երկու, ա՛ջ, ձախ...

Այն ժամանակ, երբ մեր շարքերը սագերի պես օրորալով, գլուխները կախ, դեմքերին ձանձրույթ, ձգվում էին առվի մոտ բուսած լորենու ստվերից մինչև վանքի պատերը, դուք էլ հետևում էիք մեր շարքերին, ձեր քայլերն էլ առանց շափի, առանց թմբուկի զարկերի: Ինչ ծիծաղելի կլինեի, եթե մեկը հրաման տար:

— Մե՛կ, երկու, ա՛ջ, ձախ...

Գիտե՞ք, որ մեր ամբողջ վյանքը հիմա ութմով է, զարկերը չափով, դոփյունը շեշտակի: Իսկ առաջ, հենց այս նույն քակում, դպրոցի կամարների տակ դոփյուն չկար, խաղաղ էր, խնչպես վանսկան խուց: Մեզին ազդարարի զանգերն էին ծլնգում, սկսում էր օրը՝ երեկվա նման:

20

Բակում լորենիներ վան: Այն տարիներում էլ ամեն զարնան կանաչում էին ծառերը, և երբ դասարանում մի վարդապետ մեկնում էր «Կոյնթացոց թղթի» խմաստը, քաց պատուհանից շատ աչքեր էին նայում լորենու ճյուղերին, որոնց վրա

սև սարյակները ոստյուններ էին անում, պահվում կանաչ սա-
ղարթի մեջ: Իսկ մի աշակերտ գլուխը վախ, հայրսուրբից ծա-
ծուկ կարդում էր ծնկների վրա դրած «Էրֆուրտի ծրագիրը»:

Գարնան այդ օրերը... դուք ամեն օր ցեխապատ պարիսպ-
ների վրա ճեղքեր էիք տեսնում, անցքեր, որ ձեզնից ծածուկ
ձեր աշակերտներն էին փորել (դուք նրանց «սան» էիք ասում)
և անտառ փախել, քանի որ երկաթի դռների մոտ կանգնած
մշեցի Աբրոն սրբազան տեսչից հրաման էր ուզում:

10 Սարերի հողերում այժմ բամբակ են ցանում: Գիտեմ,
որ այժմ էլ զարմանում եք, թե ինչպես շոգեզուծանի փայլուն
խոփերը փափուկ հողն են շուռ տալիս: Սիրում էիք արորը՝ մի
զույգ գոմեշ լծած, մաճկալին՝ կեղտոտ թաշկինակը ճակատին,
ճիպոտն օդում ճոճելով:

Եվ երբ լծի վրա նստած, բեզարած մի երգ էր մրմռում,
դուք ժամերով կանգնում, նայում էիք նրան: Զեզ այնպես էր
թվում, թե դեռ ողջ մեռ ուստանիկ խշխանները, դուք լսում էիք,
թե ինչպես արքայազնի բատրակները արարատյան շամբուտ-
ներում վարազին են հալածում:

20 Մարմին էր տալիս արևը, այնքան ցածր էր խոնարհ-
վում, ասես թաղվելու է տափարակի եղեգնուտում, ամպերն
արևմուտքում վառվում էին, մեկը՝ ծիրանագույն, մյուսն ար-
նագույն, կապույտն անափ ծովի նման էր երևում, հուր-հու-
րին տվող ամպերը գոնավոր կղզիներ: Դուք նայում էիք, և
ձեր շրթունքները իրիկվա աղոթքի պես կրկնում էին.

— Ո՛ր տարբ լինձ զծովսն ծխանի և զառավոտն նավա-
սարդի...

30 Իմ խեղճ ու միամիտ վարժապետ, այդ ձեր սիրած հնօրյա
երգն էր: Եվ երբ դառնայիք, լճի ափին, լորիների տակ հաստ
հատորի էջերում խորատուզված ձեր «սան»-ին դուք պիտի
պատմեիք Փավստոս Փյուզանդից, և ձեր չեմբին երանության
ժպիտը պիտի փայլեր, մայր մտնող արևի պես:

Ասում են այժմ, երբ տրակտորն եք տեսնում, դուք շրջում
եք ձեր երեսը և տոնն վերադառնալուց պատուհանից նայում
Արարատյան դաշտին: Լորենիներ չկան լճափին: Լինեին էլ,
նրանց շվաքի տակ դուք չէիք տեսնի և ոչ մի «սան», որին
պատմեիք Փավստոս Փյուզանդի մասին:

Վաղուց, շատ վաղուց չէի եղել: Եվ երբ վերջին անգամ դուրս եկա դարպասից, Աբրոն դռան մոտ էր: Այն օրից հետո այնքան շատ վայրեր եմ տեսել, այնպիսի օրեր եմ անցել, խորխորատ, հասկանո՞ւմ եք, մի խոր անդունդ է դժված, որի մյուս ափին եք մնացել դուք:

Բայց հերիք էր, որ բաց դարպասով ներս մտնեի, աչքիս ընկներ լայնարձակ բակը, պատուհանները երկաթ ճաղերով, «Հյուսիսային» դռները, որ բաց էիք անում գարնան սկզբին, — հերիք էր, որպեսզի դուք ցցվեիք աչքիս առաջ, դռների մոտ:

Ձեզնից հեռանալուց հետո այնքան շատ երբեմնի պա-
լատներ եմ մտել, վազելով եմ սանդուղքները բարձրացել, ար-
քայական ընդարձակ սրահներում ինձ ազատ եմ զգացել,
ասես մորենական հին խրճիթն էր: Բայց երբ բաց դարպա-
սով ներս մտա, պահ մը կանգ առա, դարձագա, որ կապույտ
դարպասները բաց են, մշեցի դռնապանը չկա:

Բարձրացա սանդուղքներով: Մեր ժամանակ էլ սանդուղ-
քի երկաթները մաշվել էին, ծռվել, տախտակները տեղ-տեղ
գոգացել էին՝ շատ կրունկ էր քսվել տախտակին: Պատերն
սպիտակ էին ներկած: Կրոր սրահը տեսա, որին «հանդիսա-
րան» էինք ասում: Լենինի մեծադիր նկարը տեսա ոսկեգույն
շրջանակի մեջ:

Հիշո՞ւմ եք՝ այդ շրջանակի մեջ սիրունատես մի կնոջ
յուզամներկ նկարն էր. կնոջ զրկում՝ փամփուլիկ երեխա, ձեռքին՝
շուշան: Ամեն մի նորեկի դուք բացատրում էիք, որ այդ կի-
նը տիրամայրն է, շուշանն անարատ հղության նշանն է: Գի-
տեի՞ք դուք, թե ի՞նչ էին մտածում ձեր բեղ ու մորուսով «սա-
ները» ամեն իրկուն նկարի առաջ, երբ մեկը կարդում էր
«կանոնք պարկեշտության» և բոլորը մտածում «անարատ»
հղության մասին:

Զկա հին շրջանակը: Զգիտե՞ք արդյոք, թե ո՞ւր է շուշա-
նով կինը: Դուք տեսել եք Վենիկի նկարը նոր շրջանակի մեջ,
տեսել եք և դուր չի եկել ձեզ: Այդ մասին փնձ պատմեց մի
կոմսոմոլ տղա:

Սանդուղքներից իջնելիս աչքիս ընկան հին զանգերի կե-
ռեղը, խրված առաստաղի գերանին: Դուք զանգահարում էիք,

10

20

30

երբ հարկավոր էր եկեղեցի գնալ: Եվ երբ պատմեցի այդ մասին, պիտոներնեք ծիծաղեցին:

Բակում Գամառ Քաթիպայի բրունգե կիսանդրին մնում է դեռ: Դուք պատմում էիք նրա մասին և ավելացնում, թե ի՞նչ է կամեցել նա, երբ ասել է. «Այս փմ մի հատիկ իղձը կատարեք»: Եվ եթե մեկը հարցնեք, թե ինչո՞ւ կիսանդրին աչքեր չունի, խոռոչները պարապ են, դուք պիտի ասեիք հարյուր անգամ կրկնած խոսքը՝ քանաստեղծի աղամանդյա աչքերի մասին:

10 Տեսա բրունգե կիսանդրին: Աչքի խոռոչներում սարդը ոստայն էր հյուսել, քողով պատել աչքերը, որովհետև նա էլ ձեզ նման մտքով տկար է, հասկանալու նոր օրերի խմաստը: Գլխին բրունգե մազերը սառել էին, բարդ-բարդ փակչել իրար, ասես պոռնը սապնոտ մազերն էր սանտրել:

Ասում են, առաջվա պես դուք գալիս եք, կանգնում արձանի առաջ, կարդում այն, ինչ անգիր գիտեք և մատով քերում ցեխի շիթերն արձանի կարմիր քարերից: Երբ քերում եք ցեխը, թիկունքով դառնում եք մի այլ արձանի, որ նոր է, ավելի բարձր և որի տակ թաղված մարդկանց «մի հատիկ իղձը» մեր օրերն էին: Նրանք խորթ են ձեզ, անհարազատ: Զարմանում եք, թե ինչո՞ւ ամեն իրիկուն մի կարմիր ճրագ արձանի գլխից մանկան աչքի պես վառ թարթում է:

20 Այնպես հարմար է ձեզ բրունգե կիսանդրին, սաղական ձեր հոգուն, և երբ կանգնում եք անշարժ, գրեթե նայում, դուք էլ մի կիսանդրի եք, մեռած քար, ձեր աչքերին էլ սարդը վաղուց ոստայն է հյուսել: Համոզված եք, որ ձեզ էլ թաղելու են վանքի մոտ, լորենու տակ, և ոչ ոք չպիտի գա ձեր շիրմաքարի ցեխերը քերելու:

* * *

30 Շոգ էր, շոգին խաղաղ էր բակը, անց ու դարձ անող շկար: Եվ եթե օձերը դուրս սողային բներից, խաղային պարիսպների վրա, ոչ մի ոտնաձայն նրանց չպիտի փախցնեք:

Անցա բակով: Ահա ծառուղին... Հիշո՞ւմ եք՝ տասը տարի առաջ էր, է՛լ ավելի: Այստեղ «խմբեր» կային, «զենք ու զրահից թնդում էին լեռիներ» և դուք ամեն մի «սանի» պատմում էիք «Շուշանն Շավարշանա», դրվագներ Ավարայրի օրե-

դից, ավագի վրա գծում էիք կորած քաղաքներ, գովում Բասենը, Ալաշկերտը, որտեղ երբեք դուք չեք եղել: Մեր մանկական հոգիներում ձեր բառերը տղայական երազներ էին ծնում, և մեր ձեռքին բռնած կերոնները մեզ զենք ու նիզակ էին թվում:

Ահա ծառուղին... «վեհափառը օրհնում է հայ կամավորներին»: Դուք լալիս էիք, փակ մեներ ուրախ էինք, որ այդ օրը դաս չպիտի սերտեինք, դուք մեզ չպիտի պատմեիք, որ «Մեծն Բրիտանիան հարուստ է պողպատով ու քարածուխով», երկրորդ ժամին մի ուրիշը չպիտի ասեր Բրքիշո կաթուղիկոսի վարքը: 10

Դուք շատ անգամ եք պատմել, որ Անգլիայում պողպատ ու քարածուխ շատ կա, և երբեք չեք պատմել նրանց մասին, որոնք հալում են երկաթ, զոդում պողպատ: Եվ ինչքան հեռու է ձեր պատմածը մեր օրերի անց ու դարձից, մեր գալիքից:

Հրճվանքից լալիս էիք և չէիք նկատում, թե ինչպես վառած կերոնները թեք էինք պահել, որ մոմը չկաթի մեր շորերին: Այդ օրը մշեցի Աբրոն էլ էր քացալա, և մենք իրիկվա դեմ անտառում գիծ մոզիկներ էինք:

Վանքի մոտ մարմար գերեզմանաքարեր կան: Գաղթական երկու բիձա քիսաներից ղուլյասաք թուփուն հանեցին, թուփունից մի քիչ թափվեց մարմարի վրա, և երբ բիձան ճաքճաքած մատերով հավաքեց թուփունը, նրա աչքին չընկավ քարի գիրը՝ «նվագող վշտից հայրենյաց»: 20

Ես ձեզ պատահմամբ տեսա: Նստել էիք կամարի շվաքում, նայում էիք առվի ջրին: Անշարժ էիք ձուլածի պես: Ասես տարիներ առաջ նստել էք այդ կամարի տակ ու գիշեր ցերեկ նայում եք առվի ջրին:

Պառավ ձկնորան էլ այդպես նստում է գետի եզրին, ժամերով աչքերը չռում, հառում մի կետի: Եթե ձեզ այդպես նկարեին, իրավունք կունենային նկարի տակ գրելու «Հոգու խաղաղ խառնաբառ»: 30

Դուք ինձ խալույն չճանաչեցիք, բայց երբ հայտնեցի աղգս, «հիշում եմ» ասացիք, ժպտացիք: Ձեր բերանի խոռոչում ես ոչ մի ատամ չտեսա: Երևի դրանից էր, որ խոսելիս դուք բառերն ասես լնդերքի տակ ծամում էիք, լեզվով հրում:

Տեսա մատենադարանը: Դուք այնտեղ եք աշխատում, հին ձեռագրերը կարգի եք բերում, համարակալում: Եվ երբ մագաղաթյա մի մատյան եք բաց անում, լուսանցքների գունավոր նախշերին նայում, դուք դարձյալ Բյուզանդիին եք հիշում, ձեր աչքերը մագաղաթի վրա մի հին պատմություն են կարդում:

Սենյակի անկյունում, մաշված բազմոցի վրա մոռում էր Վանա պառավ կատուն: Դուք ցույց էիք տալիս «նախնական երկրից» մի վավերագիր, և երբ ակնոցները հանեցիք՝ ներսես կաթողիկոսի նամակը ցույց տալու, ինձ թվաց, թե դուք կույր եք, աչքեր էլ չունեք:

Պարարտամարմին մի փին սև վռռալի տակից նեղլիկ պատուհանների շարքում որոնում էր ժամոթ պատուհանը: Ինչո՞ւ Զանգեզուր չեք ասում, այլ Սյունյաց աշխարհ: Պատուհանից ալեխառն մորուքով մի գլուխ երևաց, ժպտաց: Վուալով կինը դռնակով ներս մտավ: Միբրուքը պատուհանը փակեց, փեղկի ետևից երևաց և վուալը:

Ինչ սառն էր ձեր սենյակում, ձեր բառերը՝ անսահման ձանձրույթ: Հեռանալիս դուք տրտունջ հայտնեցիք, որ նոր սերունդը էլ առաջվա գրքերը չի կարդում, նրանցից և ոչ ոք չի հարցնում այն, ինչ իմաստն է ձեր վշտանքի: Ի՞նչ կանեիք, եթե մատենադարանում մագաղաթյա գրքեր չլինեին...

...Երեկոյան քաղաքում հրավառություն կար: Պղնձե փողերը հնչում էին հաղթական մարշով: Զահեր էին վառել և դրոշների կարմիրը ջահերի լույսով արնագույն էր թվում: Մեկը բարձր ու զիչ խոսում էր պատշգամբից: Պղնձե փողերի հաղթական մարշը արձագանքի պես էր հնչում:

Իսկ դուք տոնական այդ իրիկուն աղմուկից հեռու կարդում էիք հինգերորդ դարի մագաղաթ...

ԿԱԾԱՆՈՎ

Արևը կախ էր ընկել դեպի մայրամուտ, երբ մենք մեր հտևում թողինք Ահնաձորի անտառները և ծերունի անտառապահի վերջին պատմությունն այն մասին, թե ինչպես ձմռան լուսնկա մի գիշեր արջը դուրս եկավ կաղնուտից, ինքն էլ բերդանով էր և այլն: Որսորդի սովորական պատմություն, որի իրական լինելը դժվար է որոշել, քանի որ վկան արջն է ու լուսինը: Արջը իբր թե վիրավոր փախավ:

Նեղլիկ կածանը, որ անտառի խորքերում հաճախ էր կորչում չոր տերևների մեջ, անտառից դուրս գալուց հետո ավելի 10 լայնացավ, ձիերը փնջոցով բարձրացան սարն ի վեր:

Գազաթին Կատարի խաչի սպիտակ ժայռերը մեջք-մեջքի տված բարձր բուրգ էին կազմել: Մարդու աշխատանք չկա այնտեղ, ոչ ոք չէր տաշել սպիտակ ժայռերը: Բայց այնքան նման են արքատաշ պարիսպների:

— Քերժերի գլխին խաչ կա, — ասաց անտառապահը, երբ նկատեց, որ մեր հայացքները դեպի ժայռերն են ուղղած:

— Առաջներում շատ էին ուխտ գալիս: Ծուկի կողմից հանապարհ կա: Մեկ-մեկ բարձրանում են, մտնում քարայրի մեջ: Մով Քարայր է, ոչ գիր կա, ոչ խաչ: Վերևից, մթին քա- 20 րատակում, ջուր է կաթում: Էնքան են ման եկել, բայց չեն գտել ջրի ակը:

— Իսկ ջուրն փնջ է լինում, — հարցրեց ընկերս անտառապահին:

— Կորչում է քարատակում: Հենց ինչ ջրի համար են ուխտ գալիս:

Պատմեց, որ գյուղերում հավատք կա, թե Կատարի խաչը

չքերք կանանց արգանդում պտուղ է ծնում: Գալիս են, ռտաբորիկ բարձրանում սպիտակ ժայռի կատարը, չոք-չոք մտնում քարանձավի մեջ, կանգնում, որ ջուր կաթի մազերին, կրծքին, ձեռներին: Եվ հետո չորեքթաթ դուրս են գալիս:

— Վախենալու տեղ է. ես մի անգամ գնացել եմ: էն տարին...

10 Թփի տակից աղվեսի ճուտը դուրս թռավ, փախավ սարն ի վեր: Անտառապառհի խոսքը քերտնում մնաց: Ծառից հոյ տվավ, մտրակեց ձիուն, բայց ձին քայլերն էլ շարագացրեց, հայտնելով, որ եթե տիրոջ տարիքը ներում է աղվեսի ետևից վազել, այդ նա սրիտի անի տեփական ոտքերով: Մերոնին մի անգամ էլ մտրակեց, հայհոյեց ձիուն: Ձին հայհոյանքն էլ կուլ տվավ:

Մենք տեսանք, թե ինչպես աղվեսը պահվեց քարերի արանքում: Երբ կածանը հասավ գազաթին, ձիերի ռտնաձայնից աղվեսը թաքատոցից դուրս եկավ, մի վայրկյան նայեց մեզ, պոչը հավաքեց ու նորից փախավ, այս անգամ դեպի սարահարթը, որի վրա երևում էին դեռ չհնձած արտեր:

20 Հսկա մի անգղ, արծվի չափ, սպիտակ ժայռերի գլխին թևերին արավ, նախ բարձրացավ վեր, ապա թևերն իրար հավաքած՝ քարի պես ընկավ արտերի մեջ: Անգղը տեսավ աղվեսի ճուտին:

Պալքար սկսվեց, մահվան և կյանքի կռիվ: Մերթ անգղն էր վայր ընկնում, աղվեսը փրցնում էր մի փետուր նրա թևից, մերթ աղվեսն էր պառկում մեջքի վրա, թաթերով պաշտպանվում անգղի մագիլներից ու կեռ կտուցից:

30 Հանկարծ անգղը թևին արավ, թռավ վեր, աղվեսի ճուտը ճանկերի մեջ: Օդում կռիվը շարունակվեց միայն մի քանի վայրկյան, որովհետև անգղը բաց թողեց աղվեսին, պտույտներ արեց և նստեց Կատարի խաշի գլխին:

Աղվեսն ընկավ արտի մեջ: Մի ըուպե հետո վեր կացավ, սկսեց վազել: Տարօրինակ էր վազում, գլուխը մի կողմի վրա թեքած՝ մերթ առաջ էր գնում, ընկնում, մերթ կողքի ծովում, վազում, ասես չէր տեսնում ոչ քար, ոչ թուփ: Անտառապահը հասավ աղվեսին, բռնեց: Մեզ թվաց, թե աղվեսը վազեց նրա կողմը:

Աղվեսի աչքերից արյուն էր կաթում: Անգղը կտցահարել էր աչքերը, հանել: Դրանից էր, որ աղվեսը տարօրինակ էր Վազում: Ոչինչ չէր տեսնում:

Մերունին բաց թողեց աղվեսին: Գլորվելով, գլուխը շարժելով կույր աղվեսը կորավ անտառում:

— Անհրավր միշտ աչքերն է ուտում,— ասաց անտառապահը անգղի մասին:

Շարունակեցինք ճանապարհը: Իրիկնապահ էր, գնալիք տեղը հեռու: Ձիերն էլ էին բեզարել: Կատարի խաշի ժայռերը հեռվում ավելի պարզ էին երևում, ասես սարի գլխին ամպ էր նստել: 10

Ձորում մթնեց, բայց աստղալույսի տակ կարե՛կի էր որոշել արահետը, քար ու խութ: Մի ստվեր մեզնից մի քիչ հեռու բարձրանում էր ձորն ի վեր:

Սրբ հավասարվեցինք, մթնում հազիվ կարելի եղավ տեսնել մարդու պառավ դեմքը: Այնքան դանդաղ էր քայլում և արագ հեռավոր, ասես շունչը պիտի տար:

— Ի՞նչ մարդ ես, ա՛յեր, ո՞ւր ես գնում,— հարցրի: Կանգնեց, շունչ առավ, հետո պատասխանեց.

— Շինական եմ, հրեն է՛ մեր շենը,— և մահակը մեկնեց 20 հեռուն: Եթե ցերեկ էլ լիներ, դժվար թե հեռվում երևար նրա գլուղը:

— Բա ո՞ւր էս կես գիշերին, մեռակ...

— Տաշքենդ եմ գնալու, տղիս մոտ: Հրեա լուսնյակ կլինի...— դանդաղ պատասխանեց նա, շարունակելով ճանապարհը:

Մինչև Տաշքենդ այդ շնչով, այդքան թույլ ոտքերով: Դեռ քանի ժամ պիտի քայլեր մինչև հասներ մոտակա գյուղը: Այն հարցին, թե ո՞վ է որդին, ծերունին անորոշ պատասխան տվավ: 30

— Մեծավոր ա... Երկիրիս գործերը նրա ձեռքովն ա անց կենում:

— Ինչի՞ ես գնում:

— Այ որդի, բա իմ հալը տեղում չե՞ս, մի ոտս գերեզմանումն ա: Էսօր-էգուց որ մեռնեմ, բա իմ մյուլքիս, կալ ու

մարագիս ո՞վ ա տիրանալու: Թողնեմ, որ շուն ու գել ցրիվ տա՞ն...

Մի ըուպե շունչ առավ, հետո ավելացրեց.

— Գա, երեսի ջրով եղածն փրան տամ, ինձ էլ պարտակի հողում, հետո գերեզմանիս ուշունց շտա:

Գյուղում կալ ու մարագ ունի, թթենու այգի, երկու կով, մի եզ: Կինը գարոճեքին է մեռել, էլ ոչ ոք շունի, որդուց բացի:

— Դե նամակով գրեիր էլի,— ասաց ընկերս:

— Նամակը իմ խոսքիս չի հասնի, որ կանգնեմ, երեսին

10 ասեմ...

Եվ համարյա թե ասաց այն, ինչ մտքում որոշել էր որդուն ասել Տաշքենդ հասնելուց: Խոսքից երևաց, որ նա տըրտընջում է որդուն ուսում տալուց:

— Կողքիս նստած կլինեիր... էդ բոլորը գրքի սևն ու սպիտակը արեց:

Նրան դժվար էր և՛ խոսել, և՛ ձորով բարձրանալ: Դժվար էր նաև քայլել ձիերի հետ, թեկուզ ձիերն էլ կամաց էին փոխում ոտքերը: Մի քիչ հետո մարդն սկսեց ետ մնալ: Մեր և նրա միջև տարածությունը աննկատ շատացավ, չգիտեմ լսե՞ց
20 նա մեր մնաս բարովը:

Մի անգամ էլ իջանք, մի այլ ձոր անցանք, բարձրացանք և ուշ գիշեր լուսնի լուսով դիմացի գյուղը տեսանք: Շան հաշոցը մեզ ամայի ձորում թվաց որպես քաղցր կանչ:

Տան տերը ճրագը վառեց: Ծրագի տակ գետնին փռած կարպետը տեսանք և շարդված, բեզարած պառկեցինք կարպետի վրա:

— Տեսնես հիմի որտեղ է էն մարդը,— ասաց ընկերս:

— Բա աղվեսը կույր աչքերով,— ձայն տվավ ծերունի անտառապահը սենյակի մյուս անկյունից:

30 Մութ ձորեր, անտառ, նեղ արահետ... Աղվեսը թաթով արնոտ աչքերն է սրբում: Մի մարդ դանդաղ քայլելով գալիս է կանգնում, շունչ առնում, արահետով բարձրանում: Կատարի խաչի բարանձավում գիշեր-ցերեկ անհայտ ակնից պղտոր ջուր է կաթում, կորչում քարերի մեջ:

Առավոտը սովորական էր: Աշնան ակզորի առավոտ դյուղում, մի քանի կալում եղները կամներն էին քաշում, մեկը ուռի ճիւղտներից բթոց էր հյուսում, բոստաններում կարտոֆիլ էին հավաքում:

Հողի վեճեր, գանգատ: Ծառը շվաք է անում հարեանի արտին, տերը ծառը չի կտրում, ամեն օր կռիվ, խոսք ու զրույց: Վեճը հին է, ամեն տարի ծառը տերեւակայելու հետ էլ վեճը նորոգվում է, աշունքադեմ վերջանում: Իսկ ծառն ամեն տարի ճյուղ է տալիս և փթերով ընկույզ:

— Նա ինձ համար ծառ չի, որդու տեղ ա... Բա ես նրա 10
ճյուղին կարամ կացնում տալ,— ասում է տերը:

— Ես կտամ, ես,— կանչում է արտատերը:

— Դու իմ գլխին էլ կտաս, քեզ տ՛վ կթողնի...

Մեկը Պետապից էր գանգատվում: Հագին անգլիական շինել էր, վրայից ծվենները կախ շոխա: Պետապը տոկոսներն ուզում է, ինքն էլ չքավոր է, միջոց չունի:

Հետո, գյուղից դուրս գալիս, նախագահը պատմեց Պետապից գանգատվողի մասին: Երկու օր առաջ նա դատարանի որոշմամբ քսան ռուբլի տուգանք էր տվել մի կնոջ անպատկառ հայհոյելու համար: Դատարանում առաջարկել էին հաշտվել, 20
ներողություն խնդրել կնոջից տուգանքից ազատվելու համար: Կինը համաձայնվել է: Բայց նա կանչել է.

— էդքան էլ կտամ, էդ լիբրի առաջ խոնարհվիլ չեմ...

Կանչել է և ասել մի ուրիշ ծանր խոսք, որի համար կրկնակի պիտի տուգանեին, բայց դատավորը վճռի ընթերցումը հերիք է համարել:

Գյուղից ներքև, տափարակի վրա, ֆուրգոնի շուրջը խմբվել էր բազմություն: Օտարություն էին գնում մոտ տաս հոգի՝ կին, երեխա: Ոմանք լալիս էին, զոգնոցի ծայրով արցունքները սրբում և արցունքի միջից բարենեւի հիշում նրանց, 30
որոնք հեռու գնացին մեկէլ տարին:

Մի պառավ կին հարսին է ճանապարհ դնում թոռան հետ: Պատվիրում է իրերին լավ նայել, երեխային տաք պահել:

— Իվանին ասա, որ ցիւրը ցաքելիս անպատճառ գա...
Բ՛հ կարանք մի եզ առնենք:

Մյուսը խանգարում է ակեարող լսողը, մի կապոց ձալար ու շորաթան մեկնում հարսին՝ հանձնելու իր աղջկան, որը նույն քաղաքումն է ապրում: Այդ կիներ ուրիշ պատվերներ էլ է տալիս. սկեսուրն առիթից օգտվելով, մոտենում է ու հաղարհորդ անգամ համբուրում թոռան թշերը: Համբուրում է այնպես պինդ, որ պոռչների տեղը կարմրում է: Իսկ աղա՛ն ֆուրգոնում դարսած իրերի վրայից նայում է նրանց, որոնք խոնվել են ֆուրգոնի շուրջը:

20 Զիներ իրար բաշ են շոյում, զրնգում են նրանց վզից կախած զանգուլակները:

— Դե՛, շուտ, եղացանք, օրը մթնեց,— կանչում է ֆուրգոնի տերը բլրակով արագ իջնող մեկին, որը հենց ճանապարհվելու ժամանակ հիշել էր իր մի քարեկամին, ետ վազել նրան էլ տեսնելու:

Գնացողներին բողբոռն են սիրտ տալիս, գնացողները իրենց վերջին ցանկովթյունն են հայտնում, որ հետո արբուլթյամբ պիտի կատարեն գյուղում մնացողները և ամեն անգամ հիշելիս թառանջ քաշեն:

20 Մի կին ֆուրգոնի ճաղերին մոտեցավ, մեկը ներսից կնոջը մոտեցրեց երկու տարեկան երեխայի: Ճաղերի ետևից մանուկը բանտարկչալի էր նման: Սակայն քանտարկչալը ժպտում էր, թաթը մեկնում կնոջը:

Բլրակով արագ իջնողը մոտեցավ, տեղավորվեց: Ֆուրգոնի տերը մտրակը շարժեց, ձիերը ուժ արին, ֆուրգոնը շարժեցին: Կանչերը, ձեռքի շարժումներն ավելի շատացան: Մեկը բարձրաձայն հեկեկաց: Մի քանիսը կախ ընկան ֆուրգոնի ետևից և այդպես նորից կրկնեցին այն խոսքերը, որ շատ անգամ էին ասել:

30 Կինը ֆուրգոնը շարժվելիս քայլեց հենց ֆուրգոնի հետ: Ետևի մեծ անիվը դառնում էր, երբեմն քալում կնոջ շորերին: Ճաղերի ետևից երևաց մանկան գլուխը: Ներսից մի ձեռք կոացրեց նրան այնքան, որ մայրը համբուրեց, ձեռքերը փաթաթեց նրան, իսկ ֆուրգոնը շարժվում էր, ետևի անիվը երբեմն քալում էր կնոջ շորերին, ֆուրգոնի հետ քայլում էր և կինը:

Ետևից մեկը կանչեց, որ հեղիք է: Կինը հեռացավ, ֆուր-

գոնն անցավ: Լաց էր լինում և լացից ուսերը ցնցվում էին: Սպասեցին այնքան, մինչև ֆուրգոնը ծովեց ձախ, ծածկվեց բլրակի ետև: Դանդաղ ու ծանրաքայլ վերադարձան ետ:

Այդպես դառնում են գյուղի գերեզմանատնից, խումբ-խումբ, գլուխները կամացուկ օրորալով: Ամենից վերջին քայլում էր այն կինը, որ վերջին համբուրողը եղավ: Կինը մի քանի անգամ ետ դարձավ, նայեց: Ֆուրգոնն էլ չերևաց:

Մեր ճանապարհը դարձյալ զառիվայրով էր: Մերոնձի անտառապահը մեզ ցույց տվեց ճանապարհը, մի քանի անգամ ասաց, թե Կարմիր քարին հասնելուց պիտի աջ գնալ, 10 մոտեցավ, ձեռք տվավ մեզ:

— Աղվեսը, կույր աղվեսը, — հիշեցրեց նրան ընկերս: Անտառապահը ծիծաղեց:

— Գիշերս գայլերը երևի ցրիվ են տվել... Կույրը շատ չի ապրի:

Սպասեց այնքան, մինչև բարձրացանք զառիվայրի գլուխը: Հետո ձին թեքեց գյուղի կողմը:

Այդ երկրում մի շաբաթ մնացինք: Վերջին սառի գագաթից երևաց ընդարձակ հարթությունը, որի հորիզոնը հավելել, խառնվել էր երկնքի կապույտին: Թվում էր, թե կապու- 20 տակ ծով է և ոչ ցամաք տափաստան:

Ձիերը ետ տարան ծանոթ սարերը, քարատակ գոմերը, ուր ծնվել են նրանք, կերել գարի ու սարի խոտ և վարժվել մագլցելու քարափները, փնշոցով զառիվայրը բարձրանալու:

Մի քիչ ներքև լայն ճանապարհին փանգեմել էր փոշոտ մեքենան, մենակ մնացած բուղայի պես մոռնում էր:

Փակում էի աչքերդ, և քեզ թվում էր, թե նավակ է օրոր-փում ջրերի վրա: Մեքենան փոշու ամպ էր թողնում հսկայից և ծածկում եկած ճանապարհը: Ավազի հատիկները անխնայ- 30 րի տակից թռչում էին հեռու:

Ճանապարհի կեսին մեքենան դանդաղեցրեց ընթացքը: Մի ֆուրգոն անիվը ջարդել, մնացել էր: Տերը ձին նստել, գնացել էր նոր անիվ բերելու:

Մեքենան շատ զգույշ, համարյա սողալով, անցավ ֆուրգոնի կողքով: Կապոցների վրա նստողները նայեցին մեզ: Մեկը թե՛

— Ա՛յ մաշին... ի՛նչ եմ ասել...

Ֆուրգոնի ծայրին նստել էր Տաշքենդ գնացող ծերունին։
Փռչի էր նստել փափախին, սպիտակ միրուքին, շորերին։

Երբ մեքենան կամացուկ անցավ ֆուրգոնի կողքով, մի
վայրկյան միայն տեսա նրան։ Փռչոտ արտեանումքի տակ ինձ
թվաց, թե աչքի պարապ խոռոչներ են։ Մերումին տեղից
չշարժվեց։

ԿՈՒՐԻՍԵՑԻ ԱՆԴՐԵԱՍԻ ԴԻՄՈՒՄԸ

Այս պատմությունը սկսվում է այն օրից, երբ հողաբա-
ժանության հերթը հասնում է Մեղրու գավառի Կուրիս գյու-
ղին: Հողաչափը ջորու վրա նստած հենց որ հասնում է գյուղ
և իր թղթերը ցույց տալիս, հավաքվում են, ժողով անում,
հողկոմ ընտրում, հողերի ցուցակը կազմում: Մյուս օրը
սկսում են հողերը չափել:

Այսպես տեսնում է տասներկու օր: Կուրիսը փոքր գյուղ է,
ունի մոտ հիսուն ծուխ: Հողն էլ քիչ է, շնչին հասնում է
800 քառ. սաժեն: Տասներկու օրում հողերը բաժանելուց հե- 10
տո, հողաչափը համայնքի ժողով է գումարում: Կուրիսի հա-
մայնքը հաստատում է հողերի բաժանքը, չքավորները ուրա-
խությանմբ ստորագրում են արձանագրությունը: Ով մինչ այդ
հող չունեի, ուրիշի հողերն էր վարձով վարում, հող է ստա-
նում:

Թղթերը խուրջինի մեջ դրած, հողաչափը նստում է ջո-
րին, մնաս բարով ասում Կուրիսին, ուրիշ գյուղ գնում: Այս-
պես անցնում են ամիսներ, մոռացվում է Կուրիսն էլ, նրա
հողաբաժանքի պատմությունն էլ:

ԿՈՒՐԻՍԻ ՀՈՂԱԲԱԺԱՆՔԸ

20

Աշունքվա մի օր փոստը բերում է մի դիմում, վրան
գրած՝ «Հայաստանի Գերագույն Խորհուրդին»: Փոստի ցրիչը
միտք է անում, թե այս ինչ «Գերագույն Խորհուրդ» է և որո-
շում է, որ երևի Կենտգործկոմը կլինի: Եվ իսկապես ցրիչը
չի սխալվում, գիմումը պիտի հասնի հենց այդանոց:

417

Ո՞վ էր գրել դիմումը և ինչի՞ մասին: Կուրիս գյուղացի Անդրեաս Հովհաննիսյանը նույն գյուղի հողաբաժանքի մասին: Կարդում են, զարմանում: Այսպե՞ս էլ դիմում, մի՞թե այդքան անարդարություն է եղել հողերը բաժանելիս: Ի՞նչ էր գրել կուրիսցի Անդրեասը իր սեփական ձեռքով, թղթի շորս երեսի վրա:

«Կուրիսում հողերը չափելիս ոչինչ չեն խնայել: Քահրերը, քուերը, պատերը, անպետք հողերը չափել են, բաժանել»:

- 10 Եվ դրանից տուժել է «չքավոր դասակարգը», հողաչափը ոչ մի ուշադրություն չի դարձրել գյուղացոց բողոքին, սպառնացել է ծեծով, գյուղացիք էլ սուս են արել, համաձայնվել բաժանքին: Այդ գրելուց հետո Անդրեասը իր ցավից է գրում.

«Ինձանից խլեցին իմ սեփական հողերս, որոնք ինձ ապրուստի միջոց էին տալիս: Հինգ հարյուր վազ ունեցող խաղողի այգի եմ տվել, կարծելով թե ձեռք կվերցնեն ինձանից: Սակայն որտեղ... Առանց իմ կամքը հարցնելու խլել են ինձանից ամենալավ հողերս, ինձ զրկելով ապրուստից...»:

- 20 Դիմումի վրա, վերև բերած այս խոսքերի դիմաց «Գերագույն հորհուրդից» մի ընկեր կարմիր մատիտով նշանակել է «չքավոր դասակարգ», երևի քննիչին հիշեցնելու համար Անդրեաս Հովհաննիսյանի այն խոսքը, թե «հողաչափը չքավոր դասակարգին ճնշել է»:

Հողաբաժանքի դեմ բողոքելուց հետո կուրիսցի Անդրեասը ավելորդ չի համարել նկարագրել գյուղի ներքին կյանքը, նրա պակաս կողմերը, որպեսզի կարդացողի համար պարզ լինի, թե ինչքան ծանր դրություն մեջ է Կուրիսը և ինչքան արդար է ինքը՝ Անդրեասը:

ԳԱՅԼԵՐՆ ՈՒՏՈՒՄ ԵՆ ԳՅՈՒՆԵՐԻՆ

- 30 «Մեզանում այն է նկատվում,— գրել է Անդրեասը,— որ շուրս պղտորել ես, պետք է քեզ ուտեմ»:

Երևի ուզում է հիշեցնել գայլի և գառան պատմությունը, ցույց տալու համար, թե ինչպիսի գայլեր կան Կուրիս գյուղում, գայլեր, որոնք մի պատճառ են փնտրում Անդրեաս Հով-

հաննիսյանի «չքավոր դասակարգին» գառան պես կուլ տալու Դրանից հետո Անդրեասը գրել է.

«Տեղն է գալիս Միքայել Նալբանդյանի խոսքը, թե ազատություն կա, բանտից շատ նեղ է: Կուրիսում մի ահռելի ուսումնարան ենք կառուցել և ես 2 տարի տուժել եմ, մեջքիս գաճ ու քար կրելով, որից ավելի քայքայվել եմ»:

Եվ դարձյալ խոսքը շուռ է տալիս հողի մասին:

«Իսկ հողը շնչի են վերածում: Խնդրում եմ հինգ շնչի իսկական հող թողնել ինձ: Հավատացնում եմ, որ իմ հողերս քնձ համար իբրև կանոնավոր ապրելու միջոց շատ քիչ են: Նաև մի սխալ, որ ինձ տվել են չորս շնչի, այնինչ ես հինգ շունչ եմ»:

Այս բոլորը կարդալուց հետո մարդ ակամա զարմանում է այն հողաշափի վրա, որ ջորու վրա նստած եկավ, չափեց ու գնաց և գրեց, թե հողաբաժանքը կանոնավոր է, և բողոք չկա:

ԱՆԴՐԵԱՍԸ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒՄ Է ԶՔԱՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻՆ

«Զեզանից բարձր էլ ո՞ւմ դիմենք,— հարցնում է Անդրեասը «Գերագույն Խորհրդին» և ավելացնում.

— Տեղն է գալիս Ռաֆայել Պատկանյանի «Վանեցոց գանգատը». «Աստված, որ դու շատ բարի ես, մենք վար, դու վեր, շատ հեռու ես, խոշոր գործերով կպարապվես, ապա որին մենք գանգատվենք»:

«Վանեցոց գանգատն» անելուց հետո կուրիսեցի Անդրեասը բողոքում է գյուղում կատարված մի շարք գողությունների մասին, որի դեմ խորհուրդը ոչ մի միջոց ձեռք չի առել: Օրինակ, ամառվա ընթացքում նրա պատշգամբից գողացել են մի կարպետ, գողն այդպես էլ անպատիժ մնացել է:

«Մեզանում օրենքները գոյություն չունեն, թալանում են ամեն բան ազատ վերպով: Հույս ունեմ, որ Գերագույն Խորհուրդը ուշադրություն կդարձնե այս շարիքը վերացնելու»:

Ներողություն խնդրելով, որ երկար է գրում, Անդրեասը, գանգատվելով գյուղի... հավերից («ինչո՞ւ հավերը չեն բանտարկում, որ ցանքս չփչացնեն»),— գրում է կուրիսցին) հայտ-

նում է, որ փոստի ծախքը չկարողանալով գտնել, դիմումն ուղարկում է շատ ուշ:

Հեյ գիտի «չքավոր դասակարգ»:

ԳԻՄՈՒՄԸ ՀԱՍԱՎ «ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԽՈՐՀՐԳԻՆ»

Հենց որ գործավարը այս դիմումը դնում է «Գերագույն Խորհրդի» մի ընկերոջ սեղանի վրա և այդ ընկերն էլ ուշի ուշով կարդում է Կուրիսցու գրածը, հենց նույն օրն էլ կարգադրվում է քննել, տեղում մանրամասն ստուգել, թե ինչե՞ր է կատարվում Կուրիսում, ի՞նչ թալանի մասին է խոսքը, ո՞վ էր այն հողաչափը, որ ցեխը ձյունով ծածկեց, ձյունը հալվեց ու տակից ցեխը երևաց:

Բավականին ժամանակ անցավ, մինչև այդ կարգադրությանը ձեռք ձեռք անցնելով, հասավ Կուրիս գյուղը: Փոքրիկ թղթի հետ միասին գյուղ գնացին և մի քանի մարդիկ, ժողով անելու և քննելու, թե երբ է թալան եղել, ինչ գողեր են, որ ազատ ման են գալիս և ինչիցն է, որ Կուրիս գյուղում օրենքները չեն հորժում և գառներին, ջուրը պղտորելու համար, գայլերն ուտում են:

Ժողով են կանչում, ժողովում հողաբաժանքի հարցն են դնում, գողության, թալանի, կորած կարպետի, մի խոսքով այն բոլոր հարցերի, որի մասին Կուրիսցին գրել է իր դիմումի մեջ:

Հնարավորություն չկա ժողովին մասնակցող գյուղացիներին ասածները մեկ-մեկ գրելու, ինչպես և նրանց գրավոր ցուցմունքները տալու: Եթե Կուրիսի գյուղխորհուրդը մի թուղթ էր ստացել «շտապ քննություն կատարելու» մասին, այդ ժողովից հետո Կուրիս գյուղի հողաբաժանքի և Անդրեաս Հովհաննիսյանի գրած հարցերի մասին դրանից ավել թուղթ է գրվում:

Ի՞նչ է պարզել քննությունը, ի՞նչ է ասում Կուրիսի չքավոր դասակարգը Անդրեաս Հովհաննիսյանի մասին:

Ամենից առաջ հաստատվում է, որ նրա հինգերորդ շունը, որին հող չեն տվել, ծնվել է հողը բաժանելուց հետո: Իհարկե, հողաչափը հանցավոր է, որ հուլիսին է հողերը բաժանել և երեք ամիս չի սպասել, որ Անդրեասը մի ժառանգ էլ ունենար:

Անդրեասը Կուրիսի հողով հարուստ մարդն է եղել: Տարիներ շարունակ նրա հողերի վրա ուրիշներն են մշակութիւն արել, իսկ ինքը քաղաքներում ապրելով, ազատ ժամերին կարդացել է Ռաֆայել Պատկանյանի վանեցոց գանգատները:

Ոչ մի այգի չի տվել, հինգ հարյուր վազով: Անդրեասը հողով լրիվ բավարարված է և նույնիսկ մի քիչ էլ ավելի: Այդպես էլ գրված է համայնքի արձանագրութեան մեջ.

«Անդրեաս Հովհաննիսյանը Պատվակ անվանվող տեղում ուներ երկու մեծ հողամաս: Այդ հողամասերից մեկը, որ ավելի վատ էր, կտրված է, իսկ մյուսը, որն ավելի լավ է, թողնված է իրեն: Նա ստացել է հողատերի նորմայով և լավ կատեգորիա»:

Մարկայի փող շունեցող Անդրեասը, որ իր դիմումն ուշացրել էր դրա պատճառով, միջակից բարձր տնտեսութիւն ունի, գյուղի ունեւորներից է: Իսկ ի՞նչ գողութիւն է, որ կատարվել է Կուրիսում և գողերին անպատիժ են թողել:

ԿՈՒՐԻՍՈՒՄ ԳՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԹԱՆԱՆ

Կուրիս գյուղում երկու տարվա ընթացքում անթիվ անհամար գողութիւն է եղել: Տարել են մի ուլ և երկու հավ: Ուլը հետ է մնացել հոտից, կուրիսցի երկու ջահել ուլին պառկեցրել են փոսի մեջ և դանակը խրել կոկորդում: Ուլը բզաւել է, օգնութիւն կանչել գյուղխորհրդից, բայց նախագահը չի լսել և կուրիսցի երկու ջահել ուլը անուշ են արել, բայց մյուս օրն ևեթ վճարել են ուլի արժեքը: Իսկ հավերը գողացել են անհայտ շարագործների: Կալը կալսելիս հարեանի երկու հավ դեզի վրա քուջուջ անելու համար արժանացել են մահվան և տապալկվել են կալատիրոջ կաթսայում:

Կուրիս գյուղում եղել է մի շտեմնված թալան, որի համար իրավունք ուներ Անդրեասը բողոք տալու «Գերագույն հորհրդին»: Գյուղի հովիվը ամառվա շոգին անցնում է մի բոստանի կողքով, աչքն ընկնում է հանաչ վարունգին: Սարի շորա՞ն, Կուրիսի վարունգ... Հովիվը թռնում է ցանկապատի վրայով, ծոցը լցնում է վարունգով: Հարա՛յ-հրոց, աղմուկ-աղաղակ: Հովիվը կարողանում է միայն վարունգի կեսը կուլ

տալ, որովհետեւ տեքը վրա է հասնում, բկից բռնում: Ահա միակ թալանը երկու տարվա ընթացքում:

Ժողովում քննում են Անդրեաս Հովհաննիսյանի պատշգամբից գողացած կարպետի պատմությունը: Այս ամենից զարմանալին է: Դուրս է գալիս, որ կարպետն ուրիշինն է եղել, կարպետը կորել է գյուղի դպրոցից: Մեկը վեր է կենում և հայտարարում, որ ինքը «կասկածում է Անդրեաս Հովհաննիսյանի վրա նույն կարպետի մասին»:

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ՄԻՆՁԵՎ «ՅՈՒ ՊՈՐՏԸ»

- 10 Ասում է ինչքան անտառի խորքը մտնես, այնքան շատ ցախ կհավաքես: Քննում են Անդրեասի «յոթ պորտը», և պարզվում է, որ հնում կուրիսցին ինչ-որ պատմություն է ունեցել, որի համար նրան գյուղից հեռացրել են:

«Անդրեաս Հովհաննիսյանը խարդախ մարդ է: Հողաբաժանքից հետո լարված դրություն մեջ է մեր գյուղում: Նա անցյալում էլ խարդախ մարդ էր, որին հեռացրինք գյուղիցս: Եվ միայն վերջերս է եկել գյուղ...»:

Այսպես են ասել գյուղացիք նրա մասին, քննության ժամանակ:

- 20 Կա մի հեքիաթ, թե ինչպես երկու սոված մարդ թագավորի ախոռի կտրան մի հատ շամիչ են գտնում, փորում են կտուրը, ավելի շատ են գտնում, վերջը ծակում են և ընկնում շամիչով լի ախոռը:

Քննության ժամանակ փորել են, մի շամիչ են գտել, մի քիչ հետո երկուսը, երեքը, և վերջն ընկել են Անդրեասի ախոռը, այսինքն գտել են իսկական պատճառը, որի մասին արձանագրության մեջ միայն երկու խոսք է ասված:

Անդրեասը մի ուրիշ գյուղացու շատ ծածուկ հայտնել է.

— Դու մի քիչ հեռու կաց, ես խորհուրդը ցրեմ: Այդ մա-

- 30 սին ես աշխատում եմ:

Եվ նույն ճանապարհով մի թուղթ էլ գնաց, ուղղված Կուրիս գյուղի բնակիչ Անդրեաս Հովհաննիսյանին: Կուրիսցին կարդաց, աչքերը չռեց:

— Ձեր դիմումը թողված է անհետևանք...

„ՍՈՒՌՈՒՉ“

էլեկտրական մեծ լամպերը լույսով ողողել էին կայա-
րանի պերրոնն ու զուգահեռ ընկած երկաթգծերը: Անձրեւ նոր
էր դադարել, և լույսի տակ պերրոնի սալահատակը փայլելում
էր մաքուր սրբած հայելու պես, իսկ ~~ռելսերն ասեռ~~ աղաղակ
ձողեր լինեին: Անձրեւը խառնվել էր ռելսերի մոտ թափ-
ված մազութին և շպալների արանքում գոյացրել սև, փոքրիկ
լճակներ, որոնց յուղոտ մակերեսն արտացոլում էր լամպերի
լույսը:

Հերթական գնացքն ուղևորվել էր: Մի քանի՝ աչքերն 10
անքնությունից ուռած ուղևորներ հենվել էին փայտի մեծ
աթոռներին, ննջում էին, ոտների արանքում կապոցներ, տոպ-
րակներ: Կարմիր-կանաչ լապտերներով կոնդուկտորներ, ան-
բաժան կողովը կամ մեծ կողպեքով արկղը թևի տակ, գնում
գալիս էին, մտնում հերթապահի սենյակը կամ զանգի մոտ
կանգնած զրուցում: Կեղտոտ գոգնոցով մեկն ավելում էր
առանց այն էլ անձրևից լվացված պերրոնը:

Երրորդ գծի վրա տասնհինգի մոտ ապրանքատար վա-
գոններ կային, առանց շոգեմեքենայի: Յուրաքանչյուր վա-
գոնի առաջ խռնվել էին տղամարդ ու կին, կանչում էին, ծի- 20
ծաղում, խոսում: Պերրոնի վրա անց ու դարձ անողները եր-
բեմն կանգնում էին, նայում վագոնների կողմը, ծիծաղում,
եթե լավում էր սուր մի խոսք կամ հանաք:

Վսեռուշի գնացող գյուղացի երիտասարդներ էին: Հեռվի
մթության մեջ, մերթ ընդ մերթ, գիշերահավի պես կանչում
էր շոգեմեքենան, որ պիտի գար, տասնհինգ վագոններն առ-
ներ ու տաներ:

ծրգ, աղմուկ, աղաղակ և այդ ամենի հետ մի քանի զուռ-
նա ու դհուլ, մի զիւ ծննդացնող զուգուկ, որ ծղրտում էր առա-
վտոյան գետի ափը վազող սագերի պես:

Յուրաքանչյուր վագոնի առաջ հավաքվել էին գնացող-
ների հարազատները, նրանց խառնվել էին և կոնդուկտորներ,
կայարանի հերթապահ ծառայողներ, կառապաններ և սոս-
կական ուղևորներ, որոնք հաջորդ գնացքով պիտի մեկնեին:

10 Մի վագոնում քյալալեցիք էին, մյուսում հոռոմցիք, եր-
րորդում մաստաբեցիք ու թալիցիք: Վագոնից վագոն ձայն
էին տալիս, ամեն վագոն աշխատում էր իր զուռնան ցել, իր
վրա դարձնել ամբոխի ուշադրությունը, ամենից համով խոսք
ասել և ծիծաղեցնել, ծիծաղու կոտորել:

— Գյաղա չալե, տո չալե, — ձայն էր տալիս մի հոռոմ-
ցի, որ ուրախությունից, թե գինուց հարբել, անվերջ երգում
էր, պարում: Ընկերները նրան մի կերպ բարձրացնում են,
տեղավորում վագոնում: Բայց հոռոմցին վագոնի մեջ էլ է
պարում. շխտում են հատակի տախտակներն ու մեկ էլ՝ հո՛ւպ,
վագոնից թռնում է ներքև, պարը շարունակում:

20 — Ջոկապետ ջան, հորդ հոգուն մեռնիմ... Տո, թողեք
խաղամ...

Մյուսները ծափ են զարկում: Հոռոմցու կենտպարը քիչ
հետո դառնում է շուրջպար: Պարում են բոլորը՝ «սորուշ»
գնացողները, կառապան ու միլիցիոներ, կոնդուկտոր ու տե-
լեֆոնիստ: Պարին զոռով խառնում են և մի պառավ կնոջ, որ
մինչ այդ որդուց չէր հեռանում, խոսում էր, և ամեն խոսքի
հետ արցունքն էր ծլլում:

Պարում էր պառավը մյուսների հետ, ճվում էին, ճչում,
խսկ պառավը պարելիս էլ աղլուխով արցունքն էր սրբում:

— Ով ծափ չզարկի, կնիկը մեռնի...

30 — Տո Լեոն, ծափ տու, Շուշանդ մոռցա՞ր:

Ու Լեոնը ծափ է տալիս, ծափի հետ միտքը թռչում է
Մաստարա՝ Շուշանի մոտ:

Մյուս վագոնի առաջ մի այլ խումբ է պարում: Աշխա-
տում են գետնին ավելի պինդ խփեն, զուռնան զիւ է կանչում.
պարողներից մեկը զուռնայից էւ բարձր ձայն է տալիս.

— Տո, հոռոմցիք, ուռած փորեր, ի՞նչ եք տղկել... Զա՛ն քյալալացիք, տո չալե՛, Մուկուշ, «Հոպոպը» չալե:

Պարը փոխում են: Հոռոմցիների մոտ հավաքվածներից ոմանք նրանց մոտ են գնում, ուրիշ վագոններից են գալիս և ոգևորված զուռնան մեկ ծկլթում է, մեկ հանդարտ է կլկլում:

Հոռոմցին ճարպիկ շարժումով բարձրանում է վագոն և բարձր կանչում.

— Տո Տերտերանց Օնիկը չե՞մ ես... ընկերներ և բան-վորներ, ես ձեր ջանին դուրբան... խորհրդային իշխանության վով որ մտքեն հակառակ է, ես էնոր ականջը... 10

Ամբոխը հռհռում է, ընկերները փորձում են ներս տանել նրան, բայց հոռոմցին նրանց ոտների արանքով դուրս է պրծնում, թռչում գետնին ու նորից բղավում բեզարած զուռնաչուն.

— Տո չալե, ես քու կյանքին մեռնիմ...

Մի այլ վագոնում նստոտել են տախտակների վրա: Մոմի թրթռացող լույսի տակ հազիվ են երևում դեմքերը: Վագոնի կիսամութ անկյունում նստած մեկը մեղմ, լալկան ձայնով երգում է.

— Ընկել ե՛մ գերի՛... 20

— Օտար երկրներ...

Մյուսները ձայնակցում են այդ երգ-աղերսին, ամեն մեկը բառերի մեջ դնելով այլ իմաստ՝ կովի, եզան, հողի, Շուշանների հետ կապված:

— Նստել ես վագո՛ն...

— Սալդաթ բալա ջան:

Մի ծեր կոնդուկտոր, որ վերի վագոնների տակ կռա-նում, լապտերով նայում էր, մի պահ կանգնեց, լսեց այդ երգն ու դարձավ նրանց.

— Տո ա՛յ օղուլ, ի՞նչ կուլաս: Նիկալայի վախտն էղներ, 30 մերդ լացացնեին: Սորուշ կերթաս Դիլիշան, հո Սիբիր չե՛ն քշե...

Երգողները մի պահ լռում են. քիչ հետո մի ուրիշն է բա-րակ ձայնով ծոր տալիս այն մասին, որ «երկնքուց կախված է Սողոմոնի գիրքը, կարդացեք, իմացեք սալդաթի միտքը»...

Ուկրաինացի մի քանի զինվորներ, որոնք վերադառնում

են պահակատեղից, խառնվում են ամբոխին, հարցնում՝ թե ովքեր են գնացողները։ Մի կառապան գյումրեցու ուսանողներով նրանց հասկացնում է։ Ուկրաինացիք հետաքրքրվում են զուռնայով, մոտենում են պարողների մի խմբի։ Ու հանկարծ պարողները մեջ են առնում նրանց. ուկրաինացի ղինվորները քահ քահ ծիծաղելով պարում են «Հոռոմի» եղանակ։

Գնացողներից մի քանիսն աղմուկից հեռու ինչ-որ պատվիրում են իրենց հարազատներին։ Մեկն իր բիձուն պատվիրում է ոչ մի դեպքում եղը չծախել, կոմսոմոլ մի տղա բջջի անդամին թերի թողած գործի մասին է պատմում։ Պառավ կինը դեռ լալիս է, բարեմաղթում.

— Գնացեք, աջողություն ձեզի...

Մի ուրիշը իր ազգական երիտասարդին սրտանց հուսադրում է.

— էրթաս մարդ կդառնաս, բալաս։

Միլիցիոները մոտը կանգնած կառապանին պատմում է, ականջը դեմի վագոնից լսվող երգին.

— Վագոն, մի ժած տա՛...

— Մեր էրթուլ վախտը էստեղ շիվան էր... Սաղ կնկտինք բիթտուն կուլային։ Ողորմած հոգի Բերբեռ Մուկուշը իսա երգն որ ըսեր, մեռլատան պես կուլային...

Հոռոմցի Օնիկը պարից բեզարել է, բայց չի հանդարտում։ Եվ զուռնան կտրելուց բարձր կանչում է.

— Ա՛խ մի տաք փոր էղնի, քաշեմ փորիս...

Հոնդոցից հարևան վագոնի դուդուկի ձայնը չի լսվում։ Ամբոխից մեկը կանչում է.

— Ա՛յ մորդ լուսը չքոռնա, Օնիկ։

Հանկարծ հեռվի մութում զիլ ծկլթում է շոգեմեքենան և շոգու փնչոցով մոտենում է վագոններին։

Իրարանցումն ուժեղանում է։ Մնաս բարով են ասում, իրար խառնվում, իրար կանչում։ Զոկապետները վագոնից վագոն են անցնում, նստեցնում։ Զուռնայի ձայնը վագոնի ներսից է գալիս։

— Գնա՛ց, տո, էլե՛ք, էլե՛ք...

Վագոնները շրխկոցով իրար են հրում։ Հնչում է սուլոցը, վագոններն օրորվում են շոգեմեքենայի ամեն մի փնչոցի

հետ: Լսվում է մի բարակ ձայն, շարունակում են երգել:

— Վազոն, մի՛ ժա՛ժ տա՛...

Պառավ կինը մոտեցել է վազոնին, որդին կռացել է վրան.

— Իրավունք կառնեմ, կուգամ:

Շոգեմեքենան սուլեց:

— Գնա՛ց, գնա՛ց...

Մեկ էլ թնդաց զուռնան ու դհուլը... Բազմաթիվ ձեռքեր
ու գլխարկներ օդում ճոճվեցին.

— Բարի ճանապարհ, աջողություն ձեզի...

Քիչ հետո վազոնները փայլփլուն ուլիսերի վրայով սու- 10
րալով կորան մութի մեջ: Վերջին վազոնի հտքին կարմիր
ճրագը թարթում էր որպես մանկան աչք: Պերրոնի վրա կանգ-
նած պառավ կինը զսպված հեկեկում էր, աչքը կարմիր, փոք-
րիկ ճրագին...

Լ. Ն.

ԿԱՊԸ

Ժողովը գեռ շէր սկսվել: Խորհրդի նախագահը հաճախակի կանչում էր միլիցիոներին, պատվիրում, որ ձայն տա վերի թաղին, կամ մոտիկ կանգնած մի երիտասարդի ճանապարհում այս ինչի տունը, որտեղ պետք է լինեն խորհրդի երկու անդամը, մի քանի գյուղացի: Գյուղի ծուռ ու մուռ փողոցներով գալիս էին մեկ-մեկ, խումբ-խումբ, ոմանք լուռ, ոմանք բարձր կանչելով: Եկողները տեղավորվում էին հենց փողոցում, նստոտում քարերի վրա, պատերի տակ:

10 Մեկը կարդում էր նոր ստացած լրագիրը, գիրկապ անելով ասում այն ամենը, ինչ տպված է, նույնիսկ փակագծի մեջ շարած «Զակտագ»-ը:

— Գյանջայի գավառի Բանանց գյուղում անհայտ շարագործները զոդացել են Մովսես Սահակյանի մի զույգ եզր...

1426 — է՛, բան կարդա, բան լսենք... Եզինք են էլի, կողանան էլ, կգտնեն էլ: Տես Անգլիայի կողմերից ինչ կա...

Ընթերցողը շուտ է տալիս լրագիրը, կարդում «Արտաքին աշխարհից» ...Եվ մի քիչ հետո, նույն տոնով ասում.

— Բա՛, գազեթի լավ տեղը կերիլ են...

20 Խոսքը պատռած անկյունի մասին էր:

— Մուգունց տանը պապիրոս քաշող չկա, բա էս ո՞վ արած կլինի,— հարցնում է ունկնդիրներից մեկը: Ընթերցողը մի ուրիշ սյունակի է անցնում:

Մի քիչ հեռու, մի ուրիշ խումբ տաք-տաք վիճում է ժողովի օրակարգի, հողերի բաժանքի մասին: Մի կողմը՝ արձակուրդով գյուղ եկած բանվորներ են, մյուսը՝ գյուղացիք:

— Համ ժալով ստանաս, համ էլ գաս էստեղ հող ստա-

նա՞ս: էդ ո՞նց կլինի... Դե քու կյանքդ ինձ տուր, իմ հողերը քեզ տամ,— ասում է մեկը և շուրջը նայում, կարծես ուզում է իմանալ, թե ինչ կարծիքի են մյուսները:

— Դե քու երեսիդ ռանգը տուր, իմ ժալովը քեզ տամ: Գիշեր ցերեկ նավթի մեջ եմ թաթախ, քեզ ի՞նչ կա, փափախդ ծուռ դրած ոչխար ես պահում: Եկար էլի Բաքու, բա ինչո՞ւ չկացիր. սարի արածանը միտդ եկավ հա՞... 10

— Դու ամեն շաբաթ բաղնիս չգնաս, կնկանդ հետ կուր չգնաս, կապրե՞ս... փափախս որ վեր ունեմ, քրտինքի հոտից կխեղդվես: Վնիկդ 10 դեյրա ունի, իմ երեսան մի հալավ էլ չունի... 10

— Տո՛ւր է, տո՛ւր, երեսիդ ռանգը տուր,— իր խոսքն է կրկնում բանվորը, ակնարկելով գյուղացու ուռած կարմիր թշերին:

— Հագիդ սապոգը տուր, երեսիս ռանգը տամ...

Բանվորն արագ շարժումով քաշում, հանում է հաստ սապոգը և մոտեցնում նրա քթին:

— Դե՛ տուր:

— Է՛, թ՞նչ եք յավա-յավա խոսում,— մեջ է մտնում մի գյուղացի,— արաբոչին ի՞րա տեղում, ռանչպարն ի՞րա: Խոսք 20
ունեք, խոսք ասեք...

— Բա սա արաբոչի է՞,— վրա է պրծնում մի ուրիշը:— Հրեն է՞, էն կտուրը ժեշտած տունը սրանը չի՞... էդպես արաբոչի կլինի՞: Ա՛յ ուստին արաբոչի ասի, որ օրն անում է, օրը ուտում, մի տոպրակ էլ ծակած, վիզը քցած: Արաբոչին ուստին կասեն...

— Սրանք էլ են ասում, է՛, թե ապրուստը դժվար է: Ութ ժամ բանում են, երկու սուտկա քնում, ամսեկան մի կովի գին ստանում: Ձմեռը ոչխարը տար արանում պա՛նի, կիմանաս մեր հալը,— ասում է նա, ով համաձայնվում էր կարմիր թշերը բանվորի հնամաշ սապոգի հետ փոխելու: 30

— Դե արի մի օր իմ տեղը բանի,— վրա է տալիս մի երիտասարդ, որ մի տարի առաջ է գյուղից կտրվել, վերադարձել գյուղ և ծալը չկոտրած շորերը հագին, շուտ-շուտ ձեռքը տանում է կրծքից կախած էժանագին ժամացույցի շղթային:

— Կնիժկադ տուր ինձ, քո տեղն էլ բանեմ, ընկերիդ տեղն էլ,— պատասխանում է մի գյուղացի:

— Ո՞ր կնիժկան...

— Սավուզի:

— Արի ապրանքիդ հետ փոխենք,— տաքանում է երիտասարդը:— Միանգամից ձեռք քաշի քու տնտեսությունից, իմ տեղը քեզ տամ: Վրասեյսկի խոզ ես դառել, վզիդ հաստոցին տես, դու կարող ե՞ս Բաքու ապրես...

10 Վեճն ավելի է թնդում: Խառնվում են ուրիշները: Ումանք լուռ են, միայն ծիծաղում են այս կամ այն կողմի սրամիտ պատասխանի վրա: Մի քանիսը վիճողներին տաքացնում են: Մի կոնտր, որ անխոս կանգնել է վիճողների մեջ, ներքին հրճվանքով ժպտում է և սրան-նրան աչքով անում, երբեմն էլ բեղը մատին փաթաթում, ոլորում:

— Հագիս շորին նայի,— ասում է մի հին բանվոր,— տասը տարի առաջ եմ առել: Թե մի պարադ լինի կամ միտինգ, կհագնեմ, թե չէ էն քու ասած տոպրակն եմ հագնում: Իսկ դու գիտե՞ս ինչ ունես:

— Օղի մաքրություն...

20 Բոլորը ծիծաղում են սրամիտ պատասխանի համար, բացի ծեր բանվորից, որ մեկնում է կոշտուկներով պատած ձեռքերը և ասում.

— 50 հատ ոչխար ունես, իմս էլ էս ձեռքերն են:

— Մի ոչխար էլ ունենաս, ո՞վ պիտի պահի, առավոտն ո՞վ դեն անի: Ոչխարն ի՞նչ ես անում: Ես ոչխար եմ պահում, պանիրը դու ես ուտում, միսը դու ես ուտում: Իմ կերածս ի՞նչ է,— դառնում է չորս կողմ, նայում: Կոնտրն է պատասխանում.

— Չորաթան,— և բեղը ոլորում:

30 — Մի չորաթան ուտողն էլ դու ես,— վրա է տալիս երիտասարդ բանվորը: Կամացուկ զրնգում է կրծքից կախ շրջթան:— Ատամներիդ տակ երկու փութ յուղ կլինի հիմա: Տարին մի անգամ գալիս ես Բաքվա վակզալը, վեցհարյուր մանթի առուտուր անում: Քու էդ կարկատած չուխայի աստառի տակ էլ չերվոն կլինես պահած: Ինչ քոռ գայլն ե՞ս...

Բեղը դադարում է ոլորելուց, ուզում է խոսի, բայց նրա՞հ հրում են, շրջանից դուրս անում:

— Նա եկավ վակզալը տեսավ, բա ե՞ս. հենց էսպես կա-
րոտ մեռնե՞մ... Ի՞նչ ունեմ որ, մի մանգաղ, մի գոգնոց:

— Դու էլ ձմեռը կնկանդ ճիտ արա, քնի,— պատասխա-
նում է մեկը, մյուսները հռհռում են:

— Մի վերմակ էլ չլինի, քցենք, տակը քնե՞նք: Կարպետի
տակ ենք քնում, իսկ քաղաքում դու աբրեշումի վերմակ ունես:

— Դու հանգիստ արջաքուն ես տալիս, ես քնիս մեջ էլ
եմ տորմոզ անում:

— Տնաշեն, բա վար անելիս որ կարկուտը տալիս է,
գլուխդ ուռչում: Տորմոզ անելուց էլ հեշտ բա՞ն... 10

— Կարկուտից գլուխդ ուռչում է, գլուխդ հո տե՞ղն է
մնում: Բա որ շտանգը գլխիդ տա, սողանի պես կլալի՞...

Վեճին խառնվում է գյուղական դպրոցի ծառան:

— Ես էլ մեր երկրի բանվորն եմ էլի՞... Ուսումնարանում
տասը ամիս ծառայել եմ, մինչև էսօր մի կոպեկ չեմ ստացել:
Մեր երկիրն է մեղավոր:

— Բանվորն իր տեղը, գյուղացին՝ իր: Երկիրը չի բերքա-
տու,— հայտարարում է մեկը: Խոսակցությունը հանդարտում
է: Մի ծերունի ձայն է տալիս իր որդուն՝ շղթան կրծքից կախ
երիտասարդ բանվորին: 20

— Վերին հանդի գարին չորացավ, ի՞նչ ես պարապ կանգ-
նել... էս ժողովը ո՞րտեղից բերին բանի էս վատ ժամանակ:

Նրա կողքին նստած մի ուրիշ ծերունի ավելացնում է.

— Է՛հ, երկուսիդ վերջն էլ հողն է,— և սկսում պատմել
մի առակ արծվի, ցինի և կաքավի մասին:

Սակայն ծերունու առակը մնում է թերի: Հավաքվածները
շարվում են պատերի տակ: Քիչ հետո բացվում է ժողովը:

Նախագահը պատմում է.

— Ընկերնե՛ր, նախ և առաջ ստացված գրության մա-
սին, որն որ ուղարկված է Բաքվի մեր գյուղական բանվորների 30
միության կողմանից: Արդեն գյուղիս աղբյուրները շինելու հա-
մար հայրենակցությունից ստացված են 40 հատ վեց արշի-
նանոց տուրուբաներ...

— Այ թե հա՛,— ձայն են տալիս այս ու այն կողմից:

— Ոչինչ, ջուրը խմեցինք...

— Էլի թե մի օգնություն լինի, Բաքվից է լինելու...

— Ընկերներ, լուռությո՜ւն պահպանեցե՛ք,— սաստում է նախագահը,— օրակարգը շի պրծել։ Նաև հայրենակցությունից ստացված է մի նամակ, որում որ գրված է տրակտորի ընկերության մասին, թե ինչպես պետք է կազմենք և թե ինչ մեծամեծ օգուտներ կլինի գյուղիս այդ կողմանից և թե ինչ խոսքեր է ասված լենինից տրակտորի մաշինի ընկերության մասին։

10 Եվ լուռության մեջ գիրկապ անելով նախագահը կարդում է Բաքվի բանվորների շեֆ հանձնաժողովից ստացված նամակն այն մասին, թե անհրաժեշտ է գյուղում մեքենագործական ընկերություն կազմել և ձեռք բերել տրակտոր։

— Նաև չքավոր տնտեսություններից բոլորովին չվերցնեք անդամավճար։ Մենք մեր կողմանից հավաքել ենք և տրակտորի ընկերության անունով բանկում քցել ենք յոթ հարյուր ռուբլի և կնիշկան ստացել...

Լսվում են ուրախության բացականչություններ։

20 Կանգնած ու նստոտած ժողովականներին հրելով, մի կերպ անցնելով եղիտասարդ բանվորը մոտենում է աչքերը նախագահի թղթին ուղղած, բերանը կիսաբաց գլուղացուն, որը քիչ թեքվել է մահակի վրա և այդպես էլ մնացել։

Երիտասարդը քաշում է նրա թևը։

— Հը՞, ո՞նց ես...

Գլուղացին սթափվում է, գլխի ընկնում, թե ինչի մասին է նա ակնարկում։

— Դե խոսք էր էլի՞, ասեցինք... Ի՞նչ ես խորքերն ընկնում։

Նախագահը շարունակում է նամակի ընթերցումը։

ՕՁԻ ԲԵՐԱՆԻՑ

Երբ պատմում էին ինձ այս ամենը, կասկածում էի, որ գուցե թե դեպքերը շփոթում են իրար, գույները մի քիչ խտացնում և ավելի հնարում, մանավանդ, որ մենք զրուցում էինք շատ գեղատեսիլ մի բլրակի գագաթի վրա, որի մացառապատ փեշերն իջնում և խոր անդունդ ձոր են գոյացնում, այնքան են մոտ իրար, որ քարայծն էլ կարող է ցատկել: Եվ խոր ու նեղ ձորում մոռալով, քարերն իրար տալով անցնում է Մարցի գետը բաց արնագույն ջրով, որովհետև ակունքների մոտ կարմիր ու մսոտ հողեր կան:

10

Չատի բիձան էր ասում, թե ինքը շատ պարզ հիշում է այն ժամանակները, երբ պախրաները սուրուով էին գալիս և հենց մեր նստած տեղում արածում: Այն ժամանակ անտառների մեջ կորած այդ գյուղն էլ, ինչպես ակերտն էր պատմում, մոլորած պախրալի պես էր...

Ահա դրա համար էլ հենց թեկուզ Չատի բիձու պատմածից շատ բան ինձ անհավատալի էր, միամիտ առասպել վաղուց անցած այն ժամանակներից, երբ սպիտակ պախրաները լուսնյակ գիշերներին խոտ պոկոտելով, իրար պողահարելով անցնում էին այն անտառներով ու ձորերով, ուր հիմա շեն ու բարեկեցիկ գյուղեր կան ու ձորի միջով էլ օձապտույտ կեռամաններով վազոններն են անցնում, որպես ուլունքի շարան:

20

Ու երբ մեզ հետ նստողներից մեկը տեղից վեր կացավ ու ինձ մոտենալով հետ քաշեց շրթունքներն ու ցույց տվեց չարդուփշուր եղած, տեղ-տեղ սևացած ատամների շարքը և

էլ հետ տեղը նստելով ասաց, որ մինչև հիմա էլ մրմուռն
զգում է, ես պատասխան չունիի նրան տալու:

Խուլ երկիր էր: Ձորերում և անտառներում ընկած այդ
գյուղերը՝ Մարցը, Լորուտը, Շամուտը, Ահնիձորը, որոնց
այժմ շրջանում կոչում են Մոսկորի հանրապետութուն՝ ան-
տառի խորքում ընկած Մոսկոր ավերակ գյուղի անվամբ, մի
գյուղի, որի եղած լինելը հաստատվում է քարե կամուրջի
պատերով, որ հիմա էլ երևում է գետի երկու ափին, հին
ճանապարհի հետքով և վերջապես բնակավայրերի խարխլած,
10 կիսաքանդ պատերով, որոնց փլցրել և քարերն իրար են
խառնել կաղնին ու լորին և գյուղը կորցրել իրենց թավու-
տում,— Մոսկորի հանրապետության այդ գյուղերն այն ժա-
մանակ, երբ Չատի բիձան երեխա էր, խաղաղ ապրում էին:

— Ոչ մովրով կար, ոչ էլ խարջ ու տիրութուն... մեր
կոփվը գայլերի դեմ էր, մեր տանջանքն անտառում վարելա-
հող շքելու համար էր:

Կտրատել են անտառը, ապառաժ տեղերը բարեբեր հող
դարձրել, փորել առուներ և ճիլկուտի ջրերը դուրս տարել
առուներով, տեղը ցանել կորեկ, գարի: Ամեն տարի մի բան
20 են ավելացրել, բազմացել են ծխերը և եղած տների կողքին
նոր տներ են կառուցել:

Խուլ այդ երկրում, այն ժամանակ, երբ Չատի բիձան, որ
վերջին քսան տարվա ընթացքում ոտքը գյուղից դուրս չի
դրել, որովհետև շատ է ծեր,— երբ Չատի բիձան հորիկն էր
քշում, մի օր լուր է ստացվում, որ հեռու մի քաղաքում թուղթ
են հանել այն մասին, թե ձորի գյուղերն ու անտառը դեռ էն
գլխից, երբ բնակութուն էլ չի եղել, պատկանում են էջմիածնի
վանքին: Այդ թուղթը մինչև օրս էլ տեսնող չի եղել, թեկուզ
նրա մասին շատ առասպել է հորինված: Ասելիս են եղել, որ
30 այդ հասարակ թուղթ չի, այլ ջեյրանի կաշի, որի վրա ոսկե-
տառ գրված է ռուսաց թագավորի բարեակգիրը հայոց կաթո-
ղիկոսին և հենց այդտեղ էլ հիշված է, որ Մարցի ու մյուս գյու-
ղերի անտառն ու հողերը վանքինն են և անեծք էլ կա գրված
նրա համար, ով կհանդգնի հակառակ խոսել ոսկե գրչով գրա-
ծին:

Եվ այդ թղթով էլ սկիզբ է առնում դաժան ու խստաբա-

րո մարդկանց դինաստիան, որոնք, ճիշտ է, ազգակցական կապ իրար հետ չունեին, սակայն լուսավորչական սինոդի կարգադրությամբ մեկը մյուսին էր հանձնում եզան շղերից հյուսած մտրակը և Մարցում եղած ընդարձակ շտեմարանի ու «վանքի տան» բանալիները և գնում հոգևոր հայրերի օրհնությամբ վայելելու այն, ինչ ռամիկ հոտի մսիցն էր պոկված:

Այն, ինչ կատարել են նրանք, որոնք սրբազան սինոդի գործերում հիշատակվում են որպես «Մարցի վանքապատկան հողերի և անտառների պարոն կառավարիչ», իսկ գյուղերում՝ թավադ ու խան,— ինչ կատարվել է նրանց ձեռքով Մոտկորի գյուղերում, գուցե թե առասպել թվա նոր սերնդի համար, որի երևակայությունն անվարժ է պատկերացնելու մտրակի հարվածների տակ մոնչացող շինականին, որ արցունքն է կուլ տվել և կես ուշաթափ վիճակում մի կերպ իրեն աղբյուրին հասցրել, պատահուտած մսերից արյունը լվանալու:

Աղա Դարչո, Մարտիրոս, կուրթանեցի Տիգրան, Շահ Աբասով, Ռոստոմ,— ահա Մոտկորի գյուղերում թագավորած դինաստիան: Սրանցից ամեն մեկը տարբեր ձևով էր գշլում, մեկը մյուսին գերազանցում էր շահատակության, ծեծի ու բանտարկության չափի մեջ: Բոլորն էլ ծեծել են, քիթ ու պոռուգ ջարդել, անհնազանդ շինականին սոված, ծարավ գոմում պահել:

Կուրթանեցի Տիգրանի օրոք մահակով էին ծեծում նրան, ով կհանդգներ հակառակ խոսք ասելու և կամ շտար այն, ինչ սահմանում էր ինքը՝ «պարոն կառավարիչը»: Ռոստոմի տիրապետության օրոք մահակը վերացավ և նրան փոխարինեց պլաստուն կազակներից վերցրած պլետը, որով ծեծում էին մարմնի բաց մասերին՝ թիկունքին, ուսերին, ոտքերին: Ռոստոմը, որ դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչը եղավ, «հանցավորին» կապել էր տալիս սյունին և ծեծում այնքան, մինչև պլետի կոթը ցավեցներ իր ձեռքը, որից հետո պլետը հանձնում էր իր շքախմբից որևէ մեկին:

Դարչոյի հաջորդ Մարտիրոսի բարբերն ավելի կոպիտ էին: Նա չէր գործադրում ոչ մահակ և ոչ էլ պլետ: Նրա հետ

10

20

30

ման եկող մարդիկ հաստ սապոգներ ունեին, պնդագլուխ մե-
խերով, նրա հետ ման եկող մարդիկ ունեին փթանոցի պես
բռունցքներ: Տրորում էին սապոգի տակ, մեխերը խրվում էր
մսերի մեջ և սապոգի տակ էին մնում մսի կտորները: Ու եթե
թավադն աչքով աներ ու բռունցքը ցույց տար, կարկտի պես
էին թափվում բռունցքի հարվածները, արնակոլով «մեղավորն»
ընկնում էր գետին և փորսող տալով աղերսում:

— Պլեատը միշտ մեր գլխից անպակաս էր,— Չատի բիձու
պատմությունն ընդհատեց գյուղացիներից մեկը,— էն է հա՛,
10 փախչում էինք, քոչում, որ վանքի ձեռիցն ազատվենք: Եթե
էսօր էլ աղքատ ենք, նրանց աղքատն ենք: Ճանճի պես հյուս-
ներս քաշում էին, թողնում չեղը... Ես երկու տղա ունեի, մեկ
էլ ես, օրնիրուն աշխատում էինք ու միշտ էլ սոված մնում...

* * *

Մարցի և հարևան գյուղերի յուրաքանչյուր ծուխ վանքին
էր տալիս տասը խուրձից մեկը, ամեն կովից երկու գրվանքա
յուղ, տունը մի ուրբլի անտառից փայտ բերելու համար, ոչ-
խարի մի օրվա կիթը, տասը սալ խոտից մի սալ, հարյուր
խոզից հինգ խոզ՝ անտառում կաղին ու աճար ուտելու հա-
մար: Բացի տասանորդից հօգուտ վանքի գանձում էին «աթո-
20 ռահաս»,— յուրաքանչյուր պսակի համար 3 ուրբլի և «հոգե-
բաժին»— մեռնողից մի ուրբլի:

Բայց այդ միայն «ոսկի գրիչով» սահմանածն էր: Իրա-
կանում ավելին էին գանձում: Բերքը հասնելուց, երբ խուրձիք
էին անում, ոչ ոք իրավունք չուներ խուրձը կալ բերելու: Պի-
տի սպասեին, որ թավադը գար, դաշտերում ման գար, խուր-
ձերը հաշվիւր և իր ցուցակում նշանակեր: Կալը կարող էին
կալսել միայն նրանից հրաման ստանալուց հետո: Եվ վա՛յ
նրան, ում հետ թշնամություն ուներ, խուրձերն ավելի էր
նշանակում, հրամանն ուշ տալիս, անձրևի տակ հասկը ծլում
էր, խուրձերը սեանում էին, բերքն իզուր կորչում, իսկ աշ-
30 նանը նա պիտի տար այն, ինչ նշանակած էր ցուցակում:

Թավադը մենակ չէր ման գալիս: Նրանք իրենց ստորա-
դրյալ ձիավորներն ունեին: Շահ-Աբասովը քսանից ավելի
ձիավորներ ուներ, որոնց մի մասն անտառապահներ էին,

սակայն բերքը հավաքելուց նրա հետ էին ման գալիս և սան-
ձերը թույլ թողնում, որ ձիերը խժռեն գարու խուրձերը:

Թավադի մարդիկ ոռճիկ չէին ստանում, թեկուզ օրնիրուն
ձիու վրա էին և որպես անգղներ պտտում էին գյուղերի վրա
ու որս ճարելիս վրա տալիս:

— Դու ինձ բռնի, ես գիտեմ իմ շահին ումնից կառնեմ,—
ասում էին նրանք թավադին և գործի մտնելու հենց առաջին
օրից աշխատում էին շահել տիրոջ վստահությունը:

Եվ այն օրից մինչև հիմա գյուղում շատ խոսքեր են մնա-
ցել, որ օտար մարդուն հասկանալի չեն: Եթե մեկը դաժան է, **10**
նրա մասին ասում են, որ «Ռոստոմ մարդ» է; եթե ձին հարե-
վանի արտն է ընկնում և հասկերն ուտում, գանգատավորը
ձիատիրոջ հասցեին գյուղի հրապարակում մի քանի խոսք
ասելուց, պիտի հիշի «թավադների ձիուն»:

Ամեն գյուղում նրանք ունեին իրենց հավատարիմ մար-
դիկ, որոնք, ինչպես Չատի բիձան էր ասում, շպիտն էին, թա-
վադի աչքն ու ականջը: Նրանք հաղորդում էին, թե գյուղում
ինչեր են խոսում, ո՞վ է ամենից շատ տրտնջում, ո՞վ է առա-
ջարկում գնալ քաղաք, օրենքին դիմել և կամ խնդրագիր
ուղարկել էջմիածնի սինոդին, որ տուրքը քչացնեն և կամ թող-
նեն, որ վանքի նշանակածը գյուղն ինքը գանձի առանց թա-
վադի ու նրա մարդկանց: **20**

Հենց մյուս օրն էլ ծեծ էր ուտում նա, ով համարձակվել
էր բերանը բաց անել, և կամ տուգանք էին գրում, իսկույն
արձանագրություն կազմում, որ նրա խոզերն անտառն են
փշացրել. գործը գնում էր պրիստավին:

Ռոստոմի ժամանակ այդ էլ էր վերացված: Էջմիածնի սի-
նոդից նշանակված «պարոն կառավարիչը» գյուղացիների ներ-
կայությամբ պրիստավի վրա էլ էր գողգողում: Վերջինս միշտ
նրանց հլու գործակատարն էր, իսկ Ռոստոմի ժամանակ նրան
հետևող ձիավորներից ամեն մինը մի պրիստավի ուժ և իշխա-
նություն ուներ, որովհետև կարողանում էր ծեծել ում ցանկա-
նար, բանտարկել և նույնիսկ սպանել: **30**

— Ում հետ թշնամի լինեին, ավելին ուզեին... Ժողովրդի
մեջ լեզու չկար, ով ուզեր խոսի, գլխին տալիս էին: Մի ձմեռ
էլ երեք մարդ ենք ջոկել, որ գնան Թիֆլիս քաղաքում մի ադ-

վակատ բռնեն վանքից մեղ ազատելու: Թե էն սհաթին ով խաբար հասցրեց նրան, շիմացանք: Առավոտը կանուխ ճանապարհ են ընկնում... Մին էլ տեսնենք իրիկնադեմին խոզարածը հարայ է կանչում: Ասինք գել է վրա տվել կամ մի փորձանք պատահած կլինի... Գնացինք, տեսնենք մեր մարդիկ արնակոլով՝ ձյունի մեջ վեր ընկած... Տվել էին աչքունքը խառնել իրար... Մեկն էլ իմ ողորմած հոգի քեռին էր: Նահենց դրա վրա էլ մեռավ...

- Խոզարածն անտառում տեսնում է երկու ձիավորի, գլուխ-
10 ները բաշլուղով պինդ փաթաթած: Նա ճանաչում է ձիավորներից մեկին: Ու քիչ հետո, երբ ձիավորները դուրս են գալիս անտառից ու գյուղի ճանապարհով իջնում, խոզարածը լսում է ծեծվող մարդկանց ձայներ, հասնում է և տեսնում նրանց գետնին վեր թափած, արնի ու ձյունի մեջ շաղախված:

- Մեր գյուղում, — շարունակեց Չատի բիձան, — մի մեծ կալ կա... Ղավալանց կալ ենք ասում: Մի առավոտ վեր կացանք տեսնենք հիսուն զույգ եզ գերաններից կապոտած: Թավադի մարդիկն էլ ընկել էին հանդերն ու անտառը, որսկան շների պես ման էին գալիս, թե էլի եզներ գտնեն, բերեն կապոտեն, որ ամբողջ գյուղից տուգանք առնեն: Մեզ հարևան մի աղքատ մարդ տեսնում է, որ իր եզն էլ են կապել... Ոնց է հաջողացնում, եզը փախցնում է: Հենց էդ ժամանակ թավադը նրա առաջը կտրում է, պլետի տակ առնում... Ձիավորները եկան նրա տունը քրքրեցին: Կնկա գլխի շորն էլ տարան... Անմարդի խոսք չի լինի՝ կնանոց ոտնաշորն էլ էին տանում... Հնքան անիրավ էին: Տախտակը ծակել էին, մեր վիզը գցել, մեր գլխին էլ պոպոք կոտրում...

• • •

- Առաջին կառավարիչ Դարչուն իր թավադոթյան վերջին տարիներում Մարց գյուղում կառուցում է ընդարձակ մի տուն,
30 որ շրջակայքում հայտնի էր վանքի տուն անունով: Ավելի բերդի էր նման, քան գյուղի տան: Հաստ և անտաշ քարերով ամուր պարսպած էր վանքի տունը, որի դարպասները բացվում էին ներս ընդունելու ցորնով, գարիով, բրդով ու խոտով՝ բարձած ձիերի քարվանսն ու սալների շարքը: Ներսում տեսակ-

տեսակ և գետնահարկ ամբարներ կային՝ ցորենինը ջուկ, գա-
րունը ջուկ: Ամեն տարի ամբարները բերնե-բերան լցվում էին,
ուրիշ տեղից վաճառական մարդիկ էին գալիս, գնում ցորենն
ու գարին, և գյուղացիք իրենց ձիերով ու սայլերով վանքի
ցորենը ձյուն ձմռանը պիտի ամբարներից կրեին և տանեին
մինչև երկաթուղու կայարանը կամ շրջանի կենտրոնը և թա-
փեին այնտեղ, ուր կհրամայեր վաճառականը: Վանքի տան
պարիսպների ետև ուրիշ շենքեր էլ կային, կար ախոռ, ուր
թավաղների ու նրանց մարդկանց ձիերն էին գարի ուտում.
կար և մի սենյակ, ուր երբեմն իջևանում էր թավաղը գյուղ 10
գալուց:

Քանի եզ ու սայլ է ջարդվել վանքի տան քար ու գերանը
կրելուց: Առաջին թավաղն այդ տունը կառուցել է պլետի զո-
ռով և նույնիսկ պատերը շարող վարպետներին, որոնք ուրիշ
գյուղից են եղել, ոչինչ չի տվել: Սառած և դժվարին կածան-
ներով, նեղ ու քարոտ կապերով անտառի խորքից Դարչոն
ձմեռվա ցրտին կրել է տալիս գերանները:

— Ու ջարդող էլ եղավ, մատներ էլ սառան, փետացան,
եզներ էլ ջարդվեցին... Հաստ գերա՛ն, նեղ ճանապարհ... եզ-
ների ոտը սոթ է տալիս, խեղճ հայվանները տնքում են, ուժ 20
տալիս, կաշվի փոկերը կտրատում ու չեն կարողանում դարի-
վերը բարձրանալ: Մենք էլ եզների նման, նրանց հետ հավա-
սար շարչարվում էինք: Մենք եզների կողքաճաղերն էինք վեր
հատում, թավաղի մարդիկն էլ ձիերն էին քշում մեզ վրա, կան-
չում, ուշունց տալիս, ձեռն ընկնողի ուսով չափում մտրակը...

Վանքի տանն էին իջնում և հոգևոր հայրերը, որոնք տա-
րին կամ երկու տարին մի անգամ այցի էին դուրս գալիս օրհ-
նելու հավատացյալ հոտին և ստուգելու մայր աթոռի կալվածք-
ները: Պատահում էր, որ նրանք ընդունում էին գյուղացուց,
«լսում» թավաղի ահից շատ զուսպ և խոնարհ աղերսող շի-
նականին: Լսում էին և հորդոր կարդում, որ հարկավոր չէ
և մահացու մեղք է մայր աթոռի անտառներում փայտ կտրել,
շռայլում օրհնություններ և մուշ-մուշ մրափում բմբուլե բար-
ձի վրա:

Դարչոյին հաջորդում է Մարտիրոսը, որ իր նախորդից
օրինակ վերցնելով անտառի զանազան մասերում շինել է

տալիս պահականոցներ, որոնց կառուցման վրա աշխատեցնում է նույնիսկ կանանց: Այդ տարիներում սով է եղել և թեկուզ վանքի տան ամբարներում դեռ հին ցորենը մնում էր, մի բուռ հատիկ անգամ չի տվել այն աղքատներին, որոնք ոսկրոտ երեխաների ձեռքից բռնած անտառներում էին թափառում, ուտում վայրի մրգեր, քանդում տատրակների բները և աղավների որսում:

Կիսախեղազար մարդ էր նա: Ամենից շատ սիրում էր իր շներին, որոնք բոլորն էլ մի գույնի և մի բոյի էին: Որսորդ էր, թեկուզ հրացանով շատ քիչ էր որս անում: Նա շներին բաց էր թողնում անտառում, ինքն էլ նրանց հետ վազում, հարայ տալիս, խրտենցնում պախրաններին, որջերից դուրս բերում վայրի գազաններին, և շներն օղակ կազմած վրա էին վազում, իսկ ինքը դանակը ձեռքին հարմար վայրկյանի էր սպասում, որ վրա թռչի և դանակը խրի վիրավոր գազանի ծոծրակի մեջ:

Նրա շների վզին երկաթե օղակներ կար հագցրած, օղակների մեջ կեռ ու ցից-ցից մեխեր, որ քրքրում էին որսի միասն այն ժամանակ, երբ շները երախները բաց արած վրա էին վազում և կծոտում: Ամեն անգամ որսից վերադառնալուց հետո թավադը բրդով սրբում էր արնոտ մեխերը, մաքրում մսի կտորներից և օղակները հանում, որ մեխերը խարտոցով սրի: Նրա շներն այնպես էին վարժվել, որ օղակները հագցնելուց հետո այլևս հանգիստ չէին մնում: Իսկ Մարտիրոսն առանձին հաճույքով նրանց գրգռում էր, դարպասը փակում և գազազած շների բերանը գցում փողոցում հենց այդ ըոպեին բռնած խոզի մի ճուտ և կամ հոտից ետ մնացած ոչխար:

Կուրթանեցի Տիգրանը ոչ տուն է կառուցել և ոչ էլ պահականոց: Նա մի նպատակ ուներ՝ որքան և ինչպես կարելի էր փող շատ հավաքել: Աժան գներով վաճառում էր անտառը, սինոդին գրություններ ուղարկում, որ ժողովուրդն աղքատ է, պարտքերը չեն կարողանում տալ, այնինչ ոչ մեկի օրոք այնքան շատ դրամ չի գանձվել գյուղերից, որքան նրա օրոք: Հենց լսում էր, որ այսինչ գյուղացին վաճառել է մի բան կամ մի տեղից ձեռք է բերել մի քանի ուռբլի, իսկույն նրան տուգանում էր այն գումարի չափ, որի մասին նա լսել էր: Պատահում էր, որ փողոցով անցնելիս մի երեխայի ձեռքին երկու

կոպեկանոց է տեսնում: Նա աչ միայն խլում է պղնձե դրամը, ալլե երեխայի հորը կանչում և տուգանում... քսան ռուբլի:

— Եթե լակոտի ձեռին երկու կոպեկ ես դրել, ուրեմն քեզ քսան մանեթ պիտի լինի:

Նրա մարդիկ իզուր տեղը չէին ծեծում: Ու հենց առաջին հարվածից հետո, եթե ծեծվողը Կուրթանեցուն խոստանար մի ռուբլի, ծեծը կդադարեր, պարանոցների կապերը կթուլացնեին, որ կարողանար գնալ և բերել:

Կուրթանեցու մասին երկու բան են պատմում: Մեկ այն, որ նա միջնորդություն է հարուցել վանքին հասանելիք «հոգեբաժին» մի ռուբլին երկուտակելու, քանի որ առաջվա չափ չեն մեղնում, դրա համար էլ մուտքը սակավ է: Երկրորդ արարքը գյուղում խանութ բանալն է: Մարցում առաջին խանութը բացվել է Կուրթանեցու օրով, խանութպանը եղել է նրա մարդը, որ կարողացել է երկու թե երեք տարում հավաքել այնքան, որ իրավունք է համարել հայտարարելու, թե Մարց գյուղում ինքը ժանգոտ կոպեկ էլ չի թողել, որ եկեղեցում պառավ կանայք պատարագի ժամանակ գանձակի մեջ գցեն:

Տիգրան Կուրթանեցին հեռանում է, հետո առնում պարկերով ոսկի, իր հաջորդին թողնում քաջբայված տնտեսություն ու պարտքեր:

Նրա հաջորդը՝ Շահ-Աբասյան ազգանունով մի օբմին, որին հենց առաջին օրը գյուղում անվանում են Շահ-Աբաս, Եփրեմ եպիսկոպոսի շնորհիվ («տեսնում է նրան», ինչպես ասում էր Չատի բիձան) կարողանում է գնել վանքի թավադ լինելու պաշտոնը և Մարցի մսից կտրել այնքան, ինչքան թուրը զորություն ուներ:

Նրա օրը կարճ է տևում, որպես դաժան դե հանկարծ հայտնվում է Ռոստոմը, որ մինչ այդ աղքատ անտառապահ էր, ուներ լղար մի ձի և ժանգոտ թվանք: Նա մոռացնել է տալիս բոլորին և հասցնում այն վիճակին, որ Մարց գյուղում երանի տալով են սկսում մտաբերել Դարչոյին ու Մարտիրոսին և կասկածում, թե չլինի՞ ծնվել է ինքը Նեոը, և աշխարհը հասել է իր վախճանին:

Անտառապահը դառնում է ահեղ մի արքա, սանձարձակ ու վայրենի:

Ռոստոմը մոտակա գյուղիցն էր: Նրան ծանոթ էին անտառի բոլոր կածանները, սակայն ավելի լավ գիտեր այն ուղին, որով խուլ այդ երկրում կարելի է ունենալ անբավ գանձ, դառնալ կատաղած եզ և պողահարել ամեն խոշընդոտ:

Նա միանգամից իրեն բաց չթողեց: Ասպարեզ մտավ իբր քարեսիրտ, նազով քայլեց, շատ կամաց, որ հետո ոստյուն անի և ճանկերը խոր խրի:

— Խոսալ մի, նրա անունը մի տա... Մենք մատուռ պիտի շինենք նրանից մեզ ազատողի համար,— ասաց մի գյուղացի, երբ Չատի բիձան անցած օրերի պատմությունը հասցրեց մինչև Ռոստոմի գյուղ գալը:

— Որտեղ մի լավ բան տեսներ, խլում էր... մեկի դռանը մի չաղլիկ ոչխար տեսներ, պիտի ասեր, սա ինձ է վայել... Եթե մեկի հագին մի լավ շոր տեսներ, էդ քեզ չի սազում կասեր, տուր ինձ... հեռու երեսից, լավ շունն էլ էր խլում, տառնում: Տասը մանեթ տար մեկին պարտք, ամեն տեղ կտարածեր, թե ինքն աղքատին ձեռ է բռնում: Մեկ էլ կգար, կասեր, թե հիմա տուր, թե չէ էգուց առավոտ քսան մանեթ կառնեմ... Եվ առնում էլ էր... Ո՞վ էր նրա առաջին կարում խոսք ասի: Ժողովուրդն ուռու պես դողում էր: Պրիստավի վրա մատն էնպես թափ տվավ, ասես գեղի գդիրն է առաջին կանգնած:

Շատ չի անցնում, Ռոստոմը վճարում է պարտքերը, քայքայված տնտեսությունը կարգի բերում և ամրացնում պրեսը, որի տակ ճմվում է գյուղը, ինչպես ձիթհանքի քարերի տակ կտավատի բլիթները: Հոսում է յուղը, որ բրտինք էր և արցունք, սինոդի սրբազան հայրերը գոհ էին, որ ամեն ինչ կարգի է գալիս:

Մի քանի տարում նա ստեղծում է իր տնտեսությունը: Ուներ ութ հարյուր ոչխար, տասը ձի, քառասունից ավելի կով, մոտ հարյուր փեթակ մեղու: Այդքան միջոցից նա մի փութ մեղր էլ չէր ծախում: Շրջանակներով ոսկեգույն մեղրը նվեր էր ուղարկում գավառապետին և այլ մեծամեծ շինովնիկների. որոնք քննում էին գյուղացիների գանգատը:

Ռոստոմն անում է այն, ինչ մինչ այդ ոչ ոք չէր արել: Գյուղի սիրուն հարսն էլ նրա աչքին դառնում է գեր ոչխար, ոք

միայն իր հոտին էր սազական: Եվ եթե նրան չէր հաջողվում ուզածն անել, տուգանք էր գրում, միևնույն ժամանակ իմաց տալիս, որ եթե կնոջն ուղարկի իրեն մոտ, կարող է տուգանքը ջնջել:

Մի անգամ աչքն ընկնում է մեկի կնոջ: Հետևում է, և այն բռնակն, երբ միամիտ կինն աղբյուրն է գնում, թաքստոցից դուրս է թռչում, փորձում նրան բռնել: Սարսափահար կինը փախչում է: Հենց նույն օրն էլ Ռոստոմն իմաց է տալիս այդ կնոջ ամուսնուն, որ պրիստավին արդեն մատնել է նրանից գանձվելիք տուգանքի մասին: Մարդ են մեջ գցում և միայն 10 նրա միակ կովն առնելուց հետո՝ Ռոստոմը համաձայնվում է տուգանքը զիջել: Իսկ կովին կոչում է նրա կնոջ անունով:

Լինում են մարդիկ, որոնք փորձում են նրան համոզել, որ խալիսի նամուսին ձեռք չտա, լավ չի վերջանա, արյուն կխաղա մեջտեղ: Ու միշտ նույն պատասխանն էր տալիս.

— Առաջի գնդակը թող ես արձակեմ... նրանից հետո ինչ ուզում է թող լինի:

— Էլ առաջվա լղար ձիով չէր ման գալիս: Նրա տակին հրեղեն մի ձի էր, որի նմանը չկար ամբողջ շրջանում: Զույգ սանձերով հագիվ էին կարողանում գլուխը պահել: Ու եթե 20 վրնջար, ձորերն արձագանք էին տալիս, իսկ թռչելուց պայտերը զրնգալով դիպչում էին քարերին և կայծեր էին թռչում սմբակներից:

Շամուտ գյուղում Դայնանց պառավի հետ պատահածը մինչև հիմա էլ բերնեբերան են պատմում: Ռոստոմը նրանց հին ծանոթն էր և առանձին շնորհ էր համարում իր հին ծանոթի տանն իջնել: Մի օր էլ, երբ հյուր է գալիս նրանց մոտ, ձին տանում են գոմում կապում, իրեն էլ հյուրասիրում:

— Երբ քնից զարթնում է, գնում է գոմը ձիուն նայելու: Տեսնում է, որ իր կապածը չի: 30

— Պառավ, էս ձիու գլխով մի բան է անցել... սրան ուրիշ ձիու վրա են քաշել...

Պառավը երգվում է, որ ինքը տեղեկություն չունի, գոմն էլ չի եկել: Անցնում է մի տարի, և հանկարծ Ռոստոմին լուր են բերում, որ Շամուտում մի ձի քուռակ է բերել, քուռակը նրա ձիուցն է, նրա նման: Երբ ստուգում է և քուռակը տես-

նում, անմիջապես խլում է քուռակը, գյուղացուն էլ տուգանում անտառից փայտ գողանալու համար:

— Դու ի՞նչ մարդ ես, որ իմ ձիու նմանն ունենաս...

— էլ համբերելու հնար չկար... մի գիշեր էլ խելք-խելքի տվինք, ասինք մարդ ուղարկենք էջմիածին, կաթողիկոսի ձեռու ոտն ընկնենք, գուցե թե մեզ խղճա, էս անիրավին փոխի, մեզանից հեռացնի... քսանհինգ մարդով ճանապարհ ընկանք: Ասինք, վնաս չունի, թող շատ լինենք, որ առաջներս չկտրեն: Էնպես էլ շարացած էինք, որ եթե պրիստավն էլ գար մեր առաջը, քարկոծ էինք անելու... Ամենքս իրեն համար հաց վեր կալանք, ոտով ճանապարհ ընկանք, գնացինք Փամբակի գյուղերով դեպի Սիպտակի սարերը, վրա եկանք Աբարանի գյուղերը... Ամեն տեղ էլ մեր դարդն էինք պատմում, մեզ տանում էին, տեղ տալիս: Մի քանի դժվար տեղեր էլ գյուղացիք մեզ վալադ մարդ տվին, որ անցկացնի... Զորս օրում հասանք էջմիածին, շարդվա՛. կոտրատված, որի տրեխներն էր ցրիվ եկել, որն էլ ճամփի շատը հենց բորիկ էր գնացել: Էդպես հասանք կաթողիկոսի պալատի մոտ, պատերի տակ նստոտեցինք: Մի քիչ որ շունչ առանք, իրիկնապահին, տեսնենք մի քանի վարդապետ եկան մեր կողքով անցան, ժամ էին գնում: Նրանցից մեկը մոտեցավ հարցրեց, թե ո՞րտեղացի ենք, ինչո՞ւ ենք պատերի տակ... ասաց՝ գնացեք, էգուց արեք, կաթողիկոսը հիմա չի ընդունում... վերջը ինչ երկարացնեմ, երեք օր մնացինք պատերի տակ: Մենք էլ տաքին անվարժ ժողովուրդ... խաշվեցինք, իմ ոտերս մաշկահան էր եղել: Երեք օրի վրա մեզ կանչեցին... գնացինք մի սրբազանի մոտ. նա հենց կաթողիկոսի մոտն էլ լինում էր: Մեր ցավն ասինք, լսեց, հետո թե դուք գնացեք, ես կարգադրություն կանեմ: Վերջն էլ մի վարդապետի կանչեց, հրամայեց, որ թանգարանը բաց անի, մեզ ցույց տա միջին եղած բաները: Հետներս մի քանի կոպեկ էինք տարել ճանապարհի ծախս... էն էլ թանգարանում խաշ-համբույր տվինք. դատարկ ջիբով դուրս եկանք...

Ու մի քիչ հետո, ասես անցկացած ճանապարհը մտաբերելով, Զատի բիձան ավելացրեց.

— Զուր էլ գնացինք... եպիսկոպոսը հլա մինչի օրս էլ կարգադրություն է անում: Փամբակի կողմերում ճամփին

մեզ մի մարդ պատահեց, հարցրեց, թե ինչ մարդիկ ենք... մի քիչ միտք արեց ու ինձ թե՛ բիձա, ձեր գյուղում թվանք կճարվի՞, ես էլ ասի, բա առանց թվանքի գյուղ կլինի՞... Թե մի կտրիճ տղա չկա՞, որ նրա փորը ծխով լցնի, ազատի ձեզ... ասեց ու ձին մտրակեց... իսկի շիմացանք էլ թե ով էր:

Անցնում է երկու-երեք ձմեռ: Յուրտ մի գիշեր, երբ բուքը պտույտ էր տալիս կտուրների վրա և երդիկներով ձյուն թափում, երբ գալյն անգամ դուրս չէր գալիս իր թաքստոցից, Մարց գյուղում մի ձիավոր ծեծում է քարափի գլխին կուշ եկած տնակի դուռը. ներսում ոչ լույս կար, ոչ էլ շունն էր հաշում: Զիավորը ձին կապում է դռնակից, բարձրանում թամբի վրա, ապա պատի գլխով թռչում:

Զիավորը վանքապատկան անտառի պահակներից էր, որ Ռոստոմի հրամանով այդ բուքին եկել էր տանտիրոջը վանքի տունը կանչելու քննության, քանի որ անտառից գողացած գերանների հետքերն անհետանում էին հենց նրա տան մոտ:

Տանը վայնասուն է բարձրանում: Տկլոր երեխաները դուրս են թափվում վերմակի տակից: Հիվանդ հայրը խնդրում է պահակին, որ կգա լույսը բացվելուց, որ հիմա ուժ չունի տեղից վեր կենալու: Դուռը մի անգամ էլ է բացվում, բուքը ձյուն է շարտում, և երեխաները տեսնում են, թե ինչպես յափուռնավոր մի մարդ մոր թևից բռնած դուրս տարավ:

— Նրան գերի էին տարել, որ առավոտը մարդը գնար վանքի տունը...

Երկու շաբաթ շանցած անտառի ճանապարհին երեք անգամ կրակում են: Եվ մինչև անտառապահները գյուղից դուրս կվազեին կրակոցի վրա, գետի մյուս ափին, անտառի միջից վրնջալով դուրս է փախչում սպիտակ ձին՝ Ռոստոմի արնոտ դիակը թամբից կախ ընկած, մի ոտքն ասպանդակի մեջ:

— Համարյա շիմացանք, թե ով սպանեց նրան: Երեք հոգի են եղել, ձյունի վրա ոտնատեղերը տեսանք... Մառի տակ փոս էին արել, նստել... Շատ էլ պապիրոս էին քաշել. մենակ էն, որ տունը քարափի գլխին էր... Եփրեմ էր անունը... երեքից մին նա էր... էն երկուսը մինչի օրս էլ չիմացվեց: Հենց դրանով էլ Եփրեմի տունը փչացավ... պատերը մնում են

քարափի գլխին... կնիկը գարունքվա դեմ մեռավ. երեխեքն էլ բարեկամներ տարան. մեծ տղան հիմա գինվորության մեջ է:

— Իսկ Եփրեմը,— հարցրի ես:

— էդ գործով փառացավ: Եկան քննություն արին. անասելի շարժարանք քաշեցինք: Կալմեջ էին արել մեզ ու տավարի նման պլետով վեր էին հատում... Հրես սրա ատամները էն ժամանակ փշրեցին... Սևքարեցի մի ուրյաղնիկ կա, անունը Սահակ: Նրա նման անխիղճ ծեծող հավատա, որ ամբողջ Կավկազա հողում չլիներ:

10 Տանում են Եփրեմին, հարևան գյուղիցն էլ նոր պսակված մի երիտասարդի, որ, ինչպես Չատի բիձան էր ասում, մի գյուղ արժեր՝ աշխատավոր, խոնարհ ու համեստ... Տանում են պրիստավի մոտ, քննություն են անում, երկուսին էլ ուղարկում բերդ: Բայց տեղ չեն հասնում... Ռոստոմի մարդիկ վրա են տալիս և երկուսին էլ թրերով մորթում, գլուխը մի ձոր քցում, թևը՝ մի: Ահ ու դողով հարազատները սիրտ են անում գնալ և ձորերից հավաքել թրատված մարմինները: Միայն երիտասարդի գլուխը չեն գտնում, իսկ մյուսի մարմնից էլ գայլերը պոկոտել էին կրծքի մսերը:

20 Է... ոնց անց կացան էն օրերը: Ով կհավատար, թե մեզ համար էլ մի օր լույս է բացվելու: Օձի բերանից մեզ ազատեցիք... Երեկ կարդացած կլինես, որ էն վաղ ժամանակներում ճորտ ու պարոն են եղել... Մենք ճորտ էինք, պարոնն էլ հո խիղճ չուներ... Ազատությունը որ եկավ, մի գիշերում վանքի տունը ցրիվ տվինք, քարերը ձորը թափինք: էն օրվանից թավադի հետքն էլ չքացավ, վանքինն էլ...

30 Իջանք բլրակից: Մութն էր, և ամառվա աստղալույսի տակ հագիվ կարելի էր նշմարել ճանապարհն ու քարերը: Ինչքան իջնում էինք, այնքան խլանում էր Մարց գետի աղմուկը. ասես գետն էր ավելի խոր թաղվում: Չատի բիձան առաջից էր քայլում, փայտով գետինը շոշափում, քարը փոսից որոշելու: Իսկ ներքևում պլպլում էին գյուղի մարմանդ ճրագները:

ՊԵՄՉԱՅԻ ՀԱՆՔԵՐՈՒՄ

Անի կայարան՝ ցամաք դաշտի մեջ մի քանի սպիտակ տներ՝ պառավ ակացիաների սովերի տակ. հողածածկ խրճիթներ՝ մակաղած հոտի նման: Կայարանի հերթապահը դժկամորեն մոտենում է պղնձյա զանգին, ասես կսկծում է, որ գնացքն այդքան քիչ է կանգնում: Ապա շոգեմեքենայի զիլ սուլոցը, որից դողում են ակացիաները: Գոռալով գլորվում են վազոնները, ռելսերի վրա թողնում տաք գոլորշի, մազութի կաթիլներ: Առաջին կեռմանում մի անգամ էլ է ծվծվում մեքենան, ինչպես ճայը ծովի վրա ու ծածկվում է բլուրների հետե, հետքից ցամաք հողի վրա նետում ծխի ժապավեն: 10

— Ընկեր, որտե՞ղ է «Անի-Պեմզան», — հարցնում եմ:

— Պեմզայի զաղե՞քը, — պատասխանում է ինձ զանգահարը և ձեռքով ցույց տալիս դիմացի բլուրի կողմը: — Ահա ճամփեն...

Անիվների գուգահեռ հետքը խոր ակոսներ է գծել, ոտքով ու ձիով մարդիկ են անցել, տրորել ու հարթել ճանապարհը: Դեռ ծեծված ճանապարհ չէ, տեղ-տեղ անցնում է դեղնած ծղնոտի ու խոտի վրայով, իջնում շատ «ուսուլով», ինչպես տեղացիք են ասում և ապա նույնքան հանդարտ բարձրանում: 20

Զի երևում ոչ մի թուփ, ոչ մի թռչուն: Լռությունն այնքան խորն է, որ կարող ես լսել սրտիդ բարախումը:

Ահա և բլուրը: Հետ եմ նայում. մերկ բազկի նման կեռ է տվել ճանապարհը: Ներքեում կայարանի շենքն ու ծառերը օազի նման են, ավելի շուտ կանաչ պարտեզ՝ ցամաք դաշտում: Իսկ եթե ջուր լինե՞ր, և դաշտն ու բլուրները թաղվեին կանաչի տակ, սպիտակ տները հասնեին Ալազյազի կապույտ գուգաթին:

Լ. Զանապարհն անմոռնչ եղան նման կախում է գլուխը: Կայարանը, ծառերը, պղնձյա զանգը կարծես սուզվում են ջրի տակ: Արևմուտքում բացվում է մի այլ անծայր տափարակ, եզերված բարձր լեռների պարսպով:

Ու հանկարծ շոր ու ցամաք ձորի մոտ, բարձրավանդակի վրա շարեշար ընկած քարաշեն երկհարկանի տներ, որոնց սպիտակ պատերն ու թիթեղյա ներկված կտուրները չեն համակերպվում շրջապատի ամայության և ծանր լուծյանը: Ուրախությունից ուզում ես կանչել Քսենոֆոնի նման, երբ ծովը տեսավ:

Իսկ քառորդ ժամից հետո, բարձր տան սենյակում, որի դուռն անընդհատ բաց ու խուփ են անում, մտնում ու դուրս գալիս, հարցնում, երկար ու կտրուկ պատասխան ստանում այն ընկերոջից, որին բոլորը Քրիստափոր են կանչում և որը բավական աղմուկով կնքում է թղթեր, ստորագրում և միևնույն ժամանակ հրահանգներ տալիս մի քանի լեզուներով, բայց այն առողջանությանը, որ ունի լեզուն աշխատանքի բովում սովորած մարդը, — երբ տեսնում ենք այդ ամենը՝ ջրի մեջ ընկած ձյունի նման հալվում է ցամաք դաշտի ծանր պատկերը:

— Էստեղ առաջ ոչինչ չի եղել... Քրդերը փորել են մեծ զաղաներ, խարկովի վակզալի չափ, — ասում է Քրիստափորը և ծիծաղում իր համեմատության վրա: — Այնինչ — ոսկի կա թաղված հողի տակ:

Եվ շտապ մեկին կարգադրում է ինժեներին կանչելու, երկրորդին գիշերվա հերթի աշխատողներին դինամիտ տալու, ու օգտվելով վայրկյանի դադարից, հանում է սեղանի դարակից մի թերթ, մեկնում ինձ:

— Նա, կարդա... Իտալիայում պեմզայի փութը 22 մանեթ է ոսկով... Մերը նրանցից լավն է: Զալատոյե դելո, ի՞նչ ես ասում... Կրուզոմ պեմզա: Մեր տակին էլ է պեմզա:

Եվ նա հետ է քաշում աթոռը, կասես պեմզան հատակին է թափված:

Քրիստափորը «ուռում» է, երեսուն տարվա շախտյոր: Նա աշխատել է Զիատուրում, գերմանացիների մոտ, Ալավերդի, Շամլուղ: Կապսում ջրանցքի թունելի քարերը պայթեցնելու գործը նա է ղեկավարել:

— Պագաժդի, գաբագոյ, — նորից է դառնում ինձ: — Հիմա կգնաս շախտերը, կտեսնես...

Շախտի անունը տալուց աչքերը փայլում են, դեմքն այլ կերպարանք է առնում: Հասկանում եմ, թե ինչու այդպիսի թափով է զարկում կնիքը: Վարժված ձեռքը ռիթմով կրկնում է 30 տարվա արածը՝ քլունգը զարկում է հանքին:

* * *

Ներքև ձորում պեմզայի մանրուքն ու ավազը բլրանման կիտուկներ են կազմել: Փայտյա բարձր կամուրջի վրայով վագոնները գլորվում են, շրջվում, և պեմզան թափվում է ցած, ծանր ու մեծ կտորները գլորվում են ավելի հեռու, մանրերը՝ մոտիկ: Բահերով լցնում են կլոր մաղերի մեջ, որոնց պտտելուց հողի փշրանքը մաղվում է, և մնում է ոսկեգույն պեմզան:

10

Հենց այդտեղ էլ բաժանվում են տեսակների՝ «էքսպորտ» և «շինարար» պեմզա: Առաջինը, որ ավելի խոշոր կտորներ է, տեղափոխում են այլ շենք, ուր կանայք թիթեղյա տաշտերի մեջ լվանում են, կոշտ խոզանակով քերում և լցնում միանման պարկեր, որոնց վրա մի կին անընդհատ դրոշմում է. «Ani-Arménia»: Ու այդ պարկերը նավի խորքերում դարսած լողալու են ծովեր, օվկիանոսներ...

20

Բարձրանում ենք պեմզայի կիտուկների վրայով: Իմ ուղեկիցը՝ նիհար ու բարի աչքերով երևանցի Հովհաննեսը, պատմում է, թե ինչ դժվար էր սկզբի տարին:

— Կոռպերատիվ չկար, ապրում էինք պալատականների տակ... Գալիս էին, մի օր աշխատում, փախչում: Մի խոսք, տաժանակրիլի աշխատանք էր... Այ, տեսնում ես մաղը, Քրիստափորի շինածն է, ձեռնա է տվել:

Ձագարածն մի արկղ է, ինչպես ջրաղացի ցորնատունը: Արկղի ներքևում փակցրած են նոսր ու խիտ մաղեր, իսկ ավելի ներքև տախտակի մի ուրիշ արկղ է, շարժական հատակով: Այդ ամբողջ բուրգը շարժվում է էլեկտրական ուժով:

30

Հանքով բարձած վագոնները մոտենում են արկղին, դատարկվում և հետ վերադառնում: Էլեկտրական մաղը և՛ ջրկում է պեմզան, և՛ հողն ու մանրուքը լցնում ներքին արկղի

մեջ, որի հատակը բացում են, հողը դատարկ վազոնների մեջ լցնում և հեռու թափում:

— Առաջ մենք էինք գլորում վազոններ, հիմա ձիերն են քաշում... Միանգամից հինգը-վեցը, — պատմում էր Հովհաննեսը: Մոտենում ենք հանքի բերանին: Կամարածե կտրվածք է, մաքուր ու չոր, պատերը կոկ, ինչպես գյուղական թոնիրը:

— Սա իմանում ես, ուրիշ շախտի պես չի... Օղը մաքուր, ամառը զով, ձմեռը տաք... Մի քիչ դինամիտի ծուխն ա, թե չէ ի՞նչ կա, ոնց որ Աստաֆյանը...

10 Բարակ ռելսերն ուղղաձիգ սլանում են ներս: էլեկտրական ճրագները պլպլում են: Իսկ դուրսն այնպե՛ս արև էր: Պաղ քամի է փչում: Հովհաննեսը վառում է ձեռքի լամպարը: Հեռ-վից լսվում է թույլ գվվոց, և կանչ. «Հե՛յ...», արձագանքը դրնգում է գետնի տակ, կտուրից մանրիկ փշրանքներ են թափվում:

— էս կողմն արի, — ձայն է տալիս Հովհաննեսը և պահ-վում պատի մեջ փորված նիշում:

Հետևում եմ նրան, ու մի րոպե անց լաբիրինթի կիսամու-թում երևում է ձիու սիլուետը, որ սլանում է հողմի նման: 20 Հետևից գլորվում են ծանր բարձած վազոնները:

Դուրս ենք գալիս թաքստոցից ու շարունակում մեր ճա-նապարհը: Շտոլյնյան ճյուղավորվում է, գնում ավելի խոր, բաժանվում են էլեկտրալարերը, վազոնների գծերը: Դատարկ է, լուռ: Հանքափորները շատ հեռվում են:

Հովհաննեսը հաճախ ձեռքի լամպը մոտեցնում է պատին և ցույց տալիս այն երակը, որի համեմատ և փորում են:

— Սրա վերևը ֆող ա, պեմզան տակն ա... Սա որ ցած-րացավ, ուրեմն իմացի, որ այնպե՛ս խորը գնաց: Մեր նշանն էս տամայն ա: Երակը սև շերտով անընդհատ հետևում է, 30 մերժ բարակնում, մերթ լայնանում:

— Սրան էլ խոխոլ ենք ասում: Սա նշան է տալիս, որ էքսպորտի պեմզա կա, լավ, իմանում ես... Համարյա ֆող չկա էսպես տեղում:

«Խոխոլը» բնական փշականեր են, լցված պեմզայի խոշոր կտորներով, ասես պարկի մեջ ոսկորներ են լցված:

— Հը՞, աղջի, քնե՞լ ես... Քանի՞ վազոն են հանել:— Նիշից դուրս եկավ մի կին, զգուշությամբ ծածկելով գիրքը:

— 97,— պատասխանեց կինը Հովհաննեսին: Նրա նստած տեղը երկաթագծի ցանցի կենտրոնն է: Հանքահորի զանազան մասերից վազոնետները նրա կողքով են անցնում: Տարօրինակ էր նրա հաշվելու ձևը: Բարակ տախտակի վրա դրված են թվեր ըստ կարգի: Յուրաքանչյուրի մոտ լուցկու հաստությամբ անցք: Կինը մեխի չափ երկաթը տեղափոխում է թվից թիվ և ուզած վայրկյանին ասում վազոնների հաշիվը:

Հովհաննեսը հաշվետախտակին էր նայում, իսկ ես ձեռքս 10 մեկնեցի նրա գրքին: Ահռելի ծանրությամբ սարի տակ, գետնի խորքում, իր նեղլիկ նիշի մեջ վազոնետից-վազոնետ այդ աղջիկը գիր կապ անելով կարդում էր Զեխովի «Կաշտանկան»։ Այդ օրը նա 9-րդ էջն էր շրջել:

Մենք ծովեցինք ձախ: Աղջիկը կուշ եկավ իր տեղում, գլուխը կախեց գրքի վրա... Հեռվից լսվեց ահարկու «հեյը»:

Մութն ալիլի թանձրացավ: Իմ ուղեկցի լամպարը լուսավորում էր նեղ շտրեկների դար ու փոսը: Տեղ-տեղ պեմզայի կիտուկներ էին դարսած: Վազոնները դեռ նրանց չէին մոտեցել:

— Այ խոլխոլը... Հինգ վազոն պեմզա կա էս փոքր տեղը,— ասաց Հովհաննեսը և լույսը դարձրեց: Կարծես դիտմամբ իրար վրա շարած քարի պատ էր: Ու լույսի տակ աչքիս ընկավ հանքի սլատին փորած մուրճն ու մանգաղը...

— Բրոնյի տղերքն են սարքել,— բացատրեց Հովհաննեսը, լուսավորելով լաբիրինթի կամարները, բազմաթիվ անցքերը, հրապարակները կամ ինչպես նա էր ասում, գարոյները, շտրեկները:

Լույսերը նորից շատացան: Սակայն նրանք շարժվում էին կամ օրորվում: Զայներ էին լսվում, մեկը երգում էր խուլ 30 ու մեղմ: Երկու ստվերներ, տաշկանները գլորելով, անցան մեր մոտով, ծովեցին դեպի երկաթգիծը:

Մենք հանքի խորքերում էինք: Նրանց մոտ, որոնք շապիկն էլ են հանում, որ ալիլի համարձակ քլունգով խփեն փուխը հանքին: Քարերը խշրտալով գլորվում էին փոշու ամպի մեջ, նավթի ճրագներն աղոտ փայլով էին լուսավորում:

Մի ուրիշ անկյունում պերՖորատորի պողպատյա բրիչով անց-
քեր էին փորում դինամիտի համար:

* * *

Մայրամուտ էր, երբ հանքից դուրս եկանք: Սակայն ոչ
նախկին մուտքից:

— Ամենապերժի հանքը սա էր,— ասաց Հովհաննեսը:
Մուտքը լոռվա ձորերի տունելի նման բարձր ու կամարաձև,
շատ ողորկ ու հարթ սարքած: Մուտքի ճակատին շորացած
ճյուղերից պսակ, արևից ու անձրևից խանձված ֆաներայի
վրա խոնացած տառեր... Եթե մեր Հայաստանի նոր հանքեր.

10 1925 թ. »:

— Հիմա մի սմենան դուրս կգա, գիշերվանը կմտնի...
Ամբողջ սուտկան աշխատանք կա...

Ու մենք իշանք տների կողմը: Փայտյա կամրջի մոտ եզան
սայլերի շարանն էր: Բարձում էին պեմզան՝ կայարան տա-
նելու համար:

Տների մոտ մեզ միացավ հանքերից դուրս եկող բանվոր-
ների մի խումբ: Նրանք շտապում էին լվացաբանների կողմը:
Ճանապարհին, թափ տալով փոշին շորերից ու երկարավիզ
կոշիկներից, Ուրալից եկած մի ռուս հանքափոր իր հույն
20 ընկերոջն ինչ-որ բան էր պատմում իր երկրից ու նրա հան-
քերից: Մի հայ բանվոր կոտրատած ուռերենով նոր զորա-
ցրված կարմիր բանակայինին սովորեցնում էր արտհագուստ
ստանալու կարգը: Քիչ հետո թիթեղյա թեյամանները
շրխկացնելով գորշ բլուզով մարդիկ գնացին դեպի կուբերը:

Բայց և այնպես շրջապատի ցամաք ու մռայլ տեսքն իր
կնիքն է դնում պեմզայի «զաղեքի» վրա: Շենքերը դեռ չեն
ժպտում, թեկուզ ներսը մաքուր է, մահճակալները կարգով
շարած: Ոչ ծառ կա, ոչ կանաչ, ոչ հանգստանալու վայր: Քիչ
են ընտանիքով ապրող բանվորները. չհաշված սևագործնե-
30 րը, որոնք տնից մի քանի օրով են կտրվում, մեծ մասն ապ-
րում է զորանոցային կյանքով:

Թեյից հետո, երբ դուրս եկան բակը հանգստանալու, շա-
տերը հետները հացի փշրանք էին բերել շների համար և թե-
կուզ մի քիչ կոշտ կերպով, սակայն սրտանց, ուրախությամբ

հացի փշրանքները շարտում էին շներին և շոյում նրանց: Մի քանի հոգի կանգնել էին բակում եղած միակ կանաչ, նոր տընկած ծառի մոտ և նայում էին տերևներին: Նրանցից մեկը կոացավ ու մատներով տնտղեց հողը, արդյոք չի՞ չորացել: Բանվորներից ոմանք, մանավանդ նորերը երբեմն բարձրանում են մոտակա բլուրը և Ալագյազի լանջերին ընկած կանաչ օազների մեջ ջուկում իրենց գյուղը, տեսողությունը լարում ավելին տեսնելու:

Բակում պատերի տակ նստում են, հավաքվում, ոմանք ձխում են, ոմանք զրուցում: Մի խումբ երիտասարդներ 10 քաշքշում են ֆուտբոլի գնդակը: Գալիս է զուռնաչին, թևով սրբում զուռնի լեղվակը և սկսում: Կլոր պարի օղակը լայնանում է, մերթ սեղմվում: Մի ուս կին անցնում է բակի լայնքով. բազմաթիվ հայացքներ հետևում են: Անկյունում մի այլ խումբ Շիրակի մղկտող ու միալար երգով կանչում է. «Շուշան ջան, ա՛րի»...

Քրիստափորը հաշիվներ է անում և պատմում, թե ինչքան պիտի մեծանա Անի-պեմզան, երբ երկաթուղու գիծն ավարտվի, գնացքը հասնի մինչև հանքերը: Շուտով ստացվելու են 20 մեքենաներ, պեմզայի փոշին մամլելու համար: Փոշին շաղախի համար անփոխարինելի է: Պեմզայի հալոցքը սառչում է, ապակի դառնում: Անսպառ է պաշարը, մինչ խորքը կարելի է գնալ և խլուրդի նման փորել ու հանել: Բացվում են նոր հանքեր, հարուստ «էքսպորտի» պեմզայով:

— Պաղածղի դարագոյ... մենք Իտալիային կխփենք...

Մթնում է: Վառվում են շախմատի կարգով շարված էլեկտրական ճրագները, գոռում են բարաբանները: Սրտի նման բաբախում է դինամոն: Լույսի տակ պեմզայի փոշին կաթնագույն փայլ է ստանում: Հանքահորի առաջ երևում են ստվերներ, որոնց ձեռքի ճրագներն ասես գետնի վրայով են 30 քարշ գալիս:

Բլուրներն ընկղմվում են խավարի մեջ: Լուսավորված զաղան լողացող նավի է նմանվում, որի լույսերը ճոճվում են: Օղը սառնանում է, իսկ հանքի խորքում, ճրագի տակ քրտնած բրոնզի փայլով բազուկները կծկվում են, բրիչով սարը քանդելու:

ՎԱՐԴԱԳՈՒՅՆ ՏՈՒՖԻ ԵՐԿՐՈՒՄ

10 Բլուրի ստորոտին, հարթության վրա մի սովորական գյուղ, տները՝ հարթ կտուրով, կտուրներին՝ ամռանը դեղնած դեղեր, աշնանն ու ձմռանը՝ աթարի սև կույտեր ու մզած խոտի խուրձեր: Գյուղի մեջտեղը քարաշեն ժամը, նրա շուրջը՝ հանգստացող տավարի նման տները, իբր սիմվոլ այն խոսքի, որ դարեր շարունակ ասել են եկեղեցու բեմից՝ «եղիցի հոտ և հովիվ մի»: Ժամի սովերում «հայոց եկեղեցական-ծխական» դպրոցի խեղճ ու կրակ շինությունը, նեղլիկ պատուհաններով, ինչպես խուցը, ներսը՝ կիսամութ, հողից հատակ, ծոված, շարդված նստարաններ, դուրսը փոքրիկ բակը, որ միանում է ժամի գավթին:

Տները քարակույտերի են նման. հեովից չի երևում ոչ դուռ, ոչ լուսամուտ: Քարակույտերը շատ են ընկել, գոյացրել ծուռ ու նեղլիկ, մճճված փողոցներ, ուր կեղտն ու ցեխը չորանում է, տրորվում ոտների տակ, պնդանում, որ անձրևին ու ձյունին նորից թազանա, արևի տակ գարշահոտությունը տարածի:

20 Ամեն մի կույտը, լինի տուն, օդա, գոմ, մարագ, հավաբուն, հաստ և ամուր քարերից է շարած, եթե շարողն ուժ է ունեցել, տաշել է, եթե ոչ քարը դրված է այնպես, ինչպես հանքից են հանել: Քարով է պատած բակը, կալը, բանջարանոցը, «բասմայի» տեղը և վերջապես տան կից փոքրիկ տարածությունը, որ ոչ կալ է, ոչ բանջարանոց և ոչ էլ բասմայի տեղ, այլ տան կից հողի պահեստ, որի շուրջը քարով պատել են պապերը, նրանց պապերը, և սերունդը ժառանգել է քարապատ

կառուցվածքն ու հողը, որպէս «հայրենիք», օջախ, անձեռնմխելի սեփականութիւն:

Ավելացրեք այդ գորշ, անհաճո պատկերին մի քանի դեղնած բարդիներ, որ հասնում են գլուղի ծայրին և շվաքարան են ամռան տապին նախրից հետ մնացած հորթի ու կաղ ոչխարի համար, բարդիներ, որ ոչ մեծանում են, ոչ չորանում ու միայն մի ամիս է նրանց սաղարթը կանաչ, իսկ հետո դեղնած՝ փոշով ծածկած, — ահա ձեզ Շորագլայի գլուղը, ուր ապրել են հազարներով Աղասի, Օնիկ, փորփրել հողն արորով, թոնրի միջից սևացած օղայում քաջք ու հրաշքի հավատացել, կրծել ցամաք հացն ու վիզն անմոռնչ մեկնել: Այսպէս է Շորագլայի գլուղի արտաքինը՝ չոր ու ցամաք, քար ու քարափ: Այդպէս երևաց մեր աչքին Արթիկը, երբ հեռվից նկատվեց կիսակործան «Ամենափրկիչը», բայց լենինականից դուրս գալուց արդեն նկատելի էր, որ ճանապարհը ճոռան սալլի գծածը չի: Ավտոները գնացել ու եկել էին, ճանապարհը տրորել, տեղտեղ դար ու փոսը հարթել: Առաջին գլուղում այն ընդունելութիւնը, որ մարդիկ, երեխաները, հորթերը ցույց են տալիս ավտոյին, ապացույց է, որ ճանապարհը մեքենայի համար նոր է բանով դարձել: Երեխաները բղավում էին, ճշում, կանայք, նույնիսկ հասակավոր կանայք, վազում էին կտուրների վրայով, կախ ընկնում փողոցի վրա: Մի գլուղում, երբ մեքենան կանգնեց՝ դիմացից եկող նախիրը շխրտնեցնելու համար, կողքի տան սրահում պառկած հիվանդ ծերունին գլուխը վեր հանեց, զարմացած նայեց, ու երբ մեքենան շարժվեց, հիվանդը գլխաշորը պոկեց և օդում ճոճեց:

Ճանապարհին հանդիպում էինք բեռնած ֆուրգոնների, սալների. կրում էին տախտակ, բետոն, երկաթե ձողեր: Մի տեղ ճանապարհը սարքում էին: Զգացվում էր, որ մոտերքում մի կենտրոն քաշում է այդ ֆուրգոններին, սալներին, մարդկանց, որոնք մտազբաղ գնում էին: Նոր տնկած սյուների շարքն ուղիղ գծով կտրում էր արտ, բլուր, քարափ և ձգվում դեպի Ալագյազը, որի կապույտ գազաթները պարզ երևում էին հեռվում, իբր ամպերից կախված ապարանք. ճանապարհի ձախ կողմը սպիտակին էին տալիս նոր հողաբլուրները, կամուրջի

10

20

30

կապերը, որոնց վրայով վագոնները պիտի սլանան դեպի Արթիկ:

Մեքենան մի անգամ էլ իջնում է, կտրում ձորակը և սլանում սլաքի նման ձգվող ճանապարհով: Ահա հին գյուղը:

— Եթե վարդագույն տուֆը չլիներ, Արթիկի անունը մինչև Բելգիա չէր հասնի,— ասում է ընկերս: Ահա կայարանը:

Գյուղի ծայրին դեղնած բարդիների մոտ, երեք նոր շինություն, պատերը փայլվում են արևի տակ: Արթիկի կայարանը. գնացքներն այստեղից ուղիղ մարշրուտով պիտի գնան հեռուները, հազարավոր վերստեր կտրելով: Մի խումբ բանվորներ քանդում են շենքերի առջև ընկած հողաբլուրը՝ ապագա պերրոնի համար:

Աջ կողմն ընկած է «Արթիկ-տուֆի» ապագա ավանը, գլխավոր շինությունները, տաս-տասներկու կորպուսներ, մի կամ երկու հարկանի: Շենքերի առաջ ընդարձակ ծածկոցն է. վերևում, բլուրների վրա երկաթյա սյուներ, տախտակի կույտեր, իսկ ճիշտ մեջտեղը՝ անդեզիտի բլուրի վրա վիթխարի տրանսֆորմատորը, դեռ ծածկված գերաններով, սանդուղքներով ու տախտակներով:

20 Հրապարակում մեքենան կանգնում է: Թեկուզ մայրամուտ է, բայց աշխատանքը եռում է: Ընդարձակ ծածկոցների տակ սղոցում են, ռանդում, դուռ ու լուսամուտ պատրաստում, կուպր են եփում՝ տան ծածկի գերանների գլուխը կուպրելու, կրի և բետոնի շաղախ են պատրաստում, ավաղ մաղում, թիթեղագործը պատի վառարանների համար կլոր վահաններ է սարքում: Մի քանի հոգի սայլերը բարձում են գերաններով, բարակ ռելսերով, սև երկաթյա խողովակներով, և սայլերը ճրոռ հա ճրոռ բարձրանում են, ցրվում զանազան կողմի վրա այն նոր ճանապարհներով, որ երակների նման ցրիվ են եկել բլուրների վրա:

30 — Տու դա՛, տու դա՛,— գոռում է շենքի պատին կանգնածը: Իսկ ներքևից մի քանի հոգի հրում են գերանը և ռիթմով տնքում:

Դրսում թափած են ցեմենտի տակառներ, ապակիով լիք արկղներ, յուղի ու մազութի բիդոններ, վադոնետներ, ռելսեր, պատրաստ դռների ու լուսամուտների բուրգեր, թիթեղ ու

տախտակ, գերան ու շպալ, կղմինդր ու աղյուս: Գետինը պատած է տաշեղով, երկաթի ու թիթեղի կտորտանքով: Երբեմն տաշեղների արանքից քարը մամռոտած լանջն է դուրս ցցել: Ամեն ինչ այստեղ փոխվել է՝ գետնի երեսը, ճանապարհը, հողն ու խոտը:

Ռեյսերի կույտի վրա նստել է մի բիձա և դանդաղ, հոգնած մարդու ախորժակով հաց է ուտում: Մոտենում եմ, խոսեցնում, հացի փշրանքները զգուշությամբ հավաքում է բռան մեջ և պատասխանում իմ հարցին:

— Հրաշք որ ասել են, էս է: Սա ոսկի աղբյուր է, լիու- 10
թյուն և լուսավորություն: Վագոնը կգա, դռանդ կշոքի, պատից կախ շէր, բերին ճակտից կախ արին: Մեր կնկտիք բոբլիկ էին, հիմա կարմիր տուպլի կհագնեն: Մի խոսք՝ գտած գանձն է, որ էսքան հազար տարի հողի տակ պառկած էր...

Գրասենյակի մոտ խոնվել են մի խումբ գյուղացիներ, որոնք օրավարձ աշխատում են: Ներսից մեկը փորձում է կարգ սահմանել պատուհանի առաջ խոնված բազմության համար: Լսվում են անկապ խոսքեր, ոմանք իրար են հրում, մեկը կատակ է անում, մյուսը զայրանում է, մի քանիսը գոռում են «սրով, սրով», «ղալաբալաղ միք էնե», սակայն իրենք էլ 20
խանդարում են հերթը, սաստկացնում աղմուկն ու ժխորը:

— Ինչի՞ կնեղենաս...

— Ինձ գրել է սեադորժ բանվոր... Մենք քարի հետ կշար-
շարվինք: Դեկրետը մեզ լեռնային բանվոր կսեպե...

— Վրա քշելով չի էղնի...

— Քարի հետ զօր ու գիշեր խաղամ, ինձ կաշկաշու հետ
հավասար տաս...

— Կեցի կասիրը կանչի, այ օղուլ...

— Բերմսբերգի վրա արտաժամյա ո՞վ է աշխատել,—
ներսից բղավում է հաշվապահը:

— Ճամփա տվեք ստորագրեմ,— ընկերներին բոթելով
առաջ է ընկնում մեկը:

— Տո դե լավ...

— Տո մի յավաշ է՝, արտաժամյա ստանամ:

— Սեթո,— բառաշում է մեկը,— ես առանցի գրամոտ-
նի եմ...

Այդ ժխտորի մեջ երկու հոգի իրար հետ վիճում են, թե որտեղ է հեշտ աշխատել՝ վագոնների վրա, թե՞ քարհանքում: Ներսիսը նորից կանչում են:

— Ականջ էրեք,— բղավում են մի քանի հոգի միաբերան:

— Ով որ գրքույկ չունի, թող չկայնի,— հայտարարում է հաշվապահը:

— Ըհա, օղորմի հորդ,— պատասխանում է նրան պատուհանի տակ խոնվածներից մեկը: Սակայն ոչ ոք չի գնում: Փող ստացողները կոշտ մատներով համրում են ստացածը:

10 չերվոնեցը խշշում է: Ստացողը փողը խոր կոխում է ծոցը կամ ծոցի գրպանը և շտապում տուն:

Քարհանքը մոտիկ է: Տներից վեր բլուրի գագաթին մի քանի տեղ քար են հանում տեղական ձևով. ծանր մուրճերով զարկում են պողպատ սեպերին, կոճակների նման սեպերը շար են ընկնում փափուկ տուֆի լանջին, խրվում ներս ու մի հարված էլ՝ հանքը ճեղք է տալիս, ինչպես շաքարի գունդը: Տուֆը կամ ավելի ճիշտ տուֆի լավան ճեղքվում է հավասար և ուղիղ գծով: Քարի այս հատկության վրա է հիմնված տեղական ձևը:

20 Այս քարհանքի հանույթն օգտագործում են նոր կառուցվող տների համար: Ոչ մի տեղ մեզանում տների պատերն այդքան արագ չեն բարձրանում, որքան «Արթիկ-տուֆում», նոր շինած տներից մեկի պատերը շարել էին ութ օրում, իսկ տունը երկհարկանի էր, միջին մեծությամբ:

Վերի քարհանքի նորությունը նեղ գծանի վագոններն են, որոնցով քարերի փշրանքն են թափում, քարհանքները մաքրում և ապա կտրած քարը դարձյալ ռելսերի վրայով տեղափոխում ցած, կառուցումների վայրը:

Ամենահետաքրքիրը մեքենայացված քարամշակումն է,

30 որտեղ կենտրոնացված է համարյա ամբողջ աշխատանքը: Բլուրի լանջին տեղ-տեղ ռելսերի գծերը խաչաձևում են իրար: Սև խողովակների շարանը ցույց է տալիս, որ հեռվից, Ալագյազի փեշերից ջուր է բերվելու: Տեղ-տեղ անցնում են քառակուսի կարվածքով հորերի կողքով, որոնց բերանին փայտյա վերելակներ են, հաստ պարանով փաթաթված:

Ինչքան հեշտ են տուֆը փորում: Այդ հորերը կամ ինչպես

Արթիկում են ասում՝ շուրֆերն ավելի հաճախակի են նրւում: Թեկուզ արևը նոր է ելել, բայց աշխատանքը եռում է: Ահա երկու հոգի բահով հող են քանդում. նրանք փորում են շուրֆի բերանը: Նրա կողքին բավական խոր են գնացել. շուրֆի բերանին կանգնած մեկը փաթաթում է պարանը և բարձրացնում քարի փշրանքով լի վեդրոն: Շուրֆի հատակին նստած է փորողը, նույն սեպերն ու մուրճը, ինչ որ քարհանքում: Մի քանիսն այնքան խոր էին գնացել, որ վերևից նայելով հագիվ կարելի էր նրանց նշմարել հորի մթության մեջ:

Շուրֆը քանդելը քարը մեքենայով հանելու առաջին աշխատանքն է: Շուրֆի խորությունը տուֆի շերտի հաստությունն է ցույց տալիս: Այդ հորերում դրվում են սղոցող սյուները՝ մոնտանսյորները, որոնք հենարան են պտտվող պողպատյա լարի, որը և կտրում է քարհանքն այնքան թեթև, ինչպես տատը թելով կտրում է փափուկ սապոնը:

Ահա և մոնտանսյորները: Եթե ձեզ չբացատրեն, դժվար է կապակցել այն բոլորը, ինչ աչքիդ առաջն է: Շուրֆերի ներսում ցցված են հաստ ռեւսերի շափ երկաթներ, որոնց ծայրին անիվներ են պտտվում: Այդպիսի սյուներ շատ են, տարբեր հեռավորության վրա: Պողպատյա լարն անընդհատ շրջան է տալիս. տեսնում եք ինչպես են անիվները դառնում, բայց թվում է, թե լարը չի շարժվում:

Մի գծի վրա ընկած շուրֆերի մեջ մոնտանսյորի սյունից մինչև մյուս մոնտանսյորի լարը թափով իջնում է և սղոցի նման խրվում տուֆի մեջ: Յուրաքանչյուր մոնտանսյորի մոտ փոքրիկ արկղ է, կվարցի կարծր ավազով. ջրախառն ավազը ծորակով թափվում է բարակ նովդանի մեջ, ջուրն ավազը լցնում է լարի կտրած ճեղքի մեջ, ավազն ընկնում է լարի տակ, գոյացնում սղոցի ատամները և լարի թափից ու ճնշումից ավազը սղոցում է տուֆին, ինչպես փափուկ գերան:

Կապույտ բլուղներով 5—6 երիտասարդներ շուրֆերի մոտ հսկում են. մեկն ավաղի հոսանքն է կանոնավորում, մյուսը՝ լարի ընթացքը. մի քանի հոգի փայտյա սանդուղքներով իջնում են ցած՝ ստուգելու արդյո՞ք լարը չի հասել մինչև քարի տակը: Բոլորն էլ նոր են, դեռ սովորում են: Նրանց ղեկավարող վարպետը և՛ բացատրում է մի խումբ այցելուներին, և՛

կարգադրություններ անում երիտասարդներին: Երբեմն նա ձեռքը մեկնում է լարին. ցեխախառն կապտավուն ջուրը կաթկըթում է մատների արանքով: Լարի ջերմությունն ու կապտավուն ջուրը նրա համար նշան է, թե ինչ է անում լարը գետնի խորքում:

Շուրֆերը փորված են իրարից հավասար հեռավորության վրա, քառակուսիներով: Պողպատյա լարը այդ քառակուսիները կտրատում է, ապա բաժանում ավելի մսւնր մասերի. մոտեցնում են բարձրացնող կրանը, քարի սղոցած կտորները մեքենան բարձրացնում է, օդում պտույտ անում և հսկա քարերը դարսում, իբրև աղյուսի կույտ:

Դեռ նոր են՝ շուրֆերն էլ մոնտանսյորն էլ, բարձրացնող կրանն էլ և այն մարդիկ, որոնք աշխատում են և սովորում: Գործը դեռ չի մեծացել. քարհանքերը, ինչպես և հղկող ժամանակավոր գործարանը, որտեղ կարբորունդը և ադամանդյա սղոցները հղկում են տուֆը, կոկում այնպես, որ քարը ապակու նման ողորկ է դառնում: Քարհանքը, ժամանակավոր գործարանն աշխատում են փոքրիկ էլեկտրակայանի էներգիայով:

Շուտով Արթիկն էներգիա կստանա Լենինականից: Եվ երբ
20 կառուցվեն երկաթուղու այն շորս գիծը, որ նոր կայարանից ճյուղավորվելով հասնելու են մինչև քարհանքերն ու ապագա մեծ գործարանը, — այն ժամանակ վիթխարի կաբել կրանը քարերը կբարձրացնի և շարժական կամուրջների վրայով կիջեցնի բաց վագոնների վրա, կդարսի և վագոնները կշարժվեն:

* * *

Երեկոյան, մի ընկեր, որ ղեկավարն է ամբողջ աշխատանքի և որն Արթիկ է եկել դեռ այն ժամանակ, երբ մի քար էլ չէր հանված, դիրեկտորի կաբինետում դարձնագույն թղթի վրա ցույց է տալիս այն ամենը, ինչ կա և ինչ պիտի լինի: Սպիտակ գծերի ու հորիզոնականների այդ կծիկը նա հետ է տալիս հանդարտ ու վստահ:

30

— Ահա նոր կայարանը... Չորս երկաթգիծ... Այ այս մեկը մոտենում է մեր ժամանակավոր գործարանին, որից մի քիչ ներքև գարնանը պիտի շինենք հսկա գործարան... Մեքենաներն սկսել ենք ստանալ, մեծ մասն արտասահմանից է:

Առիթից օգտվելով նա մի անգամ էլ է հիշեցնում գործի ղեկավարությունը: Միության մեջ տուֆը չի մշակվել, արտասահմանում չկա: Քարի մշակումն ամենից լավ Բելգիայում է դրված, սակայն այնտեղ էլ չկա տուֆ: Բելգիայի գրանիտի և մարմարի մոտ 50 քարհանքերը միասին չեն տալիս այնքան քար, ինչքան պիտի տա Արթիկը եկող տարի: Իսկ հնգամյակի վերջում Արթիկը պիտի սա մի միլիոն խոր. մետր քար: Բելգիական գրանիտն ու մարմարը էժան շինանյութ չեն. նրանց շատ մեքենաները մեզ ձեռնառու չեն: Տուֆի յուրաքանչյուր խորանարդ մետրը փոխարինում է հիսուն աղյուսի: Եվ միայն գործի վիթխարի մասշտաբը հնարավորություն կտա արտադրանքն էժանացնելու:

10

— Ահա մեր ջրմուղը... Սրա վրա էլ բավական աշխատանք է թափվել: Մեզ ջուր հարկավոր է ոչ միայն կոմունալ կարիքների համար, ինչպես բաղնիսը, բնակարանները, այլև քարի հանման համար... ջուրը բերում ենք Մանթաշի ձորից, երևի լսած կլինես...

Ու ժպտում է, երբ խոսքն ընկնում է ապագայի ծաղկանոցներին... փոքրիկ անտառին: Նա զուսպ ժլատությամբ մի քանի խոսք է ասում այդ մասին, և ապա նորից անցնում ղեկավարություններին:

20

— Ահա Բրեմսբերգի գիծը... Հիսուն վագոն օղակ-օղակ պիտի վերի քարհանքերից իջնեն, քարը դատարկեն պահեստներում և նորից բարձրանան... Բրեմսբերգի նախատիպն ունենք... նորն ավելի մեծ վագոնետներ պիտի ունենա... Ահա մեր պահեստները, երկաթգծերի միջև... էս շենքն էլ փուռն է... ահա ակումբը... շինությունների այս խումբը բանվորական բնակարաններ են... մի քանիսն արդեն պատրաստ է:

Ու նորից է անց կենում ղեկավարություններին: Բանվորական որակյալ ուժի կարիքը մեծ է. տուֆի մասնադեպ բանվոր չկա, պիտի պատրաստել աշխատանքներին զուգընթաց, որովհետև այլ վայրերում տուֆի մշակում չկա, ընդօրինակելը հնարավոր չէ: Աշխատանքը նորանոր խնդիրներ է առաջացնում:

30

— Այ օրինակ էսպիսի բան... Մենք չէինք նախատեսել, որ տուֆը բնական ճեղքվածքներ ունի.— և նկարում է թղթի

վրա շուրջը, նրա շորս պատը, ճեղքվածքները, որոնք դժվարացնում են միահավասար խորանարդներ ստանալը, իսկ այդ հանգամանքը կարող է թանկացնել քարը, եթե միջոցը չգտնենք... պիտի գտնենք և միայն մենք, էստեղ, տեղն ու տեղը...

Գյուղում կան մարդիկ, որոնք փնթփնթում են, թե քարամշակման ընդարձակումը պիտի իրենց հողազուրկ անի: Դեպքեր են եղել, որ շարամտորեն ջուրը բաց են թողել, ճանապարհը քանդելու համար, փայտե կամուրջների գերանները գողացել են:

— Դրանք բոլորը գլուխ գալու բան են... մի քիչ թեթեւանա՞նք, սկսելու ենք գյուղում աշխատանք տանել: Վերջի վերջո մեր ռեզերվը շրջակայքի գյուղերն են: Այ քեզ մի խնդիր էլ.— ու պատմում է, որ հնգամյակի վերջում տրանսպորտը կարող է բավական դանդաղեցնել քարի տեղափոխումը, եթե լենինական—Թիֆլիս գիծը տեղ-տեղ չլայնացվի:

— Նոր գիծ է Արթիկը, բայց մեծ գործ է... Նթե մենք տարին մի միլիոն կուբամետր քար տանք, մոտ շորս հարյուր տարի կհերիքի այն պաշարը, որ ունի ուսումնասիրված ռայոնը... իսկ շատ տեղեր կան, որ դեռ հետազոտված չեն:

... Կես գիշերից անց է: Դուրս ենք գալիս բակը. քնել է գյուղը. շները կենտահաշ են տալիս լուսնի վրա: Հեռվում լենինականի ճրագները թարթում են: Ալագյազի պաղ քամին սլանում է դաշտն ի վայր: Լեռան ձյունապատ գաղաթը շողշողում է... իսկ ներքև դաշտում սպիտակին են տալիս երկաթգծի հողաբլուրը, նոր կայարանը: Շուտով, շատ շուտով, շոգեմեքենայի մուխը կխառնվի Ալագյազի ամպերին:

ՄԵՐ ԽՈՐՀՐԻՄԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ՕԳՆՈՒՄ ԵՆ ԶԳԱՎՈՐ ԳՅՈՒՎԱՑԻՆԵՐԻՆ

Խորհրդային տնտեսության կառավարիչը խոսում էր մը-
շակների հետ, երբ մոտակա գյուղի չքավոր գյուղացիների
պատգամավորներն ու գյուղատնտեսը ներս մտան:

Գյուղատնտեսը մի կողմ քաշեց կառավարչին ու բացա-
տրեց գործի դրությունը:

— Հա՛, բանն էսպես է. հիմի էս մարդկանց հույսը քեզ
վրա է, պիտի մի ճար անես:

— Գիտե՞ք ինչ կա,— ասաց կառավարիչը,— տեսնում 10
եմ, որ թունդ նեղն եք ընկել. բայց ո՞նց անենք, երկու տրակ-
տոր ունենք. մեկը մեզ համար հարկավոր է, մյուսն էլ փշա-
ցել է:

Դանելն առաջ ընկավ.

— Ընկե՛ր ջան, որ էսօր քո դուռն ենք եկել, իմացի՛ր, որ
տեղներս շատ նեղ է, պետք է մեր կուլակներից մեզ ազատեք.
էն է՝ ատամները սրած սպասում են, որ մեզ զգեն: Հատուկ
խնդրում ենք՝ մեզ վրա քաղցր աչք ունենաք:

— Ընկեր Ոսկան, էս մեր փշացած տրակտորը պիտի նո- 20
րոգենք, իրենց տանք: Հիմի քեզ վրա է, ինչ ուզում ես արա,
հնարքով լինի, թե հրաշքով՝ պիտի էս մարդկանց տրակտոր
տաս: Իսկ դուք, ընկերներ, հո լսեցի՞ք. մի շաբաթից հետո
կգաք ու կտանեք տրակտորը:

— Շնորհակալ ենք, մնաք բարով:

Գյուղի պատգամավորները ճանապարհվեցին դեպի գյուղ...

Մի շաբաթից հետո գյուղում ձայն ընկավ տրակտորի գա-
լու մասին. էլ մարդ չմնաց, դուրս եկավ թամաշա անելու:
Սկսած գյուղի ծայրի ջրաղացից մինչև կոոպերատիվի հրա-
պարակը տրակտորն անցնում էր անընդհատ «կեցցենների»
ուղեկցությամբ:

ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՀԱՎԱՔԸ

Այնքան ոտքեր, այնքան անիվ ցամաք այս անապատը երբեք չեն կոխել: Հողերը մունջ են եղել, անբերք, և միայն վայրի կապառի փշոտ թփերն են խոր խրել իրենց ջրուտ արմատները: Հոնդացել է անտիրական քամին, ավազի շեղջակույտերը շիկացել են, և անապատի արորիգներ՝ գորշ օձը, լիզել է կապառի դառը պտուղը:

Գուցե գլորվել է մոլորված մի սայլ, անիվներն ակոսներ են գծել ու քամին ավրել է ակոսների ծիրը: Մարդը երկյուղով է անցել դեպի հեռվի կավե հյուղերը և երգել է մենակ մարդու տխուր երգը:

Հետո երկաթ գծերը կտրել են անջուր տափարակը, իրարից շատ հեռու շարել ստանցիոն տնակները՝ իրար նման, որպես երկու մունդիր: Եղել է քարե ջրամբար, պերրոնի առաջ դեղնած ակացի, տխուր զանգեր և գնացքը կարոտով ուղեկցող սլաքավար: Եվ երբ թափառել է քամին, ավազով ծեծել տնակները, կայարանի կենվորները նույնպիսի երկյուղ են ապրել, ինչպես կավե հյուղերի բնիկները:

Այս տափարակներում ջարդվել է «հայոց եռագույնը», և սարսափահար մի ամբոխ, կոխկրտելով դիակներ, խուճապի մատնված փախել է, ինչպես նախիրը հրդեհից, փախել է հրկիզելով, ավերելով, ցամաք անապատում դեգերել են գաղթականներ, ծարավից նեղված խմել են աղուտի ջրերը, մայրը փորփրել է դառնահամ արմտիք, և փոսերի մեջ, անջուր հեղեղատներում մնացել են մանուկների կմախքներ՝ սպիտակ, մարմար ոսկորներ, որոնց կույտերը ֆոսֆորյա լույսով առկայծել են ամայության մեջ, երբ տափարակի վրա խոնարհվել է աստղազարդ գիշերը:

Իսկ տափարակը մնում էր մունջ, անմարդաբնակ, մինչև այն օրը, երբ բարձրացավ կարմիր աստղը Արարատյան դաշ-

տում, երբ այնքա՛ն ոտքեր, այնքան երկաթ անիվներ ակոսեցին, տորեցին, և կապույտ բրեզենտավոր մարդիկ առաջին անգամ իջեցրին քլունգները նոր քաղաքի հիմքերի համար:

Լուսաբացին ելան բարձին սայլերը, ֆուրգոնները, զարդարեցին ձիերի ճակատը ուռենու թարմ հյուղերով, կարմիր փնջեր հյուսեցին ձիերի բաշին, մեքենաները յուղեցին,—գյուղերից, կոլխոզներից ծայր առավ տոնական թափորը՝ անմիջական, անթումբ բամբակի դաշտերի միջով, բարդիների արանքով սայլերի ճանապարհով, խճուղով դեպի Սարդարապատ: Շարժվեցին մերձարաքսյան գյուղերից, շարժվեցին երգելով, թմբուկով, նվագով...

10

Այս տափարակով երբեք այսքան առույգ, այսպես զվարթ ու հաղթական բանակ չէր անցել:

Նրանք չուենն արնոտված, գնդակներից խանձված դրոշներ, և ոչ մի ասեղնագործ գազան չի փողփողում դրոշների վրա: Ուռենու անտաշ ձողեր են՝ ծայրին վճիտ կարմիրը, դրոշակակիրը գնեք ու զրահ չունի. արևառ մարդ է, քամուց, անձրևից ծեծված: Ու քայլում է, գլուխը բարձր, ձողն ուսին: Քամին խաղում է դրոշակի հետ, բաց գլխի մազերի հետ: Քայլում է հոսանքի դեմ, որպես նոր առաջնորդ, հողի մարդկանց կոփված բրիգադիր:

20

Ոչ ամրոց են ավերել, ոչ հրկիզել են քաղաքներ: Այս բանակը պայքարել է բամբակի անկախության համար, փշրել է գիմադրության թմբեր, պողպատյա խոփերով քանդել է հին կապիտալիստական հողատիրության ամբարտակը և որպես վարար հեղեղ ճեղքել է նոր հուն: Նրանց մկաններով է սևացել անծայրածիր դաշտը, ուր բամբակի անեզր մարգերը հերոսական աշխատանքի, արիության ու պատվո չէր են:

Փշում է հողմը թաց շնչով, բարդիներից կաթկթում է գիշերվա ցողը: Այն ժամն է, երբ ջինջ օդում բուրում է ճամփի եզրի փշատենին, երբ թանձր ճահճուտում արածում են արագիլները, խոնարհում գլուխները, իբրև թե ընթերցում են, ապա վեր բարձրանում և մի ոտքի վրա արձանացած դիտում շտեմնված երթը:

30

Ահա միացան երկու ճանապարհ, երկուսն էլ սևացած սայլերով, ֆուրգոններով, մեքենաներով: Ողջունում են, կանչում,

իրար են նետում ուռնու ճյուղերը, և հարցնում արդիկներ սայլերի վրա երգում են «Մանանի երգը»: Փշում է հողմը, խաղում են մազերը, և իբրև կայծեր թրթռում են մազերի գունավոր ժապավենները:

Ինչքան մոտենում են կայարանին, այնքան ավելի շատ են միանում այդ վտակները, ձգվում է նրանց շղթան օձապտույտ, ուր-մուր, ինչպես պառկել է խճուղին: Կարծես ճանապարհ չի, այլ գետի սպիտակ հուն. ահա առաջին ալիքները իրար հրելով գալիս են՝ թմբուկներով, պղնձյա փողերով:

10 Ու չի երևում վերջը, հեռու է վերջը. սևին է տալիս, ինչպես Արագի առափնյա բարդիների շարքը:

Հոսանքը կանգ առավ կայարանի առաջ:

Գունդերը, բրդադները իրենց դրոշակներով, իրենց երգերով անցան գիծը, իսկ ֆուրգոնները, սայլերը, մեքենաները ծովեցին ձախ, պտույտ անելու, որպեսզի կարգով շար ընկնեն շրջանակի վրա: Իսկ մարդկային ալիքները լցնում են տափարակը, որ եզերված է կիոսկների, սպիտակ վրանների, փայտաշեն ծածկոցների և դրոշակազարդ սյուների շրջանակով:

20 Գալիս են, գալիս հազարներ, գալիս են ու ցրվում դեպի կիոսկները, վրանները: Ահա մի ամբողջ մսուր՝ իր սարքով, ահա փայտաշեն մի տնակ՝ ճակատին գունավոր պլակատ այն մասին, որ 33 թվին ռայոնում անգրագետ մարդ չպիտի լինի: Մանտյորները շտապում են, դեռ բոլոր սյուներից ուղարկները չեն կախված, այնինչ բազմությունը կուտակվում է, ամբիոնից արդեն երգում են և խումբ-խումբ հավաքվում են սյուների շուրջը:

Շրջանակի կենտրոնում մեքենաներն են՝ տրակտորները, շարքացանները, ինչպես հեծյալ գնդի ձիերը դորահանդեսի ժամանակ: Հեծվորները մոտերքումն են, նրանցից յուրաքանչյուրի աչքը մեքենայի կողմն է:

Բոլորը ճանաչում են տրակտորները, գիտեն ով է տեղ բռնում: Հարցրու ո՞րն է «Արտաշի տրակտորը», և քեզ կոլխոզնիկը ցույց կտա աստղածև շար ընկած տրակտորների արանքում այն տրակտորը և դեռ մի քանի խոսք էլ կասի Արտաշի մասին, նրա վարը կպատմի, նրա «հունարը»: Նրանք գիտեն

տրակտորները, գիտեն Կորմիկի շարքացանը, և եթե աղջիկները բանեցնում են վիթխարի կալսիչը, այդ դեռ հետաքրքիր է, որովհետև «մեր Աշխենը» համարձակ չի մոտենում արագ դարձող փոկերին:

Արևը բարձրանում է, շոգ է: Վրանների տակ, ծածկոցների ստվերում արդեն տեղեր են գրավում: Թիկն եմ տալիս մի գերանի և նայում եմ անցնող բազմության ոտքերին: Երբ համրում եմ մինչև 58-ը, մտքումս ասում եմ՝ մի «տրեխավոր» և ապա նորից եմ շարունակում հաշվելը: Ո՞ւր կորան տրեխաները: Սալոգներ են, բոթեր, նույնիսկ դեղին կոշիկներ, իսկ կանանց ոտքին՝ բարձրակրունկ տուֆլիներ: Հազվագյուտ չեն մետաքս գուլպաները, սպիտակ, նոր հարթուկած բատիստը, վզին՝ կաշնե: Համարյա բոլորը մաքուր ածելած երեսով են, ծոցում երևում է մատիտի մետաղյա գլուխը: Ես ուշադրությամբ եմ դիտում կողքիս վրանը, միայն մեկն է սպիտակ միրուքով. նա գլուխը դրել է թևի վրա ու ննջում է: Մնացածը երիտասարդներ են, տղամարդիկ:

Տեղավորվում են ընտանիքով: Ինձ մոտ նստել է մեկը, երկու երեխայի հետ: Շորերը մաքուր են, շալվարի ծալքը մատնում է այն, որ զգեստը նոր է սնդուկից հանել: Խոսեցնում եմ. նախկին գաղթական է, բարբառի հետքը դեռ մնում է: Նա փաթաթում է ծխախոտ, արծաթյա «կութին» մեկնում է ինձ և ծուխը պնշերից հանելով ասում.

— Անուշ պյանի ուղիներ...

Իսկ ուղիղն կախված էր մեր գլխավերևը, վրանի գազաթից: Վրանի տակ նստողների վրա նա մաղում է ուրախ երգ, ինչպես գարնան ջերմ անձրևը: Ապա դադարում է:

— Միջում երկու հրոպե,— կրկնում է հարևանս և ապա երեխաների փոքրիկ ճակատից կոշտացած ձեռքերով սրբում քրտինքը:

Ականջիս հասնում է մի ուրիշ խմբի խոսակցություն: Նյութը նոր կոմբինատի հիմնադրումն է: Խոսում են խմելու ջրի մասին, մեկը Երևանից է ուզում ջուրը բերեն, մյուսը՝ Ալագյազի աղբյուրներից:

— էդ ջուրն էլ որ բերինք, Զակավկազի մեջ էսպես քաղաք չի լինի...

— Դա՛հի լավ կապրենք,— վրա է բերում երկրորդը և ավելացնում,— էս բոլորը կոխոզի վրա էլավ...

Զվարթ աղչկա զրնգան ձայնը թրթռում է սյունից սյուն, վրանից վրան: Տարիքով մի մարդ իր զարմանքն է հայտնում, որ Երևանից երգը այսքան պարզ է լսում:

— Տո հուստո՞ւց ա Երևան,— ծիծաղում է մեկը և մատը մեկնում դեպի ամբիոնը:— Այ տես... մեր Շոդոն է, Աբեթնա-կի աղջիկը:

Մարդը չու՞մ է աչքերը կրկնապատիկ զարմանքով:

- 10 Հետո սուլում է գնացքը, թնդում է նվագախումբը: Գալիս են լենինականի դեկզացիան, տեքստիլը, նրանք, որոնք բամբակի սպիտակ քուլաները դարձնում են ծաղկավոր շիթ, հենց այս շիթը, որ փոփոում է աղջիկների հագին:

Գալիս է մի ուրիշ գնացք՝ հարավից, Նախիջևանից: Իրար հետևից փռնթաթախ ավտոները իբրև գորշ թռչուններ հավաքվում են, շար ընկնում:

- 20 Բազմությունը խռվում է: Հազարամյա ավազն է խշշում ոտքերի տակ, կապարի թոփերը տրորում են նրանք, որոնք սյունների տակ, վրանների առաջ կլոր պարի ընդարձակ օղակներ են կազմել և թռչում են, օրորվում թմբուկի զարկով:

Մի անկյունը հիշեցնում է գյուղական տոնավաճառ: Թափել են մրգեր՝ կողովներով, պարկերով: Եռուզեռը բանկոռպի կրպակների առջև է. պայթում են մեկը մյուսի հետևից արզնու, գարեջրի շշերի խցանները, երբեմն էլ շշերը: Խմում են տեղն ու տեղը՝ շշերից, բռնով, գավաթներով: Ոմանք կրծում են սառույցի թափանցիկ փշրանքներ, ոմանք էլ դեպի վրանների ստվերում տնդավորված կանանց ու երեխաների խմբերն են կրում գարեջուր, արզնի, լիմոնադ:

- 30 Իսկ վրանների հետև մի այլ կյանք է: Հանդիպել են իրար երիտասարդ տղա ու աղջիկ: Մի զույգ տարուբեր պնում են գալիս, կիզող արևի տակ, մի ուրիշը՝ ստվեր է արել թերթերով, երրորդը՝ ավելի հեռուն է գնում, հեռվի կապույտը, ուր տափարակը լեռնանում է և հասնում մինչև Ալագյազի փեշերը: Աղջիկը փրցնում է փշոտ թուփերից մի ճյուղ, մեկ մեկ փետում տերևները և երևի չի զգում, որ փշերը ծակծկում են մատները:

Ուրախության մի ալիք անցավ վրանից վրան, խմբից խումբ: Օտարոտի տարագով, դու զու շորերով, քուղներով ստուգիան է եկել, «Առյուծ Մհերի» թմբուկով: Բազմությունը փլվում է նրանց կողմը, անանցանելի մի պատենշ օդակում է նրանց, լուում են գյուղական դժոխները, ամբողջ դաշտում թընդում է միայն ստուգիայի թմբուկը:

Հանկարծ ռուպորները ազդարարեցին միտինգի սկիզբը: Զինվորական նվագախմբի հաղթական հնչյունները խլացրին թմբուկի դղրոցը, շողշողացին պղնձի լայներախ փողերը և բազմության գլուխն անցած փողահարները մոտեցան ամբիո- 10
նին:

— Ընկերներ: Այսօր, Սարգարապատի ռայոնի կոլխոզնիկները տալիս են ռապորտ բամբակի ֆրոնտի հաղթանակների մասին: Փշրելով դասակարգային թշնամու դիմադրությունը... լենինյան կուսակցության ղեկավարությամբ... դեպի նորանոր հաղթանակներ...

Մենք խոսք ենք տալիս կատարելու և գերակատարելու 53 հազար հեկտար բամբակի պլանը... Մեր հակառակորդները՝ կուլակը, դաշնակը փորձում են պայթեցնել մեր կոլխոզները: Նրանք անկյունից կրակում են մեր ալտիվ մարտիկների վրա, նրանք հրկիզում են... բայց մենք կփշրենք նրանց ոտնձգությունները... 20

Ծափերի տարափը հողմի նման փրցնում է ռադիոյի բառերը: Ալեկոծվում է բազմությունը: Մի խումբ բարձր աղաղակում է՝ ուռա, և ինչպես որոտը՝ այդ պանչին արձագանքում են նորանոր խմբեր, ապա խուլ արձագանքը գնում է հավելու հեռվում:

Խոսում է երկրորդը, երրորդը: Ռադիոն նմանեցնում է ձայները, նրբին ելեէները ջնջում: Այնպես է թվում, կարծես խոսողը մեկն է, մի հրամանատար, որ բանակի ցնծության աղաղակների տակ հաղորդում է տրոֆեյների մասին: 30

Հետո հանկարծ տիրում է խոր լուռություն: Զի շարժվում ոչինչ, ոչ ոք չի խոսում: Լսելի է, թե ինչպես են ծփում դռշակները:

Կարդում են կոլխոզնիկների հանդիսավոր երգումը, նոր հաղթանակների մրցակառնը, ուղղված բոլոր կոլխոզնիկներին՝

մինչև Մուղանի տափարակը, մինչև չքնաղ Աբխազիան, մինչև Ալպյան սարահարթները: Ու գնում է այդ կանչը ուղիոր ալիքների հետ «մինչև Հելեսպոնոս, մինչև ծովը Վրկանա»...

Աղաղակները, ծափերը, ուռաները, փողերի հաղթական երգը միախառնվում են իրար, և բազմության ցնծությունը ելք է ստանում:

... Բարդինների ստվերները երկարում են, սյուները գետնի վրա գծում են երկարածիզ ակոսներ:

10 Վրանների հետևը թարմ հողի թմբեր են: Ելնում են վեր նրանք, որոնք բարձր ազդարարեցին, ոյ՛ այդ օրն արարտյան հին տափարակում, հազարամյա մունջ հողերի վրա հիմնադրվում է սոցիալիստական նոր քաղաք:

Դաշտերի վրա իջնում է երեկոն... Վերադառնում են ֆուրգոնները, մեքենաները: Կոլխոզնիկները վերադառնում են ծանրախոհ, նոր հաղթանակների հոգսով: Եվ լայնածավալ դաշտի վրա, ինչպես առատ անձրև, մաղում է աղջիկների հնչեղ երգը:

ԳՅՈՒՂԱՇԽԱՏԱՎՈՐԻ ՏԵՏՐԱԿԻՑ

Մութն ընկնելիս՝ մեկ-մեկ գալիս են գյուղխորհրդի անդամները:

— Դե՛, սկսենք,— հայտնում է ընկերս, որ ամբողջ օրը ոտքով շրջել է գյուղի դաշտերը, մեկ առ մեկ ցուցակ կազմել ցանած ցորենի ու բամբակի հերկի:

Նիստն սկսվեց: Նախագահում է գյուղխորհրդի նախագահը՝ Պողոսը:

Մեր նստատակն է ստուգել հողերի տարածությունը, հաշվել ազատ հողերը, տնտեսությունների թիվը և ըստ այդ տվյալների՝ տնտեսությունների վրա բաշխել 275 հեկտարը: Տվյալներ պիտի քաղեինք հողամատյանից, այսպես կոչված «լրացուցիչ ցուցակից», Պողոսի դավթարից, որ չդիտեմ ինչու ծոցումն էր պահում, և... մնացածների հիշողություններից:

Լիտր առ լիտր հաշվում ենք ցորենը բազմաթիվ և բազմանուն տեղերում. «Ներքին չայիր», «Ճամփի տակ», «Խարաբեք», «Յուրտ հողեր», «Ղամշկուտ», «Բարսեղի տափ» և հազար ու մի անուններ, որոնք կազմում են Քյոթանլվի հողերի քարտեզը: Հողամատյանը կազմել են 1923 թ.: Նրանից հետո փոփոխություններ են եղել, մեռել են, ծխեր են հանգել, բաժանվել են, ծնվել են, վերաբնակիչներ են եկել: Եվ ծխերի փոփոխության հետ էլ փոփոխվել է հողամատյանը: «Ղամշկուտի» 9 լիտրը, որ մատյանում գրված է Սահակ էյվազյանի անունով, այժմ դերձակ Համոյի ձեռքին է: Իսկ Համոն 27 թվին է գյուղ եկել, ճշգրիտ հայտնի չի, թե քանի շունչ է:

Եվ նման բյուր փոփոխություններ՝ շնչում, ափեւացում: Մեր ընտրած միջոցը խիստ դժվար էր, բայց միակը: Միայն

այդ կերպ կարելի է ստույգ որոշել, թե ո՞վ և ինչքա՞ն պիտի բամբակ ցանի:

Եվ ինչ տարօրինակ, չլաված, շատ անգամ անհասկանալի անունների ենք հանդիպում... «Կակտոս Ռուսիայան»... «Ղանդիոս Սհակյան» կամ, ինչպես գյուղում են ասում, թոփալ Ղանդո: «Պիոն խաչատրյան»... Այրի կին է, ունի Էրեք տղա՝ 16, 10 և 7 տարեկան. անունները Մանթաշով (մեծը), Լիազոր (ծնվել է 19 թ., երբ Դաշնակցության պարենավորման լիազորները գազազել էին) և Լենտրոշա: Մեծի անվան արտահանումը շրջապատը ձեռակերպել է «Մանթաշ», իսկ ցուցակում մնացել է հինը:

— Դրա անունն էլ պիտի փոխվի,— տրտնջում է Պողոսը, կարծես անհաշիվ հոգսի ու պարտականության շարքում այդ էլ իր տեղն ունի:— Գաղափարի պակասությունիցն է... Պիոնին քանի անգամ ասի՝ խառնի՝ կարմիր կնունքին, թող էթա...

— Տո, անունն ի՞նչ նշան: Ասա ինքը նոր ծրագրով շարժվի,— պատասխանում է մյուսը:

— Գարեգին Ռվազյան,— կարդում եմ:— Յորենը քանի՞ հեկտար է...

Անսպասելի կերպով տիրում է, ինչպես ասում են, գերեզմանային լուսթյուն: Լսելի է, թե ինչպես լամպի պատրույգը ծծում է նավթը:

— Էդտեղ մի քիչ սպասի,— դանդաղ ասում է մեկը, որին դռան մոտ թիկնելու պատճառով, մինչ այդ չէինք նկատել: Եվ առաջ է գալիս, ծխախոտը սեղանի ծայրին դնում ու սառնասրտությամբ, ինչպես դատավճիռն են կարդում, բառերը հատ-հատ արտասանում.

— Աս որ կա, մեք գյուղի ամենապերճի կուլակն ա... Մինչև անգամ ես կարող եմ ասել, որ էվելի մեծ մասշտաբի կհարմարի: Դրո՞ւստ ա, թե չէ, ընկերներ,— դիմում է նա: Եվ 10—15 հոգի միանգամից արձագանքում են.

— Դրուստ ա...

Իսկ նա ոգևորված շարունակում է.

— «Ներքին շայիրը» ցորեն ա. «Ճամփի տակը» ցորեն ա,— էդ 65 լիտր... էն որ հիմա կարդացիք, էն Պիոն խաչատրյանի հողերը կիսու ցանել է ցորեն... Փօկի «Բարսեղի

տափը» կիսու ցանել է ցորեն... Դե քցի շոտքը, տես 120 լիտրը թամամեց, ինքն էլ 3 նաֆար: Ուրեմն թե պիտի Երևանու բազարումը փութն օխտը մանեթով ծախի: Հա, էն Կոլոյի հողը ցորեն ա... էլ ո՞րն ասեմ: Ինքն էլ պատերի տակը նստած սրան-նրան ծաղրի տակ ա քցում, թե չքավորի կնկա ջանը դուրս գա շանաք անելով: էդպիսի հակահոգին ա... բաս:

Եվ նորից քաշվում է տեղը:

Մյուսներն արտահայտվեցին: Առաջինի ասածը կարծես շեշտակի հարված էր: Լեզուները բացվեց. կարծես ավելի կողմնորոշվեցին: Նույնիսկ մեկը պահանջեց, որ արդեն ընթերցած ցուցակը վերանայվի: 10

— Տո նրա արարքը մինչի լուս պատմես, չի վերջանա... էն ի՞նչ աղվեսն ա, գիտո՞ւմ ես... Նրա պոլի տակը քանդես, հավատա, որ էս բոպին էլ ոսկի կգտնես: Դո՞ւք ոնց եք ճանաչում նրան...

Շարունակում ենք ընթերցումը:

— Մկրտիչ Աստվածատրյան,— կարդում եմ ցուցակը:

— էս ո՞վ է,— հարցնում է Պողոսը:

— Մկրտիչ Սարգսյան կլինի,— ուղղում է «անարխիստը»:

— Նա էլ կա,— պատասխանում եմ և սպասում, որ մարդիկ մոտենան ու գտնեն: 20

Առաջին դեպքը չի: Ոմանք հոր անունով են գրված, ոմանք՝ պապի, ոմանք էլ՝ պապերի պապի: Մի եղբայրը հոր անունով է, մյուսը՝ պապի: Կանայք կան՝ հայրական ազգանունով, այնինչ նրանք ամուսնացել են, ազգանունը փոխել: Եվ ընդհակառակը. առաջին ամուսնության ազգանունը այժմ չկա, քանի որ երկրորդ անգամ է ամուսնացել: Ազգանվան փոփոխությունը կախված է եղել և գրողից: Եվ վերջապես, ինչպես Քյոթանվում, այնպես էլ բոլոր գյուղերում, իսկական անվան հետ ոմանք ունեն և՛ ավելորդ անուն, և՛ ազգանուն: Քսան բոպե մենք կորցրինք, մինչև կարողացանք ստուգել, թե ով է Գեորգ Օհանյանը: Բանից դուրս եկավ, որ նրան կոչում են «Սուռ բոշա»: 30

— Հը՞, գտա՞ք,— հարցնում եմ:

— Տո, ջանրմ, էդպես մարդ չկա մեր գեղում...

— Խաշոյենց թաղա փեսան շինի՞,— մոտ գալով հարցնում է մեկը:

— Տո, չէ՛... նա որտեղի՞ց Աստվածատրյան...

— Էհե՛յ,— բղավում է դռան մոտ կանգնածը,— Ասոյի Մկրեն է, Մկրեն...

Պողոսը ձեռքը ճակատին է խփում.

— Վայ, Մկրե՛... ո՛նց էի մոռացել...

Արդեն հոգնել էն: Մի քանի հոգի կիսամթում, գլուխները սեղանին, մուշ-մուշ քնել են: Ճրագում նավթը հատնում է, բայց պիտի ցուցակները կազմել, ստուգումը վերջացնել, որպեսզի վաղը որոշենք, թե ո՛վ ինչքա՛ն պիտի բամբակ ցանի:

Շարունակում ենք ցուցակի ստուգումը:

Հանկարծ դուռը թափով բացում են, դուռը շրխկոցով կաշում է պատին ու հետ գալիս: Քնածները զարթնում են:

— Էս ի՞նչ ժողով ա,— գոռում է աչքերն արնոտ մեկը, գզգզված, ծվենները կախ շինելն ուսին: Եվ առաջանում է.— ձեզ ո՛վ ա կանչել... էս ի՞նչ եք անում:

Հազիվ է ոտների վրա կանգնում: Սեթոն ուզում է մոտենալ: Արգելում ենք:

— Հին ռեժիմի ժամանակն ա՞, հը՞, խոսե՛ք, է՛...

Սեթոն չի կարողանում զսպել իրեն: Հարբածը փորձում է խփել նրան: Պողոսը տեղից վեր է թռչում: Ներս է մտնում երկրորդը ու բարակ, ներքին սարսափից կետ-կետ ձայնով բոռում է.

— Մեզ մորթեցի՛ք... Մեզ մորթեցի՛ք...— գոռում է ու ասես ինքն էլ իր ձայնից վախեցած, քարացած նայում է մեզ:

— Ինկերնե՛ր և քաղաքացիներ... Չքավոր գյուղացիներ... Ես ձե՛ր... Չքավորներ և ինկերներ...

Առաջին հարբածին մի կերպ դուրս են անում: Իսկ երկրորդն ինքն է գնում և մրթմրթում.

— Ինկերնե՛ր... և չքավորներ...

Դուրս ենք գալիս բակը: Մի քանի ստվեր խակույն պահվում են եկեղեցու պատի հետևում: Կտուրի վրայով թփթփալով մեկը վազեց և թռավ ներքև: Նա երևի ընկավ փափուկ աղբակույտի վրա, որովհետև ընկնելու ձայնը չլսվեց:

— Լա՛վ, գնա՛նք...

— Տեսա՞ք, որ ասում էի կղժգոհե՛ն,— վրա է բերում մե-
կը: Նա չի կարողանում իր ներքին հրճվանքը զսպել: Նրանք,
այն երկուսը, որ ներս մտան, զարմանալի նման էին իրար:
Երկուսն էլ նիհար, մաշված, երկուսն էլ պատառուտված շի-
նելով, մեկը կեպին գլխին, մյուսը՝ աղտոտ թաշկինակով:
Առաջինի մի կողքը ցեխոտ էր. երևի ընկել էր փողոցում:

— Ո՞ւմ մոտ են եղել,— հարցնում է Պողոսը իր հարե-
վանին:

— Իբր թե չե՞ս իմանում,— կշտամբում է հարևանը: 10

— Լա՛վ, հետո կպարզենք... Առայժմ պատահածի ար-
ձանագրությունը կազմի...

— Շրա՛խկ,— և փշրվում է մի պատուհան, ապակին
զրնգում է:

— Խրճիթն էր,— կանչում է Սեթոն ու դուրս թռնում:

Մոտակա տներում շները հաչում են: Հեռվից լսվում է
սուլոցի ձայն: Մուժն է: Ճրագը Պողոսի ձեռքին դողում է:
Մոտենում ենք խրճիթին: Զարդել են պատուհանը. ապակու
կտորտանքը թափված են գետին, ներսը: Չթրժած աղյուսի
կտոր է ընկած պատի տակ: Քար չի երևում: Գուց՛ս փայտով 20
են խփել կամ բռունցքով:

— Թե մի կպարզեմ՝ ո՛վ է՛ր...— զայրանում է Պողոսը:

— Մի ամիս չկա շուշեթի քցելուն,— ասում է մեկը և
տնտղում մյուս ապակիները:— Էս մեկն էլ ճաքել է...

— Էդ կար... էդ քցելուց էդպես եղավ...

Քիչ հետո նորից ենք շարունակում աշխատանքը: Էլ ոչ
ոք չի քնում: Այդ պատահարը սրում է հրանց միտքն էլ, լսո-
ղությունն էլ: Ավելի արագ ենք թերթում մատյանը, մարդկանց
ավելի հեշտ ենք ճանաչում:

Մոտ 200 հեկտար «տեղ» արդեն արել ենք... Աքլորները 30
կանչում են: Միայն պատրույգի նավթն է վառվում: Խաչիկը
հավաքում է մատյանները, մեր ցուցակները, և դուրս ենք գա-
լիս գյուղխորհրդից:

* * *

Մուժն է: Իսկ Սեթոն գնաց ու չեկավ:

Կոմսոմոլի շաբաթօրյակը...

Երեկոյան խաչիկն ամեն ինչ կազմակերպել էր: Հայտնի էին ջոկերը, ղեկավարները. յուրաքանչյուր ջոկ գիտեր, թե ո՞ր շքավորի բամբակի ցողունները պիտի հավաքի, ո՞ւր պիտի թափեն աղբն ու մոխիրը: Առաջին երթն էր, որին պիտի հաջորդեր ավելի հզորը, ավելի բազմամարդը: Այն եռուզեռը, որ նկատելի էր ու սկսել էր ալիքի նման բարձրանալ, առաջին ելքն էր գտնում այդ պարզ, անպաճույճ թափորով:

- Գնացին երգելով, կատակներով, գնացին՝ տղա ու աղջիկ, հանաքով ու ծիծաղով: Գնացին և իրենց հետ տարան մի խումբ
- 10 «անկուս» պատանիների, մեծահասակ պիոներների, դպրոցի աշակերտների: Մի քանի ելեխաններ, ցեխը կոխ տալով, վազում էին երթի հետևից:

Առավոտյան դեմ գյուղ եկավ մի «Ֆորձոն» էլ: Եկավ ու խոփերը բարձրացրած, բազեի նման սլաց փողոցով. նրա ծանրությունից փայտե կամուրջն օրորվեց, բենզինի ու նավթի ծուխ շարտեց աթարի դեզերին, ցեխն պատերին ու սլացավ դեպի շիմանը, ուր երկու տրակտոր պտտվում էին իրար հետևից ընդարձակ տափարակում, պտտվում, ինչպես հիպպոդրոմում ձիերը և սև ակոսներ էին գծում:

- 20 Մի տրակտոր էլ: Այդ նշանակում է՝ օրը մեկ ու կես հեկտար ցել: Եթե տասն օր արև անի՝ 15 հեկտար: Բայց մենք երկուսն էլ ունենք: Ու պիտի նորերը գան, մի ամբողջ կալոն, պիտի գա ծանր «Կեկսը», որի լայներախ խոփերը ամենակարծր հողն էլ թեթև են շրջում:

Պիտի գա տրակտորների կալոնը, «Ֆորձոն»-ներ ու ծանր «Կեկսը». սակայն արև է ու դեռ չկան: Իսկ յուրաքանչյուր օրը վճռական նշանակութուն ունի մեր պլանի համար: Եթե հասկարժ ձյունի, հողերը կմնան խոպան, գարնանը չենք հասցնի և՛ վարը, և՛ ցանքը:

- 30 Հարկավոր է գութաններն էլ հանել:

Մոտենում ենք գյուղխորհրդին: Հավաքված խոսում են նրանք, ովքեր երեկ կային: Նոր դեմքեր էլ կան: Արդեն տեղեկացել են մեր աշխատանքի մասին: Գյուղխորհրդի անդամներն են պատմել, կոմերիտականներն են ագիտացիա արել սոներում, իրենց բարեկամներին ու ծնողներին համոզել, որ բամբակի կոնտրակտ կնքեն:

— Ուրեմն մեզ էլ պրծում չկա, էլի,— ասում է Պողոսը, գրպանից հաց հանելով:

Նրա աշխատանքը շատ է: Գետափի ամրացման համար ամեն օր պիտի 20—25 բանվոր տա, պիտի տեղավորի տրակտորիստներին, գյուղական ճանապարհների և կամուրջների նորոգման գործին պիտի հետևի և սովորական կարգով Քյոթանլիի պես վեց գյուղի առօրյային ընթացք տա:

Պողոսն անվա է, ոտքերը բուպիկ: Յեխոտ չուտի վրա կախվել են վարտիքի կապերը:

— Դուք սկսեք, մի ես տեսնեմ ինչ արեց կատարածուն... 10

Եվ շուտերը շլոփ-շլոփ քաշ տալով, գնաց կոոպերատիվի կողմը:

Բակը մտավ երիտասարդ մի աղջիկ, հնամաշ վերարկուն ուներին. նրան հետևում էր մի ծեր կին: Երբ շրջվեցինք նրա կողմը, աղջիկն ամառեց, կարմրեց: Նա կաղում էր. գուցե դրա համար կաս-կարմիր եղավ նրա երեսը: Ապա մոտեցավ ու, գլուխը վեր բարձրացնելով, շեշտակի նայեց մեզ:

— Սրան էլ գրե՛ք... Սրա նման մեր գյուղում բամբակ ցանող չկա...

— Հրանուշ, մեռնես դու... էս էլ քանի՞ հոգու բերիր: 20

— Զորսը,— պատասխանեց նա ու հանդիմանական շեշտով ասաց.

— Բա ամոթ չի՞, որ շրջանի մեջ ամեն տեղ մեր գյուղի վատությունից են խոսում:

Նրա աչքերը բոցկլտացին: Աղջիկը ձեռքերը խրել էր վերարկուի գրպանը, կարծես ձեռքում մի ինչ-որ բան էր պահել:

Զգացի, որ առանձին մի բան է ուզում ասել, գուցե թուղթ է գրպանում: Ընկերս հասկացավ ու բակում կանգնածների հետ ներս մտավ «կանցելարը»: Պառավն էլ գնաց:

Սեթոն տրակտորի մոտ սպասում է ձեզ...

30

Գյուղից դուրս, կամուրջի մոտ, մի փոքրիկ տնակից՝ դեմ հանդիման ելավ Հրանուշը: Զարմացա: Ի՞նչպես էր նա այդքան ճանապարհը կտրել ինձանից շուտ:

— Սեթոն հրես կգա... ներս մտեք,— ասաց նա:

Այդ «ներսը» նոր ու փոքրիկ խրճիթ էր, եղեգնածածկ կտուրով: Մի կին կռացել էր օրորոցի վրա: Օջախի մոտ շո-

քել էր մի 4—5 տարեկան տղա: Ներս մտնելիս նա նայեց ինձ և էլի առաջվա դիրքն ընդունեց: Խրճիթի կահկարասին պարզ էր, բայց մաքուր: Հասարակ թախտի վրա փռված էր նոր գործած կարպետը: Այդ տունը, փոքրիկ բակը, շատ նման էր այն հնձաններին, որ հազվագյուտ չեն ընդարձակ այգիներում:

— էս իմ քույրս է,— ասաց Հրանուշը, թախտին նստելով: Նրա շարժ ու ձևի մեջ անսահման պարզություն կար և համարձակություն: Նա խոսում էր, ինչպես հին ծանոթի հետ:

10 Եվ առաջին խոսքից իր ուրախությունը հայտնեց, որ մենք «պինդ ենք բռնացրել»:

— Որտեղի՞ց իմացար...

— Խաչիկն էլ ասաց, Սեթոն էլ:

— Դու կոմերիտակա՞ն ես:

— 28 թվից...

— Ինչո՞ւ շաբաթօրյակին չես գնացել,— հարցրի և հանկարծ հիշելով նրա կաղ լինելը, իսկույն խոսքս դարձրի.

— Սեթոն ե՞րբ է էս օթախը շինել...

— Մի տարի չկա,— պատասխանեց Հրանուշը: Նա կարմրեւ էր, ինչպես բակը մտնելուց:

Տիրեց լռություն: Ես ուզում էի մի կերպ նրան սիրաշահել, բայց հենց այդ րոպեին Սեթոն ներս մտավ:

— Հրանուշ, չայնիկը դնեիր էլի օջախում,— և դառնալով ինձ,— բարի լուս...

Հրանուշը վեր կացավ:

— Ես թեյ խմել եմ, Սեթո՛:

— Դու խմել ես, ե՛ս չեմ խմել,— ծիծաղելով ասաց նա, պսպղացին առողջ ատամների զույգ սպիտակ շարքերը:— Դի՛ր, ախշի...— ու կնոջը դառնալով, ասաց.— Ուտելու բան

30 չկա՞...

Կինը կռացած տեղն սկսեց արագ օրորել երեխային:

— Սեթո՛, կանչե՞լ ես ինձ...

— Հա, Հրանո՞ւշ, հայաթի դուռը դիր:

Ու մոտիկ նստելով, ասաց.

— Գիտե՞ս, ես իրիկունը խի դուռն մոտն էի կանգնել:

— Զէ՛:

— Ես գլխի էի, որ էդպես մի բան պիտի լինի... Դե, օտար չես, քեզ կարելի չա ասել: Էն Ռվադյանը, որ ասում էինք իրիկունը, նա էստեղի հակաների գլխավորն ա... Ժողովում շատ բան չէր կարելի ասել... Դու տեհա՞ր, որ նրա անունը տալուց, քարտուղարը մի տեսակ ռանգը փոխեց:

— Աչքիս շընկավ:

— Հա, էդպես եղավ... Իմ տեղը մութն էր, ձերը լույս: Լամպը ձեր առաջին էր, կարող ա, որ շտեսնայիր: Ես իմանում էի, որ գալու են, համա ուզում էի իմ աչքով տեսնայի... Որ դուրս եկանք եկեղեցու մոտ, շվաք տեհա՞ր:

10

— Տեսա:

— Էն հենց ինքն էր:

— Ո՞վ:

— Ռվադի թոռն, ո՞վ...

— Սեթո՛ւ, գուցե սխալ ես...— Սեթոն պոռը ծպացրեց, գլուխն օրորեց:

— Ինչ որ քեզ ասում եմ, հաշվի, թե աչքովդ ես տեհե՞լ... Ես հավատարիմ մարդ ունեմ...

— Որտե՞ղ:

— Նրանց միջին: Էն նմուտում խաբարը կբերի:

20

— Ո՞վ է:

— Նրա բատրակը՝ Կոլոն: Ինքը եզիդի չա, համա հայերեն ինձանից լավ ա իմանում: Դուք հլա շեկած, ես արդեն իմանում էի, որ գալու եք... Քո անումդ չէի իմանում, համա հաշիկին, մեկ էլ էն գյուղատնտեսին գիտեի:

Հետաքրքրությունս արդեն փոխվում էր զարմանքի: Հրանուշը կոացել էր օջախի վրա, նայում էր սեացած թեյամանին:

— Դուք որ շրջանումն եք եղել, նա էլ է էնտեղ եղել... Իրիկունը կանչել է մի քանի հոգի:

— Շատվո՞ր են:

30

— Մեր գյուղում 4—5 հոգի են... Ուրիշ տեղից էլ են գալի: Մի եզիդի շեյխ կա, նա ամիսը երկու ոտք գալիս ա... Բուրդ ա բերում, պանիր, ոշխար... Նրանք աշնա են:

— Գիտեմ, գիտեմ...

— Ոնց որ ես ու դու.— Սեթոն նորից ծպտաց:— Հա, Կո-

լոն լավ չի լսել, բայց ասում ա՛ շատ են խոսել, մինչի աքլորականչը համարյա թե նստել են:

— էն ո՞վ քար խփեց պատուհանին,— անհամբեր հարցրի ես:

— Ինքը:

— Ռվազյա՞նը:

— Հա:

— Բա ի՞նչ իմացար:

10 — էդ խոսքին եմ գալի: Երեկ կանչում ա բողազից խեղճ մի քանի մարդու. մինը մեր Սհակին.— ինձ էլ ազգական ա հաշվում, մինն էն Գաբոյի տղին, էն որ առաջինը մտավ, ուզեց էլ ինձ խփի...

— Ո՞վ. Սեթ,— սրտենդած հարցրեց Հրանուշը:

— Գաբոյի տղան...

— Կանչում ա, թե գոմի կտուրը քանդված ա, օգնեք, որ սարքեմ. դրանց լավ խմացնում ա... Որ տաքանում են, թե՛ շրջանից մարդիկ են եկել, չքավորների տները գրում են: Ո՞նց թե՛ ես դրանց ըսենք, ընենք... Մեր Սհակն էլ շաշ ա, կատարը տաքացավ թե չէ, էլ լեզուն չի պահի: ~~Ցայիս~~ են, որ խանգարեն... վերջը տեհար ինքդ: Իսկ իրանք հեռու են կանգնում... Մենք որ ներս ենք մտնում, ինքը մոտենում ա, շուշեն ջարդում: Քարով չի խփել, ձեռքի փետովը...

— Քեզ ո՞վ ասաց:

— Կոլոն, ո՞վ: Մինը շվացրեց... լսեցի՞ր:

— Հա:

— էն Կոլոն էր... Ուրեմն թե՛ դարթուն եմ, էլի...

— Նրա սովորեցրած խոսքերը քեզ ո՞վ ասաց, Սեթո:

— Ինքը, Սհակը... Ես որ դուրս եկա, վազի դեպի կամուրջը: Ասի՝ աչքովս տեսնեմ: Տեսա... Կոլոյի քեչեն էլ քցել էր ուսին: Սհակը պատի տակ մեկնվել էր... Ես եմ նրան տուն տարել: Մի լաց էր լինում, ո՛ր,— ու քահ-քահ ծիծաղեց:— Գոռում ա տանը՝ «ինկերներ և չքավորներ»... Գոռում ա ու կրծքին խփում:

30 — Զահրումար խմի թող,— զայրացած բացականչեց Սեթոյի կինը. Թախտին փռելով երեսսրբիչը, որ սփռոցի տեղ էր ծառայում:

— Ես ուրիշ բան եմ ասում, էդ գլխավորը չի,— ասաց Սեթոն, երեսարբիչի ծոպերը հարդարելով:— Նրանք խորհրդում մի մարդ ունեն, գլխի չեմ, թե ով ա:

— Ինչի՞ց գիտես, որ ունեն:

— Ինչ որոշեն, ինչ խոսան՝ էն ա նրանց ականջում:

— Քարտուղարը չի՞նի՞:

— Չէ՛, նրա գալուց առաջ էլ կար էդ կապակցությունը...

Ես ուրիշի վրա եմ կասկածավոր:

— Ո՞ւմ:

— Հաստատ իմանամ, հետո,— այնպես ինքնավստահ 10
ասաց նա, որ կարծես կասկածի հետք անգամ չէր կարող լինել, որ պիտի իմանա վաղ թե ուշ:

Հրանուշը թեյամանը մոտեցրեց: Ես վեր կացա՝ գնալու:

— Մի ստաքան խմի, հետո... Հրանո՛ւշ, տես հո մարդ չի՞ երևում:

Հրանուշը բակի դռնակը բաց արեց:

— Չէ՛:

— Հենց կիմանաս թե վախից եմ էսպես... Չէ, զգուշու-
թյունը լավ բան ա: Նրանք էլ շատ հարիֆ են՝ իմանան, թե
ով ա նրանց սեկրետը գողանում... էհ, վերջը դրանց վեր ենք 20
քցելու, համա մի քիչ շարշարում են...

Կես ժամ հետո ես գյուղխորհրդումն էի:

— Ա մարդ, էսքան ուշանալ կլինի՞,— հանդիմանեց գյու-
ղատնտեսը: Տես ինչքան պայմանագիր եմ կնքել,— թղթերի
կույտը ցույց տվալ հաշիկը:

— Դաշտումն էի...

«Կանցեկարում» տեղ չկա: Իրար հոմշտկելով մոտենում
են հաշիկի սեղանին: Մեր, ջահել, կին ու տղամարդ: Նրանք,
որոնք գրվել են, դուրս չեն գալիս: Մեկն սպասում է տեսնի
իր հարեանը քանի՞ լիտրի պիտի գրվի, որպեսզի հանդիմանի 30
կամ զայրանա, եթե իրենից պակաս գրել տա, մյուսն աչքը
դրել է ֆոնդի հողին, սպասում է, որ այդ մասին «առանձին»
խնդրի. երրորդը՝ որովհետև դուրսը ցուրտ է, գնալու էլ տեղ
չունի: Համոզում եմ, հանդիմանում, զայրանում, ծիծաղում:

— Պարթև Աբրահամյան, — կանչում է հաշիկը: Լռում են.
հեկեկում է մի կին՝ չորացած, մաշված... հաշիկը ցուցակում

կարդաց նրա մահացած որդու անունը, ինչպես գրված էր հողամատյանում, երբ նա էր ծխի գլուխը: Մայրը գլուխը շրջում է պատին, անձայն հեկեկում, սև գոգնոցի ծայրով աչքը սրբում: Ու շշնջում է.

— Քոռանաս, աստված... Աչքդ նրան տեսա՞վ:

— Անցածն անցել է, մե՛րս... Հանգստացի՛ր,— ասում է Պողոսը:

Այս խոսքից մոր հեկեկանքը սաստկանում է: Նա էլ չի կարողանում իրեն զսպել, երեխայի նման «Պարթև» կանչելով դուրս է գնում, թողնելով և՛ բամբակը, և՛ պայմանագիրը:

— Զարմանալի բան ա: Զորս տարին թամամեց, էլի անունը տալուց էսպես փլվում է,— մոմուաց մեկը:

— Դրան մոր ջիգար են ասում, է՛,— վրա բերեց մյուսը:

— Տուր ինձ նրա պայմանը, ես կտանեմ նրանց տունը,— ասում է մի երիտասարդ:

Մոտենում են երկու պառավ կին:

— Դրա ինձ,— ասում է մեկը:

— Ոչ, ընկեր խաչիկ, դա դիդա՞ս ինչ պառա՛վ ա...

— Դրա նման բամբակը բեջարոդ չկա: Հերու մրցանակ 20 ստացավ:

— Ինչքա՞ն գրեմ:

— Վաթսուն լիտր,— հանդարտ ասում է նա: Մի քանիսը զարմացած բացականչում են.

— Ա՛յ պառավ, հեկտար ու կես բամբակ կարա՞ս ցանի...

— էս ոսկի ձեռքերով,— ասում է ու ձեռքերն իրար տալիս: Միծաղում են: Մաշված, մաքառված ձեռքեր են, շորացած կաշի ու ոսկոր: Ով գիտե՞ քանի՞ հազար փութ բամբակ են մշակել այդ «ոսկի» ձեռքերը:

Մյուս պառավը նրանից քիչ է վերցնում:

30 — Հերիք է դրան... ոտները քամոտ են...— ասում են խաչիկի մոտ կանգնածները: Բայց պառավը մի պայման է դնում, որ իր հողը գութանով վարեն:

— Ինչի՞:

— Զեմ ուզում: Օրես դենն ինձ սազ չի էդ մաշինեքի-րը...— Միծաղը վեր է ածվում հռհռոցի: Առաջին պառավը հանդիմանում է.

— Գութնվորին մի շալ լավաշ, մի դազան փլավ տա՞ն լավ ա՞, հա՞...:

— Էդպես ա կարգը:— Մյուսների հոհոցը նրան այնքան շղարարեց, որքան առաջին պառավի այդ խոսքը: Ու ձեռքը ձեռքին խփելով ասաց:

— Բրինձն էլ իստակել հազրել եմ... քեզ ի՞նչ:— Հոհոցը սաստկացավ:

— Պառավները կովան... Տո, կպան իրար,— կանչեց մեկը:

— Շնորհակալ եմ,— ասաց ու հեռացավ պառավը, պայմանագիրը գոտկալի տակ պահելով:

10:

* * *

... Այսօր եռյակից գրություն ստացանք: Ժամը 12-ին տրակտորների կալոնը պիտի մտնի Քյոթանլու: Գրել են, որ աշխատանքը մյուս գյուղերում էլ հաջող է: Նորից են հիշեցնում, որ համայնական ժողովում չմոռանանք սոցիալիստական մրցության պայմանագիրը կնքելու: Պիտի գան հարևան թուրք գյուղից: Ուղարկել են և լրագրեր... Թեկուղ խրճիթն ստանում է, բայց գալու օրից թերթին չենք նայել: Եռյակից գրում են, որ շուտով կենտրոնից մեր շրջանն է գալու բանվորական բրիգադը...

Հաշվեցինք մեր աշխատանքը: Ութ գութան երեք օր է՝ 20 վարում են... Տրակտորները բավական տեղ ցել են արել: Նրանցից միայն մեկը կեսօր չի աշխատել՝ բոլորը կոտրվելու պատճառով: Հինգ օրում 29 հեկտար վարել են:

— Նու 30 ասենք... 44-ն էլ կար... 74:— Եվ հաշիկը տոկոսն է որոշում:

Հրանուշը երեկ գնաց. նա սովորում է շրջանի յոթնամյակում: Շաբաթ օրերը գալիս է, մի օր մնում, մյուս օրը վեց օրվա հաց շալակին գնում: Եթե սալ է պատահում, նստում է: Գնում է՝ մի քանի ճանապարհով, բամբակի դաշտերի և կանաչ արտերի միջով... Ուրախ գնաց և ափսոսաց, որ չի տեսնելու տրակտորների մուտքը Քյոթանլու:

30

— Եկան, եկան...

Երեխաները վազեցին առաջ: Հրապարակում խմբված ժողովուրդն առաջ շարժվեց: Երեաց առաջին «Ֆորձոնը», հետո

երկրորդը, երրորդը, չորրորդը... վեց «Ֆորձոն»: Իսկ ամենից վերջը՝ ծանր «Կեյսը», նոր խոփերը վեր ցցած, որ չցեխոտվեն: Փրփրթում էին տրակտորները, ու նրանց աղմուկի մեջ որոշակի կարելի էր ջոկել «Կեյսի» աղմուկը, ասես փնթփրնթում էր, որ իրեն ամենից վերջն են գցել ու զայրացած պահանջում էր խոպան ու կարծր մսահոդ, որ ցրիվ տա, փշրի...

Ժողովը հրապարակում եղավ: Մարդիկ նստոտեցին տրակտորների վրա, հենվեցին նրա անիվներին: Ու երբ հարևան գյուղի պատգամավորներն եկան, ժողովը վերածվեց անպաճույճ, անզարդ միտինգի:

Երեկոյան դեմ տրակտորներն անցան հրապարակով, մտան կայանի բակը:

Հողե պատերը դողում էին նրանց թափից: «Կեյսը» թևով դիպավ ավերակ պատին ու փլցրեց մի շերտ, որ խանգարում էր նրա երթը...

ՄԱՐՄԱՐԻ ՏՈՒՆ ԿԱՌՈՒՑՈՂԸ

Երբ առնում եմ գրիչը նկարագրելու իմ հանդիպումը մի պարզ կոլտնտեսականի՝ Հայրոյի հետ, որի նման հարյուր հազարներ կան մեր երկրում,— պատմելու և մեր զրույցը երբ, ինչպես ասում են, վկան երեկոյան երկինքն էր և պղտոր առուն, որ Հայրոն բաժան-բաժան արձակել էր բամբակի մարգերի վրա,— ես ահագին ջանք եմ թափում այս նկարագրության ընթացքում սեղմած պահելու ներքին երկու զսպանակ՝ լեռնացած ուրախության և արդար գովքի, որին արժանի են հոգի այդ մշակները, Արարատյան դաշտի շքնաղ երեկոն, կանաչ այգիները, ծիրանագույն ամպերը և այն իմաստուն խաղաղությունը, որ իջնում է արգավանդ դաշտի վրա, փշատենու սաղարթին, թպրտացող խարույկների և հոգնած մարդկանց վրա, որոնք երգերով դաշտերից դառնում են տուն:

Ես թողել էի մեծ ճանապարհը և արտերի միջնակներով, առուի հետ գնում էի դիմացի գյուղը, որի առաջին խրճիթները նշմարվում էին ուռիների արանքից:

Առվի եզրին հանդիպեցի միջին տարիքով մի մարդու, որ կռթնել էր բահին և հետևում էր մարգերի վրա կապած ջրին:

— Վարար շե՞ս կապել ջուրը... — և կուացա նոր ծլած բամբակենիների վրա, որ դողում էին ջրի թափից: 20

— էս ջուր վարար պիտի, որ հող քիչ խմի...

Ինչո՞ւ պիտի հողը ջուր քիչ խմի և ինչո՞ւ քիչ ջուր խմելու համար մարգերում ջուրը պիտի սրընթաց գնա: Գուցե նա ճշմարիտը չի ասում: Եվ իմ հարցը մոտենում է հեռվից:

— Ո՞ւմ բամբակն է:

— Մերն է,— պատասխանեց և անցավ մի ուրիշ մարզի, որի ծայրը հեռվում չէր նշմարվում:

— Կոլխոզի՞ բամբակն է...

Նրա հայացքն արտահայտեց և՛ զարմանք, և՛ հանդիմանութուն, և՛ խորամանկ հեգնանք. իմ հարցն անտեղի էր:

— Մերն է, մեր կոլխոզինը...

10 Նա հանգիստ, ինչպես երկրորդ անգամ բացատրում են դասը, կրկնեց, որ այս սառնայի հողերը ծանր կավ են, բամբակը դեռ «մանուկ» է և եթե ջուրը լճանա, հողի երեսին կնստի ծանր կեղևը և կավի ամուր շերտը կխեղդի բամբակին: Որպես ավելորդ պապացույց, նա ասաց և այն, որ նրա կյանքի շատ տարիները «խաղացել» են հենց այդ հողերի վրա:

Հետո գրույցն առավ այս տարվա ցորեններին, նորից շուռ եկավ բամբակի վրա, անձրևների և քաղհանի շուրջը պտտվեց, ինչպես ջուրը, որ խշշալով գնում էր, պտույտ անում հողի կոշտերի շուրջը և գլուխը կախում դեպի մարզի եզրը: Երբ խոսք ընկավ աշխօրերի և աշխատանքի մասին, նա ծոցից հանեց խնամքով պահած գրքույկը, որից հայտնի էր, որ նրան անվանում են Հայրո, և Հայրոն արդեն ունեւր 73 աշխօր:

20 — Կա՞ ձեր տանը ուրիշ աշխատող:

— Կինս է: Նրան էլ կա 29 աշխօր... Երեխաները չեն թողնում, թե չէ ավելի կառներ:

— Ինչքա՞ն պիտի ստանաք:

— Եթե անցյալ տարվա պես բերք հավաքենք, մեզ կընկնի մինչև 30 փութ: Բայց էս տարի աշխօրին ավելի կհասնի. համ ցանքերը լավ են, համ աշխատանք հավաստվ կանեն:

— Դու կհասցնե՞ս երեք հարյուրի:

— Ավելին:

30 Սկսվում է մի խոսակցութիւն, որ հետաքրքիր է ոչ միայն նրա համար, ով կարողանում է թվելու բազմապատկել և աշխատանքը վերածել ցորենի, բամբակի և ռուբլիների: Նրա պատասխանների մեջ կա ստույգ ճշտութիւն: Նրա լեզուն առաջվա պրիմիտիվ բարբառը չէ, նա արդեն գիտի նոր և դժվար բարդութիւններ և սովորել է նախատեսել և կշռադատել:

Կհարցնեիր առաջ հողի մարդուն, թե ինչպե՞ս են ցան-

քերը և ի՞նչ է ակնկալում իր վաստակի դիմաց: Նա կտարակուսեր պատասխանելու այդ ծանր հարցին: Նախ ո՞վ ես և ինչո՞ւ ես հարցնում. ապա որտեղից իմանար, երբ դեռ հեռու է բերքահավաքը և մինչև բերքը տուն տաներ, տասը բաժին պիտի տար՝ պարտքատիրոջ, խարջ հավաքողին, «աթոռամաս», հանդապահին և հողատերին: Եվ նա խեղճության դրոշմը դեմքին երկյուղով կնայեր վերև և կասեր.

— Տեսնե՞ք ինչպես կլինի... Եթե մի ուտելու հաց գա, փառք իրեն... էդ էլ մեր բախտը: Այ էս արտը լավ հաց կտա, թե չէ իմ հողից ի՞նչ ես հարցնում...

10

Իրեն հողում ամեն ինչ վատ, հարեանի հողը՝ հարուստ, իրենց գյուղը՝ աղքատ ու խեղճ, հարեան գյուղը՝ առատության աղբյուր, վերջապես իրենց երկիրը՝ ցամաք (եթե միայն նրա մտածողության հորիզոնը ավելի լայն բացվեր, քան գյուղի հողերի սահմանը), մյուս երկրները՝ դրախտ: Այսպես էր խեղճության հին լեզուն, որ կոչվում էր «ցորեն լեզու» անծանոթ մարդու հարցասիրության դեպքում, «դոսից եկողին» անձարակ և աղերսով նկարագրելու իր վիճակը:

Հայրոն և նրա նման հայրուր հազարները յուրաքանչյուր օր գիտեն իրենց և հարեանի աշխատանքը: Սրանք տեղյակ են ոչ միայն իրենց կոլխոզի, այլև հարեան կոլխոզի դրուժյանը: Գիտեն և այն, որ իրենց ձեռքումն է ավելացնելու աշխատանքի օրերը և օրվա միջինը՝ ցորենով, բամբակով, խաղողով:

20

— Սկզբից մեր կոլխոզն էնքան չէր ամրացել, ինչքան էս վեց ամիսն ամրացավ: Զտեցինք մաքուր, ազատվեցինք լողրներից և հիմա տեսնո՞ւմ ես, արևը մայր է մտել, բայց տես դաշտերում ինչքան աշխատող կա...

— Հայրո, դու գիտե՞ս քո հին հողամասի հին սահմանները:

30

— Ա՛յ,— և ձեռքը մեկնում է դեպի անեզր դաշտերը:

— Խառնվե՛ց գնաց... — Ժպտում է նա: — Այ, էնտեղ մի թումբ կար,— իսկ ես չեմ կարողանում որոշել, թե ո՞րտեղ թումբ կար,— էդ թմբի տեղից մինչև հին առուն էր:

Բայց թումբը հարթել են և լցրել հին առուն:

— Ես հարցնում եմ քո շնչաբաժին հողիդ մասին, մինչև կոլխոզ մտնելիդ: Ի՞նչ եկամուտ էիր ստանում...

Նա դժվարանում է պատասխանել:

— Ի՞նչ եկամուտ պիտի ստանար մի բատրակ, որ ուներ երեք անձ և ոչ տուն, ոչ կթան... Քարոտ, անմշակ հող էր: Բեջարեցի երկու տարի, սերմ ձգեցի, սերմ առա և երկու տարի էլ պիտի քրտինք թափեի, մինչև հողը դառնար պիտանի: Ինձ որտեղից էդքան ուժ:

10 Եվ պատմեց իր կյանքը, իր կոիվը՝ հողի համար, մի աղքատ խրճիթի և «կթանի» համար, որ ցամաք շմնային ինքը և երեխաները:

Նա պատանի էր, երբ հեռու մի երկրից, որ անմարմին հուշ է նրա գլխում, տեղահան արված և պատերազմի արհավիրքներից սարսափած բազմություն հետ գաղթեց այս անժանոթ դաշտը: Շրջեց որպես անօթեան, և հենց այդպիսի կավահող, Հայրոյի բամբակներից ոչ հեռու, գերեզման դարձավ մի ամբողջ տոհմի, որի վերջին շատավիղն էր այդ նիհար պատանին:

20 Հետո՝ բատրակ: Կիզիչ արև, դառնահամ ջրեր, ցամաք հաց, մի փալաս, որ նրան պաշտպանում էր և անձրևից, և գիշերային սառնությունից: Առաջը՝ մռայլ և անթափանց խավար: Թվում էր, որ վախճանը չկար այդ անուրախ կյանքի:

Սակայն բացվեց այդ առավոտը և ի՞նչ արշալույսով...

— Ես գիտեի, թե ամենաբախտավորն եմ, երբ ինձ հին առվի տակ հող հատկացրին...

30 Հայրոն նորից կրկնեց, թե նրա համար ինչքան դժվար էր ոտքի կանգնելը, հետո ինչպես մտավ կոլեկտիվ, ինչպես երկու ամիս «փշում էր մեկ տաք, մեկ հով» և օրորվում էր ինչպես լեռան կատարի խոտը: Մտնի՜-չմտնի՜: Թե մի քիչ էլ ծանրանա իր բազուկների վրա և քաշված մի կողմը՝ ապրի առանձին: Այս էլ նա պատմեց ճշմարիտ խոսքերով, ինչպես եղել է՝ ցամաք, որպես նրա հին հողը:

Բայց այն, ինչ նա պատմեց խոր դառնություններ, ամենից զարհուրելի թվաց ինձ: Եվ դեռ երկար ես նայում էի այդ պարզ և ոչ խորամանկ դեմքին, որի վրա հին խեղճության դրոշմը քերվել էր. և դառնում էին նորոգ վեհություն և երկաթյա

կամքի կրակները, հին «շինականի» խարխուլած պատկերի մի-
ջից բարձրանում էր համայնական դաշտերի նոր մարդը:

... Մնվեց անդրանիկ որդին: Հայրոն այն ժամանակ ապ-
րում էր ավերակ հնձանում և դեռ շուներ ոչ հողաբաժին, և ոչ
բահ: Ընտանիքը քնում էր այն փալասի վրա, որ պարզեւել էր
տերը ծառային: Զորեքթաթ գնաց այդ մանուկը հայրական
փալասի վրա և հնձանի դռնակից տեսավ լուռ մի երկինք
և համր պատ հենց հնձանի առաջ և պատի հտը՝ հեքիաթային
այգի: Հետո ոտքի ելավ մանուկը և կամեցավ տեսնել այդ այ-
գին՝ արգելանքի պատի հտը: Եվ միայն մի անգամ մազլցեց 10
վերև... Հետո անոթացավ, մաշվեց և եղավ անդոր հասկ: Եկավ
գարունը և մի առավոտ էլ չգարթնեց տղան, ինչպես բնի մեջ
սառած թռչունի ձագը:

— Այնպես պատահեց, որ այդ օրը եկավ հողաշափը: Հո-
ղերը պիտի բաժանեին ըստ շնչերի... Ես շատ միտք արի և...

Եվ Հայրոն որոշում է գյուղխորհուրդից թաքցնել որդու
մահը, որ չնվազի շնչերի թիվը, և չփոքրանա այն հողը, որ
հասնելու է իրեն:

— Գնում էի գյուղխորհուրդ, սպասում... Գալիս էի տուն՝
լալիս էր մայրը դեղնած դիակի վրա... 20

Զորս օր նա արտասովեց այն հասարակ դագաղի վրա, որ
հայրը գաղտնի հյուսել էր ուռնու կլեպներից: Զորորդ օրը
նրան հող տվին, որից հետո մեռած շունը գրանցվեց գյուղա-
կան ծխամատչանում:

— Դժվար, անմարդավայել կյանքից ընկանք էս լույս ճա-
նապարհը...

* * *

Մենք միասին վերադարձանք գյուղը:

Հասանք նրա տնակը: Դուրս վազեցին երկու ժիր մանուկ-
ներ, ապա երևաց կինը: Ամեն ինչի վրա կար համեստության
և խնամքի հետք: 30

Հին տան առաջ թափված էին տաշած քարեր, որոնք սպի-
տակին էին տալիս. կային և ուռնու գերաններ:

— Դաշտում դու ինձ հարցնում էիր, թե ի՞նչ պիտի անեմ,
եթե այս տարի երեք հարյուրից ավել աշխօր ունենամ... Ես
շուկա կհանեմ ավելցուկը և տուն կշինեմ, նոր տուն...

Հայրոն ինձնից հարցրեց, թե նոր տան համար և՞ս պիտի հատկացնել բակ՝ տնամերձ բանջարանոցի համար:

— Այն ժամանակ ես կտնկեմ իմ տան շորս կողմը ծառեր և տունս կլինի պալատ:

Ապա ոգևորվելով, թեհցս քաշեց.

— Մի տես ինչեր եմ առել նոր տան համար:

Հին, խարխլված խրճիթի մի անկյունում ես տեսա մարմարե լվացարան, մի նոր մահճակալ և երկու աթոռ: Նրանք խնամքով փաթաթված էին խսիրի մեջ:

10 — Էս լվացարանը իմ աշխօրով եմ առել,— միջամտեց կինը,— և պիտի պահեմ մինչև նոր տունը...

Ես հրաժեշտ տվի նրանց:

Իմ սրտում փլվեց լեռնացած ուրախությունը, և լուսնի տակ, ուռիների ստվերների մեջ, օրորվեցին վաղվա մարմարի տները, ուր խլրտում է նորոգ մարդկանց առօրյան:

Դրանից էր, որ չքնաղ թվաց և լիալուսինը արտերի վրա, Արարատյան դաշտի գիշերը, և այն ձայները, որ գալիս էին ժողկած այգիներից:

ՄԻ ԿԻՆ ՊԱՏՄԱՄԱՎՈՐ Է

Նա կհամբուրի երեխաներին և նրանց կպատվիրի լսել տատին, ապա հրաժեշտ կտա ամուսնուն և կասի, որ «տատ, մուղսյիթ մնա»: Շողոն կպատասխանի. «բա հո մենք մեռած չենք...»: Հետո նրա ձեռքը կսեղմեն Հոռոմսիմը, Զավո մայրիկը, Ոսկինարը և բրիգադի ուրիշ կանայք, որոնք նրա հետ շանաքել են ու գոգնոցով «պարարտ» են թափել և մատներով հատիկ-հատիկ հունդը թաղել են հողի մեջ:

Իսկ դուրսը՝ տան առաջ, արդեն սպասում է մեքենան... Այդ կինը՝ Թանկագինը կամ ինչպես գյուղում կոչում են՝ Թան- 10 գոն, մի անգամ ևս կնայի իր բակի ջրաքարին և, ո՞վ գիտե, էլ ուրիշ ինչեր կտեսնի նրա աչքը, ինչեր կտեսնի այդ գեղջկուհին, որ և՛ մայր է, և՛ տանտիրուհի, և՛ պատվոգրով պարգևատրված կոլտնտեսուհի, և որն ահա իր կյանքում առաջին անգամ ճանապարհ է գնում իբրեւ Հայաստանի խորհուրդների համագումարի պատգամավոր:

Փողոցում ոնց որ թե հարսանիք է, և կարծես տնից դուրս են բերում հարսին, բայց չեն լալիս, ինչպես լաց են լինում հարսի հարազատները, այլ այս և այն կողմից կանչում են.

— Թանգո, մեր կոլխոզի նամուսը, հա՛... 20

— Մենդակայանի հարցը շմոռանաս...

— Մեկ էլ տեսար տարան Անդրկովկաս...

— Թանգո, դե քեզ տեսնեմ, — և կոլտնտեսության նախագահը սեղմում է նրա ձեռքը: — Բարի ճանապարհ...

Նա մի անգամ էլ գրկում է իր փոքրիկ աղջկան, որին մի անգամ էս հարցրի.

— Բալիկ, մայրիկիդ հետ կերթա՞ս Երևան...

— Երթամ Երևան կորե՛մ...

Ապա մեքենան կճեղքի փողոցի ցեխը, Թանգոն հտ կնայի

հեռացող գյուղին, հարևաններին և ընկերներին, որոնք դեռ նայում են ավտոյին՝ երանությանմբ և կարոտով, ապա գյուղը հետզհետե կրնկղմվի փոսի մեջ և միայն կերևան ամայի հնձանները, որտեղ գիշերել են բրիգադները, գիշերել է նաև ինքը՝ շանաքավոր և քաղհանավոր Թանգոն:

Կոլտնտեսության վարչության ժողովին մի կին նստած էր կիսամութ անկյունում: Երկու սև աչքեր լարված նայում էին նախագահին: Իսկ նախագահը պատճառաբանում էր գյուղում հիվանդանոց և ծննդակայան կառուցելու անհրաժեշտությունը:

10 Երբ նախագահը խոսքը վերջացրեց, առաջին ելույթն ունեցողը ինչ-որ դժկամեց: Նա ակնարկեց, որ իրենց համար այդպիսի կառուցումը ծանր կլինի, որ այդ շենքերը պիտի նստեն աշխօրերի վրա: Պարզ էր, որ դեմ է: Եվ ինչպես վերջին ուղորդող արգումենտը, նա հայտարարեց, որ «էդ բանը (ծննդաբերությունը) սեզոնային բան է», և ուրեմն ծննդակայանն ամբողջ տարին չի աշխատի:

Այդքանն ասաց: Ապա անկյունում նստած կինը տեղից վեր թռավ և այնպես լվաց առարկողին, այնպես ծեփեց, որ 20 «սեզոնային բանի» վրա միամիտ հռհռացողները ցնցվեցին, կարծես նրանց հանկարծ անցկացրեցին սառը ջրվեժի տակով:

— Ամոթ քեզ: Եվ դեռ բրիգադիր ես... Իսկ քանի՞ կին են մեռել մեր գյուղում երեխայի վրա... Հաշիվ արե՞լ ես: Իսկ ինչո՞ւ նրանք մեռան, որովհետև բժիշկ չկար և չկար ծննդակայան: Էլ հերիք է: Ե՛վ ծննդակայանը, և՛ մասուրը մենք էնպես պիտի պահենք, ոնց մեր աչքի լույսը: Հո միայն աշխօր գցելու համար չե՞նք քրտինք թափել:

Եվ ծննդակայանի հարցը որոշվեց:

— Ո՞վ էր այդ կինը, — հարցրի նախագահին:

30 — Մեր Թանգոն է: Պարզևատրված հարվածային: Մեր գյուղից առաջին պատգամավորը Հայաստանի համագումարին...

Նախագահն ուրիշ շատ բան պատմեց այդ և առհասարակ կոլտնտեսության կանանց մասին: Ինձ ամենից ավելի էր հե-

տաքրքրում այդ, որովհետև իմ հիշողության մեջ դեռ թարմ են այն առարկությունները, որ անում էին գյուղացի կանայք առաջին ձմեռը, երբ մեր երկրում բարձրացավ կոլեկտիվացման ալիքը:

«Ես իմ երեխին մտուր չեմ տա...», «կոլխոզում երեխան հորը չի ճանաչի», «մեր երեխաները ժամով հաց ուտողը չեն», «կոլխոզի երեխաներին պիտի քշեն Մոսկվա», և ի՞նչ ասես որ այն ձմեռ կանանց բերանով չէր քարոզում դասակարգային թշնամին:

Ներսեմ մտնում այդ հին տան շեմքով:

10

Ամեն ինչ ծանոթ է, ամեն ինչ հին է. ջրի սև քարը՝ հեռակների վրա, հավաքունը՝ կավե մի փոքրիկ խրճիթ առանց լուսամուտի, տան դուռը, որի ունկը շողում է ինչպես օնիքս մարմար,— այնքան ձևաբեր բռնել են այդ ունկից, և դուռը երգելով բացվել է:

Արտաքինից ոչինչ չի փոխվել: Նուրը ներսն է, տանը: Եվ այդ նորը վկայում է ոչ միայն այն, որ կոլտնտեսականները գնում են ունևոր կյանքի ուղիով, այլ և այն, որ նրանցից ոմանք արգեն սովորել են «մաքուր նստել»: Տուն կա, որտեղ գուցե միայն թախտն է հին, նաև կարպետը. մնացածը՝ մահճակալները, սեղանը, աթոռները, պատեֆոնը, պահարանները, մինչև պատառաքաղն ու ափսեները նոր են, բայց այդ ամենը դարսված են անկարգ, և կոլտնտեսականը, որ հագնում է և՛ կոշիկ, և՛ կրկնակոշիկ, դեռ չի սովորել կրկնակոշիկները նախասնյակում հանել ու տուն է մտնում ցեխոտ ոտքերով և գուցե դեռ անլվա նստում է ճաշի, ինչպես երբեմն:

20

Բայց այս տանն ամեն ինչ մաքուր էր. ունեին կախարան վերարկուների համար, և սեղանի վրա դրված էր մոխրամանը: Ուրախ վառվում էր թիթեղյա վառարանը, և երկու փոքրիկ աղջիկ՝ մաքուր լվացված և մաքուր շորերով նստել էին վառարանի մոտ: Նրանցից մեկն այն շար աղջիկն էր, որ ասում էր.

30

— Երթամ Երևան կորեմ...

Նա բերում է երեք տետրակ՝ իր, քրոջ և մոր: Թանգոն

ժպտում է, երբ թերթում եմ իր տետրը: Ջարմանալի նման են
այդ գրերն աշխատանքի մեջ մաշված նրա ոսկրոտ մատներին:
Նա պատմում է, թե ինչ դժվարություններ սովորեց գրել: Պատ-
մում է և անդադար, ինչպես բաց թողած մեքենա, աշխատում
է. մեկ վառարանին է մոտենում, մեկ՝ պահարանին, աչքը
նկատում է ինչ-որ թերի, և կողքով անցնելով շտկում է սփռոցի
ծայրը:

— Երեկ լավ ծեփեցիր, Քանգո...

— Ախր մի անհատ ասեր, էլի ցավ չէր. ասողը բրիգա-

10 դիր էր...

Հետզհետե հավաքվում են կանայք՝ Շողոն, Հոռոմսիմը,
հետո Ջավո մայրիկը և ուրիշներ:

— Ջավո մայրիկ, ինչո՞ւ Քանգոյին ընտրեցին պատգա-
մավոր...

— Առաջաքաշ է, դրա համար: Դու Քանգոյին դաշտում
տեսնեիր. կրակ էր, կրակ: Էնքան բամբակ որ տվել ենք, էս
մատներն են տվել: Կարկուտը որ ջարդեց բամբակը, թողեց
չոփը. առավոտը տեսնեմ՝ ՄՏ կայանի խաշիկը մեր հանդը
կանգնած: Ասի խաշիկ, ինչո՞ւ ես ձեռքդ ծոցդ դրել. թե հա-
պա, Ջավո մայրիկ, ի՞նչ անեմ, պլանը ծովեց, էս կարկուտը
20 քանդեց մեզ: Ասի խաշիկ, դու հոգս մի արա. էս հողից քեզ
էնքան բամբակ տանք, որ մեջը լողաս: Դու միայն «պարարտ»
հասցրու: Թե՛ ճի՛շտ էս ասում մայրիկ. ասի՛ Ջավոն սուտ չի
ասի:

— Ասում ես Քանգոյին ինչու համար ընտրեցին... Գիշեր-
ցերեկ հանդումն էր. մենք բոլորս քուն չունեինք, մինչև կանա-
չեց բամբակը: Բամբակը տվինք, համա խաշիկը չի ուղարկել
ինձ խոստացած մինթանան...

— Բոլորդ եք աշխատել, հապա ինչո՞ւ Քանգոյին ընտրե-
30 ցին պատգամավոր: Թող քեզ ընտրեին, Ջավո մայրիկ...

— Հո միայն բամբակը չի՞,— խոսքին խառնվում է մի
տարիքավոր կին,— Քանդոն առաջին կինն էր, որ հենց էն
զլխից մտավ կոլեկտիվ և մինչև վերջ անսասան մնաց:

— Իսկ դո՞ւ:

— Ե՞ս,— և բարձրանում է այնպիսի զվարթ ծիծաղ, որ
մատնում է, թե իմ հարցը դեմ առավ մի «փակ» պատմության:

Եվ նույն ծիծաղով նրանք բաց են անում այդ փակ դուռը, և հենց ինքը՝ այդ տարիքով կինն սկսում է պատմել:

Բանից դուրս եկավ, որ դեմ առ դեմ նստած է հենց այն կինը, որը համառարածի օրերին «խմբապետ» էր ու քաշում էր եկեղեցու զանգերը և արդեն պատրաստել էր նավթը՝ հրդեհելու առաջին հիմնադիրների տները:

— Թանգոյի տունը կա՞ր ցուցակիդ մեջ...

— Կար, բա չկա՞ր,— և կինը մղկտում է, խնդրում է, որ այլևս չհիշվի այն տարին: Նա վաղուց է կոլեկտիվի մեջ, աշխատում է ազնիվ, համայնական աշխատանքի բովում սրբելով 10 հնի ժանգը:

— Ասում ես ինչու Թանգոյին ենք ընտրել: Էն խառն օրերի՛ն դու տեսնեիր նրան: Կրակ էր կտրել: Թանգոն չլիներ, ոչ մի կին չէր մնա կոլխոզում:

Իմ սրտում ես արդեն թիր եմ քվեարկել Թանգոյին, և մտքիս մեջ նորից զարթնում է այն առաջին ձմեռը:

— Մայրիկ,— դառնում եմ տարիքավոր կնոջը,— երեխաները հիմա ո՞նց են դեպի մսուրը...

— Մսուրը... Ես մի թոռ ունեմ, որ հենց նեղանում է թե չէ, ասում է՝ շորերս տվեք, գնում եմ մսուր: Էնտեղ լավ է, 20 ասում է, երգ կա, խաղալիք կա, քաղցր թեյ կա... Էն մեկէլն էլ,— և դառնում է հարևանուհիներին, որոնք գիտեն, թե ո՞վ է «էն մեկէլը»,— երեկ թե՛ տատի, ես գնում եմ մանկապարտեզ. վարժուհի պիտի դառնամ, հետո մի վարժապետ պիտի առնեմ, ձեր տնից գնամ... Էդպես է մսուրը: Մեր տներից լավ է...

Ինձ հետաքրքրում են կնոջ դիրքը և իրավունքները կոլտնտեսությունից մեջ: Հիմա նա ինքնուրույն աշխատող է, և նրա աշխօրերը գրանցվում են առանձին: Կանայք պատմում են, որ դեպքեր կան, երբ կինը տղամարդուց ավելի շատ աշխօր է «քցում»: Եվ պատահել է, որ կինը բաժանվել է ամուսնուց 30 հենց միայն նրա համար, որ վերջինս քիչ աշխօր ունի:

Թանգոյի տանը պատմեցին հետևյալը. մի կին, որ աշխօրի սլառառով բաժանվել էր ամուսնուց, «թասիբի» է բերում վերջինիս, և երբ ամուսինը ևս սկսում է լավ աշխատել, նրանք նորից միանում են մի ընտանիքի մեջ:

Երեխաները շատ են հետաքրքրվում ծնողների աշխատանք-

քով. Երբեմն նրանք մտնում են գրասենյակ և հաշվապահից տեղեկանում են, թե ո՞վ շատ աշխօր ունի՝ հա՞յրը, թե մայրը: Ինձ պատմեցին մի փոքրիկ տղայի մասին, որը տանը սարքել էր կարմիր և սև տախտակ: Եվ ամեն օր տղան հորը բարձրացնում էր սև տախտակին: Այդ համառ երեխան հորը «հալածում» է այնքան, մինչև մի օր հորը հաջողվում է կնոջ հետ միասին գրվել կարմիր տախտակին:

Բայց և այնպես դեռ կան կնոջն այսպանելու դեպքեր: Պատահում է, որ կանայք գիշերով գնում են դաշտ, և մի ոմն բամբասում է կոլտնտեսուհուն, նրա մասին ասելով անառակ խոսք: Դեռ չի հալվել արհամարհանքը դեպի կինն իբրև լավ աշխատողի: Իսկ ինչքա՞ն եռանդ ունեն կոլտնտեսության կանայք՝ դառնալու և՛ հաշվապահ, և՛ բրիգադիր, և՛ դաշտավար:

— Հիմա ապրելը հեշտացավ: Մեր սիրտը խաղաղվեց... Ուրախությունով ենք աշխատում, և մեր աչքին աշխատանքը հեշտ է երևում: Մնաց որ սովորենք ապրելու ձևը,— և Ոսկինարը, ոսկի մի մայր, բարակ ձայնով խոսում է, կարծես երգ է երգում, այնպես քաղցր ծոր է տալիս նա բառերը,— մնաց որ լավ տներ շինենք, տները լցնենք ուրախությունով... Ես ապրեմ էնքան, մինչև տեսնեմ նոր տները, բոլորը նոր: Էլ չինեն էս քար ու քանդ տները, էս աժդահա պատերը, էս ցեխոտ հայաթները, թոնրի ծուխը, էս սևացած օճորքը... Առաջներում, որ աղջիկ էինք մարդու տալիս, մեկը պատճառ էր լինում. մեր լեզվով նրան ասում էինք սաբաբ: Եթե աղջիկը վատ տեղ էր ընկնում, սաբաբին նզովում էինք. եթե լավ տուն էր՝ օրհնանք էր, որ թափում էինք նրա գլխին: Հիմա մենք օրհնում ենք էս կոլեկտիվի սաբաբին...

— Ո՞վ է սաբաբը, մայրիկ:

— Հրեն է,— և մատը մեկնում է դեպի պատը:

30 Կարծես այս խոսքերը լսեց և ընկ. ՍՏԱԼԻՆԸ: Լսեց և ժրպտում է նկարի միջից, ժպտում է բարի և իմաստուն ժպիտով:

* * *

Համագումարի դահլիճում մի կին պատգամավոր ուշադիր լսում է:

Նա մայր է, նա աշխատավորուհի է և ահա եկել է օրենք-

ներ սահմանելու: Նրա դեմքի մկանները ձգվում են. նա լսում է և անծանոթ բառեր, լարում է միտքը, որ բոլորը հասկանա, որովհետև վերագարձին նրան հարցնելու են Ոսկինարը, Զավո մայրիկը, Նրջոն և հարյուր Հոռոմսիմ: Նրա ոսկրոտ մատները դողդողալով գծում են բառեր և խոսքեր: Բլոկնոտի էջերի վրա գյուղից նա բերել է մի քանի բառեր՝ «ծննդակայան», «մոտորաղացի հարցը», «լույսի մասին»:

Երբեմն նրա աչքերի առաջ փեղկվում է բեմը... Ահա իրենց փողոցը՝ իր հարազատները, նրանց ժպիտը և նախագահի վերջին պատվերը.

10

— Քեզ տեսնեմ, Թանգո...

Հետո նա դուրս է գալիս, շրջում է միջանցքներում: Լսում է ձայներ քաղաքներից ու հանքերից, գործարաններից և դաշտերից. այդ ամենը ձուլվում է, ինչպես որոտացող, նա հզորանում է, և գեղջուկ բարբառով մի պատգամավոր կին խոսում է գյուղերի մասին...

Հազարներ ու հարյուր հազարներ հիմա ժպտում են ինչպես առաջնորդը՝ բարի և իմաստուն ժպիտով:

ԽՈՍՈՒՄ ԵՆ ՋԱՎՈՅԻ ԲՆԱԿԱՐԱՆԻՑ

1

Ասում եմ՝ պարզ գրեմ և նույնիսկ գորշ, անզարդ և անպաճույճ, թեև հիշում եմ այն գիշերը, ձյունը, որ աստղալույս էր մաղում քնած խրճիթների վրա, համր պատերը՝ խարույկի բոցերից կարմրած, պարողների երկար ստվերները և այն սև ծուխը, որ գունդ-գունդ բարձրանում էր և դժվար էր հալվում, որովհետև շոր տերևների ծուխ չէր, ոչ էլ ցախ էին վառել, ոչ արքառ, որ այրվում է յուղոտ փայլով, այլ վառել էին... և

10 հենց այստեղ կորչում է ձյունը, աստղալույսը, մնում է միայն խարույկը, որից դժվարությամբ էր անջատվում սև ծուխը: Կրակը ծանր էր վառվում, որովհետև այրվում էին հին խսիրներ, լաթ, փալասներ, այրվում էր դարավոր կեղտը, խեղճութունը, որ քե՛զ, Արարատյան չքնաղ դաշտ, դարձրել էր դառնության հովիտ:

Ջավոն այրում էր տնամեջը, Ջավոյի «տունն» էր այրվում, — ինչպես բղավում էին դեպի խարույկը վազող գյուղացիները, իսկ մեկը երկաթե շամփուրով խառնում էր կրակը, այրվող լաթերը թռցնում էր վեր և ձյունի հետ կայծեր էին

20 մաղում գյուղի վրա:

Ո՞վ է Ջավոն և ինչո՞ւ էր խարույկ վառել, ինչո՞ւ էր և՛ տխուր, և՛ զայրացած, և՛ ուրախ այնքան, որ պարում էր խարույկի շուրջը, պարում էր երգելով, և նրա հետ պարում էին նրա նմանները...

Ջավոն չբավոր էր: Էր՝ և ուզում ես այս այրող բառի վրայով անցնել հեշտ, ինչպես պարողները թռչում էին խարույկի

վրայով, ուզում ես, որ այդ մոռացված բառ դառնա և չքանա, ինչպես այն ծուխը, որ այնքան դժվար հեռանում էր Զավոյի այրվող հնից: Զբավոր էր,— և պատկերացնում ենք մի խար-
խուլ տուն, մի այրի կին, որ կթան շուներ, շուներ այգի. հաց,
լծկան և ունեւր «մի տուն լիքը սոված մանուկներ», երկու հոգ-
նած ձեռքեր, մատները՝ մեռած-հողագույն, որովհետեւ տասը,
քսան և երեսուն տարի այդ մատներն ուրիշի համար քաղհանել
են, մանել, լվացել և հաց են եփել: Կարելի է նկարագրել խա-
վար գիշերին նրա ցուրտ օջախը, ճրագը՝ մի աչք, որ ահա հա-
վիտյան կփակվի, և ճախաբակի առաջ այդ կինը երգում է 10
այն, որ կոչվում էր «հայ ժողովրդական երգ»: Ընթերցողը կա-
րող է պատկերացնել և ավելին, բայց նա պետք է մտնեւր Զա-
վոյի տունը, որպեսզի տեսնեւր, թե հնից ի՞նչ ահավոր չքավո-
րություն էինք ժառանգել:

Կարծես քիչ էր, որ տան հատակը հող էր, այլև,— տունը
գետնափոր էր. հերիք չէր, որ դռակը նեղ էր, այլև ներս
մտնելուց պետք է կռանայիր և կիսամթնում դեռ պիտի տրո-
րեիր աչքերդ, մինչև թոնրածխի և ինչ-որ գաղջ բորբոսնահոտի
մեջ տեսնեիր պատերը, ապա «կահ-կարասին» — ամեն ինչ հո-
ղի գույն, մաշված և կարկատած: Այդ տների մասին էին ասում, 20
թե՛ վառես, խանձահոտ չի գա...

Աշնան մի ցուրտ օր մտա Զավոյի տունը: Նրա մասին
պատմել էին, որ համատարածի ձմեռը «խշմար է վերցրել», —
մի արտահայտություն, որով դաշտի գյուղերում այժմ հեգ-
նում են այն ձմեռը կոլեկտիվն այսպանողներին: Նաև հետա-
քըրքիր էր տեսնել չքավորությունը «դասական վիճակում»:

Որովհետեւ աթոռ չկար և ոչ էլ նստարան կար, — մնում էր
տեղավորվել թոնրի պուռնկին՝ խսիրի վրա և ոտքերը կախել
թոնրի մեջ:

Նրկար կլինի պատմել մեր զրույցը: Զավոն շատ բան 30
պատմեց և՛ հնից, և՛ նորից, — բայց ամենից խոր իմ հիշողու-
թյան մեջ տպավորվեց նրա պատասխանն իմ հարցին.

— Զավո, կսուսվարությունը, որ քեզ ասի ինչ ուզես
կտանք՝ ի՞նչ կուզես...

— Մի շքած, սարքած օթախ՝ բարձր բալկոնով... էլ զատ
չեմ ուզի... Ինձ թող նոր օթախից տանեն թաղեն:

Բաց դռնից նայում էի դուրս: Նայում էի այն «հորիզոնին», որ երևում էր Զավոյի տան ներսից, և նույնն էր երևում տան բակից. հարևանի խուլ պատը, — ուրիշ ոչինչ չէր երևում: Մի մեռած պատ հիստուն տարի փակել է նրա հորիզոնը: Ես մտաբերում էին լոնդոնի այն բանվորուհուն, որին հարցրել են, թե որտեղ է Անգլիան և նա պատասխանել է. «...Ենթադրում եմ, որ այդպիսի երկիր երևի գոյություն ունի, բայց մինչև այժմ դրա մասին ոչինչ չեմ լսել...»:

10 Եվ ինչի՞ մասին կարելի է լսել, եթե հիստուն տարի ապրես այդ տանը, աչքերիդ առաջ նույն պատը, ուսերիդ վրա՝ նույն հոգսը...

2

Դեռ այն ցուրտ աշունքին, երբ թոնրի առաջ Զավոն պատմում էր իր կյանքը, նրա խոր հառաչի հետ դուրս թռան նաև հետևյալ բառերը.

— Նոր օթախ որ ունեցա, պիտի վառեմ, մոխիր անեմ էս զնդանը...

20 Ծշմարիտ, որ տուն չէր, այլ խավար զնդան էր, բայց ճշմարիտ էր նրա ցանկությունը՝ մոխիր անել և քամուն տալ հենց, օրինակ, այն խսիրը, որ փռված էր թոնրի պռունկին և որի վրա նստել էինք ես և ինքը: Ծշմարիտ ցանկություն էր այդ, թե դառնության ճիշ:

Այս նոյեմբերի 24-ին Արշալույս գյուղում Զավոն խարույկ էր վառել:

Արդեն գիշեր էր, և կրակի լույսով կարմրավուն էին երևում հին տան պատերը և այն պատը, որ հիստուն տարի նրա տան առաջը փակել էր, և չէին երևում ո՛չ լեռները, ո՛չ լայն դաշտը, այլ միայն երևում էր երկնքի մի պատառը, ինչպես բանտի պատուհանից:

30 — Զավո մայրիկ, էս ի՞նչ էր, — և մեկը շամփուրով կրակից հանում է մի այրվող փալաս:

— Էն իմ բարձի երեսն էր...

— Զավո, հապա է՞ս ինչ էր, — և բարձրացնում է նոր լաթ, ասելով, — ինչքան էլ ծանր է...

— Վրան հազար կարկստան կա...

— Զավո, սրա վրա կակո՞ւղ էիր քնում,— և մի ուրիշը ոտքով դեպի կրակն է հրում թաղիքի կտորը:

— Մեջը հազար լու կար,— և բարձր ծիծաղում են. մեկը ձեռքի ճրագից նավթ է թափում մի հնամաշ գլխարկի վրա, որ Զավոն հանում է պատի ճեղքից:

— Հարուժի փոստը, Հարուժի փոստը...

— Քսան տարի գլխին էր: Ինքը մեռավ, սա մնաց,— և հնամաշ գլխարկը նետում են կրակի մեջ:

Մի ուրիշը վերցնում է կավե կոծկած պտուկը,— բայց Զավոն խլում է նրա ձեռքից, ինքն է ուզում փշրել, զարկում է 10 գետնով, պտուկը չի ջարդվում:

— Հին է, երեսը պինդ է,— և երկրորդն է զարկում, բայց դարձյալ չի կոտրվում պտուկը, որ ով գիտի քանի սերունդի ձեռք է մաշել, եղել է օջախի «հարստությանը», ճաքել է՝ կոծկել են, ջուր են կրել, վարժվել են այնպես, որ այդ շնչին իրը դարձել է տան հարազատը:

Երրորդ անգամ պտուկը Զավոյի որդին է առնում, մոտենում է սալ քարին, բարձրացնում և այնպես թափով է զարկում, որ փշուր-փշուր զրնգում են բեկորները:

— Զարդի՛, իմ ջիգյարը վառեց,—ասում է Զավոն: Մյուս- 20 ները ծիծաղում են, բայց Զավոյի դեմքը մռայլվում է: Նա մտազբաղ է. կարծես մի բան է հիշում, մտքով այստեղ չի,— նայում է խարույկին, բայց հիշողության մեջ ուրիշ կրակներ են... Ժեժե՞լ են նրան, երբ Զավոն հարս էր և կավե պտուկի ունկը դեռ մնում էր,— լա՞ց է եղել,— մի ինչ-որ ծանր հիշողություն փշրվում է նրա հոգու մեջ:

Կանչում են, թե՛ Զավո՛, թող գերանները վառենք: Իսկ գերանները՝ ծուռ, որդնակեր,— դողում են, երբ պարողների դոփյունից գետինը թնդում է:

— Զմեռս հապա ի՞նչ պիտի վառեմ...

30

— Զավո, պիտի վառե՞ս բոլորը...

— Հապա ի՞նչ. առաջ-առաջ էս դուռը պիտի վառեմ,— և դուռը խուլ ճռնում է, դուռը երգում է գուցե վերջին անգամ:

Ինչ-որ բան է կատարվում Զավոյի հետ. նա մերթ ինքը երգում և պարում է և նրա երկար ստվերը թրթռում է պատերի վրա, մերթ պարողների շարքից դուրս է գալիս և ձեռքերը

կրծքին ծալած նայում է կրակին: Նայում է դառն կսկիծով. կարծես ուզում է հիշողության մեջ տպավորել պատկերն այն աղքատ իրերի, որ նրա տունն էր, «տնամեջը», նրա անբաժան ընկերը հիսուն տարի:

Նրա հոգու մեջ հրդեհվում էր մի ուրիշ խարույկ. սև ծխի նման բարդ-բարդ հեռանում էր կարիքը, քաղցի ահը. այրվում էր կեղտը, հոգսը, վախը և բոցերի մեջ թրծվում էր նորոգ ոգին:

— Ախ իմ կորած հիսուն տարի...

10 — Զավո մայրիկ, կգա՞ս, թաքուն լա՞ց կլինես օջախիդ վրա:

— Սև մնա:

— Էլ ինչ սև մնա, որ ահա մոխիրը քամուն տվիր...

3

Երթը հին տնից դեպի նորը նման էր հարսանիքի:

Զավոն կարծես նորահարս էր, որին տանում էին լապտերների լույսով և ցնծության աղաղակներով: Կարծես հիսուն տարի գետնափոր զնդանում Զավոն շղթայված էր անուրախ կյանքի սյունին, և ահա փշրել են դուռը, այրել են հին զնդանը և նրան տանում են:

20 — Զավո՛, հիմա քեզ մի մարդ է պետք,— կատակում է մի ընկեր, որին նույնպես թվում է, թե Զավոն նորահարս է:

— Օխտը աշխօրով մի մարդ կառնեմ...

— Էդ ի՞նչ էժան է մարդը, Զավո:

— Մարդ կա, որ մի աշխօր էլ չարժի, գիտե՞ս...

— Մարդը թանկ է, կնիկն է էժան:

30 — Հիմա կնիկ չկա, ականջներիդ բամբակը հանիր... հիմա կնիկ չկա, հասկացա՞ր,— և Զավոն մի քանի անգամ է կրկնում այդ խոսքը: Ուզում է ասել, որ հիմա չկա անխոս, խեղճ, վիզը ծռած գեղջկուհին, որ «կնիկ» էր, որ ձայն չուներ և ճնշված, արհամարհված «կինարմատ» էր:

Մտնում ենք Զավոյի նոր տունը: Մտնում ենք, բայց չենք կռանում և չենք իշնում գետնի խորքը, այլ նոր սանդուղքով

բարձրանում ենք պատշգամբը: Զավոն սանդուղքի գլխից կանչում է բազմության.

— Այ դուք բարով, հազար բարով եկաք...

Ահա սրահը, նոր սենյակը՝ Զավոյի երազը: Զույգ լուսամուտները նայում են փողոցի վրա: Պատերը նոր են սպիտակացրել, և սենյակում դեռ մնում է գաջի թաց հոտը: Իրերը նոր են՝ վառարանը, սեղանը, մահճակալը: Զավոն մոտենում է վառարանին:

— Շնորհավոր, Զավո մայրիկ... կարա՞ս վառես:

— Նստեք, հաց բերեմ, գինի բերեմ... Շեն մնա իմ հար- 10
յուր ութսուն աշխօրը...

Նոր տունը Զավոն նվեր է ստացել: Նրան նվիրել է կոլեկտիվը՝ անձնուրաց աշխատանքի համար: Այստեղ առաջ կոլեկտիվի գրասենյակն էր:

— Զավո, զանգ տուր Երևան:

— Ես կշվարեմ... Զանգ տամ ի՞նչ ասեմ:

— Ասա՛ խոսում են Զավոյի բնակարանից...

Եվ այդ խոսքով ասվում է ամեն ինչ:

Խոսում են Զավոյի բնակարանից... Ի՞նչ պիտի ասեին երեք տարի առաջ, և ի՞նչ բնակարան կար, և ինչպե՞ս պիտի 20
խոսեր, վերջապես ո՞վ էր Զավոն, ո՞վ գիտեր նրան: Նրա բնակարանում հառաչում էին, այնտեղ ցուրտ էր, խավար էր, Զավոյի տանը մրսում էին:

Խոսում են Զավոյի բնակարանից... Եթե հնար լիներ այդ գիշեր նրա հեռախոսը միացնելու լայնահաղորդ կենտրոնին, կմոտենար ինքը՝ Զավոն և ուրախ ծայնով ամբողջ աշխարհին կասեր.

— Ես եմ խոսում, Զավոն... Մենք ենք տվել բամբակի ամենաբարձր բերքը Հայաստանում... Ես գոհ եմ, ես հարուստ եմ, և եթե հարյուր մարդ գա, առատ սեղան բաց կանեմ և կա- 30
սեմ բարով, հազար բարով եկաք իմ նոր տունը:

Ապա կհնչեն տանը հավաքված բազմության ուրախ աղմուկը, ծիծաղը, նրանց հանաքները, նրանց երգերը: Եվ բարձրաձայն կլսվի Զավոյի կանչը սանդուղքի գլխից, երբ լապտերը ձեռքին ընդունում էր առաջին հյուրերին:

— Շեն մնա Ստալինը,— էս ամենը նա տվեց...

Նրա պատշգամբից աստղալույսով երևում էր դաշտը մինչև հեռվի ձյունոտ լեռները: Այլևս չկար համար պատը, խեղճության խավար պատը: Այստեղից Զավոյի աչքերը կտեսնեն ընդարձակ հորիզոն, մինչև անեզր հեռուն:

Այդ էի մտածում նաև այն պարզ և համեստ մարդկանց մասին, որոնք կոչվում են ռայոնի ընկերներ: Նրանցից երկուսը ներկա էին՝ խարույկից մինչև նոր տունը, և Զավոն նրանց նստեցրեց սեղանի գլխավերևը: Նրանք քաշվել էին մի կողմ, երբ ահագին կանչերով գյուղացիները բորբոքում էին Զավոյի խարույկը, պարում էին կանայք, պարում էր և Զավոն: Նրանցից մեկը Զավոյին հանդարտ սովորեցնում էր, թե ինչպես օգտվել հեռախոսից: Սովորեցնում էր նույն համառ համբերությամբ, ինչպես համոզել էր, որ «խշմար անելով» Զավոն դեռ երկար կմնար գետնահարկ նկուղում, — սովորեցրել էր, որ համայնական քրտնաջան աշխատանքը բերում է երջանկության աշխատավորին:

Նրանք առաջինը բարձրացան նոր տան սանդուղքով: Նրանց հետքերով բարձրացան երեկվա գյուղացիները՝ Արշալույսի կոլտնտեսության այսօրվա հերոսները: Եվ նոր տանը 20 նրանց առաջին խոսքը եղավ գարնան ցանքի և նոր բերքի մասին:

Մի անհաղթ բանակ, երկաթե մարդկանց մի նոր ցեղ, գետնի խավարից հանել է աղքատ և ոտնահարված մարդուն, առաջնորդում է անդուլ և անկանգ, բարձրացնում է վեր և ինչքան բարձրանում, այնքան հղորանում է թափը, այնքան պայծառ է շողշողում մեր վաղը:

ԱՂՎԵՍԱԳԻՐՔ

Վարդան Այգեցի

առակագիր ժԳ դարի

ՆԱԽԱՇԱՎԻՂ

Առական բանքս է հրաշալի
Երգողն է սուրբ և պանծալի
Բարունեաց բարուն բարի
Որոյ Վարդան վերայ կոչի

Ա

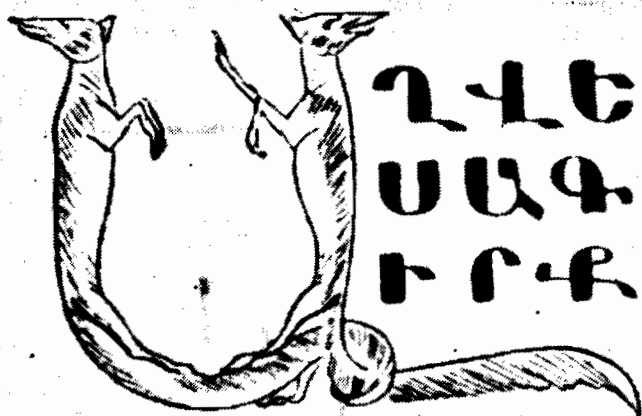
«Վա՛յ ինձ, ով իմ որդիներ, որ աշխարհ պիտի գաք ինձ-
նից հետո, որովհետեւ ցանկանում եմ ձեզ տեսնել և շեմ կարող,
քանի որ գերեզմանի մեջ արդեն հող եմ դարձել: Ապա ուրեմն 10
այս գրքով կխոսեմ ձեզ հետ մինչև հինգ և մինչև յոթ սերունդ
և հոգով կմնամ ձեր մեջ», — այսպես ավանդել է Վարդան
Այգեցին, մի վանական, որ հեղինակել է բազմաթիվ առա-
կախառն քարոզներ և որի անունով են կոչել միջնադարյան
հայ առակների և մանրավեպերի ձեռագիր ժողովածուները,
մերթ անվանելով «Գիրք առական ասացեալ վարդապետին
Վարդանայ ի պէտս հոգւոյ և մարմնոյ պիտանի», մերթ՝ «Վար-
դան Այգեցի վարդապետի ասացեալ» և մերթ՝ «Վարդանա-
գիրք»:

Այս և այլ այսպիսի վերնագրերով հայտնի ձեռագրերը
մինչև XVII դարն անընդհատ փոփոխվել են և ապա քարացել՝ 20
երբ Ամատերդամում 1668 թվին տպագրվել է հայ առակների
առաջին ժողովածուն՝ «Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանու-
թեանց, որ է Աղուէսագիրք» վերնագրով:

Ո՞վ էր Վարդան Այգեկցին կամ Այգեցին, որին հետնորդները տարբերելու համար XIII դարի մյուս Վարդաններից, անվանել են Մեծ Վարդան: Դժբախտաբար, շատ թերի են տեղեկությունները նրա կյանքի և գործունեության մասին, և այն, ինչ որ հայտնի է, մեծ մասա՞՞ր քաղված է նրա քարոզներից և թղթերից:

- Ստույգ հայտնի չէ նրա ծննդյան թվականը: Հիշատակարանների մեջ այն ժամանակ սովորություն չէր նշանակել ծննդյան թվականը: Իր քարոզների մեջ մի քանի անգամ նա
- 10 հիշատակում է իր ծննդավայրը՝ Մարաթը կամ Մարաթոն, որ Հալեպի մերձակա մի ավան էր և էր այն ժամանակի սիրիական հայ գաղութներից մեկը: Ուրեմն, եթե ծննդավայրի անունով կոչելու լինենք Վարդանին, ապա նրան պետք է անվանել Վարդան Մարաթեցի («Վարդան... որ ի Մարաթայ», ինչպես ինքն է գրել): Սակայն հայտնի փաստ է, որ հաճախ վանականներն իրենց կոչում էին ոչ թե ծննդավայրի, այլ այն վանքին կամ մենաստաններին կից դպրոցի անունով, որտեղ նրանք հռչակվել էին: Այդ ձևով էլ Մարաթեցին հռչակվում է Այգեկցի կամ Այգեցի, ի հիշատակ այն անապատի, ուր քաշվում է նա և ապրում մինչև մահ:
- 20

- Վարդանը Մարաթից տեղափոխվում է Կիլիկիայի Արքակաղնի վանքը, որ աթոռանիստ վայր էր և նշանավոր էր իր դպրոցով, որտեղ հենց այդ ժամանակ բորբոքվել էր պաշարը Արևմուտքի և Արևելքի կողմնակիցների միջև: Հզորանում էր Ռուբինյան հարստությունը Կիլիկիայում: Քաղաքները ծաղկում էին. արևմուտքից բազմազգի վաճառականներ արտահանում և ներմուծում էին հարուստ ապրանքներ: Քաղաքները ճոխ վաճառանոցներ էին և շահաստաններ: Առևտրի հետ ծաղկում էր պերճությունը և շոալլությունը մի կողմից, մյուս կողմից,
- 30 մից, տնանկները և աղքատները կազմում էին այնպիսի թիվ, որոնց ոտնահարվող իրավունքների պաշտպանության մասին խոսում է հենց ինքը Վարդանը: Քաղաքների հարստացման հետ միասին փոխվում էին նաև Կիլիկիայի հայերի, առաջին հերթին վաճառականների, բարքերը և լեզուն: Այսպես կոչված արևելքցիների պաշարն ընդդեմ արևմուտքից եկող հոսանքի, դասային շահերի քաղաքական պաշտպանությունից

Վարդան ԱՅԳԵՅՐ
առաջին գիրքը

ԴԵՍ

Վարդան Այգեկցու «Աղվեսագրքի» գրական արձեղանային առաջին հրատարակության (1935 թ.) նախաձեռնությունը (գործ 2. Կաշտանի)

բացի, նպատակ ունեւ նաեւ անաղարտ պահել հայ լեզուն և հայ եկեղեցին, որի հիմքերը խարխւում էին հենց այդ վաճառականները:

- Արքակաղնի վանքում ուսանելուց հետո Վարդանն իբրեւ քարոզիչ հաստատւում է Կիլիկիայի Դուռէ քաղաքում: Նրա արտասանած քարոզները վկայում են, որ Մարաթեցին հարել է արեւելցիների բանակին, այսինքն նրանց, որոնք իզուր ջանում էին պատվար կանգնել նոր հոսանքի դեմ: Այսպես, Վարդանը եկեղեցու բնմիջ հանդիմանում է քաղաքում ապրող կանանց, որոնք «սիրում են զուգվել և զարդարել աչքերը և երեսը զանազան դեղերով ի գայթակղութիւն պատանիների»: Նա խոսում է այն կանանց մասին, որոնք «շար դեղերով իրենց զրկում են ծնելու կարողութիւնից և այդ սովորեցնում են նաեւ ուրիշներին»: Նա դժոխքի դատաստանով է սպառնում նրանց, որոնք շահով դրամ են տալիս, զրկում են տնանկին և մշակին, խաբում են կշեռքի մեջ, կաթի մեջ ջուր են խառնում և առհասարակ խարդախ մարդիկ են: Նրան՝ իբրեւ խոստովանահոր, Դուռէի բնակիչները հավանորեն գաղտնի պատմել են նաեւ ավելի ծանր մեղքեր: Եվ տարիներ հետո այդ մասին է ակնարկում Վարդանը՝ անապատի մեջ հիշելով վաղեմի Դուռէ: «Ես, ո՛վ իմ որդիներ, մանկութիւնից մինչև ծերութիւն շրջեցի աշխարհում և տեսա բազմաթիւ մեղքեր և ավելի շատ գաղտնաբար լսեցի»:

- Դուռէում նրան հալածում են: Արդյոք նրա՞նք էին հալածում, որոնց յուր քարոզներով խարազանում էր Վարդանը, թե կար այլ պատճառ. այդ մասին ոչինչ չի ավանդում ոչ ինքը և ոչ մի այլ ժամանակակից: Նա միայն դառնությամբ գրում է. «Վա՛յ նրան, ում իշխան կամ առաջնորդ կկարգեն այս շար և դաժան ժամանակ»:

- Ապաստանելով Ամիթ քաղաքում և այնտեղ եւ խաղաղութիւն չգտնելով, Վարդանը որոշում է թողնել «աշխարհը» և անապատ քաշվել: Կիլիկյան հայ իշխան Պաղտինի օժանդակությամբ նա հեռանում է Սև լեռան կողմերը՝ Անտիոքի մոտ, որտեղ ապրում էին քրճաղգեստ և մենակյաց անապատականները: Նա տեղավորւում է Այգեկ կամ Այգի կոչված վայրում, և այնտեղից էլ մնում է Այգեկցի կամ Այգեցի կոչումը: Հա-

վանական է, որ այդ Այգեկը մի վանք էր և այգի՝ մրգաբեր ծառերով, որ մշակել էին հենց իրենք՝ անապատականները:

Պաղտին իշխանին ուղղած թղթի մեջ Այգեցին իր մասին հետևյալն է գրում. «Եվ ես ողորմելի Վարդանս գիտուններից տգետս... այս տառերը գրեցի Պաղտին իշխանի խընդրով... որովհետև մեր բնիկ ժառանգությունից հալածական եղանք և եկանք Այգեկ... և հայոց թվականն էր ՈԿԱ (1212) և հայոց թագավորն էր Լևոնն Ռուբինյանց Կիլիկիայում»:

Սակայն անապատում ևս նա խաղաղություն չի գտնում: 10
«Դուլեկից եկանք Այգեկի սուրբ ուխտը,— գրում է Վարդանը,— և երեք տարի անց երկու անգամ պատահեց, որ ես և ուխտի երկու գլխավոր եղբայրներ նստեցինք և բամբասեցինք վանահորը և նրա բարեկամին»: Բայց այդ հասարակ բամբասանք չէր, որով անապատականները փարատում էին իրենց ձանձրույթը: Այդ պայքար էր՝ ուղղված վանահոր, ավելի ճիշտ՝ Այգեկում տիրող բարքերի դեմ: Բանն այն է, որ անապատականներն ապրում էին փարթամ կյանքով, ունեին այգի և արտ, և ճրգնելու փոխարեն գիշերն աղաղակներով փախցնում էին վայրի գազաններին և ցերեկը պարսաքար էին արձակում թռչունների վրա, որպեսզի սլաշտպանեն պտուղները և խաղողի 20
ողկույզները: «Եվ այս ամենի վրա ավելանում է մեծագույն կորուստ, որովհետև վեճը և կռիվը, նախանձը և մախանքը չի պակասում, սա ի՛մն է և այն քո՛նն է (ասում են անապատականները): Եվ այն ժամանակ այդ մենակյացի կյանք չէ, այլ աշխարհականի»: Ինքը՝ Վարդանը գլխավորում է պայքարն այդ բարքերի դեմ: «Երկու տարի է, որ սատանան մեր մեջ նախանձ սերմանեց և վեճ և աղաղակ մրգաբեր ծառերի հա- 30
մար: Եվ մենք մեծ պատերազմի և տրտմության մեջ էինք այս երկու տարին և չկարողացանք ելք գտնել»: Բայց «ելքը» գտնում են, և հավանորեն ինքը Վարդանն է ցույց տալիս ելքը: Մի կիրակի անապատականները հավաքվում են և տապար-
ներն առնելով կտրատում են մրգաբեր ծառերը՝ գծտության աղբյուր թգենինները և ընկուզենինները, սերկևիլի և արքակաղ-
նի ծառերը: «Եվ ես մեղավորս քաջալերում էի իմ եղբայրնե-
րին, թե մի երկնչեք, որովհետև այս վարձք է և ոչ դատապար-
տություն, պարծանք է անապատիս և ոչ նախատինք»:

1220 թվին Վարդան Այգեցին հայտնվում է Դրազարկի վանքում: Այդտեղ է գրել նա յուր առակը՝ «Վասն տասն վաճառականաց, որ են մարդիկ» և առակի մեկնությունը: Այդ մասին ինքը հետևյալն է պատմում. «Ես, ողորմելի Վարդան Մարաթեցիս, այս մենավոր խուցի մեջ, աստվածաբնակ ուխտի սահմաններում, որ կոչվում է Դրազարկ, կամեցա տասը առակավոր բանով ձևացնել վաճառականներին և այն ութ որոգայթը, որ կա նրանց առաջ... Եվ շատ օրեր աշխատեցի և բազում անգամ սկսեցի և չհաջողվեց և տրտմելով վարանեցի և ստույգ իմացա, որ իմ բազմաթիվ անօրենությունները խավարեցրին իմ միտքը և փակեցին իմ շրթունքները և կապեցին լեզուն...»: Բայց և այնպես ավարտում է յուր աշխատությունը, որ ուղղված էր ոխակալության, լեզվագարության, որովայնամոլության, զրկանքի, շնության, կախարդության և անզրդջության դեմ:

Այգեցու մահվան թվականը հայտնի չէ: Նա հիշատակում է «խուժադուժ և անծանոթ ազգի» մուտքը Հայաստան: Խոսքը վերաբերում է մոնղոլներին, որոնք Հայաստան մտան 1220-ի սկզբներին: Ինքն իր մասին գրում է, որ «ծերությունը և երկարատև ցավերը կուրացրին իմ միտքը և իմ աչքերը»: Եթե ընդունենք, որ նա իրոք ապրել է մինչև «զառանցյալ և զարշիլի» արևոտությունը, ինչպես ինքն է գրում, ապա ուրեմն հիմք կա ասելու, որ նա 1220-ական թվականներին չի մեռել, այլ ավելի ուշ: Հստ ն. Մառի՝ Այգեցին XIII դարի 10-ական թվականներին դեռ ապրում էր:

Եվ մինչև խորին ծերություն Այգեցին խրատել է և բարոյախոսել, մարտնչել և խարազանել՝ երբեմն եկեղեցիներում, երբեմն քաղաքի հրապարակներում և երբեմն առաքելով թղթեր և առակախառն քարոզներ, միտ դնելով այն, որ «անպետք կայծաքարը և աննշան երկաթը պարգևում են հուր՝ ի սպաս մարդկային կյանքի»:

Բ

Մեզանում Վարդան Այգեցին առաջինը չէ, որ հորինել է առակներ: Նրանից առաջ արդեն հայտնի էր Մխիթար Գոշը, որը իրավամբ կարող է համարվել հայրը հայ առակաբանու-

թյան: Հայտնի է, որ XI դարում դավրոցներում ավանդում էին առանձին առարկա՝ «առասպելավարժություն» անվան տակ: Հայ մատենագիրներից ոմանք ոչ միայն հաստատում են առակների և ժողովրդական զրույցների գոյությունը դեռևս վաղնջական ժամանակ, այլև ոմանք, թերևս, ակամս մեջ են բերում այն զրույցները, «Որ ի գոհհիկս պատմի առակեալ», ինչպես օրինակ, Գր. Մագիստրոսը, որը պատմում է արտուտի առակը: Ոմանք՝ ինչպես Անանիա Իմաստասերը, Հովհան Օձնեցին, Հովհան Մանգակունին և ուրիշները սիրել են «օրինակով» խոսել, մի ձև, որ այնքան մեծ վարպետությամբ կիրառել է Վարդան Այգեցին:

Հայտնի է և այն, որ հայ հին պատմիչները և առհասարակ եկեղեցին չեն սիրել և հալածել են ժողովրդական զրույցները, որոնց թվում նաև հեթաթը և առակը և երգը: Ներսես Շնորհալու մասին Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «Զի այնպէս էին կամք սրբոյն, զի հնար իցէ ոչ որ խօսեսցի ի խօսս աշխարհականս, բայց ի գրոց, ոչ ի գինարբուս և ոչ յայլ ուրախութիւնս: Վասն այնորիկ արար նա երգս և ուսոյց այնոցիկ, որ պահէին զբերդն. զի փոխանակ վայրապար ձայնից, զայն ասասցեն»*: Բերդի զինվորները «ստորին» լեզվով պատմում էին «անառակ» զրույցներ: Այդպես էին նաև ռամիկները և վաճառականները գինարբուքի, այլ ուրախության և առհասարակ իրենց առօրյայի մեջ: Բայց այդպես էին նաև եկեղեցու դպիրները և հոգևորականների ստորին խավը, որ գումարվում էր ռամիկների որդիներից: Հետևաբար, նրանց ավելի ախորժելի էին «վայրապար» զրույցները՝ պարզ լեզվով, քան խրթին և ճոռոմ ճարտասանությունը, տրամախոսությունը և աստվածաբանական գիտելիքները: Գերազանցապես այդ խավից էին նաև այն՝ երբեմն անանուն գրիչները, որոնք դժվար տքնությամբ բազմացնում էին ձեռագրերը:

Եթե Նիսես Շնորհալին հնար էր որոնում, որպեսզի այլևս

* «Քանի որ այնպես էր սուրբի կամքը, որպեսզի հնարավոր լինի, որ ոչ որ շխտի աշխարհիկ լեզվով, բացի գրաբար, ոչ գինարբուքի և ոչ այլ ուրախության ժամանակ, այդ նպատակով և նա երգեր հորինեց և սովորեցրեց նրանց, որոնք պաշտպանում էին բերդը, որպեսզի վայրապար ձայների փոխարեն, այդ երգերն ասեն»:

ոչ որ խոսի «աշխարհի» լեզվով կամ գեղջուկ բարբառով, ապա միակողմանի կլինեի այդ փաստը բացատրել միայն իբրև ձգտում վերջ տալու «ստորին» հայերենին: Կարելի է ենթադրել, որ զինվորները «վայրապար» խոսում էին բարբառով, որը հայերեն չէր, և ահա Շնորհալին նպատակ է դնում այնպիսիներին լեզու սովորեցնել և ինքը հեղինակում է առականեր և հանելուկներ, որ գրված են ոչ թե խրթին գրաբարով, այլ պարզ հայերեն:

Ահա, օրինակ, Շնորհալու մի հանելուկը նուան մասին.

է նա կանաչ կոճակ բոլոր,
Անապակ գինով լցած տկճոր.
Կարմիր մեղուք ի ներս աշուտը,
Եղբայր դու կեր գինչ մեղրի ծոր:

10

Ուրեմն հայ հին դպրության մեջ նոր չէր ոչ առակը և ոչ բարոյախոսությունն առհասարակ: Կային եկեղեցական քարոզիչներ, որոնք խոսել և գրել էին «օրինակով»: Եթե դպրոցներում ավանդում էին «առասպելավարժությունն» իբրև առանձին առարկա, ապա կարելի է ենթադրել, որ գոյություն են ունեցել նաև դասագրքեր կամ առասպելների և առակների ժողովածուներ՝ իբրև նյութ դասավանդման: Եթե ավելացնենք և այն, որ Եզդպոսի առակները շատ վաղուց ծանոթ էին հայերին, ինչպես և «Վուլպիանու փիլիսոփային» (ըստ Թոմա Արծրունու) առակները, ապա կարելի է սսել, որ Վարդանի առակների ժողովածուից առաջ եղել են առակների այլ ժողովածուներ, որոնք հետագայում կամ խառնվել են Վարդանի առակագրքերին և կամ եթե շարունակել են առանձին մնալ, ապա վերակոչվել են Վարդանի անունով: Նույնիսկ հայ կենդանական վեպի որոշ տարրեր մտել են «Վարդանագրքերի» մեջ, և հետագա սերունդները շարունակել են Վարդան Այգեցուն վերագրել առակների ժողովածուների մեծ մասը:

20

30

«Եթե նույնիսկ պարզվի,— գրում է Ն. Մառը,— որ որևէ անհայտ քարոզիչ առակը կիրառել է ուսուցման ժամանակ, Վարդանի նշանակությունը դրանով չի նսեմանա: Վարդանը, որ ստեղծողն էր առակախառն քարոզի նոր տեսակի, ստացավ տաղանդավոր քարոզի եզակի համբավ, հիմք դնելով առակների լայն օգտագործման՝ բարոյախոսական նպատակով:

Որքան էլ պարզ լինեն ձևերը, որոնցով առասպելները և հեքիաթները դառնում են առակներ, հայ գրականության մեջ այդ ձևերն իբրև կիրառող առաջիմ մենք ճանաչում ենք Վարդանին, և հենց նրա այլաբանությունները կարող են համարվել հայերի գրական այդ սեռի լավագույն օրինակները: Հետևաբար, առակները, որոնք Վարդանի ժողովածուների հիմնական շերտն են կազմում, ամբողջովին և հավիտյան կմնան կապված Վարդանի անվան, թեկուզ նրանցից մեկի կամ երկուսի վրա ուրիշ, ավելի հին հեղինակներ ունենան որևէ իրավունք»:

10 Մեզ այստեղ չի զբաղեցնում այն խնդիրը, թե Վարդանին վերագրված մոտ չորս հարյուր առակներից և մանրավպերից քանիսն են Վարդանի բուն գործը և քանիսը հավելված են հետագայում, ինչպես և չենք զբաղվի առհասարակ առակների նշանակության քննությամբ: Բոլոր առակագիրներից և պատմիչներից առաջ առակը հորինել և պատմել է ինքը ժողովուրդը, և այդ տեսակետից երկրորդական նշանակություն ունի առակագրի անձնավորությամբ խնդիրը:

20 Վարդան Այգեցու նշանակությունը մեծ է ամենից առաջ իբրև առակներ ժողովող և առակները մեկնության հետ միասին ճաշակով և վարպետությամբ ամբողջացնող հեղինակ: Ահա Այգեցին կամենում է խարազանել ցանկասեր մարմինը և վեր հանել հոգին, իբրև մարդու բուն էություն: Կձանձրանար ունկնդիրը, եթե նա Ավետարանից մի նախադասություն բնաբան ընդունելով, հյուսեր քարոզը: Այգեցին դրա փոխարեն գործ է ածում պարզ զրույցի ձևը, ինչպես կյանք տեսած մի ծերունի կիրատեր որդուն, և ասում է. «Եզը մի լծիր էշի հետ. եզը որոճող է և էշը՝ ոչ: Այդպես հոգին անջատ է մարմնից, որովհետև հոգին իմաստուն է և մարմինը ցանկասեր»:

30 Բերենք մի այլ օրինակ Վարդանի առակախառն քարոզներից. «Մի մարդ ուներ չորս էշ, երեքը՝ երիտասարդ և ուժով և մեկը՝ պառավ և վատուժ: Եվ տերը երեքին չէր բեռնում, այլ խնամում էր և դարմանում. իսկ պառավ էշին ծանր էր բեռնում և ընկավ պառավ էշը և այլևս չկարողացավ տանել ծանր բեռ: Այսպես մարդս չորս ժամանակ ունի՝ տղայություն,

երիտասարդութիւն, կատարյալ հասակ և ծերութիւն: Այն երեք հասակն, որ զորավոր են, մարդ չէ կամենում բառնալ բեռով, այլ պարարտւմ և գիրացնում է ուտիով և ըմպելով և ամեն ծանր բեռ բառնում է ծերացած մարմնի վրա»:

Վարդան Այգեցու այս և այս կարգի առականեր բնորոշ են իրենց կատարյալ և ամբողջական արվեստով: Հետագայում առականեր փոփոխութեան են ենթարկվել, մշակվել են՝ բերանացի պատմվելով, ապա սարբեր գրիչների ձեռքով գրի են առնվել, յուրաքանչյուր անգամ կրելով ժամանակի և պատմողի կնիքը: Այդպես առաջացել են առակաների փոփոխակաները, որոնք տարբերվում են և՛ մեկնութեամբ, և՛ բովանդակութեամբ, և՛ լեզվով:

Որքան էլ կրոնա-բարոյական մեկնաբանութեամբ Այգեցին ծանրաբեռնել է առակը, այնուհանդերձ նրա ստեղծագործութիւնը «աշխարհիկ» արվեստ է և ոչ հոգևոր: Նա մեկն է այն գագաթներից, որոնց վրայով է անցնում միջնադարյան հայ քաղաքային մշակույթի սահմանագիծը: Եթե Այգեցու առականերն ազատենք բարոյախոսական կցաններից, ապա կմնան զվարթ և սրամիտ պատմութիւններ, երբեմն ուղղված հենց եկեղեցու և ֆեոդալների դեմ,— առականեր և իմաստուն մանրավեպեր, որ սիրելի էին միջնադարյան հայ վաճառականին և գյուղացուն: Նպատակ դնելով քարոզել հայ եկեղեցու հավատո հանգանակը քաղաքներում և գյուղերում, ամրապնդելու համար այդ եկեղեցու հիմքերը, որոնց խարխուլում էր միջնադարյան քաղաքը,— Այգեցին քարոզը մատչելի դարձնելու համար լիաբուռն օգտվել է ժամանակի ժողովրդական բանահյուսութիւնից, վերամշակել է այն ըստ իր նպատակադրման, և այսպիսով գրի են առնվել բազմաթիվ անգիր դրույցներ: Առակախառն քարոզների հետ գրականութեան մեջ խուժել է առակը և մանրավեպը, իսկ վերջիններս իրենց հոտ բերել են նաև ժողովրդական լեզու և ոճ, և այսպիսով սկսել է ձևավորվել միջնադարյան հայ «աշխարհիկ» արձակը:

Սակայն այդ արձակը հետագա դարերում չծավալվեց և չդարձավ ամբողջական գործ: Այսպես չամբողջացավ նաև հայ ժողովրդական վեպը, ինչպես և միջնադարյան հայ բանաստեղծութեան առանձին գոհարները չկապեցին ո՛չ թագ, ո՛չ պսակ:

Բայց և այնպես Վարդան Այգեցին կառուցող վարպետներից է այն հիմքի, որի վրա պետք է բարձրանար միջնադարյան հայ արձակի շենքը: Եվ եթե հետագա «անբարի և խավարային» ժամանակներում այդ շենքը չբարձրացավ, այնուհանդերձ, հիմքը վկայում է կառուցողների, նաև Վարդան Այգեցու մեծ վարպետությունը:

Գ

Մի քանի խոսք այս հրատարակության մասին:

- 10 Արդեն ասացինք, որ 1668 թ. Ամատերդամում լույս է տեսել առականների առաջին ժողովածուն «Աղվեսագիրք» վերնագրով: Երկրորդ անգամ տպագրվել է Մարսելում 1676-ին, երրորդը՝ 1683 թ. դարձյալ Մարսելում և չորրորդը Լիվոռնոյում՝ 1698 թվին: Այսպիսով, XVII դարի երկրորդ կեսին չորս անգամ տպագրվել են առականների ժողովածուները: Ըստ Ն. Մառի բացատրության, առաջին հրատարակիչը, ծանոթ լինելով եվրոպական լեզուների, կամեցել է առականների ժողովածուն նմանեցնել այդ ազգերի նույնանուն գրքերին, օրինակ, «Fuchsbuch»-ին և անվանել է «Աղվեսագիրք»: Ի դեպ. Ն. Մառը խորին ուսումնասիրությամբ հաստատել է, որ արաբական
- 20 «Աղվեսագիրքը» թարգմանված է հայերենից, Վարդանի առականների մի որևէ ժողովածուից:

Ի նկատի ունենալով, որ այս հրատարակության մեջ կան և բուն Վարդան Այգեցու առականեր, ինչպես և այլ առականեր և մանրավպեր, որ կան Վարդանի կամ Վարդանին վերագրած առականների ձեռագիր և տպագիր ժողովածուների մեջ, մենք ևս պահպանեցինք արդեն ընդունված «Աղվեսագիրք» անունը:

- Տեքստի, ինչպես և ծանոթագրությունների համար հիմք ընդունելով Ն. Մառի եռահատոր աշխատությունը, «Ժողովածոյք առականց Վարդանայ», որն աննման կոթող է միջնադարյան հայ արձակի,— մենք հաճախ գերադասել ենք առականների այն վարիանտները, որոնք «գուեհիկ» հայերեն են և բովանդակությամբ ավելի հարուստ: Առականների մեկնաբանությունները չենք բերել, համարելով հնացած ավելորդաբանություն: Համարյա անփոփոխ են վերնագրերը: Բացի այդ, աշխատել ենք ըստ կարելույն պահել բնագրի ոճը, միաժամանակ նպատակ դնելով նյութը մատչելի դարձնել ընթերցողների լայն խավերին:
- 30

ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵՑԻ

ԱՂՎԵՍԱԳԻՐՔ

ԳԱՐՈՒ ՀԱՇԻՎ

Մի մարդ կալից գրաստով գարի էր կրում տուն: Եվ քուռակը մոր հետ գնում էր և հետ դառնում: Իսկ տանը, ուր կրում էին գարին, մի խոզ կար կապած, որին գիրացնում էին: Եվ գարին անպակաս էր նրանից, որպեսզի ուտի և գիրանա: Եվ քուռակն ասաց մորը. «Ինչո՞ւ համար այն խոզն առանց աշխատանքի ուտում է գարին, որ մենք կրում ենք մեծ դժվարությամբ, և մեզ, որ շարշարվում ենք, օրը մի անգամ են գարի տալիս»: Մայրն ասաց. «Լսիր, որդյակ և մի շաբաթ ևս համբերիր, և ապա ես քեզ պատասխան կտամ, և քո աչքերով կտեսնես»:

10

Եվ մի շաբաթ հետո էլը և քուռակը բեռով տուն էին գալիս. քուռակը մորից առաջ էր գնում և լսեց խոնչոցի ահագին ձայն, որովհետև խոզը մորթում էին: Եվ խրտենց քուռակը և հետ փախավ դեպի մայրը, և մայրն ասաց. «Ի՞նչ եղավ քեզ, որդյա՛կ, որ սոսկում ես. մի վախենար խոզից, որովհետև նրանից գարու հաշիվն են ուզում»:

Եվ դարձյալ եկան կալը՝ գարի կրելու: Եվ երբ բարձած վերադարձան տուն, քուռակը բարձրացնելով ոտքի սմբակը, մորն ասաց. «Ո՞վ մայր, տես թե ոտքիս չի՞ փակչել գարու մի հատ, որ ինձնից էլ հաշիվ ուզեն, ինչպես խոզից»:

20

Մի այրի կին ունեւր տասը այծ և մի որդի: Եվ ամեն օր որդին այծերը տանում էր արոտ, և մայրն ամեն օր մի շերեփ ջուր էր լցնում կաթի մեջ և փոխ էր տալիս հարեաններին: Եվ որդին մորն ասաց, թե ինչո՞ւ ես այդպես ջուր լցնում կաթի մեջ և փոխ տալիս հարեաններին: Մայրն ասաց. «Որդի, մեր կաթն քիչ է, նրա համար եմ անում, որ մեր կաթը մի քիչ ավելի լինի, որ ձմեռը մեզ թացան լինի»:

10 Իսկ մի օր, երբ որդին այծերն արոտ էր տարել, երկնքում ծնվեց մի փոքր ամպ, և անձրեւ եկավ, և հեղեղ եղավ, և այծերը սրբեց լցրեց գետը: Որդին տուն եկավ արևով և դատարկ և ձեռքին միայն փայտը: Մայրն ասաց. «Որդի, ո՞ւր են այծերը, և ինչո՞ւ դու այսօր արևով եկար»: Որդին ասաց. «Մայրիկ, այն մի շերեփ ջուրը, որ խառնում էիր կաթին և փոխ տալիս հարեաններին, հավաքվեց և հեղեղ դարձավ և եկավ մեր այծե-
րը տարավ, լցրեց գետը»:

ՄԻԱՅՆԱԿՅԱՑ ԵՎ ԳԱՄՓՈ ՇՈՒՆ

20 Մի միայնակյաց բնակվում էր մի գյուղի մոտ, և գյուղում նա սիրեց մի աղջիկ և բազում ժամանակ նրա հետ շնանում էր պոռնկությամբ: Եվ գյուղի տանուտերն ունեւր մի գամփո շուն, որ խիստ պահող շուն էր և ամբողջ գյուղը պահում էր: Մի գիշեր միայնակյացն եկավ, որ շնանա այն կնոջ հետ, և գյուղի եզրին նրան հանդիպեց տանուտերի շունը և գամփոնց նրա վրա և նրան կծեց, և արյունը ճապաղ արեց և շատ վեր-
քեր արեց և նեղելով նրան քշեց: Եվ միայնակյացը լալով և արյունաթաթախ մտավ խուցը և դուռը փակեց, զղջաց և չոքեց աղոթքի, լաց եղավ և կուրծքը ծեծելով ասաց. «Աստված, բազում ժամանակ է, որ շնացա և չվախեցա քո դատաստանից և ոչ դառն դժոխքից զարհուրեցի, բայց այս գիշեր զարհուրե-
30 ցի մի գամփո շնից և չկարողացա շնություն անել»:

ԱՅՄԵՐ ԵՎ ԳԱՅԼԵՐ

Հավաքվեցին այծերը միասին և պատգամ ուղարկեցին գայլերի ազգին և ասացին, թե ինչու մեր մեջ լինի անհաշտ

խոռվութիւն, այլ ոչ թե խաղաղութիւն: Եվ հավաքվեցին գայլերը և ուրախացան մեծ ուրախությամբ և նամակով պատգամ ուղարկեցին այծերի ազգին, նաև անթիվ ընծաներ: Եվ գրեցին այծերին. «Լսեցինք ձեր բարի խորհուրդը և գոհանամք աստծուց, որովհետև մեզ համար մեծ խնդութիւն է և խաղաղութիւն. նաև իմացնում ենք ձերդ իմաստության, որ հովիվն ու շներն են պատճառ և սկիզբ մեր խոռվության և կռիւի. և եթե նրանց վերացնենք մեջտեղից, շուտով լինի խաղաղութիւն»: Եվ այս լսեցին այծերը, հաստատեցին և ասացին. «Իրավացի են գայլերը, որ մեզ սպանում են, որովհետև շները և հովիվը նրանց հալածում են մեզնից»: Եվ այծերը վտարեցին շներին և հովիւին և երգվեցին, որ հարյուր տարի մնան անխառնելի սիրով: Եվ այծերը ցրվեցին լեռները և դաշտերը և սկսեցին ուրախ լինել և ցնծալ և խաղալ, որովհետև արածում էին լավ արոտներում, ուտում էին համեղ խոտեր, խմում էին պաղ ջրեր և խնդում էին և վազվզում էին, փառք տալով, որ հասան բարի ժամանակի:

10

Եվ գայլերը համբերեցին հարյուր օր, ապա հավաքվեցին դաս-դաս, ընկան այծերի վրա և կերան:

ԵՐԿՈՒ ՆԿԱՐԻՉ

20

Մի ոմն թագավոր շինեց գեղեցիկ դարպաս և կամեցավ զարդարել այնպիսի նկարներով, որոնց նման ոչ մի տեղ չէր եղել: Եվ ընտրեց երկու նկարիչների և մեկին տվեց մի պատը, մյուսին՝ մյուս պատը և նրանց միջև վարագույր քաշեց: Եվ երբ նկարիչներն ավարտեցին իրենց գործը, թագավորը եկավ, որ տեսնի նրանց գործը և տեսավ, որ մեկը նկարել էր գեղեցիկ պատկեր և շատ հավանեց: Իսկ մյուսը բնավ ոչինչ չէր նկարել. նա պատը շատ գեղեցիկ սարքել էր և կոկիւ հայելուց ավելի լավ: Երբ թագավորը տեսավ, որ չէր նկարել, այլ միայն կոկիւ էր, զարմացավ և ասաց. «Դու ի՞նչ ես արել»: Նա ասաց. «Ես ցույց կտամ իմ գործը»: Եվ ապա վեր քաշեց միջի վարագույրը և երբ լույսը ծագեց և լուսավորեց կռկած պատը, այն ժամանակ մթնեց նկարազարդ պատը, որովհետև հայելու մեջ երևում էին այն բոլոր պատկերները, որ նկարված էին մյուս պատի վրա: Եվ թագավորն ասաց. «Այս մյուսից գեղեցիկ է»:

30

ԱՌՅՈՒԾ ԵՎ ԱՂՎԵՍ

Մի առյուծ կորյուն ծնեց, և հավաքվեցին կենդանիները կորյունին տեսնելու և ուրախանալու: Անղվեսն եկավ և հանդեսի ժամանակ, բազմության մեջ առյուծին նախատեց բարձրաձայն և անարգեց, թե այդ է քո զորությունը, որ ծնում ես միայն մի կորյուն և ոչ բազմաթիվ: Առյուծը հանդարտաբար պատասխանեց և ասաց. «Այո՛, ես ծնում եմ մի՛ կորյուն, բայց առյուծ եմ ծնում և ո՛չ քեզ նման աղվես»:

ԻՄԱՍՏՈՒՆ ԴԱՏԱՎՈՐ

- 10 Մի մարդ ուներ շար կին, և կինը կովեց նրա հետ և ասաց. «Կարծում ես թե քո երեք որդիները քեզնի՞ց են: Մեկն է քեզնից, իսկ երկուսը՝ բիճ են»: Եվ նա հարցրեց, թե ո՞րն է իմը, և կինը շասաց: Եվ երբ հայրը մեռնում էր, ասաց. «Իմ ամբողջ կայքը թող լինի իմ հարազատ որդուն»: Եվ եղբայրները կովում էին իրար հետ. մեկն ասում էր, թե ես եմ հարազատ որդին, և մյուսը՝ թե ես եմ: Եվ գնացին մի իմաստուն դատավորի մոտ: Եվ դատավորը հրամայեց նրանց հորը հանել գերեզմանից և նետ արձակել նրա վրա: Ով հորը զարկեք նետով, և նետը ծակեք հոր մարմինը, նա էր հարազատ որդին: Եվ երկու որդիները զարկեցին հորը, իսկ ճշմարիտ որդին դանակը քաշեց, որ սպանի եղբայրներին և լաց եղավ դառն արտասուքով և թաղեց հոր մարմինը:
- Եվ իմացան, որ նա էր հարազատ որդին և նրան տվին հայրենի կայքը:

ԱՌՅՈՒԾ ԵՎ ԳԱՅԼ ԵՎ ԱՂՎԵՍ

- Առյուծն և գայլն և աղվեսն եղբայր եղան և որսի ելան և գտան մի խոյ, մի ոչխար, որ է մաքի և մի գառ: Ծաշի ժամին առյուծն ասաց գայլին, թե բաժանիր մեր մեջ այդ որսը: Եվ գայլն ասաց. «Ո՛վ թագավոր, աստված արդեն, բաժանել է՝ խոյը քեզ, մաքին ինձ և գառն աղվեսին»: Եվ առյուծը բարկանալով, ապտակ զարկեց գայլի ծնոտին, և դուրս թռան գայլի աչքերը, և նա նստեց և դառն լաց եղավ: Եվ դարձյալ ասաց

առյուծն աղվեսին, թե բաժանիր ոչխարները մեր մեջ: Եվ աղվեսն ասաց. «Ո՛վ թագավոր, աստված արդեն բաժանել է՝ խոյր քեզ՝ ճաշին, մաքին քեզ՝ հրամենքին և գառը քեզ՝ ընթրիքին»: Եվ առյուծն ասաց. «Ո՛վ խորամանկ աղվես, քեզ ո՞վ սովորեցրեց այդպես ճիշտ բաժանել»:

Եվ աղվեսն ասաց. «Ինձ սովորեցրին գայլի աչքերը, որ դուրս թռան»:

ԳԻՆԻ

Մի թագավոր մի որդի ուներ և հրաման արեց նայիպներին, թե ամեն օր ձեզնից մեկը թող տանի իմ որդուն և պատվի: Եվ տանում էին: Եվ մի օր մի նայիպ պատվելու էր տարել թագավորի որդուն և երեկոյան նրան տարավ թագավորի տունը, և ինքը գնաց: Թագավորի որդին խիստ գինով էր և հարբած դուրս եկավ, ընկավ աղբանոցը և մեռավ: Եվ թագավորը հրամայեց, թե իմ իշխանության ներքո ինչքան այգի կա՝ փակեք և կարասները կոտրատեք: Եվ այդպես արին:

Եվ մի այրի կին մի որդի ուներ, և այրի կինը պահեց յուր հնձանը և գինին և ամեն առավոտ և երեկո հացի վրա երկու թաս գինի էր տալիս որդուն, Եվ այրի կնոջ որդին մի գիշեր դուրս եկավ, սպանեց թագավորի առյուծին, և թագավորն առավոտյան հրամայեց, թե ով որ սպանել է իմ առյուծին, եթե գա և ինձ պատմի՝ նրան չեմ պատժի: Եվ եկան այրի կինը և նրա որդին: Թագավորը նրան հարցրեց, թե ինչպես սպանեցիր առյուծին: Եվ նա ասաց, թե գիշերով դուրս եկա, հանդիպեցի առյուծին և սպանեցի: Եվ մայրն ասաց, թե նրան գինով է սնուցել և պատմեց, թե ինչպես է գինով սնուցել:

Եվ թագավորը հրաման արձակեց, թե այգի տնկեք և գինին ինչպես խմեք, որ առյուծ սպանեք և ոչ թե աղբանոցում մեռնեք:

ԻՄԱՍՏՈՒՆ ԱՎԱԳ ԷՇ

Շատ էշեր գնում էին արքունի գործով, և նրանց մեջ կար մի ավագ էշ՝ իմաստուն և մեծ, քան մյուսները: Եվ ամենքը նրան պատվում էին, որպես հայր և առաջնորդ: Եվ ահա բարձրանում էին մի սար, և նա խառանչեց և գոռաց սաստիկ

ահագին և հետևի կողմից մեծամեծ ճայթյուն արձակեց: Եկան մյուս էշերը և ասացին. «Ո՛վ պատվական հայր, քո առջևի ձայնից բոլորս ունենք, իսկ ի՞նչ էր այն ահագին ճայթյունը, որ քո հետևի կողմից ելավ. աղաչում ենք, ասա՛ մեզ»:

Եվ նա ասաց. «Ո՛վ իմ որդիներ, ձեր առաջ սուտ չեմ երդվի և ճշմարիտ կասեմ, որ առջևի ձայնի զորությունից բնավ չեմ կարող իմանալ, թե ուրիշ ինչ ճայթյուն է ելնում իմ հետևի կողմից»:

ՄԻԱՄԻՏ ԳՈՂԵՐ

- 10 Երկու գող բարձրացան մի մեծատան կտուր և կամեցան երդով վայր իջնել և գողութուն անել: Եվ լուսնկա էր: Եվ մեծատուն մարդն իմացավ, որ գողերը երդիկի մոտ են: Եվ կինը մարդուն ասաց, թե այս ամեն գանձերը և ոսկին և կերպասը քեզ ո՞րտեղից են: Եվ մեծատուն մարդն ասաց. «Գնում էի գողության, մեծատուն մարդկանց երդիկով իջնում էի, և լուսնկա էր, ինչպես այժմ, և լուսնի շողերը երդիկից ներս էին ընկնում, ինչպես այժմ, և ես գրկում էի շողերի սյունը և վայր էի իջնում և այնպիսի մի բան էի ասում, որ ինչքան գեղեցիկ կերպաս կար այդ տանը, երևում էր ինձ, և կապում էի լուսնի շողերին և վեր բարձրանում: Եվ այս ամենն այդպես եմ վաստակել»:
- 20

Երբ գողերն այդ բանը լսեցին, խիստ ուրախացան և հավատացին այդ ցնորամիտ բանին և լուսնի շողերը գրկելով երդից վայր ընկան և ջարդվեցին:

ԵՂԵԳՆ ԵՎ ՄԱՌԵՐ

- Մի թագավոր զբոսանքի ելավ շրջելու լեռներում և հովիտներում: Եվ տեսավ, որ մեծամեծ ծառեր կային՝ կոտրատված և փշրված, և միայն մի եղեգ կար՝ կանգուն անարատ: Եվ թագավորն ասաց. «Ո՛վ եղեգ, ասա ինձ, թե ինչպես հաստատուն ես մնացել, երբ մեծամեծ ծառերը փշրվել են»:
- 30 Եվ եղեգն ասաց. «Ո՛վ թագավոր, երբ սաստիկ հողմ բարձրացավ, ծառերը հպարտությամբ հակառակ կանգնեցին հողմի

դեմ, և հողմը նրանց փշրեց. իսկ ես խոնարհվեցի հողմի կամ-
քով և ահա կանգուն եմ»:

ԻՇԽԱՆ ԵՎ ԱՅՐԻ ԿԻՆ

Մի իշխան կար խիստ շար և անիրավ: Եվ նույն քաղա-
քում ապրում էր մի այրի կին, և իշխանը հարկ պահանջելով
նեղում էր նրան, և այրի կինն աղոթում էր, որ իշխանն ունե-
նա խաղաղ և երկար կյանք: Գնացին, ասացին իշխանին, թե
քո շարության համար աղոթում է այրին: Եվ իշխանը եկավ և
ասաց. «Ես քեզ բարիք չեմ արել, ո՞վ կին, դու ինձ համար
ինչո՞ւ ես աղոթում»:

10

Այրի կինն ասաց. «Քո հայրը վատ մարդ էր. ես անիծեցի
և նա մեռավ: Դու նստեցիր նրա տեղը՝ ավելի խիստ շար: Եվ
այժմ վախենում եմ, որ մեռնես, և քո որդին քեզնից ավելի
շար լինի»:

ԻՄԱՍՏՈՒՆ ԶԻՆՎՈՐ

Մի ոմն իմաստուն զինվոր պատերազմ էր գնում, և նա
երկու ոտքով կաղ էր: Եվ զինվորներին մեկը նրան ասաց. «Ո՞վ
ողորմելի, ո՞ւր ես գնում: Քեզ իսկույն կսպանեն, որովհետև
փախչել չես կարող»: Եվ նա ասաց. «Ո՞վ անմիտ, ես չեմ գնում
պատերազմ՝ փախչելու, այլ կանգնելու և կռվելու և հաղթելու»:

20

ՔԱԳԱՎՈՐ ԵՎ ՕՁ

Կար մի թագավոր, և ուներ նա մի սիրելի օձ, որ նրան
ամեն օր բերում էր մի կարմիր դահեկան: Եվ թագավորն ունե-
ցավ մի մանուկ, որին սնուցում էր գահի վրա և օձը նետում
էր մանկան պարանոցով, և այդպես խաղում էին օձն ու մա-
նուկը: Եվ երբ մանուկը մեծացավ, մի անգամ խաղի ժամանակ
սուրը հանեց և կտրեց օձի պոչը և գետին գցեց: Եվ զայրացավ
օձը, թույնով զարկեց մանուկին, և մանուկն իսկույն մեռավ, և
օձը գնաց օտար երկիր: Եվ երբ թագավորն եկավ և մանուկին
օձի թույնից սևացած և մեռած տեսավ և օձի պոչը գետնին
ընկած, իմացավ, որ յուր մանուկն է թրով կտրել օձի պոչը:
Եվ սգաց որդուն, տարավ թաղեց գերեզմանում:

30

Եվ անցավ մի առ ժամանակ, և թագավորը խնդրակներ ուղարկեց այն օձի մոտ և ասաց. «Գիտեմ, որ առաջ իմ որդին է ծնություն արել. նա կտրել է քո պոչը, ապա դու կծել ես նրան: Ինչ որ եղավ՝ եղավ, և իզուր գնացիր: Արի, և մենք կլինենք առաջվա նման իրար սիրելի և միասին կապրենք»: Իսկ օձը պատասխան տվեց և ասաց. «Այդպես չէ. քանի որ ես պիտի նայեմ իմ պոչի վրա, իսկ դու քո որդու գերեզմանին, ուրեմն մեր միջից թշնամությունը չի վերանա: Լավն այն է, որ դու և ես իրարից հեռանանք, որպեսզի այլ ուրիշ մեծա-
10 գույն չարիք չծնվի մեր մեջ»:

ԱՌՅՈՒԾ ԵՎ ԱՂՎԵՍ ԵՎ ԱՐՋ

Առյուծն հիվանդացավ, և ամեն կենդանիները եկան նրան տեսության. միայն աղվեսն ուշացավ: Արջը շարախոսեց նրան, և աղվեսն դռնամուտից լսեց և ներս ընկնելով թավալվեց առյուծի առաջ: Առյուծն ասաց աղվեսին. «Բարի ժամի չեկար, գարշելի. ասա ինձ, ինչո՞ւ ուշացար»: Աղվեսն ասաց. «Մի՛ բարկանար, բարի թագավոր, երգվում եմ քո գլխով, որ քո առողջության համար այցելեցի շատ բժշկապետների և մեծ շարշարանք քաշեցի, բայց իմացա դեղը քո բժշկության»: Եվ առյուծն ասաց. «Բարի եկար, իմաստուն կենդանի, ի՞նչն է այդ դեղը»: Աղվեսն ասաց. «Նիստ պիտանի է և դյուրին. բժշկապետներն ասացին, թե կենդանի հանեք արջի մորթին և տաք-տաք գցեք առյուծի վրա, և իսկույն մորթին ցավը կհանի հիվանդից»: Եվ առյուծը հրամայեց. արջին բռնեցին և սկսեցին հանել մորթին: Իսկ նա վախում էր և արձակում մեծամեծ ոռնոց:

Եվ աղվեսն ասաց. «Այդ ամենը քեզ և նրան, ով արքունիք մտնելով կշարախոսի մեկին»:

ԿԱՔ ՄԵՂՈՒ ՊԱՏՃԱՌ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

30 Մի մարդ խանութ ուներ և մեղր էր ծախում, և մեղրից մի կաթ կաթեց գետնին, և մի պիծակ նստեց կաթի վրա, և կատուն վազեց և պիծակին առավ, և նրանից հետո շունը վա-

զեց և կատվին առավ, և խանութի տերը շանը զարկեց և սպանեց: Եվ այն գյուղին դրացի մի գյուղ կար, և շունն այդ գյուղից էր: Երբ շան տերն իմացավ, թե խանութպանն սպանել է յուր շանը, այն ժամանակ եկավ և սպանեց խանութպանին: Հետո երկու կողմից վեր կացան գյուղացիք և միմյանց հետ մեծ պատերազմ արին, և նրանց միջև կոտորած եղավ, և երկու կողմից կենդանի մնաց մի մարդ՝ մի կաթ մեղրի համար:

ԿՏԱԿ ՎԱՍՆ ԳԱՆՁԻ

Մի իմաստուն և աղքատ մարդ ուներ ծուլ որդիներ: Մահվան ժամին նա կանչեց որդիներին և ասաց. «Ո՛վ զավակներ, իմ նախնիները շատ գանձ են թաղել մեր այգում, և ես ձեզ ցույց չեմ տա նրա տեղը: Այդ գանձը կգտնի նա, ով շատ աշխատի և խոր փորի»: Եվ հոր մահից հետո որդիներն սկսեցին աշխատել մեծ եռանդով և խորագույն էին վարում, որովհետև յուրաքանչյուրն աշխատում էր, որ ինքը գտնի գանձը:

Եվ այգին սկսեց աճել և զորանալ և առատ բերք տվեց և նրանց հարստացրեց գանձերով:

ՈՒՂՏ ԵՎ ԳԱՅԼ ԵՎ ԱՂՎԵՍ

Ուղտը և գայլը և աղվեսը եղբայր եղան և ճանապարհ ընկան և ճանապարհին գտան մի բլիթ հաց և միմյանց ասացին, թե ով ավագ է, թող նա ուտի: Եվ սկսեցին ասել իրենց տարիքը: Աղվեսն ասաց. «Ես այն աղվեսն եմ, որի անունը Ադամը դրեց»: Գայլն ասաց. «Ես այն գայլն եմ, որին Նոյը տապանն առավ»: Եվ ուղտը տեսնելով, որ նրանք իրենից ավագ դուրս եկան և հացը պիտի առնեն, հացը բերանն առավ և բարձրացնելով ասաց. «Մի՞թե ես երեկվա տղան եմ, որ այսչափ մեծացրել եմ իմ սրունքները»:

Եվ սկսեց հացն ուտել: Իսկ աղվեսը և գայլը ցատկելով նրա շուրջը, ոչինչ չկարողացան անել և փախան:

ԿՌՈՒՆԿ՝ ԹԱԳԱՎՈՐ ԹՌՉՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԷՇ

Հավաքվեցին թռչունները և ասացին, թե որի ձայնը զորավոր է, նրան մեզ թագավոր դնենք, որպեսզի պատերազմի

ժամին կանչի մեզ: Եվ կռունկը երկինք բարձրացավ և գոչեց. նրան հավանեցին թռչունները և օծեցին թագավոր: Էշը եկավ և ասաց. «Այ, եթե ինձ ոտի տեղ անեիր, որ նրա փոխարեն ես բարձրանայի, դուք կլսեիր, թե ում ձայնն է զորավոր»:

ԵՋՆ ԵՎ ՁԻ

Եզը և ձին խոսեցին միմյանց հետ: Եզն ասաց. «Դու ո՞վ ես կամ ի՞նչի պետք ես»: Ձին ասաց. «Ես ձի եմ և ինձ թագավորները և իշխանները և պարոնները զարդարում են ոսկով և արծաթով և բազմում են ինձ վրա»: Եզն ասաց. «Ամբողջ աշխարհի բարեկեցությունն եմ ես, որովհետեւ ես եմ վաստակում և շարշարվում և հոգնում, և ապա դու և քո թագավորն ուտում եք: Եվ բոլոր մարդիկ ուտում են իմ վաստակը, և եթե չվաստակեմ դու և քո թագավորն իսկույն կմեռնեք: Եվ դու երախտամոռ մի լինիր»:

ՀԻՄԱՐ ԵՎ ՁՄԵՐՈՒԿ

Մի հիմար և միամիտ մարդ ուներ մի դահեկան և առնելով դահեկանը գնաց քաղաք մի էշ գնելու և շրջեց քաղաքում և շուկայում և չգտավ մի դահեկանի էշ, ապա կրկին եկավ շուկա և տեսավ մի մեծ ձմերուկ և հիացմամբ հարցրեց. «Այս ի՞նչ է»: Եվ վաճառականներն իմացան, որ նա հիմար է և ասացին, թե հնդու էշի ձու է և կհանի հնդու մեծ էշ: Եվ տուրախանալով մարդը, տվեց դահեկանը և առավ հնդու էշի ձուն: Եվ վաճառականները նրան պատվիրեցին, թե ձեռքիդ զգուշ տար, թե չէ կկոտրվի և էշը միջից կփախչի: Եվ ձմերուկը ձեռքին մարդն սկսեց գնալ զառիվայր ճանապարհով, և նրա ոտքը սայթաքեց, ձմերուկը ձեռքից դուրս պրծավ և գլորվեց խիտ անտառի մեջ, և անտառից մի նապաստակ վազեց և սկսեց փախչել, իսկ մարդը կարծեց, թե ձուն կոտրվել է, և ահա էշը ելել և փախչում է: Եվ հետևից վազելով կանչում էր նապաստակին և ձայն էր տալիս. «Ա՛յ հնդու էշ, վա՛յ ինձ, մի փախչիր. քուռի՛, քուռի՛, խնայիր ինձ և վերադարձիր»:

Էշին ավետիս տվին՝ թե ցնծա՛ւ և ուրախ եղիր և մեծ ընծա պարգևիր, որովհետև քեզ թոռ ծնվեց: Եվ էշն ասաց. «Վա՛յ ինձ, բարեկամներ, եթե հարյուր թոռ էլ ծնվի, չեն թեթևացնի ծանրությունն իմ մեջքի բեռան»:

ԱՂՔԱՏ ԵՎ ԱՎԵՏԱՐԱՆ

Մի աղքատ մի գյուղ եկավ և մտավ գյուղի եկեղեցին, որ խարխուլ էր և անձրևակեղ: Եվ այն աղքատը անձրևաթաց էր և քաղցած և հագել էր պատառոտուն զգեստ և դողում էր և հոգնել էր ճանապարհից: Եվ ներս մտավ քահանան, սկսեց ժամ ասել: Առավ ավետարանը և կարդաց այն էջը, ուր գրված էր, թե օտարական էի՝ ընդունեցիք ինձ, մերկ էի՝ հագցրիք ինձ, քաղցած էի՝ կերակրեցիք ինձ, ծարավ էի՝ հագեցրիք ինձ: Այն աղքատը լսեց և ուրախացավ. «Այս ինձ համար է ասված, և ահա շուտով կկատարեն իմ կամքը»: Իսկ քահանան ժամն արձակեց և գնաց տուն, և աղքատին թողեց եկեղեցու մեջ և հոգ չտարավ նրա մասին: Եվ աղքատն ասաց. «Այն գիրն, որ կարդաց, նա սուտ էր»: Եվ առավ ավետարանը, վրան քար դրեց և սուղեց ջրի մեջ: Եվ քահանան եկեղեցի գալով ավետարանը չգտավ և աղքատին ասաց. «Ո՛ւր է ավետարանը»: Եվ աղքատն ասաց քահանային. «Ի՞նչ ես անում սուտ ավետարանը, և ես տարա ջուրը գցեցի»: Եվ քահանան բարկանալով սկսեց ծեծել աղքատին, և աղքատն ասաց. «Ինչու՞ ես ծեծում ինձ, անիրավ. եթե հավատում ես, թե ավետարանն աստծո ճշմարիտ խոսքն է, ապա ինչու՞ չես կատարում նրա կամքը: Որովհետև ես օտարական եմ, և ինձ չեք ընդունում, մերկ եմ, և ինձ չեք հագցնում, քաղցած եմ, և չեք կերակրում ինձ, ծարավ եմ, և ջուր չեք տալիս: Մի՞թե աստված այդ բաների պակասությունն ունեք և այդ ամենն իրեն համար ասաց»:

ՀԱՅՐ ՈՒ ՈՐԴԻ

Մի մարդ աղջիկ առավ որդու համար, և որդին ամուսնացավ աղջկա հետ և երբ միավորվեց նրա հետ, շատ հիացավ

ամուսնութեան գործի վրա և ուրախացաւ և սկսեց հորը խրատել ամուսնութեան գործի մասին:

Եւ հայրն ասաց. «Ո՛վ որդյակ, ես ամուսնութեան գործով ծնեցի քեզ, և այժմ դու՞ ես խրատում ինձ»:

ՄԱՐԴ ԵՎ ԸՆԿՈՒՅՁ ԵՎ ՁՄԵՐՈՒԿ

Մի մարդ ընկույզի ծառի տակ ձմերուկ էր ցանել: Եւ պտուղի ժամանակ եկավ, տեսավ մեծամեծ ձմերուկները և ծառին նայեց, տեսավ, որ ընկույզը մանր էր: Մարդն ասաց. «Տեր աստված, ինչ որ ստեղծել ես՝ ամենը կարգին է և մի բանի նման: Իսկ այս երկու պտուղը անկարգ են և բանի նման չեն»: Մարդն ասում էր, որ ընկույզի տեղ ձմերուկ պիտի լիներ ծառին, և ընկույզը ձմերուկի թփի վրա: Եւ նա պառկեց ծառի տակ և նայեց ծառին, և հանկարծ մի ընկույզ պոկվեց ծառից և շատ պինդ կպավ նրա ճակատին և ճակատը պատռեց և արյուն ելավ: Եւ մարդը վեր կացավ տեղից և աղաղակեց. «Տեր աստված, ինչ որ ստեղծել ես, ամենը կարգին է և կատարյալ, և ով չհավանի քո ստեղծածը, նրա ճակատը թող իմից վատ լինի, որովհետև եթե ընկույզի տեղ ձմերուկ լիներ, ինձ պիտի սպաներ»:

20 ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՎ ԶՐԱՂԱՑ

Եկեղեցին պարծեցավ յուր սրբութեամբ և ասաց, թե «Ես եմ տաճար աստծո և դեպի ինձ են գալիս քահանաները և ժողովուրդը աղոթք մատուցանելու աստծուն և պատարագ, և հաշտվում է աստված աշխարհի հետ, և մեղքերին թողութուն է լինում»: Այն ժամանակ ջրաղացն ասաց եկեղեցուն, թե «Ինչ որ դու ասում ես, արդար է և ճշմարիտ, բայց դու իմ երախտիքը մի մոռանա, որ գիշեր ցերեկ աշխատում եմ և դատում այն, ինչ որ ուտում են քահանաները և ժողովուրդը և ապա քեզ են գալիս աղոթելու և երկրպագելու աստծուն»:

30 ԱՄԵՆԱԳԵՏ ՄԱՐԴ

Մի թագավոր կամեցավ աշտարակ շինել, և աշտարակը քանի ցերեկը շինում էին, գիշերը փուլ էր գալիս: Եւ նա հավա-

քեց յուր գիտուններին և պատճառը հարցրեց: Նրանք ասացին. «Եթե կամենում ես, որ այլևս չփլչի, դու գտիր մի տգետ մարդ, որից ավելի տգետ մարդ չլինի, և նրան կենդանի դիր պատի մեջ, և պատը թող շարեն. և այլևս չի՛ փլչի»: Եվ թագավորն ասաց. «Այդ բանի ընտրությունը ես՝ դուք արեք և գտեք մի տգետ մարդ, որին կենդանի թաղեն պատի մեջ»:

Եվ գիտունները նստեցին միասին որոշելու, թե ի՞նչ տեղ կարող են գտնել տգետ մարդ, և մեկն ասաց. «Ձկնորսն է տգետ, քանի որ նրա առն ու տալը մարդու հետ չի, այլ ջրի և ձկների»: Իսկ ոմանք ասացին. իշապանը, որ իշու հետ է լինում և յուր ողջ կյանքն անց է կացնում գրաստի հետ, շրջելով լեռ և անտառ: Ոմանք ծովարարին ասացին, իսկ ոմանք հովվին, որ ամառ-ձմեռ ոչխարների հետ շրջում է լեռներում, չի մտնում գյուղ կամ քաղաք: Եվ հավանություն արին և կամեցան հովվին բերել:

Այն ժամանակ գիտուններից մի ոմն ասաց, թե՝ «Մեր թագավորը մի հովիվ ունի, որ ծնվել է սարում ոչխարների մեջ և սնվել է այնտեղ և յուր կյանքում ոչ գյուղ է մտել, ոչ քաղաք»: Եվ ուղարկեցին տաս ձիավոր, որպեսզի մարդուն բերեն: Եվ ձիավորները գնացին գտան հովվին, որ կթում էր ոչխարը, և ողջունելով ասացին. «Թագավորը քեզ կանչում է»: Հովիվն ասաց. «Ես իմ կյանքում ոչ քաղաք եմ գնացել և ոչ գյուղ. ինձ ինչո՞ւ է կանչում»: Իսկ նրանք խորամանկությամբ ասացին՝ «Չենք իմանում»: Իսկ հովիվը պատվեց նրանց, գառ մորթեց և պանիր բերեց և ուրախացրեց նրանց և երդմամբ հարցրեց կանչելու պատճառը: Եվ նրանք ասացին, թե այս պատճառով է քեզ կանչում, որովհետև թագավորի գիտուններն ասել են, որ մի տգետ մարդու պեսք է դնել պատի մեջ, որպեսզի պատը շեն մնա:

Այն ժամանակ հովիվը ծիծաղեց և ասաց. «Հիմարը և տգետն այն գիտուններն են, որ այդպիսի ընտրություն են արել»: Եվ մի ոչխար բերելով ասաց. «Ես ձեզ ցույց կտամ իմ տգիտությունը»: Եվ ասաց. «Այս ոչխարը երկու գառ ունի փորում, մինը էգ է, և մյուսը՝ որձ. մեկի գլուխը սև է և մյուսինը՝ սպիտակ»: Եվ ոչխարը մորթեց և գառները փորից հանեց, և այնպես էր, ինչպես ասաց: Եվ մի այլ ոչխար բերելով ասաց.

«Այս ոչխարը մեկ գառ ունի փորում. մարմինը սև է, գլուխն սպիտակ և ինքը որձ»։ Եվ մորթեցին, տեսան այնպես։ Եվ հովիվն ասաց. «Ուշխարի այս երկու հոտը, որ կա ձեր առաջ, ամենին գիտեմ, թե որն է ծնելու և որն է ստերջ և որն է որձ ծնելու և որը՝ էգ և որը սև կամ սպիտակ և որը սև ու սպիտակ պուտերով։ Զեր գիտունները կարո՞ղ են այդ իմանալ»։ Զիավորներն ասացին. «Ոչ, ամենևին»։ Հովիվն ասաց. «Ուրեմն իմացեք, որ ես չեմ այն հիմարը և տգետը, որին դուք փնտրում եք։ Իսկ եթե կամենաք, ես ցույց կտամ տգետ մարդուն։ Թագավորը թող յուր նայիպին բռնի, թալանի և ինչ ունի ամենն առնի և քաղաքի հրապարակում նրան կախի և շարաշար տանջի, որպես զի բոլոր քաղաքացիները տեսնեն. ապա նայիպին թող տանեն թաքցնեն և ասեն, թե նրան սպանեցին։ Եվ երեք օր քաղաքում թող կանչեն, թե ինչ մարդ որ կգա և հանձն կառնի նայիպի գործը, նրա ամեն ապրանք այդ մարդուն կտանք և նրան կնշանակենք թագավորի նայիպ։ Այն մարդը, որ կտեսնի այդ խաղը և կլսի ինչ որ արին նայիպի գլխին և առաջանալով կասի, թե ես ուզում եմ լինել նայիպ, այն մարդն է հիմար և տգետ, նրան բռնեցեք և կենդանի դրեք պատի մեջ, որպեսզի այլևս պատը չփլչի և շեն մնա»։

Իսկ նրանք եկան և թագավորին պատմեցին, և թագավորն արեց այնպես, ինչպիսի հովիվն ասել էր, և մինչդեռ քաղաքում կանչում էին, թե ով գա և հանձն առնի նայիպի գործը և իշխանութունը, նա կստանա նրա ապրանքը և հողը, այն ժամանակ մոտ վազեց մի ջրմի և թռնի մարդ և ասաց, թե ես հանձն կառնեմ այդ գործը։ Եվ նրան հարցրին, թե տեսա՞ր ինչ արին նայիպի գլխին։ Նա ասաց. «Այո՛, տեսա»։

Եվ իսկույն առան նրան և տարան, կենդանի դրին պատի մեջ և պատը հաստատուն մնաց։

ԱՂՎԵՍ ԵՎ ՈՐՍՈՐԴ

Որսորդը շներով տառապում և նեղում էր աղվեսին։ Եվ աղվեսը դարձավ և ասաց. «Աղաչում եմ քեզ, ասա, թե ինչո՞ւ համար ես ինձ նեղում»։ Եվ որսորդն ասաց. «Որպեսզի հանեմ քո մորթին»։ Աղվեսը կանգնեց և ասաց. «Տեր աստված,

փառք քեզ, որ սրա ուզածն այս է: Իսկ ես կարծում էի, թե ինձ ուզում է նշանակել մեր գավառի հավարած կամ թռչնոցի վանահայր»:

ԻՇԽԱՆԱՎՈՐ ԵՎ ԻՄԱՍՏՈՒՆ

Կար մի աշխարհակալ իշխանավոր, և նա ունեւր մի խիստ գեղեցիկ տղա: Եվ իշխանավորն ասաց, թե գեղեցիկ աղջիկ կառնեմ, որ կին լինի իմ որդուն, և ունենամ գեղեցիկ թոռներ՝ ժառանգ իմ գահի: Եվ գնաց բերեց մի գեղնջիկ հարս և դեռ թոռ չէր ունեցել, երբ որդին մեռավ և հարսը մնաց: Եվ ինքը կամեցավ հարսին առնել և հարցրեց իմաստուններին, թե «կա՞ 10 իրավունք», և նրանք ասացին, թե չկա իրավունք, որ հայրն առնի հարսին: Եվ նա չկամեցավ լսել նրանց և գտավ մի այլ իմաստուն, որ նրա սիրելին էր, և այդ իմաստունն ասաց իշխանավորին. «Աշխարհում յոթանասուներկու ազգ կա, և նրանցից ոչ մեկին չի հասնում այդ, բայց քեզ կհասնի»: Եվ իշխանավորն ասաց, թե «Ինչու աշխարհի յոթանասուներկու ազգին չի հասնում այդ, իսկ իրեն կհասնի»: Եվ իմաստունն ասաց. «Վախենում եմ պատճառն ասել, որովհետեւ կսպանես ինձ»: Եվ նա երդվեց չպատժել նրան, եթե պատճառն ասի:

Այն ժամանակ իմաստունն ասաց. «Որովհետեւ դու ամեն 20 ազգից դուրս ես, և քո վրա չկա իշխանություն, և ինչ կամենաս, կարող ես անել»:

ԱՂՎԵՍ ԵՎ ԹՂԹԱՏԱՐ ԳԱՅԼ

Աղվեսը մի գրած թուղթ գտավ և տարավ գայլին և ասաց. «Այս չափ ժամանակ աշխատեցի և բարեխոս մարդիկ մեջ գցեցի և իշխանից քեզ համար թուղթ հանեցի, որ ամեն գյուղ՝ ուր հանդիպես, քեզ պիտի տա մի ոչխար: Եվ ոչ շուն և ոչ մարդ քեզ չպիտի նեղեն»: Եվ այդպես խաբեց գայլին, և միասին գնացին մի գյուղ, և աղվեսը նստեց բլուրի վրա և թուղթը տվեց գայլին: Երբ գայլը գյուղի մեջ մտավ, վրա թափվեցին 30 շները, և մարդիկ և նրան գզեցին և գանահարեցին: Եվ արյունաթաթախ գայլը հազիվ ազատվելով հասավ աղվեսին: Եվ աղվեսն ասաց. «Ինչու՞ թուղթը ցույց չտվիր»:

Եվ գայլն ասաց. «Ցույց տվի, բայց գյուղում հազար շուն կար, որ գիր չգիտեին»:

ԱՅՐԻ ԿԻՆ ԵՎ ԽՈՐԹ ՈՐԴԻ

Մի այրի կին ուներ մի կով, և նրա խորթ որդին ուներ մի էշ: Եվ խորթ որդին գողանում էր կովի կերը տալիս էշին: Եվ այրի կինն աստծուն աղաչեց, որ աստված էշին մեռցնի: Բայց կովը մեռավ, և այրին լաց եղավ և ասաց. «Ո՞վ աստված, մի՞թե չկարողացար էշը կովից տարբերել»:

ՀԱԼԱԼ ՄԱՐԴ

- 10 Մի երիտասարդ ուխտել էր հարամ բան ամենևին չուտել, և մի օր նա գնաց գետի եզրը և տեսավ, որ ջուրը մի խնձոր էր բերում: Երիտասարդն առավ և խնձորը կերավ անոթի, ապա միտն ընկավ իր ուխտը և խղճմտանքով գնաց գետն ի վեր, գտավ մի այգի և իմացավ, որ խնձորն այդ այգուց էր: Երիտասարդն ասաց այգետիրոջ. «Ողորմիր ինձ և առ խնձորի գինը կամ հալալ արա, որովհետև ես հարամ բան ամենևին չեմ կերել»: Եվ բուրաստանի տերն ասաց. «Կեսը, որ իմն է, հալալ քեզ, և կեսը՝ իմ եղբորն է, նրան տեր չեմ: Եվ իմ եղբայրը հեռու է այստեղից վեց օրվա ճանապարհ»:
- 20 Եվ երիտասարդը ճանապարհ ընկավ և գտավ այն մարդուն, ասաց. «Կամ առ քո կես խնձորի գինը և կամ հալալ արա ինձ»: Եվ մարդն ասաց. «Ոչ գինը կառնեմ և ոչ հալալ կանեմ: Թե կուզես, որ հալալ անեմ, ես մի աղջիկ ունեմ՝ ուր ոչ ականջ ունի և ոչ լեզու և ոչ ձեռք և ոչ ոտք, նրան քեզ կին առ, որ հալալ անեմ»:
- 30 Երիտասարդն անճարացած առավ այդ աղջկան, և երբ առագաստ մտան, տեսավ, որ աղջիկը ամենևին առողջ էր: Եվ երիտասարդն աներոջն ասաց, թե ինչո՞ւ էիր ծաղրում քո աղջկան: Եվ նա ասաց. «Ես ճշմարիտ էի, որովհետև ծնված օրից իմ աղջիկը արեգակի լույսը երդից է տեսել և օտար մարդու ձայն չի լսել և օտարի հետ չի խոսել և ձեռքով մեղք չի շոշափել և ոտքը դնից դուրս չի դրել: Եվ ես քեզ նման հալալ մարդ էի ուզում, և ահա դու եկար»:

Մի զորավոր առյուծ նստել էր ճանապարհին, և տեսակ-տեսակ գազաններ այդ ճանապարհով գալիս էին դողալով և անցնում: Առյուծը հարցրեց նրանց. «Ինչո՞ւ եք փախչում և ո՞ւմ ահից եք զարհուրած փախչում»: Եվ նրանք ասացին. «Փախի՛ր և դու, որովհետև ահա գալիս է մարդը»: Եվ առյուծն ասաց. «Ո՞վ է մարդը, և ի՞նչ է նա, և ի՞նչ է նրա ուժը և նրա կերպարանքը, որ փախչում եք նրանից»: Եվ նրանք ասացին. «Կգա, կտեսնի քեզ և քեզ վա՛յ կլինի»:

Եվ ահա յուր հանդից եկավ մի հողագործ մարդ: Եվ առ- 10
յուծն ասաց. «Մի՞թե դու ես այն մարդը, որ փախցնում է գազաններից»: Եվ նա ասաց. «Այո՛, ես եմ»: Առյուծն ասաց. «Արի՛ կովենք»: Մարդն ասաց. «Այո՛, բայց քո զենքնրը քեզ հետ են, իսկ իմը՝ տանն են: Եկ նախ կապեմ քեզ, որպեսզի չփախչես, մինչև ես գնամ առնեմ իմ զենքը, և ապա կովենք»: Առ-
յուծն ասաց. «Երդվիր, կգաս, և ես կլսեմ քեզ»: Մարդը երդվեց, և առյուծն ասաց. «Հիմա կապիր ինձ և գնա շուտ ու դարձիր»: Մարդը հանեց պարանր և առյուծին պինդ կապով կապեց կաղ-
նու ծառին և ծառից կտրեց մի բիր և սկսեց զարկել առյուծին:

Եվ առյուծը գոչեց. «Եթե դու մարդ ես, ավելի խիստ և 20
անխնա զարկիր իմ կողերին, որովհետև այս խելքին այդպես է վայել»:

ՄՈՒԿՆ ԵՎ ՈՒՂՏ

Մի մուկ հպարտացավ: Կորավ նրա իմաստությունը, և նրա սիրտը լցվեց հպարտությամբ: Մուկը գնաց ուղտի մոտ և ասաց ուղտին. «Ինձ հրաման տուր քո կնդակի մեջ բուն դնեմ և այնտեղ բնակվեմ»: Եվ ուղտն ասաց. «Քեզ վնաս կլի-
նի, որովհետև հանկարծ կոխ կտամ քեզ և կմեռնես»: Մուկն ասաց. «Քո սմբակը կակուղ է, և ինձ վնաս չի լինի»: Ուղտն ասաց. «Քո արյունը քո գլուխը»: Եվ մուկը ուղտի կնդակի մեջ 30
շինեց իր բունը: Մի անգամ ուղտը ծանր բեռան տակ քայլեց և հանկարծակի կոխ տվեց մուկին: Եվ մուկը ճչաց, և նրա փորից դուրս եկավ ճրագուն, որովհետև մուկը գեր էր:

Այդ տեսնելով ուղտն ասաց. «Ահա, եղբայր, հենց այդ էր նեղում քեզ, որ դուրս ելավ քո փորից»:

Մի մարդ շրջում էր երկրե երկիր, և կինն ինչ հնար որ աներ, նա գրում էր թղթի վրա: Եվ նա երեք մեծ բեռներ շինեց և դեռևս գնում էր և թղթի վրա գրում կնոջ հնարը, որով կինը խաբում էր մարդուն: Եվ նա մտավ մի քաղաք, և քաղաքի դռան մոտ կար մի խիստ հնարագետ կին և այդ կինը մարդուն ասաց. «Բարի եկար»: Եվ կինը մեծարեց նրան և տուն տալով, կարծելով, թե այն մարդը շատ ունի կերպաս և ոսկի և արծաթ: Երբ երեկո եղավ, կինն ասաց այն մարդուն. «Բեռներդ քո ի՞նչ է, գուցե իմ պետքերի համար մի բան առնեմ»: Եվ նա ասաց. «Ոչինչ չունեմ ծախու»: Եվ կինն ասաց. «Ապա այդ, որ ունիս, ի՞նչ է»: Եվ նա ասաց. «Կնոջ հնար է. ինչ կին որ հնար է արել, շրջել եմ և գրել և բարձել և եկել եմ այստեղ, որ ուրիշ հնար գրեմ»: Եվ կինն ասաց. «Բարի եկար»:

Եվ այն ժամանակ կինը կամեցավ բեռներն այրել և հնարն իմացավ: Տան մեջ կար մի փուռ, որ կտաներ երեք բեռ թուղթ, և կինը բարկ վառեց փուռը և ձուկ տապակեց և դրեց հյուրի առաջ: Եվ ինքը վեր կացավ, դռները պինդ փակեց և խիստ բարձր ձայնով ճչաց հավար կանչելով, և եկան դրացիները սուսերներով և բիրերով և բախեցին տան դուռը: Եվ կինն ասաց այն մարդուն. «Եթե կամենում ես, որ քեզ սպանել չտամ, թղթերը տուր այրեմ փոխ մեջ, իսկ եթե ոչ՝ կասեմ, որ այս մարդը բռնաբարեց ինձ և քեզ սպանել կտամ»:

Եվ մարդը բեռները տվեց նրան, և կինը երեք բեռն այրեց փոխ մեջ և տան դռները բաց անելով ասաց. «Քանի տարի է իմ հորեղբոր որդին գնացել էր և ահա եկավ, և ես նրան ձուկ տվի ուտելու և փուշը բկի մեջ մնաց և զորով ազատվեց մահից»: Եվ եկան տեսան, որ ձուկը նրա առջևն էր, և գնացին:

ԳԱՅԼ ԵՎ ԱՂՎԵՍ ԵՎ ԶՈՐԻ

30 Գայլն և աղվեսն և ջորին եղբայր եղան և գնացին և երբ սովեցին և որսի չհանդիպեցին, ասացին. «Եկեք ուտենք նրան, ով տարիքով փոքր է»: Այսպես ասացին գայլը և աղվեսը, որովհետև կամենում էին ջորուն ուտել: Եվ գայլին հարցրին, թե ո՞ր տարվա գայլն ես, և նա ասաց, թե ես այն գայլն եմ, որին

Նոյր տապանն առաւ: Եվ աղվեսն առաջ եկավ և ասաց. «Օ՛ր, դու տասը ազգով ինձանից փոքր ես, և ես այն աղվեսն եմ, որին աստված ստեղծեց»: Եվ ջորին եկավ և ասաց. «Իմ ծննդյան թվականը գրված է սմբակիս վրա, եկեք, կարդացեք և տեսեք քանի տարեկան եմ»: Եվ ոտքը բարձրացրեց: Աղվեսն ասաց գայլին. «Գիտեմ, որ դու դպրոցում եղել ես, արի գիրը կարդա»: Եվ գայլը հավատաց և գնաց կարդալու: Եվ ջորին ասաց. «Առաջ արի, որովհետեւ գիրս մանր է»: Եվ նա առաջ գնաց, և ջորին սաստիկ ուժով զարկեց գայլի ճակատին և ջախջախեց, և գայլը գնաց կողկոնձալով: Եվ աղվեսն ասաց գայլին. «Արի մի տող էլ կա, այն էլ կարդա»: 10

Գայլն ասաց. «Ես ինչ գիտեի գիրը. մենք ազգե ազգ մսագործ ենք և մսագործի որդի»:

ԳՈՂ ՔԱՀԱՆԱ ԵՎ ԱՅՐԻ ԿԻՆ

Մի քահանա գողացավ այրի կնոջ կովը և ախոռը կապեց: Եվ կինն իմացավ և քահանային ասաց. «Տեր հայր, հասավ իմ մահվան ժամը. գնանք ախոռ, որ խոստովանեմ մեղքերս»: Եվ այն ժամանակ քահանան կովը տարավ ներսի տուն, այնտեղից ժամատուն և այնտեղից եկեղեցի: Եվ կինն ասաց. «Տեր հայր, վերջին խոստովանությունը մահից առաջ պետք է անել եկեղեցում»: Եվ քահանան կովը բեմ բարձրացրեց և վարագույրը քաշեց նրա վրա: Երբ նրանք եկեղեցին մտան և նստեցին, այն ժամանակ կինը բարձրացրեց վարագույրը և կովին ասաց. 20

«Ո՛վ զարշելի, ես քեզ կով գիտեի և այժմ քեզ ո՛վ արեց պատարագիչ, ասա՛ ինձ»:

ԱՆՋԳԱՄ ԿԻՆ

Մի մարդ տրտում նստել էր քարի տակ և քնեց մի պահ և զարթնեց և չէր ուզում տուն գնալ: Եվ հանկարծ եկան երկու ճնճղուկ, նստեցին քարի վրա և մարդուն հարցրին, թե ինչո՞ւ նա տրտում է: Եվ մարդն ասաց, որ «Տրտում է, որովհետեւ աղքատ է»: Ծնճղուկներն ասացին. «Կխոստանա՞ս երբեք շահի ոչ ոքի, եթե քեզ ոսկու տեղ ցույց տանք»: Եվ մարդը 30

խոստացավ և երդվեց, և նրանք ասացին. «Այդ քարի տակ յոթ կարաս ոսկի կա թաղած, հանիր և տուն տար և եթե ասես մեկին, թե որտեղից է ոսկին, իսկույն կմեռնես»: Եվ մարդն ուրախացավ, գնաց յուր տուն, բրիչն առավ և գիշերով եկավ գաղտնի հանեց ոսկին և տարավ յուր տուն, սկսեց փարթամանալ և շքեղ տներ շինել, ունեցավ ձիեր և ջորիներ և եզներ և ոչխարի հոտեր և այլ ամենայն ինչ, որ վայել է աշխարհ սիրողին:

Եվ մի օր եզն ասաց մյուս եզան, թե «Ես ի՞նչ անեմ, որովհետև ամեն օր անխնա լծում են ինձ»: էջը, որ նրան մոտիկ էր, ասաց. «Վաղը սուտ հիվանդ եղիր և հազա: Երբ այդ տեսնեն, կխղճան և այլևս քեզ չեն լծի»: Եվ այս լսելով մարդը ծիծաղեց և մշակներին ասաց, թե այսօր չէ վաղը, այսինչ նշան էջը հիվանդ եզան տեղ լծեք: Մշակն առավոտյան էջը տարավ և լծեց մինչև իրիկուն, և երբ տուն եկավ, էջն ասաց հիվանդ եզան. «Ողորմելի եզնուկ, դու չգիտես, թե արտում ինչ էին ասում. ասում էին, թե այն հիվանդ եզը վաղը մորթենք, որ չսատկի»: Լսիր ինձ և ոտքի կաց և առողջ եղիր, գնա լուծդ քաշիր, որ քեզ չմորթեն: Քեզ համար ավելի լավ է բանել, քան կյանքից զրկվել»: Այսպես ասաց էջը, որպես զի այլևս նրան չտանեն լծելու, որովհետև այդ օրը շատ էր աշխատել: Եվ այս լսելով մարդը նորից ծիծաղեց:

Այն ժամանակ նրա կինն ասաց. «Ո՛վ մարդ, մենք աղքատ էինք և հանկարծ հարստացանք և այսչափ ապրանքի և բարիքի տեր եղանք և ժամ առ ժամ կենում և ինքդ քեզ ծածաղում ես, ինձ ինչու՞ չես ասում, թե որտեղից է այս ամենը, և դու ինչու ես ծիծաղում»: Մարդն ասաց. «Ո՛վ դու կին, եթե ասեմ, իսկույն կմեռնեմ. դրա համար չեմ ասում»: Իսկ կինը հանդգնեց և ասաց. «Ծար չկա, պետք է թսես»: Իսկ նա չէր ուզում ասել, բայց կինը նրան խիստ նեղեց և ասաց. «Պետք է որ ասես ինձ, եթե մեռնես էլ: Եթե ոչ՝ ես ինձ կսպանեմ»: Եվ մարդն անճարացավ և ասաց. «Ո՛վ կին, հավատա ինձ, որ առանց տարակուսանքի կմեռնեմ, թե որ ասեմ և երբ թույլ չես տալիս, երեք օր սպասիր, մինչև մատաղ անեմ, քահանաներին և աղքատներին կերակրեմ, ապա քեզ ասեմ և մեռնեմ»: Եվ շար կինը հազիվ հանձն առավ երեք օր սպասել:

Եվ մարդը մորթեց շատ ոչխարներ և գառներ և կանչեց քաղաքի քահանաներին, կարգավորներին և աղքատներին, և նստեցին ճաշի և մինչդեռ ուտում էին և ըմպում, այն մարդն սպասում էր:

Եվ մարդն ուներ շան լակոտ, որ տան մեջ նստել էր լի տրտմությամբ և սգով, և նույնիսկ արտասուք էին թափվում նրա աչքերից: Եվ իսկույն հանկարծակի եկավ աքլորը հպարտ և խրոխտալով և ներս մտավ, և նրա հետ կային քսան-երեսուն հավ աչից և ձախից: Շան լակոտն սկսեց աքլորին ասել. «Ո՛վ լիրբ և անաղուհաց, ի՞նչ ես խրոխտացել և տեսակ տեսակ ձայն ես հանում. չգիտե՞ս որ մեր տները վաղը յուր գաղտնիքը պիտի կնոջն ասի և մեռնի: Իսկ դու լալու փոխարեն ուրախ ես»: Աքլորն ասաց. «Ձվերս ի վայր թե կմեռնի. ես որ նրա ծառան եմ, քսան-երեսուն կին ունեմ և նրանց զավթ եմ արել, իսկ նա չի՞ կարող մեկին իր հրամանքով պահել»: Շան լակոտն ասաց. «Ի՞նչ անի անզգամ կնոջն»: Աքլորն ասաց. «Երբ ամենքը վեր կենան մատաղից, թող առնի երեք-չորս դալար փայտ, դուռը փակի և կնոջն ասի՝ արի քեզ ասեմ իմ գաղտնիքը և նրան բռնի մերկացնի և կապի մի սյունից և այնքան ծեծի նրա կողերին և այլ տեղերին, որ ողջ տեղ չմնա, ամենը կապուտկի և ասի, թե շար կին, լավ է, որ դու մեռնես, քան թե ես, և դոնից հանելով նրան դուրս վարի, ասելով՝ զնա կորիր, ես այլ կին կառնեմ և քեզ չեմ ուզում»:

Եվ աքլորից լսելով այս բարի խրատը, այն մարդը դարձյալ ծիծաղեց: Եվ անզգամ կինը տեսնելով այդ, ամբոխի մեջ մոտեցավ նրան, շամաչելով ոչ մարդկանցից և ոչ քահանաներից և մարդուն ասաց. «Այժմ ինչո՞ւ ծիծաղեցիր, ասա ինձ և պատմիր, թե ինչպես հարստացար»: Եվ մարդն աղաչեց. «Մի քիչ համբերի, թող հյուրերը զնան, և ես քեզ ասեմ. այժմ ամոթ է նրանց առաջ բան ասել»:

Եվ երբ ամենքը զնացին, ընտանիքը դուրս հանեց և դուռն ամուր փակեց և ըստ աքլորի խրատի ձեռքն առավ կնոջը, ջարդեց ամեն ոսկորները և դուրս արեց: Իսկ կինը զղջալով նրա ոտքն ընկավ լալով և աղաչում էր ասելով. «Աստծու սիրուն, ինձ բան մի ասա և ամեն օր ինձ այսպես ծեծի, միայն ինձ

դուրս մի՛ անի և քեզնից մի՛ հեռացրու, որպեսզի աշխարհում
խաղք չլինեմ»:

Եվ այսպես մահից ազատվեց մարդը աքլորի խրատով:

ԴՐԱՆՏ ԵՎ ԳԵՂՋՈՒԿ ՄԱՐԴ

Մի գեղջուկ մարդ աղը շալակին բարձրանում էր դժվար
սարով, և տոթ ժամանակ էր: Եվ շատ հոգնեց մարդը և, բե-
ռը վայր դնելով, սկսեց բամբասել Ադամին և Եվային, թե
ինչո՞ւ նրանք անհամբերությամբ դուրս եկան դրախտից: Եվ
10 իսկույն երևաց հրեշտակը և նրան ասաց. «Եթե քեզ դրախտ
տանեմ, դու կհամբերե՞ս»: Եվ գեղջուկն ասաց. «Ե՛րբ լինի
այդ»: Եվ հանկարծ քուն իջավ նրա վրա, և տեսավ, որ դրախտն
է ընկել և շատ ուրախացավ: Եվ ապա տեսավ, որ դրախտի
մեջ մարդիկ կտրատում են դեռաբույս ծառերը և չհամբերելով
ասաց. «Այդ ի՞նչ մարդիկ եք, որ չոր ծառերը թողած, կտրա-
տում եք կանաչ ծառերը»: Եվ աչքերը բաց արեց, տե-
սավ, որ դարձյալ նստել է աղի բեռան մոտ և սկսեց դառն
արտասովել: Եվ գեղջուկ մարդը նորից տեսավ հրեշտակին և
ասաց. «Այլևս չեմ խոսի»: Եվ նա նորից դրախտ ընկավ և
տեսավ, որ մարդիկ կտրած ճյուղերը և փայտը շալակ են կա-
պել և չեն կարողանում շալակել, բայց դեռ դարսում են ճյուղ
20 և փայտ: Եվ չհամբերեց և ասաց. «Ո՞վ անխելքներ, թեթևաց-
րեք ձեր բեռը, որ կարողանաք շալակել»: Եվ գեղջուկ մարդը
նորից զարթնեց դժվար սարի վրա և սկսեց արտասովել և հրեշ-
տակը երրորդ անգամ նրան դրախտ տարավ, և նա տեսավ
մի մեծ քար, որից կապել էին տասներկու լուծ եղ, և ամեն
մեկը յուր կողմն էր քաշում, և քարը չէր շարժվում: Եվ մարդը
զարձյալ չհամբերեց և կանչեց. «Ո՞վ հիմարներ, մի կողմի
վրա քաշեք և միասին քաշեք, որ քարը տեղից շարժեք»:

Եվ զարթնելով գեղջուկ մարդն ասաց. «Լավ է ես իմ աղը
30 շալակեմ»: Եվ բարձրացավ դժվար սարով:

1. «Արաբերեն թարգմանության կողմից պետք է դնել վրացերեն թարգմանությունը Վարդանի հատկապես այն ժողովածուի, որ կոչվում է «Աղվեսագիրք» (Ն. Մառ, «Ժողովածոյ», էջ 574): Վրացերեն թարգմանության հայտարարումը պարտական ենք գիտնական Ե. Տակալիշվիլուն: Վրաց թարգմանչի «Աղվեսագիրքը» ավելի մոտիկ է հայ տպագիր հրատարակության տեխսին, քան այն բնագրին, որի վրա աշխատել է արաբ թարգմանիչը: Նույն էջի ծանոթության տակ Ն. Մառը գրում է, որ ըստ Ե. Տակալիշվիլու ենթադրության «Աղվեսագիրքը» վրացերեն թարգմանված է XIX դարում: Ն. Մառը ենթադրում է, որ առաջին թարգմանությունը կարող է եղած լինել XVIII դարում: Այդ կապակցությամբ հետաքրքիր է նաև Ն. Մառի դիտողությունը «Աղվեսագրի» և Սաբա Սուլխան Օրբելիանու «Գիրք իմաստության և կեղծիքի» մասին, գրված 1719 թվից հետո, երբ Օրբելիանին վերադարձել էր Եվրոպայից, և «Աղվեսագիրքն» արդեն չորս անգամ տպագրված էր, «գուցե և թարգմանված վրացերեն»: (Ն. Մառ, § 54):

2. «Գարու հաշիվ».— Առական ունի մի քանի վարիանտ: Վերնագիրն է «Կոզեռն և ավանակ և խոզք»: Օգտվել ենք Ստեփաննոսի ժողովածուի մեջ եղած վարիանտից: Առական սկսվում է այսպես. «Ասի յոլմբիական, քէ այլ մի կրէր գրաստով...»: Սակայն Ոլիմպիանոսի անվան հիշատակությունը դեռ ապացույց չէ, որ սկզբնաղբյուրը նրա ժողովածուն է: Մի վարիանտ ունի առակի այսպիսի մեկնություն. «Խոզերը մարմնասեր մարդիկ են և փափկասերները և անդարձ մեղավորները և իշխանները. իսկ փուռակները՝ աղքատները»:

3. «Այրի կին և որդի».— Սկսվում է «ասի յառակաց» բառերով: Այրին կաթը «խափ» է տալիս, որ փոխադրել ենք «հա-
րևանին փոխ տալ»: Մեզանում մինչև վերջերս դեռ մնում էր
«խափի» սովորությունը, ըստ որի հարևաններն իրար հերթով
փոխ էին տալիս օրվա կաթը՝ մի անգամ մերան անելու համար:

4. «Միայնակյաց և գամփռ շուն».— Բնագրում միայնակ-
յացը զոյում է «և նույն ժամին պոռնկության դեր թողնում է
նրան, որովհետև նա զոյաց»:

5. «Այծեր և գայլեր».— Առական ունի մի ֆանի վարիանտ:
Նման է «Ապաշխարող գայլը» առակին, որ դարձյալ Վարդանի 10
առակներից է: Ն. Մառը 1893 թվին, Արագածի վրա պեղում-
ների ժամանակ ձեռք է բերում մի ձեռագիր՝ 1320 թվի: Այդ
ձեռագրի մեջ կա այս առակը, գրված դիվանագիտական գրու-
թյունների բարձր ոճով. օրինակ՝ գայլերը, այծերին ուղղած
իրենց թուղթն սկսում են այսպես. «Առ ամենիմաստ երջանիկ
աստվածասեր և այծերի սուրբ ազգին գրում ենք մենք, գայ-
լերի շարաքարո և մեղավոր և լիրբ ազգս...»: Նման առակ ունի
նաև Եզդպոսը:

6. «Երկու նկարիչ».— Այս առակը գտնվել է Դավիթ Ղրի-
մեցու ձեռագրի մեջ, Վարդան Ալգեցու այլ առակների հետ, 20
որոնց սկզբում կան այս առոները. «Այս առակները հավաքեցի
և գրեցի («ժողովեալ գրեցի») ես մեղավորս Վարդան, մենակ-
յացների ձորում իմ հոգևոր որդիների համար»: «Ժողովեալ
գրեցի»,— ճիշտ բնորոշումն է Վարդանի, իրեն առակագրի և
նյութի, որ մինչ այդ անգիր գրույց էր:

7. «Առյուծ և աղվես».— Ունի նաև Եզդպոսը: Լոհմանն
ունի «Նապաստակ և առյուծ» վերնագրով: Այս առակն աննշան
տարբերությամբ կա նաև սիրիական առակների ժողովածու-
ների մեջ:

8. «Իմաստուն դատավոր».— Առակը սկսվում է «ասի 'ի 30
պատմութեանց» բառերով: Բուն Վարդանի առակների մեջ չկա:
Վերագրվում է Վարդանին՝ Ստեփաննոսի ժողովածուի հիման
վրա:

9. «Առյուծ և գայլ և աղվես».— Առակն ունի մի ֆանի
վարիանտ՝ տարբեր ժողովածուների մեջ: Նման առակ ունի
Եզդպոսը, արաբական «Աղվեսագիրքը», սիրիական առակների

ժողովածուն: Եզոպոսի մոտ գալլի փոխարեն էշն է. կա առակի հայերեն մի վարիանտը, ըստ որի արջն է ստանում «առյուծի բաժինը»:

10. «Գինի».— Առաջին անգամ հրատարակել է Ղևոնդ վ. Հովնանյանը («Հանդես ամսօրյա», 1890, XI): Այս առակը մեջ է բերված «Գիրք առակաց ասացեալ վարդապետին Վարդանայ ի պէտս հոգոյ և մարմնոյ պիտանի» ձեռագիր մատնանում, գրված 1617 թվին: Տեքստի լեզուն և ոճը ևս վկայում են, որ այս առակը Վարդանին վերագրել են հետագայում:

10 11. «Իմաստուն ավագէշ».— Այս առակն աննշան տարբերությամբ կա թե Վարդանի ժողովածուների և թե «Բարոյախոսի» մեջ: Իմաստուն ավագէշի առակին կցված մեկնությունից հայտնի է անում, թե «մարդկային ազգը փառասիրությունից և ազահությունից հիմարանալով չի մտածում այն ահագին տանջանքի մասին, որ նրան սպասում է «յետ այս կենաց...»:

20 12. «Միամիտ գողեր».— Առակ Ստեփաննոսի ժողովածուից: Ըստ Ն. Մառի՝ ժողովածուն կազմողին ծանոթ է եղել «Աղվեսագիրք» անունը («հիշեցեմ... Ստեփաննոս վարդապետին, որ ժողովրդին խրատելու համար գրել տվեց առակներ, որոնց մեջ աղվեսը մարդկանց օգուտի համար է»): Ընդունելով, որ «գրել տվեց» («ետ գրել») կնշանակի արտագրել տվեց,— կարելի է ենթադրել, որ գոյություն է ունեցել անհայտ մի ձեռագիր, որից Ստեփաննոսի պատվերով 1669 թվին կազմել են այս նոր ժողովածուն:

30 13. «Եղեգն և ծառեր».— Ըստ մի վարիանտի՝ «թագաւորն հնդկաց ել ի գրօսանս շրջել...»: Այդ հիման վրա կարելի է ասել, որ «հայկական այս առակը համառոտումն է արևելյան առակի» (Ն. Մառ): Նման սյուժե հայտնի էր դեռևս Սոփոկլեսին: Վարդանին վերագրած ամենահին ժողովածուների մեջ այս առակը մեջ է բերված հետևյալ մեկնաբանությամբ. «Յուցանէ առակս, թե պարտ է սիրել խոնարհություն, հեզություն և համբերություն և հնազանդվել. շատերն են սատակել հպարտությամբ»: Ավելորդ է ասել, թե ինչ հնազանդություն էին պահանջում եկեղեցու ներկայացուցիչները «հավատացյալ հոտից»:

14. «Իշխան և այրի կին».— Այս առակը վերագրել են

Հովհան Ծործորեցուն: Ն. Մառը հավանական հեղինակ համարում է Մխիթար Դոշին: Այն սակավաթիվ առականերից է, որ գերծ են մնացել բարոյախոսական մեկնությունից: Առական միայն մի վարիանտ՝ Հովհան Ծործորեցուն վերագրած «Քարոզ գրի» մեջ:

- 15. «Քազավոր և օձ».— Հրատարակել է Ղ. վ. Հովնանյանը, 1890 թ.: Նման սյուժե ունի նաև «Կալիլա և Դիմնան»: Դրանով պիտի բացատրել, որ հայերեն տեխտը՝ «Քազավոր և օձ և որդի թագավորին» սկսվում է «ասի յառակաց» բառերով: Բացի Ամստերդամի «Աղվեսագրի» (1668) վարիանտից, կան և հայերեն այլ վարիանտներ: Մենք հիմք ընդունել ենք Ստեփաննոսի ժողովածուի վարիանտը, որ ավելի կենդանի լեզվով է և ընդարձակ: Այդ առակը վերջանում է հետևյալ խրատով. «Հին թշնամին նոր սիրելի չի լինիր, և նառ չկա, որ այլ լինի. ով միտս ունի, իմասցի»:

10

16. «Առյուծ և աղվես և արջ».— Առակը հայտնի է շուրս վարիանտով: Առակի վերջի գոեհկությունները կրճատել ենք: Նման առակ ունի նաև Եզոպոսը. այս առթիվ Ն. Մառը հետևյալ միտքն է հայտնել. «Հայկական տեխտը հաճախ ներկայացնում է հունարենում անհայտ խմբագրություն, և այս դեպքում հայ այլաբանական գրականությունը մեզ համար կարող է պահած լինել Եզոպոսի առակի կորած վարիանտը» (Ն. Մառ, 478):

20

17. «Կաթ մեղու պատճառ պատերազմի».— Չեստեղել ենք նաև իբրև սկզբնաղբյուր Հովհ. Թումանյանի «Մի կաթիլ մեղրի»: Ավելի սեղմ ունի «Պանչանտա» սանսկրիտ մատյանը, ըստ որի որսորդն է գտնում մեղրի խորիսխը և ուզում է ծախել, մի կաթիլ կաթում է գետնին և այլն: Անհավանական համարելով սանսկրիտից անմիջապես հայերենի փոխադրելը, Ղ. վ. Հովնանյանը ենթադրում է, որ արաբ թարգմանությունից է մտել Ոսկեփորիկի և Վարդանի առակների ժողովածուների մեջ: Ըստ Ն. Մառի՝ «Աղվեսագրի» մեջ անցել է «Կալիլա և Դիմնայից»:

30

18. «Կտակ վասն գանձի».— «Ցուցանե առակս, թե աշխատանքը մեծ բարիք է և շատ օգուտ թե այս և թե այն կյանքում»: Ամենատարածված առակներից մեկն է մեզանում, և

մինչև այժմ, մանավանդ այգեգործական շրջաններում, պատմում են, ակնարկելով այգին խոր փորելուց ստացվող օգուտը՝ առակի գանձը:

19. «Ուղտ և գայլ և աղվես».— Այս առակն ունի մի բանի խմբագրություն, տարբեր բարոյախոսական մեկնությամբ: Այսպես. ըստ մի վարիանտի՝ «ցուցանե առակս, թե աղատոր չպետք է ձգտի մեծատան հետևից և ոչ էլ կովի մտնի նրա հետ»: Մյուսի մեկնությունը՝ «ցուցանե, թե մեծատունները և առաջնորդները ծծում են ժողովրդի ուղեղը, և շատերն են աղատանում»: Տարբեր սոցիալական խավեր նույն առակը մեկնել են՝ յուրաքանչյուրն ըստ յուր աշխարհայեցողության: Մեծատունները և եկեղեցին փարոզել են, որ աղատոր չպիտի կովի նրանց դեմ և պիտի հաշտվի իր վիճակին. իսկ աղատն արդեն գիտակցել էր, որ մեծատունները և հոգևոր առաջնորդներն են յուր թշվառության պատճառը:

20. «Եղև և ձի».— Առակն արտացոլում է սոցիալական անհավասարության գիտակցությունը գյուղացիական խավերում՝ վաղնջական ժամանակ և նրանց բողոքը՝ ֆեոդալների դեմ: Այս կարգի առակ է նաև «Եկեղեցին և ջրաղացը», որով եկեղեցին համարվում է պորտաբույծ և «ջրաղացի», այսինքն՝ գյուղացիության ֆրտինով սպրդը: Առաջին առակի մեկնությունը՝ «ցուցանե առակս, թե մարդ կա, որ աշխատում է եզան նման և մարդ կա, որ միշտ ձի է հեծնում և ավերում է աշխարհը: Եվ եթե աշխատավորը եզան նման չաշխատի, ապա կմեռնի ձին և ձիավորը». այս մեկնությունն ապացույց է այդ գիտակցության զարթոնքի, և դեռևս երկար ժամանակ այդ առակն ավանդվել է, ինչպես հաստատում է աստապատցիներից գրի առած նույն առակի հետևյալ վարիանտը (Նավասարդյան, Հայ. ժող. հեթ., 7):

30

«Ոսկե քամբով ձին բեռնած եզան ասավ.

— Ես ձի ամ ձիավորին

Ոսկի արծո ամ քազավորին.

Եզն ասավ.

— Ես եզ ամ եզնավորին.

Ոսկե արծո ամ որչպարին.

Ես շղատեմ արտն ու դարին.

Ղառղառնին պոչիդ տակին կշարվին»:

21. «Հիմար և ձմերուկ».— Մի վարիանտն ունի «ասի յառակաց» ձևը, որից կարելի է ենթադրել առակի մուտքը հայերեն ժողովածուների մեջ՝ գրավոր այլ աղբյուրից: Մխիթար Գոշն ունի այսպիսի առակ, բովանդակությամբ մի քիչ տարբեր (անփորձ մարդը սեխն ընդունում է ջայլամի ձվի տեղ և այլն): Հայ ժողովրդական բանահյուսությանը հայտնի են նման առակներ և ասացվածքներ:

22. «Աղջատ և ավետարան».— Մի ձեռագրի մեջ՝ «Աղ-
փատ և յերեց և ավետարան»: Կազմել ենք երկու վարիանտից: Բնագրում առակն այսպես չի վերջանում, ըստ մեկի՝ «ֆանա- 10
նան ամոքալի եղավ», իսկ ըստ մյուս վարիանտի աղբատը ֆանանային մեկնաբանում է ավետարանի նշանակությունը, ինչպես մի ջերմեռանդ հավատացյալ: Այդ մասը համարելով բարոյախոսական կցան, որ վարպետությամբ ժամանակին միացրել են առակին, — գատել ենք բուն առակից:

23. «Հայր ու որդի».— Բնագիրը չունի «և այժմ դո՛ւ ես խրատում ինձ» բառերը: Առակը վերջանում է հոր խրատով՝ ամուսնությունը «սրբությամբ գործելու մասին»:

24. «Մարդ և ընկույզ և ձմերուկ».— Աննշան տարբերությամբ այս առակը կա մի ֆանի ժողովածուների մեջ: 20

25. «Եկեղեցի և ջրաղաց».— Տե՛ս ծան. 20: Առակին կցված է հետևյալ մեկնությունը. «ցուցանե առակս, թե կան աշխարհի մարդիկ, որոնք միշտ աշխատում և դատում են, ինչպես մեղու. և թագավորները և իշխանները և ամենայն մարդիկ ուտում են նրանց վաստակը և ապա եկեղեցի գնալով աղոթում են աստծուն և հիշում»:

26. «Ամենատգետ մարդ».— Սկսվում է «ասի յառակաց» բառերով: Արևելյան ծագումն ակներև է:

«Ջրմի և թոնի» մարդ (մի ձեռագրում՝ «ջմրի և նոթի») կարելի է հասկանալ իբրև «ջրմուրի և թոնի մարդ» — խիստ 30
ծարավ և քաթավ մարդ: Գուցե ակնարկում է այդպիսի մարդու անկարելիությունը, և ուրեմն հովիվը ծաղրում է քաղավորի գիտուններին: Կարելի է հասկանալ, որ հենց ինքը՝ ամենատգետը՝ արտասովոր մարդ էր՝ և խիստ ծարավ և քաթավ ու քաց:

27. «Աղվես և որսորդ».— Բնագիրը՝ «Աղուէս և որսորդ».

աղվեսին հալածում են որսորդները: Աղվեսը կարծում է, որ իրեն ուզում են նշանակել «նիտանոցի հայրապետ»: Աղվեսի բերանով առակագիրը ծաղրում է վանահայրերին և եկեղեցականներին ընդհանրապես:

28. «Իշխանավոր և իմաստուն».— Երկու վարիանտն ունեն «Մելիք և կարդացող» վերնագիրը, թեև տեխտի մեջ սուլթանն է, որ դադիրից ֆեթվա է ուզում ամուսնության համար: Առակը նաև ծաղր է բազմակնության սովորության: Խմբագրելու ընթացքում դուրս ենք բողել այդպիսի բառեր: Առակը վերջանում է սուլթանի գոչումով («և եկեալ սուլտայն ի գրդջումն»): Այդ մասը չենք թարգմանել, իբրև առակի միտումնավոր վերջավորություն, որի նպատակն է ցույց տալ կրոնի զորությունը:

29. «Աղվես և թղթատար գալլ».— Օգտվել ենք Ամստերդամի «Աղվեսագրի» վարիանտից, որի վերջը տարբեր է և թույլ: Երբ գալլն ընկնում է շների բերանը, աղվեսին խնդրում է բերել թուղթը: Աղվեսը հեռվից կանչում է. «Ո՛վ գալլ, այդ գյուղում կարդացող չկա, լսող չկա. ի՛նչ կա որ թուղթը բերեմ»: Եվ շները գալլին սպանում են: Ավելի հաջող համարելով առաջին վարիանտի վերջը, մենք այն կցել ենք Ամստերդամի «Աղվեսագրի» վարիանտին:

Առաջին վարիանտը վերջանում է հետևյալ իմաստությամբ, որ բերում ենք առանց թարգմանելու. «ցուցանե առակս, թէ մի վիճիր և մի անկանիր ի մէջ վիճողաց և բազում տգիտաց և աներկեղաց, այլ իմաստութեամբ փախիր ի դիաց և ի նոցին կամակատարաց և յանիրաւաց»:

30. «Հալալ մարդ».— Առակից հանել ենք հետևյալ նախադասությունները. «Զի գրած է ի համաքն, թէ յանօրէց զխնծորն ուտելն գաւուրն տրտմութին տանի». նաև՝ «և առաւած էրես ինձ և ուրախացեալ յոյժ և փառս ետուն առաւծոյ»: Վերջին նախադասության տեղ ավելացրել ենք. «և անա դու եկար»:

31. «Առյուծ և մարդ».— Այս առակի մասին Ն. Մաոր գրել է. «Առակն ունի երեք խմբագրություն, որոնցից մեկի համար բնորոշ են ժողովրդական ձևերը և դարձվածքները և ավելի մանրամասն է... Մեզ համար միանգամայն հավանական է

եզոպոսի առակի հունական տեքստի գոյությունը, միանգամայն համապատասխան հայկական վերսիային» (Ն. Մառ, 483): Մենք հիմք ընդունել ենք «ժողովրդական ձևերով» հարուստ վարիանտը:

32. «Արվեստ կնոջ».— Բնագրում՝ «Արուեստ կնոջ»: Այս մանրավեպի մեկնությունը գրված է «գեղջուկ բառով», որ բերում ենք ընթերցողին ծանոթացնելու այդ լեզվին. «Ցուցանե առակս, թե մարդ հետ ֆելվոր կնոջ հուն ոչ կարե յելներ» («Ի հուն ելանել = գլուխ հանել» — Ա. Բ.), որպես ասեն գեղջուկ բառով, թե կնկայն ֆելն բեռնելով է և հաղթե մարդկան. և մարդ ոչ կարե դիմանալ կնկայն ֆելին»... 10

33. «Անզգամ կին».— Այս մանրավեպի սկիզբը՝ ուր պատմվում է ծովային բազավորի և մարդու բարեկամության մասին, և թե ինչպես այդ մարդը սովորում է կենդանիների լեզուն՝ կրճատել ենք և ավելացրել հետևյալ պարբերությունը. «Եվ մարդուն հարցրին, թե ինչո՞ւ նա տրտում նստել է: Եվ մարդն ասաց, որ տրտում է, որովհետև աղքատ է: Մտերն ասացին. «Կխոստանա՞ս երբեք չասել ոչ ոքի, եթե քեզ ոսկու տեղ ցույց տանք», և մարդը խոստացավ և երգվեց, և ծտերն ասացին. «Այդ փառի տակ յոթ կարաս ոսկի կա թաղած, հանի և տուն տար և եթե ասես մեկին, թե որտեղից է ոսկին, իսկույն կմեռնես»: Եվ մարդը ուրախացավ»... 20

34. «Դրախտ և գեղջուկ մարդ».— Կոչվում է «Քրիստոնեայ և այլազգի, այլև օրինակ վիճի յաղագս հաւատոյ», որի մեջ «այլազգին» պատմում է մի «օրինակով բան», որի վերնագիրն է «Աղն կսկծի»: Որովհետև Ամստերդամի «Աղվեսագրի» մեջ կար այդ առակն առանց ներածության և ավելի գրավիչ (տե՛ս նաև Դ. Վ. Հովնանյան, «Հետազոտ. նախնեաց ուսման ելակի վրայ», Մասն Ա., տետր Բ., 282), — մենք գերադասեցինք այդ վարիանտը, վերամշակելով առակի վերջին մասը: 30

ԱՅԼ ԽՄԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ

ՎԱՂԸ ՄԱՐՏԻ 8-Ն Է

Մարանենց հին տունն այդ օրն անճանաչելի էր դարձել։ Մզլոտած օճորքը սրբել, մաքրել էին, գետինը լավ ավելել, պատերի ճեղքերը թղթով կալել ու շարվեշար կախ արել նկարներ, կարմիր շորով նկարների շորս կողմը սարքել։ Եվ այնքան վա՛ռ էր երևում սև պատերի վրա կարմիր գույնը։

Երբ Մարանենց պառավը շեմքից ներս մտավ, զարմացավ մնաց։

— Ախլի, էս հո հարսանքատուն եք շինել մեր դարադամը...

10

— Մինա հորքիր, դու էգուց արի, հարսանիքն էգուց կտեսնես,— ձայն տվեց Աննան, որ քթոցի վրա բարձրացած աշխատում էր կարպետի մի ծայրը հագցնել պատին մեխած սեպին։

— Բա էդ ի՞նչ,— հարցրեց պառավ Մինան, մի քիչ առաջանալով։

— էս բեմ ա, բե՛մ... էգուց թատրոն ենք տալու,— պատասխանեց կինը և, կարպետի ծայրը սեպին հագցնելուց հետո, քթոցը մոտեցրեց մյուս պատին, վաղվա ներկայացման համար կարպետից վարազույր սարքելու։

20

Պառավ Մինան մոտեցավ մի ուրիշ կնոջ, որ թղթեղ էր խմորում ու փակցնում պատերին։ Հարցրեց նրան, թե ի՞նչ թղթեր են, գլուխն օրորեց ու իրեն-իրեն խոսելով դուրս գնաց։ Կանանցից մեկը նրա հետևից շանչ արեց, մյուսը նախատեց շանչ անողին։

— Ի՛նչ ա հասկանում, է՛, խեղճը, որ շանչ ես անում...

— Էն չի՞ հասկանում: Գիտե՞ս ինչ սատանան ա: Ասենք հիմա ա խեղճացել: Մարանենց Ծիւնան մի ժամանակ ուներ ո՞ր...

— Ձեռքովը գա հիմա էլ կանի, — ձայնեց մի ուրիշ կի՛ն, որ օգնում էր Աննային բեմը սարքելու:

— Ասում են հարսին գերեզման գցողը սա է եղել... Էնքան թուք ու մուր է տվել երեսին, ծեծել... Հիմի եկել ու քաղցր զրույց ա ուզում անի մեզ հետ: Էգուց տես ինչեր ա պատմելու մեր մասին...

10 Աննան և սարքում էր բեմը, և կես ականջ լսում ընկերների խոսք ու զրույցը Մարանենց պառավի մասին: Եվ երբ բեմից իջավ, որ հեռվից նայի պատերից կախ կարպետներին, հանկարծ աչքն ընկավ սեղանին ու սեղանի վրա դրած շալին: Աչքն ընկավ ու մի վայրկյան աչքը սառած մնաց.

— Հը՞, զարմացա՞ր: Տես ի՞նչ շալ եմ առել, — ասաց շալի տերը, նկատելով Աննայի սառած հայացքը:

— Չէ՛, էնպես, աչքս ընկավ... Աղչի, մի տեսեք բեմը պակաս տեղ հո չունի...

Ու մինչդեռ այս ու այն կողմից ձայն էին տալիս, մեկը՝ 20 թե. կարպետը ծուռն է կախված, մյուսը՝ որ բեմը լավ է սարքած, — Աննայի աչքը շալին էր: Կամաց-կամաց դեմքի արտահայտությունը փոխվեց, զգաց, որ հոգնել է ու նստեց տախտակի վրա...

Այդպիսի շալ ուներ և քույրը: Փաթաթվում էր միջին, երեվում էր միայն աչքն ու ունքը: Այնքան սիրուն էր Փառանձեմը ծաղկանկար շալով: Նստում էին տան առաջ, թթենու տակ, խաղեր էին անում: Փառանձեմը տիկնիկներ էր շինում, տալիս իրեն: Եվ իսկույն Աննան պիտի վազեր հարևանի աղջիկներին ցույց տալու իր նոր տիկնիկը:

20 Աննայի միտն ընկավ, թե ինչպես մի անգամ տեսավ քրերի վրա ընկած բարակ ու երկար պսպղուն կտոր...

Ուրախացած մոտ վազեց, որ վերցնի, Փառանձեմը տեսավ ու ծկլթաց: Քարերի վրա գարնան արևի տակ տաքացող օձը կամացուկ շուլալվեց ու պահվեց քարերի արանքում:

Աննան ժպտում էր.

— Էն ուր փախավ կտորը...

— Էն օձ էր, օձ... որ բռնեիր, ձեռքդ կկծեր,— ասաց Փառանձեմն ու գրկեց նրան:

Նստում էին թթենու տակ ու եթե տանը մարդ չէր լինում, Փառանձեմն Աննային ուղարկում էր հարևանի աղջկան կանչելու: Մնողներն անհաշտ էին իրար, գնալ-գալ շունեին: Իսկ Փառանձեմն ու հարևանի աղջիկը մոտ ընկերներ էին: Եվ հենց որ տանն էլ ուրիշ մարդ չլիներ: Փառանձեմը կասեր.

— Աննա, գնա Սրբուհուն կանչիր... Համա լեզուդ կկարեմ, որ ուրիշին ասել ես: Էլ տիկնիկ չեմ շինի քեզ համար:

— Ինչի՞ ես պարապ նստել, Աննա,— ձայն տվավ սենյանի վրա թուղթ խմորող կինը,— վե՛ր, գործ արա: Էգուց մարտի 8-ը լինի, դու պարապ նստե՛ս... 10

Աննան ցնցվեց, սթափվեց: Ձեռքերը մազերին տարավ, երեսի վրա կախ ընկած մազերը հետ քաշեց, մոտեցավ սեղանին: Մի կին պատմություն էր անում: Աննան խմորը մատով քսում էր թղթին, դեն դնում: Մի ուրիշը խմորած թղթերը փակցնում էր զարադամի ծխից սևացած, հարյուր տարվա պատերին:

Մի անգամ էլ բակում նստել, միամիտ խաղում էին: Հանկարծ դուռը բացվեց, մայրը ներս մտավ ու Փառանձեմին ասաց. 20

— Գնա, մազերդ սանրի... Էն կապույտ դեյրադ էլ հագի: Տունը մարդ ա գալու:

— Բա ե՞ս...— հարցրեց Աննան: Մայրը չպատասխանեց, ավելն առավ և սկսեց շատ արագ-արագ ավլել սրահը, գետնին խսիր փռել: Փառանձեմը նայեց, շատ նայեց Աննային ու, երբ մայրը մի անգամ էլ կանչեց, վեր կացավ ու ներս մտավ տուն:

Մի քիչ հետո Մարանենց պառավն եկավ: Ու դեռ չէին քշիչացել իրար հետ մայրն ու Մարանենց Մինան, երբ ներս մտան հայրն ու մի ուրիշ երկար հասակով մարդ, որ կռանալիս գլուխը դռանը զարկեց ու թոնթորաց: 30

— Ափի, էլի մեր եզը պիտի ծախե՞ս,— հորը հարցրեց Աննան: Ի՞նչ ցուրտ էին այն մարդու մատները, երբ նա կուցավ և Աննայի թշերից բռնեց: Գոմում մի պառավ եղ կար: Ամեն զարնան մայրը մտադրվում էր ծախել, առնողները գա-

լիս գնում էին, ու եզր մնում էր գոմում: Այդպես էլ մնաց, մինչև որ մի առավոտ գոմում անշնչացած տեսան:

Քե ինչ կատարվեց այդ և հետագա օրերում, Աննան չէր կարող հասկանալ: Ու մի օր էլ շատ միս բերին, Փառանձեմի համար նոր շորեր առան, եկան հարևան ու բարեկամ, բակում կրակները վառեցին ու մեծ կաթսաները դրին կրակի վրա: Փառանձեմը լաց էր լինում: Աննան հենց որ հեռանում էր նրա մոտից, ուրախ-ուրախ թռչկոտում էր, եկողները միրգ էին տալիս: Բայց որ մոտենում էր Փառանձեմին, ուրախությունը կորչում էր...

10 Մութն ընկնելուց Փառանձեմն Աննայի հետ կամացուկ տնից դուրս եկավ: Գնացին, Փառանձեմը տան հետևում պահվեց, Աննան վազեց Սրբուհու մոտ: Այն իրիկուն նրանք քիչ խոսեցին: Հանկարծ մայրն երևաց, տեսավ Սրբուհուն: Փառանձեմն աղաչեց, լաց եղավ:

— Զա՛ն, էլ չեմ անի... Սիրտս ուզեց:

20 Մայրն էլ լաց եղավ, Սրբուհին էլ: Հետո բաժանվեցին: Տան անկյունում, ծովելիս, Փառանձեմը հետ նայեց: Աննան տեսավ, թե ինչպես Սրբուհին կանգնել էր իր տեղում: Եվ երբ տուն մտան, Աննան քրոջը կամացուկ հարցրեց:

— Բա Սրբուհին գիշերս բոստանում պիտի քնի՞...

Փառանձեմը կռացավ, համբուրեց: Աննան զգաց, թե ինչպես արցունքները կաթեցին Փառանձեմի աչքերից:

Զուռնի ձայնը երբ լսվեց, Աննան դուրս թռավ: Դարպասը բաց արին, ինչ որ մարդիկ հարա՛յ-հրոցով, զուռնա դհոլով բակը մտան: Պարում էին բակում, ծափ էին տալիս: Մեկը բարձր կանչում էր... Դհոլի ձայնից դրմբում էր տունը: Գնում գալիս էին: Մեկը թե՛

— Աղջի կորի է՛... ոտնատակ կլինես...

30 Աննան հետ եկավ քրոջը պատմելու, թե ինչ լավ են պարում բակում, ինչքան շատ մարդ են եկել: Փառանձեմին հագցնում էին: Մրսում էր: Ծաղկանկար շալը գցել էր ուսին, լուռ կանգնել էր: Ինչ որ կանայք սարքում էին, շտկում, սիրտ էին տալիս: Ինչո՞ւ էին մոմ դրել Փառանձեմի ձեռքին: Մոմը դողում էր, կրակը թրթռում էր: Բարակ քող էին գցել Փա-

ռանձեմի գլխին և մոմի լույսի տակ, քողի արանքից սփրթնած էր երևում Փառանձեմի դեմքը:

Մյուս առավոտ Աննան զարթնեց, զարմացած նայեց շորս կողմը: Իր տեղաշորում չէր քնել, շորերը հագին էր: Փառանձեմը չկար: Մայրն ուռած ու կարմրած աչքերով ներս ու դուրս էր անում, հավաքում ամանները, կարպետները:

Աննան նստեց տեղաշորում, աչքերը տրորեց, հետո նայեց մորը: Մայրը մոտեցավ, կռացավ ու նրան համբուրեց: Արցունքներն ասես մոր համբույրին էին սպասում, որ ծլլացին: Երազի պես թվաց լուսադեմին Փառանձեմի դեմքը: Ականջին ինչ-որ բան ասաց, պինդ համբուրեց: Իսկ Աննան տրտնջում էր, որ քունը տանում է:

10

Նույն օրն էլ գնաց քրոջը տեսնելու: Ուրիշ տուն էր, ուրիշ մարդիկ, և այդ ուրիշների մեջ լուռ ու անխոս Փառանձեմը: Երկար հասակով մարդը գրկեց, ուզեց համբուրի: Բայց Աննան դուրս թռավ նրա գրկից, վազեց քրոջ մոտ: Բեղերն այնպես էին ծակում և այնպես վատ հոտ էր գալիս նրա բերանից:

Այդ տանը մնաց մինչև իրիկուն: Բաժանվելիս Փառանձեմը նրան միրգ տվեց, կանչեց մի անկյուն և ասաց.

— Սրբուհուն կասես, որ կիրակի օրը մեր բոստանում ինձ տեսնի: Համա տես, որ ուրիշին ասել ես, էլ քեզ տիկնիկ... լացը խեղդեց, չկարողացավ խոսքը վերջացնի:

20

— Էստեղ լավ չի, արի գնանք մեր տուն,— ասաց Աննան: Փառանձեմը ժպտաց:

— Դե, մոռն ընկնում ա, գնա, բալիկս: Նանին հիմա մենակ ա: Խելոք կաց...

Գնում էր, գալիս: Մի քանի անգամ Փառանձեմը եկավ իրենց տուն: Առաջվանը չէր: Աննան ուզում էր, որ նստեին թթենու տակ, հավաքում էր գույնզգույն կտորներ, բայց Փառանձեմն էլ առաջվա պես սիրուն տիկնիկներ չէր սարքում:

30

— Էլ հերիք ա, Աննա... Մարանենց պատերը սաղ թղթեցինք,— ասաց կինը, որը Աննայի խմորած թղթերը փակցնում էր պատերին:

Կինն իր պատմությունը դեռ չէր վերջացրել: Աննան լավ չէր լսել նրա պատմածը... Երկու ձիով էին... Կարճիկ մարդը

հենց նրանց տեսավ թե չէ... էդ ժամանակ Մարանենց էս պառավը դեռ ջահիլ աղջիկ է լինում...

— Աննա, համ զրույցին ականջ արա, համ էլ սրանից մի հատ գրի, բեմի մեջ կախ տանք,— ասաց պատմություն անող կինը, Աննային մեկնելով թղթի մի կտոր և ապա բաց գիրքը:

Աննան գրքից պիտի արտագրեր մի քանի խոսք: Փորձեց, լավ դուրս չեկավ... Տառերը խառնվում էին իրար, շաղվում: Թուղթը շուտ տվավ մյուս երեսի վրա...

10 Ու մի օր էլ Աննան գնաց ու Փառանձեմին անկողնում պառկած տեսավ: Գնացել էր կորեկ քաղելու, թռել էր առվի վրայով, ճմացել էր ոտքը, և թաթի խաղը դուրս էր ընկել: Մինչև իրիկուն աշխատել էր արտում, երեկոյան կաղալով տուն եկել: Մյուս օրն անկողնից դուրս չէր եկել:

Փառանձեմն Աննային որ տեսավ, ասես սիրտը բացվեց: Վերմակի մի տուտը բարձրացրեց, Աննան թեք ընկավ նրա կողքով: Մի կին տաք մոխիր էր լցնում պարկերի մեջ և շուտ-շուտ տաք մոխրով լի պարկերը մոտեցնում Փառանձեմի ուռած ոտքին: Քույրը ցավից տնքում էր, կինը սիրտ էր տալիս:

Այդ օրը մայրն էլ եկավ: Աննան անշափ ուրախ էր: Նրան 10 թվում էր, թե ուրիշի տան չեն, այլ իրենց, Փառանձեմը սուտ է պառկել, ոտքը չի էլ ուռել: Այնպես էր ուզում գլորվել ու խաղալ նրա վերմակի վրա, ինչպես առաջ, երբ միատեղ էին քնում և ինքը կանուխ էր զարթնում, խաղում քրոջ մազերի հետ:

Մյուս օրը Մարանենց Մինան եկավ: Սպասում էին դալլաք Սիմոնին: Փառանձեմը մաշվել, դեղնվել էր: Գիշերը քունը չէր տարել: Երբեմն տնքում էր, բայց ոչինչ, և ոչ մի խոսք չէր ասում: Դալլաք Սիմոնն եկավ, վերմակը վեր քաշեցին, և Աննան տեսավ քրոջ ուռած ու սպիտակ ոտքը:

30 Իրեն դուրս տարան: Բակում ուրիշ երեխաներ կային, խաղում էին: Աննան կանգնել ու նրանց էր նայում, երբ հանկարծ ականջովն ընկավ քրոջ ճիչը: Վազեց դեպի դուռը, հրեց. դուռը ներսից փակել էին: Փառանձեմը ցավից ծկլթում էր, բարձր կանչում: Աննան դռան մոտ լաց էր լինում, ուսով դուռը հրում, բռունցքներով զարկում: Ներսում ոտնաձայներ էր լսում, գնում էին գալիս, ամանների շրխկոցի ձայն էր լսվում: Դուռը հանկարծ բացվեց: Մի կին արնով լի տաշտը դուրս էր տա-

նում: Աննան ներս մտնելիս կպավ տաշտին, քիչ մնաց տաշտն ընկներ կնոջ ձեռքից:

Փառանձեմը աչքերը բաց ու խուփ էր անում: Սպիտակել էր երեսը, շրթունքները կապտել էին: Աննան զարմացավ, թե ինչու Փառանձեմը նստում է ու իրեն ոչինչ չի ասում, չի կանչում կողքին նստելու: Դալլաք Միմոնը վերմակի ծայրին էր քսում արնոտ ածելին և հույս էր տալիս, որ երկու օրից ուռուցքը կքաշի:

— Էն հարամ արյուն էր, էն որ դուրս եկավ, երկու օր էլ չի քաշի, ցավը կհանդարտի, ուռուցքը կնստի:

10

Մայրն անխոս էր: Կռացել էր, երբեմն ձեռքով սրբում էր Փառանձեմի ճակատի քրտինքը: Միայն Մարանենց Մինան էր, որ դալլաքի հետ զրուցում էր և մի պատմություն անում, թե ինչպես տարիներ առաջ մի ուրիշի գլխին էլ է այդպիսի փորձանք պատահել և թե ինչպես էր նա առողջացել:

— Փորձանք ա, կպատահի... Մարդս որ կա, մի անգիտուն հեյվան ա... Միայն Տերը կարող ա փորձանքն իմանա:

Սակայն օրեցօր ուռուցքը շատացավ, վերքի տեղերը թարխտոնց: Փառանձեմը դժվար էր շնչում, չէր կարողանում տեղում շարժվել: Ո՛չ ուտում էր, ո՛չ խմում, և ո՛չ էլ խոսում: Երբեմն աչքերը բաց էր անում, նայում սրան-նրան, շրթունքները շարժում, բայց ձայն չէր լսվում, թեկուզ կոանում էլ էին և ականջները մոտեցնում բերանին:

20

Ու մի անգամ մայրը նայեց աղքկա դեմքին, շարժվող շրթունքներին, Աննային ասաց.

— Սրբուհուն ա ուզում, Աննա, գնա կանչի...

Երբ Սրբուհին ներս մտավ, Փառանձեմը ժպտաց: Զկարողացավ ոչ մի խոսք ասել: Աննան տեսավ, թե ինչպես Սրբուհին աչքերը սրբելով դուրս եկավ սենյակից, մի անգամ էլ հետ նայեց բաց դռնով և նրան կանչեց.

30

— Գիշերս գնանք մեզ մոտ, Աննա, նանեդ ու ափեդ էստեղ են մնալու...

Առավոտ կանուխ, երբ Սրբուհու հետ միասին Աննան մոտեցավ Փառանձեմենց բակին, ներսից վայնասունի ձայն լսեցին: Սրբուհին թողեց Աննայի ձեռքը և մազերը քանդելով, ներս վազեց: Փառանձեմը մեռել էր...

— Ի՞նչ եղավ, Աննա, հը՞, էդ ինչ ա, աչքերդ ջրակալած են,— հարցրեց կինը, որ պատմությունն արդեն վերջացրել ու նայում էր, թե ինչպես է Աննան շուռ ու մուռ տալիս թուղթը։

Աննան փղձկաց, արցունքները թափվեցին սպիտակ թղթի վրա։

— Ինչո՞ւ ես լալիս Աննա... գիժ հո չես... էգուց մարտի 8-ն է, դու ճառ ես ասելու...

— Հեչ, միտս եկավ մեր Փառանձեմը,— ասաց Աննան և արցունքները սրբեց։ Տիրեց լռություն։

10 — Թե ողջ մնար, հիմա մեր միջի առաջավորը կլիներ...

— Էնքան էդպես անտերունչ և անխոս մեռել ե՞ն... Ի՞նչ էր մեր հալը։ Բա կարո՞ղ են հիմա զոռով պսակեն, դալլաք Սիմոնին կթողնեինք, որ նշտարեր...

Աննան ունքերն իրար հավաքեց, մոտեցրեց թանաքն ու փետուրի ծայրով թղթի վրա մեծատառերով գրեց.

Խորհրդային
իշխանությունը
Տեչ աշարոյթուն
Բերեց, կեցցե
Տարբի 8-ի Կոնը

20

Հետո վեր կացավ, գրածը կախեց բեմի ճակատից, մի քիչ նայեց ու թեթևություն զգաց։

Մութ էր, երբ կին ու աղջիկ ցրվեցին գյուղի ծուռ ու նեղլիկ փողոցներով։ Ու հեռվից իրար կանչում էին.

— Աղջկերք, էգուց կանուխ կգաք, մարդ շատ կլինի, բռնորին իմաց կանեք...

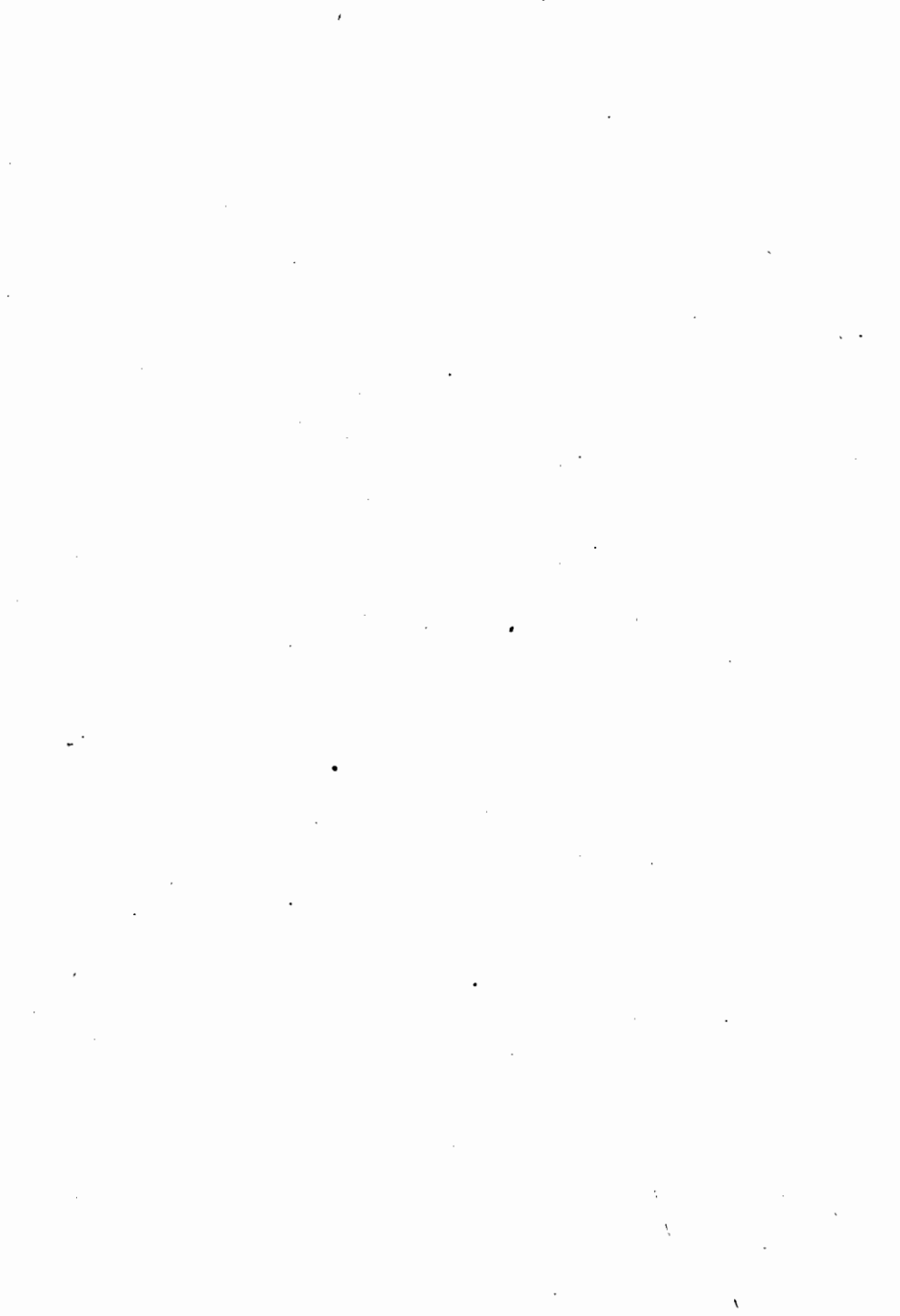
Աննան քայլում էր մյուսների հետ։ Վճռական և ուրախ շեշտ կար նրա ձայնի մեջ, երբ ընկերներից բաժանվելուց գյուղի խաղաղ փողոցում բարձր կանչեց.

30

— Աղջկերք, վաղը մարտի 8-ն է...

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՆԵՐՔ ՈՐ ԲԱՑՎԵՆ ԴՌՆԵՐ ՀՈՒՍՈՎ

Սենդին նստել էր քաղաքային այգում և օրվա լրագիրն էր կարդում: Նստարանի ճոնշոցը նրան սթափեցրեց: Փնշոցով նստարանի վրա նստեց իր «մարմին ծանրության» շքեղ հագնոված մի մարդ, որի վզկապը շատ էր նեղ ծնոտի կախ ընկած ծալքերի համար: Փորն այնքան էր դուրս ընկած, որ մարդը ուղիղ կանգնած ժամանակ իր ոտքերը չէր տեսնում:

— Լրագիր՝ կկարդաք կոր, — հարցրեց նորեկը, վիզը խեղդվողի պես ծոմռելով:

Սենդին հասկացավ, որ նորեկը օտարական է, երևի գաղութահայ: Երևանի այգում այդ բարբառը օտարոտի թվաց նրան, և պահ մի կեցավ, ապա գլխով դրական նշան տվավ:

— Ես ադ թերթերեն բան մը չեմ հասկընար, — շարունակեց նորեկը, — կրճատումներ ա՛հեղի, Մեսրոպյան ուղղագրությունը այլանդակած կտեսնամ հոս: Ի՞նչ ըսել է նախգյուղփոխօգկոմ, շնչահեղձ կըլլա մարդ, մինչև արտասանեն նե...

Եվ իրոք, այնպես խռաց, ասես մսի շերտերի տակ թաղված կոկորդի մեջ մի անասուն մորթեցին: Նորեկը ուրիշ բաներից էլ տրտնջաց, և Սենդին հասկացավ, որ այդ դժգոհության պատճառն ավելի շատ մլեկներն են և տոթը ցերեկվա:

Ո՞վ, ի՞նչ, ուրկից, — հարցական ու բացականչ բառերի տարափից, որ նորեկը տեղաց Սենդիի գլխին, երբ նա «աղվառիկ սիգարա մը ծխել կուզեր», — Սենդին հասկացավ, որ հարևանը «պարոն Քիրաջյանն» է, արտասահմանի աղքատախնամի լիազորը, եկել է Հայաստան «տեսնելու, թե ուսկից հարմար է նպաստել սա մեր տառապյալ ժողովրդին»:

«Ժողովուրդ» բառն արտասանելիս Քիրաջյանի հաստ շուր-

թերը ձգվում էին, խողովակ կազմում, որտեղից ելնում էր նախ՝ մի բառ, ապա տնքոց: Այդ տնքոցը, որ շատ խորից էր, թանձրամիս մարմնի խորերից, կարծես բառի արձագանքն էր:

Քիրաջյանը սկսեց պատմել, որ ինքը «հեռվեն եկած է մալաոխային դեմ մաքառելու և ազգին ֆիզիքը ազնվացնելու»: Էլ ուրիշ շատ բան պատմեց, բայց Սենդին ուշադիր չէր լսում:

Նրան դուր էր գալիս մսի այդ հսկա զանգվածի՝ փորի մակընթաց ու տեղատու լինելը և այն անորոշ ձայները, որ ելնում էին մարմնի խորերից, իբր բողոք շոգի դեմ, մոծակների դեմ, 10 նոր ուղղագրության դեմ:

Նա իմացավ, որ Քիրաջյանը «ազարակներու և ավանակներու տեր» է, գաղութահայ հարուստներից, որոնք աղքատախնամի գործերով են պարապում, եկեղեցու համար գանձանակ հավաքում, «հայասեր» օտարների պատվին ճոխ ընթրիք սարքում և ճառում՝ նստած, կանգնած, բաժակը ձեռքին, ճառում ավտոյի մեջ, ճառում հյուրի ձեռքը սեղմելիս: Իսկ հետո՞. այդ հետոն նրանց աշխատանքի իմաստն է, «ազգային» աստուղ: Հետո նրանք դուլար են ասում, Ֆրանկո-Մարսելյ, կարատ, «քեմփեյն», — որ վարժապետն ու տիրացուն (իսկ Սենդին գաղութներում այդ երկու տիպերից շատերին էր տեսել) կարծում են, թե այդ նշանակում է «օտարների միջամտություն», «ազգային օջախ» և «անկախություն»:

Քիրաջյանը սրտենդել սկսեց, իսկ Սենդին շարունակեց լրագրի ընթերցումը:

— Հրամանքնիդ ուսկի՞ց եք, — ելավ մի ձայն մսի գունդի խորերից (կամ թե՛ «Ձայնը հնչեց էրզրումի հայոց լեռներեն»):

— Երկաթուղեցի:

— Ադ ըլլալու բան չէ. տեղ մը ծնած եք անշուշտ:

— Ես ծնած չեմ տակավին: Մայրս ծնել է ինձ գնացքի մեջ,

30 բոլորովին պատահամամբ:

— Հոգիդ սիրեմ, պատմե. զիս շատ մեծարած պիտի ըլլաք, եթե հետս գավաթ մը սուրճ խմեք: Կտեսնամ, որ դուք ալ ինձի պես օտարական մըն եք:

Սենդին և Քիրաջյանը ուղղվեցին դեպի մոտակա սրճարան: Առաջինը միայն քայլում էր, երկրորդը և՛ քայլում, և՛ օրորվում: Սենդին հեռվից ձուլված էր երևում, իսկ ընկերը՝ կազմված

մսի խոշոր կտորների անկարգ միացումից: Եթե ոտքն առաջ շարժեր, փորն աջ ու ձախ պիտի օրորար, իսկ լանջն ու վիզը... օ՛, մի հարցնեք, այդ շարժումը ենթակա չէր մեխանիկայի և ոչ մի օրենքի:

Սրճարանում մի քանի մարդ «նարդի» էին խաղում: Մեկյու- նում նստել էր մեկը, որ երեք գործ միանգամից էր անում. թեյ էր խմում, լրագիր կարդում և ճաղատ գլուխը ինքնագոհ շոյում:

Սենդին նստեց, իսկ Քիրաջյանը տեղավորվեց այնպես, որ նրա փորի բարձր գագաթը սեղանին դեմ առավ: Սուրճի երկու գավաթ, երկու բաժակ պաղ ջուր և անուշ մասլահաթ: Սենդին 10 իր ծննդյան պատմությունը սկսեց:

Խոսակցությունը երկար պիտի տևեր, եթե Սենդին չհիշեր, որ գնալիք տեղ ունի: Քիրաջյանը խնդրեց հանդիպել իրեն և հասցեն տվավ:

Նա հազիվ էր յուր թանձրամիս մարմնի ծանրությունը ոտ- քերին բարձել շարժվելու համար, երբ Սենդին ճարպիկ շարժու- մով նրա ձեռքը թոթովեց ու փողոց ելավ՝ ուրախ, կայտառ:

Իսկ երբ Քիրաջյանը ուզում էր սրճարանից դուրս գալ, նրան մոտեցան երկու հոգի, որոնցից մեկը՝

— Պարոն Քիրաջյան, մի բույն լսեք մեզ...

20

Քիրաջյանը դարձավ, նայեց վերից վար, շրթունքները շարժվեցին, կարծես ուզում էր ասել.

— Թող տվեք, պե՛, ի՞նչ կուզեք ինձմեն...

— Մենք գիտենք, որ դուք պատվական հայ եք, ազգասեր մեծատուն, մի բույն լսեք մեր վեճը և դատեցեք: Մենք ձեռ խոսքը կհարգենք, որովհետև... մենք բուրժուային կողմն ենք... (այս խոսքերը շշուկով արտասանեց): Ես նախկին եմ, ընկերս՝ վերակազմյալ:

Մարդկանց արտաքինը վստահություն ներշնչեց Քիրաջ- յանին, մանավանդ շնորհքով փողկապը նրանց:

30

Քիրաջյանը նորից սուրճ պատվիրեց, այս անգամ երեք գավաթ, և սկսեց դարձյալ անուշ մասլահաթ:

Թե ի՞նչ էին խոսում, հայտնի չեղավ ուրիշ մարդկանց: Սուրճ բերող աղջիկը նրանց խոսածից միայն հասկացավ, որ առժողովմբ Հայկոոպի կարասները չի տալիս, և որ շուտով

կառավարութեան ընթացքը պիտի փոխվի, «աչ պիտի նստին», ինչպես ասում էր փողկապով մարդը...

• • •

Ցերեկվա շոգը սաստկացել էր:

Քիրաջյանի թոքերը իզուր էին փութսերի պես մեկ ուռչում, մեկ տափակում: Աբովյան փողոցում անհրաժեշտ քանակով թթվածին չկար գաղութահայ աղքատախնամի համար, և քրտինքը ծորում էր առատորեն, բաղնիսից նոր դուրս եկողի պես:

10 Փողոցում օրվա այդ ժամին, երբ արևը ճիշտ գագաթիդ է զարկում, համարյա ոչ ոք չկար: Մի քանի մրգավաճառ ջուր էին շաղ տալիս մայթի կեծացած քարերին: Անկյունի հովում մուշ-մուշ քնել էին մուշաները դադրած:

Մի մանուկ զի՛լ ձայնով կանչում էր, ծոր տալիս՝ «Պաղ աղբյուրի ջո՛ւր...»: Ճիշտ այդպես ցերեկվա շոգին գլուղում շոգից նեղված մի աբլոր կտուրից ծուլորեն իր ծուղորուղուն է կանչում:

— Բեր սրբեմ, է՛, — լսեց Քիրաջյանը և դանդաղ շարժումով պարանոցը թեքեց: Կոշիկ սրբող մի երեխա աշխուժով ցատկեց փայտե արկղին ու նորից կանչեց:

20 — Անունդ ի՞նչ է, տղաս, — հարցրեց նա:

— Վարազդատ: — Եվ իսկույն ավելացրեց.

— Բեր սրբեմ, է, լա՛վ սրբեմ...

Քիրաջյանը ժպտաց. «Երևելի հայկական անուն ունիս», — ասաց և դանդաղ հեռացավ դեպի տուն:

Նա սովորութիւն ուներ իր սենյակի պատուհանից դիտել Արարատին: Եվ ինչ մտքեր չէր հղանում այդ պահին ուղեղը «բարիգործական»:

30 Արարատին դիտելուց հետո, նա մոտեցավ իր երկար և ընդարձակ մահճակալին և անհոգորեն փովեց, ձգվեց «մինչև ծովը վրկանա»: Եվ մահճակալի զսպանակները ճռնչացին խուլ:

Իրիկվա հովը քնքրորեն շոյում էր շոգից խանձված դեմքերը մարդկանց, երբ Քիրաջյանը զարթնեց, սրբեց քրտինքը դեմքի և վազցվելու շտապեց:

— Կարելի՞ է, — լսվեց դրսից մի ձայն:

— Խնդրե՛մ,— եղավ պատասխանը: Ներս մտավ հասակն առած մի մարդ, կղերական թերթի նախկին խմբագիր, որ 40 տարի հայոց պատմությունն էր ավանդել և հազար անգամ կրկնել աշակերտներին, թե հայ ժողովուրդը պիտի տիրանա «Արցախի և Տավրոսի լեռներին», հայոց պատմական թեմերին»: Աշակերտները լսում էին նրան և դասամիջոցին երգում «Էրզրումից մինչև Բասեն»:

— Ես ձեզ բերել եմ գիտական մի շարադրություն, նվիրված Պետրոս Գետադարձի հրաշագործությանց,— ասավ նա ու սեղանի վրա դրեց ձեռագրի սովոր մի հատոր:

10

— Սրանց չեմ տա, չեն տպի, անհավատներ են: Առե՛ք ձեզ հետ տարեք՝ ձեզ մոտ տպելու:

— Աղեկ կըլլա, կառնի՛մ... Պետք է ազգին մտավորն ալ փրկել, մենակ ֆիզիքը հերիք չէ բնավ...

— Նաև եկա ձեզ հայտնելու սրբազանի կողմից, որ ձեր ներկայությամբ այս օրվա հավաքույթը պատվեք,— ու ժպտաց «Գետադարձը» ողորմելի ժպիտով, դեմքը կծկեց այնպես խեղճ, ասես դիմացինը նրան մի բան էր ընծայելու:

Երկուսով էլ գնացին: «Հրաշագործությանց» հեղինակը մի առանձին հոգատարությամբ օշնեց Քիրաջյանին զգեստը մաքրելու: Ո՞վ գիտե, գուցե գտներ նա մի մեկենաս և վաղուց պատրաստ ձեռագիրն ազատվեր փոշուց:

20

• • •

Հավաքույթը անմեղ պատրվակով էր սարքված: Տիկին Վարդուհին էր հրավիրել, տարիքով մի կին, որ այժմ քաշվել է ասպարիզից, սակայն սրան նշան չի մոռանում պատմել «մի բաժակ թեյ»-ի հետ կապված օրերի մասին, երբ ամեն կիրակի տուփերով հանգանակություն էր անում հօգուտ զինվորների, վիրավորների, երբ նահանգապետի կնոջ հետ զինվորական հիվանդանոցից տուն չէր գալիս: Ի՞նչ լավ օրեր էին, ի՞նչ ուրախություն էր, և ինչ ջահել օֆիցերներ կային... կորավ, անցավ, շաղի պես գոլորշիացավ:

30

Եկել էր և Ղևոնդ սրբազանը, որին շատ էր դուր գալիս նստել տիկին Վարդուհու կողքին և սեղանի տակ ոտքը մոտեցնել նրա հաստիկ սրունքներին: Հին գինու պես դուրալի

չերմությունն էր հոսում սրբազանի արյան մեջ, և այդ ժամերին նա իրեն ավելի առույգ էր զգում:

Քիրաջյանի մուտքը ժպիտներով և հաճույալի խոսքերով ընդունեցին: Կաղլիկ մի օքմին, որ ժամանակին մեծ կարողություն ուներ, իսկ այժմ՝ մատենավարի պաշտոն, իրենց տուն մարդ ուղարկեց, թանկագին հյուրի համար մառանում պահած հին գինուց բերելու:

10 Ուրիշներ էլ կային, որոնց թվում և մի նախկին միսիստր, որը իր հուշերը գրի առնելով էր զբաղված: Սրբազանի կողքին նստել էին երկու հոգի, որոնցից մեկը ճարպակալի էր պատերազմից առաջ, մյուսը՝ պատերազմի ընթացքում:

— Ինչպես եք տեսնում Երեանը, — Քիրաջյանին հարցրեց Ղևոնդ սրբազանը, միրուքի աջ ու ձախ կողմից շոյելով:

— Աղվար կտեսնամ... Հոս ալ պատվական հայեր կան...

— Է՛, պարոն Քիրաջյան, լավ չի. չեն թողնում, որ մի շունչ քաշենք, — ասաց նա, որ ճարպոտել էր պատերազմի ընթացքում:

— Ամենայն ինչ անցավոր է, — վրա բերավ սրբազանը:

— Մայր աթոռը ողջ ըլլա...

20 — Օ՛, էջմիածին, «մշտականաչ կիպարիս, Հայաստանյայց մրմունջների ընդունարան», անգիր և զգացված արտասանեց «Պետրոս Գետադարձը»:

Այդ բոլորին էլ դուր եկավ: Նույնիսկ տիկին Վարդուհին, որ այնքան էլ ջերմեռանդ հավատացյալ չէր, արտասովեց: Նա մտաբերեց փառահեղ մի մաղթանք, երբ «զենք ու զրահից թնդում էր լերինք», երբ ֆռում էր կանանց միության պահահանդեսում...

30 Խոսեցին դեսից դենից, ազգային պատվիրակությունից ու պատրիարքարանի գործերից, յսինոդի հին արարքներից և բնակարանների խտացումից: Յուրաքանչյուր ոք իր միտքը համեմտում էր զսպած մի ցանկությամբ, և լուսավորչական այդ հավաքույթի առաքելական մրմունջներին հովանի էր Ղևոնդ սրբազանի խոսքը, թե «ամենայն ինչ անցավոր է»:

Միայն երկու ճարպագունդերն էին հետաքրքրվում նաղդով, դոլլարի և շերվոնեցի կուրսով:

Երբ ծածուկ ցանկությունների զեղումը ավարտեցին, և

«որտանց խոսելը հերիք եղավ, տիկին Վարդուհին նրանց հա-
րեան սենյակը հրավիրեց, ուր ձյունի պես ճերմակ սփռոցի
վրա շարված էին պես-պես պնակներ, շիշեր և համեղ կերա-
կուր: «Պետրոս Գետադարձի» աչքերը պղտորվեցին. վաղուց,
շատ վաղուց էր, երբ վերջին անգամ նա խժռել էր հոբելյա-
նական մի հավաքույթի ճոխ սեղան:

Գինին թուլացնել սկսեց լեզվի կապանքները, մտքերը
թև առան, թռան հեռո՛ւն, «դեպի երկիր», նեբրովթ ու Սիփան,
Տարոն ու Վան: էլ «անկախ», էլ «ա՛խ Հայաստան», էլ «երբ
պիտի գա հայ թագավոր, դրոշակներ ծածա՛ն, ծածան» (այս- 10
տեղ նախկին մինիստրը դեմքը խոժոռեց, նա ուզեց փաստա-
ցի ուղղում անել, թե Հայաստանը ռամկավար հանրապետու-
թյուն պիտի լինի, բայց բարվոք համարեց լռել):

Քիրաջյանը ճառեց: Նա ասաց, որ ինքը եկել է Հայաս-
տանի ճահիճները չորացնելու, նոր ջրանցքներ շինելու և այդ
բոլորը կատարում է «չքնաղ Արմենիո» համար: Եվ բոլորը
միասին բաժակները չորացրին, գինին վետ-վետ խայտալուով
կոկորդից վար հոսեց:

Տիկին Վարդուհին հուզմունքից համարյա թե լալիս էր,
խսկ սրբազանն ավելի էր մերձենում նրան: Մութ էր ուղեղի 20
մեջ, և չգիտեր նա, թե ինչու այդպես առույգ է, գինի՞ն է ջեր-
մացնում, թե տիկնոջ ազդերը պառավ:

— Ա՛յ, հասկանում եմ, լազաթ կա էլի՛, սրբազան, ապա
ափսոս չի՞ լավ կամպանյան, — ասաց կաղլիկ օբմինը:

— Այո՛, այո՛, ամենայն ինչ անցավոր է...

Քիրաջյանը սկսեց երգել: Նրա ձայնը հնչում էր «Բամբ,
որոտան», որպես խոշոր թմբուկի թնդյուն:

— Երբ որ բացվեն դռներ հուսո...

— Եվ մեր երկրեն փախ տա ձմեռ...

— Սավետ, սավետ, ասա սավետ էլի,— բարձրաձայն 30
կանչեց ճարպագունդը վերջին:

— Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա...

— Պարլամենտ, պարլամենտ,— ճոճանակի պես օրոր-
վելով ոտքի կանգնեց նախկին մինիստրը և զգացման առա-
տությունից գինու բաժակը ջարդեց: Հուսո դռները ավելի բաց-

վեցին, համարյա կրնկահան եղան, և հարբած ուղեղներում
խելացի միտքը դարձավ հազվագյուտ:

... Քաղաքը հոգնած վաղուց էր քնել ամառվա կարճ և
անհանգիստ քնով: Փողոցներում միայն ուշացած անցվորի
կարելի էր հանդիպել և պահակների, որոնք մերթ ընդ մերթ
սուլում էին:

Քիրաջյանը վերադառնում էր տուն «Պետրոս Գետա-
դարձի» ուսին հենված: Խեղճը հագիվ էր դիմաւում այդ ժան-
րության, բայց չէր տրտնջում, թե չէ փողոցում Քիրաջյանը
10 կարող էր փոփել հասակով մի, և կստացվեր «ազգային խայ-
տառակչություն»:

Իր սենյակը մտնելուց առաջ՝ Քիրաջյանը փորձեց ըստ
սովորույթի մի անգամ էլ Արարատի կողմը նայել, բայց
գլուխը դիպավ լվացարանի մարմարին, նա մրթմրթաց քթի
տակ «չքնաղ Արմենիո» մասին և ընկավ մահճակալի վրա,
առանց Արարատը տեսնելու:

• • •

Քիրաջյանը Երևանում մնաց մի ամսի չափ: Զեկուցումներ
էր կազմում, տեղեկություններ էր հավաքում ճահիճները շո-
րացնելու մասին, կենսովիճվարի հետ պայմանագիր էր հաստա-
տում Հաբեշխստանի մարդասիրական կոմիտեից գրամեքենա
20 ստանալու, այցելում էր Ղևոնդ սրբազանին, տիկին Վարդուհուն
և ուրիշ շատերի, քիթը վեր էր քաշում, երբ փողոցով բահերն
ուսին անցնում էին պատկոմները շարեշար, կանչում էր ինժե-
ներների, տեխնիկների, պլան էր խնդրում, հաշիվներ էր կազ-
մում, հետաքրքրվում էր Հայաստանի բնակչության մահ ու
ծնունդով, ուտում էր «լուլա-քեպապ» սմաղով և առանց սմաղի,
արհեստավորաց դպրոցի ծրագիր էր կազմում, առավոտյան մի
ժամ աստամներն էր լվանում, օծում իրեն անուշահոտ ջրերով,
օրը երկու թաշկինակ փոխում, ժամերով նայում Արարատի ձյու-
նապատ գագաթին, հոգու խորունկ թաքստոցներում որոճում
30 «սեփական» մտքեր և այդ ամենից հոգնած նետում իրեն լայն
ու արձակ մահճակալի երկաթե զսպանակների վրա:

Մի անգամ էլ Սենդին նրան տեսավ նորքի թաղերում,
օրիորդ Վիտուշի հետ: Քիրաջյանը ոտքերը մկրատի բերանի

պես շոել էր՝ մարմնի կշիռը հավասար պահելու և, խոնավ շըր-
թունքները ծպագնելով, ինչ-որ բան էր ասում օրիորդ Վիտուշին։
Վիտուշն էլ ոտքերը անշնորհք քսում էր իրար, ինչպես ճանճն է
քսում՝ շաքարը լիզելուց հետո։ Սենդիկն ծպտաց քթի տակ. միտն
քնկավ Քիրաջյանի խոսքը «ազգին ֆիզիքն ազնվացնելու մա-
սին»։

Սենդիկն նրան Դավմայի այգիների մոտ տեսավ։ Այն հար-
ցին, թե որ քամին է նրան քաղաքից այսքան հեռու բերել, Քի-
րաջյանը պատասխանեց, թե «հողերը դիտելու եկած եմ»։

էլ նրան շտեսավ։

10

Քիրաջյանը վերադարձավ՝ պատմելու ազգային սրտերին
հայրենիքի վերաշինության մասին, ասելու, որ «հոն ալ պատ-
վական հայեր շատ կան»։ Նա իր հետ տարավ մի քանի արկղ
տեղեկություններ, քաղվածքներ, պլան ու նախահաշիվ, կանո-
նագիր ու ծրագիր, նամակ ու լուսանկար։ Արկղներում էր
«Պետրոս Գետադարձի հրաշագործության պատմությունը», Ղե-
վոնդ սրբազանի կոնդակը հավատացյալ հոտին, տիկին Վար-
դուհու բարեագիրը այն ջահել կամավորին, որ գնաց ու շե-
կավ։

Քիրաջյանը գնացքում տեղավորվել էր առոք փառոք, նա
բացել էր մի մատյան և իր վերջին հուշերն էր նոթագրում
«մշտականաչ կիպարիսի» մասին։

20

— Իմալ անուշ ֆոտ կուտա իսա մարդու ճակետ,— ասաց
մշեցի մի գյուղացի, գնացքում նրա մոտով անցնելիս։

Նա չլսեց։ Գնացքն արդեն Անիին էր մոտենում։ Արարատի
գագաթը ամպի ճերմակ քուլայի պես էր երևում։

Գնացքի պատուհանից նայում էր Քիրաջյանը ամպի քու-
լային, Ախուրյանին, և նրա մտքի առաջ ցցվում էր ազգային
պատվիրակը, Վիլսոնը հանգուցյալ, հայասիրաց միությունը,
մըսթըր Բյուքը, որ զեսպան էր և խոսք էր տվել Հայաստանի
անկախությունը պաշտպանել, եթե Հոլանդիան իր համաձայ-
նությունը տա։

30

— Ձեր տոմսակը,— լսեց նա հատու մի ձայն ու շփոթ-
ված տոմսակը փնտրել սկսեց։

Խիստ և հաճարկու մի ուժ տեսավ նա այդ ջահել պատանու
մեջ, որ լրջմիտ իր պաշտոնն էր կատարում։ Նրա մարմինը

փշաքաղվեց ավելի, երբ մտաբերեց, որ Ղևոնդ սրբազանն անուժ է, նախկին ռամկավար Ադիլյանը զառամ է, հետևորդ շունի, իսկ պատկոմները միշտ երգում են՝ «Գնանք դեպի կարմիր ապագա...»:

Մութը իջավ, պատեց սար ու ձոր, գիշերը մի թանձր սաւլանով ծածկեց Շիրակի դաշտերն արգավանդ, և մութի հետ մի խուլ կասկած՝ օձի պես սողաց Քիրաջյանի ներսում: Նա կծկվեց անզոր, կուշ եկավ անկյունում:

Գնացքի անիվների դղրդոցը միալար՝ կարծես կրկնում էր անընդհատ, որ էլ երբեք, երբեք նա չի տեսնելու Արարատի գագաթը ճերմակ...

• • •

Ամիսներ անցան:

Մրգառատ աշունն եկավ՝ շիրայով համեղ, նուռ ու խաղողով: Զյունի պես սպիտակ մարգերը բամբակի փովել էին: Մի ուրախ շունչ եկավ ոսկեզույն խաղողի հետ, բամբակի բարդանների հետ: Հնձանի մոտ, մահառով հարբած կատեպանը ծոր էր տալիս.

— Նուան կլեպ պոռոշ...

Սենդին սիրում էր բարձրանալ վեր, նստել ձորի գլխին և իրիկվա դեմ նայել քաղաքին: Զորի մեջ Զանգին էր աղմկում խուլ վշշոցով, և երբ մութը ուղտերի դանդաղ քայլածքով իջնում էր սարերից դեպի տափարակն անծայր, նա լսում էր մի անուշ զրնգոց, ասես արևառ դաշտերն էին զրուցում իրիկվա հովի հետ:

Մութը թանձրանում էր, հալվում էին մութի մեջ ամեն ինչ, և շարաճճի աչքերի պես թարթում էին լապտերները լուսառատ:

Սենդին մի քնքուշ կարոտով լսում էր ձայները խաղաղ իրիկվա և նայում կարմիր աստղին, որ վառվում էր բարձր, ամենից բարձր, քաղաքը պարուրում շողերով իր կարմիր և

գիշերվա մութի մեջ ժպտում չքնաղ ժպտով...

ОДИН ИЗ МНОГИХ

Село Яйджи издали похоже на груды каменных глыб, беспорядочно наваленных друг на друга. Немного выше полукругом, стоят отвесные скалы, готовые обвалиться от малейшего толчка. Только пожелтевшие скирды сена, коричневые конусы кизяка, да слабый дымок дают знать, что тут село.

Злые волкодавы с лаем встречают нас. Здоровенный парнишка охотно соглашается проводить до сельсовета.

На сравнительно широком дворе весело и шумно 10 играют дети.

— Наша школа, — говорит проводник.

Прозвенел звонок, и дети после перемены стали собираться в класс. Передав лошадь парню, я вошел в школу.

Помещение школы ничем не отличается от обычной крестьянской избы. Только стены побелее, как снаружи, так и внутри. Два крохотных окна с железной решеткой напоминают николаевскую предварилку.

Учитель, немного сгорбленный, усталый, на вид флегматик, подошел, поздоровался и любезно разрешил послушать урок. 20

Школа помещалась в одной комнате. Учитель занимался с утра до вечера, сначала с одной группой, потом — с другой, а вечером — в ликпункте.

На неокрашенных, довольно грубых партах сидело человек сорок. Стены голые, нет карты, если не считать испачканный плакат госстраха. В углу большая печь. Толпят кизяком и от этого в классе стоит душный, тяжелый

запах. Ученики по очереди приносят немного кизяку, дневную порцию.

Шел урок армянского языка. Мое присутствие рассеивало внимание учеников и любопытные глаза их то и дело смотрели на меня. Они перешептывались.

Солнце через решетки окон слабо освещало большой класс, погруженный в полумрак.

10 Вошли предсельсовета и двое крестьян, громко поздоровались со мной. Я умышленно избегал разговора с ними, дабы не мешать занятиям. Но, видно, так часто практикуется: во время урока входят крестьяне и, отрывая учителя от занятий, говорят ему о личных делах.

Косоглазый мальчик, сидящий на последней парте, все время отвечал первым.

—Косоглазый, а умнее всех, — громко проговорил пред и засмеялся. Засмеялись и ученики. Один только он, униженный своим физическим недостатком, присел обиженно, покраснел и замолк до конца урока.

20 Немного спустя, стоя возле печи, крестьяне беседовали о предстоящем ремонте школы, а учитель объяснял детям, какие бывают звери.

Когда мы вышли, я дал знать товарищу из сельсовета, что на уроках нельзя говорить громко и мешать занятиям.

Почти все дети школьного возраста учатся, но трудно приходится учителю. Нагрузка до истощения. Второй учитель нужен до зарезу.

—Трудно, не по силам, — жаловался учитель, тов. Аршак. — Девятый год я учителем и чувствую, что сил надолго не хватит.

30 После урока пошли к нему. Такая же изба, как помещение школы, только стены почернее. Единственное окно было заклеено намасленной газетной бумагой и от этого было темно в комнате. Пол земляной, но не сырой. Посредине комнаты большой стол, покрытый старыми номерами газеты «Баку». Возле стола — деревянная кровать и та-

буретка, в углу печь, а у входа кувшин с водой. Вот и вся утварь комнаты сельского учителя.

На передней стене какие-то надписи мелом и углем:

...«Давида за кастрюлю и бадейку пуд проса», «Андреаса, сына Манука, еще пуд ячменя».

Видя, что я разбираю надписи на стене, тов. Аршак, улыбаясь, поторопился объяснить в чем дело:

— В прошлом году летом здесь жил лудильщик. Это его заметки, с кого сколько следует.

Тов. Аршак женат, имеет одного сына. Жена из этой же деревни, малограмотная крестьянка, целиком занята домашним хозяйством, варкой и стиркой.

— Работы много. Кроме школы состою бессменным секретарем сельсовета. Если кому-нибудь нужно письмо написать, или полученное прочитать, или заявление какое,—все ко мне идут, даже во время урока.

Единственная газета, которую он читает (и то не регулярно), это местная еженедельная «Рачпар». Ему мало известно, что творится в больших городах, в других странах.

И почти все понаслышке. Поедет кто-нибудь из крестьян в город, там наслышится чего-нибудь и приедет, да расскажет в деревне, что Германия заключила договор с Англией против Франции и тому подобную чепуху.

А у т. Аршака недоконченное среднее образование. Девять лет тому назад он в последний раз оставил Баку и приехал на родину. С тех пор безвыездно живет в селе. И как-то растворился в гуще крестьянской, стал почти таким же, как все крестьяне. Только старается быть хорошим учителем, не отстать хотя бы от жизни уездного города.

— Еще недостаток. Из-за жалованья приходится идти в город. А отсюда до города порядочно, верст восемнадцать. Жалованье выдают неаккуратно, иногда по частям.

На столе книги, полученные от наробраза. Книги общеобразовательного содержания, есть и о трудовой школе,

о комплексном методе. Они еще не разрезаны и толстый слой пыли, указывающий на истекшее время, покоится на них.

— Некогда читать. Придешь усталый, поешь немного, сейчас же клонит ко сну.

Жена тов. Аршака хлопочет возле печки, варит ужин. Она такая же стыдливая и «немая», как и остальные крестьянки. Со мной разговаривает мимикой, с мужем при мне — шепотом.

- 10 Тов. Аршак снимает лапти и сидит на корточках, предоставляя мне табуретку. Курит он табак — зеленоватые листья с мусором, — аккуратно скручивая «цыгарку» из газетной бумаги.

На мой вопрос, почему не выписывает газету для себя, он как-то беспомощно покачал головой, улыбаясь улыбкой много работавшего и уставшего человека.

— Что же, выпишу. Адреса не знаю. Наробраз ничего не говорил нам про это...

- 20 Единственное удовольствие для него — это дни, когда он идет за жалованьем в город. Проведет он там день, два и со свежими впечатлениями возвращается обратно в свое село с конусами кизяка, с кривыми улочками, в свою школу.

— Много дают и летние курсы по подготовке учителей. Уже два года, как они бывают у нас. Как-то хорошо на курсах, свежо. А то среди этих скал совсем пропадешь, — жалобно, с какой-то трусью одинокой души говорил он.

- 30 Беседовали долго, до поздней ночи. Все было ново и интересно для него: достижения авиации и радио, учительский съезд и тепловоз. Он дал слово выписать газету, чтобы подробнее узнать про все то, о чем говорили мы в этот вечер.

На следующее утро, когда прощался с ним, он вышел из класса проводить меня и крепко пожал мне руку.

— Напишу я в газету про твою жизнь, тов. Аршак, — сказал я ему.

— Ну, кто я! Пишите о радио, об аэроплане, — ответил он добродушно и вошел в класс.

ՇԱՏԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

Յայնի գյուղը հեռվից նման է իրար վրա անկարգ թափված քարակույտերի: Փոքր-ինչ վերև կիսաբլուրաձև կանգնած են դիք ժայռերը՝ պատրաստ ցած փլչելու նվազագույն ցնցումից: Միայն խոտի դեղնած դեղերը, աթարի դարչնագույն բուրգերն ու բարակ ծուխն են մատնում, որ այստեղ գյուղ է:

Կատաղի գելխեղդները հաշոցով են դիմավորում մեզ: Մի հսկայամարմին տղա սիրով հանձն է առնում մեզ մինչև գյուղ-խորհուրդ ուղեկցել:

10 Համեմատաբար ընդարձակ մի բակում գվարթ ու աղմկոտ խաղում են երեխաները:

— Մեր դպրոցն է,— ասում է մեր ուղեկցորդը:

Զանգը հնչեց, և երեխաները դասամիջոցից հետո սկսեցին հավաքվել դասարան: Զիս տղային տալով՝ ես մտա դպրոց:

Դպրոցի շենքը ոչնչով չի տարբերվում սովորական գյուղական խրճիթից: Միայն պատերն ավելի սպիտակ են թե՛ դրսից, թե՛ ներսից: Երկաթե ճաղերով երկու փոքրիկ պատուհանը նիկոլայի ժամանակվա նախնական կալանքի բանտախուց են հիշեցնում:

20 Ուսուցիչը՝ մի քիչ կորամեջք, հոգնաբեկ, տեսքից ֆլեգմատիկ, մոտեցավ, բարևեց ու սիրով թույլ տվեց դասը լսել:

Դպրոցը տեղավորված էր մի սենյակում: Ուսուցիչը պարապում էր առավոտից իրիկուն, նախ մեկ, հետո մյուս խմբի հետ, իսկ երեկոյան՝ լիկկայանում:

Չներկած, բավական կոպիտ նստարաններին մոտ քառասուն հոգի էր նստած: Պատերը մերկ են, քարտեզ չկա, եթե չհաշվենք պետապի կեղտոտված պլակատը: Անկյունում մեծ վառարան: Աթար են վառում, և դրանից դասարանում խեղդող, ծանր հոտ է: Աշակերտները հերթով մի քիչ աթար են բերում, օրվա վառելիքը:

Հայոց լեզվի դաս էր: Իմ ներկայությունը շնդում էր աշակերտների ուշադրությունը, և նրանց հետաքրքրասեր աչքերը շուտ-շուտ ինձ էին նայում: Նրանք իրար մեջ քչփշում էին:

Արևը լուսամուտի ճաղերի միջից թույլ լուսավորում էր 10
կիսախավարի մեջ թաղված մեծ դասարանը:

Մտան գյուղխորհրդի նախագահն ու երկու գյուղացի, բարձրաձայն բարկեցին ինձ: Ես դիտավորյալ խուսափում էի նրանց հետ դրույցի բռնվելուց, որ շխանգարեմ պարասվմունքը: Բայց, երևում է, դա ընդունված բան է. դասի ժամանակ ներս են մտնում գյուղացիները և, ուսուցչին դասից կտրելով, խոսում են անձնական գործերից:

Մի շիլաչք երեխա, վերջին նստարանին նստած, ամբողջ ժամանակ առաջինն էր պատասխանում:

— Տես է, շաշ ա, բայց բոլորից խելոք ա,— բարձր ասաց 20
նախագահն ու ծիծաղեց: Աշակերտներն էլ ծիծաղեցին: Միայն ինքը, իր ֆիզիկական թերությունից նվաստացած, վիրավորված տեղը նստեց, կարմրեց ու ձայնը կտրեց մինչև դասի վերջը:

Մի քիչ անց, վառարանի մոտ կանգնած, գյուղացիները խոսում էին դպրոցի առաջիկա վերանորոգման մասին, իսկ ուսուցիչը բացատրում էր երեխաներին, ինչպիսի գազաններ են լինում:

Երբ մենք դուրս եկանք, ես գյուղխորհրդի ընկերոջը հասկացրի, որ դասերին չի կարելի բարձր խոսել ու խանգարել 30
պարապմունքներին:

Դպրոցական տարիքի բոլոր երեխաները սովորում են, բայց ուսուցչի գործը ծանր է: Ուժասպառության աստիճան ծանրաբեռնված է: Խիստ մեծ է երկրորդ ուսուցչի պահանջը:

— Դժվար է, ուժից վեր,— դանգատվում է ուսուցիչը՝

ընկ. Արշակը:— Իննեքորդ տարին է, որ ուսուցիչ եմ և զգում եմ, որ ուժերս շատ չեն բավականացնի:

Դասից հետո գնացինք նրանց տուն: Նույնպիսի խրճիթ է, ինչ որ դպրոցի շենքը, միայն պատերն ավելի սև են: Միակ լուսամուտին լրագրի յուղած թուղթ էր փակցրած, և դրանից սենյակում մութ էր: Հատակը հողից էր, բայց խոնավություն չկար: Սենյակի մեջտեղը մեծ սեղան, «Բաքու» թերթի հին համարով ծածկված: Սեղանի մոտ փայտե մահճակալ ու աթոռ, անկյունում վառարան, իսկ մուտքի մոտ կժով ջուր: Ահա և գյուղական ուսուցչի սենյակի ամբողջ կահավորանքը:

10 Առջևի պատին կավիճով ու ածուխով արված ինչ-որ գրություններ կան.

«Դավթից պղնձի ու բադյայի համար մի փութ կորեկ», «Անդրեասից՝ Մանուկի որդուց, ևս մի փութ գարի»:

Տեսնելով, որ փորձում եմ կարդալ սլատի գրությունները, ընկ. Արշակը ժպտալով շտապեց բացատրել բանն ինչ է.

— Անցյալ տարի ամառն այստեղ կլայնգործ էր ապրում: Նրա նշումներն են, ումից ինչքան ստանալիք ունի:

20 Ընկ. Արշակն ամուսնացած է, ունի մի տղա: Կինը նույն գյուղից է, կիսագրագետ գեղջկուհի, ամբողջությամբ զբաղված է տնային տնտեսությամբ, եփել-թափելով:

— Աշխատանք շատ կա: Դպրոցից բացի գյուղխորհրդի մշտական քարտուղարն եմ: Եթե մեկին նամակ է պետք գրել կամ ստացածը կարդալ կամ մի դիմում դրել, բոլորն ինձ մոտ են գալիս, նույնիսկ դասի ժամին:

Միակ լրագիրը, որ կարդում է (այն էլ ոչ միշտ) տեղական «Ռաշպարն» է: Նա շատ բան չգիտե, ինչ է կատարվում մեծ քաղաքներում, ուրիշ երկրներում:

30 Եվ գրեթե ամեն ինչ իմանում է՝ սրանից նրանից լսելով: Գյուղացիներից մեկը քաղաք կգնա, այնտեղ մի բան կլսի ու կգա գյուղում կպատմի, որ Գերմանիան Անգլիայի հետ Ֆրանսիայի դեմ պայման է կապել ու դրա նման այլ հիմարություններ:

Իսկ ընկ. Արշակը թերի միջնակարգ կրթություն ունի: Ինը տարի առաջ նա վերջին սնդամ թողեց Բաքուն ու եկավ հայրենիք: Այն ժամանակվանից մշտապես ապրում է գյուղում: Եվ մի

տեսակ ձուլվել է գյուղացիների տարերքին, դարձել համարյա մյուս գյուղացիների պես: Միայն աշխատում է լավ ուսուցիչ լինել, ետ շմնալ գոնե գավառական քաղաքի կյանքից:

— Մի ուրիշ թերութիւն էլ կա: Ռոճիկի համար ստիպված քաղաք ենք գնում: Իսկ այստեղից քաղաք ահագին ճանապարհ է, մի տասնութ վերստ: Ռոճիկը անկանոն են տալիս, երբեմն մաս-մաս:

Սեղանին ժողկրթբաժնից ստացած գրքերն են, որոնք հանրակրթական են, կան գրքեր նաև աշխատանքային դպրոցի և կոմպլեքսային մեթոդի մասին: Նրանք դեռ թղթատված չեն, 10 և փոշու հաստ շերտ կա վրաները, որ ցույց է տալիս, թե շատ ժամանակ է անցել:

— Կարդալու ժամանակ չկա: Հոգնած գալիս ես, մի բան ուտում, իսկույն քունդ տանում է:

Ընկ. Արշակի կինը դործ է անում վառարանի մոտ, ընթրիք է պատրաստում: Նա էլ մյուս գեղջկուհիների պես ամաշկոտ ու «չխոսկան» է: Ինձ հետ նշաններով է խոսում, իմ ներկայութեամբ ամուսնու հետ՝ շշուկով:

Ընկ. Արշակը հանում է տրեխները, պազում, աթոռը ինձ տրամադրելով: Թութուն է ծխում (կանաչավուն տերեւներ՝ 20 աղբի հետ խառը), լրագրի թղթով խնամքով «ծգարա» է փաթաթում:

Իմ հարցին, թե ինչու իր համար լրագրի չի գրվում, նա մի տեսակ անօգնական օրորում է գլուխը, ժպտալով՝ շատ աշխատած ու հոգնած մարդու ժպիտով:

— Ինչ կա որ, կգրվեմ: Հասցեն չգիտեմ: Ժողկրթբաժինը մեզ դրա մասին ոչինչ չի ասել:

Միակ հաճույքը նրա համար այն օրերն են, երբ գնում է քաղաք ոռճիկ ստանալու: Մի-երկու օր կմնա այնտեղ և թարմ տպավորութիւններով կվերադառնա աթալի բուրգերով, ծուռ 30 փողոցներով իր գյուղը, իր դպրոցը:

— Շատ քան են տալիս նաև ուսուցիչների պատրաստման ամառային դասընթացները: Արդեն երկու տարի է, մեզ մոտ կան: Մի տեսակ լավ է լինել դասընթացին, թարմութիւն կա, թե չէ էս ժայռերի մեջ լրիվ կկորչես,— խղճալի, միայնակ հոգու թախիծով ասում է նա:

Զրուցում ենք երկար, մինչև ուշ գիշեր: Ամեն ինչ նոր է ու հետաքրքիր նրա համար՝ ավիացիայի և ռադիոյի նվաճումները, ուսուցիչների համագումարն ու ջնրմաքարշը: Նա խոստացավ թերթ գրվել, որ մանրամասն իմանա ամեն ինչի մասին, որ խոսեցինք այդ գիշեր:

Մյուս առավոտ, երբ հրաժեշտ էի տալիս նրան, նա դասարանից դուրս եկավ ինձ ճանապարհ զցելու և ամուր սեղմեց ձեռքս:

— Ես կգրեմ թերթում քո կյանքի մասին, ընկ. Արշակ,—
10 ասացի նրան:

— Է՛, ո՞վ եմ ես: Ռադիոյի, աերոպլանի մասին գրեցեք,— բարեհոգի արձագանքեց նա ու մտավ դասարան:

БАГРАТАВАН

Все горы и дороги занесены снегом. Конь с трудом пробивает себе путь по снегу. Резкий ветер бьет прямо в глаза. Осталось еще много пути, но сумерки уже насаждают, и я спешу до ночи добраться до места.

Держу путь в Багратаван, заброшенную далеко в горах Зангезура деревню, в 70-ти верстах от Герюсы.

Багратаван и его район — особый мирок. Он находится на высоте 7.000 футов. На его прекрасных пастбищах паслись в былые времена лучшие породы коров и овец. Молочные продукты Багратавана были известны далеко за его пределами и высоко ценились на рынке.

Багратаван был скорее городом, чем деревней. До войны в Багратаване было два маслоделательных и сыроваренных завода, несколько магазинов, кредитные и другие общества.

Багратаван (Базарчай) был населен молоканами, переселенными сюда из России царским правительством, которое предоставило им лучшие земли. Соседние села не имели столько земли и такого достатка. «На полях Базарчая, — говорили в старину, — никогда не заходит солнце». Такое несправедливое распределение земель создало большие трения между базарчайцами и крестьянами других сел.

Война разорила Базарчай и нарушила его мощное хозяйство. Через Багратаван прошло много искателей приключений: «хумбы», предводители которых разобрали

по рукам скот и другие богатства села. Жители разбежались. Молокане переселились на Кубань и в другие места.

Сейчас в Багратаване живут молokane и армяне, переселившиеся сюда из окрестных сел. Молокан до четырехсот человек, возвратившихся сюда лишь при Советской власти.

* * *

Было совершенно темно, когда я добрался до Багратавана. Проезжая по улице, я услышал шум из одного дома. Окна дома светились. Заглянув в окно, я увидел собрание молokane. Одни за другим подходили к столу люди, подписывали какую-то бумагу и отходили. Мне показалось, что я присутствую на прыгунском собрании. 10

Молодой парень вышел из дому и провел меня в комнату. На мой вопрос он ответил с улыбкой:

— Ничего, мы получили платья и материи от Амеркома и парни шумят при раздаче.

Мой проводник оказался братом сельского учителя. Скоро явился и учитель. Павел Кузьминин, безусый и безбородый. Симпатичная личность. Занят одной мыслью — восстановить школу, устроить школу. 20

Павел выражал сомнение, чтобы в этот вечер можно было созвать собрание. Я согласился. Нужно было обогреться, высушить платье, отдохнуть.

Вошел в комнату армянин, приняв меня за должностное лицо, стал жаловаться, что его притесняют. Дело в том, что воспользовавшись отъездом молokane в 1918 году, жители соседних армянских сел заняли молokane дома. Затем вернулись молokane. Вот, между ними происходят по этому поводу трения. Вошедший жаловался, что у него отобрали одну комнату и передали Павлу Кузьмину, которому раньше принадлежал дом. Жаловавшийся говорил так настойчиво, что пришлось пройти вместе с ним в его комнату, находившуюся тут же, рядом с квартирой Павла, учителя. 30

Обширная комната, в углу русская печь, а рядом тут же тундир, устроенный новым жильцом.

— Но ведь тундир дымит?! Русская печь гораздо лучше.

Собеседник мой, однако, остался при своем мнении.

Через несколько минут вошел Павел с котомкой в руках. Он принес «платье», полученное час назад при дележе. Ему достались поношенный сюртук, панама, ботинки и бумага.

10 — Ни к чему не годны! Продам, куплю тужурку.

В панаме нашлось письмо. Свои пожелания благотворитель заканчивает словами:

«Оставайтесь покорным слугой Христа».

Павел читает и смеется.

Собираются крестьяне. Начинаются жалобы на неправильное распределение платья. Одни жалуются на то, что ему дали меньше, чем другому, другой говорит, что он получил шесть мужских шляп, между тем дома мужчин, кроме него самого, нет.

20 Павел больше интересуется новостями из внешнего мира. Ведь в селе почти не получают газет, а приезжие из города заносят случайные номера.

Павел показывает крестьянам номер крестьянской газеты, найденный у меня. Любуются рисунками.

— Вот, посмотри, как нужно доить корову, — говорит Павел, показывая рисунки в газете.

— Я бы отлично доил сам, но нет у меня коровы, — вздыхает Парамонов.

В деревне много хозяйств, не имеющих вовсе скота.

30 Только начинают обзаводиться скотом. Крестьяне знают толк в рациональном скотоводстве.

Крестьяне с большой охотой говорят о породистом скоте, наводят справки о том, где можно приобрести новые плуги и семена. Я советую крестьянам организовать артель для получения кредита. Решаем на следующий

день созвать собрание по вопросу организации сыроваренного завода.

Мы говорили об артели, когда в комнату вошел высокого роста старик с седой бородой. Все, за исключением Павла, встали и почтительно поклонились ему. Старик сказал что-то и вышел вместе с другими.

— Это один из адвентистов, он созывает собрание сектантов.

В Багратаване живут адвентисты и прыгуны. Последние более фанатичны. Каждая секта имеет свою молельню. 10

Вокруг Павла группируются несколько молодых людей. Они «без веры». В селе последних не любят, стараются нейтрализовать.

— Вы не знаете, как фанатичны наши прыгуны. Если бы не боялись, съели бы нас живьем! — говорит Павел.

— Невежественны; не понимают, Павел! — говорит Ульяша, подкладывая в самовар угли.

На селе слабая ячейка комсомола, руководителем которой является Павел.

— Прыгуны не позволяют своим сыновьям посещать 20 наши собрания.

Школа не имеет особого помещения. Армянская и русская школы расположены в одном и том же доме. Каждая школа имеет своего учителя.

На селе есть кооператив, но не всегда в нем бывают товары. Частных лавок нет.

Мы беседуем до поздней ночи. Павел не дает мне покоя. В один вечер он хочет узнать все, что творится на свете, но о чем почти не знают в далеком Багратаване.

На дворе воеет метель. Ветер крепчает. Кажется снесет весь дом. 30

— Так у нас продолжается 6 месяцев. Шесть месяцев мы бываем оторваны от мира! — говорит Павел, прихлебывая чай.

Зимний вечер тянется бесконечно. Ветер не унимается. Он хочет, чувствуется, в одну ночь занести снегом все село.

В избе никто не спит.

— Непременно кого-нибудь задушит сегодня буря. Часто так бывает: занесет кого снегом и только через несколько месяцев, когда найдут случайно труп, узнается, что погиб человек.

10 В ночной темноте кружится ветер. Кажется, во мгле кружатся прыгуны и среди них этот седобородый сектант, который так недружелюбно посмотрел на меня и на Павла.

— Если еще один день пробудешь здесь, — говорит Ульяша, — все дороги закроются. Не сумеешь выехать.

Я остался в Багратаване еще день. Дороги, действительно, не было. Днем ветер стих.

20 — Видел-ли его, этого человека в черном? — спросил Павел, когда мы вернулись к обеду домой. — Это прыгунский пророк. Все село вышло встречать его, но это большой шарлатан и развратник. Несколько лет назад он в своей печке задушил человека. Все об этом знают. А теперь стал пророком!

— Довольно, Павел, нехорошо! — умоляет Ульяша. Да, вдвойне тяжела работа в молоканской деревне.

ԲԱԳՐԱՏԱՎԱՆ

Բոլոր սարերն ու ճանապարհները ձյունով են ծածկված: Ձին դժվարությամբ է ճանապարհ բացում ձյունի միջով: Սուր քամին ուղիղ աչքերիս է խփում: Դեռ շատ ճանապարհ կա, բայց մութն արդեն վրա է տալիս, և ես շտապում եմ մինչև գիշերն ընկնելը տեղ հասնել:

Ճամփա եմ ընկել Բագրատավան, Զանգեզուրի լեռներում կորած հեռու մի գյուղ: Գորիսից 70 վերստի վրա:

10 Բագրատավանն ու իր շրջանը մի ուրույն աշխարհ են: Այն գտնվում է 7000 ոտնաչափ բարձրության վրա: Նրա հիանալի արոտավայրերում անցյալներում լավագույն ցեղի կովերն ու ոչխարներ էին արածում: Բագրատավանի կաթնամթերքը հայտնի էր իր սահմաններից դուրս և շուկայում բարձր գին ուներ:

Բագրատավանը ավելի շուտ քաղաք էր, քան գյուղ: Մինչև պատերազմը Բագրատավանում յուղի և պանրի երկու գործարան կար, մի քանի խանութ, վարկային և այլ ընկերություններ:

20 Բագրատավանում (Բազարչայ) մալականներ էին ապրում, որոնց վերաբնակեցրել էր ցարական կառավարությունը՝ տալով նրանց լավագույն հողերը: Հարևան գյուղերը այդքան հող և այդպիսի հարստություն չունեին: Հնում ասում էին՝ «Բազարչայի հողերում արևը մայր չի մտնում»: Հողերի այդպիսի անարդար բաշխումը բազարչայցիների ու մյուս գյուղերի բնակիչների միջև մեծ ընդհարումների պատճառ էր դառնում:

Պատերազմն ավերել է Բազարչայն ու քայքայել նրա հարուստ տնտեսությունը: Բազրատավանի վրայով շատ բախտախնդիրներ են անցել՝ «խմբեր», որոնց պետերը մեջ-մեջ էին արել անասուններին ու գյուղի մյուս հարստությունները: Բնակիչները փախել են: Մալականները քոչել են Կուբան և ուրիշ տեղեր:

Հիմա Բազրատավանում ապրում են մալականներ ու շրջապատի գյուղերից այստեղ տեղափոխված հայեր: Մալականները մոտ չորս հարյուր հոգի են, որ այստեղ են վերադարձել միայն սովետական իշխանության օրոք:

10

* * *

Բոլորովին մութ էր, երբ հասա Բազրատավան: Փողոցով անցնելիս՝ տներից մեկի միջից աղմուկ լսեցի: Տան պատուհանները լուսավորված էին: Ներս նայելով պառուհանից՝ ես տեսա մալականների ժողովը: Իրար ետևից սեղանին էին մոտենում մարդիկ, ինչ-որ թուղթ էին ստորագրում ու մի կողմ քաշվում: Ինձ թվաց, թե ներկա եմ պրիգուլների հավաքին:

Մի քահնի տղա դուրս եկավ տնից ու ինձ սենյակ տարավ: Իմ հարցին նա ժպտալով պատասխանեց.

— Բան չկա, ամերկոմից հագուստ ու կտորեղեն ենք ստացել, տղաները վիճում են բաժանելու ժամանակ:

20

Պարզվեց, որ ուղեկցորդս գյուղական ուսուցչի եղբայրն էր: Շուտով ուսուցիչն էլ հայտնվեց. Պավել Կուզմինինը բեղմորուք չունի: Համակրելի անձնավորություն է: Միայն մի միտք ունի՝ վերականգնել դպրոցը, դպրոցը կարգի գցել:

Պավելը կասկած հայտնեց, թե այս երեկո կարելի լինի մարդկանց ժողովի հավաքել: Օս համաձայնեցի: Տաքանալ էր պետք, շորերը շորացնել, հանգստանալ:

Մի հայ մտավ սենյակ, ինձ պաշտոնյա մարդու տեղ դնելով սկսեց զանգատվել, թե իրեն նեղում են: Բանն այն էր, որ 1918 թ. մալականների գնալուց օգտվելով, հարևան հայ գյուղերի բնակիչները գրավել էին մալականների տները: Հետո մալականները վերադարձել էին: Հենց այդ պատճառով էլ նրանց միջև վեճեր էին լինում: Ներս մտած մարդը զանգատվում էր, որ իրենից մի սենյակ վերցրել ու տվել էին Պավել

30

կուզմինինին, որին առաջ պատկանել էր տունը: Գանգատվողն այնպես համառորեն էր խոսում, որ ստիպված եղանք նրա հետ անցնել իր սենյակը, որ հենց այստեղ էր, ուսուցիչ Պավելի բնակարանի կողքին:

Ընդարձակ սենյակ էր, անկյունում ուսական վառարան, իսկ հենց կողքին էլ նոր բնակչի շինած թոնիրն էր:

— Ախր թոնիրը ծուխ է անում: Ավելի լավ չի՞ ուսական վառարանը:

Հրուցակիցս, սակայն, մնաց իր կարծիքին:

10 Մի քանի րոպեից հետո մտավ Պավելը, ձեռքին մախաղ: «Հագուստն» էր բերել, որ մի ժամ առաջ ստացել էր բաժանումից: Նրան բաժին էր ընկել մի հին սերթուկ, պանամա գլխարկ, մի գուլգ կոշիկ ու թուղթ:

— Բանի պետք չեն: Կծախեմ, տուժուրկա կառնեմ:

Պանամայի մեջ նամակ կար: Բարեգործն իր մաղթանքներն ավարտում էր այս բառերով.

«Մնացեք Քրիստոսի խոնարհ ծառա»:

Պավելը կարդում է ու ծիծաղում:

20 Հավաքվում են գյուղացիները: Սկսվում են գանգատները շորերի անարդար բաժանումից: Ոմանք գանգատվում են, որ իրենց ուրիշներից քիչ են տվել, մեկ ուրիշն ասում է, թե վեց հատ տղամարդու գլխարկ է ստացել, իսկ տանն իրենից բացի ուրիշ տղամարդ չկա:

Պավելն ավելի շատ հետաքրքրվում է արտաքին աշխարհի նորություններով: Գյուղում համարյա թերթ չեն ստանում, իսկ քաղաքից եկածները պատահական համարներ են բերում:

Պավելը գյուղացիներին է ցույց տալիս ինձ մոտ գտնված գյուղացիական թերթի մի համարը: Հիանում է նկարներով:

30 — Այ, տե՛ս, թե ինչպես պիտի կովը կթել, — ասում է Պավելը, ցույց տալով թերթի նկարները:

— Ես էլ շատ լավ կկթեի, բայց կով չունեմ, — հառաչում է Պարամոնովը:

Գյուղում շատ տնտեսություններ կան, որ բոլորովին անասուն չունեն: Նոր-նոր են սկսում ձեռք բերել: Գյուղացիները ռացիոնալ անասնապահությունից լավ են հասկանում: Նրանք մեծ հաճությամբ խոսում են ցեղական անասունների մա-

սին, տեղեկանում են, թե որտեղից կարելի է գութան ու սերմացու ճարել: Ես գյուղացիներին խորհուրդ եմ տալիս վարկ ստանալու համար արտել կազմակերպել: Որոշում ենք հաջորդ օրը ժողով գումարել պանրագործարան կազմակերպելու հարցով:

Մենք արտելից էինք խոսում, երբ սենյակ մտավ սպիտակ մորուքով մի բարձրահասակ ծերունի: Բոլորը, բացի Պավելից, վեր կացան ու հարգանքով գլուխ տվին: Ծերունին ինչ-որ բան ասաց ու մյուսների հետ դուրս եկավ:

— Դա աղվենտիստներից է, աղանդավորների ժողովի է 10
կանչում:

Բազրատավանում աղվենտիստներ ու պրիգուճներ են ապրում: Վերջիններն անվելի ժողեռանդ են: Ամեն աղանդ իր աղոթատունն ունի:

Պավելի շուրջը մի քանի երիտասարդ են համախմբված: Նրանք «հավատ չունեն»: Գյուղում դրանց չեն սիրում, աշխատում են չեզոքացնել:

— Դուք չգիտեք, ինչքան մոլեռանդ են մեր պրիգուճները: Որ չվախենային, մեզ հում-հում կուտեին,— ասում է Պավելը:

— Տգետ են, չեն հասկանում, Պավել,— ասում է Ուլյաշան, 20
ինքնաեռի մեջ ածուխ գցելով:

Գյուղում թույլ է կոմսոմոլի բջիջը, որի ղեկավարն է Պավելը:

— Պրիգուճները իրենց տղաներին մեր ժողովներին դալու չեն թողնում:

Դպրոցն առանձին շենք չունի: Հայկական ու ռուսական դպրոցները մի տան մեջ են: Ամեն դպրոց իր ուսուցիչն ունի:

Գյուղում կոոպերատիվ կա, բայց միշտ չէ, որ այնտեղ ապրանք է լինում: Մասնավոր խանութներ չկան:

Մենք զրուցում ենք մինչև ուշ գիշեր: Պավլն ինձ հանգիստ չի տալիս: Մի երեկոյում նա ուզում է իմանալ ամեն ինչ, որ կատարվում է աշխարհում, բայց որի մասին հեռավոր Բագրատավանում համարյա ոչինչ չգիտեն: 30

Դրսում ոռնում է բուբը: Քամին սաստկանում է: Թվում է, տունը կբշի-կտանի:

— Մեզ մոտ այսպես է լինում վեց ամիս շարունակ: Վեց

ամիս մենք կտրված ենք աշխարհից,— ասում է Պավելը, թեյը կում անելով:

* * *

Ձմեռվա երեկոն ձգվում է անվերջ: Քամին չի հանդարտում: Կարծես ուզում է մի գիշերվա մեջ ձյունով ծածկել ամբողջ գյուղը:

Խրճիթում ոչ ոք քնած չէ:

— Բուքն այսօր անպայման մեկին խեղդելու է: Հաճախ է այդպես լինում: Մեկնումեկին ձյունը ծածկում է, և միայն մի քանի ամիս անց, երբ պատահմամբ գտնում են դիակը, իմացվում է, որ մարդ է զոհվել:

Գիշերվա մթնում պտտվում է քամին: Թվում է, մշուշի մեջ պրիգուններն են պտույտ գալիս ու նրանց մեջ այս սպիտակամորուս աղանդավորը, որն այդպես անբարյացակամ նայեց ինձ ու Պավելին:

— Եթե մի օր էլ այստեղ մնաս,— ասում է Ուլյաշան,— բոլոր ճամփաները կփակվեն: Դուրս գալ չես կարողանա:

Ես մի օր էլ մնացի Բագրատավանում: Ճանապարհ, իսկապես որ, չկար: Ցերեկը քամին հանդարտվեց:

— Տեսա՞ր դրան, այդ սև հագած մարդուն,— հարցրեց 20 Պավելը, երբ մենք ճաշին տուն եկանք:— Դա պրիգունների մարգարեն է: Ամբողջ գյուղը դուրս էր եկել դրան դիմավորելու, բայց ինքը հայտնի խաբեբա է ու անառակ: Մի քանի տարի առաջ իր վառարանում մարդ էր խեղդել: Բոլորը գիտեն: Իսկ հիմա մարգարե է դարձել:

— Հերիք է, Պավել, լավ չի,— խնդրում է Ուլյաշան:

Այո՛, մալականների գյուղում աշխատանքը կրկնակի ծանր է:

ПО СЕЛАМ ЗАНГЕЗУРА

I

Маленькая пещера среди скал служит местом ночлега пастухов-подростков. Днем пасут стадо на горах, а к вечеру овец сгоняют под скалы, у которых сторожат их злые волкодавы.

Маленькая пещера-клуб. По вечерам у входа ярко горит костер. Вокруг него сидят пастухи и варят ужин: картошку, чечевичную похлебку или молоко.

Село далеко, в ущелье. Только в неделю раза два 10 спускается кто-нибудь из пастухов в село за хлебом, за солью.

Среди пастухов есть батраки и комсомольцы. У них своя ячейка и строгая дисциплина. Есть секретарь ячейки, читают доклады, в неделю раз бывают собрания.

Секретарь недавно ликвидировал свою азбучную неграмотность. Сидя у коптилки, он составляет на клочке бумаги протокол, выводит буквы, как будто рисует. Иногда он забывает, какая буква как пишется, тогда, открывая свою книжку, ищет эту букву и, найдя ее, самодовольно 20 улыбается.

Вот один из протоколов, составленных секретарем их ячейки. На клочке оберточной бумаги простым карандашом написан порядок дня и начерчены графы.

По первому вопросу в протоколе занесено так: «Реферат прочел доклад», потом черточка и «постановили»: «Поняли все единодушно». Второй вопрос о сквернословии. Решено: «Применить в жизни». Выходит, что ячейка за ругань. Ничуть: они постановили не ругаться. Маленькая «оплошность» секретаря.

Дальше — перечень лиц, получивших выговоры кто за драку, а кто за буйство. В конце «слушали» «о священнике Галусте» и решили: «В бога не верить и не пасти
10 овец священника».

II

В сельской школе ставят спектакль. Организаторы целый день бегают, собирают простыни для занавеса, доски, ковры. Нет сцены. Приходится самим на скорую руку устроить и сцену.

Вечером суетня увеличилась.

Понемногу стекаются зрители. Пьесу ставят учитель, приказчик кооператива, инструктор пионерской организации и сотрудница почтовой конторы. Она за кулисами
20 (за коврами) пискливым дискантом репетирует «Майр Аракси». Кто-то кричит за сценой:

— Вартуш, нет ли у тебя булавки?

Немного шерсти, пробки, сажки, теста и газетной бумаги, — вот весь грим. Гримирует инспектор по сбору ко-
чевого налога.

Спектакль в селе — целое событие. Мальчишки резвятся, толпятся возле входа, шумят и смотрят через окно на сцену.

Понемногу зала наполняется крестьянами. Тут и женщина с грудным ребенком, старик с палкой и крестьяне, —
30 в больших, остроконечных папах, — от сохи, после дневной работы. Они курят и беседуют тихо между собой.

— Сурен, дай молоток, — кричит один из актеров.

Сорвался занавес и пытливая публика смотрит на «разукрашенную» сцену.

Слышно, как сотрудница почты говорит другому.

--- Значит, после твоего ухода я спою.

-- Веревка нужна. Ашот, дай сюда полу...

Ашот за услугу просит разрешения сидеть возле суфлера, который примостился внизу и сидит на корточках.

В зале публика волнуется, кто-то кричит «скорее», аплодируют, словом, как в городе.

— Врам, научи, как поднять занавес...

Наконец сцена готова. Подымают занавес, т. е. снимают булавки и простыни свисают.

10

Посредине сидит «бог» и держит телефонную трубку (из газетной бумаги). Рядом Михаил-архангел, Агаронян. Входит епископ и просит хаши. За сценой, во дворе, ревет осел. В зале хохот, артисты смущаются, а «бог» беседует с ЦК комсомола.

Архангел в лаптях, в дешевом плаще госторга и богородица (сотрудница почты) вместе поют, а снизу аккомпанирует мандолина и «тар».

Через час спектакль закончился. Один из актеров объявляет публике об этом.

20

III

Можно проехать Шушинское шоссе, не заметив, что под скалами у дороги приютилось село Цакер.

На разбитом тарантасе ночью подъезжаем к чайхане, где предстоит ночлег.

Издали слышны громкие детские голоса.

— Вечерняя школа, это дети занимаются, — сказал хозяин чайханы, увидя, что я внимательно прислушиваюсь к этому хору. И он любезно соглашается проводить меня в эту школу.

30

В широкой комнате, освещенной маленькой лампой, с большим столом посередине, на досках примостились подростки.

593

Своим приходом я потревожил их, они замолкли, и удивленные взоры их усталились на меня.

Среди детей выделялся рослый мужик в лаптях, в оборванной одежде. На мой вопрос, кто руководит занятиями,

— Я, — ответил он тихо, тоном провинившегося человека. И рассказал всю историю вечерней школы Цакера...

— Село наше далеко, школы нет, учителя не прислали. И я решил заниматься с детьми. В одной газете я читал о том, что Ленин «приказал» уничтожить неграмотность.

— Знает ли кто-нибудь про вас, получаете ли жалование?

— Нет.

Товарищ Михаил, бывший бакинский рабочий, грамоте научился в Баку, а теперь в селе занят своим хозяйством и вечерней школой.

Тридцать учеников, добрая половина их пастухи, которые весь день проводят с козами на скалах Цакера, беря с собой свои книжки, а вечером сходятся в школу.

Ученики шепчутся весело, а некоторые продолжают читать вслух урок.

На стене портрет Ильича. И как будто ласковым взглядом следит он и рад, что бакинский рабочий Михаил в отдаленном, заброшенном селе, творя великое дело, исполняет его заветы.

Смугленькая, худощавая девочка как-то съежилась и, быстро моргая черными глазами, смотрит то на меня, то на книгу.

— Чей портрет? — обращаюсь я к ней.

— Ленина, — отвечает она и смущенно опускает голову. Шепот усиливается.

— Кем был Ленин? — задаю ей вопрос.

— Другом трудящихся всего света, — и ее худенькие руки очертили в воздухе круг.

— А кто теперь на месте Ленина?

— Его товарищи.

В чайхане темно.

Все спят.

Лежу на тахте и сквозь сон слышу бодрую, хоровую песню детей.

А угрюмые скалы Цакера, как будто нехотя, эхом отзываются на голоса их, как будто ропщут, что встревожен их многовековой покой.

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂՆԵՐՈՒՄ (Բ)

I

Ժայռերի միջի փոքրիկ անձավը պատանի շոբանների գիշերելու տեղն է: Ցերեկը հոտն արածում է սարերում, իսկ իրիկունը ոչխարը քշում են ժայռերի տակ, ուր հսկում են նրանց կատաղի գայլախեղդ շները:

Փոքրիկ քարանձավ-ակումբը: Իրիկունները մուտքի առաջ պայծառ վառվում է խարույկը: Նրա շուրջը նստում են շոբաններն ու ընթրիք են եփում՝ կարտոֆիլ, ոսպով ապուր կամ կաթ:

10 Գյուղը հեռու է, ձորում: Շաբաթվա մեջ միայն մեկ-երկու անգամ շոբաններից մեկը իջնում է գյուղ հաց, աղ բերելու:

Չոբանների մեջ բատրակներ ու կոմսոմոլներ կան: Նրանք բջիջ ունեն ու խիստ կարգապահությոն: Կա բջջի քարտուղար, զեկուցումներ են կարդում, շաբաթը մեկ ժողով է լինում:

Քարտուղարը նոր է վերացրել իր այբբենական անգրագիտությունը: Զրազի մոտ նստած թղթի կտորի վրա արձանագրություն է կազմում, գծում է տառերը, ասես նկարում է: Երբեմն մոռանում է, թե որ տառն ինչպես է գրվում, այդ ժամանակ բացում է իր գիրքը, փնտրում է տառը, ու գտնելով, 20 ժպտում է ինքնագոհ:

Ահա արձանագրություններից մեկը, որ կազմել է բջջի քարտուղարը: Մի կտոր փաթեթի թղթի վրա հասարակ մատիտով գրված է օրակարգը, և սյունակներ են քաշված:

Առաջին հարցի վերաբերյալ արձանագրության մեջ գրված է. «Ռեֆերատը զեկուցում կարդաց», հետո գծիկ և «որոշեցին»՝

«Բոլորը միաձայն հասկացան»: Երկրորդ հարցը հայհոյախոսութեան մասին է: Որոշել են՝ «Կիրառել կյանքում»: Ստացվում է, որ բջիշը հայհոյանքի կողմնակից է: Բնավ: Նրանք որոշել են չհայհոյել: Քարտուղարի փոքրիկ «վրիպումն» է:

Այնուհետև նրանց անուններն են, ովքեր նկատողություն են ստացել, որը կռիվ անելու, որը իրեն անկարգ պահելու համար: Վերջում «լսեցին» «Գալուստ քահանայի մասին» և որոշեցին՝ «Աստծուն չհավատալ և տերտերի ոչխարը չարածեցնել»:

II

Գյուղի դպրոցում ներկայացում են տալիս: Կաղմակերպիչ- 10
ները ամբողջ օրը վազվզուքի մեջ են, վարագույրի համար սավաններ են հավաքում, տախտակ, գորգեր: Բեմ չկա: Ստիպված են ինքները մի կերպ նաև բեմ սարքել:

Երեկոյան իրարանցումը մեծանում է:

Կամաց-կամաց հավաքվում են հանդիսականները: Ներկայացումը տալիս են ուսուցիչը, կոոպերատիվի գործակատարը, պիոներ հրահանգիչը և փոստի գրասենյակի աշխատակցուհին: Նա կուլիսների (գորգերի) ետևում ծվծվան բարակ ձայնով երգի փորձ է անում՝ «Մայր Արաքսի»: Մեկը բեմի ետևից կանչում է:

20

— Վարդուշ, մոտոք քորոց չկա՞:

Մի քիչ բուրդ, խցան, մուր, խմոր ու լրագրի թուղթ՝ այս է ամբողջ գրիմը: Գրիմը անում է քոչվորական հարկի տեսուչը:

Գյուղում ներկայացումը մեծ իրադարձություն է: Երեխաները թռչկոտում են, խմբվում մուտքի մոտ, աղմկում են ու պատուհանից ներս նայում բեմին:

Կամաց-կամաց սրահը լցվում է գյուղացիներով: Այստեղ են ծծկեր երեխայով մի կին, փայտը ձեռքին մի ծերունի և գյուղացիք՝ սրածայր մեծ փափախներով, գութանից, օրվա աշխատանքից եկած: Նրանք ծխում են ու հանդարտ զրուցում իրար հետ:

30

— Սուրեն, մուրճը տուր, — բղավում է դերասաններից մեկը: Վարագույրը պոկվել է, ու հետաքրքրասեր հասարակությունը նայում է «զարդարված» բեմին:

Լսվում է, ինչպես փոստի աշխատակցուհին ասում է մյուսին.

— Ուրեմն, հենց որ դու դուրս գնաս, ես երգում եմ:

— Պարան է պետք: Աշոտ, վարագույրը տուր էստեղ...

Աշոտը օգնության դիմաց թույլտվություն է խնդրում նստելու հուշարարի մոտ, որը տեղավորվել է ներքևում ու պալլաժ նստել:

Դահլիճում հասարակությունը հուզվում է, մեկը կանչում է՝ «շուտ արեք», ծափահարում են, մի խոսքով, ինչպես քաղաքում:

— Վռամ, ցույց տուր, վարագույրը ո՞նց են բացում...

Վերջապես բեմը պատրաստ է: Բացում են վարագույրը, այսինքն՝ քորոցները հանում են, ու սավանները ցած են կախվում:

Մեջտեղում նստել է «աստված» ու հեռախոսի փողն է բռնել (լրագրի թղթից շինած): Կողքին Միքայել հրեշտակապետն է, Ահարոնյանը: Մտնում է եպիսկոպոսն ու խաշ է ուզում: Բեմի ետևից բազում մի էշ զուռ է: Դահլիճում քրքիջ է, դերասանները շփոթվում են, իսկ «աստված» զրույց է անում կոմսոմոլի կենտկոմի հետ:

Հրեշտակապետը՝ տրեխներով, պետառի էժանագին թիկնոցով, և աստվածածինը (փոստի աշխատակցուհին) միասին երգում են, իսկ ներքևից նվագակցում են մանդոլինան ու թառը:

Մի ժամ հետո ներկայացումը վերջացավ: Հանդիսականներին այդ մասին հայտնում է դերասաններից մեկը:

III

Կարելի է անցնել Շուշվա խճուղին, ու շնկատել, որ ժայռերի տակ ճանապարհի մոտ ծվարել է Մակեր գյուղը:

Գիշերը խարխուլ տարանտասով մոտենում ենք չայխանային, որտեղ պետք է գիշերենք:

Հեռվից մանկական բարձր ձայներ են լսվում:

— Երեկոյան դպրոցն է, երեխաներն են պարապում,— ասում է չայխանայի տերը, տեսնելով, որ ես ուշադիր լսում եմ

այդ խմբական ձայները: Եվ նա սիրով համաձայնում է ինձ տանել այդ դպրոցը:

Փոքրիկ լամպով լուսավորված ընդարձակ սենյակում, մեջ-
հեղում սեղան, տախտակների վրա տեղավորվել են հրեխա-
ները:

Իմ գալը խանգարեց նրանց, լռեցին ու զարմացած հա-
յացքները հառեցին ինձ:

Երեխաների մեջ աչքի էր զարնում բարձր հասակով մի
տրեխավոր գյուղացի՝ պատահականաբար հագուստով: Իմ հարցին,
թե ով է վարում պարապմունքները, նա մեղավոր մարդու տո- 10
նով ցածր պատասխանեց.

— Ես, — ու պատմեց Մակերի երեկոյան դպրոցի ամբողջ
պատմությունը...

— Մեր գյուղը հեռու է, դպրոց չկա, ուսուցիչ չեն ուղար-
կել: Ես էլ որոշեցի երեխաների հետ պարապել: Մի թերթում
կարդացել եմ, լենինը հրամայել է, որ անգրագիտությունը
վերացնենք:

— Ձեր մասին գիտե՞ն, ռոճիկ ստանո՞ւմ եք:

— Չէ:

Հնկեր Միքայելը՝ բաքվեցի նախկին բանվոր, գրել կարդալ 20
էր սովորել Բաքվում, իսկ հիմա գյուղում զբաղվում է իր տնտե-
սությամբ ու երեկոյան դպրոցով:

Երեսուն աշակերտ, նրանցից կեսը շոբան են, որոնք ամ-
բողջ օրը այծերի հետ են Մակերի ժայռերի վրա՝ հետները
գրքերն առած, իսկ երեկոյան հավաքվում են դպրոցում:

Աշակերտները աշխույժ քչփչում են, իսկ մի քանիսը շա-
բունակում են բարձրաձայն կարդալ դասը:

Պատին Իլյիշի պատկերն է: Եվ կարծես սիրալիր հայաց-
քով նա հետևում է սրանց և ուրախ է, որ հեռու, մոռացված մի
գյուղում, վսեմ գործ կատարելով, իր ավանդներն է իրագոր- 30
ծում բաքվեցի բանվոր Միքայելը:

Սևուկ, նի:ար մի աղջիկ մի տեսակ կծկվել ու սև աչքերը
շուտ-շուտ թարթելով, մեկ ինձ է նայում, մեկ գրքին:

— Ո՞ւմ պատկերն է, — դիմում եմ ես նրան:

— Լենինի: — ասում է նա ու ամաչկոտ՝ գլուխը ցած կա-
խում: Քչփչոցն ուժեղանում է:

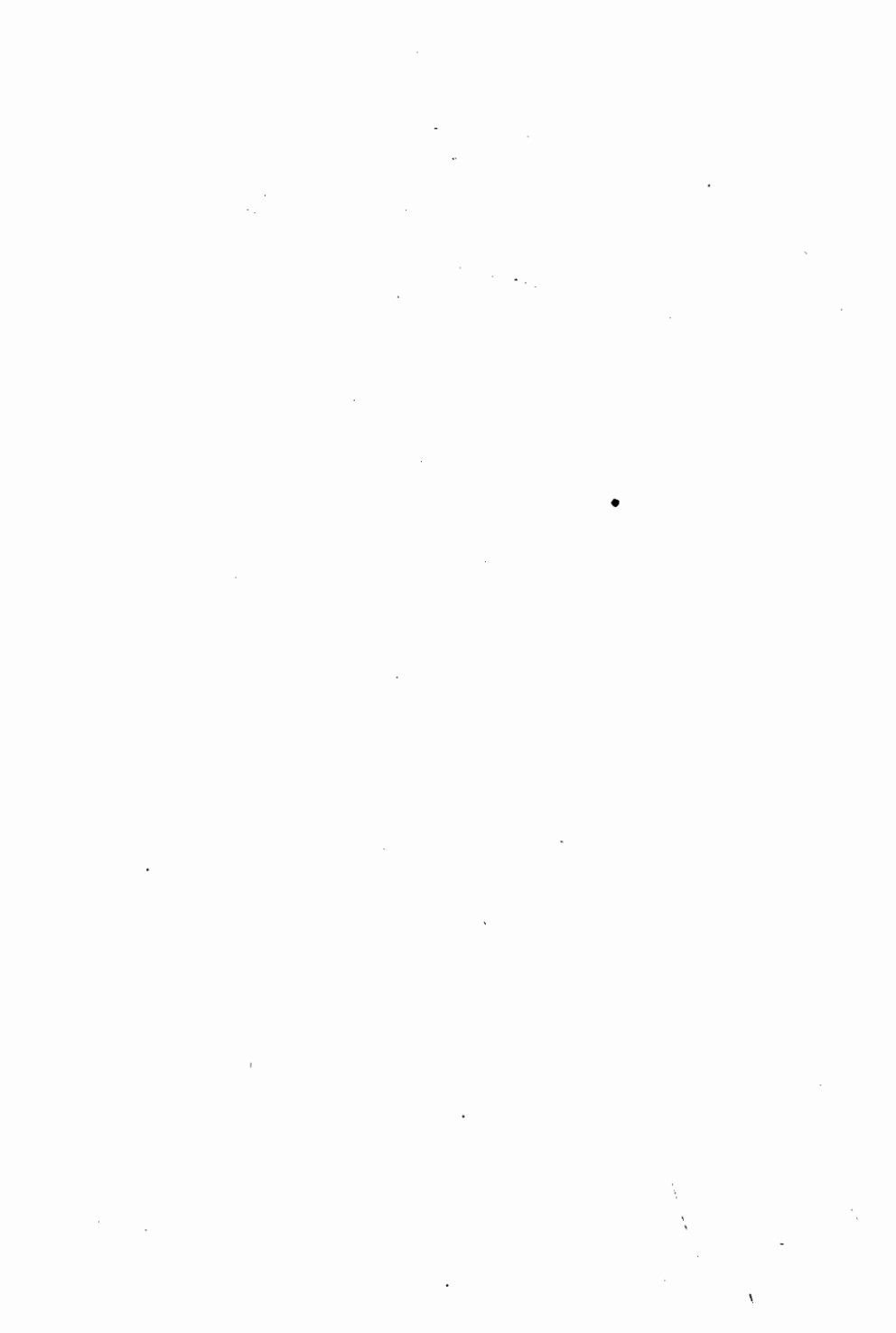
— Ո՞վ էր լենինը,— հարցնում եմ նրան:
— Ամբողջ աշխարհի աշխատավորների բարեկամը,— և
նրա նիհար ձեռքերը օդում շրջան են գծում:
— Իսկ ո՞վ է հիմա լենինի տեղը:
— Նրա ընկերները:
Չայխանայում մութ է:
Բոլորը քնած են:

Պառկում եմ թախտին ու քնի միջից լսում եմ երեխաների
աշխույժ խմբական երգը:

10 Իսկ Մակերի մռայլ ժայռերը, կարծես ակամա, արձագան-
քում են նրանց ձայներին, կարծես դժգոհ են, որ խանգարել են
նրանց անդորրը դարավոր:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Բակունցի երկերի այս հրատարակության Բնագրային տարբերակներ բաժնի վերաբերյալ մանրամասն բացատրություններ տրված են առաջին հատորում (էջ 557—560)։ Այժմ փոքր լրացում ենք անում՝ մասնավորապես այս հատորի տարբերակների կապակցությամբ և շատ սեղմ ամփոփում նախորդ հատորի բացատրությունները։

Բաժնումս ներկայացված են Բակունցի մի քանի երկերի հեղինակային նախնական և հետագա խմբագրումների տարբերությունները։ Այս հատորում նախորդի համեմատ քիչ են այն երկերը, որոնք Եղգյիսի տարբերակներ ունեն, և նրանց միջև եղած տարբերությունների քանակն էլ համեմատաբար փոքր է։ Կա նաև մի այլ տառանձնահատկություն. այս հատորում եղած բնագրային վեց տարբերակներից չորսը արդյունք են այն բանի, որ Բակունցը այդ ստեղծագործությունները գետեղել է իր կազմած «Կարմիր արև» դասագրքի մեջ (Ուսման հինգերորդ տարի, Երևան, 1930)՝ փոփոխումներով։ Դրանք են՝ «Տրախտորի մաշին», «Թանգին», «Մեր գյուղերում» (Ա), «Օձի բերանից»։ Սովորաբար բնագրային տարբերակներ առաջանում են այն պատճառով, որ հեղինակը արդեն հրապարակած երկը (կամ չհրապարակած ձեռագիրը) բարելավում է, մշակում։ Այգյիսի գրական ու լեզվաոճական աշխատանքի արդյունք են առաջին հատորում ներկայացված բնագրային տարբերակները։ Ներկա հատորում այդ բնույթի են «Արտեիլա» և «Սատուն տղան» երկերի տարբերակները. ընդ որում, նախնական բնագրի մեջ հեղինակի կատարած փոփոխումները շատ քիչ են, տարբերությունները՝ ծավալով գրեթե աննշան։ Մյուս չորս երկերում դասագրքի մեջ գետեղելու համար կատարված փոփոխությունները ճիշտ չի լինի գեղարվեստական մշակում համարել։ Թեև այդ կարգի բարելավումների տարբեր էլ առկա են, բայց փոփոխությունների հիմնական մեկնակետը մանկավարժական մոտեցումն է եղել. օրինակ, «Օձի բերանից» ակնարկը շատ ծավալուն է, և 5-րդ դասարանի դասագրքում ճիշտ չէր լինի նույնությամբ գետեղել։ Ուստի հեղինակը զգալիորեն կրճատել է, բայց ոչ թե գեղարվեստական, այլ մանկավարժական նկատառումով։ Այգյիսի կրճատումներ կան նաև «Մեր գյուղերում» (Ա) ակնարկի դասագրքային տարբերակում։ Կամ՝ նույն «Օձի բերանից»-ը գետեղելով դասագրքի մեջ, հեղինակը թավադ բառը հանել է, թեև առաջին հրապարակման մեջ այն բազմիցս է օգտագործված։ Պարզ է, այդ ևս արված է մանկավարժական նկատառումով. գրողը ճիշտ չի համարել դասագրքում այդ օտար բառը գործածել (թեև լուրջ հերոսների խոսքում)։ Իսկ դրա գործածությունը պահպանելու դեպքում պետք էր բացատրություն տալ, թե ինչ է առհասարակ թավադը, ինչու՞ են վանքապատկան հողերի կառավարիչին ևս գյուղացիները թավադ անվանել և այլն։ Մինչդեռ այգյիսի բացատրություն տալու նպատակահարմարություն դասագրքում չի եղել։ Նման նկատառումով հերոսի խոսքում

աբազան բառն էլ հեղինակը փոխել է համանիշ նախակապու-ով և այլու: «Մեր գյուղե-
րում» (Ա) ակնարկում գյուղացի հերոսների խոսքից հանված են հատկանշական
մի շարք բառեր, ինչպես՝ սկամի, չեբ, գյուղաբանք, պպզել էր և այլն (փոխարինված
են աթու, գրպան, գյուղեր, կանգնել էր բառերով): Սանթթ լինելով Բակունցի գեղար-
վեստական մշակումների բնույթին, կարող ենք ասել, որ նա նշված կարգի փոփոխու-
թյուններ չէր կատարի, եթե նույն 1930 թ. այդ երկերը մշակեր իր որևէ հերթական ժո-
ղովածուի մեջ դնելու նպատակով:

Հարց առաջացավ՝ քննադրային նման տարբերակներից ո՞րը համարել հիմնական՝
վերջի՞նը, որ դասագրքում է դրված, թե՞ նախորդը: «Տրախոտորի մաշինը» և «Թանգին»
դասագրքի մեջ շատ քիչ փոփոխություններով են դրված և մանավանդ առանց կրճատ-
ման. հավատարիմ մնալով մեր ընդունած սկզբունքին, հիմնական քննադիր համարե-
ցինք վերջին հեղինակային հրապարակումը, որ դասագրքինն է: Մյուս երկու դեպքում
(«Մեր գյուղերում», «Օձի բերանից») ստիպված եղանք խախտել այդ սկզբունքը, քանի
որ հեղինակային վերջին հրապարակման (դասագրքի) կրճատումները և մանկավար-
ժական բնույթի մյուս փոփոխումները շատ զգալի էին: Այդ երկերի հիմնական քննադիր
ենք համարել դասագրքին նախորդող հրապարակումները և տարբերակ՝ վերջին (դա-
սագրքային) հրապարակումը:

Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս հատորի քննադրային տարբերակներում չեն ներ-
կայացված կետադրական տարբերությունները, տպագրական վրիպակների հետևանքով
գոյացած տարբերությունների մեծ մասը, որոշիչ հոդի լ և ճ տարբերակներից մերթ
մեկը, մերթ մյուսը գործածելու հետևանքով գոյացած տարբերությունները: Զուտ ուղղա-
գրական տարբերությունները նույնպես չեն ներկայացված, աննշան բացառությամբ, երբ
ուղղագրական տարբերությունը կարող է ոճական թևկուղ շնչին արժեք ունենալ: Բնա-
կանաբար՝ բամբալ ա / բամբալ է, ոնց ա / ոնց է, գեղում / գյուղում, գել / գալլ և նման
տարբերությունները ուղղագրական չեն, այլ բառաձևային, և ամբողջությամբ ներկա-
յացված են. նույնը վերաբերում է նաև զնդի / զունդի, վնդի / վնիսի, գաբիով / գաբով
բնույթի տարբերություններին, որոնք ձայնավորը մե՛րթ սղելու, մե՛րթ թողնելու հետ են
առնչված:

Հասկանալի է, որ չեն ներկայացված բակունցյան քննադրում գրողի մահից հետո
արված այն բոլոր փոփոխությունները, որոնք դասական և 1922 թ. ուղղագրությունները
նորոգելու արդյունք են:

Առհասարակ բնագրային տարբերակներ բմբունումը վերաբերում է միայն հեղի-
նակային տարբերակներին, և նշվում են միայն բնագրային աղբյուրներում եղած տա-
րբերությունները, որոնք հեղինակի աշխատանքի արդյունք են կամ, համեմատյալ դեպք, նրա
հրապարակած քննադրում են առկա:

Քննադրային տարբերությունների ներկայացման կարգը հետևյալն է. թեք գծից՝ |,
ձախ տրված է հատորում տպված հիմնական քննադրի բառը, կապակցությունը կամ նա-
խադասությունը, գծից աջ՝ տարբերակը (կամ տարբերակում եղածը): Սկզբում նշված է
հատորի այն էջը և տողը, որտեղ գտնվում է հիմնական քննադրի տվյալ բառը, կա-
պակցությունը կամ նախադասությունը: Օրինակ.

էջ 76

8 կանանց / կնանոնց (հ2)

Նշանակում է հատորի 76-րդ էջի 8-րդ տողում (հիմն. քննադիր) կա կանանց ձևը:

որի դիմաց բնագրային տարբերակում առկա է կնանոնց: (հՀ)-ն պայմանական նշան է, որ ցույց է տալիս տարբերակի աղբյուրը, սովյալ ղեպքում նշանակում է «Խորհրդային Հայաստան» լրագիր: Եթե (Ձ) է, նշանակում է բնագիրը հեղինակային ձեռագիր է, Լթե (Մ) է նշանակում է «Մարտակոչ» թերթում տպագրված բնագիր և այլն:
Պարբերականների և զբոսի անունների հապավման ցուցակը տրված է Մանրագրությունների սկզբում:

Հատորի ներկա բաժնում՝ բնագրերի մեջ կատարված հեղինակային կրճատումները և ավելացումները նշված են այնպես, որ լրացուցիչ բացատրության կարիք չկա:

«Ա Ր Տ Ե Լ Ի Ա»

(էջ 26)

«Արտեիան» բնագրային երկու աղբյուր ունի՝ հՀ (1925, № 206) և Պ: Երկրորդը դիտված է հիմնական բնագիր և տպված հատորում (թեք գծի աջ կողմում տրված են հՀ-ի: այն հատվածները, որոնք տարբեր են հիմնական բնագրի համապատասխան մասերից. սրանք գծի ձախ կողմում են):

էջ 26:

21—22 ներքև անդունդ է / ներքև անդունդ է (հՀ)

էջ 27

8 քափ-քափնի մեջ / քափ-քափնի մեջ (հՀ)

20 սարգուկարգին / սարգ ու կարգին (հՀ)

22 էլ. ո՛նց ա / էլ ո՛նց է (հՀ)

36 ցատկոտում / զարկոտում (հՀ)

էջ 28

15 զեղում / զյուղում (հՀ)

33 զյուղին է նվիրել / զյուղին են նվիրել (հՀ)

էջ 29

26—27 հա ծրից դուրս ա քաշում / հա ծրից դուրս է քաշում (հՀ)

29 քամբալ ա / քամբալ է (հՀ)

էջ 30

24 կարող ա / կարող է (հՀ)

29 Գելը / Գալը (հՀ)

31 ով ա կերել / ով է կերել (հՀ)

էջ 31

3 էլ ա փիս / էլ է փիս (հՀ)

28 Վնոն է շարունակել նախադասությունից հետո մինչև աստղանիշերը—հՀ-ի բնագրում՝ 'Իծվառ է դիմանալ խավարի այն աչիս, որ ծառանում է արմատախիլ անելու: մատող տունկը, որ զյուղում քնույլ արմատներ է զցել—Պ-ում չկա: Բացի նշվածներից, հՀ-ի բնագրում եղած զգույլ և անզգույլ ձևերը Պ-ի մեջ առկա են զգույլ և անզգույլ ձևերով, սակայն հիմնական բնագրում այդ բառերը ուղղել ենք հիմք ունենալով հՀ-ի բնագիրը (տե՛ս նաև «Արտեիան»-ի ծանոթագրությունները):

«ՏՐԱԽՏՈՐԻ ՄԱՇԻՆ»

(էջ 33)

Ունի բնագրային երեք աղբյուր՝ հւշ (1925, № 221), Պ և ԿԱ: Հիմնական է դիտված և հատորում տպված երրորդ բնագիրը, մյուս երկուսում հիմնականի համեմատ եղած տարբերությունները տրված են թեք զծի աջ կողմում:

էջ 33

25 անխոս հարան էր / անխոս հարս էր (հւշ)

էջ 34

17—18 ձեռքերում դեռ ուժ ունի / ուժերում դեռ ուժ ունի (հւշ, Պ)

22 ասացին / ասեցին (հւշ, Պ)

25 ուզել է / ուզում է (հւշ)

30 էտեից հասնում է / էտեից է հասնում (հւշ, Պ)

էջ 35

5 մեջն են լցնում / մեջ են լցնում (հւշ, Պ)

6 քափում է սերմացուն / քափվում է սերմացուն (հւշ)

13 Իսկ տրիերն էլ / Հսկա տրիերն էլ (հւշ)

21 Հավաքված են գյուղացիք / Հավաքվում են գյուղացիք (հւշ)

էջ 36

22 էսպես / էդպես (հւշ)

27 ու հետո / և հետո (հւշ)

էջ 37

7 Գործերը պրծան / Գործերը պրծավ (հւշ)

21 Եվ խոսքը շարունակում է / Եվ այդ դուետից հետո նա խոսքը շարունակում է (հւշ, Պ)

էջ 38

6 գյուղում / գեղում (հւշ, Պ)

ՄԱՏՈՐԻ ՏՂԱՆ

(էջ 66)

Ունի բնագրային երկու աղբյուր՝ հւշ (1926, № 11) և Պ: Իբրև հիմնական է դիտված և հատորում տպված Պ-ի բնագիրը: Երկու բնագրերի միջև կան հետևյալ տարբերությունները:

էջ 67

5 մոնչում էր / մեչում էր (հւշ)

25 Մոռկվայից / Մոսկովից (հւշ)

էջ 68

4, 23 Ետեից / հետեից (հւշ)

31 Նույնիսկ Գործը դուր եկավ / Նույնիսկ գործը դուր էր գալիս (հւշ)

էջ 69

7 Երկյուղ / Երկյուղուց (հւշ)

32 սարերը կանաչին տվին / սարերը կանաչին տվին (հւշ)

էջ 70

9 մի օրավարի վարձն էր ուզում / մի օրավար վարձն էր ուզում (հւշ)

Բնի բնագրային երեք աղբյուր՝ հշ (1926, № 71), Պ և ԿԱ Իրրև հիմնական է բնորված և հատորում տպված վերջինը: Թեք գծի աչ կողմում տրվում են հշ-ի և Պ-ի բնագրերում եղած այն հատվածները, որոնք տարբեր են հիմնականում բնագրի նույն մասերից:

էջ 72

15 ընկավ / ընկան (հշ, Պ)

24 զնդի / զունդի (հշ)

25—26 աշխարհի ևրեսին / աշխարհիս երեսին (հշ)

26 աղբած բոստանը / բոստանը աղբած (հշ, Պ)

էջ 73

2 ևտեն / հետեն (հշ)

23 Ասես վերջ չսկիտի ունենաւ / եվ վերջ չսկիտի ունենաւ (հշ)

25 սև հողեր պարաւտ / սևահող պարաւտ հողեր (հշ)

էջ 74

3 օսկեհատ ցորեն / օսկե հատ ցորեն (հշ)

9 Ուրախ լուրեր չկան / ուրախ լուրեր չեկավ (հշ)

13 ծնկներ / ծնկեր (Պ)

21 հղակտօր / հղակտօր (հշ)

30 հիմնահատակ / հիմնատակ (հշ)

32 երկաթե / երկաթի (հշ)

էջ 75

18 հողերը սկլավի բերանն ընկան / հողերը սկլավի բերանն ընկավ (հշ)

էջ 76

8 կանանց / կնառնաց (հշ)

14 Հեշ / Հեշ (հշ)

15 ներքին / ներքին (հշ)

էջ 77

5 երկաթե օգերով / Երկաթ օգերով (հշ, Պ)

Մ Ե Ր Գ Յ Ո Ւ Ղ Ե Ր Ո Ւ Մ (Ա)

(էջ 337)

Շատրե բերված տարբերությունները և նրանց ներկայացման կարգը մյուսներից առանձնանում են. Թեք գծի աչ կողմում այստեղ տրված է Հեղինակային վերջին մշակման աղբյուրը (որ տեղ է գտել ԿԱ-ում), իսկ ձախում՝ նախնականը, այն է՝ հշ-ի (1925, № 107) բնագրի: Պատճառն այն է, որ որոշ նկատառումներով (տե՛ս այս բաժնի սկզբում) «Մեր գյուղերում» (Ա) ակնարկի նախնական բնագիրն ենք դիտել հիմնական, և դրե՛լ հատորում, իսկ դասագրքի համար մշակված վերջին բնագիրը՝ համարել ենք տարբերակ:

էջ 337

12 սկամին / արտոր (ԿԱ)

23 սապոգներով / կոշիկներով (4Ա)

25—26 չերից հանում մի փոքր բուրբ / զբաղանք հանում է մի փոքր բուրբ (4Ա)

էջ 338

2 վերաբերմունք ա / վերաբերմունք կա (4Ա)

6 Նայած որ էս տարվա—բառերից սկսած մինչև պարբերության վերջը (լավ մտա-
հազեմ չկան բառերը, էջ 338, տող 12)—4Ա-ում չկա:

15 շին. / շինարարական (4Ա)

20—21 գյուղաբան կա, որ դպրոցի ֆունդամենտը դրել են / գյուղեր կան, որ դպրոցի
հիմքը դրել են (4Ա)

27 վախճան դուրյան մեջ էր / վատ դուրյան մեջ էր (4Ա)

30 Ուրպես բանկը / Բանկը (4Ա)

30 վարկ. բնկերության / վարկային բնկերության (4Ա)

31 միջակ և չփավոր / չփավոր և միջակ (4Ա)

էջ 339

8 Պետք է / Պետք ա (4Ա)

17—18 պատասխանում է հարցերին / պատասխանում է բոլոր հարցերին (4Ա)

18 ու հանկարծ մի բան է մտաբերում—4Ա-ում չկա

19 Հա մտադա ասել—բառերից սկսած մինչև էս երկու տարին դպրոց ունեն բա-
ռերը (էջ 339, տող 36) եղած հատվածը 4Ա-ում չկա:

էջ 340

3 հՀ-ի բնագրում՝ Կարն ա գրած, է՝. դրսի հետ մտադր կգրեմ—4Ա-ում չկա:

4 Ձեկուցում է / ձեռն գեկուցում է (4Ա)

9 560 հատ լծկան / 560 լծկան (4Ա)

11 Գյուղում ունի / Գյուղն ունի (4Ա)

12—13 (տեղից հարցնում են՝ «ի՞նչ», «աշակե՞րտ, ի՞նչ» ժպտալով պատասխանում է
գեկուցողը) / աշակերտ (4Ա)

14 կուլտուրական / կուլտուրական (4Ա)

24—25 չեն հակասում (երևի ուզում էր ասի պակասում) / չեն բացակայում (4Ա)

26 Ձէ՛, չեն հակասում.— պատասխանում է—4Ա-ում չկա:

32 իր արածի / արածի իր (4Ա)

33—34 12 հատ նիստ / 12 նիստ (4Ա)

էջ 341

15 Հարցնում են—բառերից մինչև ձեռք-ձեռք է անցնում—բառերը (էջ 341, տող 19)
եղած հատվածը 4Ա-ում չկա:

21 Զարմացա—բառից մինչև մեր գյուղերում բառերը (տող 22) ընկած հատվածը
4Ա-ում չկա:

23 պալտոն / վերարկուն (4Ա)

27 աշխատանքի / աշխատանքների (4Ա)

էջ 342

4 փութի / փքի (4Ա)

7 պպգել է գետին / կանգնել է (4Ա)

12 պիտի անի / պիտի սովորի (4Ա)

14 նախապետական գերդաստան / ընտանիք (4Ա)

608

16 հունձի / ճնձի (ԿԱ)

20—21 «բշիշլար օլաշայ» / («բշիշներ» կլինեն) (ԿԱ)

23—24 շողերի մի խուռն դիմացի պատին է ընկել / շողն ընկնում է դիմացի պատին (ԿԱ)

Կ Ա Մ Ա Ն Ո Վ

(էջ 409)

Ունի բնագրային երկու աղբյուր՝ հեղինակային ձեռագիրը (2), և ԽՀ-ի (1927, № 7) բնագիրը (մանրամասն տե՛ս Մանթազրություններում)։ Հիմնական է դիտված ԽՀ-ի բնագիրը։ Ստորև տրվում են զրա և ձեռագրի միջև եղած տարբերությունները։

էջ 409

18 Առաջներում շատ էին ուխտ գալիս—նախադասությունից հետո 2-ում՝ Ասեմհ
ճիմա էլ են գալիս—ԽՀ-ում չկա։

18 Ստեկի / Հետեկի (2)

18 ուխտ գալիս / ուխտ գնում (2)

էջ 410

16—17 նայեց մեզ / մեզ նայեց (2)

28—29 Օդում կոխվը շարունակվեց միայն մի ֆանի վայրկյան, որովհետև անզոր բաց
թողեց ազվեսին / Օդում կոխվը շարունակվեց միայն մի ֆանի վայրկյան։ Անզոր
բաց թողեց ազվեսին (2)

35 ազվեսը վազեց / ազվեսն ինքը վազեց (2)

էջ 411

3 Ոչինչ չէր տեսնում—2-ում չկա (2)

4 Մերունին բաց թողեց ազվեսին / Մի ֆիշ նեաա ծերունին բաց թողեց ազվե-
սին (2)

5 անտատում / անտատի մեջ (2)

12—13 Ջորում մթնեց, բայց աստղալույսի տակ կարելի էր որոշել արանետը / Ջորում
մութ եղավ։ Աստղալույսի տակ կարելի էր որոշել արանետը (2)։

15—16 կարելի եղավ տեսնել մարդու պառավ դեմքը / կարելի եղավ տեսնել մարդու աչի-
տակ մորուքը (2)

էջ 412

1 շուն ու գել / շուն գայլ (2)

23 բվաց որպես ֆաղր կանչ / ճնչեց որպես ֆաղր կանչ (2)

25 տեսանք և շարզված, բեզարած պառկեցինք / տեսանք, շարզված, բեզարած պառ-
կեցինք (2)

28 ազվեսը կույր աչքերով / ազվեսը կույր (2)

էջ 413

19 որոշմամբ ֆան ռուրի տուգանք էր տվել / որոշմամբ նա ֆան ռուրի տու-
գանք էր տվել (2)

25 վնոթ / վնիոթ (2)

էջ 414

8 շուրջը / շուրջ (2)

12 արը / ար (2)

13 ետ վազել / նետ վազել (2)

19—20 ներսից կնոջը մտնեցրեց / ներսից նրան մտնեցրեց (2)

30 նտկի / շետկի (2)

32 մայրը համբուրեց / մարդը համբուրեց (2)

36 նտկից / շետկից (2)

էջ 415

3 նտև / ճետև (2)

6— 7 մի փանի անգամ ետ դարձավ / մի փանի անգամ էլ դարձավ (2)

9 ցույց տվեց ճանապարհը / ցույց տվեց կաժանը (2)

22 ետ տարան / հետ տարան (2)

էջ 416

3 Փռչի էր նստել փափախին, սպիտակ միտուփե, շորերին / Փռչի էր նստել սպիտակ մորուփե, փափախին (2)

4 Երբ մեկնեան կամացուկ անցավ / երբ մեկնեան կամացուկ սողալով անցավ (2)

6— 7 տեղից չշարժվեց / տեղում չշարժվեց (2)

Օ Ձ Ի Բ Ե Ր Ա Ն Ի Յ

(էջ 433)

Ունի բնագրային երկու աղբյուր՝ ԽՀ (1928, № 170) և ԿԱ։ Իբրև հիմնական է դիտված և հաստորում դրված առաջին հրապարակումը՝ ԽՀ-ի բնագիրը (բացատրությունը տե՛ս այս բաժնի սկզբում)։ Ստորև տրված են երկու բնագրերի միջև եղած տարբերությունները։

ԽՀ-ի բնագրի հետևյալ ծավալուն հատվածները չկան ԿԱ-ի բնագրում.

Սկզբից մինչև ծա պատասխան շունեի նրան տալու բառերը (էջ 434, տող 2)։

Երբ Չատի բիձան երեխա էր բառերից (էջ 434, տող 13), մինչև տներ են կառուցել բառերը (էջ 434, տող 21)։

որ վերջին բառերից (էջ 434, տողեր 22—23) մինչև երբ Չատի բիձան բառերը (էջ 434, տող 24)։

Այդ բուլբը մինչև օրս էլ բառերից (էջ 434, տող 28) մինչև փորձող տալով աղերսում բառերը (էջ 436, տող 7)։

Բայց այդ միայն բառերից (էջ 436, տող 22) մինչև նույնիսկ սպանել բառերը (էջ 437, տող 33)։

Ձիավորները եկան բառերից (էջ 438, տող 23—24) մինչև պապա՛ կոտրում բառերը (էջ 438, տող 27)։

Վանքի տան բառերից (էջ 439, տող 7) մինչև գյուղ գալուց բառերը (էջ 439, տող 10—11)։

Սառած բառից (էջ 439, տող 15) մինչև գերանները բառը (էջ 439, տող 17)։

Վանքի տանն էին իջնում բառերից (էջ 439, տող 26) մինչև ճանկերը խոր խոր բառերը (էջ 442, տող 7)։

Պրիստավի վրա բառերից (էջ 442, տող 20) մինչև ձիալ նմանն ունենալ բառերը (էջ 444, տող 3)։

Ամեն տեղ բառերից (էջ 444, տող 13) մինչև անցկացնի բառը (էջ 444, տող 15)։

Փամբալի բառից (էջ 444, տող 36) մինչև քի ով էր բառերը (էջ 445, տող 5)։

Պատերը մնում են բառից (էջ 445, տող 35) մինչև զինվարության մեջ է բառերը (էջ 446, տող 2):

Հարևան գյուղից բառերից (էջ 446, տող 10) մինչև տանում են պրիստավի մոտ բառերը (էջ 446, տող 13):

Ան ու դողով բառերից (էջ 446, տող 16) մինչև մսերը բառը (էջ 446, տող 19):

ԿԱ-ում չկան նաև հետևյալ փոքր հատվածները.

էջ 436, տողեր 13—19. անտառում կաղին ու անառ ուտելու համար:

էջ 442, տողեր 16—17. Տասը մանեք տար մեկին պարտք, ամեն տեղ կտարածեմ, րե ինքն աղբատին ձեռ է բռնում:

էջ 444, տող 26—28. Նա հենց կաթողիկոսի մոտն էլ լինում էր: Մեր ցավն առնեմ, լսեց, հետո:

էջ 446, տող 13—15. Երկուսին էլ:

ԿԱ-ի բնագրում փոփոխված և ավելացված է հետևյալը (ձախ կողմում *ԽՀ-ի*, աջում *ԿԱ-ի* տարբերակներն են):

էջ 434

23—24 որ վերջին ֆուսն տարվա ընթացքում ռուր գյուղից դուրս չի դրել, որովհետև շատ է ծեր.— Երբ Չատի բիձան / դեռ երեխա էր և (ԿԱ)

էջ 436

8—9 Չատի բիձու պատմությունն ընդհատեց գյուղացիներից մեկը / շարունակում է Չատի բիձան (ԿԱ)

էջ 438

17—18 Թավադի մարդիկն / Վանքի մարդիկն (ԿԱ)

22—23 Թավադը նրա առաջը կտրում է / Նրա առաջը կտրում են (ԿԱ)

28—29 Առաջին կառավարիչ Դարչուն իր թավադության վերջին տարիներում / Վանքի կալվածքների առաջին կառավարիչ (ԿԱ)

33 գարիով / գարով (ԿԱ)

էջ 439

5 և / ու (ԿԱ)

19—20 Եզեներն էլ շարդվեցին—բառերից հետո ԿԱ-ում՝ պատմությունը շարունակեց ծերունին (*ԽՀ-ում չկա*):

20 տնում են / տնում էին (ԿԱ)

24 Թավադի մարդիկն / Վանքի մարդիկն (ԿԱ)

էջ 444

5, 18, 23 կաթողիկոս / կաթուղիկոս (ԿԱ)

19 նստատեղին / նստեցին (ԿԱ)

21—22 ո՞րտեղացի ենք / որտեղից եմ (ԿԱ)

26 սրբազանի մոտ / եպիսկոպոսի մոտ (ԿԱ)

34 բիձան / բիձեն (ԿԱ)

էջ 445

20—21 բուրբ ձյուն է շարում / բուրբ ու ձյուն է շարում (ԿԱ)

31 սոնատեղերը / սոնատեղեր (ԿԱ)

էջ 445

23—34 մեռակ էն, որ տունը քառափի գլխին էր... Եփրեմ էր անունը... Երեմից մին էա

էր / մեկը մեր գեղացի Եփրեմէն էր, քառասփի գլխի տան տերը (4Ա)

34 մինչի օրս / մինչև օրս (4Ա)

էջ 445, տող 35—էջ 446, տող 2 պատերը մնում են քառասփի գլխին... կենիկը գա-
րունգվա դիմ մեռավ. երեսներն էլ քարեկամներ տարան. մեծ աղան հիմա գինվորու-
քյան մեջ է / պատերը մինչև օրս էլ մնում են (4Ա)

էջ 446

10 Տանում են Եփրեմին / Եփրեմին առնում են (4Ա)

14—15 Բայց տեղ չեն հասնում... Ռոստամի մարդիկ վրա են տալիս / Բայց հաճապար-
նին Ռոստամի մարդիկ վրա են տալիս (4Ա)

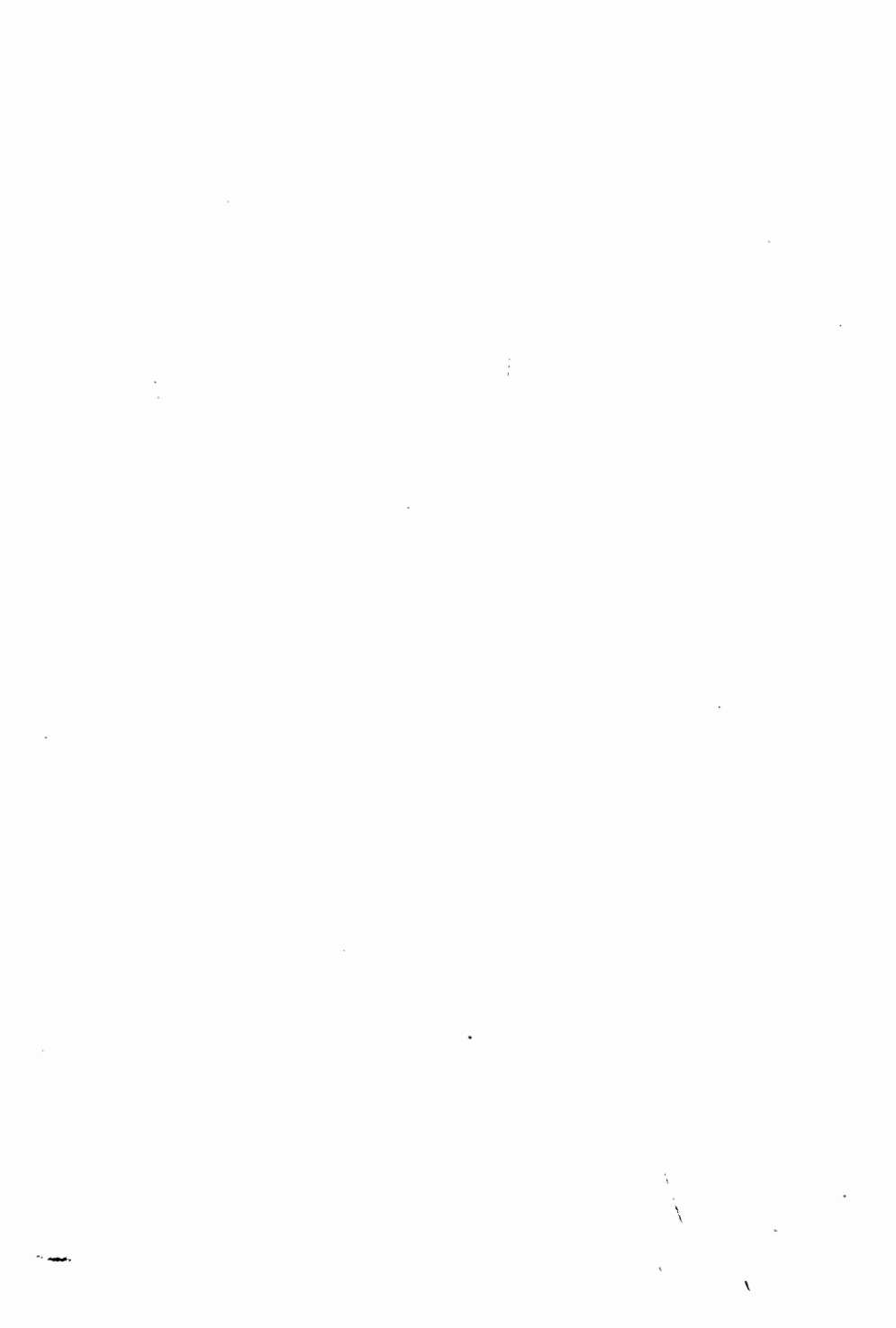
20 ոնց անց կացան էն օրերը—քառերից հետո 4Ա-ում—հառաչելով վերջացրեց
Ջատի բիձան (ԽՀ-ում չկա):

23—24 պարոնն էլ հո խիզն չունեի / պարոնն էլ խիզն չունեի (4Ա)

25—26 էն օրվանից բավադի հետոն էլ չհացալ, վաճիկն էլ... / էն օրվանից վաճի-
կնետն էլ չհացալ մեր գյուղից (4Ա):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

**Ա. ԲԱԿՈՒՆՑԻ ԵՐԿԵՐԻ ԱՅՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՐՔԵՐՈՎ), ՈՐՈՒՔ ՀԻՇԱՏԱԿՎԱԾ ԵՆ
ԵՐԿԵՐՈՐԻ ՀԱՏՈՐՈՒՄ**

- Մթնածոր:** [Պատմվածքներ]: Երևան, Պետհրատ, 1927, 184 էջ:
Պատմվածքներ: Երևան, Պետհրատ, 1928, 43 էջ:
Սպիտակ ձին: [Պատմվածքներ]: Մոսկվա, ԽՍՀՄ ժող. կենտր. հրատ., 1929, 72 էջ:
Սև ցիլերի սերմնացանը: Պատմվածքներ: Երևան, Պետհրատ, 1933, 203 էջ:
Անձրև: [Պատմվածքներ]: Երևան, Պետհրատ, 1935, 80 էջ:
Եղբայրության ընկուզենիները: [Համանուն պատմվածքը և Կյոռես]: Երևան, Պետհրատ, 1936, 155 էջ:
Երկեր: Երևան, Հայպետհրատ, 1955, 687 էջ:
Ամբողջական զործը երեք հատորով: Բեյրութ, տպ. Սեան, հտ. Ա, 1955, 216 էջ:
Հտ. Բ, 1956, 196 էջ:
Եղբայրության ընկուզենիները: [Պատմվածքներ], Երևան, Հայպետհրատ, 1959, 183 էջ:
Երկեր երկու հատորով: Երևան, Հայպետհրատ, 1964, հտ. 1, 745 էջ: Հտ. 2, 623 էջ:

ՀԱՏՈՐՈՒՄ ԳՈՐԾԱԾՎԱԾ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱԳԳ—«Արվեստ, գրականություն, գիտություն», շաբաթաթերթ, «Գրուխտար» օրաթերթի (Թփղիս) հավելված**
ԳԱԹ—Գրականության և արվեստի թանգարան (Երևան)
ԳԴ—«Գրական դիրքերում» հանդես (Երևան)
ԵԲ—«Երիտասարդ բոլշևիկ» հանդես (Երևան)
ԵԸ—Ա. Բակունցի եղբայրության ընկուզենիները (Գրքույկ): Երևան, 1936:
ԶՎ—«Заря Востока» օրաթերթ (Թփղիս)
Ժ—«Ժողովուրդ» լրագիր (Երևան)
ԽՀ—«Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ (Երևան)
Կ—«Կուլտուրիկ» գյուղացիական հանդես (Երևան)
ԿԱ—Կարմիր արև: Ուսման հինգերորդ տարի: Կազմեց Ա. Բ.[ակունց]: Երևան, 1930:
ՀԱ—«Հայաստանի աշխատավորուհի» հանդես (Երևան)
Զ—Զեռագիր
Մ—«Մարտակոչ» օրաթերթ (Թփղիս)
ՄՃԿ—«Մանկալ» օրաթերթ (Երևան)
Ն—«Նորք» հանդես (Երևան)

ՆԱ—«Նոր ակոս» շաբաթաթերթ (Երևան)

ՆԱշխ—Նոր աշխարհ: Ե տարի: Կազմեցին մի խումբ ուսուցիչներ: Երևան, 1931: Իրական
կազմողներն են՝ Ա. Բակունց, Խ. Կանայան, Հ. Հարությունյան:

Պ—Ա. Բակունց Պատմվածքներ: Երևան, 1928:

ՍՃԺ—Ա. Բակունց Սպիտակ ձին [Ժողովածու], Մոսկվա, 1929:

ԲՆԱԳՐՈՒՄ

Ակսել Բակունցի երկերի գիտական հրատարակության առաջին հատորը, որ լույս
տեսավ 1976 թ., ընդգրկում է հեղինակի պատմվածքների ընտրանին, երեք պատմվածքա-
շարով՝ «Մթնածոր», «Սև ցեների սերմնացանք», «Անձրև»: Երկրորդ հատորում տեղ են
գտել գրողի մյուս պատմվածքները, ակնարկները և ոչ ծավալուն այլ գեղարվեստական
գործեր, որոնք չեն մտել առաջին հատոր, ինչպես և Վարդան Ալեկեցու քառասուն առակ-
ների բակունցյան վերատարգմանությունները՝ «Աղվեսագիրք»:

Հստ նախնական ծրագրի այս հատորի մեջ պետք է լինեին նաև գրողի «Ջանգեղու»,
կինսերմագիրքը, բայց հատորը կազմելու ժամանակ պարզ դարձավ, որ նպատակահար-
մար է այն դնել երրորդ հատորում. նախ երկրորդ հատորի նյութերը սպասածից ավելի
շատ եղան, իսկ «Ջանգեղուրը» համեմատաբար ծավալուն երկ է և, եթե տարբերակի հետ
գրվեր այս հատորի մեջ, ծավալը շատ կմեծանար: Քանի որ երրորդ հատորում ներկա-
յացվելու են հիմնականում գրողի առավել ծավալուն ստեղծագործությունները, «Ջանգե-
ղուրը», իբրև դրանցից մեկը, տարբերակի հետ միասին ավելի ճիշտ կլինի դնել այդ հա-
տորում: Միաժամանակ, «Աղվեսագիրքը», որ ծավալով ավելի փոքր է, նպատակահար-
մար գտանք դնել ոչ թե երրորդ, այլ այս հատորի մեջ:

Այսպես, երկրորդ հատորում ընդգրկվել են հեղինակի 63 գեղարվեստական ստեղծա-
գործությունները, իսկ «Աղվեսագիրքի» 40 առակների և երկերից մեկի այլ խմբագրության
հետ միասին քնագրերի քանակն այստեղ հասնում է 104-ի:

Երկրորդ հատորի կառուցվածքը նույնն է, ինչ և առաջին հատորինը. ա) Հիմնական
բնագրեր, բ) Այլ խմբագրումներ, գ) Բնագրային տարբերակներ, դ) Յանդեքսային
հղումներ: Այս հատորում ավելացված է միայն Հավելված (տե՛ս ծանոթագրությունը ստորև):
Հիմնական քնագրերը ներկայացված են երեք բաժնով՝ 1) Պատմվածքներ և պատ-
կերներ, 2) Ակնարկներ, 3) «Աղվեսագիրք»:

Բոլոր երկերը հատորում տպագրված են ըստ պահպանված քնագրային աղբյուրների.
տվյալ դեպքում դրանք են հեղինակի կենդանության օրոք նրա ստեղծագործությունների
առաջին հրապարակումները՝ հաճախ իր մասնակցությամբ կատարված, ապա՝ դրանց
հեղինակային հաջորդ հրապարակումները (նաև իր կազմած դասագրքերում), հեղի-
նակային ձեռագրերը: Նախապես մամուլում և դասագրքերում հրապարակված և այս հա-
տորում տեղ գտած բակունցյան երկերից միայն մեկի՝ «Կածանով» ակնարկի, ձեռա-
գիրն է պահպանված, այն էլ հիմնականի համեմատ տարբերակ է: Հատորում ընդգրկված
մյուս երկերի ձեռագրերը ապարդեղում չկան, թեև բացառված չէ, որ խմբագրությու-
ններում օգտագործված՝ նրանցից մեկը կամ մի քանիսը գտնվեն (ինչպես Մաշտոցի ան-
վան մատենադարանում պատահմամբ գտնվեցին «Մթնածոր» ժողովածուի տպարանա-
յին ձեռագրերը. տե՛ս առաջին հատորի ծանոթագրությունները): Այս հատորում հրա-
պարակված է նաև մի ձեռագիր (հեղինակային), որը նախկինում երբևէ չի տպագրվել:

Հնդինակի կենդանության օրոք նրա երկերի վերատպումները (մեծ մասամբ կրթ-
ճատ) տարբեր անձանց կողմից կազմված դասագրքերում՝ բնագրային աղբյուրի արժեք
չունեն։ ԸՅԵ երկի մեզ ծանոթ առաջին կամ միակ հրապարակումն է գտնվում այդպիսի
դասագրքում, ապա այն բնագրային աղբյուր է դիտված։ Ծնամահու որևէ վերատպություն
բնագրային աղբյուրի արժեք չունի։

Հատորում ընդգրկված ստեղծագործություններից 25-ը մինչև օրս մնում էին նա-
խախորհրդային կամ խորհրդային շրջանի պարբերական մամուլի, ժողովածուների կամ
դասագրքերի էջերում և գրողի մահվանից հետո առաջին անգամ են հրապարակվում։
Մյուս երկերը, բացի մեկից (ինքնագրի հրապարակումից), հնդինակի կենդանության
օրոք կատարված նախնական հրապարակումներից հետո տեղ են գտել Ծնամահու լույս
տեսած երկերի ժողովածուների մեջ՝ 1955 և 1964 թթ. կամ այլ հրատարակությունե-
րում։

Նախնական հրապարակումից հետո առաջին անգամ են լույս տեսնում, օրինակ,
այնպիսի երկեր, ինչպիսիք են Բակունցի տպագիր երախայրիքը՝ «Հիմար մարդը» հե-
քիաթը (1913 թ.), գրողի՝ բանակից զորացրվելուց հետո հրապարակած ստեղծագոր-
ծությունները՝ «Աղոթք», «Աշտուղ», «Անառուում» (1918 թ.), «Մեր գյուղերում» ակնար-
կաշարը (1925)՝ բաղկացած հինգ ծավալուն ակնարկներից, «Գավառական նամականի»
շարքի երկրորդ ակնարկը, Ծ. Չարենցի կազմած մի զասագրքում մոռացված «Գյուղ-
աշխատավորի տնտրակից» ակնարկը և ուրիշ պատմվածքներ ու ակնարկներ։ Ընդ որում,
ակնարկներից երեքի՝ մեզ ծանոթ հրապարակումները միայն ուսեսրեն են, և որոշեցիեք
դրանք դնել հատորի հավելվածում՝ հայերեն ետ թարգմանությունների հետ միասին։

Այս հատորում ևս մեր գլխավոր նպատակներից է եղել հնարավորին չափ տնա-
դարտ, նախնական վիճակում ներկայացնել Բակունցի հնդինակային բնագրերը։ Ծիշտ է,
նրանց հրապարակումներին միշտ չէ կամ գուցե քիչ ղեպքերում է մասնակցել հնդինա-
կը, և հնարավոր է, որ նախնական տպագրությունների մեզ հասած այս կամ այն բա-
ռածը, կապակցությունը կամ նախադասությունը խմբագրության աշխատանքի արդյունք
լինեն, բայց, այնուամենայնիվ նրանք ավելի նախնական են, «ավելի մոտ» հնդինակին,
ուստի պետք էր ղգույլ լինել տպագիր բնագրային աղբյուրների բոլոր տողերի նկատ-
մամբ։ Այն էլ ասենք, որ ոչ քիչ ղեպքերում հնարավոր է լինում հնդինակայինը խմբագրի
կամ սրբագրիչի միջամտությունից տարբերելը։

Բնագրերում, բնականաբար, ուղղագրական համակարգը փոխված է. Բակունցի եր-
կերը տպագրվել են դասական և 1922 թ. ուղղագրություններով, այժմ նրանք հրատա-
րակվում են 1940 թ. ուղղագրությամբ, որ և ներկայումս ընդունված է Հայաստանում։
Բնագրերում ուղղված են նաև տպագրական վրիպակները, ինչպես և այլ բացահայտ
լեզվական-ուղղագրական անճշտություններ, որոնք շատ ղեպքերում աղճատում են բա-
վանդակությունը։ Մեր կատարած ուղղումները (հաճախ բնագրային այլ աղբյուրների
հիման վրա) աննշան միջամտություններ են հնդինակային հիմնական բնագրերում և
մանրամասն նշված են ծանոթագրությունների մեջ. ներկայացված է բառի կամ հառ-
վածի բնագրային շուղղված նմուշը և ուղղումը, ուստի ընթերցողը, ուսումնասիրողը
հնարավորություն ունի մեր կողմից անճիշտ կամ վրիպում համարված նախնական տա-
րբարակին ծանոթ լինելու։ Չեն նշված միայն որոշ, շատ բացահայտ վրիպակների ուղղում-
ները։

Մեծ մասամբ պահպանել ենք հիմնական գիտված բնագրերում եղած ուղղագրական

հնացած այն ձևերը, որոնք չեն առնչվում 1940 թ. ուղղադրական բարեփոխության հետ, թողել ենք նաև լեզվական-ուղղադրական շատ անմիօրինակություններ, չմշակված, անհարթ նախադասություններ, կասկածելի բառաձևեր և այլն՝ դրանց վրա ուղադրություն հրավիրելով ծանոթագրություններում:

Ծանոթագրությունների մեջ մի շարք դեպքերում չենք նշել ուղղադրական այն նորացումները կամ միօրինակացումները, որոնք չեն առնչվում 1940 թ. ուղղադրական բարեփոխության հետ, այլ ուրիշ որոշումներով կամ առանց որոշման են հաստատված: Օրինակ, շատ գործածված ամբան, ձմբան ձևերը (սիվան բելը, լեյ տարին), «Գավառական նամականի», «Մեր գյուղերում», «Զմռան մի գիշեր» և այլն) դարձրել ենք ամբան, ձման: Ապա՝ բնագրերում ունենք ճամպա, ճամբա, ճամփա զուգահեռ ձևերը (սկստը, սկստառում, «Մատուն տղա» և այլն), երբեմն ձևերից երկուսը նույն բնագրի կամ միևնույն երկի տարբերակներում են գործածված. ուղղել ենք ըստ այժմ ընդունված ձևի՝ ճամփա: Կամ՝ զան-ը (ստոտ) դարձրել ենք զաը, բնույշ-ը (սկստելիա)՝ բնուշ, մաշառ-ը (սերբ որ բացվեն...)՝ մանառ, դուր գալ-ը և դուրալի-ն (ն. տ.)՝ դուր գալ, դուրալի: Միփշ, միփանի, առֆ ձևերը (շատ են գործածված)՝ մի փշ, մի փանի, առ ֆ, բեֆյաթ-ը (շեքոս նոբարը)՝ բեֆիաթ և այլն:

Միաժամանակ, հակառակ այժմ ընդունված ուղղադրական որոշ կանոնների, բնագրերի հեղինակային բնույթը ավելի պահպանելու համար թողել ենք համեմատաբար քիչ հնացած կամ ինչ-որ չափով ընդունելի թվացող շատ ձևեր, որոնք առկա են բնագրերում. օրինակ, այնպիսի անշատ գրություններ, ինչպես՝ անց ու դառն, չեմ ու չում, սուս ու փուս, մեկն ու մեկը, ձեռնն ձեռք, լուս ու մուսը, վեր ու վար, բաց ու խուփ, դես ու դեն, շուտ ու մուտ, տե՛ր ողորմյա (թագրեխ), կես գիշեր և այլն: Պահպանել ենք նաև գծիկով գրված ախպիսի ձևեր՝ գյուղից-գյուղ, գնալ-գալ, ոտից-գլուխ և այլն: Նշենք նաև, որ այս անշատ և գծիկավոր ձևերը բոլոր բնագրերում չէ, որ տեղ են գտել, և եթե բնագրերում այս կարգի բառերը կցված գրություն ունեն, նույնպես պահպանել ենք անփոփոխ: Պահպանել ենք նաև հեղինակի գործածած զոռն ձևը (սինչան էլ սովը զորեն)՝ «Եղբ. ընկ.» և այլն: Ամենուրեք պահպանված է բուն (կենդանու, թռչունի) ձևը, որ, կարծում ենք, արևելահայերենի համար ավելի ճիշտ է, քան բույն-ը:

Պահպանված ուղղադրական անմիօրինակությունները նշված են համապատասխան երկերի ծանոթագրություններում: Մեծ մասամբ նշված են նաև բնագրերում եղած և պահպանված խոսակցական-բարբառային ուղղադրական ձևերը (հեղինակային)՝ ֆցել, զզուշ, ճնշ գիդի և այլն:

Ասվեց, որ ներկա հատորում տեղ գտած ստեղծագործությունների մի մասը տպագրվել է գրողի երկերի համահունկ կատարված այլ հրատարակությունների՝ գլխավորապես 1955 թ. միհատորյակի և 1964-ի երկհատորյակի մեջ: Դրանցում այդ երկերը տեղ են գտել մեծ կամ փոքր կրճատումներով, բնագրային փոփոխումներով: Հեղինակային բնագրի զգալի խախտումներ կան «Աղվեսադրեխ» 1955, 1972 թթ. հրատարակությունների մեջ: Քանի որ այս հատորում գրված են բոլոր երկերի 1920—30-ական թվականների նախնական բնագրերը, ուստի հիշյալ կրճատումներն ու փոփոխությունները որևէ չափով տեղ չեն գտել:

Ամեն կերպ ջանացել ենք բնագրերում պահպանել նաև նախնական հրապարակումների կետագրությունը, որ մեծ մասամբ հեղինակային պիտի լինի. ուղղումներ կամ լրացումներ ենք կատարել, եթե արդի կետագրական կանոններից շատ լուրջ շեղումներ են

նդել և երբ կետադրական սխալը կամ անհրաժեշտ կետի բացակայությունը բովանդակությունը հասկանալուն վնասել են: Այս վերջին կարգի ուղղումները, որ հիմնականում առողջանությունն նշաններին մոծումներ կամ ճշտումներ են, ժանոթագրություններում երբեմն նշել ենք: Կետադրական մյուս ուղղումները չեն նշված:

Շատ ենք ջանացել նաև մեր սեփական վրիպումներից զերծ պահել հատորը, թեև զրա լիակատար արդյունքի գրավականը չունենք:

ԸՆԴԳՐԱԿՈՒՄԸ

Արդյո՞ք այս հատորում ընդգրկվել են Բակունցի բոլոր այն պատմվածքներն ու աղանդները, որոնք չեն մտել առաջին հատոր: Ո՛չ, անշուշտ:

Հատորի մեջ տեղ չգտած այդ նյութերը երկու տեսակ են՝ ա) նրանք, որ անկասկած եղել են և հաստատու ոչնչացված են, բ) որոնք չեն հայտնաբերված, և հնարավոր է, որ գտնվեն: Առաջին խմբի մեջ են այն անտիպ պատմվածքները, որոնց մասին հիշատակություններ են մնացել. օրինակ, Գր. Միմոնյանը գրողների համամիութենական առաջին համագումարում հայտարարեց, որ Բակունցը «ունի հեղափոխությունից առաջ գրված, առկայ չհրատարակված պատմվածքներ» («Գրական թերթ», 1934, № 23), Գիտենք նաև 1918 թ. առաջին կեսում գրված և մեծ մասամբ անտիպ մնացած այն պատմվածքների մասին, որոնք ամփոփված են եղել զինվոր Բակունցի «Գարնանային» անունը կրող տետրակում: Նույն թվականի աշնանը հրապարակված երեք երկերը, ըստ երևույթին, այդ տետրակից են: Սակայն տետրակի մեջ ընդգրկված մյուս երկերը անհայտ են մնում, ինչպես որ անհայտ է նրանց ճակատագիրը: Գրողի կինը՝ Վարվարա Զիվիշյանը մեզ հայտնել է, որ 1931—1932 թթ. Պետերհոֆում մոտ երեք ու կես ամիս մնալուց հետո Բակունցը վերադարձել է Երևան՝ իր հետ բերելով նոր գրված պատմվածքներ միջնադարյան Հայաստանի կյանքից: Այդ կարգի մի շտապագրված պատմվածքի մասին կա նաև այլ վկայություն (Հ. Մկրտչյան, Ակսել Բակունց, Ե., 1958, էջ 106):

Ե. Չարենցից պահպանվել է հետևյալ վկայությունը. «Ակսելը գրել է քուրդ աշխատավորության կյանքից մի շարք այնքան հաջող պատմվածքներ, որ բոլորն էլ մտցված են մեր քրդական դասագրքերի մեջ» (Ե. Չարենց, Գրականության մասին, Ե., 1957, էջ 135): Մենք նախև հենց Հայաստանում եղած քրդերին դասագրքերի ամենահարուստ հավաքածուն (Ալ. Մյանսիկյանի անվ. հանրապետ. գրադ.), հետաքրքրվել ենք մասնագետ քրդագետներից, հատկապես Հաջին Ջնդիից: Որևէ դասագրքում նման պատմվածք չենք հայտնաբերել և ոչ ոք չգիտի այդպիսի պատմվածքների պարունակող դասագրքի մասին:

Կարծում ենք, որ Չարենցի վկայությունը այն մասին, թե Բակունցը գրել է քրդերի կյանքից պատմվածքներ, անհիմն չէ, և, հավանաբար, դրանք ըստ ինչ-որ ծրագրի պետք է մտնեին քրդական դասագրքերի մեջ, բայց ինչ-ինչ պատճառներով տեղ չեն գտել և, ըստ երևույթին, մնացել են հեղինակի մոտ ձեռագիր վիճակում: Ուշադրության արժանի է գրողի որոշ ժամանակակիցների, գլխավորապես կնոջ՝ Վ. Զիվիշյանի, վկայություններն այն մասին, որ Բակունցը հրապարակված երկերի շարքի և դեռ ավելի ուշն յոթնականներին երկեր, որոնց մի մասն առհասարակ չէր ուղում հրապարակել, մյուս

1 «Հայրենիք» (ամսագիր), 1955, № 8, էջ 3:

մասը ծրագրում էր հարմար առիթով լույս ընծայել: Այս ամենը, ըստ նույն տեղեկությունների, ոչնչացված է:

Մյուս երկերը, որոնք կարող էին ընդգրկվել այս հատորում, բայց տեղ չեն գտել, մասնավորապես հրապարակված կամ գուցե ձեռագիր պահպանված ախ հետաքրքիր բնագրերն են, որ մենք չենք կարողացել հայտնաբերել: 1959—60 թթ. երկու ամբաստան հրապարակեցինք զրոգի երկերի մատենագիտությունը¹, բայց մի քանի տարի անց մասնավոր հայտնաբերեցինք այնպիսի երկեր, որոնք մեզ ծանոթ չէին մատենագիտությունը կազմելու ժամանակ (օրինակ, «Մարուշ», «Կապը», «Один из многих», «Багратаван», «По селам Зангеура» ակնարկները), գտանք նաև ծանոթ երկերի անծանոթ մնացած հրապարակումներ (առաջին ու երկրորդ «Գավառական նամականիքներ», «Արտելիայի», «Մինա Բիբիի», «Եսեմարհ աղչկա» 1920-ական թվականների դուստրեն առաջին հրապարակումները և այլն):

Մինչև այժմ Բակունցի երկերի առավել լրիվ ժողովածուն եղել է 1964 թ. երկհատորյակը, որը 1955 թ. միհատորյակի համեմատ լրացվել է մեր կազմած մատենագիտության օգնությամբ և, բնականաբար, նրանում տեղ չեն գտել այն բոլոր երկերը, որոնք չկան մատենագիտության մեջ: Բացի դրանից, մատենագիտության մեջ եղած մի շարք երկեր նույնպես ինչ-ինչ պատճառներով դուրս են մնացել այդ երկհատորյակից: Ուրեմն և բակունցյան երեք պատմվածքաշարերից դուրս եղած պատմվածքները, պատկերները, ակնարկները ընդգրկելու տեսակետից այժմ ամենալրիվը դառնում է ներկա հատորը, քեկ լրիվ չէ բացառապես իմաստով:

Եթե մինչև սույն հրատարակության 3-րդ և 4-րդ հատորների լույս ընծայումը գտնվեն մինչև այժմ չհայտնաբերված պատմվածքներ կամ ակնարկներ, բնականաբար, տեղ կգտնեն այդ հատորներից որևէ մեկում:

ՊԱՏՄՎԱԾՔ ԹԵ ԱԿՆԱՐԿ

Ա. Բակունցի երկերի ներկա հրատարակության առաջին հատորում ստեղծագործությունների դասավորությունը հեղինակային է, քանի որ հատորում տեղ գտած երեք պատմվածքաշարերը կազմել և նրանց մեջ երկերի դասավորությունը որոշել է ինքը՝ հեղինակը:

Այս հատորում ընդգրկված պատմվածքները, ակնարկները և մյուս ոչ ծավալուն գործերը շարքերից դուրս են, ուստի նրանց դասավորումը հատորը կազմողին է:

Շարքի արժեք ունի միայն «Աղվեսագիրքը», որի նյութերը հատորում դասավորված են ըստ 1935 թ. հրատարակության: Մյուս երկերը ճիշտ համարեցինք նախ քաժանել երկու խմբի, ապա յուրաքանչյուր խմբում կիրառել ժամանակագրական դասավորությունը, այն է՝ ամեն խմբում նյութերը դասավորել ըստ առաջին հրապարակումների ժամանակագրական կարգի: Քեկ այստեղ մի փոքր շեղում է թույլ տրված. մեկ պատմվածք և երեք ակնարկ հանված են ժամանակագրական կարգից և դրված հավելվածում: Ակնարկները առանձին թարգմանություններ են և, հավանաբար, ոչ հեղինակի կողմից կատարված, իսկ պատմվածքը շունի տարեթիվ:

¹ «Ակնել Բակունցի ստեղծագործություններ» (Ե., 1959), գրքում և առանձին՝ «Ակնել Բակունց, Կենսագրութ. և մատենագիտութ.» (Ե., 1960):

Ներկա հատորում ընդգրկված բոլոր ստեղծագործությունները երկու խմբի բաժանելու գլխավոր պատճառը ակնարկները պատմվածքներից և ոչ ակնարկային գեղարվեստական մյուս գործերից առանձնացնելու անհրաժեշտությունն է եղել: Ակնարկները՝ իրենց հոգվածային որոշ տարրերով, անշուշտ, տարբեր են գեղարվեստական առավել ակնհայտ ընդհանրացումների ունեցող մյուս ոչ մեծ երկերից: Այս բաժանումը թելադրում է ինքը՝ նյութը: Ժիշտ չէր լինի հատորում ընդգրկվելիք բոլոր ստեղծագործությունները ներկայացնել ժամանակագրական մեկ ընդհանուր շարքով:

Սակայն դրա հետ միասին երբեմն շատ էլ հեշտ չէ բակունցյա՝ ակնարկը պատմվածքից և ուրիշ ոչ մեծ գեղարվեստական երկերից տարբերելը, որոշ դեպքերում էլ զա, կարծում ենք, անհնար է:

Ընդհանրապես, պատմվածքը ակնարկից բաժանող առհասարակ դժվար է գծել, իսկ բակունցյան մի շարք ստեղծագործությունների դեպքում այդ դժվարությունն ավելի է մեծանում: Բակունցի պատմվածքների, վիպակների, վեպերի, պատկերների մի գլխավոր առանձնահատկությունն էլ իրական կամ փաստական նախապատմությունների, նախակերպարների ու, եթե կարելի է ասել, նախավայրերի գեղարվեստականացումն է: Բայց նույնը կարելի է ասել նաև բակունցյան ակնարկների մասին: Գրողի երկերի մեջ այն, ինչ համարում ենք ակնարկ, գեղարվեստական ստեղծագործություններ են: Բայց և միաժամանակ դրանցում ներկայացված են իրական վայրեր, դեպքեր, մարդիկ՝ այսպես ասած, անփոփոխ: Ակնարկներից յուրաքանչյուրի գեղարվեստական հատկանիշը պայմանավորված է նաև նրանով, որ շնայած փաստերն ու մարդիկ անփոփոխ են ներկայացված, բայց և բոլոր իրական վայրերը, դեպքերն ու մարդիկ հեղինակային կնիք ունեն, ներկայացված են հատկանիշների՝ գույների, պատկերների, եղելությունների հեղինակային ընտրությամբ ու գրելաձևով:

Բայց չէ՞ որ իրողությունների հեղինակային ընտրությունը և կնիքը նրանց պատկերման վրա, ինչպես և գրելաձևը էլ ավելի բնորոշ են պատմվածքներին: Ուրեմն ինչպե՞ս են տարբերվում Բակունցի ակնարկները սյուսմվածքներից:

Կարելի է թվարկել տարբերիչ մի քանի առանձնահատկություններ. մեզ թվում է, զբանցից են հետեւյալները. 1) Ակնարկներում մարդկանց ու վայրերի իրական առուները սովորաբար անփոփոխ պահպանված են. միայն քիչ դեպքերում ուղղակի շեն նշվում և հազվադեպ նշվում է մտացածին առու: Պատմվածքներում իրական առուները կարող են փոխվել և չփոխվել, ընդ որում, ավելի հաճախ փոխված են լինում: 2) Պատմվածքներում երկու և ավելի նախակերպար երբեմն միացված են մի կերպարի մեջ, որևէ իրական անձի առու կարող է օգտագործված լինել անվանելու համար բուլորոյին այլ նախակերպարի՝ սրան երկի հերոս դարձնելուց հետո (օրինակ, որոշոց Ավին «Մթնաձորում» — տե՛ս առաջին հատորի համապատասխան ծանոթագրությունները): Ակնարկներում փաստական նյութի այս կարգի գեղարվեստական մշակումներ մեծ մասամբ չեն տրվում: 3) Պատմվածքում որևէ իրական անձ կարող է պատկերվել այնպիսի վայրում, ուր նա չի եղել, որ տրվում է գեղարվեստական երկի մտահղացումը ավելի նպատակաուղյա մարմնավորելու նպատակով: Ակնարկում նյութի նման մշակում ևս չի հանդիպում կամ հազվադեպ է լինում: 4) Ակնարկներում ներկայացված իրողությունների մեջ հեղինակային նպատակադրված հավելումներ ու փոփոխումներ սովորաբար չեն կատարվում (լինում են հազվադեպ), մինչդեռ պատմվածքների համար օգտագործված փաստերը լրացված են լինում այլ դեպքերով: 5) Պատմվածքներին բնորոշ է

հերոսի կյանքը կամ կյանքի մի հատվածը ներկայացնող գեղարվեստական դիպաշարը (սյուժեն), ակնարկները մեծ մասամբ իսկական իմաստով նման գեղարվեստական դիպաշար չեն ունենում: 6) Բակունցյան պատմվածքներում հեղինակն, ի վերջո, նպատակ չի ունեցել ներկայացնելու եղելություններ, իրական մարդկանց ու վայրեր, այլ այդ ամենը օգտագործել է իր ներշնչմանը կամ մտահղացմանը մարմին տալու համար: Ակնարկներում նույնպես ինչ-որ շափով առկա է մտահղացումն արտահայտելու մղումը, միայն ճիշտ չի լինի ասել, թե իրողություններն օգտագործված են դրա համար: Ակնարկներում մարդկանց, դեպքերի ու վայրերի բուն պատկերումը գլխավոր նպատակն է: 7) Պատմվածքներն էլ մի շարք դեպքերում որևէ որոշակի իրադարձության են արձագանքում, բայց դա ավելի հատուկ է ակնարկներին: Բակունցը ակնարկ սովորաբար գրել է որևէ թերթի կամ ամսագրի պատվերով և ըստ նրանց պահանջների, մինչդեռ այդպես գրված պատմվածքները համեմատաբար քիչ են (օրինակ, «Վաղը մարտի ութն է» կամ՝ «Թանգին»): Բնականաբար, ակնարկները ավելի հաճախ լրագրային են, մամուլի բարձրացրած հարցերին արձագանքող և երբեմն մոտենում են հոդվածի մակարդակին: Ըիշտ է, այդպիսի պատմվածքներ էլ կան, բայց այդ հատկանիշը պատմվածքի մեջ ակնարկային «շերտ» է, իսկ ավելի բնորոշը պատմվածքի համար հեղինակային մտահղացման մարմնավորումն է և գեղարվեստական ճշմարտության բացահայտումը:

Կարելի է նշել բակունցյան ակնարկը պատմվածքից զանազանող նաև այլ տարբերություններ, բայց, այդ բոլորով հանդերձ, մի շարք դեպքերում տարակույսներ և տատանում է երևան գալիս նրանց տարբերման ժամանակ: Օրինակ, այնպիսի երկեր, ինչպիսիք են «Իվան բեյը», «Գրողական Գևորգ» կամ «Ձմռան մի գիշեր», ակնհայտորեն ակնարկ չեն, ինչպես և անվիճելիորեն ակնարկ են գյուղերի անուններով կոչվող «Թիշանազը», «Խոտը», «Է՛նեը», «Արմաշը», «Կյուրան» և այլն: Բայց ահա ունենք նաև «Տրախտորի մաշինը» կամ «Արտելիան», որոնք չունեն տեղի և անձանց որոշակիություն և հեղինակի կողմից պատմվածք են անվանված, բայց և ակնարկային, լրագրային զգալի տարրեր են պարունակում: Ի՞նչ ասել: Բավական տատանվելուց հետո դրանք գրել ենք պատմվածքների մեջ, թեև ճիշտ կլիներ նաև ակնարկների շարքում զետեղելու: Նույն կարգի դժվարություններ են հարուցել նաև այնպիսի գործեր, ինչպես՝ «Տպարանի պապառ», «Աշխատանքի հերթները», «Կածանով»-ը, «Մանոթ բակը» և այլն (առաջին երկուսը համարել ենք պատմվածք, մյուս երկուսը՝ ակնարկ):

Այսպես, ակնարկ թե պատմվածք բաժանումները երբեմն պայմանական են:

Որոշ դեպքերում էլ դժվար է տարբերել բակունցյան ակնարկը հոդվածից: Օրինակ, «Մեր գյուղերում» ակնարկաշարի որոշ մասեր կարծես հոդված են, իսկ գյուղերի կյանքին նվիրված մի քանի հոդվածներ, ինչպես, օրինակ, «Նամակներ գյուղից» հոդվածը («Խորհրդային Հայաստան», 1924, № 299), ունեն ակնարկի որոշ առանձնահատկություններ: Կամ՝ «Խոտորչուրի կոմունան» ակնարկային շատ բան ունի իր մեջ, և մենք դժվարանում էինք որոշել այն ղեն՝ այս հատորում՝ ակնարկների մեջ, թե՞ թողնել շորորդ հատորի համար, որտեղ հավաքվելու են գրողի բոլոր կարգի հոդվածներն ու այլ

գեղարվեստական երկերը:

Հնարավոր է, որ պատմվածք-ակնարկ-հոդված մեր կատարած խմբավորմանը առանձին երկերի կապակցությամբ համաձայն չլինեն որոշ ընթերցողներ: Հիշենք նաև, որ երկերի առաջին հատորում տեղ գտած «Մթնածոր» և «Անձրեք» շարքերում նույնպես կան ակնարկներ (օրինակ, «Խաղաղացվել» կամ «Հյամբաթի ձորը»): Բայց, ինչ խոսք,

տիալ կլինե՞ր շարքերը խախտել և այդ ականարկները դնել այս հատորի Ակեադեմիք բաժնում:

Ամեն դեպքում, ականարկների մի առանձնահատկությունն էլ այն է, որ նրանք օղակ են՝ պատմվածքների և հոդվածների միջև:

Հատորում երկերի առաջին խումբը կամ բաժինը վերնագրված է Պատմվածքներ և պատկերներ (և ոչ սոսկ՝ Պատմվածքներ) այն պատճառով, որ նրանում գրված որոշ երկեր որևէ մոտեցմամբ չեն կարող պատմվածք կոչվել: Դրանցից են, օրինակ, «Աղոթք», «Անաստում», գուցե նաև՝ «Հին տանը» երկերը և այլն: Թերևս, նման դեպքերում պայմանական է պատկեր անվանումը, բայց և կարծում ենք, հիշյալ բնույթի գործերի համար այն ավելի մոտ է ճշտին, քան պատմվածք-ը: Հնդ որում, այդ երկերից մեկ-երկուսը (օրինակ, «Աղոթք») արձակ բանաստեղծություններ են, բայց գերադասեցինք պատկեր ընդհանուր անունը գործածել, որ ավելի ընդգրկող է, և նրանով կարելի է անվանել հատորում տեղ գտած և՛ արձակ բանաստեղծությունները, և՛ ուրիշ արձակ ստեղծագործություններ, որ պատմվածք չեն:

Չնայած դրան, նշված վերնագիրը դարձյալ ամբողջությամբ չի արտահայտում բաժնի պարունակությունը, քանի որ այնտեղ հենց առաջին երկը ոչ պատմվածք է, ոչ պատկեր, այլ՝ հեքիաթ: Հարկ կա՞ր արդյոք բաժնի վերնագրի մեջ ավելացնելու նաև ճեփաք բառը: Թվում է՝ ոչ:

Ամեն դեպքում առաջին բաժնի մեծագույն մասը կազմում են պատմվածքները՝ թե՛ հաճախ բավական տարբեր բնույթի ու կառուցվածքի: Դրանք պատմվածք են դասակարգում և հիմք չկա նրանց այլ անուններով, օրինակ, նովել (նորավեպ) կոչելու, ինչպես երբեմն անում են: Պատմվածք անվանումը լայն բովանդակություն ունի և միանգամայն հարմար է բալկոնցյան համապատասխան երկերի համար: Ինքը հեղինակն էլ մի շարք դեպքերում իր նման գործերը անվանել է պատմվածք. օրինակ, «Դալուստի վիկը» (1926 թ.) կոչել է ագրո-պատմվածք, 1928 թ. երկրի փոքր ժողովածուն՝ «Պատմվածքներ», 1933 թ. հրատարակված «Սև ցեղերի սերմնացանը» ժողովածուի վերնագրին կցել է Պատմվածքներ բացատրող ենթավերնագիրը, 1934 թ. Թփղիսում ողակներն լույս տեսած ժողովածուն վերնագրել է «Семь рассказов» և այլն:

Չնայած Բալկոնցից պահպանված ոչ ծավալուն գեղարվեստական երկերի ընտրանին ամփոփված է առաջին հատորում, սակայն երկրորդ հատորում ևս կան ճանաչում գտած գործեր, ինչպիսիք են «Ծղրայրության ընկալները», «Իվան բեյը», «Րևան, Րևան...»-ը և այլն: Միաժամանակ, ընթերցողներին, ինչպես և գրականագետներին քիչ հայտնի կամ անհայտ մի շարք երկեր, որոնք տեղ են գտել այս հատորում, իրենց գեղարվեստական արժանիքներով, բալկոնցյան բնորոշ խոսքային հատկանիշներով նույնպես գրեթե առաջնակարգ ստեղծագործություններից են: Բացի վերոհիշյալներից, գրանց մեջ են նաև 1918 թ. երեք ստեղծագործությունները («Աղոթք», «Աշուտը», «Անտառում»), ապա՝ «Հին տանը», Փմբուկ մի դիշեր», «Մայրը», «Դրոգապան Գևորգ» պատմվածքները և այլն:

Բալկոնցի ականարկները, անշուշտ, ընդհանուր առմամբ գեղարվեստական արժանիքներով չեն կարող համեմատվել նրա լավագույն պատմվածքների հետ և հաճախ

ավելի քիչ գեղարվեստական ընդհանրացումներ ունեն ու ավելի շատ են առնչված ժամանակի հրատուպության կամ, ավելի ճիշտ՝ ժամանակավորի հետ: Դրա հետ մեկտեղ, զրոգի ակնարկների մեծ մասն ունի ակնհայտ արժանիքներ, այդ թվում՝ գեղարվեստական: Սովորաբար նախակերպող բառը գործածում են սլատմվածքների, վեպերի և այլ ոչ ակնարկային ստեղծագործությունների համար: Իրոք, ակնարկի հերոսները, կարծես, հենց նախնական են, նախակերպարներ, այսինքն՝ ոչ թե հեղինակի ձեռնարկներն են, այլ լուսանկարներ: Բայց ավելի լուրջ ուշադրությունը, մասնավորապես Բակունցի ակնարկների նկատմամբ, ցույց է տալիս, որ նրանցում էլ կան կերպարներ, որ ինչքան էլ գերակշիռ լինի ակնարկների մեջ հրատուպության կամ պատվեր կատարելու տարրը, այնուամենայնիվ, նրանցից ամենալավերի մեջ արվեստագետ հեղինակի «ձեռագիրը» գեղարվեստական լիարյուն կերպարներ գծանկարել է: Բնանկարների տեսակետից ևս ակնարկներն ունեն ուշագրավ շատ հատվածներ (օրինակ, աղվեսի և անզգի կոփվը «Կաթանով» ակնարկում կամ կուսական անտառների պատկերները «Շաքիրզում»):

Բակունցի ակնարկներն ունեն նաև զրականագիտական հետաքրքրություն, քանի որ նրանց մեջ գտնում ենք զրոգի որոշ պատմվածքների («Միրհավ», «Մարու» և այլն) նախակերպարներ, նախապատմություններ (տե՛ս այս և առաջին հատորի ծանոթագրությունները):

Այս ամենով հանդերձ, ակնարկը մնում է ակնարկ և ոչ քիչ գեպքերում ժամանակավորության դրոշմով: Անշուշտ, դա ինչ-որ չափով վերաբերում է նաև պատմվածքներին, բայց և փաստ է, որ ակնարկներում խոշոր, ճշմարիտ արվեստագետի զգացողությունը ավելի հաճախ է նահանջ կատարում լրագրի կամ դասագրքի՝ սովյալ ժամանակի պահանջների առջև, քան պատմվածքներում:

• • •

Բակունցի երկերի ներկա գիտական հրատարակությունը ձգտում է լիակատարության, հատկապես պահպանված գեղարվեստական գործերը պետք է ամբողջությամբ տեղ գտնեն նրանում: Արդ, զրոգը կենդանության ժամանակ առիթ ունեցել է իր երկերի մեջ ընտրություն անելու՝ մասնույում հրապարակված ստեղծագործություններից առանձնացնելով, հոգատար մշակման ենթարկելով ու իր երեք գլխավոր ժողովածուների մեջ հավաքելով երեք տասնյակից ավելի ստեղծագործություններ: Ուրեմն երկերի ներկա հրատարակության առաջին հատորում ամփոփված ստեղծագործությունները հեղինակային ընտրությամբ են հավաքվել: Այս հատորում գործերի մի մասը կարծես «հակառակ հեղինակի կամքի» է հրատարակվում. նախ, այդ երկերից մի քանիսը Բակունցը, գուցե և, երբեք չդիմել իր որևէ ժողովածուի մեջ, ապա՝ 1920—1930-ական թվականներին առաջին շտապ հրապարակումներից հետո հատորում տեղ գտած երկերի մեծագույն մասը որևէ հեղինակային բարեկաման, մշակման չի ենթարկվել: Իրոք, որոշ ակնարկների, պատմվածքների մեջ նկատելի են թե անմշակ լինելու դեպքեր, թե կրճատման և բարեփոխման արժանի հատվածներ:

Սակայն դասական հեղինակների երկերի ակադեմիական, գիտական հրատարակությունները կազմելիս հաճախ հաշվի չի առնվում հեղինակի «կամքը», քանի որ այդ հրատարակությունների նպատակը միայն ընթերցողականը չէ. նման շատ օրինակներ

կարելի է բերել թե՛ ուսւ, թե՛ արւմտաւթրոպական դասականների երկերի գիտական լավագոյն հրատարակութիւններէց:

Այլ խմբագրումներ և Բնագրային տարբերակներ բաժինները ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս հատորում միմյանցից զանազանվում են նրանով, որ լսողինում գրվում է: Երկի հիմնական բնագրից շատ տարբերվող փոփոխակը՝ ամբողջովյաժր, իսկ երկրորդում ներկայացվում են նույն երկի իրարից համեմատաբար ավելի քիչ զանազանվող փոփոխակների միայն տարբերութիւնները:

Թե՛ այլ խմբագրումները և՛ թե՛ բնագրային տարբերակները վերաբերում են միայն նույն երկի մի քանի բնագրային աղբյուրների միջև եղած տարբերութիւններին: Առաջին հատորի մէջ ամփոփված ստեղծագործութիւններից յուրաքանչյուրը (բացի «Սիրանի փողը» և «Պրովինցիայի մայրամուտը» երկերից) ունի առնվազն երկու բնագրային աղբյուր, իսկ մի մասի բնագրային աղբյուրների քանակը շորս կամ հինգ է: Եվ, քանի որ հեղինակն իր ստեղծագործութիւնները ամեն մի նոր հրապարակման համար մեծ կամ փոքր մշակումների է ենթարկել, ուստի բնագրային աղբյուրների քանակի մեծութիւնը այս դեպքում նշանակում է տարբերակների շատութիւն: Այդ է պատճառը, որ առաջին հատորում զգալի քանակ են կազմում թե՛ Այլ խմբագրումներ բաժնի մէջ գրված բնագրերը և թե՛ մանավանդ Բնագրային տարբերակներ բաժնի նյութը: Միաժամանակ, որքան քիչ լինեն երկերի բնագրային աղբյուրները, այնքան քիչ կլինեն այլ խմբագրումներն ու տարբերակները: Սա վերաբերում է այս հատորին, որտեղ հավաքված երկերը՝ առանձին բացառությամբ, մեկական բնագրային աղբյուր ունեն: Այս է պատճառը, որ Այլ խմբագրումներ բաժնում կա ընդամենը մեկ բնագիր (առաջին հատորում ինն են), իսկ Բնագրային տարբերակներ բաժնում նշված են 6 ստեղծագործութիւն առանձին բնագրերի միջև եղած տարբերութիւնները և այն էլ փոքրածավալ (առաջին հատորում ներկայացված են 28 երկերի բնագրային տարբերութիւններ, հաճախ բավական ծավալուն)):

Բնագրային տարբերակներ բաժնում և Մանրագրութիւնների մէջ այս հատորում

1 Այս հատորն արդեն շարված էր և 20 մամուլ տպագրված, երբ իմացանք (ս. թ. 29. 6), որ 1931 թ. լույս տեսած «Նոր աշխարհ. Ե տարի» դասագիրքը, որի անվանաթերթին նշված է «Կազմեցին մի խումբ ուսուցիչներ», իրականում կազմել են Ա. Բակունցը, Խաչատուր Կանայանը, Հակոբ Հարութիւնյանը: Սա նշանակում է, որ դասագրքում Բակունցի ութ երկերի հրապարակումները հեղինակային են և բնագրային աղբյուրի արժեք ունեն: Դրանցից 2-ը՝ «Աշխատանքի հերոսները» և «Կոմսոմուլի փոկերով»՝ այս գործերի մէջ ծանոթ առաջին հրապարակումներն են և հատորում տպագրված են որպէս հիմնական բնագրեր: Մյուս 6 գործերը հրապարակվել են նաև նախքան «Նոր աշխարհը»: Սրանցից մեկը՝ «Հյւմբաթի ձորը» տեղ է գտել 1-ին հատորում: Մյուս 5 ստեղծագործութիւնները՝ «Տրախտորի մաշին», «Տպարանի պապաշան», «Պեմզայի հանքերում», «Վարդագոյն տուֆի երկրում», «Հաղթական հովաքը», որ տպագրվում են այս հատորում, հիմնական գիտված բնագրերի համեմատ ունեն տարբերութիւններ, որոնք պետք է ներկայացվեն բնագրային տարբերակներ բաժ-

ևս օգտագործված է տողահամարների կարգը¹։ Առանձին երկերի ծանոթագրությունների մեջ տեղեկանքների մի մասը տրվում է ընդհանուր շարադրանքի կարգով, մյուս մասը՝ ծանոթագրվող բառը, անունը կամ հատվածը պարունակող էջի ու տողի նշումի մոտ։

Նախորդի համեմատ այս հատորում յուրաքանչյուր երկի ծանոթագրության սկիզբը փոքր-ինչ փոխված է. նախորդում ամենասկզբում թվարկվում էին երկի բնագրային աղբյուրները՝ համառոտագրված, այստեղ դրա կարիքը չկա, քանի որ երկերի մեծ մասը ժանրի մեկ բնագրային աղբյուր, որը և ծանոթագրության մեջ նշվող առաջին հրապարակումն է։ Մի քանի աղբյուրի առկայության դեպքում ծանոթագրության մեջ համառոտասխան տեղեկանք է տրվում։

Այդպես, այս հատորի ծանոթագրություններում յուրաքանչյուր երկի վերնագրի տակ տրվում են նախ բնագրի հրապարակումների հետ առնչված տեղեկություններ, ապա՝ այժմյան հրապարակման համար հիմնական բնագրի մեջ արված ուղղումները (եթե կան), նշվում են շուղված՝ անհարթությունները և հնացած ձևերը։ Այնուհետև, հաղորդվում են տեղեկություններ երկը գրելու հանգամանքների, նախակերպարների, մյուս տեղեկագրությունների հետ տվյալ երկի ունեցած առնչությունների, ինչպես և տեղ գտած աշխարհագրական անունների, անձնանունների, մեջբերումների, ասույթների վերաբերյալ և այլն։

Հատորում ընդգրկված երկերի գրության ստույգ ժամանակը (ամիս, ամսաթիվ) այժմ որոշել անհնար է։ Եվ մեծ մասամբ գրության թվականներ չենք նշում, բայց և պետք է նկատի առնել, որ գրեթե բոլոր ակնարկները տպագրվել են գրելուց առավելագույնը մեկից երեք ամիս հետո (բացառությունների դեպքում տեղեկանք տրվում է)։ Պատմվածքները գրելու և հրապարակելու միջև ընկած ժամանակը կարող է ավելի մեծ լինել, բայց այս հատորում ընդգրկվածները հիմնականում տպվել են գրվելուց ամենաշատը մի քանի ամիս անց, միայն հազվագյուտ դեպքում կարող է ժամանակամիջոցը մեկ-երկու տարվա հասնել։

ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ ԵՎ ՊԱՏԿՆՆԵՐ

ՀՆԱՐ ԽԱՐԿ

(էջ 7)

Հրապարակվել է «Աղբյուր» մանկական հանդեսի (Թփղիս) 1913 թ. 10-րդ (հոկտեմբերի) համարի Մանկական աշխարհի բաժնում՝ Աշակերտ ստորագրությամբ։ Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ նույնությամբ։

Նում։ Հնարավոր է նաև, որ «Նոր աշխարհի» այդ հրապարակումներից մեկ-երկուսը այս հատորում տպագրվել են որպես հիմնական բնագիր։ Քանի որ այլևս անհնար է համապատասխան փոփոխություններ մտցնել շարված ու կիսով չափ տպագրված հատորում, բավարարվել ենք բնագրային տարբերակներ և ծանոթագրություններ բաժիններում շարվածքը մասամբ փոփոխելով՝ որոշ ճշտումներ անել և մի քանի տեղ տեղեկանքներ տալ։

¹ Տողերը համարակալելիս վերնագրերը, մի երկի առանձին մասերի համարները նույնպես տող են հաշվված (առաջանիշները համարակալումից դուրս են)։

Ա. Բակունցն իր ինքնակենսագրության մեջ (ձեռագիրը պահվում է ԳԱԹ-ում) գրեթե է. 1915—16 ուսումնական տարում, գաղթի պատճառով փակվել էր ճեմարանը, և ես այդ տարին ուսուցիչ «հրավիրվեցի» Զանգեզուրի լոր գյուղը: Ամառը ես «չարութուն» էի արել, որ և կարելի է հաշվել իմ գրական մկրտությունը, եթե չհաշվենք «Հիմար մարդը» վերնագրով մի հեքիաթ, որը 1911 թվին տպեց «Աղբյուր» ամսագիրը:

1915 թ. այդ «չարութունը» այժմ հայտնի է. Գորիսի քաղաքագլուխ Մատթեոս Տեր-Գրիգորյանի վերընտրության կապակցությամբ Բակունցը 1915 թ. Շուշիի «Փայլակ» թերթում հրապարակել է մի երգիծական հոդված քաղաքագլխի դեմ՝ «Մաթվիլ Մաթվիլը... (Մի անհայտ մարդու անհրաժեշտ կենսագրության փորձ)» վերնագրով («Փայլակ», 1915, հուլիսի 26): Ինչ վերաբերում է «Հիմար մարդը» հեքիաթին, ապա նրա հրապարակման ճիշտ թվականը հեղինակը մոռացած է եղել ինքնակենսագրությունը գրելիս:

Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանում սովորելիս Բակունցը գրում էր շափածո և արձակ գործեր ու կարդում դասընկերներին: Ուսումնառության տարիներին նա թղթակցեց է Թփղիսի և Շուշիի պարբերականներին. ըստ երևույթին, առաջին գրվածքը, որ ճեմարանական 14-ամյա Աղեքսանդր Քևոսյան-Բեկյանը ուղարկել է մամուլում հրապարակելու, եղել է «Հիմար մարդը»:

Դժվար է ասել, թե ինչու հատկապես այդ հեքիաթն է ուղարկել:

«Հիմար մարդը» հայ ժողովրդական հանրահայտ հեքիաթի (կա նաև «Աստծուն» դանգատ դնացող մարդը» վերնագրով)¹ տարբերակներից մեկի վերաշարադրանքն է: Այդ հեքիաթի մի այլ տարբերակ (կամ գուցե մի քանիսը միավորելով) մշակել է Հ. Թումանյանը՝ անվանելով «Անխելը մարդը»²: Դա Թումանյանի առաջին արձակ ստեղծագործություններից է և առաջին տպագրված հեքիաթը (1894 թ.): Անկասկած է, որ Թումանյանի կ'ընտրած տարբերակն է ավելի հաջող, կ'աշակումն ավելի բարձրարժեք է, քան Բակունցինը: Պետք է ենթադրել, որ 1913 թ. Բակունցը կարդացած չի եղել Թումանյանի երկը, որ հրապարակված էր նույն «Աղբյուրի» 1894 թ. № 4-ում, այլապես նա ոչ կգրեր այդ հեքիաթը, ոչ էլ առիթ կուեննար «Աղբյուրին» ուղարկելու (հավանաբար, «Աղբյուրի» խմբագրությունում էլ չեն հիշել, որ 19 տարի առաջ տպագրել են նույն հեքիաթի մի այլ տարբերակը):

Ա Ղ Ո Թ Ք

(էջ 10)

Հրապարակվել է «Ժողովուրդ» լրագրի (Երևան) 1918 թ. հոկտեմբերի 3-ի համարում (№ 15)՝ Բակունց ստորագրությամբ: Տպագրվում է երկրորդ անգամ նույնությամբ՝ Ուղղում.

էջ 11, տող 31. Ժ-ի ընագրում՝ բոլորին իրենց շերտաներ տաւ—ուղղել ենք՝ բոլորին իրենց շերտաները տաւ:

Չենք ուղղել հնացած կամ այժմ անճիշտ թվացող որոշ ձևեր, ինչպես՝ սիրո բառեր ենչվեն (էջ 11, տող 32):

¹ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», հ. 7, Ե., 1977, էջ 65—67, նաև՝ Յ. Նավա-սարգյան, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, գիրք 5-րդ, Թփղիս, 1889, էջ 71—74:

² Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Ե., 1949, էջ 131—133:

1918 թ. ամռանն ու աշնանը Բակունցը Երևանում աշխատել է որպես թերթերի (այդ թվում՝ «Ժողովուրդ» և «Հառաջ») լրագրի ու սրբագրիչ, ինքն այսպես է հիշում այդ օրերը. «Ամեն օր պիտի շրջի հիմնարկները պետական, լուրեր հավաքելի, թե ի՞նչ է պատահել, ո՞ւմ են սպանել, գողերը քանի տուն են կտրել, քանի խանութ թալանել»:

Լուրերիս համար տողավարձ էի ստանում, և որովհետև հունձն առատ էր, պատահարները բազմաթիվ, շաքավազ վերջին մի փչչ դրամ էր ընկնում գրպանս, մյուս շաքավ շոգիսանալու համար:

Հիշողությանս մեջ ազոտ՝ այն տարուց մնացել է իմ պատկերը՝ անկարգ, աղտոտ մազեր, ինչպես մացառուտ, բեղի տեղերը նոր ծլած մազ և զգեստի պես մի բան, որի մեջ ես ավելի խրովիակի էի նման:

Զինվորական ուղտ շորերից նոր էի ազատվել (սէն տարին),

«Աղոթք», ինչպես և «Աշուտ» ու «Անտառումը» Բակունցը «Ժողովուրդ» թերթում հրապարակել է՝ այդ լրագրի սրբագրիչ ու լրագրի աշխատելու ժամանակ:

1917 թ. դեկտեմբերի 26-ին Բակունցը էշմիածնից մեկնել է Կարին, ռազմաճակատ, որպես կամավոր: Այդ օրերին ռուսական բանակը սկսել էր ռազմաճակատը թողնել ու փախչում վերադառնալ Ռուսաստան: Արևմտյան Հայաստանի այն հատվածները, որոնք ռուսական բանակի հսկողության տակ էին, կարող էին վերագրավվել թուրքական զորքերի կողմից, և բացվում էին Անդրկովկաս մտնելու դռները: Ամենաողբերգականն, անշուշտ, հայության վիճակն էր: Արևմտահայության զանգվածային կոտորածներից ու տեղահանություններից հետո պահպանված բեկորները վերադարձել էին ռուսական հսկողությանն անցած հայրենի վայրերը, և ավերի ու մոխրի մեջ նորից կյանքի նշաններ էին երևան գալիս:

Ռազմաճակատում մնացած, գլխավորապես, հայկական և անդրկովկասյան զորքերը լկարողացան դիմադրել թուրքական բանակի հարձակմանը, և հանձնվեցին ոչ միայն Տրապիզոնն ու Երզնկան, այլ նաև Կարինը (որի պաշտպանության հետ մեծ հույսեր էին կապում), ինչպես և մոտակա վայրերը, ողջ շրջակայքը: Ապա հանձնվեցին Ռուսահայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը՝ Կարս, Սարիղամիշ, Ալեքսանդրապոլ, Իգդիր և այլն: Արշավանքը լուրջ դիմադրության հանդիպեց Ղարաքիլիսայի և մանավանդ Ապարանի ու Երևանի (Սարդարապատ) մոտ, ուր թուրքական բանակը ետ մղվեց:

Բակունցը ծառայել է նախ Թուրքեստանյան, ապա Երզնկայի գնդերում: Նա մասնակցել է այդ ժամանակամիջոցում տեղի ունեցած մարտական գործողություններին, մասնավորապես Աշկալայի, Իլլիչայի, Արդահանի, Սարդարապատի ճակատամարտերին: Էինելով շարքային զինվոր ապրել է պատերազմի, ռազմաճակատի «հարուցած» բոլոր զգացումներն ու տվալատները՝ մահի մշտական մոտիկություն, սպանիչ հոգնություն, քաղց, նահանջի խուճապ, տեսել է արյուն, մահեր, դիակներ, խեղանդամում: «Ես արյուն շատ եմ տեսել՝ կոփվ. կոտորած»,— ավելի ուշ գրել է նա (սէն տարին): Բակունցը ականատես է եղել նաև հրամանատարության անշնորհությունը, զինվորների դասավրությանն ու անկարգություններին, արևելահայ-արևմտահայ անմիտ հակառակություններին: Տեսել է ավերված ու հայադրված հայրուրավոր գյուղեր, հայության պահպանված բեկորների երկրորդ փախուստը կոտորածից:

Կամավոր մեկնելիս՝ Բակունցը պատերազմը պատկերացնում էր ըստ զրթերի ու ճառերի: Շատերի նման նա ևս երազում էր սխրանք և կարծում էր, թե պատերազմը հերոսությունների թատերաբեմ է: «Զենք ու զրահից թնդում էին լերինք»—

հետագայում հիշում էր եւ ճեմարանի շրջակայքում 1914—15 թթ. տիրող հերոսականութիւնը միջնորդողը («Սանոթ բակը»), որ, անշուշտ, ազդել էր նրա վրա: Դիմելով իր ճեմարանական ուսուցչին, Բակունցը գրում է. «Դուք ամեն մի սանի պատմում էիք «Շուշան Ծավարշան», դովագներ Ավարայրի օրերից, ավագի վրա գծում էիք կորած քաղաքներ, գովում Բառներ, Ալաշկերտը, որտեղ երբեք դուք չեք եղել: Մեր մանկական հոգիներում ձեր բառերը տղայական երազներ էին ծնում, և մեք ձեռքին բռնած կերոնները զենք ու նիզակ էին թվում» (նույն տեղում): Բակունցը ակսում է երազել իր «հեթանոս հայրենիքը», «սրբազան Եփրատը», որ «ցողում է ծաղիկներն հեղմական» (տե՛ս «Անտառում» պատկերը). «Եւ ցանկացա մարմինս թրջել սրբազան գետի մեջ և բարեպաշտորեն երկրպագել հեթանոս հայրերիս աստվածներին՝ ամենաճերմակ արջառները զոհելով» (նույն տեղում):

Եվ ահա ռազմաճակատ, մահեր, դիակներ, սարսափ, խուճապ... Պատկերացումները փոխվում են, զգացումներն ու ապրումները՝ նույնպես:

Սանոթագրութիւնների ներածական մասում արդեն առել ենք, որ ռազմաճակատում Բակունցը ունեցել է մի տեսող «Գարնանային» (կամ՝ «Գարնանամուտ») անուշով, որի մեջ զանազան գրառումներ է արել, արձանագրել իր պատանեկան պատկերացումների փիլուզումը, պատերազմական խոհերն ու ապրումները: Հավանաբար, «Աղոթքը» և հաջորդ երկու երկերը այդ տեսողի պարունակութունից են:

Պատերազմի վիպային պատկերացման փուլում իրական մարտի դաշտերում շատ-շատերն են ապրել, և քերել չէ, որ բավական տպավորիչ գրել են դրա մասին՝ Տոլստոյ, Ռեմարկ, Զարեհ, Հեմինգուեյ...: Բակունցը լրացնում է այդ շարքը: 1918 թ. նրա հրապարակած այդ երեք դործերը, ինչպես և հետագայում գրված որոշ երկեր (հատկապես «Այու սարի լանջին» պատմվածքը) արտահայտում են գրողի հիասթափութիւնը պատերազմից առհասարակ:

«Աղոթքը» երեքից առաջինն է հրապարակվել ու այսօր էլ խորապես հուզում է նրանում եղած անկեղծ ներշնչանքը, իրերի խոր ըմբռնողութունը:

Էջ 11, տողեր 8, 15, 26—27, 31 Հերգա, նաև՝ Հերգաներ—այս անունը հիշվում է նաև «Անտառում» պատկերում (էջ 19, տող 3), խորհրդանշում է Բակունցի պատանեկութիւնը ընկերուհի Քազուհի Սաֆրազբեկյանին (ծն. 1898 թ.), իր համաքաղաքացի այդ աղջկա նկատմամբ Բակունցը սիրո զգացմունք է ունեցել:

Ըստ Բակունցի դասընկեր և բարեկամ Վաղարշակ Հովակիմյանի (տե՛ս «Անտառում» պատկերի ծանոթագրութիւնները) հուշերի (պահվում են ԳԱԹ-ում) Ք. Սաֆրազբեկյանը եղել է գրողի դասընկերուհին Գորիսի ծխական դպրոցում: Ուսուցիչ-դաստիարակ Հովհաննես Գրիգորյանը Սանդրուն նստեցրել էր Քազուհի Սաֆրազբեկյանի հետ միասին առաջին նստարանի վրա: Քազուհի հանդիսանում էր Գորիսի ուսանող դպրոցի տեսուչ Սաղաթ-բեկ Սերգեյեիչ Սաֆրազբեկյանի դուստրը... Սկսելով, լրջախոհ ու լրջամիտ Քազուհի իր զույգ սև սաթի պես, խնամքով հյուսված ծամերով, հազիվ լինել յոթը տարեկան ու թեև հասակով փոքր-իչ բարձր էր Սանդրոյից, բայց կարգապահութիւնը և ընդունակութիւնը եղակի էր դասարանի աղջիկների մեջ և ոչնչով հետ չէր մնում Սանդրոյից,— հիշում է Վ. Հովակիմյանը և շարունակում. «Մի քանի տարի անց նրանց մտերմութիւնը բնականաբար վերածվեց փոխադարձ շփոթ սիրո, որը սակայն, ցավոք սրտի, չունեցավ ցանկալի վախճան»:

Ժամանակին վստահելով Վ. Հովակիմյանի հիշողությանը «Բակունցի կյանքն ու արվեստը» գրքում (Ե., 1974) գրել ենք. «Դպրոցում Ալեքսանդրի մտերիմներից է եղել Թագուհի Սաֆրազբեկյանը» (էջ 16—17)։ Սակայն Թագուհու եղբոր՝ Գևորգ Սաֆրազբեկյանի հաղորդած տեղեկության համաձայն իր թույլը սովորել է Գորիսի երկդասյան ուսուսական դպրոցում, որի տեսուչն էր նրանց հայրը։ Հետո Թագուհին ուսումը շարունակել է Թփղիսի Ս. Նինայի գիմնազիայում։ Այժմ բնակվում է Մոսկվայում։

Մենք նամակ գրեցինք տիկ. Թ. Սաֆրազբեկյանին՝ խնդրելով տալ մի քանի հարցերի պարզաբանում։ Ստացանք հանգամանալից պատասխան նամակ, որի համար մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում նրան։

Նամակում մասնավորաբար գրված էր. «Ալեքսանդրը տարիքով ինձնից փոքր էր։ Նա եղբորս՝ Գևորգի հասակակիցն էր, որի հետ ընկերություն էր անում։

Ես նրա հետ երբեք չեմ սովորել։

Հստ երևույթին. Վ. Հովակիմյանը տարիների հեռվից ինչ-որ բան շփոթել է՝ Ալեքսանդրին և Թագուհուն դասընկերներ համարելով։

Այնուհետև, Թ. Սաֆրազբեկյանի նամակում կարդում ենք. «1918 թ. նրա (Ալեքսանդրի) գրած ստեղծագործությունները՝ նվիրված Հերդային, ինձ էին վերաբերում... Այն ամառ Գորիսի երիտասարդությունը որոշեց խմբակ կազմակերպել և ներկայացում տալ։ Այդ նպատակով մենք հավաքվեցինք այն ժամանակվա նոր դպրոցի շենքում։ Հանկարծ լսեցի, որ մյուս սենյակից ինձ կանչում են՝ կապիւռ աղաներից մեկի ձեռքը, որը կտրվել էր ապակիով, իմ հարցին, թե ինչո՞ւ պիտի կապեմ, պատասխանեցին, որ վիրակապ կա։ Պարզվեց, որ Ալեքսանդրի ափն է ապակիով կտրվել, և ես կապեցի։ Այդպես մենք ծանոթացանք։ Երբ ես տուն եկա, եղբայրս՝ Գևորգը, ծիծաղում էր վրաս։ Անաց, որ Ալեքսանդրը դիտմամբ էր կտրել ափը, որպեսզի ես կապեի, ու այդպես ծանոթանայինք։

Մենք ներկայացրինք արտասահմանյան մի գրողի թատերգությունը, որտեղ Ակսել անունով մի պատանի սիրում ու սիրահանում է Հերդա անունով աղջկան։

Ներկայացումը ղեկավարում էր Ալեքսանդրը, և ես, իհարկե, խաղում էի Հերդայի, իսկ ինքը Ակսելի դերը։

Դրանից հետո նա հաճախ էր ինձ Հերդա անվանում և նույնիսկ ինձ քանաստեղծություն բերեց «Հերդային» վերնագրով։ Ես երկար ժամանակ պահում էի այդ քանաստեղծությունը, որպես հիշատակ իմ ջանքերի, բայց ի վերջո, ցավոք, կորավ, ո՞ր դրեցի, չգիտեմ։ Այնպես, որ նրա Ակսել կեղծանունը Ալեքսանդր անունից չէ, այլ մեր ներկայացումից»։

1918 թ. ստեղծագործությունները, ուր կա Հերդա անունը տպագրվել են հիշյալ ներկայացումը Գորիսում խաղացվելուց ավելի քան մեկ տարի անց, և Թ. Սաֆրազբեկյանի գրած Այն ամառը պետք է հասկանալ 1917-ի ամառը։ Նորվեգացի գրող Բ. Բիերնսոնի «Նորապսակները» կատակերգության մեջ կա Ակսել անունով հերոս, և մենք ենթադրել էինք ու գրել, թե Գորիսում այդ երկն է բեմադրվել (տե՛ս «Բակունցի կյանքն ու արվեստը», էջ 31)։ Այժմ, երբ Թ. Սաֆրազբեկյանի նամակից պարզվում է, որ Հերդա անունն էլ է կապված նույն ներկայացման հետ, մեր ենթադրությունը հերքվում է, քանի որ Բիերնսոնի «Նորապսակներում» Հերդա չկա։

Տեսնենք, թե էլ ինչ հուշեր ունի Թագուհի-Հերդան իր երիտասարդության մասին։ «Այդ ամառ մենք շատ բարեկամացանք։ Նա հաճախ էր լինում մեզ մոտ։ Մի ան-

զամ ինձ բերեց իր ձեռագրով արտագրած՝ Ավետիք Իսահակյանի «Աբու-Լալա Մահաբեթ» ատեղծագործությունը և սիրում էր այն կարդալ:

Երբ մտերիմների մեր խումբը հավաքվում էր որևէ մեկի մոտ կամ զնում էինք զբոսանքի, հետո նա անպայման ինձ ճանապարհում էր, խոսում իր զգացմունքների մասին:

Այնքանողոր բորբոքուն էր, ինչ-որ շափով անհավասարակշիռ, վերին աստիճանի ազնիվ մի տղա, հրաշալի ժպիտով:

Թ. Սաֆրազբեկյանի հուշերից իմանում ենք նաև, որ հաշորդ անգամ նա Բակունցի՞ն հանդիպել է 1919 թ. ամռանը Երևանում և հետո 1923 թ. դարձյալ Երևանում, երբ ինքն ամուսնացած էր: «Միայն այդ ժամանակ,—գրում է նա,—ես հասկացա, որ շեմ զնահատել նրա զգացմունքների խորությունը, տեականությունը, նրա անկեղծությունը, և, ուշագրություն դարձնելով, անցել եմ նրա կողքով: Այդպես մենք հրաժեշտ տվեցինք միմյանց առհավիտ»:

Ա Շ Ո Տ Ր

(էջ 12)

Հրապարակվել է «Ժողովուրդ» լրագրի 1918 թ. հոկտեմբերի 13-ի համարում (№ 18)՝ Աղ. Բակունց ստորագրությամբ: Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ նույն բնագրի: Կատարված ուղղումներն են:

էջ 12, տող 20. Ժ-ի բնագրում՝ դեպի հայրենի դաշտեր—ուղղված է՝ դեպի հայրենի դաշտեր:

էջ 12, տող 21—22. Ժ-ի բնագրում՝ կանսնչով—ուղղված է՝ կանաչով:

էջ 14, տող 1. Ժ-ի բնագրում՝ միայուր—ուղղված է՝ միայաւր:

Ձեռք ուղղել «աչքերը... բացավառում էին» (էջ 12, տող 16—17) նախադասության մեջ բացավառում-ը, քանի որ այդ ձևով Բակունցի ժամանակ այս բառն ըմբռնվում էր նաև բացավառվում-ի նշանակությամբ:

Պատմվածքը, որ ակնհայտ հակապատերազմական բնույթ ունի, պետք է որ իրական հիմք ունեցած լինի: Պատմվածքի երկրորդ մասում, հավանաբար, Կարինի մոտ տեղի ունեցած ոչ մեծ մարտերից մեկն է նկարագրված: Տե՛ս նաև «Աղոթք» պատկերի ծանոթագրությունները:

Ա Ն Տ Ա Ռ Ո Ւ Մ

(էջ 15)

Հրապարակվել է «Ժողովուրդ» լրագրի 1918 թ. նոյեմբերի 3-ի համարում (№ 27)՝ Աղ. Բակունց ստորագրությամբ: Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ նույն բնագրի. ուղղագրության սովորական արդիացման հետ կատարել ենք նաև հետևյալ ուղղումները՝ ի զուր>ի զուր, զուն>զունը, իհիւր>իւրեմ, ճամբուդ>ճամփուդ, ունկրնդիր>ունկնդիր, ճուր-ճուր>ճուրհուր:

Այս երկի մտահղացման ու բովանդակության մասին տե՛ս «Աղոթք» պատկերի ծանոթագրությունները:

էջ 15, տող 1, 4 և այնուհետև. Անտառում, անտառ և այլն—խոսքը էջմիածնի վանքի անտառի մասին է:

էջ 15, տող 2. Ընկերոջս՝ Վաղոյին:— Այս նվիրագրման հասցեատերը Բակունցի համաքաղաքացի, մանկության ու պատանեկության մտերիմ ընկեր Վաղարշակ Հովակիմյանն է (1894—1968): Նա Բակունցի հետ սովորել է Գորիսի հայկական դպրոցում՝

1905—1908 թթ. Ապա ընտանիքի հետ տեղափոխվել է Միջին Ասիա: 1914-ին վերադարձել է Անդրկովկաս, դարձել կամավոր Անդրանիկ զորավարի խմբում և մեկնել ռազմաճակատ: Զորավար Անդրանիկի հետ եղել է շատ մարտերի մասնակից: 1921 թվականից կրկին հաստատվել է Միջին Ասիայում, բնակվել գլխավորապես Տաշքենդում: Կյանքի վերջին տարիները անց է կացրել Իրևանում և այստեղ մահացել: 1918 թ. նրա և Ա. Բակունցի միջև խոսակցություն է տեղի ունեցել, որի ժամանակ Բակունցը, առգորված հակապատերազմական տրամադրությամբ, ընկերոջը խորհուրդ է տվել թողնել գլխավորականությունը: Վաղարշակը հակառակ դրան պնդել է, որ խառը ու ծանր տարիներին ինքը ճիշտ ընտրություն է արել՝ մնալով գլխավորական, և որ Ալեքսանդրն էլ պետք է այդպես վարվի: «Անտառում»-ը, ըստ երևույթին, այդ բարեկամական վեճի արձագանքն է:

Էջ 19, տող 3. Ու հիշեցի Հերգային. նաև՝ էջ 18, տողեր 26—27. փշռա սալորենու բափը ինձ հիշեցրեց գանգաճեռ մի գլխով—խոսքը Բակունցի պատանեկան մտերմուհու՝ Քազուհի Սաֆրազբեկյանի մասին է. տե՛ս «Աղոթք» պատկերի ծանոթագրությունները:

է Ն Տ Ա Ր Ի Ն

(էջ 20)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Նոր ակոս» շաբաթաթերթ-հանդեսի 1924 թ. սեպտեմբերի 16-ի համարում (№ 10, էջ 179—183): Ապա մասնակի փոփոխություններով տեղ է գտել երկհասորյակի առաջին հատորում (1964): Այժմ տպագրվում է երրորդ անգամ՝ ըստ առաջին հրապարակման բնագրի: Կատարված են հետևյալ ուղղումները.

էջ 23, տող 2. ՆԱ-ի բնագրում՝ կառավրվելու—ուղղել ենք հլնելով շարակարգի բովանդակությունից՝ կատարվել:

էջ 24, տողեր 21—22. ՆԱ-ի բնագրում՝ Գլուխը ճգնվ էր և արյունը կաթ-կաթ բափվում էր—ուղղված է՝ Գլուխը ճգնվել էր, և արյունը կաթ-կաթ բափվում էր:

Պատմվածքը ինքնակենսագրական է՝ ակնարկային որոշ տարրերով. պատկերված է Երևանը 1918 թվականին: Սկզբի մասում (մինչև առաջին աստղանիշը) խոսքը վերաբերում է նույն թվականի հայոց խորհրդարանին (պառլամենտին), որի նիստերը տեղի էին ունենում ներկայիս Շահումյան փողոցում, զրոսպգու դիմաց գտնվող շենքում (№ 4), որը 1922 թ. հունվարից տրամադրվեց Երևանի պետական թատրոնին, ապա զբաղեցնում էր Հ. Պարոնյանի անվան Երաժշտական կատակերգության թատրոնը (Օպերետան):

էջ 20, տող 2—3. Այնտեղ, ուր այժմ պետական բառուռնի դերասանը շնորհավ խաղում է «Երեւկայտեան ճիվանդը»—խոսքը Մոլիերի «Երեւկայական հիվանդ» կատակերգության մասին է, որը Երևանի պետթատրոնի խաղացանկում եղել է մի շարք տարիներ. առաջին անգամ բեմադրվել է 1923 թ. նոյեմբերին (մասնակցել են Մ. Ջահանյան, Ա. Ավետիսյանը, Ս. Մելիքսեթյանը, Տ. Շամիրխանյանը, Հ. Ներսիսյանը, Ա. Ոսկանյանը և ուրիշներ): Հեղինակը՝ պատմվածքը գրելու թվականին (1924) պետթատրոնի խաղացանկից հիշում է հատկապես «Երեւկայական հիվանդը» երգիծական խոթքախաղի համար և նախադասությունը շարունակում է այսպես. Հենց այդ նույն տառում ճավաճվել էին 97 վաճառք, 97 երեւկայտեան ճիվանդ: Նկատի ունի Հայաստանի խորհրդարանի անդամներին:

էջ 20, տողեր 13—14. կաղիկ մեկն ամբիսն էր բարձրանում և սայլի շնուղած անիվի պես նոնջում՝ զեկուցում բյաւելի մասին—ըստ երեւոյթին, նկատի ունի այն ժամանակվա ելեմտական նախարար Գրիգոր Զաղեթյանին:

էջ 20, տողեր 9—10. այն տուրին աշտարակի ժամացույցն էլ չէր խփում—խոսքն, ըստ երեւոյթին, վերաբերում է Երեան Ապուլու կինոթատրոնի (հետագայում «Կինո պրոլետար», այժմյան լենինի հրապարակում) աշտարակի վրա գտնվող ժամացույցին:

էջ 20, տող 18. Բվեստոբին աշնով աներ—բվեստոբ (լատիներեն է) այստեղ նշանակում է խորհրդարանի վարչատնտեսական ղեկավար:

էջ 21, տող 19. «Սանման տղերանց էին մառլեբեմ յուրանց»—երգիծական կերպարանափոխումն է՝ «Սանմանք քաջաց զէնն իւրեանց» հայտնի ասացվածքի, որ ավանդված է Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ի մեջ (գիրք Ա, գլ. Ը):

էջ 23, տողեր 19—20. Բայց այս անգամ ես զնացի միլիցիայետի մատ: Այդ մարզում հրավիրել էին արտասահմանից—հավանաբար, նկատի ունի 1918 թ. Երեանի միլիցիայի պետ Ս. Զալալյանին:

«ԱՐՏԵԼԻԱ»

(էջ 26)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1925 թ. օգոստոսի 11-ի համարում (№ 206)՝ Ակսել ստորագրությամբ Նույն թվականին ուսերեն թարգմանությունը տպագրվել է «Զարյա Վոստոկա» թերթում (№ 1003), որպես ենթավերնագիր փակագծում գրված է՝ По селам Зангезура: Ապա՝ 1926 թ. կրճատ տեղ է գտել Հ. Սուրխաթյանի «Կարմիր արև, 7-րդ տարի» դասագրքում: Այնուհետև, աննշան փոփոխումներով, հեղինակը «Արտեիան» դրել է «Պատմվածքների» 1928 թ. հրատարակության մեջ: Նույն թվականին տեղ է գտել Սուրխաթյանի հիշյալ դասագրքի նոր հրատարակության կազմում, իսկ 1930 թ.՝ Ե. Զարենցի կազմած «Գրականության զասնթաց 2-րդ աստիճանի 7-րդ խմբերի և տեխնիկումների համար» դասագրքում: Ցպագրվել է Երկերի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է ըստ «Պատմվածքների» 1928 թ. հրատարակության. «Խորհրդային Հայաստանի» բնագրի համեմատ փոքր տարբերությունները նշված են Բնագրային տարբերակներ բաժնում: «Պատմվածքների» մեջ տեղ գտած բնագրում մեր կատարած ուղղումներն են.

էջ 26, տող 3, էջ 27, տող 6. Գ-ի բնագրում՝ զգուշ—ուղղված է ըստ ԽՀ-ի՝ զգույշ: էջ 26, տող 22. Գ-ի բնագրում՝ անզգուշ—ուղղված է ըստ ԽՀ-ի բնագրի՝ անզգույշ: էջ 30, տող 7. Գ-ի և ԽՀ-ի բնագրերում՝ քաղքեմ—ուղղված է ըստ բակունցյան ալլ երկերի բնագրերում եղած գործածության՝ բազրեմ: էջ 32, տող 7. Գ-ի բնագրում՝ «Դաղ Մեխի»—ուղղված է ըստ նույն բնագրի ալլ գործածության (էջ 31, տող 32) և ԽՀ-ի բնագրի՝ «Դաղ-Մեխի»:

«Արտեիան» նրանում շոշափված հարցի լրագրային հրատապությամբ, պատմվածքին հատուկ, թեկուզ թույլ արտահայտված դիպաշարի բացակայությամբ, կերպարների աշ պատմվածքային հատկանիշներով ակնարկային բնույթ ունի, բայց և չկա ակնարկի համար շատ կարևոր հատկանիշը՝ վայրի ու մարդկանց որոշակիությունը (օրինակ, չկա նկարագրված դուռի, շրջանի անունը): Բացի դրանից, հեղինակն այս գործը դրել է

Պատմվածքներ վերնագիրը կրող գրքույկում, ուր ընդամենը շորս երկ կա, որոնցից առաջին երկուսը «Արտիկան» և «Տրախտորի մաշինն» են: Վերջինը, թեև նույնպես ակնարկային ակնհայտ բնույթ ունի, բայց դարձյալ գուրկ է ակնարկին հատուկ որոշակի վայրի ու անձանց նշումից: Այս հանգամանքները ղեկարացնում են հիշյալ երկերի տեղը հատորում ճշգրիտ որոշել (դեռևս սկզբնականներին՝, թե՛ պատմվածքների մեջ): Ի վերջո, կարևոր համարեցինք, որ հեղինակն այդ երկերին տվել է պատմվածք անունը: Գուցե ասվի, թե շորս երկերից բաղկացած գրքույկի Պատմվածքներ վերնագիրը պայմանական է: Թերևս: Մենք նույնպես պայմանականորեն ենք այս երկու ստեղծագործությունը ներկա հատորում դնում պատմվածքների շարքում:

Էջ 28, տող 5. «Խեղիքը», «Փ04»-ը—առաջինը խրճիթ-ընթերցարանն է, որ 1920-ական թվականներին գյուղերում գրադարանի դեր էր կատարում: Փ04-ը փախադարձ օգնության կոմիտե-ի հապավումն է: Նույն թվականներին այդ կոմիտեները հացահատիկով և այլ նյութերով օգնում էին լուսնոր գյուղացիներին:

Էջ 29, տող 4. «Մանկալը»—գյուղացիական թերթ, հրատարակվել է Երևանում 1922—1931 թթ. (տե՛ս նաև «Մեր գյուղերում» և ակնարկը):

«Տ Ր Ա Խ Տ Ո Ր Ի Մ Ա Շ Ի Ն»

(Էջ 33)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1925 թ. սեպտեմբերի 30-ի համարում (№ 221)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Ապա՝ 1926 և 1927 թթ. տեղ է գտել (կրճատ) Հ. Սուրխաթյանի «Կարմիր արև. 4-րդ տարի» դասագրքի երկու հրատարակություններում: Այնուհետև, հեղինակը զետեղել է «Պատմվածքների» 1928 թ. հրատարակության մեջ: Դրանից հետո բազմիցս տպագրվել է դասագրքերում, ինչպես Հ. Սուրխաթյանի «Հայ գրականության» (Արևելահայ) 2-րդ հատորում (Ե., 1926), Մ. Գասպարյանի կազմած «Հայերենի աշխատանքի գրքում» (1928 թ. հրատարակության մեջ՝ հատված «Վարձակալան» վերնագրով, 1929 թ. հրատ. մեջ՝ հատված «Առաջ և հիմա» վերնագրով), նույնի կազմած «Դեպի նոր կյանք» դասագրքում (1929 թ. հրատ. մեջ, հատված «Տրակտոր» վերնագրով, 1930 թ. հրատ. մեջ՝ հատված «Վարձակալան» վերնագրով), Ե. Ջարենցի կազմած «Գրականության դասընթացի» երկու հրատարակություններում (6-րդ տարի, 1928, 1930), «Կյանք և աշխատանք» դասագրքում (կազմ.՝ Ս. Դավթյան, Ս. Սահակյան, Հ. Խուդոյան, 1930), Մ. Դուրգարյանի կազմած «Պատանի կոլտոգների» (1930), «Դասագիրք լեզվի և գրականության» մեջ (կազմ.՝ Ս. Տառնցի, Խ. Կանայան, Ն. Ալավերդյան, 1932) և այլն: «Տրախտորի մաշինը» ամբողջությամբ Բակունցը զետեղել է իր կազմած «Կարմիր արև. 5-րդ տարի» դասագրքում (1930 թ.), դրել է նաև «Նոր աշխարհում» (1931 թ.):

1964 թ. տպագրվել է Երկերի երկհատորյակում (հ. 1):

Հեղինակի կենդանության օրոք կատարված բոլոր հրապարակումներից բնագրային աղբյուրի արժեք ունեն շորսը՝ «Խորհրդային Հայաստանում», «Պատմվածքներում» և հեղինակի կազմած դասագրքերում հրապարակվածները: Այժմ «Տրախտորի մաշինը» տպագրվում է ըստ Բակունցի կազմած «Կարմիր արև» դասագրքի բնագրի: Այդ, ԽՀ-ի և Պ-ի բնագրերի միջև եղած ոչ մեծ տարբերությունները տրված են Բնագրային տարբերակներ բաժնում: Բացի այդտեղ նշվածներից, երեք բնագրային

աղբյուրներում կան նաև ուղղագրական տարբերակներ, ինչպես՝ մե՛րթ տպված է մի՛քմեթ, մե՛րթ՝ մի քմեթ, մե՛րթ՝ ծուռ ու մուռ, մե՛րթ՝ ծուռումուռ, մե՛րթ՝ վար ու ցառք, մե՛րթ՝ վարուցանք և այլն: Անկախ այն բանից, թե որ ձևը որ բնագրում է տեղ գտել, այս հատորի բնագրի համար ընտրել ենք այժմ ընդունված ուղղագրական ձևերը: Դեցել բառը՝ հակառակ նույն շրջանում հրապարակված մի շարք այլ գործերի (որոնցում Բցել ձևն է իշխում), այս երկի բնագրերում գրական ձևով է տպված:

Բակունցի կազմած «Կարմիր արև» դասագրքում «Տրախտորի մաշին»-ից հետո գրված են հետևյալ հարցերն ու արաչադրանքները.

— Հետևելով ու մասնակցելով ձեր գյուղի գարնանացան աշխատանքներին ու ծառատունկի կամպանիային—պարզեցե՛ք, թե ինչպես են վերաբերվում գյուղացիները ձեր գյուղը եկած գյուղատնտեսին: Կատարո՞ւմ են նրա ցուցումները: Իսկ մի քանի տարի առաջ:

— Ի՞նչ նոր մեխենանք են այս տարի բերել ձեր գյուղը և ո՞րտեղից: Ո՞վ է բացատրել գյուղացիներին նրանց բանեցնելու ձևը: Ձեր գյուղացի՞ է մեխենավարը. ո՞րտեղ է սովորել:

— Ձեր դպրացն ի՞նչ մասնակցություն է ցույց տվել գարնանացանի աշխատանքներին.— հաշիվ տվե՛ք այդ մասին ձեր գյուղի հասարակական ժողովում: Այդ ժողովի համար հրավեր գրե՛ք և փակցե՛ք փողոցի պատին:

— Կազմե՛ք այդ հաշվետու ժողովի արձանագրությունը, ուղղե՛ք դատարանում և տրտազրե՛ք ձեր տնտրակներում:

«Տրախտորի մաշինը» ակնարկի շեշտված հատկանիշներ ունենալով՝ միաժամանակ նկարագրված գյուղի և անձանց որոշակիություն չի պարունակում, և 1928 թ. «Պատմվածքներ» անունը կրող ժողովածուի մեջ հեղինակը չորս երկերից առաջինն այն է գրել: Թեև «Տրախտորի մաշինը» կարող էր տեղ գտնել Ակնարկներ բաժնու՛մ, նկատի առնելով վերը նշված հանգամանքները, այն դրեցինք Պատմվածքներ և պատկերներ բաժնի մեջ (տե՛ս նաև «Արտեիլիա»-ի ծանոթագրությունները):

«Տրախտորի մաշինում» ուղեկցող ընկերը (անունը չի տրված), ինչպես կարողացել ենք պարզել, գյուղատնտես, գրող ու մշակութային գործիչ Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանն է (Տմրլաչի խաչանը), որի հետ Ա. Բակունցը մտերիմ է եղել: Իրոք, ցարական շրջանում նա շրջել է հայկական գյուղերում՝ նոր մեքենաներ և գյուղատնտեսական կանոններ արմատավորելու նպատակով:

էջ 34, տող 3 և հետո. Բյուսվա—նախկինում գյուղի տանուտերը:

էջ 34, տող 4 պրիստով—տե՛ս «Իվան բելը» պատմվածքի համապատասխան ծանոթագրությունը:

Ա Բ Գ Ա Ր Ե Ն Ց Ի Վ Ա Ն Ի Դ Ա Տ Ը

(էջ 39)

Ոռաշին անգամ հրապարակվել է «Մաճկալ» լրագրի 1926 թ. մարտի 31-ի համարում (№ 26)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ «Մաճկալում» հրապարակված բնագրի:

Այս պատմվածքը Բակունցի երկերի այն խմբի մեջ է, որը նվիրված է 1920-ական թվականներին հաճախ արծարծվող կուլակ-բատրակ խնդրին (տե՛ս նաև «Թանգին» ու «Արաբաշի Զաքին» պատմվածքները և նրանց ծանոթագրությունները):

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Նորք» հանդեսի 1926 թ. գիրք 1-ում (էջ 47—69), 1930 թ. Բաքվում լույս է տեսել աղբյուրներին առանձին գրքուկով (Թարգմանիչ՝ Տ. Իսմիխանով), Այնուհետև, տեղ է գտել Երկերի 1955 թ. միհատորյակում և 1964 թ. երկհատորյակի առաջին հատորում՝ որոշ փոփոխություններով։ Այժմ տպագրվում է ըստ 1926 թ. «Նորքում» հրապարակված բնագրի։

Կատարված ուղղումներն են.

էջ 43, տող 7. Ն-ի բնագրում՝ քեզքենի—ուղղված է ըստ նույն բառի այլ գործածությունների՝ քազքենի։

էջ 51, տող 30. Ն-ի բնագրում՝ ձեռքը շփեց հատակին—հավանաբար վրիպակ է՝ ուղղված է՝ ձեռքը շփեց հակառիւն։

էջ 52, տող 22—23. Ն-ի բնագրում՝ միտքը բակից ու պարտեզից հեռու էին բռնում—ուղղված է՝ միտքը բակից ու պարտեզից հեռու էր բռնում։

Մնացած զեպքերում «Նորք» բնագիրը նույնությամբ պահպանված է։ Այդ թվում մնում են ոչ միայն հերոսների, այլև հեղինակային խոսքում եղած ժողովրդաբարբառային այնպիսի ձևեր, ինչպես՝ լեճ, իրա քեֆին (էջ 42, տող 12) կամ՝ Հեյ գիգի (էջ 43, տող 10) և այլն, չնայած նույն բնագրում առկա են միևնույն բառերի գրական ձևերը՝ լայն (էջ 42, տող 2), իր (էջ 44, տող 13), Հեյ գիտի (էջ 44, տող 13) և այլն։ Հեղինակային խոսքում գործածված է սամովար, հերոսի խոսքում՝ սամավար, երկուսն էլ պահպանված են։ Հետևյալ նախադասության մեջ. Ավելի շատ խոսք ու գրույց կար գրասենյակներում (էջ 50, տող 20) մեզ թվում է, որ պետք է լինի եզակի՝ գրասենյակում, սակայն պահպանեցինք բնագրի հոգնակին, քանի որ գրասենյակներ հեղինակի կողմից կարող է հասկացված լինել նաև որպես նույն հիմնարկի սենյակներ։

Պատմվածքում նկարագրված «Գավառական մի քաղաք»-ը՝ «լայն և ուղիղ փողոցներ»-ով, «կանաչ խոտ մայթերի վրա, տների առաջ՝ բոստաններ» և այլն, 1920-ական թվականներին Գորիսն է։

էջ 42, տող 1 և այնուհետև. բեյ (նույնն է՝ քեկ)—նախկինում հայերի մեջ զործածվում էր իբրև պատիվ նշանակող մականուն. այդպես կոչում էին գլխավորաբար պետական պաշտոնյաներին և այլ «մեծամեծներին»։ Բակունցի երկերում, բացի Խվան բեյ-ից, կան նաև՝ Մաթեոս բեյ, Նեոսես բեյ, Պավլի բեյ, Զիֆուզար բեյ և այլն։

էջ 43, տող 12 և հետո. պրիստավ—ցարական Ռուսաստանում ոչ մեծ վարչական շրջանի ոստիկանության պետ։

էջ 46, տող 34. Ասես ավետարան արտագրող—Ավետարանը Աստվածաշունչ գրքի երկրորդ բաժնի՝ Նոր կտակարանի, մի մասն է, քրիստոնեության հիմնական գիրքը, և ամբողջությունն է չորս կանոնական ավետարանների՝ Մատթեոսի, Մարկոսի, Գուկասի, Հովհաննեսի։ Միջնադարում Ավետարանը հատուկ երկյուղածությամբ ու շանադորությամբ էին ընդօրինակում (արտագրում)։ Գրիչները (արտագրողները) և ծաղկողները (նկարիչները) սովորաբար իրենց վարպետությունը առավելագույն չափով էին գործադրում Ավետարանն ընդօրինակելիս։ Բակունցն այդ նկատի ունի։

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Նորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1926 թ. հունվարի 15-ի համարում (№ 11)՝ Ալսեյ ստորագրությամբ, Ապա տեղ է գտել 1928 թ. «Պատմվածքների» մեջ. երկու հրապարակումներն էլ ունեն բնագրային աղբյուրի արժեք. տարբերություններն անշան են (տե՛ս Բնագրային տարբերակներ բաժնում)։ Նույն 1928 թ. պատմվածքը տպագրվել է նաև Ե. Չարենցի կազմած «Գրականության դասընթացում» (ուսման 6-րդ տարի)։ Տեղ է գտել Երկերի 1954 թ. երկհատորյակում (հ. 1)։ Այժմ տպագրվում է ըստ հեղինակի վերջին հրապարակման՝ 1928 թ. «Պատմվածքների» բնագրի։

Ուղղում.

էջ 67, տող 8. Պ-ի բնագրում պոզեր—վրիպակ է, ուղղել ենք՝ պոզեր (ե՛շ-ի բնագրում հիշտ է)։

էջ 67, տող 10. Պ-ի բնագրում կնոջ հրում—ուղղել ենք՝ կնոջը հրում։

Չարենցի կազմած դասագրքում պատմվածքի բնագիրը անշան տարբերություններ ունի այժմ հրապարակվող բնագրի համեմատ։ Անհնար է որոշել, թե այդ փոփոխությունները Չարենցն ինքնուրույն է կատարել, թե՞ առել է Բակունցի համաձայնությունը։ Բովանդակության մասին տե՛ս «Թանգին» պատմվածքի ծանոթագրություններում։

Թ Ա Ն Գ Ի Ն

(էջ 72)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Նորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1926 թ. մարտի 25-ի համարում (№ 71)՝ Ալսեյ ստորագրությամբ, ապա տեղ է գտել «Պատմվածքների» 1928 թ. հրատարակության մեջ։ Այնուհետև, հեղինակը պատմվածքը գրել է իր կազմած «Կարմիր արև. Ուսման 5-րդ տարի» դասագրքում (Ե., 1930)։ Երեք հրապարակումներն էլ բնագրային աղբյուրի արժեք ունեն։ Բացի դրանից, պատմվածքը կրճատումներով կամ լրիվ տեղ է գտել հետևյալ դասագրքերում. Ս. Հակոբյանի «Կարմիր արևի» երկու հրատարակություններում (Ե., 1927, 1929), «Դեպի նոր կյանք» (քաղաքային հանրակրթարանների համար, Ե., 1929), «Նորհրդային գյուղ» (գյուղական հանրակրթարանների համար, Ե., 1929), ինչպես և «Էնզվի և գրականության դասագրքում» (6-րդ տարի, Ե., 1933)։ Վերջին անգամ պատմվածքը տպագրվել է Երկերի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1)։

Այժմ տպագրվում է ըստ Բակունցի կազմած «Կարմիր արև» դասագրքի բնագրի, որ հեղինակի վերջին հրապարակումն է։ Վերոհիշյալ երեք բնագրային աղբյուրների միջև տարբերությունները շատ փոքր են. արված են Բնագրային տարբերակներ բաժնում։

Բակունցի «Կարմիր արև» դասագրքում պատմվածքից հետո գրված են հետևյալ հարցերը.

— Ինչպիսի գյուղացի էր Թանգին։

— Ինչ միջոցներով էր նա հարստությամբ դիպել։

— Երբ նրա ձեռքից հողերը խլեցին, նա իրո՞ւմ ուզում էր իր հողը մասիկ ազգականներին բաժանի. — Երբ ոչ՝ ի՞նչ էր նրա նպատակը։

— Եկառագրեցե՛ք ձեր գյուղի հողատեր և կուլակ տնտեսությունների վախճանը: Հա-
զարածանության ժամանակ նրանցից վերցրած հողն ո՞ւմ է հատկացվում:

— Իրենց կորցրած իրավունքները ետ բերելու համար ի՞նչ միջոցների են դիմում
նրանք. ճիշեցե՛ք ձեր գյուղի փոռծից:

«Քանգին» ևս Բակունցի երկերի այն խմբից է, որոնք նվիրված են 1920-ական
թվականների հայ գյուղի զորքանների կամ կուլակների պատկերմանը: Դա հիշյալ թվա-
կաններին հայ գրականության արեւելյան հատվածում հաճախ արծարծվող հարցերից էր,
և Բակունցը պատշաճն է մատուցել: Նույն խմբի մյուս երկերից են «Ջորթան» (տե՛ս
այս հրատ. 1-ին հատորը) և «Մատուն տղան», այդ խմբին բովանդակությամբ մոտ են
նաև «Արաբաջի Զարին», «Արգարենց Իվանի դատը» և ուրիշներ:

Էջ 73, տող 31. Խա՛ն ու սառճա՛ր—խա՛ն էին կոչվում մոնղոլ-թաթարական տիրա-
կալները, ալվելի ուշ պարսից տեղական իշխանները, հողատերերը: Սառճար կոչվում էին
պարսկական տիրապետության ժամանակ (նախքան 1828 թ.) պարսից շահի կողմից
նշանակվող կուսակալները, հատկապես Երևանի խանությունում: Նշանակում է նաև
պարսից զորավար: Դառնալ խա՛ն ու սառճա՛ր նշանակում է լինել արտօնյալ, ունեոր
և այլն:

Պ Ա Լ Ո Ւ Ս Տ Ի Վ Ի Կ Ը

(էջ 78)

Առաջին անգամ տպագրվել է 1926 թ. առանձին գրքույկով (19 էջ)՝ «Գյուղացու
գրադարան» մատենաշարի ներքո (№ 26, 29): Դա Բակունցի հրապարակած առաջին
գիրքն է: Հաջորդ տարիներին հատվածաբար տպագրվել է հետևյալ դասագրքերում. «Հա-
յերենի աշխատանքի գիրք. հասակավոր կիսագր. դպր. և ինքնազարգ. համար» (կազմ.
Մ. Գասպարյան), Ե., 1928, «Կարմիր արև» 7-րդ տարի (կազմ.՝ Հ. Սուրխաթյան) Ե.,
1928, «Խորհրդային գյուղ» Աշխ. գիրք գյուղական հանրակրթ. համար», Ե., 1929, «Կար-
միր արև. Ուսման 5-րդ տարի» (կազմ.՝ Ա. Բակունց), Ե., 1930, «Նոր կյանք» 3-րդ
տարի, Հյուսիս. Կովկասի, Ղրիմի և Ուկրաինայի դպր. համար» (կազմ. Ա. Տեր-Հա-
րությունյան, Ե., Զաքարյան), Մոսկվա, 1930: Ապա տեղ է գտել 1964 թ. երկհատոր-
յակի առաջին հատորում: Բնագրային աղբյուրի արժեք ունեն պատմվածքի առաջին
հրապարակումը և Ա. Բակունցի կազմած «Կարմիր արևում» տպագրվածը: Վերջինը,
սակայն բավական կրճատ է, ամբողջությամբ հանված են 4-րդ, 7-րդ, 8-րդ, 9-րդ մա-
սերը, 5-րդ մասից երկու հատված, և պատմվածքի 13 մասերը վեր են ածվել 3-ի: Կան
վրիպակներ: Հեղինակային գեղարվեստական մշակում չկա. եղած շատ մասնավոր փո-
փոխություններն անկարևոր են: Այսպես, էջ 82, տող 12. գրքույկի բնագրում՝ հետ,
դասագրքում՝ ետ, էջ 82, տող 13. գրքույկի բնագրում՝ յուր, դասագրքում՝ իր. երկու
տեղ՝ էջ 83, տող 15, էջ 91, տող 14. գրքույկում՝ ասեց, դասագրքում՝ ասաց, էջ 80,
տող 15. գրքույկում՝ համարել, դասագրքում՝ համրել:

Այժմ տպագրվում է ըստ 1926 թ. բնագրի, միայն որոշ կետադրական ճշտումներ
մուծված են դասագրքային բնագրի համաձայն:

Բակունցը, «Գալուստի վիկը» գնելով իր կազմած «Կարմիր արև» դասագրքի մեջ,
վերջում աշակերտների համար կցել է հետևյալ հարցերը.

— Ի՞նչ առաջարկներ արեց գյուղատնտեսը և այդ առաջարկների օգուտը ո՞րն էր։
— Ինչպե՞ս հասկանանք Ռուստամ ազօր հասցեյին Գալուստի ասած «Ոսկեդք» պնդացել է, էլ ծովիլ չի» դարձվածքը։

— Ի՞նչ բնավորության տեւ էր Գալուստը։ Իսկ Ռուստամ ապե՞րը. այդպիսի բեւ-վորության տեւ մաղդիկ կա՞նք ձեռք բանալուների շրջանում։

— Գալուստի «կազմեր կարդալն» ու «ծողովներ գնալը» ի՞նչ օգուտ տվեց նրան։— Գալուստն ի՞ր այդ բնավորությամբ կարո՞ղ էր սուսելի ճիմք դնել։

— Ի՞նչ նոր կուլտուրական բույս կամ գյուղատնտեսական մի այլ նորություն է առաջարկում ձեռք գյուղատնտեսը. դրա օգուտների մասին գրեցե՞ք ձեռք պատի բերքում։

1926 թ., երբ լույս տեսավ «Գալուստի վիկը» գրքուկը, Բակունցն աշխատում էր ՀՍՍՀ Հողօգտագործման օրակա հողվարչության բաժնի պետի տեղակալ և շարունակում էր գործուն մասնակցություն քերել Հայաստանի գյուղ. տնտեսական կյանքին։ Նա եռանդուն աշխատանք էր տարել նաև «Գյուղացու գրադարան» մատենաշարը կազմակերպելու և աշխուժացնելու նպատակով։ Այդ մատենաշարով հրատարակվում էին փոքր գրքուկներ, որոնք հասցեագրված էին հողի աշխատավորին։ Նպատակն էր գյուղացուն գիտե-լիքներ տալ հողագործական, անասնապահական, այգեգործական աշխատանքներն ար-դյունավետ դարձնելու համար։ Ուստի մատենաշարի հրատարակությունները պետք է գրված լինեին պարզ, առանց նեղ մասնագիտական անվանումների, Բակունցը մեծ ջանքեր էր թափում այդ ուղղությամբ՝ «Գյուղատնտեսական կյանք» ամսագրում մանրա-մասն գրախոսելով մատենաշարի մի շարք գրքուկները։ Նա նաև նորանոր հե-ղինակներին էր ընդգրկում այդ գործի մեջ, և ինքն էլ գրում էր, կատարում թարգմա-նություն՝ այդ մատենաշարով լույս ընծայելու համար։ «Գալուստի վիկից» հետո նույն 1926-ին «Գյուղացու գրադարան» մատենաշարով (№ 30)՝ հրատարակվեց Բակունցի «Կարտոֆիլի մշակությունը» (տե՛ս Երկերի ներկա հրատ. 4-րդ հատորում), 1927 թ. (№ 47)՝ «Ետտորբուրի կոմունան» (տե՛ս 4-րդ հատորում) և Ս. Ֆրիդլանդի «Տասը պատգամ անասնապահին» գրքուկը՝ Բակունցի փոխադրությամբ (№ 40)։

Այդ գրքուկները բարձր գնահատվեցին խորհրդային և Սփյուռքի հայ մամուլում (տե՛ս, օրինակ, «Մաճկալ», Երևան, 1926, հունիսի 10, № 46, «Մարտակոչ», Քփղիս, 1926, հունիսի 16, № 135, «Արագած», Փարիզ, 1926, № 16 և այլն)։ Հատկապես նշվում էր, որ հեղինակը կարողացել է ժամանակի գյուղատնտեսության մակարդակով կարևոր գիտելիքներ հրամցնել հայ գյուղացուն՝ նրան հասկանալի եղանակով։ Բարձր էին գնա-հատվում Բակունցի գյուղատնտեսական այդ երկերի գեղարվեստական հատկանիշները։ Հատուկ ուշադրության արժանացավ «Գալուստի վիկը», որի մասին «Մարտակոչը» 1926 թ. (№ 135) գրում էր. «Ակսի Բակունցի այս փոքրիկ պատմվածքը, որ առանձին բրոշյուրով հրատարակել է Խ. Հայաստանի Հողօգտագործման, շատ նման է իր կառուց-վածքով և ձևով Ակսիի բլրի պատմվածքներին... Գրվածքը կարդացվում է մեծ հա-ճույքով ու հետաքրքրությամբ. կան բնորոշ շատ մոմենտներ՝ գյուղական կյանքից վերցրած, և բախումների տիպիկ կտորներ, Հողօգտագործ լավ կլինի նման պատմվածք-ների սերիան ուժեղացնի և տարածման գործը կանոնավորի, մասնավորապես զավանդուն»։ Սա Բակունցի գրական գործի առաջին դրական գնահատականներից էր (դրան նա-խորդել էր նույն «Մարտակոչը» 1925 թ. նոյեմբերի 1-ի համարում Ա. Կարինյանի հոգ-վածը՝ Բակունցի ակնարկներին տրված դրական գնահատականով)։

«Գալուստի վիկը» ժամանակին իր դերը կատարել է՝ Հայաստանում անասնակերի արդյունավետ տեսակներից մեկի՝ վիկի մշակութունը զարգացնելու համար: Այս երկը հեղինակը գրել է և ընթերցողին մատուցել ոչ թե իբրև գեղարվեստական գործ, այլ որպես վիկի մշակութունը Հայաստանի մի շարք շրջաններում տարածելու գործնական քարոզ և ուղեցույց: Ժամանակին գրքովյալ կարգում էին գրագետ հողագործները, նաև քարձրածայն ընթերցվում էր գյուղերում:

Գյուղատնտեսական այս պատմվածքից զատ, Բակունցը իբրև գյուղատնտես ու հողաշինարար, գյուղերում շրջելիս՝ գրույցների, ժողովների ժամանակ էլ ու ամեն առիթով բացատրել է Հայաստանի տարբեր շրջաններում գյուղատնտեսական արդյունավետ մշակութուններ արմատավորելու եղանակներն ու միջոցները, դրանցից ստացվող օգուտները: Իր գյուղատնտեսական բազմաթիվ հոդվածներում էլ նույնն է արել: Մասնավորապես կերարույանի՝ վիկի, առվույտի, կորնգանի մշակության արմատավորմանը նա նվիրել է մի շարք հոդվածներ (տե՛ս, օրինակ, «Կարմիր ուշաքար», 1923, № 21, «Գյուղատնտեսական կյանք», 1925, № 8, 10 և այլն):

Այսօր, իհարկե, «Գալուստի վիկը» արգել-պատմվածքը մեծապես կորցրել է իր արգել նշանակությունը, բայց պահպանել է պատմվածքի արժեքը՝ գեղարվեստական ու հանաչողական հատկանիշներով, ինչպես և հայ գյուղի նկատմամբ բակունցյան սիրո ու հոգատարության ոգով:

Պատմվածքում նկարագրված գյուղը, հավանաբար, Բակունցի հարազատ Նրիշենն է (Գորիսի մոտ): Ուշադրություն է գրավում երեք անգամ Սանդ աղբյուրի հիշատակումը. այդ աղբյուրը հեղինակն իր երկերում սովորաբար հիշատակում է Նրիշենը նկատի ունենալիս (հմտ. «Զմուռն մի գիշեր», «Շողաբլուրյան ընկուղենիները» պատմվածքները), և այն իրոք գտնվում է Նրիշենում: Փաղաքը, ուր գնում է Գալուստը սայլով և վերադառնում, Գորիսն է:

Էջ 78, տող 1 և այնուհետև. վիկ—նակ՝ վիկա, լորագգիներին պատկանող խոտաբույս է, գյուլովի մի տեսակը, օգտագործվում է իբրև անասնակեր: Հայաստանում սկսել են մեծ չափերով ցանել 1920-ական թվականների երկրորդ կեսից:

Գ Ր Ո Գ Ա Պ Ա Ն Գ Ե Վ Ո Ն

(էջ 93)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Նորք» հանդեսի 1926 թ. գիրք 2-ում. վերնագրից ցած՝ Ակսել Բակունց: Ապա 1964 թ. տեղ է գտել Նրկերի երկհատորյակում (հ. 1)՝ որոշ կրճատումներով: Այժմ ապագրվում է ըստ «Նորքի» բնագրի:

Ուղղումներ.

Էջ 94, տողեր 27—30. Ն-ի բնագրում՝ Իսկ առաջին ուղևորը, որ հրապարակում նստել և Գևոյի դրագում նստած անցել քաղաքի ծուռ ու մառ փողոցները, հրապարակը. լսել գրագապանի հնարած պատմությունը, կեղծ գայլայրք:—Ուղղել ենք՝ Իսկ առաջին ուղևորը, որ հրապարակում էր նստել և Գևոյի դրագում նստած անցել քաղաքի ծուռ ու մառ փողոցները, հրապարակը, լսել էր գրագապանի հնարած պատմությունը, կեղծ գայլայրք:

Էջ 96, տող 16. Ն-ի բնագրում՝ խեղճը—ուղղել ենք ըստ շարակարգի բովանդակության՝ խիղճը:

էջ 107, տող-14. Ն-ի ընկերում՝ քացեալ ավառա շենքը—ուղղել ենք՝ քաղեալ ավառա շենքը:

Յնորժիքի ընկերում կան անստույգ նախադասութիւններ: Էջ 101, տողեր 3—5. Նրանք փորձով գիտեին, որ այդ միջամտութիւնն ավելի ծանր հաւրածների պատճառ էր դառնում և մօր այն խոսքերին, որ վերաբերում կին ուտելուն ու խմելուն: Ինչ-որ հատված տպագրութեան ժամանակ դուրս է ընկել: Թողել ենք նույնութեամբ (ավելացնելով ստորակետ դառնում-ից հետո), քանի որ հատվածի լրիվ ուղղումը ընկերում մեր լուրջ միջամտութիւնը կլինէր: Էջ 105, տողեր 10—14. Պակասավոր է և անկանոն ամբողջ պարբերութիւնը՝ երկու նախադասութիւններով. մեկի սկիզբն է՝ Շատ քիչ էր պատահել..., մյուսինը՝ Այդ էր պատճառը...: Նույնպէս շենք ուղղել:

«Գրողական Գետն» ընդհանրութիւն ունի բախումցյան մի քանի այլ երկերի հետ՝ հատկապէս «Եվան բնի» և «Պրովինցիալի մայրամուտի»: Բոլոր դեպքերում էլ պատկերված է անցյալի մարդկանց, նրանց հոգեբանութեան անհետացումը, բայց և այս երեք երկերում խոսքը ոչ թէ գլուղին, այլ քաղաքին է վերաբերում: Ընդ որում, «Գրողական Գետն» և «Եվան բնի» գլխավոր կերպարները հետո. ևս դրական համարվելուց և հեղինակի սիրելի հերոսները լինելուց, բայց նրանց մէջ անգամ Բակունցը առաջինութեան չուղիչ գծեր է հայտնաբերել և նրանց ողբերգութեան ու կործանման համար անգամ, կարծես, ցած է զգում («Պրովինցիալի մայրամուտի» հերոսը նման է մյուս երկուսին, բայց, ի տարբերութիւն նրանց, կարծես նրա դատապարտվածութիւնը խորապէս զգալով, հեղինակը Թաքուն համակրանք է տածում այդ հերոսի նկատմամբ):

Էջ 93, տող 7 և այլուր. գրագ—երկարավուն սայլ, որի առջևի և ետին ակերի տնիները միացված են հասուկ տաշած գերանով (որը ռուսերեն կոչվում է գրագ, իսկ սայլը՝ գրագի): Գրողապան—գրող պահող և վարող:

Հ Ի Ն Տ Ա Ն Ը

(էջ 111)

Առաջին տեղում հրապարակվել է «Ենորժիքային Հայաստան» օրաթերթի 1927 թ. հունվարի 9-ի համարում (№ 6)՝ Ալիսէլ ստորագրութեամբ: Երկրորդ անգամ տպագրվել է երկերի երկնադրութեամբ (հ. 1)՝ մասնակի փոփոխումներով: Այժմ տպագրվում է երրորդ անգամ, նույնութեամբ պահպանված է «Ենորժիքային Հայաստանի» ընկերը:

Ուղղումներ.

Հետևյալ դեպքում (էջ 111, տողեր 5—7) թվաց, թէ ուղղման կարիք կա. Հավերժ ամառն շուրթն փախում են հաճախից և կանեփուտում ձու ամուս: Հաս երևութիւն, շուրթն վրեպակ է, հիշա՞ր՝ շողին: Սակայն, հետաքննելով և տես, որ շուրթն-ը հեղինակային լինել է վերջը. գերադասեցինք ուղղել՝ շողին:

էջ 112, տող 29. Նստուն—ուղղել ենք բառ այլ գործածութիւնների՝ նստուն:

էջ 112, տող 33. Խճ-ի ընկերում՝ բայց չկա ասածը Ավան ամիւն. հիմա ուրիշ օրե՞ս են—ուղղել ենք՝ բայց չկա ասածը. Ավան ամիւն. հիմա ուրիշ օրե՞ր են:

էջ 116, տողեր 16—17. Խճ-ի ընկերում՝ Հեղեմար հորհուր—այլ տեղերում (էջ 116,

տողեր 2, 5, էջ 116, տող 20) Հեղեար մարտու է, ըստ այդմ ուղղել ենք՝ Հեղեար մարտուր:

Չենք ուղղել բարբառից եկող մի քանի անհիշտ ձևեր, անհամաձայնություններ, ինչպես. էջ 111, տող 13. վար ընկավ, էջ 111, տողեր 17—18. աչիս ընկավ ճակատիդ կենթոնքեր, էջ 113, տող 32. ասես ավագի ճատիկներ էր բափվում:

Նամակի ձև առած այս ստեղծագործության գլխավոր հերոսի՝ Ավան ամու, անունը հանդիպում է նաև Բակունցի այլ երկերում՝ «Կարմրաքար», «Մինա բիրին», «Կարմրաքարի» Ավան ամին իր տարերքի մեջ է, դեռ հնի ավանդները մի կերպ պահպանող գյուղում: Այստեղ նա հայ նահապետականության բնորոշ ներկայացուցիչն ու զաղափարախոսն է, իհարկե, խառնվածքի ու քնավորության ուրույն գծերով, որոշակի աշխարհընկալմամբ, շատ գործուն, ավյունով: «Մինա բիրին» պատմվածքում Ավան ամին արդեն բավական ծեր է. գյուղում կնոջ հետ մենակ են մնացել, նրանց այցելում է քաղաքում բնակվող և «տաս տարուց ավելի» գյուղում շեղած որդին՝ կնոջ ու դստեր հետ: «Հին տանը» նամակ-պատկերում Ավան ամին բոլորովին զառամյալ է: «Շատ ես ծերացել, Ավան ամի. ծիծե եզդ այդքան պառավեր, լուծը վիզը մաշեր, ատամները թափվեին ու էլ չկարողանար չոր հարդը որոնալ, իհարկե, ձեռքիդ դանակով կմորթեիր պառավ եզան...», — գրում է Ակսելը՝ հատուկ շեշտելով հայ նահապետականության դասապարտվածությունը:

«Հին տան» Ավան ամին էլ է «Կարմրաքարի» հերոսի պես նահապետականության զաղափարախոս («Որքան նահապետական ես, Ավան ամի. ինչպես չծածաղել խոտքիդ վրա, թե այն օրից, երբ հացը կշեռքի վրա դրին, աշխարհքից վերացավ լիությունն ու բարին», «Քաղաքն առաջ էլ թեզ համար շարքի որջ էր», «Դու գիտես, թե գյուղը ամուր պատվանդան է»): Արտաթիկնով «Հին տան» Ավան ամին բավական նման է «Մինա բիրին» հերոսին, տարիքով էլ նրան ավելի մոտ է:

Այսպես. երեք տարբեր երկերում, ըստ երևույթին, առկա է միևնույն հերոսը՝ երեք ժամանակամիջոցներում, և խորհրդանշում է նահապետականության վերջին երեք շրջանները: «Կարմրաքարում» արդեն խախտված են նահապետական գյուղի հիմքերը, բայց Ավան ամին դեռ եռանդով կռվում է Հիրանների, Մկրտումների ու Եփրեմների դրամապաշտության ու խարդախամտության, ինչպես և Արզումանների քաղաքասիրության ու գյուղը լքելու տրամադրությունների դեմ: «Մինա բիրինում» Ավան ամին մնալով նախկինը ցավ ի սրտի հարմարվել է իրողությանը՝ գյուղում լքված մնալուն և հին գյուղի արմատական փոփոխմանը. թեև կինը՝ Մինա բիրին փոքր հույս ուներ թոռանը հավատացյալ ու գյուղական ամոթխած աղջիկ դարձնելու (այդ հույսն ի դեր է հիշում): «Հին տանը» պատկերում այլևս հույսի որևէ նշույլ չկա: Զառամյալ Ավան ամին մենակ է, ոչ միայն զավակներն են լքել նրան, այլև՝ կինը («Լավ է, որ նանին մեռել է ու չի տեսել մեր ցաք ու ցրիվ լինելը»): Այս երկը հայ նահապետականության դամբանական է: Թեև, անպայման, սրտացավությամբ թափանցված, իբր հեշտ ասված խոսքերի տակ հեղինակի ապրած ներքին ցավով լի Ակսելը շատ շատերից լավ գիտեր, որ պատմության ընթացքով ասպարեզից անհետանում էր հայոց դարավոր Մթնաձորը՝ Ավան ամիներով, Մինա բիրիններով, որոնց նկատմամբ, սակայն, սրտագին նվիրում ուներ այդ նույն Ակսելը:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Երիտասարդ բոլշևիկ» ամսագրի 1927 թ. հունվարի համարում (№ 1). վերնագրից առաջ՝ Ալսեյ: Հաջորդ տարին տեղ է գտել Հ. Սուրխաթյանի կազմած «Կարմիր արև. 7-րդ տարի» դասագրքում, 1929-ին մի հատված՝ «Բատրակ Օվիսը և կուլակ Զաքին» վերնագրով տպագրվել է «Երրորդային գյուղ. աշխատանքի գիրք գյուղական հանրակրթարանների համար» դասագրքում (կազմ.՝ Մ. Գասպարյան): Այնուհետև տպագրվել է Նրկերի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1)՝ որոշ կրճատումներով ու փոփոխումներով: Այժմ տպագրվում է ըստ առաջին հրապարակման բնագրի:

Կատարված են հետևյալ ուղղումները.

էջ 117, տող 14. ԵՐ-ի բնագրում՝ նոյա—ուղղել ենք ըստ նույն բնագրում եղած մյուս ձևի՝ նոյա:

էջ 118, տողեր 4—5. ԵՐ-ի բնագրում՝ դիմում տալիս—ուղղել ենք՝ դիմում է տալիս:

էջ 119, տող 34. ԵՐ-ի բնագրում՝ «զարիբանցի»—այնուհետև նույն բառն ամենուրեք, մեծատառով է, ըստ այդմ ուղղել ենք՝ «Ղարիբանցի»:

էջ 125, տող 19. ՆԲ-ի բնագրում՝ տարեց տարի—ուղղել ենք՝ տարեցտարի:

էջ 126, տող 9. ԵՐ-ի բնագրում անմիջ—ուղղված է՝ անմիտ:

Ուղղված են նաև այնպիսի հնաձևություններ, ինչպես՝ դյուր չեկավ (էջ 121, տող 4)՝ դյուր չեկավ: ԵՐ-ի բնագրում առկա են՝ տնով տեղով, սրա նրա (էջ 123, տող 20), տեղ տեղ (էջ 124, տող 12), իրեն իրեն (էջ 125, տող 25), շուտ շուտ (էջ 126, տող 27),—բոլորը դարձրել ենք դժիկով:

ԵՐ-ի բնագրում կա կառնտակին բառը (էջ 119, տող 22), որ կարող է և կոռնտակին-ի տպագրական աղավաղումը լինել, թեև այդ կոռնտակին-ն էլ հնարավոր է, որ հեղինակային լինի՝ երևի անշատ զրված, ուստի ուղղեցինք՝ կոռն տակին: Կա ունիմ չին ձևը (գյուղացի հերոսի խոսքում—էջ 122, տող 6), որ հնարավոր է այստեղ ունեմ ձևի տպագրական աղավաղումը լինի, թեև՝ չի բացառվում նաև հեղինակային լինելը, ուստի շուղեցինք: Զուգահեռաբար գործածված են առևմուտ և առևմուտ ձևերը (էջ 124, տողեր 2—3, 28) նույնությամբ թողել ենք: Բակուսը թուրքական—չի վերջածանցը մե՛րթ —չի, մե՛րթ —չի ձևերով է գործածում. յուրաքանչյուր գործում թողել ենք եղած ձևը, այստեղ՝ —չի (արաբաչի):

Այս պատմվածքը գրված է «Երիտասարդ բոլշևիկ» ամսագրի պատվերով և արտահայտությունն է 1920-ական թվականների երկրորդ կեսին մամուլում, գրականության մեջ հանախ արժարժիղ կուլակ-բատրակ հակադրության (տե՛ս նաև «Թանգին» պատմվածքի ծանոթագրությունները):

Վ Ա Ղ Ր Մ Ա Ր Տ Ի 8-ն է

(էջ 129)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Հայաստանի աշխատավորուհի» ամսագրի 1927 թ. փետրվարի համարում (№ 2). վերնագրից առաջ՝ Ալսեյ: Ապա մշակումից հետո հեղի-

նակն այն զետեղել է «Սպիտակ ձին» խորագիրը կրող պատմվածքների ժողովածուի մեջ (Մոսկվա, 1929)։ Այնուհետև, պատմվածքը տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1)։ Այժմ տպագրվում է ըստ «Սպիտակ ձին» ժողովածուի բնագրի՝ հետևյալ ուղղումներով։

Էջ 131, տող 34. ՍՁ-ի բնագրում տեխնիկ—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ տեխնիկ:

Էջ 133, տող 3. ՍՁ-ի բնագրում՝ համբուրին—ուղղել ենք՝ համբուրյին:

Պատմվածքի 1927 և 1929 թթ. բնագրերի տարբերությունները նախապես ուզում էինք ներկայացնել Բնագրային տարբերակներ բաժնում, սակայն պարզվեց, որ այդ տարբերությունները, հատկապես «Մուլը ընկնելուց՝ Փառանձեմը Աննայի հետ կամացուկ տնից դուրս եկավ» (էջ 132, տողեր 7—8) նախադասությունից հետո այնքան շատ են, որ տարբերությունների ցուցակը բավական ծավալուն կլիներ, ուստի, ավելի ճիշտ համարվեց «Հայաստանի աշխատավորուհու» տարբերակը տպագրել առանձին՝ Այլ խմբագրումներ բաժնում:

Պատմվածքը գրված է «Հայաստանի աշխատավորուհու» խմբագրության պատվերով։ Բակունցն իբրև նախակերպարներ և նախադեպեր նկատի է ունեցել իրենց ընտանիքը և հատկապես քույրերին՝ Անահիտին (Աննային) և Փառանձեմին։ Վերջինիս ամուսնությունը, հիվանդությունն ու մահը, որ ներկայացված է վերհուշի ձևով, իրողություններ են։ Իրողություն է նաև 1920-ական թվականներին կանանց մեջ աշխատանք տանելու Աննայի հակումը։ Այդ կարգի մի այլ կերպարի՝ «Մթնաձորի «չարքը» պատմվածքի հերոսուհի Ասյայի (տե՛ս Երկերի այս հրատարակության առաջին հատորը)՝ համար, նույնպես իբրև նախակերպար նկատի է առնված Աննան։ Նա քույրերի մեջ Բակունցի անմիջական ավագն էր, Փառանձեմը՝ փոքրը։ Պատմվածքում հեղինակը Փառանձեմին դարձրել է ավագ, Աննային՝ փոքր, գեղարվեստական պատումն ավելի համոզիչ դարձնելու՝ նպատակով (փոքր քույրն է վերհիշում մեծին)։ Պատմվածքի վերջում գրված ձեռագիրը Աննայինն է. Բակունցի խնդրանքով քույրը այդ շորս տողը գրել է Երևանում, գրողի այն ժամանակվա բնակարանում (Կոնդ)։

Ր Ե Վ Ա Ն, Ր Ե Վ Ա Ն...

(էջ 137)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Նորք» հանդեսի 1927 թ. դիրք 1-ում. վերնագրից հետո՝ Ալեյ Բակունց։ Ապա տեղ է գտել Երկերի 1955 թ. միհատորյակում և 1964 թ. երկհատորյակի առաջին հատորում՝ զգալի կրճատումներով։ Այժմ տպագրվում է «Նորք» նախնական տպագիր բնագրից։ Կատարված ուղղումներն են.

Էջ 139, տող 9—10. Ն-ի բնագրում՝ Գիտակցական վերաբերմունք իր վիճակը—հավանաբար տպագրական վրիպակ է, ուղղել ենք՝ Գիտակցական վերաբերմունք դեպի իր վիճակը:

Էջ 147, տողեր 8, 13. Ն-ի բնագրում ջրաբաժան—ուղղել ենք նույն բնագրում բառի այլ գործածությունների համաձայն (օր.՝ էջ 148, տող 30)՝ ջրբաժան:

Էջ 155, տողեր 4—5. Ն-ի բնագրում՝ քաղ տալիս—ուղղված է ըստ նույն բնագրում բառի այլ գործածությունների (էջ 157, տող 7, էջ 157, տող 21, էջ 158, տող 34)՝ քաղ տալիս:

էջ 157, տող 2. Ն-ի բնագրում՝ կարող են—ուղղված է՝ կարող են:

էջ 158, տող 3. Ն-ի բնագրում՝ «Եղալան»—ուղղված է ըստ նույն բնագրում բառի ալլ գործածությունների (էջ 157, տող 9, էջ 158, տող 6, էջ 159, տող 17)՝ «Եղալանն»:

էջ 160, տող 16. Ն-ի բնագրում՝ ներքից—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ ներ-
դից:

էջ 163, տողեր 9—11. Ն-ի բնագրում՝ Բայց երբ ճանապարհի կողքին սայլեր տն-
սավ, սայլերը ետ մնացին, սելվորենը զղակներն օղում ճոճելով կանչեցին, Տիտոսը
տեսավ, քե ինչպես սայլերը ետ մնացին—անտեղի կրկնված է սայլերը ետ մնացին-ը.
Հնարավոր է, որ վրիպակ լինի: Բովանդակությունից ելնելով առաջին գործածությունը
հանել ենք:

էջ 163, տող 21. Ն-ի բնագրում՝ իմանա—բացականչական նշան ենք ավելացրել
եկնելով բովանդակությունից՝ իմանա՜ր:

Ձեռք ուղղել խոսակցական ուղղագրության որոշ ձևեր, ինչպես՝ զգուշ (էջ 158,
տող 15), որ սովորական է Բակունցի երկերում և սովյալ գործում իր գրական-ուղղա-
գրական տարբերակը չունի: էջ 157, տող 10. անհաջող է քե կաղն իր մտքերն էր անում
նախադասությունը (իմաստն է՝ կաղը միտք էր անում), որ մեզ հեղինակային թվաց,
և չուղղեցինք:

«Րևան, Րևան» պատմվածքը մեկն է բակունցյանային երկերից, որոնցում նկա-
րագրված է հայ գյուղի պատանիների ու երիտասարդների փախուստը դեպի քաղաքներ
(նաև՝ «Հին տանը», «Մինա բերին», «Մայրը», «Կարմրաքար» և այլ երկերում):

Պատմվածքի լույս տեսնելուց մոտ մի տարի անց «Գրական դիրքերում» ամսագիրը
(1928, № 3) տպագրեց Ռաֆայել Աթայանի հոդվածը «Նորք» հանդեսի առաջին համարի
տեսությունը նվիրված: Այնտեղ ուղարկության էր արժանացել Բակունցի պատմվածքը,
որի մասին գրված էր. «Ակսելի «Րևան, Րևան», ինչպես նրա բոլոր պատմվածքները,
կարդացելով են հետաքրքրությամբ: Նա աշխատում է ցույց տալ, թե ինչպես քաղաքից
սլոթը սարով» էն կողմ գտնվող հովիվ պատանու մեջ արթնանում է քաղաքում լինելու,
աշխարհ տեսնելու ու սովորելու իղձը, որը նա իրականացնում է հաղթահարելով բոլոր
արգելքները: Այդ նրան հաջողվել է: Ակսելը այստեղ էլ շի մոռացել իր արջին, և հովիվ
Տիտոսի մասին ասում է. «Հեռվից» նա անտառից մուրվիմա՝ արջի բոթոթի էր նման»:

էջ 143, տողեր 33. Էտեղից մի օրում կնասնես Սիսիանի մնալին, էտեղից էլ օր
ու կեսով ճանապարհ է մինչև մաշինին հասնես և այլն—պատմվածքի հերոս Անտոնի
նկարագրած այս ճանապարհը 1920-ական թվականներին ամենահարմարն էր Երևան
գնալու: Համար. այն Գորիսից Բիշանագ լեռան վրայով՝ Բիշանագի լեռանցքով (2346 մ.
բարձրությամբ) տանում է դեպի Նախիչևան, այստեղից էլ գնացքով կարելի էր հասնել
Երևան (տե՛ս նաև «Բիշանագ» ակնարկի ծանոթագրությունները): Պատմվածքի գլխա-
վոր հերոս Տիտոսն այդ ճանապարհով էլ գնում է, և ճանապարհորդության նկարագրու-
թյունն էլ կազմում է պատմվածքի մեծ մասը:

Բակունցն այդ ճանապարհով առաջին անգամ անցել է 1910 թ., երբ մեկնում էր
էջմիածին սովորելու: Ապա մինչև պատմվածքը գրելը այլ առիթներ էլ է ունեցել այդ-
տեղով անցնելու, ընդ որում, 1917 թ. աշնան սկզբին, ըստ որոշ տեղեկությունների, նա
Գորիսից ոտքով էլ գնացել է մինչև Նախիչևան: Դա նրա փախուստն էր հայրենի քաղա-
քից (որտեղ ուսուցիչ էր աշխատում) դպրոցի տեսուչ Ա. Շիրինյանի հետ ընդհարվելու

կապակցութիւնը: Հավանաբար այս ճանապարհորդութիւնն է պատճառ դարձել, որ Բակունցը մանրամասն իմանար Գորիս—Նախիջևան ճանապարհը՝ Բիշանագի տեսարաններով, օդի շերմաստիճանի փոփոխումներով, մառախուղով, երկու իշխանատներով, նրանցում տիրող բարձրով, հարթավայրում սեխի բանջարանոցներով, սեխատերերով և այլն: Ուշադրութիւն է գրավում և այն, որ պատմվածքի հերոս Տիտոսը նույնպես աշենան է ճանապարհվում Երևան:

Բիշանագի լեռանցքով այժմ էլ կա երթևեկութիւն, բայց ավելի թույլ (քանի որ զործում է Զանգեզուր—Երևան առավել դյուրին ճանապարհը՝ Նոյեմբերով):

էջ 146, տող 17. «Պառավի ուլերը»—խոսքը հայկական հայտնի ավանդութեան մասին է. գարնանամուտին օրերը տաքանում են, պառավն իր ուլերը հանում է արոտ, բայց անսպասելի ցուրտ և փոթորիկ է սկսվում, ուլերը ոչնչանում են: Պառավի ցուրտը ըստ ժողովրդային ավանդութեան ապրիլի առաջին կեսում է լինում, ըստ եկեղեցական օրացույցի շարժական է, տևում է յոթ օր, ութ գիշեր կա՛մ փետրվարի վերջից մինչև մարտի սկիզբը, կա՛մ մարտի մեջ: Ավանդութեան իմաստն այն է, որ մինչև պառավի ցուրտը լանցնի, գարնան ջերմութեան վրա հույս դնել չի կարելի:

էջ 147, տողեր 8—9. Բարձր տաբերը ջրածան սանձանն են երկու մեծ գավառների—խոսքը Զանգեզուր լեռնաշղթայի և մասնավորաբար Բիշանագ լեռան մասին է. երկու մեծ գավառներն են Զանգեզուրն ու Նախիջևանը: Հետագա նկարագրութիւնը՝ սկսած «Գագաթին ամպերը թանձրացան...» խոսքից մինչև «նա արդեն սարի ջրածան սանձանն անցել էր...»,—վերաբերում է լեռնանցքին:

էջ 147, տողեր 11—12. հանդադարեալն և լայն տարածվող մի գետ, նաև էջ 148, տող 32. մնալի հանդադարեալն գետը—խոսքը վերաբերում է Որոտան գետին, որ սկիզբ է առնում Սիսիանի շրջանի հյուսիսում, հոսում դեպի հարավ-արևելք Սիսիանի շրջանով՝ այն բաժանելով երկու մասի, ապա անցնում է Գորիսի շրջանի հարավով դեպի արևելք (Աղբրեշան):

էջ 160, տող 28. Ճանապարհը փաղափ այգիների մեջ մտավ—խոսքը Նախիջևան քաղաքի մասին է:

Տ Ր Ա Ն Զ Ի Տ via Բ Ա Յ Ա Ն Դ Ո Ւ Ր

(էջ 166)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1928 թ. հուլիսի 8-ի համարում (№ 159). վերնագրից առաջ՝ Ակտել: Ապա տեղ է գտել 1964 թ. հրկհատորյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է երրորդ անգամ ըստ առաջին հրապարակման: Ուղղել ենք հւշ-ի բնագրում եղած տպագրական ակնհայտ վրիպակները, ինչպես, օրինակ, էջ 174, տող 16. հւշ-ի բնագրում՝ դագգաճնի, ուղղված է՝ դագգաճի: Հնաձեռութիւններն ու անմիակերպութիւնները թողնված են անփոփոխ. օրինակ, ուղղադրական-արտասանական հնաձեռութիւն է ածան-ը (էջ 166, տող 21), որ չենք ուղղել: Հեղինակային անմիակերպութիւն է մերթ № 26 (էջ 170, տող 30, էջ 171, տող 3), մերթ № 26-ը (էջ 171, տողեր 9, 12) գրելը, որ նույնպես չենք ուղղել: Մնացել են նաև հեղինակային այնպիսի ձևեր, ինչպես՝ ունեմը (էջ 166, տող 12), տասերեմ (էջ 168, տող 15), Թողել ենք Մաքսուտ, գանձն (փոխանակ՝ ֆանձն) ձևերը՝ ենթադրելով, որ հեղինակը դրանք գործածել է որպես իր հերոսի արևմտահայ արտասանութիւնը բնորոշող տարրեր:

Այս պատմվածքը մասնավոր ընդհանրություն ունի «Հովնաթան Մարչ» վիպակի և «Երբ որ բացվեն դռներ հուսո» պատմվածքի հետ. երեք դեպքում էլ առկա է սփյուռքահայ հերոս՝ նման տեսանկյունով պատկերված:

էջ 166, տող 1. via—լատիներեն է, նշանակում է միջով, գրվում է նախնիների, փոխադրաբանների, տոմսերի, անցաթղթերի վրա:

էջ 166, տող 1 և հետո. Բայանդուր—հրկաթուղային կայարան և բնակավայր Վեհնականից հարավ. via Բայանդուր նշանակում է Բայանդուրով, Բայանդուրի միջով:

էջ 166, տող 4 և հետո. «Հայրենիքի ձայն»—ԱՄՆ-ում եղել է «Ջայն հայրենյաց» շաբաթաթերթ, բայց՝ 1899—1900 թթ.: Պատմվածքում, ըստ երևույթին, ակնարկը Բոստոնում հրատարակվող «Հայրենիք» օրաթերթին է վերաբերում:

էջ 166, տող 6. Աղփատախնամ—ըստ երևույթին, նկատի է առնված ամերիկահայ բարեգործականի տիկնաց հիմնած աղքատախնամներից մեկը:

էջ 166, տող 11. Խսք Ուոքերսոն—նշանակում է Արևելյան Վոթթթաուն (անգլերեն է). Բոստոնի մոտ գտնվող այդ քաղաքում 1920-ական թվականներին և հետո շատ հայեր են բնակվել:

էջ 166, տող 16 և այնուհետև. մանուսա. բաժրակն գործվածք՝ գծավոր (անունը ճազում է փոքրասիական Մանիսա քաղաքից):

էջ 166, տող 20. «Հայ փյնյրը» ընկերության...—անգլերեն «High painter»-ի տառադարձումը պիտի լինի. նշանակում է «Բարձրորակ ներկարար», բայց անգլերեն բառի նայ արտասանությունը, հավանաբար, ընկալվել է նաև հայերեն, իբր հայ ներկարար:

էջ 166, տող 21—22. փլեստրի գործ—սվադի գործ (անգլերեն plaster բառի հայերեն տառադարձումն է):

էջ 166, տող 25. աքաբմանենրու—աբարթման անգլերեն նշանակում է բնակարան (appartment):

էջ 166, տող 26. Բոֆերֆուր—անգլ.՝ մետաղե դրամապահարան:

էջ 166, տող 27—էջ 167, տող 1. Ս. Փրկչի օրացույցը—խոսքն ըստ երևույթին, վերաբերում է Կ. Պոլսի հայոց Ս. Փրկիչ հիվանդանոցի տարեկան օրացույցներին:

էջ 167, տող 2. Մաղկազադդ կիրակի—հայ եկեղեցու զարնանային տոներին, որ կատարվում է Զատիկին նախորդող կիրակի օրը:

էջ 167, տող 3. «Պեսեթ պարթի»—անգլերեն է (basket party)՝ նշանակում է զամբյուղի հյուրասիրություն. այսպես ԱՄՆ-ում կոչվում են խմբային այն հանդիպումները կամ դաշտահանդեսները, որոնց մասնակիցները իրենց հետ բերում են ուտելիք:

էջ 167, տող 11. «Ստամպուլ» բեքերդի վրա—նշանակում է «Ստամբուլ» ձայնապնակի վրա:

էջ 167, տողեր 11—12. հայրենակաճ գունճի վարպետ Օկսենտ Տաշեյանի նվագը—որքան կարողացանք պարզել 1920-ական թվականներին ԱՄՆ-ում եղել է Տաշեյան ազգանունով ձայնապնակ վաճառող:

էջ 167, տող 13. «Գոլլարդետա ճան վերեյիմ»—թուրքերեն է, նշանակում է՝ թեքերի մեջ հոգիս տամ. 1920-ական թվականներին տարածված թուրքական մի երգի տողն է հետևյալ տնից. «Էնտամըն դայալմտա Գյոզլարմի սիլամամ, Գոլլարդետա շան վերայիմ, Բաշկա բիր շեյ դիլամամ» (Պատկերդ մտքիս մեջ՝ Աչքերս չեմ կարող սրբել, Թեքերի մեջ հոգիս տամ, Ուրիշ ոչինչ չեմ ուզում):

էջ 169, տողեր 1—2. Լենինականի մեծ աղետին—խոսքը Լենինականում 1926 թ. հոկտեմբերի 22-ին տեղի ունեցած երկրաշարժի մասին է:

էջ 169, տող 6. Սադամ Գամուրի առասպելական պատկերը—ըստ Հին կտակարանի Սողոմ և Գամոր քաղաքները (Պաղեստին) անառակության որջեր էին դարձել և կրակով կործանվեցին: Այժմ Սադամ Գամուր նշանակում է մեծ աղետի վայր կամ անառականոց, խառնականոց:

Ձ Մ Ռ Ա Ն Մ Ի Գ Ի Շ Ն Ր

(էջ 175)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Սպիտակ լին» վերնագիրը կրող շորս պատմվածքների ժողովածուի մեջ (Մոսկվա, 1929), ապա տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է ըստ «Սպիտակ լին» ժողովածուի բնագրի:

Կատարված է ուղղում.

էջ 177, տող 31. ՍՍԺ-ի բնագրում՝ Սանգաղընուր—պետք է վրիպակ լինի, «Եղբայրության ընկուզենիները», «Գալուստի վիկը» պատմվածքներում հիշված է Սանդ աղընուր, որ իրոք կա Երիշեն գյուղում. ըստ այդմ ուղղել ենք՝ Սանդ աղընուր:

Ըստ ՍՍԺ-ի բնագրի նույնությամբ թողնված են ուղղագրական բարբառայնությունները և հնացած ձևերը (ֆցեցի, ֆցեց, էտ, տակն աւ վրա և այլն):

Պատմվածքում նկարագրված է Ա. Բակունցի մայրական տունը Երիշեն գյուղում (Գորիսի մոտ). հերոսներն են գրողի պապը՝ Հարությունը (Արթինը), որի անունն այստեղ չի տրվում, տատը՝ Նազու աղջիկը, քոհին՝ Ղազարը, քոհու երկու երեխաները, ինքը՝ հեղինակը նրանց հասակակից, և այլ ազգականներ՝ Առաքելը, սրա որդի Ավանը, ջազացական Անդրին:

Բակունցի պապենական տունը Երիշենում այսօր էլ կանգուն է, կա նաև այն սենյակը, որը մանրամասն նկարագրված է այս պատմվածքում: Տան առաջին հարկի այդ քնդարձակ սենյակում եղել ենք 1961 թ., երբ գրեթե ամեն ինչ պահպանված էր այն վիճակում, ինչպես նկարագրված է Բակունցի պատմվածքում՝ թոնիրը, քուրսին, երդիկը (վերջինս փակված էր, քանի որ վերևում կառուցված էր երկրորդ հարկ): Բակունցի ազգականները ցույց տվեցին այն տեղը, ուր գիշերները նստում էր Արթին պապը և զրուցում կամ պատմություններ անում:

Երիշենի գերեզմանատանը մնում է Բակունցի պապի ու տատի շիրմաքարը, հետևյալ փորագրությամբ՝ «Հանգիստ Ցարութին խորշուղեան վճ. 1915 թ. 83 ամաց և կին Նորա Նազուն վճ. 1920 թ. 75 ամաց» (տես նաև Ա. Բակունցի Երկերի սույն հրատարակության 1-ին հատորում «Նամակ ուռաց թագավորին» պատմվածքի ժանոթագրությունները՝ էջ 650—654):

Երիշեն կատարած նույն այցելության ժամանակ հանդիպել և զրուցել ենք ջազացալան Անդրու՝ Անդրիաս Օրդյանի, և նրա կնոջ՝ Հենազ Բիրու (Հերթենազի) հետ: Ջազացական Անդրուն իբրև նախակերպար Բակունցն օգտագործել է «Կարմաքար» վեպի գլխավոր հերոսներից մեկին (համանուն) պատկերելիս (տե՛ս Երկերի սույն հրատարակության ձրրորդ հատորում), նա գործող անձ է նաև «Հերոս նոքարը» պատմվածքում (տե՛ս ծանոթագրությունները այս հատորում):

Պատմվածքում հիշատակվող Օրուշը, ըստ երևույթին, եղել է Բակունցի պապի մտե-

քիմ ընկերներից (թիրվաներից): Այդ անվանը հանդիպում ենք նաև «Եղբայրություն» ընկուզենիները» պատմվածքում, որի գլխավոր հերոս Աթա ապոր կերպարում շատ բան կա Բախուցի պապ Արթինից (տե՛ս նաև «Եղբայրության ընկուզենիները» պատմվածքի ծանոթագրությունները):

«Ձմռան մի գիշերը», ըստ երևույթին, հեղինակը գրել է «Նամակ ուսաց թագավորին» պատմվածքի հետ միաժամանակ և երկուսն էլ հրապարակել է «Սպիտակ ձին» ժողովածուի մեջ: Ստույգ հայտնի է, որ միաժամանակ են գրվել «Կյոթեն» ու «Եղբայրության ընկուզենիները», որոնք նույնպես միասին հրապարակվեցին մի գրքուկում՝ 1936 թ.: Սացույց է տալիս, որ Բախուցը միաժամանակ երկու երկ գրելու սովորույթ ունեցել է, մասնավոր իմիջաց երկերը հերոսների ու վայրերի ընդհանրություն են ունեցել: «Ձմռան մի գիշեր» և «Նամակ ուսաց թագավորին» պատմվածքների միջև այդ կարգի ընդհանրությունը մեծ է. վերջինում նույնպես գլխավոր հերոսները գրողի պապն ու տատն են, սրանց թոռները. միայն այնտեղ պատմությունը պատվում է Բախուցի ավագ քեռու՝ Եղորի, շուրջը, նրա աքսորման ու փախուստի առիթով, թեև ինքը՝ այդ քեռին, պատմվածքում անձնապես ներկա չէ:

«Ձմռան մի գիշերում» իրական են նաև հիշատակվող վայրերը՝ ձաֆ բուր, Լուս խաչերը, Սանդ աղբյուրը և այլն:

Պետք է որ իրական լինի նաև Առաքելի ցրտահարության պատմությունը:

Այս աստիճան իրապատում երկը, այնուամենայնիվ, ճիշտ չէր լինի ակնարկ համարել գլխավորապես երկու պատճառով. ա) այն նվիրված չէ որևէ արդիական կամ առօրյա հարցի, այլ կենցաղային, ազգագրական ուղղվածություն ունի, բ) այն տարիներ առաջ տեղի ունեցածի վերհուշ է:

Մ Ա Յ Ր Ը

(էջ 185)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Գրական դիրքերում» հանդեսի 1929 թ. հոկտեմբերի համարում (№ 10)՝ վերնագրից առաջ՝ Ակսել Բախուց: Ապա կրճատումներով տեղ է գտել հետևյալ դասագրքերում. «Դասագիրք հայ լեզվի և գրականության» (Բանվ. կոմիտեի համար): 3-րդ տարի», կազմ.՝ 2. Սարգսյան, Տ. Վանյան, Ե., 1932, «Լեզվի և գրականության դասագիրք» 7-րդ տարի», կազմ.՝ Ե. Չարենց, Ե., 1933: Այնուհետև տպագրվել է Երկերի 1955 թ. միջատորյակում և 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է ըստ առաջին հրապարակման: Այդ բնագրում կան լեզվական անհարթություններ և անմիօրինակություններ, որ թողել ենք. օրինակներ՝ «...մթնում երկու պառավ դեռ երկար էին քվիշում, մինչև Ունանը հորանչի և կողքին դառնալով կնոջը պատվիրեր իրեն կանուխ զարթեցնելու» (էջ 190, տողեր 2—4. խախտված է ժամանակը. առկա է ճիշտ կլինի՝ «մինչև Ունանը հորանչեր» և այլն): Կամ՝ միևնույն հերոսի խոսքում գործածված են մե՛րթ Զաե՛ի մո՛քի (էջ 191, տող 24), մե՛րթ Զաե՛ի մո՛քուր (էջ 191, տող 29) ձևերը: Սահակ անունը և՛ հեղինակային, և՛ հերոսների խոսքերում գործածված է մե՛րթ այդ ձևով (էջ 193, տող 32, էջ 194, տողեր 22, 31, էջ 195, տողեր 1, 5 և այլն), մե՛րթ խոսակցական Սհակ ձևով (էջ 194, տող 10, էջ 195, տողեր 14, 15). սրանք, կարծում ենք, հեղինակային են, ուստի չենք ուղղել:

Պատմվածքում հատկապես շատ է գործածված ֆցիլ ձևը (ֆցաղ, ֆցում, ֆցած, ֆցեց.

Քցի, կֆցես), չկա զցել ձկն որն է օրինակ: Ուրեմն, Բ-ով գրութիւնը նպատակային է, հեղինակային, և ուղղելը ճիշտ չէր լինի:

Ուղղումներ.

էջ 185, տող 20. ԳԴ-ի բնագրում՝ Բաքի Օհանը Զանու մայրն է եղել—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ Բաքի Օհանը Զանու հայրն է եղել:

էջ 189, տող 1. ԳԴ-ի բնագրում՝ Ունանը դողողալով ծրարը բաց էր անում... նախադասութիւնը իբրև նոր պարբերութիւն չի սկսվում, դարձրել ենք նոր պարբերութիւն միայն:

էջ 191, տող 10. ԳԴ-ի բնագրում՝ կիսկարմիր—ուղղված է՝ կասկարմիր:

էջ 192, տող 31. ԳԴ-ի բնագրում՝ Անտոնը երա թեր բռնեց, մտավ ու բարձրացրեց ճանդովով—ուղղել ենք՝ Անտոնը երա թեր մտավ ու բարձրացրեց սանդուղով:

«Մայրը» Բակունցի այն խմբի երկերից է, որոնք ընթերցողին են ներկայացնում Հրիտասարգոյան փախուստը գլուխից (տե՛ս նաև «Բևան, Բևան...» պատմվածքի ծանոթագրութիւնը), ինչպես և գլուղում մնացող նահապետական գլուղացիների վերջին անդին:

Պատմվածքում պատկերված է Գորիսը:

էջ 187, տող 3. Նրանց միակ կովը, պզոր կտրած խաղիկ... համեմատել «Հին տանը» էջ 113, տող 23. Մեր պառավ կովն եկավ, եղջյուրի մեկը կտրած:

էջ 192, տող 33—34. Մի՞թե դեռ ճիշտ է օրսորդ Ավան—Ուրսորդ Ավի անունն ունի նաև «Մթնածո» պատմվածքի (տե՛ս Ա. Բակունցի Երկերի սույն հրատարակության 1-ին հատորը) գլխավոր հերոսը:

էջ 194, տող 1. Իվան բէյի օթախնեում, տող 7 և հետո.— Իվան Բեյի օթախները դու «Բունդից ես ճանաչում...» Ե՛տ... և այլն—համեմատել «Իվան բէյը» պատմվածքի հետ, որտեղ նույն անունով հերոսը աշխատանքից հեռացվելուց ու կնոջ մահից հետո ինքն էլ մահանում է, և նրա տունը մնում է անբնակ: Այս պատմվածքում այդ տունն արդեն դարձել է գրասենյակ և պիտենբրական հավաքատեղի:

Վ Զ Ի Ռ Ը

(էջ 198)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Նոր ուղի» հանդեսի 1930 թ. գիրք 1—3-ում. վերջագրից առաջ՝ Ակսել: Ապա տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1)՝ մասնակի կրճատումներով: Այժմ տպագրվում է ըստ «Նոր ուղի» բնագրի: Նրանում կան լեզվական, ուղղագրական անմիօրինակութիւններ, որոնք ըստ երևույթին հեղինակային են, և չենք ուղղել. օրինակ, առկա են՝ հոգի (էջ 200, տող 19), հոգուր (էջ 200, տող 24), հոգի (էջ 207, տող 25) ձևերը կամ հերոսի նույն խոսքում՝ ապսպսեցի (էջ 202, տող 8) և ապսպրել էր (էջ 202, տող 12) զուգահեռները: Այստեղ ևս գործածված է ֆցել ձևը (ֆցեց, ֆցելով), մի տեղ միայն առկա է զցած: Ծիշտ համարեցինք այս անմիօրինակութիւնները ևս թողնել անխախտ. դրանք կա՛մ հեղինակային նպատակադրում ունեն, կա՛մ, եթե վրիպում են, դարձյալ հեղինակային պետք է լինեն: Ուղղում.

էջ 200, տող 36. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ Նալբանդ Տանո—ուղղել ենք ըստ նույն կապակցության այլ գործածութիւնների՝ Նալբանդ Տանո:

Այս պատմվածքը վերաբերում է հայ գյուղը երգիծորեն պատկերող բանասցյան երկերի խմբին (որի մեջ են նաև՝ «Միրանի տափ», «Գյուլբահարի համար», «Մրոց», «Եվ բատրակը թույլ տվավ իրեն...» պատմվածքները, մի քանի ականակներ, ինչ-որ չափով «Կյուրենս» ու «Որդի որոտմանը»):

Էջ 205, տող 8. Հիմա Բալխանու կանտոնումը...— Բալխանին՝ Բաքվի թաղամասերից է, նավթարդյունաբերական կենտրոն:

Հ Ե Ր Ո Ս Ն Ո Ք Ա Ր Հ

(էջ 209)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1930 թ. մայիսի 1-ի և 4-ի համարներում (№ 100, 101)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Ապա տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկհատորյակի մեջ (հ. 1)՝ մասնակի փոփոխումներով: Այժմ տպագրվում է ըստ առաջին հրապարակման: Այդ տպագրությունը վրիպակաշատ է, առատ են նաև բարբառային ու հնացած գրության ձևերը: Ուղղել ենք միայն ականհայտ սխալներն ու վրիպակները, ինչպես և կրկնաչավոր ու հարադրավոր բառերի մի քանի անգծիկ գրություններ:

Էջ 210, տողեր 28—29. ԽՂ-ի բնագրում՝ երեք շորս—ուղղված է՝ երեք—շորս:

Էջ 214, տողեր 12—13. ԽՂ-ի բնագրում՝ լամպերը փամուց մեղմ օրոքվում յեն—պետք է տպագրական վրիպակ լինի,—ուղղված է՝ լամպերը փամուց մեղմ օրոքվում էին:

Էջ 214, տող 23. ԽՂ-ի բնագրում՝ բիլետի—ուղղված է ըստ պատմվածքի մեջ նույն բառի այլ գործածության՝ բիլետի:

Էջ 215, տող 5—6. ԽՂ-ի բնագրում՝ մի թուրֆի տան էին ավրում, Քեմուրի տան—ուղղել ենք՝ մի թուրֆի տան էին ավրում՝ Քեմուրի տանը:

Էջ 215, տող 26. ԽՂ-ի բնագրում՝ Ուրախ ուրախ—ուղղված է՝ Ուրախ—ուրախ:

Էջ 215, տող 32. ԽՂ-ի բնագրում՝ վեր վեր—ուղղված է՝ վեր—վեր:

Էջ 216, տող 28. ԽՂ-ի բնագրում՝ աչք ունեից—ուղղված է՝ աչք—ունեից:

Էջ 217, տող 16. ԽՂ-ի բնագրում՝ սրան նրան—ուղղված է՝ սրան—նրան:

Էջ 118, տող 7. ԽՂ-ի բնագրում՝ Գալուտտի հետը—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ Գալուտտի հերը:

Էջ 218, տող 7. ԽՂ-ի բնագրում՝ չաղաչպան Անդրեն, ըստ այդմ՝ առանց հոգ ձևը՝ Անդրեն—տպագրական վրիպակ պետք է լինի. ուղղված է ըստ նույն անվան (ու մականվան) հետագա գործածությունների (էջ 222, տողեր 16, 19, 25 և այլն), ինչպես և ըստ «Կարմրաբար» վեպում եղած գործածությունների՝ չաղացպան Անդրին:

Էջ 119, տող 1—2. ԽՂ-ի բնագրում՝ ոչ ոքի շառենք մեր հեռանալը—ուղղել ենք՝ հինելով բովանդակությունից՝ ոչ ոքի շառենք իրենց հեռանալը:

Էջ 119, տող 5. ԽՂ-ի բնագրում՝ հեռացանք—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ հեռացան:

Էջ 219, տող 35. ԽՂ-ի բնագրում՝ տաս օր էստեղ եք—հավանաբար վրիպակ է. հինելով բովանդակությունից ուղղել ենք՝ տասը օր էստեղ եք:

Էջ 221, տող 17. ԽՂ-ի բնագրում՝ հիշողությունս կտրվում, ինչպես բրավ ճեղքած—ուղղված է՝ հիշողությունս կտրվում է, ինչպես բրավ ճեղքած:

Էջ 222, տող 22. ԽՂ-ի բնագրում՝ չաղմախը—ուղղված է՝ չախմախը:

էջ 222, տող 26. ԽՆ-ի բնագրում՝ բստեղ—եննելով բովանդակութիւնից բացական-
շական նշան ենք ավելացրել՝ բստեղ:

Չենք ուղղել բարբառային որևէ ձև (ֆցցց, Գա՛նլ և այլն), նաև այնպիսի անհամա-
ձայնութիւն, ինչպես, էջ 212, տող 2՝ փայլիլեղ Երա Նշաձև աշեհր: Ծգակի բայի հետ
հոգնակի ենթակա դնելը հատուկ է ժողովրդային խոսքին և հաճախ է հանդիպում Բա-
կունցի լեզվում (նաև հեղինակային): Թողնված է նաև հետևյալ անհամաձայնութիւնը
(բակառութիւն)՝ Մեք ընկերների մի մասը մնացել էին (էջ 114, տողեր 20—21): Չենք
ուղղել բնագրում հետևողականորեն գործածված բայլշիկ ձևը (թեև այլ դեպքերում հե-
ղինակը գործածել է բալշիկի, բալշիկի ձևերը):

էջ 224, տողեր 3—4-ում ԽՆ-ի բնագիրն ունի՝—Մի խոսք՝ ես արդեն ռաֆի վրա էի.
Ֆրոնտս արդեն վերջացել էր...— չի բացառվում, որ Ֆրոնտս ձևը տպագրական վրի-
պակ լինի (թերևս, ճիշտը՝ Ֆրոնտը), բայց, հնարավոր է նաև ս-ով ձևը. նման բովան-
դակութեամբ ձևեր (ցուցական հոգով) հանդիպում են բարբառում և խոսակցականում
(գիշերս ուտեղ մնանք, տաբիս երաշտ էր և այլն): Որոշեցինք Ֆրոնտս-ը չուղղել:

«Ներսես նոքարը» Բակունցի հերոսապատում պատմվածքների խմբից է՝ թեև գեղար-
վեստական արժեքով երևի չի հասնում մյուս երեքին՝ «Բրուտի տղան», «Սև ցելերի
սերմնացանը», մասամբ՝ «Վանդունց Բագին» (ընդ որում, չորս դեպքում էլ հերոսա-
կան կերպարը սպանվում է):

Պատմվածքը, որ տպագրվել է «Խորհրդային Հայաստանի» մայիսյան կյան տոնին
նվիրված համարներում, հավանաբար գրվել է թերթի պատվերով:

էջ 210, տող 13. Ջոն Ռիդի «Տասը օրն» էր...—խոսքը վերաբերում է ամերիկյան
գրող Ջոն Ռիդի չՏասը օր, որ ցնցեցին աշխարհը» գրքին, որտեղ նկարագրված են Հոկ-
տեմբերյան հեղափոխության իրադարձությունները:

էջ 210, տող 31. Խուսափի գլխին—Խուսափ կամ Խուսափալ, Զանգեզուրի լեռնե-
րից է (զազաթը 3216 մ): Գտնվում է Ղափանի շրջանում, շրջկենտրոնից հարավ-արև-
մուտք: 1920 թ. այստեղ ամրացել էր Նժդեհի իր զորքով:

էջ 210, տող 31—32. Ղափանի կղզիք Ֆրոնտը դեռ մնում էր—այսինքն՝ Ղափանի
շրջանը Նժդեհի իշխանութեան տակ էր, և կռիվները շարունակվում էին:

էջ 214, տող 6 և հետո. Բաբկուշատ (նույնը այլ երկերում գործածված է նաև Բաբ-
գուշատ ձևով—օրինակ «Կաղնու գերանը» պատմվածքում. ավելի՛ ճիշտ է թվում Բաբ-
կուշատ-ը): Բակունցի երկերում հաճախակի հանդիպող տեղանուն է: Նույն վայրը նաև
կոչվում է Գետեք, Գետամեջեր, ճաբավայր, Բաբկուշատի տափարակ և այլն: Որոտան
գետը, սկիզբ առնելով Մխիթանի լեռներից, մի քանի վտակներ ընդունելով և անցնելով
մխիթանի շրջանը, մտնում է Գորիսի շրջան, ապա հոսում դեպի արևելք: Հայկ. ՍՍՀ-ի
առհաման անցնելով մտնում է Աղբրեջան և սահմանի մոտ գտնվող էյվազլար (էյվազլու)
դաշտից սկսած ավելի խոր հոն է մտնում ու կոչվում է Բաբկուշատ: Ապա՝ Բաբկուշա-
տից դեպի արևելք՝ հյուսիսից հարավ հոսող Հազարու (Հաքարի) գետը միանում է Բաբ-
կուշատին. դրանք դառնում են մի գետ, որը հոսում է դեպի Արաքս: Նույն վայրերում
մի քանի վտակներ էլ թափվում են Բաբկուշատ և Հազարուի մեջ: Այդ շրջանը Զանգե-
զուրի լեռնցիներն անվանում են Գետեք կամ Գետամեջ: Առատ ջրերը ոռոգում են ար-
տերն ու բանջարանոցները, կիրճերում և հովիտներում ձմեռը մեղմ է լինում, քերքը

առատ: Զանգեզուրի հայ գյուղացիները սովորաբար գնում էին Բարկուշատի գյուղերը բրինձ, ցորեն գնելու, աշխատանքի և այլն:

էջ 214, տող 17.—Ամբողջ ձմեռ մնացին, Գետեում—նույնն է, ինչ Բարկուշատը. տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը:

էջ 215, տող 1. Սարվաճառ—Բարկուշատի շրջանի ադրբեջանական գյուղերից պետք է լինի:

էջ 215, տող 7. Մեր ծառերում, տող 15. Մեր ծառերի շատ մաղղկանց և այլն:—Ի տարբերություն Գետեի անվան, որով գորիսեցիները կոչում են Բարկուշատի բերքառատ շրջանը, Ձուբեի անունով կոչում են լեռնային Զանգեզուրը, մասնավորապես Գորիսի շրջանը:

էջ 218, տող 7, նաև էջ 222, տողեր 16, 19, 25 և այլն. ջաղացպան Անդրի կամ Անդրի ամի—այս նույն հերոսը կա Բակունցի նաև այլ երկերում՝ «Կարմրաքար», «Ջրմռան մի գիշեր» և այլն: Իբրև նախակերպար Բակունցը նկատի է ունեցել իր մորաքրոջ որդի Անդրեաս Օրդյանին: Այդ անձը (այժմ մահացած) եղել է Գորիսի մերձակա Նրիշեն գյուղի ջրաղացպանը, նաև՝ երգասաց, գրուցասաց: 1961 թ. եղել ենք նրա տանը: Անդրի ամին միջհասակ, նիհարավուն դեմքով. կապույտ աչքերով մարդ էր, ծնված 1886 թ.: Երիշենի ջրաղացպանն է եղել 1906-ից մինչև 1929 թվականը: Հակված էր կյանքի առեղծվածների շուրջ գրուցելու, գիտեր շատ պատմություններ, երգեր, որոնց մի մասը ինքն էր հորինել:

էջ 220, տող 8. սպասում էր 84-րդ բրիգադայի արաջ շարժվելուն—նույն զորամասի հիշատակությունը կա նաև «Քրուտի տղան» պատմվածքում (սույն հրատ. 1-ին հատոր). «Կարմիր բանակի 84-րդ բրիգադը վրան էր զարկել լեռնաշղթայի երկարությամբ», «84-րդ բրիգադը խոսում էր արճիճի լեզվով»: Խոսքը վերաբերում է 11-րդ Կարմիր բանակի 28-րդ հրաձգային միավորման 84-րդ բրիգադին:

Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ի « Գ Ա Պ Ա Շ Ա Ն »

(էջ 225)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը Ա. Բակունցի կազմած «Կարմիր արև» (1930 թ.) դասագրքում է: Ապա տեղ է գտել «Նոր աշխարհ. Ե տարի» դասագրքում (1931 թ.): Այժմ տպագրվում է ըստ «Կարմիր արևի» բնագրի: Կատարված ուղղումներն են.

էջ 225, տող 2. ԿԱ-ի բնագրում պատմվածքի վերջին երկու մասերը համարենք ունեն՝ 2, 3, առաջին մասը՝ չունի. վերնագրից հետո ավելացրել ենք՝ 1:

էջ 225, տող 14. ԿԱ-ի բնագրում՝ ցույց տալով ազդեալ մառմինը—վերջին բառը պետք է վրիպակ լինի, ուղղել ենք, ինչնով բովանդակությունից՝ ցույց տալով ազդեալ մառմենը:

էջ 226, տող 3. ԿԱ-ի բնագրում՝ «եռագիծնի» ուղղված է՝ «խաղիծնի»:

Ջուղղեցինք խոսակցական-ուղղադրական որոշ ձևեր, որոնք կարծում ենք, հեղինակային են. օրինակ Դանիել անունը բոլոր դեպքերում տպված է Դանել ձևով, որը և պահպանված է: Ջուղղեցինք նաև այնպիսի անհամաձայնություն, ինչպիսին է «տեկեց հաքցերը» (էջ 227, տողեր 29—30):

Նկարագրված տպարանը և նրա նոր շենքը այժմյան Ալավերդյան և Կունյանց փողոցների անկյունում եղածն է (Ալավերդյան 65), ուր հիմա տեղավորված է № 1 տպարանը:

Չնայած ակնարկային որոշ բնույթին, այս երկը գերադասեցինք պատմվածք համա-
րել, քանի որ, թվում է, գերակշռում են պատմվածքի հատկանիշները:

Դասագրքում պատմվածքից հետո գրված են հետևյալ առաջագրանքներն ու հարցերը:
Այցելեցե՛ք մեր ֆաղխօրհուրդը և ծանօթացե՛ք նրա սեկցիաների աշխատանքներին:

— Ի՞նչ հրահանգներ են տվել ընտրողները ֆաղխօրհուրդի այս տարվա կազմին, ծա-
նօթացե՛ք այդ հրահանգների զլխավոր կետերին:

— Քանի՞ հոգի են ֆաղխօրհուրդի կազմում. տվե՛ք դիագրամներով ֆաղխօրհուրդի կազմն
ըստ սեռի, ըստ ազգությամբ և սոցիալական դրության:

— Ինչպե՞ս էր կառավարվում մեր ֆաղաբ խորհրդայնացումից առաջ. երե հեա-
րավոր է, ծեռֆ բերե՛ք այդ մասին նախօրդ հարցում տված տեղեկությունները և համե-
մատեցե՛ք իրար հետ, ի՞նչ եզրակացության կհանգե՛ք:

Էֆեկուրսիայի առդյուններին մասին դասաբանում զեկուցելու համար կազմեցե՛ք ծրա-
գիր և այն օգտագործեցե՛ք գրավոր աշխատանքի համար:

Ա Շ Խ Ա Տ Ա Ն Ք Ի Հ Ե Ր Ո Ս Ն Ե Ր Հ

(էջ 230)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը «Նոր աշխարհ, 5 տարի» դասագրքում է
(1931 թ.): Այժմ տպագրվում է նույն բնագրի՝ մի քանի փոքր ուղղումներով.

էջ 231, 8-րդ տողից հետո ՆԱՀԽ-ի բնագրում կա առանձին բաժնի համար՝ 2 թի-
վը—երկի բովանդակությունը ցույց է տալիս, որ զա ափելորդ համար է, հավանաբար
տպագրական վրիպակ է, ուստի հանել ենք:

էջ 231, տող 19. ՆԱՀԽ-ի բնագրում՝ էն մոտրը—երկախոսույթյան գծիկ ենք դրել
ըստ բովանդակության՝ —էն մոտրը:

էջ 233, տող 28, էջ 234, տողեր 4, 13. ՆԱՀԽ-ի բնագրում—Ալլանվերդի բառաձևը
փոխված է ըստ արդի գրության՝ Ալավերդի:

էջ 234, տող 22. ՆԱՀԽ-ի բնագրում՝ Ով գիտի՝ ուղղել ենք՝ Ո՛վ գիտի:

էջ 235, տող 31. ՆԱՀԽ-ի բնագրում՝ Արի, արի զեանե՛ք—ուղղել ենք՝ Արի, արի զեանե՛ք:

էջ 237, տող 11. ՆԱՀԽ-ի բնագրում՝ Նրա մտֆի առաջ հետ էր տալիս—ուղղել ենք
ըստ խոսքի կազմության՝ Նա մտֆի առաջ հետ էր տալիս:

Բացի այս ուղղումներից, արել ենք նաև հետևյալը: Դասագրքում Բակունցի պատմը-
վածքի վերևում խոշորատառ տպված է ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆ, որ
լնդհանուր դասագրքային շարքի խորագիր է և վերաբերում է նաև հաջորդ այլ նյութե-
րին (տարբեր հեղինակների). այդ խորագիրը հանել ենք, որպես ոչ Բակունցի երկի ան-
միջական վերնագիր՝ հիմք ընդունելով դասագրքի վերջում եղած բովանդակության մեջ
տրվածը. այնտեղ Ալեկի-ի դիմաց Աշխատանքի հերոսներ վերնագիրն է. Բովանդակու-
թյան մեջ այս վերնագիրը թվահամար չունի, իսկ բնագրում վերոհիշյալ ընդհանուր
խորագրից հետո գրված է՝ 1. Աշխատանքի հերոսները, դասագրքում հաջորդ նյու-
թը Գ. Սարյանի «Հարվածայիններ» ոտանավորն է, որ ունի 2. Թվահամարը: Այդպես
մյուս բոլոր նյութերը համարակալված են (բոլորը 127 համար): Կնշանակի՝ Աշխա-
տանքի հերոսներ-ի 1 համարը դասագրքի բոլոր նյութերի համարակալմանն է վերա-
բերում և դասագրքից դուրս՝ արժեք չունի: Մենք այդ համարը ևս հանել ենք: Եղած

մյուս համարները 1-ից 4՝ Բակունցի պատմվածքի շորս մասերին են վերաբերում և թողնված են:

Այս և «Կոմսոմոլի փոկերով» պատմվածքները, ըստ երևույթին, հատուկ գրվել են Շնոր աշխարհ» դասագրքի համար: Այդտեղ Բակունցի երկերից ութն են դրված. նաև՝ «Հաղթական հավաքը», «Հյուսիսի ձորը», «Պեմզայի հանքերում», «Վարդագույն տուֆի երկրում», «Տպարանի «պապաշան», «Տրախտորի մաշին» (տե՛ս էջ 625—626-ի տողա-տակերը):

«Շնոր աշխարհ» դասագրքում Բակունցի այս երկից հետո կարդում ենք. ՀԱՐՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

— Նկարագրեցե՛ք ակումբը: Տվե՛ք մանառանի ցեխի վառիչի զեկուցման սեզմ բա-վանդակությունը: Բնութագրե՛ք լսարանի կազմն ու տրամադրությունը: Բացատրեցե՛ք վարպետ Անդրեյի դարձի պատճառները:

— Ի՞նչ մտքեր կարող էին ծագել ծեր քանվորի մեջ, երբ նա նայում էր իր որդի Վաղոյին: Համեմատեցե՛ք նոր և որդու կյանքի ընթացքը և բացատրեցե՛ք տարբերու-թյունը:

— Նրբ կարող է պատահած լինել հեղինակի ակնարկած այն դեպքը, որ վարպետ Անդրեյին մեջց դեպի հարբեցություն.— խորհրդայնացումից առա՛ջ. բե՛ հետո, ինչո՞ւ. Ի՞նչ բնույթի դեպք կարող է այդ եղած լինել:

— Ի՞նչ միջոցներով են բարձրացնում քանվորներն աշխատանքի արտադրողակա-նությունը:

— Ինչպե՞ս է դրված ձեր դպրոցում սոցմրցման և հարվածայնության գործը,— նկարագրեցե՛ք և արե՛ք ձեր դիտողությունը: Ձեր պատի թերթի հաճառ գրե՛ք «Սոցմրցումն ու հարվածայնությունը մեր դպրոցում» նյութի մասին մի սեզմ հողված:

— Կազմեցե՛ք սոց. պայմանագրի մի օրինակ:

— Կազմեցե՛ք լուրերգներ և պլակատներ ձեր դպրոցի ուսումնական—արտադրական աշխատանքների մասին:

Կ Ո Մ Ս Ո Մ Ո Ւ Ի Փ Ո Կ Ե Ր Ո Վ

(էջ 238)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը եղել է «Շնոր աշխարհ. Ե տարի» դասագրքում (1931 թ., կազմեցին մի խումբ ուսուցիչներ): Այժմ երկրորդ անգամ տպագրվում է նույն այդ բնագիրը. կատարված ուղղումներն են.

էջ 238, տող 16—17. ՆԱՀԽ-ի բնագրում՝ Կատարածուն հանկարծակի եկավ—ուղղել ենք ելնելով խոսքի բովանդակությունից՝ Կատարածուն հանկարծակիի եկավ:

էջ 241, տողեր 19—20. ՆԱՀԽ-ի բնագրում՝ սերմագութիչներն—ուղղել ենք ըստ նույն երկում բառի այլ գործածության (էջ 241, տող 1)՝ սերմագութիչներն:

էջ 243, տող 4. ՆԱՀԽ-ի բնագրում՝ լավ էին դիտել մեհենաները—Հավանաբար վրի-պակ է, ուղղել ենք ելնելով խոսքի բովանդակությունից՝ լավ չէին դիտել մեհենաները:

Չենք ուղղել լեզվական մի անհարթություն. էջ 238, տողեր 7—8. շեմում ոտները պինդ դոփեց՝ ձյունը քափվելու համար: Ճիշտ կլինե՞ր՝ քափելու, բայց եղած ձևը հա-զիվ թե հիմք ունենանք ոչ հեղինակային կամ բացարձակ սխալ համարելու:

Ըստ երևույթին, Բակունցն այս և «Աշխատանքի հերոսները» (տե՛ս ծանոթագրու-թյունները) պատմվածքները գրել է հատկապես «Շնոր աշխարհ» դասագրքի համար: Դա-

տարբերում պատմվածքի ընթացից հետո տրված են ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

— Ի՞նչ անելիքներ ունի կոմսոմոլը գյուղում:

— Ինչո՞վ կարող է օգտակար լինել պիոներական կազմակերպությունը կոլեկտիվ գյուղին:

— Ի՞նչ հասարակական աշխատանքներ է մասնակցել ձեր դպրոցը, դասարանը, կոլեկտիվը:

— Ի՞նչ վերնագիր կդնեմ այս հոդվածի շուրջ մասերից յուրաքանչյուրին:

— Բացատրեցե՛ք առաջին հատվածի ստորակետները, գծերն ու վերջակետները:

«ԸՆԿԵՐ ԳԱԼՈՒՍՏԸ»

(էջ 244)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Կոլխոզնիկ» երկշաբաթաթերթի 1931 թ. № 10-ում (մայիս) և 11-ում (հունիս). վերնագրերի վերևում՝ Ակսել Բակունց: Ապա տպագրվել է Երկրերի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է երրորդ անգամ ըստ առաջին հրապարակման ընթացի: Կատարված ուղղումներն են.

էջ 246, տող 26. Կ-ի բնագրում՝ չեմ մոռացել—ուղղել ենք ելնելով բովանդակություներից՝ չեմ մոռացել:

էջ 247, տող 23. Կ-ի բնագրում՝ նոր նոր—ուղղված է՝ նոր-նոր:

էջ 248, տող 27. Կ-ի բնագրում՝ «էա իլ վաղասի» (1922 թ. ուղղագրությամբ տրված է՝ «Եա իլ վաղասի»), նաև էջ 248, տողեր 29—30, Կ-ի բնագրում՝ «էա ախրի զամանի» (1922 թ. ուղղագրությամբ՝ տպված է՝ «Եա ախրի զամանի»):— Հավանաբար երկու դեպքում էլ հեղինակը աղբյուրներին յա արտասանությունը մեքենայորեն արտահայտել է դասական ուղղագրությամբ նա, որ սակայն 1922 թ. ուղղագրությամբ կարգացվում է էա, այսինքն՝ 1940 թ. ուղղագրությամբ պետք է տառադարձինք հենց այդպես՝ էա, իսկ դա ախալ է վերարտադրում աղբյուրներին արտասանությունը: Նկատի ունենալով այդ ուղղել ենք՝ «Եա իլ վաղասի» և «Եա ախրի զամանի»:

Ուղղել ենք նաև մի շարք տպագրական վրիպակներ, սխալներ: Անխախտ ենք թողել պատմվածքի լեզվական կիսաբարբառային միջավայրը (էա, էն, էսպես, ներքի, էնդրակայան, ֆցել, օտ և այլն): Աշխատել ենք թողնել նաև անմիօրինակությունները, որոնք ուղղված են հետևյալ դեպքերում. կոլեկտիվ-կոլեկտիվ-կոլեկտիվ զուգահեռ գործածված ձևերից կոլեկտիվ-ը դարձրել ենք կոլեկտիվ: Անկանոն գործածված են Սահաղ և Սհաղ ձևերը, նույնիսկ միևնույն նախադասության մեջ կա թե՛ մեկը, և թե՛ մյուսը (էջ 245, տողեր 3, 5). «Մայրը» պատմվածքում նույն անմիօրինակությունը պահպանել ենք, այստեղ այն պահպանելը ճիշտ չէր լինի, քանի որ անկանոնությունը խոսքի ավանդատ շմշակվածության արդյունք է և շատ զգալի է, ուստի որոշեցինք Սհաղ ձևերը դարձնել Սահաղ: Գլխավոր հերոսի անվան Գալե և Գյալե զուգահեռ ձևերից պահել ենք երկրորդը: Գալե ձևը գործածված է ընդամենը երեք անգամ (էջ 248, տողեր 2, 4, 8), մյուս բոլոր դեպքերում առկա է Գյալե: Որոշեցինք հիշյալ երեք դեպքերում էլ ավելացնել յ-ն: Թողել ենք խոսակցական ուղղագրության այնպիսի ձևեր, ինչպես Սմբաթ, բալ-չեխի և այլն:

Պետք է նկատի առնել, որ այս երկը հատկապես գրված է 1920-ական թվականների գյուղացիների համար, նրանց առավել հարողատ լեզվով:

Պատմվածք է թե՛ ավանդիկ «Ընկեր Գալուստը»,— կարծում ենք, գծված է որոշիվ:

Պատմվածքի հատկանիշ է այն, որ որոշակի չի ասված, թե ինչ վայր է պատկերվածը, ապա՝ գլխավոր հերոսը կերպար է դառնում պատմվածքային մոտեցմամբ, մյուս հերոսի՝ Սահակի խոսքը շատ մեծ է, երկի զգալի մասն է զբաղեցնում, որ խորթ է ակնարկին. հեղինակը որևէ անձի այդքան երկար խոսք ճշտորեն հիշել չէր կարող. ուրեմն և մեծ մասամբ իր հեղինակածն է, որ ավելի հատուկ է պատմվածքին: Բայց մյուս կողմից, շատ ակնհայտ է արծարծված հարցի հրատապ-առօրեական լինելը (հարցը պարբերականի հանձնարարությամբ պետք է առաջ քաշված լինի), ապա՝ հերոսների անունները, ըստ երևույթին, պահված են անփոփոխ: Սրանք էլ ավելի ակնարկի հատկանիշներ են: Որոշեցիք այս երկը, այնուամենայնիվ, պատմվածքների մեջ դնել, որ պայմանական է, և ակնարկների շարքը դասելը ևս սխալ չէր լինի:

Ձնայած պատկերված վայրի անորոշությանը, ակնհայտ է, որ Ձանգեզուրի գյուղերից մեկն է նկարագրվում. Գյալին «գետերումը քար է շարդում»,— այսինքն՝ գնացած է եղել Բարկուշատի հովիտն աշխատելու (տե՛ս «Հերոս նոթարը», պատմվածքի ծանոթագրությունները Բարկուշատի և Գետերի մասին), իսկ դա նշանակում է, որ Ձանգեզուրից է գնացել, առավել հավանականը՝ Գորիսի շրջանի որևէ գյուղից, Ապա «էն ժամանակ Մեխր էր նստում» (էջ 444, տող 21) խոսքը նույնպես Ձանգեզուրի մասին կարող էր ասվել (այս դեպքում՝ ոչ Ղարաբաղի):

էջ 249, տողեր 30—31. Մեք գեղը Բագի անունով մի դավլա՛ կա—այս անունով վարսավոր հիշվում է նաև «Կյորենում», որպես տեղացի:

էջ 254, տողեր 18—25. Մսուրների և մանկապարտեզների մասին գյուղական կանանց պատկերացումը տե՛ս նաև «Մի կին պատգամավոր է» ակնարկում:

Ժ Պ Տ Ո Ւ Մ Է Մ Ա Ր Դ Ը

(էջ 260)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը Ե. Չարենցի կազմած դասագրքում է (Գրականության և լեզվի դասընթաց. Ուսման 7-րդ տարի: Կազմեց Ե. Սողոմոնյան, Պր. 2, Ե., 1932): Այս հրապարակումն էլ ցույց է տրված Բակունցի մատենագիտության մեջ («Ակնի Բակունց. Կենսագրութ. և մատենագիտ.» էջ 134), որի հիման վրա պատմվածքի նշված բնագիրը (մասնավոր փոփոխումներով) տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է դասագրքի բնագիրը:

Ուղղում.

էջ 264, տողեր 15—16. դասագրքի բնագրում՝ գործարանների ծխեկույզի գագաթը— ուղղված է՝ գործարանների ծխեկույզների գագաթները:

Դասագրքի բնագրում (էջ 266, տող 4) կա Մամոռտած երեք մաշկը ծալ-ծալ մի կին արտահայտությունը, ուր մամոռտած-ը, ըստ երևույթին, ինչ-որ բառի աղավաղումն է. չուղղեցիք՝ հեղինակայինը ստույգ վերականգնել չկարողանալով:

Պատմվածքում նկարագրվածը խարկով քաղաքն է, որտեղ Բակունցը սովորել է 1920 թ. ամռանից մինչև 1923 թ. հուլիսը և լավ ծանոթ էր քաղաքին, 1929 թ. Բակունցը նորից կարճ ժամանակով եղել է խարկովում. գուցե այս այցելությունն է ազգակ հանգիստացել պատմվածքը գրելուն:

Առաջին մասում նկարագրված է խարկովը Դենիկինի իշխանության օրոք (1919 թ.), երկրորդում՝ Վրանգելի հարձակման ժամանակ (1920 թ. գարուն): Այն օրերին անդի ունե-

ցած դեպքերի մասին տեղեկությունները հեղինակը կարող է ստացած լինել հարկովի իր
որևէ ծանոթից: Երրորդ մասում նկարագրված տոնակատարությանը, ըստ երևույթին, հե-
ղինակն անձամբ է ականատես եղել վերոհիշյալ այցելության ժամանակ:

էջ 260, տող 25. Երբ Դենիկինը փաղաքը գրավեց—խոսքը վերաբերում է հարկովի
գրավմանը Ա. Դենիկինի զորքերի կողմից 1919 թ.:

էջ 262, տող 27—28. Վրանգելի սև օղակը մոտենում է—խոսքը վերաբերում է 1920 թ.
գարնանը Ղրիմից Ուկրաինա մտած Պ. Վրանգելի զորքերին, որոնք փորձում էին գրավել
հարկովը և Դոնբասը:

էջ 262, տող 28. Ընկալվ Մեյխտապուր—Մեյխտապուր քաղաքը հարավ-արևելյան Ուկ-
րաինայում (Ջապորոժյեի մարզ) է, որ գրավել էր Վրանգելը:

էջ 262, տող 29. Դոնբասը կտանի, նաև էջ 262, տողեր 4—5. հաղթանակվում են շախ-
տերի ույսոնի վրա—խոսքը վերաբերում է Դոնեց գետի՝ քարածխով հարուստ ավազանին,
Ուկրաինայի արևելքում, Ջապորոժյեի և հարկովի մարզերի միջև դառնում:

էջ 267, տող 11. Այստեղ պիտի լինի Մագնիտոստեռլը—խոսքը Ուրալում (Չելյա-
բինսկի մարզ) Մագնիտնայա լեռան մոտ կառուցվող մետաղաձուլական գործարանի
մասին է: Գործարկվել է 1932 թ.: Այժմ այդ վայրում է Մագնիտոգորսկ քաղաքը:

էջ 267, տող 14. Վոլգան միանում է Դոնին—խոսքը վերաբերում է Վոլգան Դոնին
միացնող ջրանցքին (Դոնի Ռոստովի և Վոլգոգրադի միջև), որի կառուցման նախագծա-
յին և հետազոտական աշխատանքները նոր սկսվել էին պատմվածքը գրելու տարիներին՝
1920-ական թվականների երկրորդ կեսում: Կառուցումն ավարտվել է 1952 թ.:

Կ Ա Ղ Ն Ո Ւ Գ Ե Ր Ա Ն Ը

(էջ 269)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը Ե. Ջարենցի կազմած «Լեզվի և գրականության
դասագրքում» է (7-րդ տարի, 1933 թ.): Հնարավոր է, որ նախապես հրապարակված լինի
որևէ պարբերականում, թեև մեր որոնումը արդյունք չտվեց: Պատմվածքի սկզբում հեղի-
նակը գրում է. «Սա խոստացել եմ «գազեթ քցել» Սիմոն ամուսն և նրա զրույցը» (էջ 269,
տողեր 5—6) և ապա՝ «Ձէ, Սիմոն ամի, պատմի... Սա գազեթ եմ քցելու քո առածը...»
(էջ 273, տողեր 18—19): Սրանից արդյոք չի՞ կարելի եզրակացնել, որ պատմվածքը
նախապես որևէ թերթում կամ ամսագրում է տպագրվել: Բազմուցի երկերի մատենագի-
տության մեջ էլ նշել ենք հիշյալ հրապարակումը, ըստ որի պատմվածքը տեղ է դրել
գրողի Երկերի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է դասագրքի բնագիրը.
ուղղել ենք տպագրական վրիպակները, օրինակ, պատմվածքի մի մասում (սկզբից մինչև
275-րդ էջի 10-րդ տողը) գործածված է քեզ ձևը, հետո՝ բեկ: Առաջին ձևի գործածու-
թյունն ավելի շատ է, ուստի մյուս ձևերում կ-երը զ դարձրինք:

էջ 271, տող 24. ապրում էին Բաբգուշտում.—այս տեղանունը գործածված է Բա-
կունցի նաև այլ երկերում («Սեղապրության ընկուզենիները», «Կյորես», «Հերոս նոքարը»
և այլն)՝ ավելի հաճախ՝ Բարկուշատ ձևով, որ հայերենի համար ավելի ճիշտ է, բայց
այստեղ գերադասելիք պահպանել ներկա բնագրի ձևը: Վայրի մասին տե՛ս «Հերոս նո-
քարը» պատմվածքի համապատասխան ծանոթագրությունը:

Առաջին անգամ հրապարակվել է 1936 թ. փետրվարին «Կյոթեսի» հետ միասին «Նորայրության» ընկուզենինները՝ վերնագիրը կրող գրքուկում: Այդ երկու երկերը Բակունցը գրել է միաժամանակ՝ 1935 թ. ամռանը, Գորիսում: Ընդ որում, «Նորայրության» ընկուզենինները՝ գրել է Ա. Վշտունու՝ 1935 թ. լույս տեսած Երկերի մեծագիր (28,5×20) էջերին (նաև ոտանավորների վրա. այսինքն՝ գրքի էջերը գործածել է իբրև լզոված քուղի): 1955 թ. պատմվածքը տեղ է գտել Երկերի միահատորյակում, 1959-ին՝ պատմվածքների ժողովածուի մեջ, որ նույնպես «Նորայրության» ընկուզենինները՝ ընդհանուր խորագիրն ունի: 1960-ին տպագրվել է «Սովետահայ գրականության» ընտիր էջեր: Արձակ՝ ժողովածուի մեջ, 1964-ին Երկերի երկհատորյակի առաջին հատորում և այլն: Այժմ տպագրվում է 1936 թ. առաջին հրապարակման բնագիրը:

Կատարված ուղղումներն են.

էջ 280, տող 27. Ե՛լ-ի բնագրում՝ ույծ—ուղղված է՝ ուծ:

էջ 282, տող 35. Ե՛լ-ի բնագրում՝ Պաների երես եմ տեսնում—նախադասությունը դարձրել ենք հարցական՝ ելնելով նախադասության բովանդակությունից՝ Պաների երես եմ տեսնում:

էջ 283, տող 8. Ե՛լ-ի բնագրում՝ մարդ-մուրդ մնաց—հարցական նշան ենք դրել ըստ բովանդակության՝ մարդ-մուրդ մնաց:

էջ 290, տողեր 2—3. Ե՛լ-ի բնագրում՝ Հապա էսֆան մարդ մի Օհան պապի շարժի—ուղղված է ըստ բովանդակության՝ Հապա էսֆան մարդ մի Օհան պապի շարժի:

էջ 293, տող 17. Ե՛լ-ի բնագրում՝ հոռովելի—ուղղված է՝ հորովելի:

էջ 293, տող 18. Ե՛լ-ի բնագրում՝ ոլոր մոլոր— ուղղված է՝ ոլոր-մոլոր:

էջ 294, տողեր 7—12. Ե՛լ-ի բնագրում՝ անկանոն է հետևյալ նախադասությունը՝ Ո՛ւմ հետ էր խոսում Աթա ապերը,— ի՞նքն էլ չգիտեր, բայց խոսում էր, որովհետև չէր կարելի գաղափարներ արևին լինել խոսելի խոսող ձուռում, լսել չէի ձայնը, այն խորհրդավոր ձայները, որ հնչում են ֆարանգավներում,— տեսնել ձուռ խոր լուրջան մեջ:— Վերջում ավելացրել ենք՝ և շխտել:

էջ 294, տող 22. Ե՛լ-ի բնագրում քներին առած—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ քներին արած:

էջ 295, տող 6. Ե՛լ-ի բնագրում՝ դարբնոցներից—ուղղված է ըստ բովանդակության՝ դարբնոցներից:

էջ 305, տող 15. Ե՛լ-ի բնագրում ընկուզով—հավանաբար տպագրական վրիպակ է, ուղղել ենք նկատի առնելով նույն բնագրի մեջ հղած ընկույզ ձևը (էջ 308, տող 16)՝ ընկուզով:

էջ 306, տող 30. Ե՛լ-ի բնագրում՝ ի՛նչ մարդիկ են մտել բակը—հավանաբար տպագրական վրիպակ է, ուղղված է ըստ բովանդակության՝ ի՛նչ մարդիկ են մտել բազը:

էջ 306, տող 34. Ե՛լ-ի բնագրում՝ Մեկն ուռեհեն—ուղղված է՝ Մեկը ուռեհեն:

Ե՛լ-ի բնագրում կան նաև ուղղագրական, լեզվական այլ ձևեր, որոնք այսօր անհարթ կամ հնացած են ընկալվում, բայց թողնված են նույնությամբ: Օրինակ, չեն ուղղված իբրև հարադրություն անշատ գրված այնպիսի բառեր, ինչպես՝ մեկն ու մեկին.

մի առ ժամանակ և այլն, որոնք այժմ կցված են գրվում: Պատմվածքում կա քերականական թվի անհամաձայնություն (քականություն). էջ 289, տողեր 3—4. Նրանց մեծ մասը արևմտյան ֆրանսում մասնակցել էին..., որ նույնպես թողնված է, քանի որ հեղինակային պետք է լինի (այդպիսի կապակցություններ հանդիպում են նույն շրջանի այլ գրողների երկերում ևս):

Այս բնագրում ևս զուգահեռաբար առկա են՝ ֆցել և գցել ձևերը (էջ 281, տող 19՝ ֆցեն, էջ 285, տող 18՝ ֆցել, էջ 287, տող 29՝ ֆցեց, էջ 288, տող 14, էջ 294, տողեր 16—17՝ ֆցում, էջ 291, տող 2՝ ֆցեցին.—բայց էջ 290, տող 28՝ գցեց). առաջինը, որ շատ է գործածված և հեղինակային է, ճիշտ շհամարեցիք ուղղել, իսկ երկրորդը ճիշտ չէր լինի փոխել սխալ ձևի:

Զի ուղղված նաև այնպիսի անմիօրինակություն, ինչպիսին է հեղինակային խոսքում մերթ ջրաղացպան (էջ 279, տող 17, 22), մերթ ջաղացպան (էջ 290, տողեր 6—7) գործածելը:

ԵԸ-ի բնագրում կան նաև անճիշտ տպված առոգանության նշաններ, մանավանդ շատ են այդպիսի անհրաժեշտ նշանների բացակայության դեպքերը: Ելնելով բովանդակությունից, ուղղել ենք միայն այնպիսիք, որոնց շուղղելը կարող էր բնագիրը սխալ հասկացվելու պատճառ լինել:

Պատմվածքում նկարագրված է մերթ Գորիսի Շենը (Կյորեսը), մերթ՝ մերձակա Երիշները: Օրինակ, «երևում էր Միշին մահալում» (էջ 291, տողեր 19—20), «Արեգունի ձորերում» (էջ 292, տող 4) խոսքերը Գորիսի Շենի թաղամասերին են վերաբերում (վերջինը՝ Գյունեյն է), մինչդեռ կա նաև «Պղնձաքարը դրնգաց» (էջ 293, տողեր 21—22), «Հին ջրաղացով գյուղը» (էջ 298, տող 4), «Աթա ապերը տեսավ հիեղեցու պատի տակ նստած գլուղացիներին» (էջ 298, տողեր 5—6) և այլ խոսքեր, որոնք Երիշներին են վերաբերում. կամ կա՝ «Հեռվում գետահովտի վրա փովել էր քաղաքը» (էջ 294, տող 35),—սա Գորիսի մասին է, ինչպիսին այն երևում է Երիշների բարձունքից (Գորիսի Շենից քաղաքը ոչ թե հեռվում էր երևում, այլ՝ մոտ, գետի մյուս ափին): Հեղինակը իր նկարագրությունների համար, կարելի է ասել, միավորել է Կյորեսի և Երիշների մի շարք տեսարաններ:

Պատմվածքում հիշված մի շարք անձինք դեպքերին ժամանակակից, իրական, պատմական դեմքեր են՝ Նժդեհ, Դալի Ղարդաշ, Խանլար փաշա, Դրո (Դրովի գործը— էջ 283, տող 9): Պատմվածքում հիշվող մի շարք տեղանուններ և հերոսների անուններ կան նաև «Կյորեսում»:

էջ 278 տողեր 4—5. Օսմանլուի մեծ կովի տարին—նկատի ունի 1877—78 թթ. ուսթուրքական պատերազմը: Պատմվածքում երկու անգամ գրված է հիսուն տարի առաջ (էջ 278, տող 6—7, էջ 281, տող 24), և նկատի է առնված այդ պատերազմից մինչև 1919 թ. ընկած ժամանակաշրջանը. իրականում անցել էր ոչ թե 50, այլ 41—42 տարի:

էջ 278, տող 22 և այնուհետև. Աթա ապեր—Այս անունով և էությունով նման հերոս կա նաև «Կյորեսում» (տե՛ս առաջին հրատարակության 3-րդ հատորը): Թվում է, այս կերպարը ստեղծելիս՝ Բակունցը նկատի է ունեցել ինչ-որ նախակերպար, բայց և զգալիորեն օգտագործել է իր պապ Արթինի մի շարք հատկանիշները. օրինակ, հայտնի է, որ Արթինը ազդեցիկ քերական էր ևս, այդ թվում Բարկուշատի հովտից:

«Ձմռան մի գիշեր» պատմվածքից իմանում ենք, որ Արթինը ունեցել է Օրուշ անունով չիբրվա, այսինքն՝ «եղբայրության ընկուզենիների» աղբբջանցի հերոսին համանուն։ Աթա ապեր կա նաև Բակունցի «Ջանգեզուր» բնագրում, որ սակայն էությամբ բուրժուական տարբեր է այս Աթա ապերից։

էջ 279, տող 15 և այնուհետև. Դրեգանի ձոր—հիշվում է նաև «Կյորեսում»։ Մենք հետաքրքրվել ենք Դորխում տեղացիներից այդ ձորի մասին, մոտերքում ցույց տվեցին Դրեգորեզանի կոշվող ձորը։

էջ 280, տողեր 27—28. Քառանունը՝ «չեջան»—խոսքը Դորխի մոտ գտնվող Քառահունը գյուղի թթի օղու մասին է։

էջ 280, տող 27. Նորսի գինին—Նորսը Նախիջևանի գավառի գյուղերից է։

էջ 281, տողեր 33—35. Պրբրուր չտա՛ս... էս փոսիկի բիրին, և էլ կավաեր... Քսա՛փ, բաջօղի։ Ջերվունի տետ դյուշան տեղ... և այլն—թղթատաղի ժամանակ գործածվող բառեր ու արտահայտություններ են (մասամբ՝ աղավաղված ռուսերեն և ֆրանսերեն)։

էջ 282, տողեր 13. տե՛ր Նորեմայի առած «աշխարհավեր պատերազմը» հիշեցնում է «Կարմրաքար» վեպի հերոս Նույնպես տե՛ր Նորեմայի արտահայտությունները։

էջ 282, տող 23 և այնուհետև. Նիպանց Անդրի—«եղբայրության ընկուզենիների» այս հերոսը ինչ-որ չափով նման է «Կարմրաքար» վեպի ջաղացպան Անդրուն, բայց այս պատմվածքում նա գյուղի ջրաղացպանը չէ (հիշատակվում է այլ ջրաղացպան, որը մի դեպքում ծիծաղում է Անդրու կատակներից. «մինչև անգամ ջրաղացպանն էր ծիծաղում»—էջ 283, տողեր 14—15, այլ դեպքում ներկա է նախքան Անդրու գալը—էջ 279, տողեր 7—8)։

Նիպանց Անդրի և ջաղացպան Անդրի հանդիպում են նաև Բակունցի այլ երկերում. մասնավորապես վերջինը «Ձմռան մի գիշեր» և «Հերոս նոքարը» պատմվածքներում (տե՛ս ծանոթագրությունները)։

էջ 286, տող 11. Սուրբան Մուրադ—Օսմանյան կայսրության Մուրադ անունով շորոսուկյաններից, հավանաբար, նկատի ունի Մուրադ 2-ին, որի զորքերը 1444 և 1448 թթ. հաղթեցին խաչակիրներին և հնարավոր դարձրին Կ. Պոլսի գրավումը 1453 թ.՝ այս Մուրադի որդի Մահմեդ 2-րդի կողմից։

էջ 290, տող 5. սկսվում էր տալ վեճը. «կոսմունի»-ը—նույն արտահայտությունը տե՛ս նաև «Կարմրաքար» վեպում։

էջ 290, տող 32. պրիտավ—տե՛ս «Իվան բեյը» պատմվածքի համապատասխան ծանոթագրությունը։

էջ 291, տող 33. Բաբկուշատ—գետ և հովիտ Ջանգեզուրից արևելք։ Մանրամասն տե՛ս «Հերոս նոքարը» պատմվածքի ծանոթագրություններում։

էջ 298, տող 9. Ապրիլն եկավ պառավի ցրտով—ակնարկում է պառավի ուլերի պատմությունը—տե՛ս «Բևան, Բևան...» պատմվածքի ծանոթագրություններում։

էջ 301, տող 29. Գետամեջեր—նույնն է ինչ Գետեք, Բաբկուշատ. տե՛ս «Հերոս նոքարը» պատմվածքի ծանոթագրություններում։

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Մարտակոչ» օրաթերթի 1924 թ. հունիսի 13-ի (№ 135) և հունիսի 19-ի (№ 139) համարներում Ալ. Բակունց ստորագրությամբ: Այժմ նույն այդ բնագիրը հրապարակվում է երկրորդ անգամ:

Բնագրում կան ուղղագրական անմիօրինակություններ. մասնավորապես առկա են՝ մեջիտ (էջ 312, տողեր 26, 27, 36), մեշիդ (էջ 313, տող 6) և մեջիդ (էջ 318 տող 32) ձևերը. պահել ենք մեջիտ-ը, որ ամենից շատ է գործածված, մյուսներն ուղղելով ըստ այդմ:

Ուղղումներ.

էջ 313, տող 16—17. Մ-ի բնագրում՝ տիղմ բերում է առատաձեռն փռում—ուղղված է ըստ բովանդակության՝ տիղմ բերում և առատաձեռն փռում:

էջ 318, տող 36. Մ-ի բնագրում՝ «Շյարֆ զափուսի» փաֆրիկ ճամառները—ուղղել ենք՝ «Շյարֆ զափուսի»-ի փաֆրիկ ճամառները:

1924 թ. հունիսին Բակունցը բնակվում էր Երևանում և աշխատում տեղի սերմնաբուծարանում: Հավանաբար, այդ ժամանակ է նա նշանակվել Թփղիսում հրատարակվող «Մարտակոչ» օրաթերթի, իսկ փոքր-ինչ անց նաև «Ջարյա Վոստոկա» ռուսերեն լրագրի խղթակից: Դեպի Նախիջևան ուղևորությունը պետք է կատարած լինի նաև «Մարտակոչի» խմբագրության հանձնարարությամբ: Այդ ուղևորության արդյունքը լինում է ոչ միայն «Շյարֆ Գափուսի» ակնարկը, այլև, որ շատ ավելի կարևոր է, երեք արևմտահայ որբերի տեղափոխումը Երևան: Նախիջևանի շուկայում Բակունցը տեսնում է երեք ցնցոտիավոր, կեղտոտ մանուկներ: Մոտենում է, խոսում, պարզվում է՝ հայեր են: Երեքին չլ իր հետ բերելով Երևան՝ երկուսին հանձնում է մանկատուն, իսկ մեկին՝ Ստեփան Վարդանյանին, առնում է իր խնամքի տակ:

էջ 311, տող 1 այնուհետև... Շյարֆ զափուսի—բացատրված է ակնարկում (էջ 318, տող. 5)՝ Արևելի ղռներ, լրագրի անունն է:

էջ 315, տող 4. Շարուր—հնագույն հայկական բնակավայր: Ցարական շրջանում մտնում էր Երևանի նահանգի մեջ (Շարուր-Գարալագյազ գավառ.), 1921-ից Ադրբեջանական ՍՍՀ-ին է միացված (Նախիջևանի ԱՍՍՀ-ի հյուսիսային հատվածը):

ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ (շարք)

Այս վերնագրով Բակունցը երեք ակնարկ է հրապարակել Թփղիսի «Մարտակոչ» օրաթերթում, որի թղթակիցն էր 1924—1925 թթ.: Թերևս, կարելի էր այս հատորում երեքն էլ միավորել ու ներկայացնել իրրև մեկ երկ՝ «Գավառական նամականի» անվան տակ: Սակայն գերադասեցինք ակնարկներից յուրաքանչյուրը ներկայացնել առանձին՝ հրապարակման թվականների հերթականությամբ: Բանն այն է, որ դրանք նույն շրջանում Բակունցի գրած մյուս գյուղական ակնարկների բնույթի են, նման, օրինակ, «Մեր գյուղերում» ակնարկաշարին, և այս դեպքում «Գավառական նամականի» վերնագիրը ոչ թե միավորում է գրողի գյուղական ակնարկներից միայն այս երեքը՝ որպես մյուս-

ներից տարբեր շարք, ալլ ավելի շատ խորհրդանշական արժեք ունի: Եթե, Երինակ, «Մեր գյուղերում» վերնագրված ակնարկներից որևէ մեկը դենք «Գաղափարական նամականի» շարքում կամ հակառակը, անհերքաշնակություն չի առաջանա: Ուստի, ավելի ճիշտ համարեցինք ինչպես որ ակնարկներից յուրաքանչյուրը լույս է տեսել առանձին, այնպես էլ զետեղել հատորում ըստ հրապարակման ժամանակագրության:

Այդ երեք նույնատես ակնարկները միմյանցից տարբերակելու համար յուրաքանչյուրի վերնագրի մոտ փակագծում համարներ ենք դրել՝ Ա, Բ, Գ: Ըստ այդմ, ունենք առաջին, երկրորդ և երրորդ «Գաղափարական նամականի»-ներ:

Գ Ա Վ Ա Ռ Ա Կ Ա Ն Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ն Ի (Ա)

(էջ 320)

Հրապարակվել է «Մարտակոչ» օրաթերթի 1924 թ. դեկտեմբերի 27-ի համարում (№ 298)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Նույն թվականին ուսներեն թարգմանությամբ տպագրվել է «Զարյա Վոստոկա» օրաթերթում (№ 768)՝ «Провинциальные письма» վերնագրով: Տեղ է գտել Երկրի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1)՝ փոքր կրճատումներով: Այժմ տպագրվում է առաջին հրապարակման բնագիրը՝ հետևյալ ուղղումներով:

էջ 322, տողեր 6—7. Մ-ի բնագրում՝ ...եթե նրա հիշատակման արժանի կազմերը՝ փոստ լինե, կամ զագսի ձին և կամ բե անցյալ տարվալ այրույալներ—նկատի ենք առել, որ նախադասության մեջ թվարկված առարկաներից երկուսը՝ ձին և այրույալներ որոշի: Հող ունեն, իսկ մեկը՝ փոստ բառը՝ չունի: Հավանաբար տպագրական վրիպակ է, ուղղել էնք՝ ...եթե նրա հիշատակման արժանի կազմերը՝ փոստը լինե կամ զագսի ձին և կամ անցյալ տարվալ անրույալներ:

էջ 323, տող 7. Մ-ի բնագրում՝ բազմազան զարծարաններ—ուղղել ենք՝ հինելով բովանդակությունից՝ բազմանան զարծարաններ:

էջ 325, տող 9. Մ-ի բնագրում ույծը—ուղղել ենք՝ ուծը:

էջ 325, տող 13. Մ-ի բնագրում՝ սրանից նրանից—ուղղված է՝ սրանից—նրանից:

Մ-ի բնագրում առկա է ուղղագրական անմիտքինակություն՝ էջ 321, տող 28, էջ 322, տող 7՝ այրույալն, բայց էջ 321, տողեր 31, 34՝ այնրույալն և այնրույալնգա—ճիշտ համարեցինք այնրույալն—ը ուղղել՝ անրույալն, մյուս ձևը թողնել:

«Գաղափարական նամականի» այս առաջին ակնարկի երեք մասերում էլ պատկերված է Գորիսը մեղմ երգիծանքով, որոշ չափազանցումներով: Հրապարակվելուց հետո որոշ գործիսեցիներ խիստ դժգոհություն են հայտնել, բողոքել: Գորիսում լույս տեսնող «Կարմիր ռաշաք» թերթի 1925 թ. հունվարի 10-ի համարում տպագրվեց Գ. Ղազարյանի «Ակամա պատասխան քաղաքացի Ակսել-ին» հոդվածը, որտեղ Բակունցի ու նրա ակնարկի հասցեին խիստ վարկաբեկիչ խոսքեր են գրված («առաջնակարգ սուտ է», «գաղափար է պրովոկացիա», «քաղաքացի Ակսելը շատ անպետք ստատիստիկ է», «Գորիսը ուներ մի ժամագործ, որը... կոշիկ կարելու մասին այնքան հասկացություն ուներ, որքան քաղաքացի Ակսելը ժուռնալիստիկայից», կային քաղաքական մեղադրանքներ: Հայրենի քաղաքում գրողի շուրջը բորբոքվում է անբարյաքակամ մթնոլորտ, և դա էր պատճառներից մեկը, որ 1926 թ. մարտին Բակունցը Գորիսից տեղափոխվեց Երևան:

Մինչդեռ «Գաղափարական նամականի» երեք ակնարկները Թփղիսում, Երևանում և այլուր ուժեղացրին հետաքրքրությունը Ակսել ստորագրող գյուղատնտես-թղթակցի շուրջը:

Թփղիսում այն ժամանակ գեոեո հայ մշակութային զարգացող կյանք կար՝ հայ մտավորականության, հատկապես տեղի բազմաթիվ հայկական դպրոցների ուսուցիչները։ Բա-կունցը շատերի համար սիրելի գրող էր դառնում։

«Գավառական նամականին» հետաքրքրություն առաջացրեց նաև արտասահմանում։ Վիեննայում ականավոր հայագետ Հակոբոս Տաշյանն իր «Բառարանական գիտողություններ հայերեն գիտական լեզվի մասին» (1926 թ.) ուսումնասիրության մեջ (էջ 15) շեմոթեն անդրադարձավ Բակունցի առաջին «Գավառական նամականիում» հայոց լեզվի հարցին նվիրված հատվածին։

Բակունցը, ինչպես մի քանի այլ երկերում (հատկապես «Կյուրեսում»), ախտիկ եռ-խիստ է արտահայտվել մայրենի լեզուն արհամարհող քաղքենիների նկատմամբ. «Յոթ տարի է անցել Հոկտեմբերից, և դեռ մարդիկ կան՝ հին պիսարներ, որոնք հայերենը հա-մարում են գլուղացու լեզու, անվայել «երենց» շրջանի համար։ Քա՛րը գլխին, թող հա-մարեն. բայց զայրանում ես, երբ ժողովում են այդ տառում, և մեշահանական տիղմի մեջ սնված, շինովիկի մունդիրի տակ աճած մի էջս-գործավար, որ այսօր մատենավար է աղվորական,— և անգամ քնկուղ ետրաշխի վերստուգիչ հունձնաժողովի,— զայրանում ես, երբ ընդհանուր ժողովում ձայն է խնդրում և խոսում... ուսերեն (երբ լսողների կեսից ավելին իրենց քաղաքից ուրիշ քաղաք չեն գնացել)» (էջ 323, տողեր 19—28)։

Պետք է ասել նաև, որ մայրենի լեզվի նկատմամբ հարգանքն ավելացնելու խնդիրը 1920-ական թվականներին առհասարակ հաճախ էր արժարժում խորհրդային մամուլը։ 1921 թ. հուլիսի 1-ին «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթը (№ 115) տպագրեց առաջ-նորդող՝ «Անհետաձգելի պահանջ» վերնագրով։ Այդ խմբագրականով Նրևանի և Թփղիսի հայ մամուլում սկիզբ առավ հոլովածների մի ամբողջ շղթա, որի մի օղակն էր Բակունցի առաջին «Գավառական նամականին»։ Հիշյալ առաջնորդում մասնավորապես ասված էր. «Մեր մտավորականության մեջ ազգայնականների կողքին կա մի ուրիշ տարր, որը սոցիալիստական պետության համար նույնքան անհանգուրժելի է, ինչպես և առաջինը։ Դա այն տարրն է, որ կտրված է իր հայրենիքից և համակված յուրօրինակ բուրժուական հակահայկական տրամադրություններով։ Դա այն տարրն է, որ ամենայն կերպ պաշա-տանել է ուսականացման այն սկզբունքը, որ կիրառվել է մեր երկրում ցարիզմի օրե-րից։ Այդ տարրին պատկանող մտավորականները չեն ցանկանում ամենին ուսումնա-սիրել հայ լեզուն և կյանքը ու գերադասում են կառավարել երկիրը ուսական լեզվի միջոցով։ Այդ տարրի ներկայացուցիչներից շատ շատերը սիրում են անշնորհք ուսե-րենով ցուցադրել իրենց բացասական վերաբերմունքը գեպի հայ լեզուն... Դրանց թվում է, թե այժմ իրենք իրավունք ունեն հակադրել գաղտնիցականների վայրենի նացիոնալիզ-մին կազմակերպի գեհնիկ ուսիթիկատորությունը։

Այդ բոլորի գեմ մենք, ամենից առաջ հայ կոմունիստները, պիտի կաժենք անխա-յտրեն և անողորմոր։

Հայաստանը կապված է եղբայրական կապերով Խորհրդային Ռուսիայի հետ։ Բայց նա միաժամանակ դրա հետ անկախ մի հանրապետություն է, որ ունի իր ուրույն ազ-գային գեմը։ Հայաստանը հայ աշխատավորների, հայ ժողովրդի պետությունն է։ Եվ այդտեղ պետական լեզուն նույնն է. Նա, ով չի ցանկանում այդ բմբունել, ով գիտա-վորությամբ խուսափում է գործածել հայերենը պետական հիմնարկությունների մեջ, իրապես վարում է հակահեղափոխական մի գործ։

Նա, ով չի կարող համակերպել մեր պետության ազդ պահանջին կարող է հետևել

Քրդերից: Նույն բնույթի հոգվածներ տե՛ս նաև «Խորհրդային Հայաստան», 1923, 5 հուլ., 29 դեկտ., 1924, 20 դեկտ., 1925, 21 փետր., 5 հունիսի, 1929, 25 ապր. և այլն):

Մի ժամանակ «Գավառական համականին» դիտվում էր իբրև Բակունցի առաջին հրապարակված երկը, այդ կարծիքը մի շարք անգամ է հայտնվել: Իրականում, այդ ակնարկաշարի հրապարակումից տասնմեկ տարի առաջ է տպագրվել Բակունցի «Հիմար մարդը» (տե՛ս ծանոթագրությունը), և դրանից հետո մինչև «Գավառական համականին» գրողը տպագրել է շուրջ երկու տասնյակ գեղարվեստական երկեր ու հոգվածներ:

«Գավառական համականի» շարքը իր երեք ծավալուն ակնարկներով, հայ գավառի, գյուղի կյանքի կենդանի պատկերներով պարզապես մեծացրեց հետաքրքրությունը Բակունցի հանդեպ:

Գ Ա Վ Ա Ռ Ա Կ Ա Ն Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ն Ի (Բ)

(էջ 325)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Մարտակոչ» օրաթերթում, 1925 թ. փետրվարի 12-ին (№ 35)՝ Ալեկ Ստորագրությամբ: Հաջորդ օրը՝ փետրվարի 13-ին ռուսերեն տպագրվել է «Զարյա Վոստոկա» օրաթերթում (№ 893)՝ «Врѣя» վերնագրով: Ապա տեղ է գտել Երկերի 1954 թ. երկհատորյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է անգրանիկ հրատարակման բնագիրը:

Ակնարկի առաջին մասը պատկեր է Գորիսից. «...անոգ մի կին ամեն օր կումն ասին՝ այս ցուրտ ձմռան րոկոտն անցնում է մեր փողոցով,— դա Գորիսի այժմյան ճենինի փողոցն է, որի № 35 տանը ներկայումս տեղավորված է Բակունցի ասն-թանգարանը, իսկ նախկինում դա եղել է Բակունցի հայրական տունը, որի առջևով էլ ամեն օր անցնելիս է եղել բուհոտն կինը:

էջ 326, տող 25. Իրանից—խոսքը վերաբերում է իսլամական ժխտաբան, հրապարակագիր Իրանես Բլասկո Վիսենտեին (1867—1928):

էջ 327, տող 32. Վերջին—խոսքը Բակունցի մայրական Նրիշեն գյուղի մասին է, որն այժմ գրեթե միացել է Գորիսին:

էջ 328, տող 19. Բուռն մի փափրիկ գյուղ է—Բուռնը գտնվում է Գորիսի մոտ, Նրիշենին գրեթե կից:

էջ 329, տողեր 19—20. «Խառնրգավոր միանենունի»—խոսքը վերաբերում է Մուրացյանի համառուն պատմվածքին, որի գլխավոր հերոսուհին՝ քույր Աննան, քաղաքից մեկնում է գյուղ և նվիրվում գյուղացի երեխաների կրթությանն ու զաստիարակությանը:

էջ 329, տողեր 30—31. «Երկաթե երգեր». «Վապկան» ու «Տիտան», մի խոսքով մի ամբողջ «Հրաբխապեղիս»—երգծական ակնարկ է 1920-ական թվականներին հրապարակվող աղմկաշատ շափածո երկերի մասին. պետք է որ հատկապես նկատի առնած լինի Վ. Ալազանի «Հրաբխապեղիսան» (Նրևան, 1925), Գ. Մահարու «Տիտանիկը» (Ենիեական, 1924):

Գ Ա Վ Ա Ռ Ա Կ Ա Ն Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ն Ի (Գ)

(էջ 331)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Մարտակոչ» օրաթերթում. 1925 թ., ապրիլի 19-ին (№ 89)՝ Ալեկ Ստորագրությամբ: Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ: «Մարտակոչ» բնագիրը պահպանված է՝ հետևյալ ուղղումներով.

էջ 332, տողեր 4—5. Մ-ի բնագրում՝ Ուրեմն հարկավոր գյուղի խորհուրդին ավելի իրավունք տալ—է-ի պակասը տպագրական վրիպակ պետք է լինի, ուղղված է՝ Ուրեմն հարկավոր է գյուղի խորհուրդին ավելի իրավունք տալ:

էջ 332, տող 24. Մ-ի բնագրում «խելքաւ»—ուղղված է «խելքատ»:

էջ 332, տողեր 26—27. Մ-ի բնագրում՝ ամբողջ տարին կոիվ տալիս—է-ի պակասը պետք է, որ տպագրական վրիպակ լինի, ուղղված է՝ ամբողջ տարին կոիվ է տալիս:

էջ 333, տող 27. Մ-ի բնագրում՝ աչխ մաշինին կարոտ մնաց—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ աչխ մեշին կարոտ մնաց:

էջ 333, տող 23 և հետո. Դիլան դայի—երրորդ «Գավառական նամականու» այս մասում Դիլան դայի անունով գյուղացու նկարագրությունը հիմք է տալիս մտածելու, որ նա «Միրհավ» պատմվածքի համանուն հերոսի նախակերպարն է (տե՛ս նաև Երկերի ներկա հրատարակության 1-ին հատորում «Միրհավ» պատմվածքի ծանոթագրությունները):

էջ 334, տող 16. Մ-ի բնագրում՝ Խմ միտեն ավելի է պարզում—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ Խմ միտեն ավելի է պարզում:

Ակնարկի առաջին հատվածում, պետք է ենթադրել, որ Ղափանի շրջանի խորհուրդների համագումարին է խոսքը վերաբերում (նույն թվականի մայիսին հրապարակված «Մեր գյուղերում» առաջին ակնարկի մեջ նկարագրված է Սիսիանի շրջանի խորհուրդների համագումարը): Երրորդ հատվածում հիշվում է գյուղի անունը՝ Զելվա (էջ 335, տող 30), որ իշխանած է եղել հեղինակը, նույն անունով մի քանի գյուղերից սա պետք է որ Ղափանի շրջանի Զելվան լինի:

էջ 335, տող 29, 30. Դռուեսի ծրագրի մասին—խոսքը վերաբերում է 1923—1924 թթ. ամերիկյան զրամատեր Դաուեսի մշակած ծրագրին, որի նպատակն էր զարգացնել պատերազմում պարտված Գերմանիայի քայքայված աղյուսներումը և ռազմական կարողությունը:

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (շարք)

«Մեր գյուղերում» ակնարկաշարը ևս, (ինչպես և «Գավառական նամականին») կարելի էր այս հատորում գնել իբրև մեկ երկ՝ տարբեր մասերով, սակայն դա նույնպես նպատակահարմար չհամարեցինք: Այս խորագրով հինգ ակնարկներից չորսը նախապես տպագրվել են հայերեն, իսկ մեկը՝ ռուսերեն, հայերեն տպագրվածներից երեքը «Խորհրդային Հայաստան», մեկը «Մարտակոչ» օրաթերթերում՝ 1925 թ. տարբեր ամիսների. նրանց ընդհանուր վերնագիրը ևս սոսկ մատենաշարային արժեք ունի (տե՛ս նաև «Գավառական նամականու» ծանոթագրությունները): Այս շարքին վերաբերող ռուսերեն ակնարկը տպագրվել է 1925 թ., «Զարյա Վոստոկայի» մեջ՝ «По селам Зангезура» վերնագրով (տե՛ս ծանոթագրությունը), որն ըստ ժամանակագրական հերթականության երկրորդն է ակնարկաշարում: Հասկանալի է, որ ճիշտ չէր լինի այս հինգ՝ տարբեր ժամանակ, տարբեր լեզվով, հրապարակված ակնարկները ներկայացնել իբրև մեկ միասնական երկ՝ խախտելով հատորում նյութերի դասավորման կարգը:

«Մեր գյուղերում» շարքի հինգ ակնարկները միմյանցից զանազանելու համար նույնպես համարակալել ենք հայկական տառերով՝ վերնագրերի մոտ, փակագծում:

Կարելի էր По селам Зангезура («Մեր գյուղերում» վերնագրի թարգմանություն է)

ակնարկին շտալ (R) համարը, թողնել առանց համարի, քանի որ հայերեն չի հրապարակվել, բայց ճիշտ համարեցինք ակնարկչարի ամբողջությունը պահպանել ժամանակագրական համարակալումով, թեև այս ակնարկը դրեցինք հավելվածում:

Մ Ե Ր Գ Յ Ո Ւ Ղ Ե Ր Ո Ւ Մ (Ա)

(t, 337)

«Մեր գյուղերում» շարքի այս անդրանիկ ակնարկը տպագրվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1925 թ. մայիսի 13-ի համարում (№ 107)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Ապա Բակունցն այն զետեղել է իր կազմած «Կարմիր արև» դասագրքում (1930 թ.): Այժմ տպագրվում է երրորդ անգամ ըստ «Խորհրդային Հայաստանի» բնագրի:

Հեղինակի կենդանության ժամանակ կատարված վերահիշյալ երկու հրապարակումներն էլ բնագրային աղբյուրի արժեք ունեն: Այսպիսի դեպքերում հիմնական բնագիր ենք համարել աղբյուրներից վերջինը, որ սովորաբար բարելավված է լինում հեղինակի կողմից: Ինչպես վերն ասել ենք, այս անգամ այդ կերպ չենք վարվել, քանի որ «Կարմիր արևում» հեղինակի դրած բնագիրը հարմարեցված է դպրոցական դասագրքի պահանջներին. մի շարք բառեր ու արտահայտություններ գրականացված են, որի հետևանքով թեև լեզուն առավել գրական ու դասագրքային է դարձել, բայց ակնարկում ժամանակի ու միջավայրի պատկերման գունավորումը թուլացել է (տե՛ս նաև Բնագրային տարբերակներ բաժնի ներածականը): Օրինակ, գյուղացի հերոսների խոսքերում գործածված ակամի-ն փոխարինված է աքռո-ով, 12 հասո նիստ-ը՝ 12 նիստ-ով, ընդլարանեմ-ը դարձել է գյուղոն է ասլին Ակալ՝ մի քանի ընդարձակ հատվածներ, ընդ որում, բավական ընդամաստական ժամանակի և մարդկանց պատկերման տեսանկյունից, հանված են:

Նման փոփոխություններն ու կրճատումները հիմնավոր են ակնարկը դասագրքում զննելու տեսանկյունից, դրանք մանկավարժական մշակումներ են, բայց ոչ՝ գրական: Ակնարկի առաջին հրապարակումը երկրորդի համեմատ գեղարվեստական տեսակետից առավելություններ ունի, ուստի որոշեցինք այն համարել հիմնական բնագիր, իսկ դրա համեմատ դասագրքային հրապարակման տարբերությունները ներկայացրել ենք ԲՃԱ - գրային տարբերակներ բաժնի:

Միաժամանակ, «Խորհրդային Հայաստանի» բնագրում եղած մի քանի սխալներ, վրիպակներ ուղղել ենք ըստ «Կարմիր արևի» բնագրի:

Ընդհանրապես, առաջին հրապարակման բնագործով կատարված են հետևյալ ուղ-
ղումները.

էջ 337, տող 27. ԽԶ-ի բնագրում՝ Երկու ամսում...—դրել ենք երկաթոստայան գծիկ՝
—Երկու ամսում...

Էջ 338, տող 15. Խձ-ի բնագրում՝ Սիսիանում—դրել ենք Երկախոսության գծիկ՝
—Սիսիանում:

էջ 339, տողեր 11—12. ԽՅ-ի քննադրում՝ «էն օթաղում նստաւան կա, բերեմ նստեմ» — ուղղված է ըստ ԿԱ-ի քննադրի, որը և բովանդակությանը ներդաշնակ է, ուղղադրական տեսակետից ավելի ճիշտ՝ «էն օթախում նստաւան կա. բերեմ նստեմ»:

էջ 339, տողեր 20—21. *ԽՆ-ի քննարարում՝ Այ, լծենը հիմա լավ աշխատում—երկու տպագրական վրիպակ կա (լծեն գյուղի անունը չորրորդադար է և չկա աշխատում-ի օժանդակ բայը), ուղղված է՝ Այ, լծենը հիմա լավ աշխատում:*

էջ 340, տող 3. ԽՂ-ի բնագրում՝—Կարճ ա գրած է—պետք է վրիպակ լինի, ուղղված է՝ Կարճ ա գրած, է՛:

էջ 340, տող 9. ԽՂ-ի բնագրում՝ 500—ուղղված է ըստ ԿԱ-ի բնագրի՝ 560:

էջ 340, տող 9. ԽՂ-ի բնագրում՝ 1498՝—ուղղված է ըստ ԿԱ-ի բնագրի՝ 1428:

էջ 340, տող 24. ԽՂ-ի բնագրում՝ շեն ճակատում—դրված է հարցական նշան՝ ըստ բովանդակության՝ շեն ճակատում:

էջ 340, տող 34. ԽՂ-ի բնագրում՝ 18, ուղղված է ըստ ԿԱ-ի բնագրի՝ 13:

Գյուղացիների խոսքում առկա են և եղանակիչը առանձին գրելու դեպքեր (կը որոշի, կը բռնենք)։ Զուգընթաց՝ ենթադրելով, որ հնարավոր է հեղինակն ինքը եղանակիչն անջատ գրած լինի՝ ը հնչյունը կիսաբարբառային խոսքում շեշտելու նպատակով։ Նույն անջատ գրությունը գտնում ենք նաև «Մեր գյուղերում» շորրորդ ակնարկի մեջ՝ տպագրված «Մարտակոչում» (այսինքն՝ տարբեր քաղաքներում տպագրված այդ ակնարկների մեջ հիշյալ գրության ձևը քիչ հավանական է, որ խմբագրությունների մոծածը լինի)։

Բակունցն այս ակնարկը զետեղելով իր «Կարմիր արև» դասագրքի մեջ, վերջում գրել է հետևյալ հարցերը։

— Ձեր գյուղում խորհուրդ կա՞: Ինչպիսի՞ կազմ ունի։ Ովքե՞ր իրավունք ունեն բեռավելու։ Ի՞նչ է վարձու աշխատանքը և ի՞նչ դասակարգի մարդիկ են օգտվում վարձու աշխատանքից։

— Ի՞նչ է խորհուրդների համագումարը և ի՞նչ է պատգամավորը։

— Ի՞նչ են ՓՕԿ-ը, ՊԵՍԱՊ-ը, ի՞նչ խոսքերից են կրճատված։

— Տվե՛ք ձեր գյուղի պատկերը և համեմատեցե՛ք այս հատվածի մեջ դուրս բերված գյուղերի հետ։

— Ի՞նչ մարդիկ են առաջացել նոր գյուղում։ Դժեցե՛ք նրանց պատկերը։

— Ի՞նչ նոր բաներ և դարձվածքներ են գործածում այս պատմվածքում գյուղ-խորհրդի և շրջգործկոմի նախագահները։ Կազմե՛ք այդ բաների ցուցակը։

— Նկարագրե՛ք ձեր գյուղխորհրդի աշխատանքները։ Ստուգե՛ք նրանց տարեկան հաշվետվությունը։

— Նկարագրե՛ք ձեր գյուղի լիկկայանը։ Ճի՞շտ է ասում այն ծերունիք, երեխաներին դպրոցից չհանելու համար։ Ձեր գյուղի երեխաներից քանի՞սն են դպրոցից դուրս մնացել։ Որոշեցե՛ք նրանց տոկոսը։

— Ո՞վ է կառավարում խորհրդային գյուղը. ձեր այցելած գյուղխորհուրդն ի՞նչ սեկցիաներ ունի, և ի՞նչ աշխատանքներ են տարել նրանք։

— Ի՞նչ հասարակական և քաղաքական կազմակերպություններ կան ձեր գյուղում. ի՞նչ են արել ԿԱՆ և ՄԱՄ բիջները ձեր գյուղում. ձեր դպրոցը ինչո՞վ է մասնակցել ու աջակցել նրանց աշխատանքներին։

— Ի՞նչ են անում կուս. և կոմերիտ բիջները ձեր գյուղում։

— Դուք էլ ձեր դաս-խորհրդից կամ դասկոմից պահանջեցե՛ք հաշվետու զեկուցում։

Ակնարկում պատկերված գյուղխորհուրդների հերթական համագումարը տեղի է ունենում Սիսիանում՝ շրջգործկոմի գրասենյակում. զեկուցումների մեջ հիշվող՝ Լծեն, Բունակոթ, Անգեղակոթ, Ախլաթյան գյուղերը գտնվում են Սիսիանի շրջանում (Լծենի մասին տե՛ս առանձին ակնարկն այս հատորում)։

էջ 338, տող 27 և հետո. կողպեցատիվ, նաև կողպեցատիք—այս և 1920-ական թվականների մյուս ականարկներում խոսքը վերաբերում է սպառողական կողպեցատիվին, որպիսիք այդ թվականներին կազմակերպվում էին Հայաստանի գյուղերում և քաղաքներում:

էջ 338, տող 33. և հետո. ՓՕԿ—հապավումն է փոխադարձ օգնության կոմիտե-ի. այդպիսիք 1920-ական թվականներին կազմակերպվում էին գյուղերում շունեկորների մթերքով, սերմացուով և այլ նյութերով օգնելու համար (տե՛ս նաև «Արտելիա»-ի ծանոթագրությունը):

էջ 341, տող 9. ՄՈՊՐ—հապավումն է՝ Международная организация помощи борцам революции անվան: Այդ անունով կազմակերպությունը 1920—30-ական թվականներին շատ հայտնի էր և մեծաքանակ անդամներ ուներ:

Ք Յ Ա Ն Ա Գ

(էջ 343)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Մարտակոչ» օրաթերթի 1925 թ. հունիսի 10-ի համարում (№ 130)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Ապա տեղ է գտել ԵրկԹի 1964 թ. երկ-հատորյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է երրորդ անգամ ըստ «Մարտակոչի» բնագրի: Կատարված ուղղումն է.

էջ 347, տող 13. Մ-ի բնագրում՝ Բեռում էր—կարծում ենք տպագրական վրիպակ է, ուղղված է՝ Բոռում էր:

Ակնարկում նկարագրված է Սիսիանի շրջանը Նախիջևանի հարթավայրից բաժանող լեռը և համանուն լեռնանցքը, որով այն ժամանակ կատարվում էր հիմնական երթևեկությունը Զանգեզուրի և Երևանի միջև: Նույնն ափիլի մանրամասն նկարագրված է «Բեան, Բեան...» պատմվածքում (տե՛ս ծանոթագրությունը): Խոսքը Բիշանագ (կամ Բիշանակ) լեռան և նույնանուն (կոչվում է նաև Սիսիանի) լեռնանցքի մասին է: Բիշանագը Սալվարդի կամ Սալվարթուի (նաև Զանգեզուրի) լեռնաշղթայի մի մասն է:

Այս ուղեորության ժամանակ լեռնանցքին մոտ՝ նրա հարավարևելյան մասում գտնվող Բիշանագ աղբյուրանական գյուղում Բակունցի կարճ ժամանակ իջևանելը ազդակ է եղել «Սարու» պատմվածքի ստեղծմանը. վերջինիս նախակերպարները առկա են այս ականարկում (տե՛ս «Սարուի» ծանոթագրությունը Երկերի սույն հրատարակության առաջին հատորում): Նշենք նաև, որ «Սարուն» գրեթե հեղինակը թեև գլխավոր կերպարները ստեղծել է Բիշանագում ստացած տպավորություններից, բայց Սարու գյուղի շրջա՝ անտառների նկարագրությունը, գյուղացիների սովորությունների, իշխող աղանդի պատկերումը ափիլի առնչված են 1926 թ. աշնանը դեպի Բարկուշատի հովիտը և Զանգեջան (Աղբյուրանական ՍՍՀ) Բակունցի կատարած ուղեորության հետ: Այդ ուղեորության արդյունքներից մեկն էլ «Շաթրիզ» ականարկն է եղել (տե՛ս այս հատորում): Այդ ականարկում նկարագրված Շաթրիզ գյուղի շրջապատը, որ Սյունի լեռնային խիտ անտառներն են, շատ է հիշեցնում «Սարուի» մեջ նկարագրված անտառները: Բացի դրանից, դեպի Զանգեջանի գավառ կատարած այդ ուղեորության ժամանակ Բակունցը եղել է շրջակայքի այլ գյուղերում ևս, հավանաբար, նաև նույն գավառի Սարու գյուղում, որի անունով կոչել է իր պատմվածքը և, ըստ երևույթին, այնտեղ եղած աղանդն է՝ նկարագրել:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1925 թ. հուլիսի 10-ի համարում (№ 156)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ նույն բնագրի: Կատարված են հետևյալ ուղղումները:

էջ 351, տող 1. ԽՀ-ի բնագրում՝ «ենյ գիդի...—ըստ բովանդակության դրել ենք բացականչական նշան և սկզբում մեծատառ՝ «ՀԵ՛յ գիդի...»:

էջ 352, տող 10. ԽՀ-ի բնագրում՝ ասում է զօտենն, փշում է «տարանինան»—սխալ է ենք ստորակետի տեղը՝ ելնելով բովանդակությունից՝ ասում է. զօտենն փշում է «տարանինան»:

էջ 353, տող 28. ԽՀ-ի բնագրում՝ ճորին դիմն—պետք է տպագրական վրիպակ լինի. ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ ճորին դեմ է:

էջ 354, տողեր 11—12. ԽՀ-ի բնագրում՝ տղամարդու շորեր հագնվում—կարծում ենք Վ քայտամասնիկը հեղինակային չէ, ուղղել ենք՝ տղամարդու շորեր հագնում:

էջ 354, տող 25. ԽՀ-ի բնագրում՝ Հա՛, տեղտե՛ր—դրել ենք երկախոսության գծիկ՝ —Հա՛, տեղտե՛ր:●

Բնագրում կա արտասանական-ուղղագրական հետևյալ անմիօրինակությունը՝ էջ 353, տող 30. ագրամոն, տող 32. «ագրամոնը», տող 33. ագրանովը: Սա ագրոնոմ բառն է միևնույն գյուղացի հերոսի բերանում: Ճիշտ չհամարեցինք միակերպ դարձնելը: Մի տեղ (էջ 353, տողեր 24—25) անկանոնություն կա. ըստ Երևույթին, շարելիս հատված է դուրս բնկել:

«Մեր գյուղերում» այս երրորդ ականարկը առաջինի նման վերաբերում է Սիսիանի շրջանին: Հավանաբար շրջաններում գյուղատնտեսների հերթական համագումարին մասնակցելուց հետո (տե՛ս «Մեր գյուղերում», առաջին ականարկն ու ծանոթագրությունը) Բակունցը, իբրև Զանգեզուրի գլխավոր գյուղատնտես, մեկնել է Սիսիանի գյուղերը. դրանք են ականարկում հիշատակվող Թազա գյուղը (կոչվել է նաև Թազաքենդ, այժմ՝ Թասիկ), Ալեյուն (այժմ՝ Սալվարդ), Մազրան (այժմ՝ Բարձրավան): Ակնարկի սկզբում հիշատակված Ուլու լայը՝ Որոտանի վտակներից է:

էջ 349, տող 3. Խոյեցի են, լեզուն չի զանազանվում իգդիցու լեզվից—նկատի ունի գյուղացիների՝ Պարսկահայքից, այն է՝ Խոյի, Սալմաստի շրջաններից գաղթած լինելը: Խոյեցիների մի մեծ զանգված փոխադրվել է Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած հայաստանյան շրջանները Պարսկաստանի և Ռուսաստանի միջև 1828 թվականի Քուրմեմեյալի պայմանագրի կնքվելուց հետո: Զանգեզուրում հաստատվել են խոյեցիների մի շարք գյուղեր՝ գլխավորապես Սիսիանի, մասամբ Գորիսի շրջաններում: Սիսիանի շրջանում հաստատվածները մինչև այժմ էլ պահպանել են իրենց մայրենի բարբառը, Գորիսի շրջանում եղած խոյեցիները կորցրել են իրենց բարբառը և յուրացրել արցախայնի բարբառի Գորիսի խոսվածքը:

Ինչ վերաբերում է Իգդիրի կամ Սուրմալուի շրջանի բնակչության լեզվին, ապա այն միատարր չի եղել. խոսել են և՛ Խոյի, և՛ արարատյան բարբառների խոսվածքներով:

էջ 349, տող. 4. Ցեղացիք Երանց «կլլան» են ասում—այժմ էլ Սիսիանի շրջանում

Արցախ-Սյունիքի բարբառով խոսող տեղացիները խոյնցիներին կլլան են ասում՝ նկատի առնելով նրանց բարբառի ելեէումը:

էջ 350, տողեր 8—9. Գաղթելուց հետո, միեւն ալժմ, 90 տարվա ընթացքում—ստացվում է, որ խոյնցիները Սիսիանի շրջան են եկել 1835 թ.: Իրականում ավելի վաղ են եկել, և մոտավորապես ճիշտ է ակնարկի սկզբում՝ ասվածը՝ «...Քաղա գլուղը, որ հարյուր տարվա անցյալ ունի», նույնը կա նաև «ձծեն» ակնարկում (տե՛ս այս հատորում)՝ «ձծենը» հարյուր տարի առաջ խոյից գաղթել է» (էջ 387, տող 14):

էջ 350, տող 25. «Մանկալի» խմբագրությունը—խոսքը նրանում 1922—1931 թթ. հրատարակված գյուղացիական «Մանկալ» լրագրի խմբագրության մասին է (որի աշխատակիցն է եղել Ա. Բակունցը):

էջ 350, տողեր 25—26. Մյասնիկյանի նվիրած...—խոսքը ՀեՍՀ-ի Ժողովուրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի (1886—1925 թթ.) մասին է:

էջ 351, տող 2. մովրավի օրերից—մովրավ ժողովուրդն անվանում էր գավառապետին՝ պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանում և մասամբ էլ ռուսական տիրապետության առաջին շրջանում:

էջ 351, տող 2. մովրավի օրերից—մովրավ ժողովուրդն անվանում էր գավառապետին:

էջ 353, տող 10. Չեմբելեն—այս ազգանվամբ անգլիական մի քանի քաղաքական գործիչներ են եղել. այստեղ խոսքը վերաբերում է Օստին Չեմբելենին (1863—1937), որն ակնարկի հրապարակման ժամանակ Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործոց նախարարն էր (պահպանողական):

Ս Ա Ր Ա Ն Ո Ւ

(էջ 356)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Մարտակոչ» օրաթերթի 1925 թ. օգոստոսի 6-ի համարում (№ 178)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Ապա տեղ է գտել Երկրի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ «Մարտակոչ» քնագրի: Ուղղումներ:

էջ 356, տող 24. Մ-ի բնագրում՝ իրեն ասում—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ իրենն ասում:

էջ 360, տող 33, էջ 362, տող 24. Մ-ի բնագրում՝ սկեսառ—ուղղել ենք ըստ բովանդակության և բնագրում այլ տեղ (էջ 359, տող 8) նույն անձին սկեսուր կոչելու հիման վրա՝ սկեսուր:

էջ 362, տող 31—32. Մ-ի բնագրում՝ բոցը բաճճանում է, կայծեր են բռնում վեռ. պսպղում մութի մեջ—բոլոնում—ը պետք է վրիպակ լինի, ուղղված է՝ բռնում:

Այս բնագրում առկա է ծավալացում են ձևը՝ հակառակ այն բանի, որ հատորի այլ բնագրերում նույն բայը տպված է մեկ պ-ով: Բոլոր դեպքերում թողել ենք քնագրի ուղղագրությունը: Կա թվի անհամաձայնություն (էջ 359, տող 25)՝... մի բալիսման, որնչ իմաստը..., որ թողնված է:

«Մարալու» ակնարկը քրդերի կյանքին նվիրված Բակունցից մեզ հայտնի միակ երկն է, թեև ասվել է, որ գրողն ունի այդ բնույթի նաև այլ օրվեր (տե՛ս Մանթաշրուքյուններին ներածականում):

էջ 356, տող 1. Սաբալու—այս արոտավայրը, ինչպես մեզ տեղեկացրին Զանգեզու-

բից, իբր այժմ գտնվում է Սիսիանի շրջանում (արևելյան մասում), ըստ այլ տեղեկատվության՝ Գորիսի շրջանի հարավ արևմտյան մասում (տե՛ս հաշորդ ծանոթագրությունը)

էջ 356, տող 2. Գյազբեկ—լեռ Գորիսի շրջանում, Տաթև գյուղից հարավ-արևմուտք (դեպի Սիսիանի շրջանը), ըստ Բակունցի նկարագրության ակնարկում պատկերված Սարալուն այդ լեռան լանջին է գտնվում:

էջ 356, տող 19. Քյուրդիստան—խոսքը վերաբերում է Ադրբեջանական ՍՍՀ Լաչինի շրջանին, որտեղ քրդեր են բնակվում (նախկինում Լաչինի ինքնավար մարզ)։ գտնվում է մի կողմից Գորիսի ու Սիսիանի, մյուսից՝ Լեռնային Ղարաբաղի միջև:

Կ Յ Ո Ր Ա

(էջ 364)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստանի» 1925 թ. օգոստոսի 26-ի համարում (№ 193)՝ Ալեսլ ստորագրությամբ: Ապա տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. հրկհատորյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է ըստ ԽՀ-ի բնագրի:

Ուղղում.

էջ 365, տող 4. ԽՀ-ի բնագրում՝ առա նրա—ուղղված է՝ առա-նրա:

Բնագրում կան մի քանի այլ ուղղադրական—լեզվական՝ այժմ անհարթություն քվադրո ձևեր, որոնք չեն ուղղված. օրինակ, այստեղ ևս առկա է ենթակայի և բայի ժողովրդային բնույթի անհամաձայնություն՝ էջ 368, տողեր 15—16. Շուրեքս սպունգի պես անձուր է ծծել, կա նաև ասեց ձևը (էջ 367, տող 18), որ նույնպես հաճախ է հանդիպում Բակունցի խոսքում (ասաց ձևին զուգահեռ): Կա տառ ձևը (էջ 369, տող 13). տասը ձևին զուգահեռ (էջ 369, տող 19):

էջ 364, տող 1 և հետո. Կյուրա—ժողովրդի արտասանությամբ՝ Կյուրի, նաև՝ Կյուրու. Գորիսի շրջանի գյուղերից է, շրջակենտրոնից հարավ արևելք, վերանվանված է Ձորաշեն, այժմ միացած է Ազատաշեն (Ախլուլիշեն) և Այգեձոր (Մաղանշուղ) գյուղերին: Նոր գյուղը կոչվում է Հարթաշեն:

էջ 364, տող 21. զվլաշի ժամանակ—այսինքն՝ պարսկական տիրապետության շրջանում:

Ինչպես ակնարկում է նկարագրված, գյուղը՝ լեռների մեջ, ձորաբնակ, ժայռափոր է եղել, Գորիսի ու Սիսիանի շրջանի մի քանի այլ գյուղերի նման: Եվ արդեն 1920-ական թվականներին (եթե ոչ ավելի առաջ) Կյուրայի գյուղացիները, ինչպես և Գորիսի Շենի, Խնձորենկի ու նմանօրինակ այլ գյուղերի բնակիչներ, ծրագրած են եղել ձորից դուրս գալ տափարակ, քանի որ հնում արշավանքներից պատսպարող և կենցաղային տեսակետից էլ մի շարք հարմարություններ ընձեռած ձորերն ու քարանձավները կորցրել էին իրենց այդ նշանակությունը:

Այդ ձգտումը Բակունցը նկարագրել է նաև իր այլ ստեղծագործություններում (հմմտ. «Հյուսիսի ձոր», «Մեր գյուղերում» (Գ)):

Մ Ե Ր Գ Յ Ո Ւ Ղ Ե Ր Ո Ւ Մ (Գ)

(էջ 370)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1925 թ. հոկտեմբերի 20-ի համարում (№ 238)՝ Ալեսլ ստորագրությամբ: Այժմ տպագրվում է հրկրորդ անգամ՝ ըստ նույն տպագիր բնագրի:

Ուղղում.

էջ 372, տող 1. ԽՀ-ի բնագրում՝ աստրական երկրներ ավերող—ուղղված է՝ աստրական՝ երկրներ ավերող. քանի որ աստրական-ը երկրներ-ին չի վերաբերում:

ԽՀ-ի բնագիրը տպված է անհարթ, երբեմն տառերը չեն ընթերցվում, մի քանի բառի գրություն կոահելով ենք վերականգնել: Օրինակ՝ էջ 371, տող 6—8. Թոխսանգ ազգանունը երեք անգամ տպված է և բոլոր դեպքերում դժվար են ընթերցվում առաջին և վերջին ձայնավորները. կամ՝ էջ 371, տող 8—9. Կուրաքին բառի ի-ն գրել ենք են-ճաղարար, բնագրում տեղը բաց է և այլն:

Հակառակ «Մեր գյուղերում» շարքի առաջին ու երրորդ ակնարկների, որոնցում որոշակի անվանված են պատկերված վայրերը, այս ակնարկն ավելի անորոշ է առ տեսակետից: Հողավաճառման գյուղական պայմանագրում (ղաքալայում) հիշատակված են Խնձորեսկ (էջ 371, տող 6) և Զանգեզուր գավառի Ալիդուլիշեն գյուղերը: Առաջինը Գորիսի շրջանի հայտնի Խնձորեսկն է, երկրորդը՝ նույն շրջանի գյուղերից (1940 թ. վերանվանված Ազատաշեն): Եվ այնուամենայնիվ, այս հիշատակումներից որոշակի չի երևում, թե ամբողջ ակնարկը որ գյուղի մասին է:

էջ 372, տողեր 1—4. աստրական՝ երկրներ ավերող, փաղափներ գրավող և փառե փանդակների վրա ստրկալսուն սնապարծությամբ այդ արշավանքների մասին պատմող բազավորի...—խոսքը ոչ թե ասորական, այլ ասորական (աշուրական) կամ ասորեստանյան, այսինքն՝ ոչ թե Ասորիքի, այլ Ասորեստանի թագավորների մասին է:

էջ 372, տող 5—6. գրված է համարյա քն «երկաթագիր». հինավուրց «պատիվներով»—երկաթագիրը հին հայերեն գրչագրերի տառատեսակներից է, ըստ շատ մասնագետների կարծիքի, հնագույն տեսակը: Երկաթագրով ընդօրինակված են հնում առավել հարգված ընագրերը, առաջին հերթին Ավետարանները: Երկաթագրերը հիմնականում այժմյան հայերեն գլխատառերն են: Եղել են բոլորագիծ և ուղղագիծ երկաթագրեր: Պատիվը կամ պատիվները բառակրճատման նշաններն են, որոնք հին ձեռագրերում դրվում էին կրճատված բառերի վերևում:

էջ 372, տող 9. Քյուսթաթի ձոր—Գորիսում տեղադրված իմացել ենք, որ այս անունով է կոչվել Գորիսի հինավուրց Շենի (Կյորեսի) թաղամասերից մեկը (տե՛ս սույն հրատարակության առաջին հատորում «Ղյուսթաթի ձոր» ակնարկի ծանոթագրությունը):

էջ 373, տողեր 19—20 և հետո. ձորերի մեջ գտնվող գյուղերը՝ ժայռափոր տներով, որ Գորիսի շրջանին բնորոշ են եղել, այժմ տեղափոխված են հարթ վայրեր: Այս ակնարկի երկրորդ մասում հարուցված խնդիրը՝ գյուղերը ձորերից հանելու վերաբերյալ, առկա է նաև այլ երկերում, (օրինակ, «Ղյուսթաթի ձոր», «Կյորա» ակնարկներում. տե՛ս նաև վերջինի. ծանոթագրությունը այս հատորում):

Խ Ո Տ
(էջ 375)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Նորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1925 թ. նոյեմբերի 14-ի համարում (№ 259)՝ Ալեկ ստորագրությամբ: Ապա տեղ է գտել Երկրի 1964 թ. երկհատորյակում: Այժմ տպագրվում է ԽՀ-ի բնագրից: Կատարված ուղղումներն են.

էջ 375, տող 18. ԽՀ-ի բնագրում՝ ապրանք ա ռըխ գցում—ուղղված է՝ ապրանք ա ռըխ գցում:

էջ 376, տող 3. ԽՀ-ի բնագրում՝ էշավարը—ուղղված՝ էշավոր:

էջ 376, տող 9—10. ԽՀ-ի բնագրում՝ կախվել են ճանապարհի վրա, կոապել—թե՛ն Մրցախ—Սյունիքի բարրառում կա կոապ արմատը ծուռ նշանակութիւն (կոապատի տալ—ճամփան ծոել, կոապատի խոսել—ծուռումուռ խոսել, կոապող—ծուռ բուսած), բայց մեզ այս բնագրում կոապել—ը տպագրական վրիպակ լիւսց և ուղղեցինք՝ կախվել են ճանապարհի վրա, կոապել:

էջ 377, տողեր 29—32. ԽՀ-ի բնագրում՝ Խոտում, ուր սենեի խաղողը փաթաթվում է քառօր ծառերին, ուր հնձաններում սենեի խաղողից քաղցրահամ գինին են ստանում և խմում փրեքով, հողի մեծ զավաքներով. ուր չառաչներում մեծամեծ շինվելիքները գալիս էին, լազումս—կարծում ենք, ուր հնձաններում..., -ի սկզբի ուր—ը տպագրական վրիպակ է, ուղղել ենք՝ ուր:

Ակսած 378-րդ էջի 5-րդ տողից կան գրաբար հատվածներ ու բառեր, որոնք ԽՀ-ի բնագրում տպած են մե՛րթ դասական, մե՛րթ նոր ուղղագրութիւնով. թողել ենք նույնութիւնով:

Ոչ գրական մի քանի ձևեր, որոնք առկա են ակնարկի բնագրում, ըստ հարկի որոշ զիջքներում ուղղված են, այլ զիջքներում պահպանված. օրինակ, ընկույզ—ը չորս անգամ տպված է խոսակցական-բարբառային ձևով՝ ընկուզ (էջ 376, տողեր 17, 18, 22, 27), որ բաղկացւոյն բնագրերում անսովոր է. որոշեցինք ուղղել հեղինակային խոսքում եղած երեք գործածութիւնները (տողեր 17, 18, 27) և նույնութիւնով թողեցինք հերոսի խոսքում եղածը (տող 22): Անդրեաս անունը մի շարք անգամ գործածված է միայն Անդրեաս ձևով (էջ 377—378). հեղինակային պետք է լինի, ուստի չուղղեցինք:

Ակնարկի վերջում նկարագրված գյուղական թատրոնը ինչ—որ չափով նման է «Շառաբերից մեկը» («Один из многих») ակնարկում նկարագրված թատրոնին:

էջ 375, տող 1. Խոտ—Գորիսի ջրչանի գյուղերից, Շինուհայրի մոտ, շրջկենտրոնից հարավ:

էջ 375, տող 2-ի հետո. Կատարի խաչ—տե՛ս «Կածանով» ակնարկի ծանոթագրութիւնները:

էջ 375, տողեր 25—26. Բարկուշատ—Գետ և նրա հովիտը Ադրբեջանական ՍՍՀ-ում (տե՛ս «Հերոս նորար», «Ճորայրութիւն ընկուզենիները» երկերի ծանոթագրութիւնները): «Բա ես կարող էի առաջ Բարկուշատ գնալ»—նկատի ունի ազգամիջյան կոիվների շրջանը, երբ հայերը չէին կարող անվտանգ գնալ Բարկուշատի՝ ադրբեջանցիներով բնակեցված հովիտը:

էջ 380, տողեր 4, 5. «Տարթ»—Ղափանի շրջանում կա Տարթի գյուղ. հավանաբար այն նկատի ունի:

Մ Ե Ր Գ Յ Ո Ւ Ղ Ե Ր Ո Ւ Մ (b)

(էջ 381)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Մարտակոչ» օրաթերթի 1925 թ. նոյեմբերի 14-ի համարում (№ 262)՝ Ալեքի ստորագրութիւնով: Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ նույն բնագրի:

Ուղղում:

էջ 383, տող 3. Մ-ի բնագրում՝ շինի—կարող է ենթադրվել, թե բարբառային ձև է, քանի որ գյուղացի հերոսի խոսքում է, բայց երևում է, որ շ-ից հետո տառ չի տպվել, ուղղել ենք ըստ այլ երկերում գյուղացի հերոսների խոսքում հղած ձևերի՝ շինի:

Վրիպակ է բնագրում եղած ռոտույնով ձևը (էջ 384, տող 10), որ ուղղված է՝ ռոտյունով: Այս բնագրում ևս (գլխավորապես հերոսների խոսքում) կ հղանակիչը առանձին գրելու դեպքեր կան՝ կը գա (էջ 382, տող 32), կը տան (էջ 383, տող 24), կը բեռեմ, կը կախեմ, կը լինի (էջ 386 տողեր 4, 5): Դա, ըստ երևույթին, հեղինակային է, քանի որ այդ ձևերը լուկա են «Մեր գյուղերում» շարքի երկու ակնարկներում (տե՛ս նաև շարքի առաջին ակնարկի ծանոթագրությունները)՝ ընդ որում, մեկը Երևանում, մյուսը Թփղիսում տպագրված:

«Մեր գյուղերում» շարքի այս հինգերորդ և վերջին ակնարկը կարող է նաև պատմվածք ընկալվել, հատկապես վայրի որոշակիություն չլինելու պատճառով: Սակայն համարեցինք ակնարկ, քանի որ շարագրանքը ակնարկային է և նույն «Մեր գյուղերում» ակնարկաշարից է:

Այս, ինչպես և 1920-ական թվականների ակնայտն այլ ակնարկներում հաճախ հիշվող կոոպերատիվը, — սպառողական կոոպերատիվն է (տե՛ս նաև «Մեր գյուղերում» առաջին ակնարկն ու նրա ծանոթագրությունները):

Լ Ծ Ե Ն

(էջ 387)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Մարտակոչ» օրաթերթի 1926 թ. մարտի 26-ի համարում (№ 67)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Ապա տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկ-հատորյակի առաջին հատորում: Այժմ տպագրվում է ըստ «Մարտակոչի» բնագրի:

Ուղղում:

էջ 388, տող 14. կոխ կապել մտնի հետ—ուղղված է՝ կոխ կապել մտնի հետ:

Լծենը գտնվում է Սիսիանից հարավ-արևելք, Դարապաս գյուղի մոտ, Որոտանի ձոր վտակի ափին: Դա Սիսիանի շրջանի այն գյուղերից է, որոնցում բնակվում են խոյեցիներ: Բակունցը, սովորաբար, իր երկերում տարբեր վայրերի հայ գյուղացիներին խոսեցնում է նրանց բարբառի երանգը պահպանելով, բացառություն են խոյեցիները, որոնց նա այս ակնարկում և այլ երկերում խոսեցնում է Զանգեզուրի խոսվածքի երանգով:

էջ 387, տող 14. Լծենը հարյուր տարի տառչ խոյից գաղթել է, եկել...—իրոք, 1926 թ. մոտ հարյուր տարի էր, ինչ խոյեցիները եկել էին խոյից ու շրջակայքի գյուղերից և հաստատվել Սիսիանի շրջանում (տե՛ս նաև «Մեր գյուղերում» երրորդ ակնարկն ու ծանոթագրությունները):

Ա Ր Մ Ա Շ

(էջ 391)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1926 թ. ապրիլի 25-ի համարում (№ 97)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Ապա տեղ է գտել Երկերի

1964 թ. Կրկնատրյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է երրորդ անգամ՝ ըստ առաջին հրատարակման բնագրի:

Կատարված ուղղումներն են.

էջ 393, տող 23. ԽՂ-ի բնագրում՝ ծծեն—համարել ենք վրիպակ և ուղղել՝ ծենեն:

էջ 394, տող 5. ԽՂ-ի բնագրում՝ բառաշինի հոբբերը—բովանդակությունից լիովին պարզ է դառնում, որ վրիպում է. ուղղել ենք՝ բառաշինի կովերը:

էջ 395, տողեր 6—7 ԽՂ-ի բնագրում՝ Պատմում, որ իրենց ապրած տեղերը—վրիպակ պետք է լինի. ուղղված է՝ Պատմում է, որ իրենց ապրած տեղերը:

Ակնարկը Բակունցի այն երկերից է, որոնք նվիրված են արևմտահայ վերարևելի-ների կյանքին, բացի «Արմաշից», այդ երկերից են նաև «Լառ-Մարգար», «Միրանի փոքը», «Մուրոյի սղորուց»-ը, «Քեռի Դավոն» պատմվածքները (տե՛ս առաջին հատոր), «Մարմարի տուն կառուցողը» ակնարկը (այս հատորում):

էջ 395, տող 1. Արմաշ—այս անունով հայկական րիսավալար եղել է Նիկոմիդիայի (Իզմիրի) գավառում (Կ. Պոլսի մոտ)՝ Պարտիզակի, Ասլանբեկի և հայկական այլ բնակավայրերի հարևանությամբ (Արմաշն այժմ կոչվում է Գյուլլուբախչա): Հիմնավոր ենթադրություն կա, որ հին Արմաշի բնակիչները Ջալալիների ապստամբության ժամանակ (16-րդ դարի վերջեր, 17-ի սկզբներ) գաղթել եկել են այդտեղ Հայաստանի Տեր-ախմ—Սրգիկա շրջանից, ավելի ստույգ՝ Սեպուհ լեռան մոտակայքից, ուր եղել է Չարմաշ վանքը (ստուգաբանվում է՝ չարը մաշող): Ենթադրում են, որ Արմաշ անունը ծագել է Չարմաշ-ից չ-ի անկումով (թեև հնարավոր է նաև, որ առաջին բաղադրիչը արհայական արժատը լինի): Հին Արմաշում կամ մոտակայքում եղել է Չարխափան Ս. Աստվածածին դպրեվանքը:

Բակունցի ակնարկը նվիրված է նոր Արմաշին, որը հիմնադրվել է 1926 թ. ապրիլին: Հիմնադիրներից մեկի՝ հայագետ-բանասեր Համբարձում Գասպարյանի, վկայությամբ նույն թվականի փետրվարին Դավալուի (այժմ՝ Արարատ) հասարակական ժողովում, որին մասնակցել են հիմնադրվող գյուղի ապագա բնակիչները, որոշում է ընդունվել կառուցվելիք բնակավայրը անվանել Արմաշ՝ ի պատիվ հին Արմաշում եղած դպրեվանքի: Այդ որոշումն ընդունվել է, չնայած կառուցվելիք բնակավայրի ապագա բնակիչների մեջ արմաշցիները աննշան փոքրամասնություն են կազմել:

Արմաշը սկսել է կառուցվել Սրեան—Նախիջևան խճուղու մոտ՝ չհասած ՀեՍՀ Արագ-գայան (այժմ Սրասխ) երկաթուղային կայարանին: Ներկայումս Արմաշը մեծ բնակավայր է Արարատի շրջանում:

էջ 393, տող 4. Կավալա—գործածվում է նաև Կավալլա ձևով. Հունաստանի քաղաքներից է՝ էգեյան ծովի հյուսիսային ափին, որի մոտ 1920-ական թվականներին հայ գաղթականների ճամբար կար (տե՛ս նաև «Լառ-Մարգար» պատմվածքն ու ծանոթագրությունները սույն հրատարակության առաջին հատորում):

էջ 393, տող 4—5. Սյրիայի ավազուեներից—նկատի ունի Սիրիայի ամայի անապատները, գլխավորապես Դեր-Ջորը, ուր Թուրքիայի կառավարությունը սկսած 1915 թվականից արտորում էր Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Անատոլիայի հայությանը, և որտեղ քաղցից ու հիվանդություններից հարյուր-հազարավոր մարդիկ մեռան:

էջ 393, տող 27. Յավայի կավե կոծ—Ցուվա գյուղը (այժմ՝ Շահումյան) Ղաֆար-

լուի (այժմ Արտաշատի) շրջանում է և հայտնի էր բարձրորակ բրուտագործությամբ
Արարատյան դաշտում լավագույն կավն ամանների կենտրոնն էր: Այժմ էլ այդ գյուղում
կան բրուտներ:

Շ Ա Յ Ր Ի Ջ

(էջ 396)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1926 թ.
հոկտեմբերի 22-ի համարում՝ Ակսել ստորագրությամբ: Ապա տեղ է գտել Երկերի
1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է երրորդ անգամ ըստ առաջին
հրապարակման բնագրի: Կատարված ուղղումներն են.

էջ 396, տող 16. ԽՀ-ի բնագրում՝ փայտամատը բերանբաց նայում է—տպագրական
վրիպակ ենք դիտել փայտամատ-ը և ուղղել՝ փայտաճառը:

էջ 396, տողեր 22—24. ԽՀ-ի բնագրում՝ պիտի կոսցած բարձրանալ, ձիու բաշից
բռնած, ձիու բռնելուն միշտ պատրաստ, եթե սմբակը օայթափի—վրիպակ ենք համա-
րել ձիու երկրորդ ձեռ (ձիու բռնելուն), ուղղել ենք՝ ձիուց (ձիուց թռնելուն):

էջ 401, տողեր 16—19. ԽՀ-ի բնագրում՝ վեցերորդ ամիսն է բառերով սկսվող նա-
խադասությունն անկանոն է. ասվում է մտնում մեք մանր, բայց երկրորդ մեք-ը չկա:
Առաջին մեք-ը ավելորդ է, որ և հանեցինք.

Բնագրային աղբյուրում կան նաև այլ բառեր կամ նախադասություններ, որոնք
գուցե և վրիպակով են տպագրված կամ կարող են թվալ այդպիսիք. տարբեր նկատա-
ռումներով հիմնավոր չհամարեցինք դրանք ուղղել:

Օրինակ. էջ 397, տող 5. Մի ցանկություն է ծնում ներսդ՝ կանչել բարձր—հնարա-
րավոր է, որ ծնում-ը վրիպակ թվալ (ճիշտը՝ ծնվում) և գուցե իրոք վրիպակ է, բայց
Բակունցի խոսքում այդ կարգի առանց վ ձևեր հանդիպում են, և հիմնավոր չհամարե-
ցինք ուղղել:

Բնագրում կա մեծվել բայաձևը (էջ 396, տող 25. մեծվել են ճղներն իրար), որ
կարող է վրիպակ թվալ (1964 թ. երկհատորյակում՝ հ. 1, էջ 694, ուղղված է՝ խճճվել
ևն): Սակայն արցախ-սյունիքյան բարբառում կա մեծվել բայը խճճվելու իմաստով, և
բնագրային աղբյուրում բառը ճիշտ է տպված (նույն բառը հեղինակը գործածել է նաև
Վարդագույն տուֆի երկրում՝ ակնարկի մեջ):

Այս ակնարկը մեկն է աղբյուրներիցների կյանքին նվիրված բազմաթիվ երկերի
խմբից, որի մեջ են նաև «Սարու», «Հերոս նոքարը» պատմվածքները, «Շյարբ Գա-
փուսի», «Քիչանագ» ակնարկները, «Ներսիսյանի ընկալներիցները» պատմվածքի ու
Վարմաբար» վեպի որոշ մասեր և այլն:

Հետաքրքրական է ակնարկի երկրորդ մասի վերջում (էջ 400, տողեր 34—38
և էջ 401, տողեր 1—7) եղած նկարագրության նմանությունը «Ալպիական մանուշակ»
պատմվածքի համապատասխան հատվածներին: Համեմատել. «Շաթրիզ»՝ «Քայլելիս
զրնգում էին արծաթ ուլունքները, բարձրահասակ էին երևում և բարակիրան, կռանում
էին, նայում ինքնաեռին, փչում: Թվում էր, թե սրբազան ծես են կատարում, ծունկ են
չոքում ինքնաեռի պղնձե կուռքի առաջ և համբուրում նրա ժանգոտ ունկերը»: «Ալպիա-
կան մանուշակ»՝ «...բարակ մեջքով էր և բարձրահասակ... քայլում էր խսիրի վրա,
զրնգում էին նրա թևերի արծաթագույն ստրամանները, փոքրիկ զանգակների ձայն հա-

նում... նստել էր օջախի առաջ, հաճախ բարձրացնում էր թեյամանի կափարիչը և նստում տաքացող ջրին: Նա խառնում էր կրակը... օջախի մոտ նստած կինը, որի երկար զգեստի տակ պարզ երևում էին նրա ծնկները, թվում էր քրմուհի՝ եռոտանու առաջ ծխի շարժումները գուշակողը:

Այս նմանությունը հնարավոր է, որ տարբեր երևույթների միևնույն հեղինակային ընկալման արդյունք լինի: Բայց և չի բացառվում, որ Շաթրիզում Բակունցի ստացած տպավորությունը դեր է կատարել «Ալպիական մանուշակը» գրելիս: Պետք է ենթադրել, որ «Ալպիական մանուշակը» գրվել է «Շաթրիզից» հետո, այսինքն՝ 1926 թ. հոկտեմբերի երկրորդ կեսից մինչև դեկտեմբերի վերջն ընկած ժամանակամիջոցում (առաջին անգամ տպագրվել է «Խորհրդային Հայաստանի» 1927 թ. հունվարի 1-ի և 4-ի համարներում):

Բակունցի Երկերի սույն հրատարակության առաջին հատորում «Ալպիական մանուշակ» ծանոթագրություններում ճշտա չէինք համարել, «Աև ցելերի սերմնացանը» ժողովածուի (1933 թ.) մեջ «Ալպիական մանուշակի» տակ դրված 25—27 թվականները, որոնք նշում են պատմվածքը գրելու և վերամշակելու ժամանակները: Հիմնվել էինք երկու փաստի վրա՝ ա) որ Մեղրու շրջանի Կաթավարեղում Բակունցը եղել է 1926 թ. ուշ գարնանը կամ ամռանը և բ) որ հեղինակը պատմվածքն առաջին անգամ կարդացել է Երևանում իր ընկերուհի և պատմվածքի հերոսուհի (սև թավշի գլխարկով կինը՝ ծովափին) Ժենյա Գյուզալյանին, իսկ դա կարող էր տեղի ունենալ 1926 թ. երկրորդ կեսին (երբ Ժ. Գյուզալյանը Երևանում է եղել): Այժմ հավանաբար, ավելանում է նաև երրորդ վերահիշյալ փաստարկը, որ ավելի որոշակի է դարձնում պատմվածքը գրելու ժամանակը:

էջ 396, տող 2. Սյուսանի օսրեբը, այնուհետև նաև՝ Սյուսանի անտառները (էջ 397, տողեր 7—8) գտնվում են Ղափանից հարավ-արևելք՝ Ողջի գետի ձախ ափին (այժմ Աղբրեջանական ՍՍՀ): Այդտեղ բարձրաբերձ լեռնային անտառների մեջ է եղել նաև նկարագրված գյուղակը:

էջ 396, տող 2. Բաբկունյացի տափառակ—Բարկունյաց գետի հովիտը Աղբրեջանական ՍՍՀ-ում, Ջանգեզուրից արևելք (մանրամասն տե՛ս «Հերոս նոթարը» պատմվածքի ծանոթագրություններում):

էջ 397, տողեր 34—35. Քսենոֆոնի ուրախությունը, երբ նա ծովը տեսավ—խոսքը վերաբերում է հին հույն հեղինակ Քսենոֆոնին (մ. թ. ա. մոտ 430—355 թթ.), որն իր «Անաբասիս» երկում նկարագրել է տաս հազար հույն զինվորների նահանջը, որոնց մեջ էր նաև ինքը իբրև հրամանատարներից մեկը: Զինվորներին վարձել էր Պարսից արքա Արտաքսեռքսես Բ-ի եղբայր Կյուրոս Կրտսերը, որի նպատակն էր տապալել եղբորը և արքա դառնալ: Հույն վարձկանները մ. թ. ա. 401 թ. արշավում են Փոքր Ասիայի արևմուտքից մինչև Միջագետք: Կյուրոսը պարտվում է, և հունական զորքը նահանջում է դեպի Սև ծով (Պոնտոս), անցնում նաև Հայաստանի միջով, ապա ծովով և ափերով շարժվում դեպի Փոքր Ասիայի արևմուտքը: Մինչև ծով հասնելը նահանջը շատ ծանր և տառապալից է լինում, երբ մի բարձունքից հույները տեսնում են ծովը, անսահման ուրախությունից աղմուկ են բարձրացնում, բոլորը ճչում են. «Մովը, ծովը» (տե՛ս Քսենոֆոն, Անաբասիս, Ե., 1970, էջ 101): Բակունցը նկատի ունի այս ուրախությունը:

«Պեմզայի հանքերում» ակնարկի մեջ (տե՛ս այս հատորում) գրել է. «Ուզում ես կանչել Քսենոֆոնի նման»,—գարձյալ նկատի ունի հույների բացականչությունները ծովը

տեսնելու առիթով (թեև «Անաբասիս» մեջ մասնավորապես Քսենոֆոնի բացականչութեան մասին խոսք չկա)։

էջ 398, տող 15. Զանգիլան—նաև՝ Զանգելան—բնակավայր Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի հարավում, Ղափանի շրջանից արևելք, Բարկուշատ գետի հովտից հարավ, Ղափան—Մնչկան երկաթգծի շուրջը։

էջ 400, տողեր 5, 7, 10.—Շնորհակալ եմ շուրայից։— շուրայի իշխանություն և այլն.—շուրա պարսկերեն նշանակում է խորհուրդ. գործածված է խորհրդային իմաստով։

Մ Ա Ն Ո Ք Բ Ա Կ Ը

(էջ 403)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1926 թ. դեկտեմբերի 19-ի համարում (№ 292)՝ Ակսել ստորագրությամբ։ Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ նույն բնագրի։ Կատարված ուղղումներն են.

էջ 404, տող 1. ԽՀ-ի բնագրում՝ կանանց—ուղղված է՝ կանաչ։

էջ 404, տող 9. ԽՀ-ի բնագրում՝ Սարեբին հողերում այժմ բամբակ են ցանում— առաջին բառն ըստ երևութի, աղավաղումն է ինչ-որ այլ բառի, որ չկարողացանք որոշել, պայմանականորեն ուղղել ենք այսպես՝ Սարեբի հողերում այժմ բամբակ են ցանում։

Բնագրում կան արևմտահայերենի ձևեր, ինչպես. էջ 405, տող 14. պան մը, տող 27. իրկուն, էջ 406, տող 14. սանտրել։ Բյուզանդ-ը գրված է ըստ արևմտահայ արտասանության Փյուզանդ (էջ 404, տողեր 30, 36)։ Բնականաբար, ամենը նույնությամբ թողնելված է, քանի որ պետք է հեղինակային լինի՝ արված խոսքի ոճավորման նպատակով։ Հեղինակը ակնարկի գլխավոր հերոսի՝ իր նախկին ուսուցչի, լեզվին հատուկ ձևեր գործածելով, հավանաբար, ցանկացել է զգացնել տալ արևմտահայերենի առկայությունը նրա խոսքում։

Բնագրում երկու անգամ գործածված է հղություն հնացած և այժմ սխալ թվացող ձևը (էջ 405, տողեր 25, 29) նույնպես թողել ենք։

Ակնարկում նկարագրված է էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի բակը, ինչպես նաև ճեմարանի և կացարանի ներսը։ Այդ ամենը, իրոք, ծանոթ ու հարազատ են եղել նախկին ճեմարանական Բակունցին։ Նա ճեմարան ընդունվել է 1910 թ. (միանգամից 3-րդ դասարան), չորս տարի անընդմեջ սովորել է, ապա 1915—16 ուսումնական տարում ընդմիջում տվել (զբաղվել ուսուցչությամբ), քանի որ ճեմարանի շենքը տրամադրվել էր արևմտահայ գաղթականությանը։ 1916—17 ուսումնական տարում Բակունցը շարունակել է ուսումը և ավարտել դասարանական (դպրոցական) բաժինը։ Այնուհետև, դիմել է ընդունվել է լսարանային բաժին (Ա լսարան), սակայն 1917 թ. աշնանը կարճ ժամանակ սովորելով ճեմարանի առաջին լսարանում, դեկտեմբերի 26-ին այլ ուսանողներին հետ Գ. Էդելյանի ղեկավարությամբ մեկնել է ռազմաճակատ իբրև կամավոր։

Ապա՝ ինը տարի ընդմիջումից հետո այցելել է էջմիածին և ճեմարան, դա եղել է 1926 թ. նոյեմբերին (ակնարկի վերջում նկարագրվում է նոյեմբերի 7-ի կամ 29-ի տոնակատարությունը Վաղարշապատում. «Երեկոյան քաղաքում հրավառություն կար։ Պղնձի փողերը հնչում էին հաղթական մարշով»)։ Այնպես որ, հեղինակի գրածը («Վա-

դուց, շատ վաղուց չէի եղել») ընդամենը ինը տարի պետք է հասկանալ: Այդ այցն էլ նկարագրված է ակնարկում:

Ակնարկի սկզբում և այլ տեղերում հիշված մշեցի Աբրոն իրական անձ է, եղել է ճեմարանի պահակը և դռնապահը:

Բակի լորենիները, պարիսպը, տախտակյա տնակը ճեմարանի նախկին բակի իրական մասերն են կազմել. այժմ շկան պարիսպը, դարպասը, տնակը, Երկաթ ճաղերով պատուհանները, հյուսիսային դռները, սանդուղքները՝ մաշված ու ծոված երկաթներով ու տեղ-տեղ զոգացած տախտակներով վերաբերում են ճեմարանի շենքի դռին ու ներսին, և այժմ էլ ամենը կա գրեթե նույն ձևով: Նույն շենքի մեջ են ակնարկում հիշվող կլոր սրահը (հանդիսարանը), առաստաղի գերանին խրված զանգերի կեռերը և այլն:

Գամառ Քաթիպայի (Ռ. Պատկանյանի) բրոնզե կիսանդրին ակնարկում նկարագրված տեղից հանված է և փոխադրված շենքի հակառակ մասում եղած բակը, իսկ նրա տեղում Ա. Միկոյանի կիսանդրին է: Հիշվող հուշարձանը («դռնում եք մի այլ արձանի, որ նոր է, ավելի բարձր և որի տակ թաղված մարդկանց «մի հատիկ իղձը» մեր օրերն էին» — էջ 406, սողեր 18—20) կառուցված է եղել ակնարկի հրապարակումից ոչ շատ առաջ. դա խորհրդային իշխանության համար զոհվածների սյուն-հուշարձանն էր, որ այժմ հանված է:

Բակուցի այս այցելության ժամանակ ճեմարանի շենքը տրամադրված էր Վաղարշապատ: զպրոցին, և պիտենրների մարզանքի մասին ակնարկի սկզբում ասվածը նույնպես իրողություն է:

Ակնարկի երրորդ մասում (երկրորդ աստղանիշից հետո) նկարագրված ծառուղին («Ահա ծառուղին... Վեհափառը օրհնում է կամավորներին») արդեն վանքի բակին է վերաբերում, քանի որ այն շրջանի կաթողիկոս Գևորգ և Սուրենյանը կամավորներին օրհնել է վանքի բակում, այն ժամանակվա վեհարանի պատուհանից:

Ճեմարանը և նրա բակը (ծանոթ բակը) նկարագրելուց հետո հեղինակն անցնում է վանքի բակի նկարագրությանը: «Վանքի մոտ մարմար գերեզմանաքարեր կան» — խոսքը վերաբերում է Մայր տաճարի զանգակատան շուրջը եղած շիրմաքարերին: Վանքի բակում է նաև Մատենադարանի նախկին շենքը, որ հետո տրամադրվեց հոգևոր ճեմարանին:

Ակնարկում հիշատակվող լիճն ու անտառը նույնպես վանքի լիճն է և նրա մոտից սկսվող անտառը:

Ակնարկից տեղեկանում ենք, որ նրա գլխավոր հերոսը հեղինակի նախկին դասատուն է և ապա մատենադարանի աշխատող: Միաժամանակ, ինչպես ասվեց, նրա արտասանությունից (Փյոլզանդ և այլն) կարելի է ենթադրել, որ նա արևմտահայ է: Պարզ է գառնում, որ 1926 թ. այդ անձը բավական ծեր է եղել («Զեր բերանի փոռոշում ես ոչ մի ատամ չտես»), ակնոց է դրել: Ո՞վ է այդ անձը:

Մենք ուշադրության առանք Գևորգյան ճեմարանում Բակուցի՝ մեզ հայտնի բոլոր դասատուներին (Գ. Հովսեփյան, Մ. Բերբերյան, Ա. Հովհաննիսյան, Կ. Տեր-Մկրտչյան, Գ. Էդիլյան, Ս. Տեր-Հակոբյան, Մ. Յանթրոսյան, Հ. Ստեփանյան, Ա. Հովսեփյան, Հ. Մախանջյան և ուրիշներ), նրանցից որևէ մեկը չի համապատասխանում ակնարկի հերոսի բնութագրին: Դիմեցինք Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող Օ. Էգանյանին, որն ուսումնասիրել է Մատենադարանի ձեռագրացուցակների և աշխատողների պատմությունը: Նա հայտնեց, որ այդ տվյալներով անձը Մատենադարանի

նախկին գրապահ Գազրիկ Ներսիսյանն է՝ արևմտահայ, նա Մատենադարանում կազմել է, այսպես կոչված, «Գազրիկյան ցուցակը», որտեղ գրանցվել են Վասպուրականից և Մուշից 1915—16 թթ. էջմիածին բերված ձեռագրերը (տե՛ս նաև Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, Երևան, 1965, էջ 108—109):

էջ 403, տողեր 25—26. մի վարդապետ մեկնում էր «Կոնքրացոց քղբի» իմաստը—խոսքը վերաբերում է Պողոս առաքյալի «Թուղթ առ կորնթացիս» («Ուղերձ կորնթացիներին») նորկտակաբանային երկին: «Թուղթ առ կորնթացիս» երկումն են՝ առաջին և երկրորդ:

էջ 404, տող 3. «Էրֆուրտի ծրագիրը»—Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ծրագիրը, որ ընդունվել է 1891 թ. էրֆուրտ քաղաքում տեղի ունեցած համագումարում: Ֆ. էնգելսը քննադատել է այդ ծրագիրը որպես համաձայնողական: Բակունցը գրելով՝ «Եսկ մի աշակերտ գլուխը կախ, հայրսուրբից ծածուկ կարդում էր ծընկների վրա դրած «Էրֆուրտի ծրագիրը», ցանկացել է ականարկել ճեմարանում հեղափոխական գրականության գաղտնի ընթերցումը: Սակայն բուն «Էրֆուրտի ծրագիրը» այդ բանն ականարկելու համար հաջող օրինակ չէ: Արդյո՞ք գրողը նկատի չի ունեցել Կ. Մարքսի «Գոթայի ծրագրի քննադատությունը», որ կարճ կոչվում է նաև «Գոթայի ծրագիր» (պարունակում է գերմանական սոցիալ-դեմոկրատների 1875 թ. Գոթա քաղաքում ընդունած ծրագրի խիստ քննադատությունը): Դա այնպիսի երկ է, որ ճեմարանում կարող էր ընթերցվել Բակունցի նկարագրած ձևով:

էջ 404, տողեր 25—26. Ո՛ տայր ինձ զծուխն ծխանի և զառավառն նավասարդի...—հայկական հեթանոսական հին երգի տողերն են: Երգից մի փոքր հատված պահպանված է Դրիգոր Մազիստրոսի թղթերում (ԼԳ): Ահա այն.

«Ո՛ տայր ինձ զծուխն ծխանի
Եվ զառաւօտն նաւասարդի,
Հվազելն եզանց և զվարգելն եղջերուաց.
Մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք,
Որպես օրէն էր թագաւորաց»:

էջ 405, տողեր 2—3. Այն օրից հետո այնքան շատ վայրեր եմ տեսել, այնպիսի օրեր եմ անցել, խորխորաւ... և այլն—խոսքը վերաբերում է մի ժամանակամիջոցի, որ սկսվել է 1917-ի վերջից՝ Բակունցի ռազմաճակատ մեկնելու օրերից և ավարտվել Խարկովի գյուղատնտեսական ինստիտուտում սովորելու շրջանով (1920—1923): Այդ ընթացքում Բակունցը ծանր օրեր է ապրել. մասնակցել է 1918 թ. ձմռանն ու գարնանը Հայաստանի հողում՝ սկսած կարիւնից մինչև Սարդարապատ, տեղի ունեցած մարտերին և աղետալի նահանջին, տեսել շատ արյուն, մահեր ու ավերածություն, «ճաշակել» քաղց, հիվանդություն, կրել այլ տառապանքներ՝ մարմնական, հոգեկան:

էջ 406, տողեր 5—6. «Այս իմ մի հատիկ իդըր կատարեմ»—Բ. Պատկանյանի «Իմ կտակը» բանաստեղծության տողն է: Ահա ամբողջը.

Կյանքիս մեջ մի հատ սին փառք ունեցա.
Յուրբ էջմիածին թաղվել ցանկացա,

Սիրական իմ ազգ՝ թե Աստված սիրես,
Այս իմ մի հատիկ իղձս կատարես:

էջ 406, տող 32—34. տասը տարի առաջ էր, էլ ավելի: Այստեղ «խմբեր» կային, «գեներ ու զբանից բնդում էին լերինեք»—խոսքը վերաբերում է հայ կամավորական խմբերին, որոնք 1914—1915 թթ. անցնում էին էջմիածնով, կանգ առնում վանքի բակում: Այս դեպքում՝ «տաս տարի առաջ էր, էլ ավելի»—ճիշտ տեղեկատվություն է:

«Զեներ ու զբանից բնդում էին լերինեք»—մարտաշունչ-ազգային երգերից մեկի վերափոխված տողն է:

էջ 406, տող 35. «Շուրան Շավարշան»—? Ալիշանի վիպերգն է, որտեղ նկարագրվում է հայոց Սանատրուկ թագավորի դուստր, քրիստոնեություն ընդունած Սանգուխի նահատակությունը:

էջ 406, տող 35—էջ 407, տող 1. զրվագներ Ավարայրի օրերից—նկատի ունի Վարդանանց պատերազմը՝ Ավարայրի ճակատամարտով, որ տեղի ունեցավ 551 թ. Տղմուտ գետի ափին, Ավարայր գյուղի մոտ, համառուն դաշտում, որը կոչվում է նաև Արտազի գաշտ, ավելի հին անունն է Շավարշավան դաշտ՝ Շավարշան (այժմ Մակու) քաղաքով: Այդտեղ հայերը անձնվիրաբար դիմագրավեցին պարսկական մեծ բանակին:

էջ 407, տողեր 1—2. Բասենը. Ալաշկերտը—նկատի ունի Հայաստանի Բասենի գաշտն ու գավառը և Ալաշկերտի դաշտը (Բազրևանդ գավառ). երկուսն էլ Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի մասերն են: Բասենը գտնվում է Կարինից արևելք, զբաղեցնում է Արաքսի վերին հոսանքի շրջակայքը, Ալաշկերտի դաշտը (Ալաշկերտ քաղաքով) Հայկական պար լիռնաշղթայից հարավ է: Երկուսն էլ այժմ գտնվում են թուրքական տիրապետության տակ:

էջ 407, տող 24. «Նվագող վշտից հայրենյաց»—հայոց կաթողիկոս (1892—1907) Մկրտիչ Խրիմյան Հայրիկի շիրմաքարի մակագրության մի հատվածն է (ավելի ստույգ՝ Նվագող վշտից հայրենեաց Հայոց):

էջ 408, տողեր 9—10. Ներսես կաթողիկոսի նամակը—Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսի (1843—1857) մասին է:

Կ Ա Յ Ա Ն Ո Վ

(էջ 409)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Մարտակոչ» օրաթերթում, 1927 թ. հունվարի 11-ին (Մ 7)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Երկրորդ անգամ Երկերի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1):

Գրականության և արվեստի թանգարանում պահվում է այս ակնարկի ձեռագիրը: Գրված է փոքր (10,7×17,5 սմ) թերթիկների վրա (յուրաքանչյուրի մեկ էջին), հեղինակի ձեռքով, մուգ մանուշակագույն թանաքով: Թերթերը դեղնած են, թուղթն անհարթ, յուրաքանչյուր էջում տողերի քանակն է 32—33: Էջերի վերին ձախ անկյուններում նույն թանաքով կա համարակալում, որ սկսվում է 2-ից և վերջանում 12-ով: Առաջին էջը չկա:

Երբ 1958—59 թթ. մենք կազմում էինք Ա. Բակունցի մատենագիտությունը, նրա

մեջ «Մարտակոչում» տպագրված «Կածանով» ակնարկը դրեցինք, բայց առանց կարգալու, որ տեղիք տվեց թյուրիմացության: Մատենագիտության մեջ (1960 թ.) Պաճալանված անտիպ գործեր վերնագրի տակ (էջ 113) նշեցինք երկու ձեռագրեր, որոնք ըստ Գրականության և արվեստի թանգարանի տեղեկատվության անտիպ են համարվում: Պրանցից մեկը «Երբ որ բացվեն դռներ հուսո» պատմվածքն է, մյուսը, ելնելով բուժանդակությունից, պայմանականորեն վերնագրեցինք «Տաշքենդ գնացող մարդը»: Զանի որ ձեռագրի առաջին էջը (ուստի և վերնագիրը) չկար: Միաժամանակ, մատենագիտության մեջ (էջ 47) դրեցինք ձեռագրի 4-րդ էջի լուսանկարը՝ «Ա. Բակունցի մի անտիպ ակնարկի ձեռագիրը» բացատրությամբ:

Մատենագիտության օգնությամբ «Կածանով» ակնարկը տեղ գտավ Երկերի 1964 թ. երկհատույակի առաջին հատորում: Երկրորդ հատորի վերջում կա «Կազմողի կողմից» վերջաբան, որտեղ ասված է. «Երկհատույակից դուրս է մնացել «Հովնաթան Մարը» վիպակը: Դուրս են մնացել հեղինակի նաև վաղ շրջանի երկու անտիպ գործերը (որոնցից մեկի առաջին թերթը չի պահպանվել)»: Ուրեմն, կազմողը՝ Ս. Պայազատը, նույնպես կարծել է, թե ձեռագիրը, որի առաջին էջը պակաս է, անտիպ է՝ չի մանալով որ այն նույն «Կածանով» ակնարկն է, որը տեղ է գտել իր կազմած երկհատույակում:

1965 թ. «Սովետական գրականություն» ամսագրին հանձնեցինք Բակունցի հիշյալ երկու ձեռագրերի բնագրերը: «Երբ որ բացվեն դռներ հուսո» պատմվածքը չտպագրվեց, իսկ առաջին էջը պակաս ձեռագիրը տպագրվեց ամսագրի 1965 թ. 3-րդ համարում՝ «Գրական ժառանգություն» խորագրի ներքո: Որոշ ժամանակ անց թյուրիմացությունը պարզվեց. այսինքն, որ ձեռագիրը «Կածանով» ակնարկն է, ուրեմն և անտիպ չէ: «Սովետական գրականություն» ամսագրում (1965, № 5, էջ 160) հրապարակեցինք Նումակ խմբագրության, որ ներդրություն խնդրեցինք անփութության համար:

Ձեռագրի և «Մարտակոչում» տպագրված բնագրի միջև կան որոշ տարբերություններ. ներկա հատորում ակնարկը տպագրված է ըստ «Մարտակոչի» բնագրի, իսկ նրա և ձեռագրի միջև եղած տարբերությունները ներկայացված են Բնագրային տարբերակներ բաժնում:

«Մարտակոչի» բնագրում կատարված ուղղումներն են.

էջ 412, տող 4. Մ-ի բնագրում՝—Դե երեսի ջրով եղածն իրան տամ—ուղղված է ըստ ձեռագրի՝—Գա, երեսի ջրով եղածն իրան տամ:

էջ 416, տող 6. Մ-ի բնագրում՝ խոտոցներ են—ուղղված է ըստ ձեռագրի՝ խոտոցներ են:

«Կածանով» ակնարկի ձեռագրում չեն նշված գրության թվականն ու վայրը: Գրականության և արվեստի թանգարանի տեղեկատվության համաձայն այդ ձեռագիրը «Երբ որ բացվեն դռներ հուսո» պատմվածքի հեղինակային ինքնագրի հետ թանգարան է հանձնել Ա. Կարինյանը՝ հայտնելով, թե դրանք ինքը ստացել է հեղինակից իր խմբագրած «Պայքար» շաբաթաթերթում տպագրելու համար: Քանի որ «Պայքարը» հրատարակվել է միայն 1923 թ., Բակունցն էլ խարկովից Հայաստան է եկել նույն թվականի հուլիսին, ուստի եթե ստույգ է հիշյալ տեղեկությունը, ապա երկու երկերն էլ պետք է գրված լինեն և «Պայքարին» հանձնված նույն 1923 թվականին:

«Կածանով» ակնարկի բովանդակությունից իմանում ենք, որ հեղինակը այն գրելու ժամանակ աշխատելիս է եղել իբրև գյուղատնտես, շրջել է գյուղից գյուղ, գրառվել հո-

դաշակական գործերով, և որ նկարագրվածը աշնանն է տեղի ունեցել: Սա լուրջ կասկած է առաջացնում 1923-ի նկատմամբ: Բանն այն է, որ այդ թվականի սեպտեմբերին Բակունցը Սեւան էր տեղափոխվել և սեպտեմբերի 7-ից աշխատանքի անցել տեղի անդամնարածարանում, ապա Գորիս է տեղափոխվել մոտ մի տարի անց՝ 1924 թ. հոկտեմբերի երկրորդ կեսին և աշխատանքի անցել իբրև Զանգեզուրի գավառական գյուղատնտես, հետո հոգրաժնի վարիչ: Այդ ժամանակից սկսած է, որ Բակունցը շրջել է Զանգեզուրի գյուղերում, զբաղվել գյուղատնտեսական գործերով: Թվում է, որ ակնարկում նկարագրվածը վերաբերում է 1925 կամ 1926 թ. աշնանը: Ենթադրության համար հիմք է ծառայում նաև այն, որ այս բնույթի մի ակնարկ հազիվ թե Բակունցը 1923-ին գրելուց հետո իր մոտ պահեր ավելի քան երեք տարի և հրապարակեր 1927 թ. հունվարին: Ի վերջո, չի կարելի հաշվի լառնել նաև Ակսել ստորագրությունը, որ գրողը սկսել է հետևողականորեն դնել իր երկերի տակ 1925-ի սկզբներից: Ուստի, մեր կարծիքով, ակնարկը չի կարող գրված լինել 1923-ին «Պայքարի» համար, այն կաող էր գրվել միայն 1924 թ. հոկտեմբերից հետո, իսկ ավելի որոշակի՝ 1926 թ.:

Դժվար է աներկայորեն տեսլ, թե ակնարկում ինչ վայր է նկարագրված: Սկզբում հիշվում են Աճեմաձորի անտառները: Առաջին պահ դա կարող է վրիպակ թվալ, ինչպես, որ թվացել է երկհատորյակը կազմողին. այնտեղ տեղանունն ուղղված է՝ Աճեմաձոր. հավանաբար ենթադրվել է, թե խոսքը Ալավերդում շրջանի ԱՆՏԻՍՏՈՐԻՆ է վերաբերում: Կարծում ենք, որ նկարագրված վայրը պետք է Զանգեզուրում գտնվելիս լինի. ծեր գյուղացու Տաշքենդ գնալու հանգամանքը և այլն, որ նրա որդին Տաշքենդում է, ավելի հավանական են դարձնում նրանց զանգեզուրցի լինելը, քանի որ շատ ավելի քիչ հավանական է, որ լուեցու որդին Տաշքենդ փոխադրված լինի և հայրը գնալիս լինի այդ քաղաքը: Գյուղից սայլով (Ֆուրգոնով) մի խումբ մարդիկ են հեռանում, քանի որ ծերուկը նստել էր նույն սայլը, պետք է մտածել, որ սայլի ուղղությունը ծերունու ուզածն է եղել (հավանաբար՝ դեպի Բաքու, որտեղից կարող էր Տաշքենդ գնալ): Կնշանակի սայլով մեկնողները դեպի Բաքու էին գնում, որ նույնպես բնորոշ է Զանգեզուրին և ոչ թե Լոռուն:

Ինչ վերաբերում է Աճեմաձոր անվանը, ապա չկարողացանք ստույգ որոշել, թե Զանգեզուրի որ մասում կա այդ անունով անտառ և նրա մեջ՝ Կատարի խաչ: Աճեմաձոր (Այնեմաձոր) անունով գյուղ եղել է Նղեգնաձորի շրջանում: Աճեմաձոր է կոչվում Գորիսի շրջանի Հալիձոր գյուղից ոչ հեռու գտնվող մի անտառամաս: Արդյո՞ք այս վերջինն է Բակունցի նկարագրածը, թե՞ մի այլ Աճեմաձոր, որտեղ իրոք կա Կատարի խաչ:

«Խոտ» ակնարկում նույնպես հիշվում է քաղաքի խաչը: Համեմատենք. «Կածանով»՝ «Գաղաթիկ Կատարի խաչի սպիտակ ժայռերը մեջք-մեջքի տված բարձր բուրգ էին կաղմեղ» (հիշում), «Գյուղերում հավատք կա, թե Կատարի խաչը շեր կանանց արգանդում պտուղ է՝ ծնում» (հիշում). «Խոտ»՝ «Երբ «Կատարի խաչի» բարձունքից նայում ենք ներքև, խոր ձորին» (էջ 375, տողեր 2—3) կամ՝ «...չեք ուզում հեռանալ «Կատարի խաչից», նեղիկ կածանով իջնել ներքև (էջ 375, տող 8): «Րեան, Րեան...» դատմվածքում գլխավոր հերոս Տիտոսը մտածում է. «Տեսնես Կատարի խաչի ուխտավորի չափ մարդ կլինի» (էջ 144, տողեր 12—13): Հնարավոր է, որ սրանք երեք կամ երկու տարբեր «Կատարի խաչեր» լինեն, բայց գուցե և միևնույնի մասին է խոսքը:

Գորիսի շրջանում խոտ գյուղից հյուսիս-արևելք կա մի սար Խաչին քեռ անունով (Աղբրեշյանի սահմանի մոտ), արդյո՞ք այդ լեռն է Բակունցը նկարագրել «Կածանով» ու «Խոտ» ակնարկներում:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Մաճկալ» օրաթերթի 1927 թ. փետրվարի 17-ի համարում (№ 14)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ նույն բնագրի:

Կատարված ուղղումներն են.

էջ 419, տողեր 20—21. ՄՃԿ-ի բնագրում՝ «վանեցեց գանգատը» — վրիպակ է (մի քանի տող ներքև տպված է ճիշտը). ուղղել ենք՝ «վանեցոց գանգատը»:

էջ 420, տողեր 7—8. ՄՃԿ-ի բնագրում՝ կարգադրվում ֆենել—ուղղել ենք՝ կարգադրվում է ֆենել:

էջ 421, տողեր 21—22. ՄՃԿ-ի բնագրում՝ քղապել է—հավանաբար վրիպակ է, ուղղել ենք՝ քղավել է:

Մի քանի լեզվական և ուղղագրական անմիօրինակություններ ճիշտ չհամարեցինք ուղղել: Օրինակ, բնագրում առկա են կուրխեցի (էջ 417, տող 1) և կուրխցի (էջ 418, տող 24, էջ 419, տող 34 և այլն) ձևերը, որ պահպանված են:

Ակնարկն այնպիսի տպավորություն է թողնում, որ Ա. Բակունցն ինքն է գնացել Կուրիս՝ Անդրեասի դիմումը քննելու: Այն ժամանակ նա աշխատում էր «Մաճկալ» թերթի խմբագրությունում և, ըստ երևույթին, նրան գործուղած են եղել Մեղրու շրջան՝ դիմումի փաստերը քննելու:

էջ 417, տող 3. Մեղրու գավառի Կուրիս. գյուղին—Կուրիսն, իբրեք, Մեղրու շրջանում է, շրջկենտրոնից հյուսիս-արևմուտք:

էջ 419. տող 20—21. Ռաֆայել Պապկանյանի «վանեցոց գանգատը» — խոսքը Ռ. Պատկանյանի «Հայի գանգատը» բանաստեղծության է վերաբերում. հաջորդ տողերում բերված է այդ բանաստեղծության մի քառատողը, բայց խիստ աղավաղված (տե՛ս Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1963, էջ 120):

«Ս Ո Ր Ո Ւ Չ»

(էջ 423)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Արվեստ, գրականություն, գիտություն» շաբաթաթերթի (Թփղիսում հրատարակվող «Պրոլետար» օրաթերթի հավելված) 1928 թ. հունվարի 1-ի համարում (№ 1)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Այժմ նույն բնագիրը տպագրվում է երկրորդ անգամ: Կատարված են հետևյալ ուղղումները.

էջ 424, տողեր 31—32. ԱԳԳ-ի բնագրում՝ միտքը թողնում է Մաստառա—խոսքի քովանդակությունը թելադրում է, որ թողնում է—ն վրիպակ է. ուղղել ենք՝ թոշում է:

էջ 425, տող 2. ԱԳԳ-ի բնագրում՝ տո շալի՜, Մուկուչ, «Հոպոպը» շալե—կարծում ենք՝ ակզբի շալի—ն վրիպակով է տպված, նույն խոսքում ճիշտ է՝ շալե—ն, ընդ որում բնագրում քիչ հետո (էջ 425, տող 15) դարձյալ շալե ձևն է, որ և Շիրակի խոսվածքի հաջադատ տարրն է, (իսկ շալի ձևը՝ խորթ). հեղինակը շեր կարող նույն նախադասության մեջ իրար կից գործածել մե՛րթ շալի, մե՛րթ շալե, ուստի առաջինն ուղղեցինք՝ շալե՜:

էջ 425, տող 25. ԱԳԳ-ի բնագրում՝ Նոտել եմ վագո՛ռոն...—ըստ երևույթին, եմ-ը ճիշտ չէ, պետք է որ վրիպակով տպված լինի, ուղղված է՝ Նոտել ես վագո՛ռոն:

էջ 426, տող 1. ԱԳԳ-ի բնագրում՝ խոնվում են ամբոխին—ուղղել ենք՝ խառնվում են ամբոխին:

Ակնարկում նկարագրված է լենինականի կայաբանը, տրված են տեղի ու շրջակայքի բնակիչների կենցաղային սովորույթների, խառնվածքային առանձնահատկությունների պատկերներ, որպիսիք՝ ավելի ընդարձակ կտավով առկա են «Որդի Որոտման» վեպի պահանջված հատվածներում՝ «Մեր ծանոթը», «Վազոն մի ծած գար» (տե՛ս Երկերի սույն հրատարակության 3-րդ հատորը): Ընդ որում, թե՛ այս ակնարկում, թե՛ «Որդի Որոտման» մեջ նկարագրված է նաև գնացքը (վեպում՝ վազոնի ներսը):

էջ 423, տող 1 և 24. էջ 425, տող 31. սաքուշ և վաեքուշ—առաջինը երկրորդի (ВСОЮЗ-ի) շիրակյան արտասանությունն է:

էջ 424, տողեր 8—9 և հետո. Մի վազոնում փյալվեցիք էին, մյուսում հոռոմցիք, երբորդում մաստաբեցիք ու քալիեցիք:—հոսքը վերաբերում է լենինականի շրջակայքի՝ համապատասխանաբար Ախուրյանի, Արթիկի, Թալիսի շրջանների գյուղերի բնակիչներին:

էջ 425, տող 2. «Հնապալը» չալն—խոսքը ժողովրդական մի պարեղանակի մասին է:

էջ 425, տողեր 20—21.—Ընկե՛լ ե՛մ գերի՛...

—Օտար երկրներ...

էջ 425, տողեր 23—26.

Նստե՛լ ես վազո՞ռոն...

Սալդաթ բալա շան:

էջ 425, տողեր 34—35. Երկնքուց կախված է Սողոմոնի գիրքը,

Կարգացք, իմացք սալդաթի միտքը:

Բոլորը 1910—1920-ական թվականներին տարածված ժողովրդական գինվորապանդիտային երգերի հատվածներ են: Նույնը և՛ էջ 426, տող 18, էջ 427, տող 2. Վազո՛ն, մի՛ ծած աա՛. ժողովրդական երգի մի քառատողի սկիզբն է, որի տարբերակը կա «Որդի Որոտման» վեպում՝ «Վազոն, մի՛ ծած գար» ձևով:

Կ Ա Պ Ը

(էջ 428)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Արվեստ, գրականություն, գիտություն» շաբաթաթերթի («Գրուխտար» օրաթերթի հավելված) 1928 թ. հունվարի 22-ի համարում (№ 4)՝ Ալեքսի ստորագրությամբ: Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ նույն բնագրի:

Ուղղել ենք բնագրի խումբ խումբ-ը (էջ 428, տող 7)՝ ավելացնելով գծիկ Ինչպես ալլ բնագրերում, այստեղ ևս չենք ուղղել ֆցած, ֆցնն, ֆցել բարբառային գրության ձևերը, որոնք հեղինակային են:

Այս երկը մեկն է նրանցից, որոնց ակնարկ թե՛ պատմվածք լինելը դժվար է որոշել: Նկարագրված խոսակցության ու ժողովի վայրը նշված չէ, և առհասարակ վայրի ու անձանց որոշակիություն չկա. միայն հիշատակվում է Բաքուն, որ ակնարկի հերոսներից մի քանիսի աշխատանքի վայրն է: Չնայած դրան, պատումը այնքան ակնարկային

թվաց, որ գերադասելի համարեցինք դնել ակնարկների շարքում (եթե մեկը ընկալի
էրրկ պատմվածք, հազիվ թե հնարավոր լինի լրջորեն առարկել)։

Չնայած վայրի անորոշությանը, նկարագրվածը պետք է լինի մեկը Զանգեզուրի
գյուղերից, որոնց բնակչությունը զանգվածաբար Բաքու էր տեղափոխվում կամ՝ Մի-
ջին Ասիա։

էջ 428, տող 12. «Ջակտագ» — Անդրկովկասի ֆեդերատիվ հանրապետության հե-
ռագրական գործակալության ուսանողն անվան (Закавказское телеграфное агентство)
հապավումն է։

էջ 428, տող 13. Գլաբլայի զավտի Բաճանց գյուղում — խոսքը Գանձակի (այժմ
Գիրովաբադ) մերձակա հայկական խոշոր գյուղերից մեկի մասին է։

էջ 430, տող 7. Վրասնյուկի խոզ — նույնը տե՛ս Եկարմրաքար՝ վեպի 3-րդ մասում
Արզումանի խոսքի մեջ։

Օ Ձ Ի Բ Ե Ր Ա Ն Ի Ց

(էջ 433)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1928 թ.
հուլիսի 22-ի համարում (№ 170), վերնագրից առաջ՝ Ալսեյ։

Ապա 1930 թ. հեղինակը ակնարկը կրճատած տպագրել է իր կազմած «Կարմիր արև»
գասադրում։ Այնուհետև տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1)՝ որոշ
կրճատումներով։ Այժմ տպագրվում է ըստ առաջին հրապարակման բնագրի։

Բնագրային աղբյուրի արժեք ունեն և՛ «Խորհրդային Հայաստանի», և՛ «Կարմիր
արևի» հրապարակումները։ Վերջինում առաջինի համեմատ կրճատված են մեծ ու փոքր
շատ հատվածներ (կեսից ավելին), ավելացված են կամ փոփոխված մի շարք խոս-
քեր, Երկու բնագրերի բոլոր տարբերությունները ներկայացրել ենք Բնագրային տառ-
բերակներ բաժնում։ Միաժամանակ, որպես հիմնական բնագրի այս անգամ ևս (տե՛ս
ճակ «Մեր գյուղերում» (Ա) ակնարկի ծանոթագրությունները) համարել ենք երկի հե-
ղինակային առաջին հրապարակումը, քանի որ գասադրում եղած փոփոխումները գե-
ղարվեստական մշակման արժեք չունեն, այլ մանկավարժական նկատառումներով առ-
ված կրճատումներ, լրացումներ և փոփոխումներ են։

Անհրաժեշտ համարեցինք հիմնական բնագրում մի քանի կետադրական և ուղղա-
գրական ճշտումներ անել ըստ «Կարմիր արևի» բնագրի։ ԽՂ-ի բնագրում եղած լեզվա-
կան մի քանի անկանոնություններ հնարավոր չեղավ ճշտել ըստ ԿԱ-ի բնագրի, քանի
որ համապատասխան հատվածները գասադրում կրճատված են։ Դրանցից մի քանիսն
ուղղել ենք այլ հիմնավորմամբ, մի քանիսն էլ թողել ենք նույնությամբ։

ԽՂ-ի բնագրում կատարված ուղղումներն են.

էջ 436, տող 28. ԽՂ-ի բնագրում՝ խորձերն, նաե՛կ էջ 436, տող 30՝ խորձեր — ուղղել
ենք ըստ նույն բառի միևնույն բնագրում եղած այլ գործածությունների (էջ 436, տողեր
23, 25—26)՝ խորձեր։

էջ 438, տող 3. ԽՂ-ի բնագրում Միճն էլ տեսնենք — ուղղված է ըստ ԿԱ-ի բնագրի՝
Միճն էլ տեսնենք։

էջ 440, տող 6. ԽՂ-ի բնագրում՝ վայրենի մրգեր, — ուղղել ենք՝ վայրի մրգեր։

էջ 442, տող 17. ԽՂ-ի բնագրում՝ Մեկ էլ գար, տես — ուղղել ենք ելնելով բովան-
գակությունից՝ Մեկ էլ կգար, կտես։

էջ 443, տող 26. ԽՀ-ի բնագրում՝ շնորհք էր համարում—ուղղել ենք՝ շնորհ էր համարում:

էջ 445, տող 31. ԽՀ-ի բնագրում՝ ծառի—ուղղված է ըստ ԿԱ-ի բնագրի՝ Ծառի:

էջ 445, տող 32. ԽՀ-ի բնագրում՝ շատ—ուղղված է ըստ ԿԱ-ի՝ Շատ:

էջ 445, տող 35. ԽՀ-ի բնագրում՝ փշացան—ուղղված է ըստ ԿԱ-ի բնագրի և բովանդակության թևկարանքով՝ փշացավ:

Ձեռք ուղղել լեզվական որոշ անհարթություններ. օրինակ, էջ 440-ի 16-րդ տողում կա թվի անհամաձայնություն՝ օղակներ կար հազցրած (փոխանակ՝ կային), որ հեղինակային պետք է լինի, Շահ-Աբասով անունը գործածված է նաև Շահ-Աբասյան ձևով և այլն: Ամենը թողել ենք նույնությամբ:

«Կարմիր արև» դասագրքում «Օձի բերանից» ակնարկը համառոտված դնելով՝ վերջում Բակունցը կցել է հետևյալ հարցերը.

— Գյուղը Ե՛րբ ազատվեց կալվածատերի լծից:

— Ինչո՞ւ Չատի բիձան իրենց հին կյանքն անվաճում է «Օձի բերան»:

— Ձեր գյուղում կայի՞ն կալվածատերեր. տեղեկացե՛ք, բե ի՞նչ էին վճարում գյուղացիները նրանց:

— Գյուղացիները կարո՞ղ էին ցարական կառավարության օրոք «աղվակատի» միջոցով ազատվել կալվածատիրոջ ճնշումից:

— Մեր պապերն ու տատերը մեզ սովորեցրել են, ու հիմա էլ շատերը նրանցից եույն համոզմունքին են, որ վաճեր, եկեղեցիները ժողովրդին լուսավորել են, փրկել ու պաշտպանել. այս հողվածը ձեզ ի՞նչ համոզմունքի է բերում:

Ակնարկում նկարագրված է գլխավորապես Ալավերդու այժմյան շրջանի Մարց գյուղը, իսկ ընդհանրապես խոսքը վերաբերում է Լոռու մի ոչ ընդարձակ շրջանի. Ակնարկում հաղորդված զրույցը՝ հեղինակի և գյուղացիների միջև, տեղի է ունեցել Մարց գյուղի խոր ձորի մոտ գտնվող մի բարձունքում («շատ գեղատեսիլ մի բլրակի վրա»), որտեղից ակնարկի վերջում զրուցակիցները գյուղ են վերադառնում: Վանքապատկան հողերի հիշատակված կառավարիչները՝ Աղա Դարչո, Մարտիրոս, Կուրբանեցի Տիգրան, Շահ-Աբասով, Ռոստոմ, իրական անձինք են: Վերջինը Հովհ. Թումանյանի կրտսեր եղբայրն է՝ Ռոստոմ Թումանյանը (1872—1915 թթ.): Մենք զրուցել ենք Ռոստոմի դստեր՝ Վարսենիկ Թումանյանի հետ: Նա Բակունցի ակնարկում իր հոր մասին գրվածի դեմ մի շարք լուրջ առարկություններ էր անում: Հովհաննես Թումանյանը գյուղում ապրող իր եղբայրների բաժանության առթիվ 1908 թ. Թփղիսից Դսեղ գրել է նամակ, որի մեջ կան Ռոստոմին վերաբերող բնութագրումներ. զրանցից որոշ պատկերացում կալելի է կազմել Ռոստոմի բնավորության այնպիսի գծերի մասին, որպիսիք, համապատասխան պայմաններում (վերատեսչի պաշտոն և այլն) զարգանալով, կարող էին մոտենալ ակնարկում նկարագրված Ռոստոմի հատկանիշներին. թեև հիմք կա մտածելու, որ այդ հատկանիշները ակնարկում չափազանցված են: Ստորև բերում ենք Թումանյանի հիշյալ նամակը:

Միրելի Ռոստոմ.

Ծն պարզ տեսնում եմ, որ դուք բաժանվում եք: Դրա դեմ ոչինչ չունեմ, և շատ հասկանալի բան է: Բայց մարդու խելքն ու նամուրը էդ տեսակ ժամանակներն են երեկում: Էնպես արեք, որ ոչ մի աղմուկ չը դուրս գա ձեր մեջ: Ամոթ է:

էնպէս արեք, որ մեկդ մյուսիդ չզրկենք: Առհասարակ մարդու զրկելը վատ բան է, բայց ախպիրը ախպորը երբեք չպետք է զրկի: Աշխարհքում ամեն բան էլ աշխատելու ու գտնելու բան է, բայց ախպեր չեն ծախում ոչ մի տեղ: Ապրելը նրա համար է լավ, որ քաղցրութիւն կա մեջը. եթէ կռվով ու դառնութիւնով է լինելու—ավելի լավ է չլինի:

Կնանկնց խելով շնչենք: Նրանք կարճատես են, հեռուն չեն կարողանում տեսնել ու հասկանալ:

Վերջապես ամեն կերպ աշխատեցեք նախնի շրջտացներ: Մանավանդ քեզ համար նա շատ է եղել գլուխը ես դրած:

Վահան էլ էն տեսակ տղա է, որ նրա հետ ղալմաղալ անելը մեղք կլինի:

Մի խոսքով, եթէ մի ղալմաղալ, մի անհամութիւն դուրս եկավ—ես քեզանից եմ նեղանալու: Առաջինը, որ դու ես դրանց միջի մեծը, երկրորդը, որ քու համբերութիւնն է կտրած:

Լավ մտածի ու էնպէս արա, որ հավանեմ ձեր արածը:

Փառք Աստուծոյ—մի մեծ բան չլի մեջ տեղը: Իսկ ես իմ կողմից ամեն տեսակ ձեռք կօգնեմ: Իհարկեմ, ոչ մի բան չեմ ուզում ձեռքանից—ինչ ուզեք, էն էլ ձեռք կտամ իմ ունեցածից, միայն թէ էնպէս շանք, որ սիրտս կտրեք ձեռքանից: Իմացած կաց, որ մի բան ավել կամ մի բան պակաս—դատարկ բան է, բայց մարդու նամուսն ու ախպոր կամ տան սերը—մեծ բան է: Ես լավ գիտեմ, որ ինչքան էլ դու անհամբեր լինես, այնուամենայնիվ լավ ես հասկանում ամեն բան, նրա համար էլ հույս ունեմ—որ այնպէս կանես, ինչպէս վայել է մեր օջախին ու մեր անունին:

30 հուլիսի

Թիֆլիզ

Քո Հովհաննէս

Վանքապատկան հողերին վերաբերող՝ այս ակնարկում արժարժված խնդիրը նյութ է դարձել նաեւ Բակունցի բեմագրով 1930 թ. հանված «Սե թէի տակ» (նախապես՝ «Ազգայնաւոր ջրվեժի մոտ») շարժանկարի համար (բեմագրող Պ. Բարխուդարյան, նկարահանող Ա. Ստանկե): Մենք չկարողացանք գտնել բեմագրի հեղինակային բնագիրը, բայց բովանդակութեան պահպանված համառոտ վերաշարադրանքից հետեւում է, որ նկարի հիմքում ընկած են Ռոստոմ Թումանյանի հետ կապված դեպքերը, նրա սպանութիւնը, հաջորդ վերակացուի երեւան գալը:

Էջ 433, տողեր 8—9. Մարցի զեւտ—Մարց գյուղի մոտով անցնող գետ, որ եկիզք է առնում Աղստեի լեռներից, հոսում դեպի հյուսիս-արեւմուտը, թափվում Դեբեդու:

Էջ 434 տող 4. Մարցը, Լորուտը, Շամուտը, Անհիմուրը—Ալավերդու շրջանի գյուղերից են՝ շրջկենտրոնից հարավ-արեւելք, Զաթինդաղ լեռից հարավ ընկած:

Էջ 435 տողեր 2—3. լուսավերչական սինդի կարգադրութեամբ—սինդը Հայոց լուսավորչական եկեղեցու խորհուրդն էր, որը ղեկավարում էր Ռուսաստանի հայոց եկեղեցիների վարչական ու տնտեսական գործերը կաթողիկոսի նախադրութեան ներքո, Հիմնվել է 1836 թ. ռուսական եկեղեցու սինդի օրինակով:

Էջ 435, տող 29. պլաստուն կազակներ—նույն արտահայտութիւնը կա նաեւ «Օրան-ջիա» պատմվածքում՝ «է՛յ, պլաստուն կազակ» (տե՛ս Երկերի սույն հրատ. հ. 1, էջ 125): Նախկինում հայերը այսպէս անվանում էին ցարական բանակի կազակային զորաբաժինների զինվորներին:

Էջ 437, տող 29 և հետո. պրիստավ—տե՛ս «Իվան Բեյը» պատմվածքի համապատասխան ծանոթագրութիւնը:

էջ 441, տող 33. ծնվել է ինքը Նեոր—Նեա (Նեոն), ըստ հայկական ավանդույթի նշանակել է Քրիստոսի հակառակորդ, դաժանության մարմնացում, սուտ առաքյալ, որ պետք է գա աշխարհի վերջից առաջ, ահապոր շարիքներ գործի, բայց պարտվի Քրիստոսից: Նեա ասում են նաև առհասարակ դաժան, շարագործ մարդկանց:

էջ 442, տող 1. Ռաւտամը մտաւոյա գլուխիցն էր—խոսքը կոռու (Ալավերդու շրջան) Դսեղ գլուխի մասին է, որ Թումանյանների ծննդավայրն է:

էջ 446, տող 7. Սևաբեցի մի ուրյաղնիկ կա—խոսքը, հավանաբար, այժմյան Իշեփանի շրջանի Սևաբ գլուխի մասին է: Ուրյաղնիկ կոչվում էին ցարական շրջանում գաղաղական ուստիկանության ստորին կարգի որոշ պաշտոնյաներ:

Պ Ե Մ Զ Ա Յ Ի Հ Ա Ն Փ Ե Ր Ո Ւ Մ

(էջ 447)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1929 թ. հոկտեմբերի 15-ի համարում (№ 236)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Ապա տեղ է գտել «Նոր աշխարհ» և տարի» դասագրքում (Ե., 1931): Այժմ տպագրվում է ըստ առաջին հրապարակման:

«Խորհրդային Հայաստանի» տպագրությունը վրիպակաշատ ու սխալաշատ է, կատարված ուղղումներից են.

էջ 447, տող 13. ԽՀ-ի բնագրում՝ զալեֆը—ուղղել ենք ըստ բառի այլ գործածության (էջ 448, տող 21)՝ զալեբը:

էջ 448, տող 9. ԽՀ-ի բնագրում՝ քսենոֆոնի—ուղղված է Քսենոֆոնի:

էջ 449, տող 7. ԽՀ-ի բնագրում՝ մանրուհն—ուղղված է՝ մանրուհն:

էջ 449, տող 19. ԽՀ-ի բնագրում՝ Arménia—ուղղված է՝ Arménia:

էջ 449, տող 28. ԽՀ-ի բնագրում՝ առան—ուղղված է՝ Զապարան:

էջ 450, տող 22. ԽՀ-ի բնագրում՝ նուղավորվում է—ուղղված է՝ ճալավորվում է:

էջ 452, տող 1. ԽՀ-ի բնագրում՝ պոֆարատուրի—ուղղված է՝ պեֆարատուրի:

Ուղղված են նաև այլ մանր վրիպակներ, այդ թվում կետագրական, Ալավերդի Պախկին ձեռ դարձրել ենք այժմ ընդունված՝ Ալավերդի:

Զուղեցիներ բառակնում (էջ 450, տող 30) գավառաբանությունը (բառականում հիմաստով), որ հերոսի խոսքում է:

Ակնարկը, երևում է, գրված է թերթի պատվերով ու գործուղումով, հավանաբար, բնագրում կան խմբագրական միջամտություններ, տպագրվելիս էլ, կարծում ենք, չի արագրվել հեղինակի կողմից: Իսկ ընդհանրապես, Բակունցի շտապ գրված ակնարկներից է:

էջ 448, տող 9. ուզում ես կռելի Քսենոֆոնի նման—իրականում ոչ թե Քսենոֆոնը, այլ մյուս հույն զինվորներն են բացականչել՝ Մոփը, ծոփը, մ. թ. ա. 5-րդ դարում, երբ Միջագետքից սկսած տառապալից ցամաքային ճանապարհ անցնելով դեպի հյուսիս, հասել են Սև ծովին (մանրամասն տե՛ս «Շաթրիք» ակնարկի համապատասխան փոխբացրությունում):

էջ 448, տող 33. Քրիստափորը «ուտում» է—ուտում նշանակում է հույն:

էջ 448, տող 34. աշխատել է Զիաթուրում—Զիաթուրին բնակավայր է Վրաստանում:

էջ 448, տող 35. Շամլուղ—Ալավերդու շրջանի բնակավայր, որի շրջակայքում պղնձի հանքեր կան:

էջ 450, տող 9. Աստաֆյանը—Երևանի Արտվան փողոցի նախկին անունը:

Վ Ա Ր Դ Ա Գ Ո Ւ Յ Ն Տ Ո Ւ Յ Ի Ե Ր Կ Ր Ո Ւ Մ

(էջ 454)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1929 թ. հոկտեմբերի 20-ի համարում (№ 241)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Ապա տեղ է գտել «Խոր աշխարհ», Ե. տարի» դասագրքում (1931 թ.): Այժմ սպագրվում է ըստ առաջին հրապարակման:

Կատարված ուղղումներն են.

էջ 454, տողեր 4—5. Խձ-ի բնագրում. արարի սև խուրճեր ու մզլած խոտի կույ-
տեր—որոշեցի՞նք ուղղել, դարձրինք՝ արարի սև կույտեր ու մզլած խոտի խուրճեր:

էջ 454, տող 5. Խձ-ի բնագրում՝ մեջ տեղը—ուղղված է՝ մեջտեղը:

էջ 456, տող 35. Խձ-ի բնագրում՝ բետոններ—ուղղված է՝ բիդոններ:

էջ 457, տող 25. Խձ-ի բնագրում՝ չի յնդի (արդի ուղղագրությամբ՝ չի եղնի). քանի որ բառը շորագլայցի բանվորն է գործածում, ըստ այլմ ուղղեցի՞նք՝ չի էղնի:

էջ 458, տող 20. Խձ-ի բնագրում՝ փառհանքի, էջ 460, տող 14՝ փառհանքերը—
ուղղված են ըստ միևնույն բնագրում նույն բառի ավելի մեծաքանակ գործածություն-
ների (էջ 458, տողեր 12, 25, 26, էջ 460, տողեր 17, 21, էջ 461, տող 5)՝ փառհանքի-
փառհանքերը:

էջ 459, տող 1. Խձ-ի բնագրում՝ շույֆերն—վրիպակ է, ուղղել ենք՝ շուրֆերն:

էջ 459, տող 13. Խձ-ի բնագրում՝ մանտանյուրներ—ուղղված է ըստ նույն բառի
այլ գործածումների (էջ 459, տողեր 23, 24, 25, էջ 460, տող 12)՝ մանտանյուրները:
Նույն բառը մի տեղ (էջ 459, տող 16) գործածված է մանտանյուրները ձևով, դարձյալ
ուղղված է՝ մանտանյուրները:

էջ 460, տողեր 14—17. Խձ-ի բնագրում կա անկանոնություն. Գործը դեռ չի մե-
ծացել: Փարհանքերը, ինչպես և հղկող ժամանակավոր գործարանը, որտեղ կարքա-
րունդը և աղամանդյա սղոցները հղկում են տուֆը, կոկում այնպես, որ փառը ապակու-
նման ողորկ է դառնում:— չի մեծացել բառից հետո վերջակետը փոխարինել ենք մի-
ջակետով, որից փոքր-ինչ կանոնավորվել է խոսքը:

Խձ-ի բնագրում առհասարակ շատ են ուղղագրական անմիօրինակություններն ու
հնացած ձևերը, որոնց մի մասը ճիշտ համարեցի՞նք լուղղել՝ հեղինակային նախնական
բնագրի տեսքին վնասած չլինելու նկատառումով: Կամ՝ Խձ-ի բնագրի մի տեղում
(էջ 456, տողեր 20—21) գրված է, որ մայրամուտ է, իսկ հետո (էջ 459, տող 2)՝
արևը նոր է ելել. կա՛մ հեղինակային վրիպում է, կա՛մ անփութություն (չի առված, որ
մի գիշեր անցել է): Նույնպես յուղղեցի՞նք:

Ակնհարկի բովանդակությունից և այլ հատկանիշներից երևում է, որ գրվել է
«Խորհրդային Հայաստան» թերթի խմբագրության հանձնարարությամբ ու գործուղմամբ:

էջ 454, տողեր 7—8. «Եղիցի հուտ և հովիվ մի»—Անեսարան ըստ Ցովհանուս—Ժ.
16. հայերեն դասական թարգմանությամբ՝ «Եղիցին մի հօտ և հովիւ».— Հիսուսի խոս-
քերն են իր հետևորդների ու իր մասին:

էջ 455, տող 8. և հետո՝ Շտրազլալ—Շիրակը՝ հարակից մասերով (եղել է նաև այդ անվամբ գյուղ):

ՄԵՐ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՕԳՆՈՒՄ ԵՆ
ԶՔԱՎՈՐ ԳՅՈՒՂԱՑԻՆՆԵՐԻՆ
(էջ 463)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը Մ. Գասպարյանի «Խորհրդային գյուղ» գա-
տադրքում է (Աշխատանքի գիրք գյուղական հանրակրթարանների համար), 1929 թ.
հրատարակության մեջ (էջ 33—34): Հնարավոր է, որ լինի ավելի վաղ տպագրություն:
Բացառված չէ նաև, որ այս հատորում տպագրվածը հատվածը լինի մի ավելի ընդար-
ձակ ակնարկի:

ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՀԱՎԱՔԸ
(էջ 464)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1931 թ.
հուլիսի 3-ի համարում (№ 154)՝ Ալեկ ստորագրությամբ: Նույն թվականին տեղ է գտել
«Նոր աշխարհ»-ի տարիք դասագրքում: Այժմ տպագրվում է ըստ առաջին հրապարակ-
ման:

«Խորհրդային Հայաստանում» տպագրությունը վրիպակաշատ և սխալաշատ է: Կա-
տարված ուղղումներից են.

էջ 464, տող 7. հւշ-ի բնագրում՝ կապարի—ուղղել ենք՝ կապառի:

էջ 465, տողեր 2—3. հւշ-ի բնագրում՝ մաղիք առաջին անգամ—ուղղված է՝ մաղիկ
առաջին անգամ:

էջ 465, տող 18. հւշ-ի բնագրում՝ ձողին ուսին—ուղղված է՝ ձողն ուսին:

էջ 465, տող 32. հւշ-ի բնագրում՝ խոնհարում—ուղղել ենք՝ խոնհրում:

էջ 466, տող 3. էջ 468, տող 3. հւշ-ի բնագրում՝ քորում—ուղղել ենք՝ քրքում:

էջ 466, տողեր 28—30. հւշ-ի բնագրում՝ Շրջանակի կենտրոնում մեքենաներն են՝
տրակտորներ, շարժացաններ: Նրանք ինչպես հեծյալ գնլի ձիերը զորահանդեսի ժամա-
նակ:—անկանոնություն է. վերջակետը փոխարինել ենք ստորակետով, հանել ենք
Նրանք բառը՝ ...շարժացաններ, ինչպես հեծյալ... և այլն:

էջ 466, տողեր 32—33. հւշ-ի բնագրում՝ տեղը բոնում—ուղղել ենք՝ տեղ բոնում:

էջ 470, տող 5. հւշ-ի բնագրում՝ միախառնվում իրար—ուղղել ենք՝ միախառնվում
են իրար:

Ուղղել ենք նաև այլ վրիպակներ, այդ թվում կետադրական, Սարգսաբաղ ձևը
դարձրել ենք Սարգարապատ:

Չենք ուղղել բառերի մի քանի հնացած, նաև ոչ գրական գրության կամ արտասա-
նության ձևեր, ինչպես՝ Մանտյոյրներ (էջ 466, տող 24, այժմ՝ մոնտյոր), հարքուկած
(էջ 467, տող 12, ճիշտը՝ աղդուկած), տեղն ու տեղը (էջ 468, տողեր 24—25, այժմ՝
տեղնուտեղը), սառահարքներ (էջ 470, տող 2,—ավելի ճիշտ է՝ սարահարքեր): Այս
կարգի ձևերը գործածական էին ժամանակին և, կարծում ենք, հեղինակային պետք է լի-
նեն, ուստի ճիշտ համարեցինք չուղղել (բնագրում մեր միջամտությունները չափից
ավելի շատացնելու նկատառումով): Չենք ուղղել նաև մի քանի անկանոնություններ
(օրինակ, էջ 466, տող 36-ից մինչև էջ 467, տող 4):

Քերթում ակնարկի երրորդ սյունակում գծանկարված է դեմք, որի ներքևում գրված է. «Սարգիս Ազատյան. Աղջարխի կոլեկտիվի հիմնադիրներից, Զրավոր գյուղացի, հարվածային»:

Ակնարկը, ինչպես ընթերցումից է նկատելի, գրված է լրագրի պատվերով և գործուղմամբ, իր վրա կրում է առօրյա հրատապության, լրագրայնության կնիք:

էջ 464, տողեր 19—21. սկսած Այս տափաբաններում բառերից խոսքը վերաբերում է Սարգարապատի ճակատամարտին, որին մասնակցել է ինքը՝ հեղինակը, բայց տուրք տալով այն ժամանակ ընդունված տեսակետին, անճիշտ է ներկայացրել այդ ճակատամարտը:

էջ 470, տող 3. «մինչև Հելլեսպոնտ, մինչև ծովը Վրկանտ» — հմմտ. Հ. Քումանյանի «Հոգեհանգիստ» բանաստեղծության մեջ. «Մինչև Միչագետք, մինչև Ասորիք, մինչև Մոսկոն հայոց, մինչև Հելլեսպոնտ, մինչև Պանտոսի ափերն ալեկոծ»:

Գ Յ Ո Ւ Ղ Ա Շ Խ Ա Տ Ա Վ Ո Ր Ի Տ Յ Տ Ր Ա Կ Ի Ց
(էջ 471)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը Ե. Զարենցի կաղմած «Գրականության և լեզվի դասընթաց. Ուսման լոթերորդ տարի» դասագրքի 2-րդ պրակում է (Ե. 1932. կաղմեց՝ Ե. Սողոմոնյան): Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ՝ ըստ այդ բնագրի, որի մեջ ուղղված են տպագրական վրիպումներն ու որոշ բառերի գրության շատ հնացած կամ անճիշտ ձևեր, ինչպես. «Ճամպի տակ»-ը դարձրել ենք «Ճամպի տակ» (էջ 471, տող 16, էջ 472, տող 34), մոմազ մեկը դարձրել ենք՝ մոմազ մեկը (էջ 482, տող 12), հեհոոց-ը՝ հեհոոց (էջ 482, տող 35, էջ 483, տողեր 6—7), վառտիկ-ը՝ վառտի (էջ 477, տող 9) և այլն:

Բարբառայնությունները, այդ թվում բալունցյան բնագրերում շատ հանդիպող էջել-ը ու թվի բարբառային անհամաձայնությունը (ինչպես. կառտառեք թափված են—էջ 475, տող 19)՝ չենք ուղղել:

Քյաթեղու անունով գյուղեր 1930-ական թվականներին եղել են վայոց ձորում, Աշտարակի և էջմիածնի շրջաններում: Նկարագրված է, հաճանաբար, էջմիածնի շրջանից: Դասագրքի մեջ ակնարկի վերջում Ե. Զարենցը դրել է հետևյալ 15 հարցերը և առաջադրանքները.

Խմբավորեցե՛ք տյառեղ հանդես եկող անուններն ըստ դասակարգային պատկանելիության:

— Ի՞նչ միջոցներով են կապակները պայտառում Խաճըդային իշխանություն ձեռնադրումների դեմ զլալում:

— Բնութագրեցե՛ք գյուղի շրջապատում վերաբերմունքը դեպի բամբակագործ կամպանիան և դեպի կապակությունը:

— Բնութագրեցե՛ք Սևրային. Սանակին և կամերտունի շրանային:

— Միջավայրը և մարդկանց բնորոշող ի՞նչ մանր-մունք, բայց կարևոր և առաջնություններ ունի նեղիսկի. բնագծեցե՛ք:

— Հեղինակը լավ է ճանաչում գյուղական միջավայրը. գյուղացիների կենցաղն ու հագեցվածությունը և այլն. ի՞նչ փաստեր կարող ե՛ք բերել:

— Մտաբեր բաժանեցե՛ք այս հոդվածը և վերնագիր դրե՛ք ամեն մի մասին:

— Դիտեցե՛մ, թե գյուղացիների լեզվի մեջ, բարբառից զատ, ի՞նչ նոր բառեր, ձևեր և այլն են մտնոք գործել և ընդգծեցե՛մ:

— Ինչո՞վ եմ բացատրում այդ նորամուծությունները:

— Գյուղացիների խոսքեր վերածեցե՛մ մաքուր գրական լեզվի:

— Ինչպե՞ս տարվեց բամբակագանի կամպանիան ձեզ մոտ:

— Ի՞նչ մասնակցություն ցուցաբերեցիք այդ կամպանիային:

Մ Ա Ր Մ Ա Ր Ի Տ Ո Ւ Ն Կ Ա Ռ Ո Ւ Յ Ո Ղ Հ

(էջ 485)

— Առաջին անգամ հրապարակվել է «Նորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1933 թ. հունիսի 14-ի համարում (№ 135)։ Վերնագրից առաջ՝ Ա. Բակունց։ Ապա տեղ է գտել Երևանի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1)։ Այժմ տպագրվում է ըստ առաջին հրապարակման բնագրի:

Կատարված ուղղումներն են.

էջ 486, տողեր 4—5. ԽՀ-ի բնագրում՝ հանդիսանություն—ուղղել ենք՝ *ելնելով շաբաթհարգի բովանդակությունից՝ հանդիմանություն*:

էջ 488, տողեր 34—36—էջ 489, տողեր 1—2. ԽՀ-ի բնագրում. Եվ դեռ երկուր ետ նայում էի այդ պարզ և ոչ խառնամանկ դեմքին, որի վրա հին խեղճության դրոշմը փորձվել և դառնում էին նորոգ վեճության և երկաթյա կամփի կրակները, հին «շինականի» խաբխրված պատկերի միջից բարձրանում էր նամայնական դաշտերի նոր մաքուր:— Անկանոնություն կա խեղճության դրոշմը բառերից հետո մինչև նորոգ վեճության բառերը: Տպագրական աղճատում է. ըստ երևույթին, ինչ-որ բառ սխալ է տպվել և դարձել փորձվել (գուցե փրվել), ապա՝ հավանաբար, վառվում էին-ը դարձել է դառնում էին, և ինչ-որ այլ բառ կամ բառեր են դուրս ընկել: Անկանոնությունը փոքր-ինչ մեղմելու նպատակով փորձվել-ը դարձրինք փրվել և ավելացրինք էր օժանդակ բայն ու միջակետ, այսպես՝ ...հին խեղճության դրոշմը փրվել էր. և դառնում էին նորոգ վեճության և երկաթյա կամփի կրակները...

էջ 489, տող 33. ԽՀ-ի բնագրում՝ հայտնում էիք, աղավաղում պետք է լինի, ուղղել ենք *ելնելով բովանդակությունից՝ հարցնում էիք*:

Այս ակնարկը գրված է «Նորհրդային Հայաստան» լրագրի խմբագրության պատվերով՝ թերթի տոնական հատուկ համարում հրապարակելու համար:

Ակնարկը մեկն է արևմտահայ վերաբնակիչների կյանքին նվիրված բակունցյան երկերից (տե՛ս «Ամառ» ակնարկի ծանոթագրությունը), տվյալ դեպքում պատկերված է Արարատյան դաշտի գյուղերից մեկում հաստատված վերաբնակիչ: Ի տարբերություն մյուսների, այստեղ զգալի է 30-ական թթ. հատուկ շեքթայնության կնիքը: Թերթի համարը բաղկացած է 6 էջից, առաջին էջի ճակատին կա կոչ՝ «Հարվածային կուտեստականներին ջերմ ողջունք»: Նույն համարում տպագրված տոնական նյութերից է Ե. Զառենցի «Ե՞րգ կոխողնիկներին» բանաստեղծությունը: «Մարմարի տուն կառուցողը» լրագրապաթետիկ բնույթով համահնչյուն է տոնական համարում զետեղված մյուս նյութերին:

էջ 487, տող 16. «ցորեն լեզու»—նույն արտահայտությունը տե՛ս նաև «Եղբայրության ընկուզենիներում»:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1935 թ. հունվարի 14-ի համարում (№ 12). վերնագրից առաջ՝ Ակսել Բակունց: Ապա տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1)՝ կրճատումով: Այժմ տպագրվում է ըստ առաջին հրապարակման բնագրի:

Ակնարկի վերջում անկանոն թվաց մի նախադասություն, էջ 497, տողեր 14—16. այդ ամենը ձուլվում է, ինչպես որոտացող, նա հզորանում է, և գեղջուկ բարբառով մի պատգամավոր կին խոսում է գյուղերի մասին.—որոտացող դերբայից հետո, ըստ՝ երևույթին, դուրս է ընկել մի բառ: Նախադասությունը թողել ենք նույնությամբ:

Թերթում ակնարկի վերջում տպված է՝ Հունվարի 10, որ գրելու թվականը պետք է լինի:

Ակնարկում նկարագրվածը վերաբերում է Վաղարշապատի (այժմ՝ Էջմիածնի) ջրջանի Արշալույս գյուղին: Կուտնտեսության նախկին նախագահ Սերգո Հովակիմյանը, որ ակնարկի հերոսներից է, մեզ պատմել է, թե ինչպես Բակունցը երկու անգամ եղել է իրենց գյուղում, բնակվել միառժամանակ և զրել երկու ակնարկ՝ մեկն այս, մյուսը՝ «Խոսում են Զավոյի բնակարանից»: Երկուսն էլ գրվել են «Խորհրդային Հայաստան» թերթի պատվերով:

Ակնարկում հիշատակվող բոլոր անձինք իրական են, արշալույսցիներ՝ Թանկագինը (կամ Թանգոն), Շողոմ, Հոռոմսիմը, Զավո մայրիկը, Ոսկինարը: Թանգոն՝ Թանկագին Մովսիսյանն է. իրոք, եղել է Հայաստանի Խորհրդայինների 8-րդ համագումարի պատգամավոր, ինչպես նաև այն պատգամավորության անգամ, որը Հայաստանի Խորհրդայինացման 15-ամյակի առթիվ 1935 թ. դեկտեմբերի 30-ին ընդունվեց Կրեմլում (տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1935, 31 դեկտ. № 301):

Այնուհետև, հիշատակվող ՄՏ կայանի հաշիկը նույն թվականին Վաղարշապատի ՄՏ կայանի պետ հաշիկ Հակոբջանյանն է:

Ակնարկը տպագրվել է Հայաստանի Խորհրդայինների 8-րդ համագումարին (1935 թ. հունվարի 9—11) նվիրված հանդիսական համարներից վերջինում, և մյուս նյութերի նման իր վրա կրում է համապատասխան դրոշմը: Այս, ինչպես նաև հաջորդ՝ «Խոսում են Զավոյի բնակարանից» ակնարկում Ստալինի անվան հիշատակությունը արդյունք է 30-ական թվականներին ստեղծված մթնոլորտի:

էջ 493, տողեր 5—9. հմմտ. «Ընկեր Գալուստը» պատմվածքում եղած նույն կարգի մտքերի հետ (էջ 253, տողեր 16—19):

Ն Ո Ս Ո Ւ Մ Ե Ն Զ Ա Վ Ո Յ Ի Բ Ն Ա Կ Ա Ր Ա Ն Ի Ծ

(էջ 498)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1935 թ. նոյեմբերի 29-ի համարում (№ 275)՝ Ակսել Բակունց ստորագրությամբ (հեղինակի ինքնագիր ստորագրության պատճենն է): Այսպե տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկհատորյակի մեջ (հ. 1)՝ կրճատումներով: Այժմ տպագրվում է ըստ առաջին հրապարակման բնագրի:

Այս, ինչպես և «Մի կին պատգամավոր է» ակնարկում պատկերվածը Վաղարշապատի (այժմ էջմիածնի) շրջանի Արշալույս գյուղն է։ Զավոն (այսինքն՝ Զավահիրը), ինչպես և ակնարկում հիշված մյուս անձինք՝ իրական են։ Իրողություն է նաև այն, որ 1935 թ. նոյեմբերի 24-ին Արշալույս գյուղում ղեկավարության կողմից կազմակերպվել է Զավոյի հին տան հրապարակային հրկիզումը և այդ կնոջ հանդիսավոր փոխադրությունը նոր տուն։ Բակուցը, ինչպես վկայում է Արշալույս գյուղի կուտնտեսության նախկին նախագահ Սերգո Հովակիմյանը, ներկա է եղել այդ արարողություններին։ Նոբամուտի սեղանի զլխին նստող երկու հոգուց մեկը Վաղարշապատի շրջկոմի այն ժամանակվա քարտուղար Պետիկ Պետրոսյանն է։ Իրողություն է նաև տան հինավուրց պուտիկը շարդելու մոլեգին փորձերը։

Զավոյի՝ նկարագրված թնժության կողքին տեղ են գտել խոսքեր նաև նրա տրամուլյան մասին. «Զավոյի դեմքը մոռյվում է, նա մտազբաղ է» կամ՝ «մերթ պարողների շարքից դուրս է գալիս և ձեռքերը կրծքին ծալած նայում է կրակին։ Նայում է դառն կսկիծով» և այլն։ Արդյո՞ք ավանդականը հիմնահատակ այրելու, շարդելու կսկիծը չէր դա։

Այս ակնարկը ևս գրվել է թերթի խմբագրության պատվերով։ Այդ և նախորդ թվականներին՝ Բակուցի դեմ ավելի չ'ույ սկսված հալածանքը սաստկացրել էր (տե՛ս, օրինակ, «Խորհրդային արվեստ» 1934, № 7, 13, 1935, № 1, 2, «Первый Всесоюзный съезд советских писателей», 1934, էջ 630 և այլն)՝ հաջորդ երկու թվականներին գազաթնակետին հասնելու համար։ Բակուցի տաղանդն իրապես գնահատողները՝ ՀկԿ կենտկոմում, «Խորհրդային Հայաստանի» խմբագրությունում, Գրողների միությունում ջանում էին ոչ միայն գրողին պաշտպանել՝ հրապարակելով հոդվածներ ի նպաստ նրա էրկերի, այլև նրան հանձնարարելով գրել այսպիսի ակնարկներ, որոնք պետք է որ նաև վահանի դեր կատարեին արձակվող նետերի դեմ։ Նշենք, որ թերթի նույն համարում (բաղկացած 12 էջից) տպված էին տոնական-ներբողական այլ նյութեր. ինչպես՝ Ե. Զարենցի «Տասնհինգ տարի (դիֆերամբ)» բանաստեղծությունը, Ն. Զարյանի «Ստալինը», Ա. Իսահակյանի «Այս շրջանը դուրսագնացություն է» հոդվածը (գրված արտասահմանից), Ա. Շահումյանի, Ա. Գուլյանի, Ս. Մարտիրոսյանի հոդվածները և այլն։ Հանդիսական նույն բնույթի հոդվածներով կամ շափածոյով հանդես էին եկել նաև Վ. Թոթովենցը, Ալ. Թամանյանը, Մ. Աբեղյանը, Մ. Սարյանը, Հ. Ներսիսյանը, Հ. Դանիելյանը, Դ. Դեմիրճյանը, Հ. Կոչոյանը, Գ. Մահարին, Ն. Տիգրանյանը, Փ. Թերլեմեզյանը, Հ. Քոչարը և ուրիշներ։

էջ 499, տող 5. «մի տուն լիքը մանուկներ» — տող Հ. Թոմանյանի «Գութանի երգից»։

Ա Ղ Վ Ե Ս Ա Գ Ի Ր Փ

(էջ 505)

Վարդան Այգեկցու (կամ ըստ Բակուցի գործածության՝ Այգեցու) առականի բաղունցյան փոխադրությունների առաջին հրապարակումը կատարվել է 1934 թ. նոյեմբերի 29-ին, «Գրական թերթում» (№ 30)։ Թերթի այդ համարում տպագրվեց 8 առակ «Աղվեսագիրք» ընդհանուր վերնագրի տակ։ Այդ առակներն են. «Աղվես և թղթատար

գայլ», «Առյուծ և գայլ և աղվես», «Հալալ մարդ», «Իշխանն և այրի կին», «Այրի կին և խորթ որդի», «Իմաստուն զինվոր», «Հալալ-որդի», «Առյուծ և Աղվես»: Կա փոքր բացատրություն՝ Վարդան Այգեկցու «Աղվեսագիրքը» վերնագրով: Այնտեղ մասնավորաբար ասված է. «Ընկ. Ա. Բակունցն այս տարի գրադրել է վերջինիս (Վարդան Այգեկցու—Բ. Ի.) առակների ուսումնասիրությամբ և ընտրովի 40 առակ փոխադրել ժամանակակից գրական լեզվի»: Հաջորդ՝ 1935 թ. Պետհրատը առանձին գրքույկով հրատարակեց հիշյալ 40 առակները (նրանց մեջ՝ և «Գրական թերթում» տպվածները), Աղվեսագիրքի վերնագրով. անվանաթերթին նաև հեղինակն է նշված՝ Վարդան Այգեցի, առակագիր ԺԳ դարի: Առաջաբանը («Նախաշավիղ») և ծանոթագրությունները գրել է Ա. Բակունցը: Գրքույկը ձևավորել է և նկարազարդել Հ. Կոչոյանը: 117-րդ էջում կա հիշատակարան՝ ձևավոր գրված. «Այս գիրքը կազմել է Ակսել Բակունցը: Նկարազարդել է Հակոբ Կոչոյանը: Տպված է Պետհրատի տպարանում: Երևան: Հազար ինը հարյուր երեսունհինգ թվին»:

«Գրական թերթում» տպագրված 6 առակների և գրքույկում նրանց վերատպված քնագրերի միջև աննշան տարբերություններ կան: Դրանք են. «Առյուծ և գայլ և աղվես» առակի մեջ—թերթում՝ եվ դարձյալ առյուծն ասաց, գրքույկում՝ եվ դարձյալ ասաց առյուծն: «Հալալ մարդ»— թերթում՝ ծնված օրից իմ դուստրն, գրքույկում՝ ծնված օրից իմ աղջիկ (տե՛ս ուղղումները), թերթում՝ և ոչ էեզ հալալ կանեմ, գրքույկում՝ և ոչ հալալ կանեմ, թերթում՝ աղջիկն ամենեկին, գրքույկում՝ աղջիկը ամենեկին: «Այրի կին և խորթ որդի» առակում—թերթ՝ և տալիս էշին, գրքույկ՝ տալիս էշին:

Այսպե՛ս 1940 թ. մանուկների համար նկարազարդ լույս տեսավ «Առյուծը, աղվեսն ու արջը» գրքույկը (վերևում՝ Վ. Այգեկցի)՝ առանց Բակունցի անվան հիշատակության և բակունցյան քնագիրը աղավաղված: 1955 թ. «Աղվեսագիրքը» վերահրատարակեց Հայպետհրատը՝ Ա. Բակունցի առաջաբանով, բայց առանց նրա ծանոթագրությունների և առանց կազմողի ու գրական արևելասլայերեն վերարտադրողի անունը նշելու: Թե՛ս առաջաբանում, թե՛ս առակների բնագրերում կատարված են մի շարք լեզվական շփոխանակումներ՝ 1972 թ. Հայպետհրատը «Դպրոցական գրադարան» մատենաշարով հրատարակեց գրքույկ, որի անվանաթերթին կարդում ենք՝ Վ. Այգեկցի Առակներ: Դրված են 37 առակներ բակունցյան վերարտադրությամբ, սակայն առանց Բակունցի անվան հիշատակության, առանց նրա առաջաբանի և ծանոթագրությունների: Առակների քնագրերում կատարված են լեզվական անհիմն փոփոխություններ (նաև Վարդանի անվան, կարծում ենք, շփոխանակումներ չհիմնավորված հապավում՝ Վ.): Այս երկու հրատարակություններով Վարդան Այգեկցու միջնագրայան առակների բակունցյան վերարտադրությունները, որոնք երբեմն հեռացած են սկզբնաղբյուրներից (տե՛ս ստորև), ներկայացվեցին որպես զուտ Այգեկցու առակներ: Այնուհետև, «Աղվեսագիրքի» Նախաշավիղը «Վարդան Այգեկցի» վերնագրով տեղ է գտել Ա. Բակունց, «Գրականության մասին» ժողովածուի մեջ. (Ե., 1959) և Երկերի 1964 թ. հրատարակության 2-րդ հատորում՝ հեղինակային բնագրում կատարված փոփոխություններով (Նույնիսկ Բակունցի գործածած Այգեցի ձևը ամենուրեք փոխարինվել է Այգեկցի ձևով):

Ներկա հատորում 1935 թ. «Աղվեսագիրքը» դրված է նույնությամբ՝ երեք մասերով. 1. Բակունցի առաջաբանը (Նախաշավիղ), 2. Այգեկցու առակները՝ նույն դասավորությամբ, 3. Բակունցի ծանոթագրությունները:

Նույնությամբ պատճառել ենք նաև բոլոր վերնագրերը:

Կատարված ուղղումներն են. էջ 516, տողեր 6—10. 1935 թ. բնագրում. Հետագայում առակները փոփոխության են ենթարկվել, մշակվել են՝ բերանացի պատմելով— վերջին բառն ուղղել ենք ելնելով նախադասության բովանդակությունից՝ պատմվելով։ Ուղղել ենք նաև 1922 թ. ուղղագրությամբ տպագրված միջին հայերեն և գրաբար որոշ հատվածներ. էջ 513, տող 6, էջ 514, տողեր 10—13։

Բակունցը Վարդան Այգեկցու առակները գրական արևելահայերենի վերածելիս ձեռքի տակ է ունեցել Ն. Մառի «Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ» («Сборник притч Вардана») աշխատությունը՝ երեք մասից բաղկացած. 1-ին մասը (Պետերբուրգ, 1899) Մառի ծավալուն ուսումնասիրությունն է Վարդան Այգեկցու առակների վերաբերյալ, 2-րդ մասը (Պետերբ., 1894) առակների բնագրերն են, 3-րդը՝ հավելվածն է։ Բակունցը առակները գրական արևելահայերեն փոխադրել է բացառապես ըստ Մառի հրապարակած բնագրերի, նախաշավիղը գրելիս և ծանոթագրությունները կազմելիս էլ մեծապես օգտվել է Մառի ուսումնասիրությունից։ Նույնիսկ նախաշավիղի սկիզբը («Վա՛յ ինձ, ով իմ որդիներ...») Մառի ուսումնասիրության մեջ բերված (մաս 1, էջ 283) քաղվածքից է թարգմանված։

Մառից մեջ բերված ընդարձակ հատվածը (էջ 514, տող 31—էջ 515, տող 10) ազատ թարգմանություն է հիշյալ աշխատության 1-ին մասի 382-րդ էջից։

Ն. Մառի ուսումնասիրությունից Բակունցի նախաշավիղն են թափանցել նաև անհշտություններ. օրինակ, նախաշավիղի վերջում ասված է. «...1668 թ. Ամստերդամում լույս է տեսել առակների առաջին ժողովածուն՝ «Աղվեսագիրք» վերնագրով. Երկրորդ անգամ տպագրվել է Մարսելում 1676-ին, երրորդը՝ 1683 թ. դարձյալ Մարսելում և շորրորդը Լիվոնոյում 1698 թվին։ Այսպիսով, XVII դարի երկրորդ կեսին լուր անգամ տպագրվել են առակների ժողովածուները։ Այս ամբողջն առնված է Մառի ուսումնասիրությունից։ Իրականում՝ Վարդան Այգեկցու առակները «Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց որ է Աղուէսագիրք» ընդհանուր վերնագիրն ունեցող գրքի մեջ 17-րդ դարում լույս են տեսել երեք անգամ՝ Ամստերդամում 1669 թ. (տպագրությունն սկսվել է 1668-ին), Մարսելում 1683-ին և Կ. Պոլսում 1698 թ.։

Ներսես Շնորհալու մասին Կիրակոս Գանձակեցուց բերված քաղվածքը (էջ 513, տողեր 15—20) այդ հեղինակի «Պատմութիւն Հայոց»-ից է, ըստ 1909 թ. Թփղիսի հրատարակության (էջ 111)։ Նախաշավիղի 1935-ի բնագրի մեջ քաղվածքի գրաբարյան ուղղագրությունը ամբողջովին փոխված է 1922 թ. ուղղագրության, ինչպես և տեղ են գտել բառերի աղավաղումներ (որոնք պահպանված են նախաշավիղի հետագա հրատարակություններում)։ Մենք վերականգնել ենք հատվածի ուղղագրությունը և բառաձևերը Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց»-ի լավագույն հրատարակության բնագրում (Կ. Մելիք-Օհանջանյանի պատրաստած, Ե., 1961) նույն հատվածը փոքր-ինչ այլ տեսք ունի. զգի այնպիսի էին կամք սրբոյն, զի թէ հնար իցէ՝ ոչ որ խօսեսցի ի խօսս աշխարհականս, բայց ի գրոց, ոչ ի գինարբուս և ոչ յայլ ուրախութիւնս։ Վասն այնորիկ արար նա երգս և ուսոյց այնոցիկ, որ պահէին զբերդն, զի փոխանակ վայրապար ձայնից զայն առասցեն» (էջ 120)։ Ներսես Շնորհալու նմանօրինակ գործունեության մասին Գանձակեցին գրել է նաև իր գրքի մի այլ մասում. «Եւ զի յամենայնի հանճարեղ

էր Ներսէս, արար և առակս խորհրդաբարոյ ի գրոց և հանելուկս, զի փոխանակ առաջ-պիւնաց՝ զայն ասասցեն ի զինարբոնս և ի հարսանիս (ն. տ., էջ 147):

Գանձակեցու գրքի այս հատվածները ժամանակին անճիշտ են մեկնաբանվել. դրա արձագանքն է նաև Բակունցի նախաշավղում ասված հետևյալ միտքը. «Կարելի է ենթադրել, որ զինվորները «վայրապար» խոսում էին բարբառով, որը հայերեն չէր, և ահա Շնորհալին նպատակ է դնում այնպիսիներին լեզու սովորեցնել, և ինքը հեղինակում է առակներ և հանելուկներ, որ գրված են ոչ խրթին գրաբարով, այլ պարզ հայերեն» (էջ 514, տող 3—8): Մինչդեռ որևէ ոչ հայերեն, օտար լեզվի մասին Գանձակեցու գրածներում խոսք չկա: Ասվածը վերաբերում է հայ զինվորների (այսինքն՝ զինվորի զգեստ հագած հայ շինականների) մայրենի, հայերեն բարբառներին, որոնցով խոսում էին, երգում, պատմում: Շնորհալին ձգտել է, որ բարբառախոս զինվորները (և ոչ միայն նրանք) երգեն և պատմեն ժամանակի հայոց գրական լեզվով, որն այժմ անվանում ենք միջին գրական ճայերեն: Դա ժողովրդին հասկանալի լեզու էր: Ուստի ճիշտ չէ, որ իբր Շնորհալին ցանկացել է օտարախոսներին հայերեն սովորեցնել: Նա ձգտել է բարբառախոսներին գրական լեզու սովորեցնել, և թե՛ բարբառը, թե՛ գրական լեզուն հավասարապես հայերեն էին:

Շնորհալին գրել է հին գրական (գրաբար) և միջին գրական հայերենով երկեր: Առաջինները նախատեսված են եղել գերազանցապես եկեղեցու, երկրորդները ժողովրդի (այդ թվում զինվորների) համար: Գանձակեցին թե՛ գրաբարը, թե՛ միջին հայերենը գրոց է անվանում: Եվ իրոք, երկուսն էլ գրի կամ գրվող լեզու էին:

Բակունցի ենթադրության վերջին մասն է հիմնավոր. այն, որ զինվորների համար Շնորհալու հեղինակած երկերը «գրված են ոչ թե խրթին գրաբարով, այլ պարզ հայերեն»: այդ «պարզ հայերենը» հենց միջին գրական հայերենն է, որով գրված են նաև Վարդան Այգեկցու շատ առակներ:

Ընդհանրապես, Ա. Բակունցին հայ միջնադարը և միջնադարյան գրականությունը լրջորեն սկսել են հետաքրքրել, հավանաբար, 1920-ական թվականների երկրորդ կեսից, բայց հատկապես՝ 30-ական թվականներին: Նա էլ միաժամին մատենադարանում եռանդով որոնել է միջնադարյան հայ աշխարհիկ մի ծավալուն վիպերգի ձեռագիր, թեև ապարդյուն: Ինքը հայ միջնադարի կյանքից գրել է պատմվածաշար, որից առանձին երկեր կարդացել է ընկերներին ու ծանոթներին: Ապա գրողին հրապուրել է Վարդան Այգեկցու արձակելու շնորհքը: 30-ական թվականների սկզբից Չարենցի շուրջը համախմբված հեղինակների և հենց Չարենցի համար հայ միջնադարյան գրականությունը սենտուն ուղարկության առարկա էր դարձել, որ ոչ միայն հայեցողական, այլև գործնական՝ միջնադարյան որոշ գրական-լեզվական փոփոխությունների կիրառման նշանակություն ունեւր: Ապա՝ Բակունցը նույն այդ շրջանում ռճական որոնումների մեջ էր, հատկապես փնտրում էր խոսքի սեղմության օրինակելի նմուշներ: Մ. Արագին հիշում է. «Մի ժամանակ նրան շատ մտահոգում էր ստեղծագործության ձևի հարցը:

— Ուզում եմ գտնել մի այնպիսի ձև,— ասում էր նա,— որ լինի ավելի թանկալի, հակիրճ և հասկանալի» («Գրական թերթ», 1959, № 43):

Հայ միջնադարյան արձակը, մասնավորապես Վարդանի առակները այդպիսի լեզվի օրինակներ տալիս էին և չէին կարող չգրավել գրողի ուղարկությունը:

Այգեկցուն Բակունցը գնահատել է այսպես. «Նա մեկն է այն գաղափարներից, որոնց վրայով է անցնում միջնադարյան հայ թաղաքային մշակութային սահմանագիծը». և ապա՝

«...Վարդան Այգեցին կառուցող վարպետներից է այն հիմքի, որի վրա պետք է բարձրա-
նար միջնադարյան հայ արձակի շենքը: Եվ եթե հետագա «անբարի և խավարայնի» մա-
մանակներում այդ շենքը շրարձրացավ, այնուհանդերձ հիմքը վկայում է կառուցողների,
նաև Վարդան Այգեցու, մեծ վարպետությանը» (էջ. 516, տողեր 15—17, էջ 517 տո-
ղեր 1—6):

Գուցե վիճելի լինեն Վարդան Այգեցուց հետո ստեղծված միջնադարյան հայ ար-
ձակի մասին հայտնված մտքերը («այդ շենքը շրարձրացավ», «այդ արձակը հետագա
դարերում չծավալվեց»), բայց և դրանք, թերևս որոշ հիմքեր ունենան: Մինչդեռ նույն
տեղում չափածոյի մասին ասվածը դժվար թե հիմնավոր լինի և, ըստ երևույթին, հե-
ղինակի համոզումը չի արտահայտում. «միջնադարյան հայ բանաստեղծության առան-
ձին գոհարները չկապեցին ո՛չ թագ, ո՛չ պսակ» (էջ 516, տողեր 35—36): Այգեցուն
և մասամբ միջնադարյան արձակ առակին նվիրված այս ոչ մեծ առաջարանում,
կարծում ենք, հարկ չկար նաև միջնադարյան հայ բանաստեղծությանը զնահատական
տալու: Թերևս, այդ ձևակերպումը գրողն ակամայից զետեղել է իր Նախաշավղում՝
սուրբ տալով այն քննադատությանը, որ ուղղված էր Ծ. Չարենցի «Ես իմ անուշ»-ի
և նրա հայտնի տողի դեմ՝ «նարեկացու, Քուշակի պես լուսապսակ ձևկատ չկա»,
ինչպես հայտնի է, Չարենցն անգամ մի ժամանակ ստիպված եղավ «հրաժարվել» իր
այդ բանաստեղծությունից:

էջ 514, տողեր 10—13. է նա կանաչ բառերով ակվող բառատողը ներսես Շնոր-
հալու հայտնի հանելուկներից է (վերջին հրապարակումը տե՛ս Ներսես Շնորհալի Յա-
ղագս երկնի և զարդոց նորա, Ե., 1968, էջ 38):

էջ 517, տող 28: Fuchsbuch—գերմաներեն է, բառացի նշանակում է Ազվեսագիրք:

Ա Ղ Վ Ե Ս Ա Գ Ի Ր Ք

(էջ 518)

Առակների 1935 թ. բակունցյան բնագիրը ճշտորեն տպագրելով՝ ուղղագրության
նորացումից և կետագրական ու մեծատառերի որոշ ճշտումներից բացի, կատարել ենք
հետևյալ ուղղումները.

էջ 522, տող 33. 1935 թ. բնագրում՝ բաճճառում էին—տպագրական վրիպակ է,
ուղղված է՝ բաճճառում էին:

էջ 527, տող 6. 1935 թ. բնագրում՝ խոսացին—ուղղել ենք՝ խոսեցին:

էջ 527, տող 6. 1935 թ. բնագրում՝ Ձին ասաց—ուղղված է ըստ բովանդակության՝
Եզն ասաց:

էջ 530, տող 33. 1935 թ. բնագրում՝ այս ոչխար—պետք է վրիպակ լինի, ուղղված է՝
այս ոչխարը:

էջ 531, տող 9—10. 1935 թ. բնագրում՝ թագավոր բոլ յուր նայիպին բռնի—ուղղված
է՝ թագավորը բոլ յուր նայիպին բռնի.

էջ 533, տող 29. 1935 թ. բնագրում՝ իմ աղջիկ—կարծում ենք վրիպակ է, ուղղված է՝
իմ աղջիկը:

էջ 534, տող 2. 1935 թ. բնագրում՝ տեսակ տեսակ—ուղղված է՝ տեսակ-տեսակ:

էջ 535, տող 2. 1935, թ. բնագրում՝ երկրե երկիր—ուղղված է՝ երկրե-երկիր:

էջ 538, տող 11. 1935 թ. բնագրում՝ չգիտես—ուղղված է ըստ բովանդակության՝
չգիտես:

Կան անմիօրինակություններ, որ չենք ուղղել, օրինակ՝ Բակունցը «Աղվեսագրքի» Մանոթություններում երկու անգամ գործածել է ավագը բառածը (էջ 542, տողեր 10, 12, նույնը կա առակի միջնադարյան ձեռագրում, մինչդեռ առակի բակունցյան բնագրում (էջ 522, տող 29) առկա է ավագ էջ անշատ ձևը: Երկու ձևն էլ թողել ենք անփոփոխ: Չենք ուղղել նաև հնացած, նոր գրական հայերենին այժմ անհարազատ, բայց ոճական արժեք ունեցող ձևերը, ինչպես՝ առտառտով էին բափվում (էջ 538, տող 6):

Թեև Բակունցի կազմած «Աղվեսագրքի» առակները երբեմն կոչում ենք թարգմանություն, հաճախ՝ փոխադրություն, բայց իրականում նրանք թարգմանական վերարտադրություն չեն և փոխադրություն էլ չեն՝ սովորական իմաստով: Առակներին Բակունցի կցած ծանոթագրությունների ընթերցումն արդեն իսկ պարզ է դարձնում, որ նահաճախ մի առակի տարբեր փոփոխակներից առանձին հատվածներ միմյանց միացնելով՝ առակին տվել է բոլորովին նոր բնույթ, մի շարք դեպքերում էլ սեփական լրացումներն է արել առակների բնագրերում, կրճատումներ է կատարել՝ հաճախ էական և այլն: Ընդ որում, այդ կարգի փոփոխությունների մի մասն է միայն նշված Բակունցի Մանոթություններում:

Միաժամանակ, առակների մի շարք մասեր (որոնք գերակշիռ են), իրոք թարգմանություն են միջնադարյան բնագրերից և ճշգրիտ, ստույգ թարգմանություններ են՝ ոճական հմուտ նմանողականությամբ արված:

Ուրեմն, Վարդանի առակների բակունցյան վերարտադրությունները գրական յուրովի աշխատանքի արդյունք են և իրենց վրա կրում են Բակունցի հեղինակային կնիքը: Ինչպես և, անշուշտ, 1930-ական թվականներին իշխող որոշ մտայնությունների դրոշմը «Աղվեսագրքի» լույս տեսնելը 1935 թ. անակնկալ էր շատերի համար: Հիշենք, որ հայ միջնադարյան գրականությունը այդ տարիներին մերժվում էր՝ իբրև «կղերաֆեոդոլական», «ռեակցիոն» և այլն: Բակունցի կազմած «Աղվեսագրքով» հորհրդային Հայաստանում առաջին անգամ հանրային ընթերցանության համար, մեծ տպաքանակով (10.000) լույս էր տեսնում միջնադարյան մի հոգևորական հեղինակի երկերի ժողովածուն: Դա այն օրերի հայոց գրական կյանքում բացառիկ երևույթ էր:

Բակունցի կազմած «Աղվեսագրքի» մեջ տեղ գտած գրական արևելահայերեն 40 առակների լեզվական, գրական առանձնահատկությունների մասին ուշագրավ աշխատանք է գրել Մայիս Ավդալբեկյանը. բարձր գնահատելով Բակունցի աշխատանքն ու արվեստը՝ գրականագետը անդրադարձել է նաև գրողի ծանոթագրություններին այսպես. «Առակների սոցիալական բովանդակության երբեմնի բնութագրումները սեփական են (այսինքն՝ Բակունցին—Ռ. Ի.), բայց վալելի պատմական հետաքրքրություն են ներկայացնում, քան գիտական» («Ակսել Բակունցի ստեղծագործությունը» (հոգվ. Ժող.), Ե., 1959, էջ 254):

Համամիտ ենք այս դիտողությանը և պետք է ավելացնենք, որ թեև առակների մեծ մասի բակունցյան վերարտադրությունները՝ գրողի ստեղծագործական կնիքով հանդերձ, պահպանել են հարազատություն միջնադարյան խոսքի և բովանդակության նկատմամբ, բայց մի շարք դեպքերում էլ գրողի ծանոթագրությունների մեջ տեղ գտած որոշ նորաբնույթ մեկնաբանումներ թափանցել են առակների բնագրերը՝ որպես լրացումներ, կրճատումներ, խմբագրումներ: Եվ նոր «Աղվեսագրքում» տեղ գտած մի ոչ մեծ խումբ առակներ արտահայտում են ոչ թե Վարդան Այգեկցուն և առհասարակ միջնադարյան առակիներնորոշ մտածելակերպ, այլ՝ 1930-կան թվականներին հատուկ մոտեցումներ:

Յերեման այդ առակների քննադրերից հանված են ոչ միայն վերջույթները (մեկնություններ)՝ Յուդանէ առակս սկզբով, այլև Բակունցի ապրած ժամանակի տեսակետից «անհարմար» հատվածներ. օրինակ, «Միայնակեաց և զամբո շուն» առակի մեկնության հետ հանված է նաև այսպիսի հատված առակի բուն քննադրից. «արդ որորմեայ ինձ Քրիստոսս. և խնայ զիս ի ձեռաց սատանայի. և ի նոյն ժամն էթող զնայ դէն պոռնկութեան, որ զղչացաւ և ապայշաւեաց» (Ն. Մառ, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն Բ, ՍՊԲ, 1893, էջ 9—10. Ուղղագրությունը բոլոր քաղվածքներում նույնությամբ պահպանված է)։ Այս հատվածը շարունակությունն է Բակունցի անավարտ թողած նախադասության (էջ 519, տող 30)։ Նախադասությունն ամբողջությամբ մերժումն է անառակության և շունի այն իմաստը, ինչ առակը օտացել է նախադասությունը կեսից կրճատված վիճակում։ Ընդ որում, առանց այդ կրճատման առակին լիովին համապատասխան է Վարդանի տված մեկնությունը. «Յուցանէ առակս, թե շատ մարդիք ապրին ի մեղաց և ի դժոխոց ի յահէ արիւնաց և յամաւթոյն և ի նախատանաց» (նույն տեղում, էջ 26)։

Առհասարակ, Վարդանի անուեով հայտնի առակների մեծ մասը հեղինակային ստեղծագործություններ են։ Վարդանը, ինչպես ամեն հեղինակ, նյութ հավաքելու համար գտնվել է տարբեր աղբյուրներից՝ ժողովրդական բանահյուսությունից, Նզդպոսի և Ուլիմպիանոսի առակներից, Բարդայխոս (Ֆիդիոլոգ) ժողովածուի նյութներից և այլն, բայց հավաքածը մշակել է որպես հեղինակ։ Այգեկցու միևնույն առակի տարբերակներն անգամ բովանդակությամբ կամ առանցքով միասնական են։ Եվ ամեն առակի բաղադրիչ մասերը, այդ թվում վերջույթը («Յուցանէ առակս»), մեծ մասամբ անկապտելի մասերն են ամբողջի։ Զի կարելի համաձայնել այն տեսակետին, ըստ որի միջնադարյան առակների բալադ վերջույթները կամ մեկնությունները բարդախոսական ավելորդ կցորդներ են։ Շատ դեպքերում հակառակն է դիտվում։ Օրինակ, «Մուկն և ուղտ» առակի մեկնությունը բուն առակի քնականոն շարունակությունն է, առանց որի ասակը կիսով չափ է հասկանալի, բայց հանված է նոր խմբագրման մեջ. «Յուցանէ առակս, թէ շատ ի հարստութենէ հպարտանայն. և այլ ի փառաց աշխարհիս, որ գայ նոցա, և այլք ի գիտութենէ. իսկ որ խելք ասի, նայ յորժամ որ փառք աշխարհիս գայ, նայ յայնժամ խոնարհի և հեզ լինի, որ գովի ի յԱստուծոյ և ի մարդկանէ» (նույն տեղում)։

Ամեն դեպքում մեկնությունների հանումը Վարդանի առակների նվազագույն չափի փոփոխումն է։ Խմբագրումները երբեմն շատ ավելի խոր են թափանցել։ Օրինակ, «Աղքատ և երէց և Աւետարան» առակի բովանդակությունը անճանաչելի է փոխված (էջ 528, տողեր 6—29)։ Նախ այդ վերնագիրը չի պահպանված, նրանից հանված է և Նրեց-ը, միևնույն առակն ամբողջությամբ երեցին է վերաբերում։ Վերնագրի այդպիսի կրճատման համապատասխան՝ խմբագրված է այնպես, որ լիովին փոխվել է բովանդակությունը։ Այգեկցու առակն ուղղված է երեցի կամ քահանայի դեմ, որը չի հետևում Ավետարանի հանձնարարականին՝ աղքատներին ու զրկվածներին օգնելու վերաբերյալ։ Ընդ որում, առակի երկու տարբերակներում էլ դա է բովանդակությունը, ինչպես և այն, որ քահանան վերջում ընդունում է իր սխալը։ Եթե միայն այդ վերջին մասը հանվի, առակի բովանդակությունը չի փոխվի, բայց արմատական խմբագրման հետևանքով առակը դարձիւ է այնպիսին, որպիսին չէր կարող գրել Այգեկցին և չի գրել։ Նոր խմբագրման մեջ, օրինակ, չկա հետեյալ հատվածը, որ վատ կողմից է բնութագրում քահանային. «և արձակեաց էրէցն ժամն և գնաց և եթող զաղքատն անդ և ոչ տարաւ ի տուն. գիտէր էրէցն

և ոչ արար»։ Այսինքն՝ քահանայի պարտականությունն էր աղքատին իր տունը տանել, կերակրել, հագցնել, բայց նա չի արել։ Սա է առակի առանցքը, որ հանվել է։ Նոր խմբագրման մեջ չկան աղքատի հետևյալ խոսքերը, որոնք նա ասում է իրեն ծնող քահանային. «Մի յարկաներ զիս, թէ հանց կու հաւատա», որ անտարան է խօսք Քրիստոսի, ընդէր ոչ կատարեցեր, զոր կարողացեր. ես օտար էի և ոչ ժողովեցեր, մերկ էի և ոչ զգեցուցեր, քաղցեալ էի և ոչ կերակրեցեր» (նույն տեղում, էջ 264)։ Հանված է նաև արա անմիջական շարունակությունը՝ «և էրէցն ամօթալից եղև» ու ավարտը՝ «պարտ է հաւատալ և կատարել, որ հրամայել է։ Առակի տարբերակը ավարտվում է այսպես. «Մի՞թե Աստուած ինչ սակասութիւն ունէր, որ իւր համար ասաց զայն. վասն կարօտեաց և աղքատաց համար ասաց, թէ որ ի փոքրականցս յայնցանէ միոյն արարէք, նա ինչ արարէք. դարձեալ՝ որ ողորմին աղքատին, փոխ տայ Աստուծոյ» (նույն տեղում, էջ 265)։ Այս հատվածն էլ կրճատվել է այնպես, որ լիովին հակառակ միտքն է ստացվել։

Այսպիսի խմբագրման ենթարկված առակները, բնականաբար, ճիշտ չէ դիտել Վարդան Այգեկցու երկեր, և նրանց միջոցով որոշել Այգեկցու մտածելակերպը կամ միջնադարյան հայ արձակի բնույթը։ Ուստի ճիշտ չի վարվել Հայպետհրատը միջնադարյան առակների 1930-ական թվականների վերոհիշյալ բնույթի խմբագրումները առակների մյուս թարգմանությունների հետ 1955 և 1972 թթ. ներկայացնելով իբրև զուտ Վարդան Այգեկցու հեղինակած երկեր (վերափոխման և խմբագրման մասին ակնարկ անգամ չանելով)։ Բակունցն իր կազմած «Աղվեսագրքի» Մանգրուքյուններում բարեխղճություն է ունեցել բացատրություններ տալու, հասկացնելու այդ մասին, իսկ նոր հրատարակիչները իրավունք են համարել առակների բակունցյան վերարտադրությունները լույս ընծայել առանց Մանգրուքյունների։

Այժմ դժվար է որոշել, թե Վարդանի անունով հայտնի մի քանի առակների մեջ վերոհիշյալ բնույթի փոփոխումները, կրճատումներն ու լրացումները Բակունցի ինքնապա մտահաղածան արդյունք են եղել, թե՞ տուրք էին ժամանակի որոշ պահանջներին՝ «Աղվեսագիրքը» գտնե այդ կերպ հրապարակ հանելու նպատակով։

Իրողությունն այն է, որ «Աղվեսագիրքը» նույնիսկ այդպիսի խմբագրումներով և հարմարեցումներով հանդերձ սլիկներով ընդունվեց այն մարդկանց կողմից, որոնք կարծես հատուկ առիթի էին սպասում, որպեսզի «Աղվեսագրքի» կազմողի ու առակների վերարտադրողի հասցեին լուրջ մեղադրանքներ տեղադրեն։

«Գրական թերթում» 1934 թ. նոյեմբերի 29-ին տպված 8 առակների առթիվ «Սովետական արվեստը» հրապարակեց ծաղրանկար և երկար մեկնաբանություն («Խորհրդային արվեստ», 1934, № 13, դեկտ. 31, էջ 10), որտեղ Բակունցը մեղադրվում էր այն բանի համար, որ նոր գրական լեզվի է վերածել ու որոշել է հրապարակել առակները, իսկ «Գրական թերթն» ու Պետհրատը դատապարտվում էին, որ հանձն են առել տպագրելու ծաղրանկարում Պետհրատի տնօրենն ասում է. «...այդ «թարգմանությունների» մի մասը տպագրվեց «Գրական թերթ»-ում, և թերթի ասելով ընթերցողները «հափշտակության» կլանեցին»։ Աղվեսը պատասխանում է. «Կլանեցի՞ն, Բայց վախենում եմ, որ այդ ձևով շատերը ստամոքսի լուրջ խանգարումներ ստանան»։ Ապա հանդեսի խմբագրությունը հարց է տալիս, թե ինչո՞ւ Պետհրատը հրատարակում է «Աղվեսագիրք» և ոչ թե Եզոպոսի, Լաֆոնթենի, Կոիլովի առակները. հետևում է ուղտասխանը, ըստ որի՝ «Եթե Պետհրատը վաղաժամ է համարում» այդ այլազգի հեղինակների առակների հրատարակումը

Այումը, «թերևս, դաստիարակչական և գաղափարական տեսակետից, ապա առավել այդ Կարող է վերաբերել «Աղվեսագրքին»:

Հանդեսի հաջորդ համարում երկու մեծագիր էջ տրամադրվեց նույն կարգի մեղադրանքներին՝ «Աղվեսագրքի» և լիբերալիզմի թակարդի ընկած աղվեսների մասին: Վերնագրի տակ («Եռորհրդային արվեստ», 1935, № 1, հունվ. 15, էջ 6—7): «Գրական թերթը» մեղադրվում էր այն բանի համար, որ «չմտածված շտապողականության արշախառն էր առակների մի մասը, որպես իդեոլոգիական դաստիարակության զովացուցիչ պիլուններ «կլացնել» տալ ընթերցողներին... Մեր ընթերցողները հարկ եղած կերպով քննադատորեն արժեքավորելով Ալեկսեյու առակները, հակառակ «Գրական թերթ»-ի խմբագրության հավաստիացումներին «կլանում են» ոչ թե վերոհիշյալ առակների մոտալը, այլ շտեմնված ռեկորդային դիմավորում են բոլշևիկյան արվեստի լավագույն նմուշներին մեկը՝ «Զապաևը»:

«Աղվեսագրքի» կապակցությամբ ավելի խիստ արտահայտություններ էլ արվեցին գրողի հասցեին (տե՛ս «Եռորհրդային Հայաստան», 1935, № 107, մայիսի 11, խմբագրական): Եղան նաև Բակունցին պաշտպանողներ («Գրական թերթ», 1935, № 1, հունվ. 10), բայց, իհարկե, իշխեց մեղադրանքների գիծը: Իրոք, ինչ կլինե՞ր, եթե «Աղվեսագրքը» նույն տպաքանակով աշխարհաբար լույս տեսներ լիովին ըստ Վարդան Ալեկսեյու:

Մ Ա Ն Ո Թ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր

(էջ 540)

Բակունցը իր վերարտադրած բոլոր առակները չէ, որ ծանոթագրել է, ջնն ծանոթագրվել «Իմաստուն զինվոր», «Կոռունկ» թագավոր թաշունների և էջ», «Եշին թոռ ծնվեց», «Այրի կին և խորթ որդի», «Մուկն և ուղտ», «Գայլ և աղվես և ջութի», «Գող քահանա և այրի կին» առակները:

Ինչպես վերն ասվեց, Ծանոթությունները կազմելիս գրողը ազդվել է Ն. Մառի վերոհիշյալ աշխատությունից՝ գլխավորապես առաջին մասից, որտեղից և Ծանոթությունների ու առաջարանի մեջ են թափանցել բոլոր անճշտությունները:

Բացի դրանից, մի շարք քաղվածքներ, որոնք գրաբար են կամ միջին հայերեն, աւստի պետք է դասական ուղղագրությամբ գրվեին, Բակունցը գրել է նոր ուղղագրությամբ (ինչպես Ծանոթություններում, այնպես էլ նախաշարվում): Առավել շփոթեցնող զեպքերում նոր ուղղագրությունը դարձրել ենք դասական:

Միևնույն առակը բնագրում (էջ 528, տող 30) վերնագրել է Հայր ու որդի, Ծանոթություններում՝ Հայր Եղի (էջ 545, տող 16): Այս վերջինը համապատասխանեցրել ենք բակունցյան բնագրի վերնագրին:

Ծանոթություններում հիշատակված հեղինակների անունները՝ Եզոպոս, Սոֆոկլես, Ոլիմպիանոս, Լուսան և այլն, ինչպես և որոշ երկերի վերնագրեր՝ «Բարոյախոս» (Ֆիլիոլոգ), «Կայլիա և Դիմաս», Ոսկեփորիկ (միջնադարյան հայերեն ժողովածու), Պանչանտրա և այլն առնված են Ն. Մառի վերոհիշյալ աշխատությունից:

Գրականության և արվեստի թանգարանում պահվում է Բակունցի հետևյալ նամակը (ինքնագիր) ուղղված Կարեն Միքայելյանին:

«Ազգեսագիրքը» լույս տեսավ, մի օրինակ ուղարկում եմ քեզ. որպես խոստացել էի։ Ինչ վերաբերում է ուսներեն հրատարակության՝ սուր քո և պարանոց մեր. տնօրինիր, ինչպես քեֆդ կուզի։ Մամիկոն Գևորգյանը ևս մի նամակ է գրել Ջիվելեգովին, որպեսզի «Ազգեսագիրքը» հրատարակի Academia-ն։ Ռուսներեն հրատարակության ղեկավարում կարելի է առակաների թիվը հասցնել 50-ի, նաև փոխել նախաշավիղը և ծանոթությունները։ Կարճ՝ ես իմ պարտքը կատարեցի և եթե հարկ լինի, ավելին կանեմ, որպես զի ռուսներն էլ կարդան մեր Այգեցուն։ Մնացածը՝ դու գիտես։

Փռ Ակսել

16. 2. 35

Ուրեմն, ծրագիր է եղել Բակունցի վերարտադրած և կազմած «Ազգեսագիրքը» հրատարակել ռուսներեն։ Ինչպես նամակում է ասված, գրողը ծրագրել է՝ ռուսներեն հրատարակության համար ավելացնել առակաների քանակը, փոխել առաջարանն ու ծանոթությունները և եթե հարկ լինի ավելին անել։ Արդյոք առակաների մի մասի վերարտադրությունները նույնպե՞ս նա մտադիր է եղել վերանայել՝ բնագրերին հարազատ դարձնելու նպատակով։ Հնարավոր է, որ նման նպատակ էլ եղած լինի, քանի որ հրատարակելը պետք է լիներ Academia-ն, որը բնագրերի հարազատությունը պահպանելու տեսակետից կարող էր պահանջկոտ լինել։ Բայց և հազիվ թե 1930-ական թվականներին որևէ հրատարակչություն հանձն առներ նույնությամբ հրապարակելու Այգեկցու առակաները։

Ինչ վախճան է ունեցել «Ազգեսագիրքը» ռուսներեն տպագրելու ծրագիրը, չգիտեմ, համենայն դեպս, վերոհիշյալ գծավորությունները հաղթահարելը հեշտ գործ չէր։ Հնարավոր է նաև, որ հրատարակչությունը խափանվել է 1936-ի ամռանը Բակունցի «անհայտ քաղաքացիական» պատճառով։

Ա Յ Լ Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

Վ Ա Ղ Հ Մ Ա Ր Տ Ի 8-ն է
(էջ 551)

Տպագրվում է ըստ պատմվածքի առաջին հրապարակման՝ «Հայաստանի աշխատավորուհի», 1927, № 2 (փետրվար), վերնագրից ձախ՝ Ակսել։ Այդ բնագրում կատարված ուղղումներն են.

էջ 551, տողեր 5—6. ՀԱ-ի բնագրում՝ Եվ այնքան վառ էր—ուղղված է ըստ ՍԶԺ-ի բնագրի՝ Եվ այնքան վա՞ռ էր։

էջ 551, տող 26. ՀԱ-ի բնագրում՝ Ի՞նչ ա, հասկանում է խեղճը, որ շանչ ես անում—տպագրական վրիպակ պետք է լինի, ուղղված է ըստ ՍԶԺ-ի բնագրի՝ Ի՞նչ ա հասկա՛նում, է՛, խեղճը, որ շանչ ես անում։

էջ 552, տող 25. ՀԱ-ի բնագրում՝ Այնքան սիրուն է Փառանձներ—հավանաբար վրիպակ է, ուղղված է ըստ բովանդակության (նախորդ և հաջորդ նախադասությունների բայերը անցյալ անկատար են), որ և հաստատվում է ՍԶԺ-ի համապատասխան հատվածով՝ Այնքան սիրուն էր Փառանձներ։

էջ 553, տող 17, ՀԱ-ի բնագրում՝ դառառամի—ուղղված է ըստ նույն բնագրում քառի ալլ գործածութեան (էջ 551, տողեր 9—10), որ և ավելի համապատասխան է թվում գորիսյան արտասանութեանը՝ դառաղամի:

էջ 556, տող 24. ՀԱ-ի բնագրում՝ Մինան տեսավ—ուղղված է ըստ ՍԶԺ-ի բնագրի, որ և համապատասխան է շարակարգի բովանդակութեանը՝ Մինան եկավ:

էջ 558, տողեր 2—3. ՀԱ-ի բնագրում պատմութիւն և արդեն վերջացրել ու հայում էր—պետք է տպագրական վրիպակ լինի, ուղղել ենք ըստ ՍԶԺ-ի բնագրի՝ պատմութիւնն արդեն վերջացրել ու հայում էր:

Չուղղեցինք բարբառային — արտասանական գրութեան այնպիսի ձևեր, ինչպես՝ քոք, աղչի, ջանի կամ բարբառային անհամաձայնութիւններ՝ շատ մաքր են եկել (էջ 554, տող 31) և այլն:

Պատմվածքի և նրա նախակերպարների մասին տեղեկութիւնները՝ տե՛ս հիմնական բնագրի ծանոթագրութիւններում:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

«Ե Ր Բ Ո Ր Բ Ա Յ Վ Ե Ն Դ Ռ Ն Ե Ր Հ Ո Ւ Ս Ո»

(էջ 561)

Պատմվածքը հրապարակվում է առաջին անգամ: Բնագրային աղբյուրն է Երեանի գրականութեան ու արվեստի թանգարանում պահվող ձեռագիրը: Գրված է հեղինակի ձեռքով 13 փոքրագիր (13×20,5 սմ) թերթիկների վրա (յուրաքանչյուրի մեկ էջում): Թուղթը սպիտակ է (թիչ դեղնած), փայլուն: Յուրաքանչյուր էջում կա 35—36 տող: Վերջում ստորագրված է՝ Ալեքի Բախունց, որից ցած, ձախ կողմում դարձյալ հեղինակի ձեռագրով փակագծում գրված է՝ Герусы, Агроному Ал. Бакунцу: Ամեն էջի վերևի ձախ անկյունում գրված է համար, այդպես՝ 1-ից մինչև 13: Թվական չկա: Բնագրում կատարել ենք հետևյալ ուղղումները.

էջ 561, տող 5. Ձ-ում վիզկապ—ուղղել ենք՝ վզկապ:

էջ 561, տող 8. Ձ-ում՝ լրագիր կկարդա՞ք կոք—հարցական նշանը տեղում չէ, ուղղել ենք՝—Լրագիր՞ կկարդաք կոք:

էջ 562, տող 9. Ձ-ում՝ շոքի դեմ (չի բացառվում, որ խոսակցական ձևի գերազանահատուկ լինի, ինչպես Բեյլի-ը, որ այն ժամանակ գրողը հաճախ էր գործածում, բայց ավելի հավանական է, որ վրիպում է)—ուղղել ենք շոքի դեմ:

էջ 562, տող 13. Ձ-ում՝ պտրտավում—հավանաբար վրիպում է—ուղղել ենք՝ պտրտվում:

էջ 562, տող 26. Ձ-ում՝ «ձայներ հնչեց...»—երգի առանձին տող է, ուղղել ենք՝ «Ձայներ հնչեց...»:

էջ 563, տող 15. Ձ-ում՝ Լա հազիվ էր յուր բանձրամիտ մարմնի ծանրություն ոտներից բարձել—հավանաբար, վրիպում է, ուղղել ենք՝ Լա հազիվ էր յուր բանձրամիտ մարմնի ծանրությունը ոտներից բարձել:

էջ 564, տողեր 13—14. Ձ-ում՝ «պաղ աղբյուրի ջուր...»—ուղղել ենք՝ «Պաղ աղբյուրի ջուր...»:

էջ 564, տող 23. 2-ում՝ «Երևելի հայկական անուն ունիս»—ուղղել ենք՝ «Երևելի քաղկական անուն ունիս»:

էջ 565, տող 31. 2-ում՝ գոլորշացավ—ուղղված է՝ գոլորշիացավ:

էջ 566, տող 25. 2-ում՝ «Երբ զենե ու զբահից...»—ուղղել ենք՝ երբ «զենե ու զբահից...»:

էջ 567, տող 4. 2-ում՝ Գետաբձի, վրիպում է—ուղղել ենք՝ Գետաղաբձի:

էջ 568, տող 12. 2-ում՝ Իր սենյակ մտնելուց առաջ—ուղղել ենք՝ Իր սենյակը մտնելուց առաջ:

Կատարել ենք նաև մի քանի կետադրական ու այլ կարգի աննշան շտկումներ: Դյուր գալ-ը, դյուրալի-ն, դյուր եկավ-ը (էջ 565, տողեր 32, 34, էջ 566, տող 23) դարձրել ենք դուր գալ, դուրալի, դուր եկավ: Որոշ հնաբանություններ թողել ենք, այդ թվում դիտել Մառաշտին (էջ 564, տողեր 25—26), Արաբատին դիտելուց հետո (էջ 564, տող 28) ձեղները: Ի տարբերություն գրողի այլ ձեռագրերի, այս մեկի մեջ նկատելի է անփութություն. շատ են հեղինակային վրիպումները: Արդյո՞ք շտապ գրված սևագիրը չէ:

Պատմվածքի ձեռագիրը, մի ուրիշի հետ (տե՛ս «Կածանով» ակնարկի ծանոթագրությունները) Ա. Կարինյանը հանձնել է գրականության և արվեստի թանգարան՝ հայտնելով, որ երկու ձեռագրերն էլ հեղինակը ներկայացրել է իր խմբագրած «Պայքար» գրական շաբաթաթերթին հրապարակելու համար: Զեռագրի տալ հասցեի առկայությունը վկայում է, որ պատմվածքը պրվել է այն ժամանակ, երբ Բակունցը հաստատված է եղել Գորիսում: 1923 թ. հուլիսին հարկովից գալով Գորիս՝ նա այդտեղ մնացել է մինչև սեպտեմբեր (կամ օգոստոս), ապա տեղափոխվել է Երևան, այնուհետև, 1924 թ. հոկտեմբերի Էրկոթող կեսին նորից է մեկնել Գորիս և այդտեղ բնակվել մինչև 1926-ի մարտը: Եթե վստահելի է Ա. Կարինյանի տված տեղեկությունը, ապա պատմվածքը Բակունցը գրել է 1923 թ. հիշյալ ժամանակամիջոցում, քանի որ «Պայքարը» հրատարակվել է միայն 1923-ին: Բայց չի բացառվում, որ Ա. Կարինյանի տված տեղեկությունը ստույգ չէ (նա «Կածանով» ակնարկի ձեռագիրն էլ է «Պայքարին» հանձնված նյութերից համարել, որ սակայն չի հաստատվում), և պատմվածքը «Պայքարին» չի լղել հանձնված: Այս դեպքում այն կարող է գրված լինել 1924, 1925 թվականներին, բայց ոչ ուշ, քան 1926-ի մարտը:

Ակսել Բակունց ստորագրությունը նույնպես թիչ բան է ասում այս կապակցությամբ. 1924 թվականից գրողը սովորություն ուներ իր գեղարվեստական երկերը ստորագրելու Ակսել, Թե՛ն՝ Թե՛ն՝ այդ, Թե՛ն հաջորդ թվականներին երբեմն ստորագրում էր նաև Ակսել Բակունց՝ հատկապես ամսագրերին և շաբաթաթերթերին տված նյութերի տալ (օրինակ, «Նոր Ակոս», 1924, № 7):

Այս պատմվածքը մեկն է գրողի այն երկերից, որոնցում պատկերված են սփյուռքահայ գործիչներ. այդ խմբի մյուս գործերից են «Հովնաթան Մարչը» (Երկերի սույն հրատարակության 3-րդ հատոր) և «Տրանզիտ Վա Բայանդուր»-ը (այս հատորում): Կարծում ենք, ավելի հաջողված է «Հովնաթան Մարչը», իսկ ամենաթույլը, ըստ երևույթի, «Երբ որ բացվեն...»-ն է: Երկուսում էլ սփյուռքահայ գործիչը գալիս է Հայաստան, և ցույց է տրվում նրա անտեղյակությունը իրական Հայաստանից, վիպական, հաճախ պատրանքային հայրենասիրությունը: Զ. Նսալանը ժամանակին նկատել է, որ Բակունցի Մարչը կենդանագիրն է արտասահմանն ունեցող միսիոնար Հայաստան եկող

գաղութահայի, և որուն մեջ, որոշ չափով ամեն մեկս կարող ենք ինքզինքնիս գտնել» (Ձ. Եսայան, Պրոմեթեոս ազատագրված, Մարտի, էջ 154):

«Երբ որ բացվեն դռներ հուսո» պատմվածքը «Հովնաթան Մարշի» նախափորձն է, նրա դեռևս շատ նախնական, անմշակ մի տարբերակը: Բացի դրանից, այս պատմվածքի երևան գալն ունի այլ դրդապատճառներ. նախ այդ ժամանակ սուր էր պայքարն ընդդեմ անցյալի որոշ քաղաքական մտայնությունների, և Ա. Բակունցը՝ իր ազգական, ՀԿ(Բ) Կենտկոմի քարտուղար Երեմիա Բակունցի կողմից դեռևս 1923 թվականից ներքաշվել էր այդ գործի մեջ: Նա համապատասխան բովանդակությամբ զեկուցում տվեց, հողվածներ գրեց մամուլում (տե՛ս «Եսորհրդային Հայաստան» 1923, № 206, 215, 261, 262) և այլև: Այս պատմվածքը, թերևս, այդ շարքի օղակներից է եղել, և «Հովնաթան Մարշից» ու «Տրանզիտ Վիա Բայանդուր»-ից տարբերվում է նաև նրանով, որ քննադատությունը միայն սփյուռքահայ գործչին չէ, որ վերաբերում է:

«Երբ որ բացվեն...» պատմվածքում, թերևս, կարելի է նկատել նաև արձագանքը Բակունցի որոշ հիասթափությունների, որոնք այլ կերպարանքով մասամբ սկիզբ էին առել դեռևս 1918 թ. Կարին-Կարս-Ալեքսանդրապոլ դժբախտ իրադարձությունների ժամանակ:

Ամեն դեպքում, Բակունցի նման արվեստագետը չէր կարող չզգալ, որ «Երբ որ բացվեն...»-ը ինչ-որ չափով բռնազրոստիկ է ստացվել, և գուցե հենց իր խնդրանքով է, որ այն չի հրապարակվել ժամանակին: Համենայն դեպս, եթե ճիշտ է, որ այն «Պայքարին» է հանձնված եղել և եթե նրա խմբագիրն ինչ-ինչ պատճառներով չի կարողացել տպագրել՝ հակառակ Բակունցի ցանկության, ապա գրողը, ցանկանալու դեպքում, կարող էր այդ կամ հաջորդ թվականներին հրապարակել որևէ այլ տարբերակնում: Բայց փաստ է, որ չի հրապարակվել: Ուրեմն չի ցանկացել: Խոշ էլ եղած լինի, Երկերի ակադեմիական հրատարակության մեջ այս պատմվածքը պետք է տեղ գտներ: Նկատի առնելով, որ գրելուց հետո որոշ ժամանակ անց հեղինակը կարող է և քրոշած լինել առհասարակ հրապարակել պատմվածքը, ինչպես և պատմվածքը գրելու թվականի անորոշությունը (որ թույլ չի տալիս այն տեղադրել հատորի պատմվածքների ժամանակագրական շարքում),—որոշեցինք այս երկը տպագրել հավելվածում:

էջ 561, տող 1, էջ 567, տող 28. «Երբ որ բացվեն դռներ հուսո» և հետո՝ էջ 567, տողեր 29, 32. Եվ մեր երկրեն փախա առ ձմեռ... Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա...— «Կիլիկիա» երգի (խոսք Ն. Ռուսինյանի) առաջին, երկրորդ և յոթերորդ տողերն են:

էջ 562, տող 26. «Ձայնը հեշեց չեզոքումի հայոց լեռներեն»—սկզբնատողն է ազգային-մարտաշունչ երգի, որի տարբերակներից մեկը սկսվում է այսպես.

Ձայն մը հնչեց էրզրումի հայոց լեռներեն,
Թունդթունդ ելան հայոց սրտեր գենքի շարժումեն:

էջ 564, տողեր 29—30. «մի՞նչ Ժովը Վրկանա»—կա նաև «Հաղթական հավաք» ակնարկում (տե՛ս ծանոթագրությունները):

էջ 565, տող 9 և հետո. Պետրոս Գետադարձ—հայոց կաթողիկոս 1019—1058 թթ., որ բյուզանդական ուժեղ կողմնորոշում ուներ: Նրա միջոցով Հովհաննես Սմբատ Բագավորի կտակը՝ Անիի Բյուզանդիային հանձնելու մասին, 1023 թ. մատուցվեց Բյուզանդիայի կայսր Բարսեղ II-ին: 1045 թ. նա Վեստ Սարգսի հետ Անիի բանալիները հանձ-

Նեց բյուզանդացիներին, որով վերջ տրվեց հայոց Բագրատունյաց թագավորությանը, և հող ստեղծվեց Անին սելջուկների կողմից 1064 թ. գրավվելու համար:

էջ 566, տողեր 25—26. «գեճֆ ու զրահից քնդում էր լեռին» — նկատի ունի 1915 թ. կամավորական շարժումը (տե՛ս նաև «Ծանոթ բակը» ակնարկում):

էջ 567, տողեր 26—27. Նրա ծայրը հնչում էր «Բամբ, ողոտան» — երգիծորեն նկատի են առնված (ու փոփոխված) «Օն անդր առաջ» երգի առաջին բառերը. «Բա՛մ, փորոտան» (խոսք Ղ. Ալիշանի):

էջ 569, տող 29. Վիլսոնը — խոսքը ԱՄՆ-ի քաղաքական գործիչ Վուդրո Վիլսոնի մասին է (1856—1924), որ պրեզիդենտ էր 1913—1921 թթ.: Հայտնի է առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Հայաստանի սահմանները որոշող վիլսոնյան ծրագիրը, որ վավերացվեց Սևրի դաշնագրով (1920 թ.) և որով առաջարկվում էր հայկական պետության համար տրամադրել ընդարձակ մի տարածք Սև ծովից հարավ-արևելք՝ դեպի ծով ելք ունեցող: Այդ ծրագիրը մնաց միայն թղթերի մեջ և խանդավառեց շտապ ազդերով մարդկանց:

էջ 570, տող 18. Նույն կիսյ պոռոչ — մի տող ժողովրդական երգից, որ հիշված է նաև Բակունցի «Սև հացը» պատմվածքում (տե՛ս երկերի սույն հրատարակության 1-ին հատորը): Երգի մի տարբերակը հրապարակված է Մ. Արեղյանի «Ժողովրդական խաղիկներում» (Երևան, 1940, էջ 222, № 716):

Շ Ա Տ Ե Ր Ի Ց Մ Ե Կ Ը

(էջ 576)

ОДИН ИЗ МНОГИХ

(էջ 571)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը ուսերեն է՝ «Զարյա Վոստոկա» օրաթերթի 1925 թ. մարտի 15-ի համարում (№ 827) Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ «Զարյա Վոստոկայի» բնագրի:

Ուղղումներ.

էջ 572, տող 26. Զվ-ի բնագրում до зареза — ուղղված է՝ до зарезу:

էջ 574, տող 9. Զվ-ի բնագրում шопотом — ուղղված է՝ шепотом:

Լրագրում վերնագրից հետո փակագծում տպված է՝ От нашего зангезурского корреспондента, վերջում՝ Аксель.

Ակնարկը թարգմանել է Լիանա Հովսեփյանը:

Ա. Բակունցն առհասարակ ուսերեն գրում էր, բայց հնարավոր չէ ստույգ որոշել, թե այս ակնարկը նախապես ուսերեն է գրել, թե՛ հայերեն: Որոշ արտահայտություններ մտածել են տալիս, որ թարգմանված է հայերենից և այն էլ ոչ հեղինակի կողմից (տե՛ս նաև «Բաղրատան» ակնարկի ծանոթագրությունը):

Ծայրի (այժմ Հարժիս) գյուղը, որի դպրոցն ու ուսուցիչն են ներկայացված ակնարկում, Գորիսի շրջանում է, շրջկենտրոնից հարավ-արևմուտք:

էջ 578, տողեր 26—27 (հայերեն). տեղական «Ռաշպարեն» է. էջ 573, տող 18 (ռուսերեն) Местная еженедельная «Рачпар» — խոսքը Գորիսում 1921 թվականից մինչև 1930-ը հրատարակված «Կարմիր ուշապար» գյուղացիական թերթի մասին է:

էջ 579, տող 3 (հայերեն). զավառական ֆաղափ կյանքից, ապա՝ ստիպված ֆաղափ ենք գնում. էջ 573, տողեր 29—32 (ռուսերեն) уездного города, ապա՝ приходится идти в город—այդ քաղաքը Գորիսն է:

ԲԱԴՐԱՏԱՎԱՆ

(էջ 586)

БАГРАТАВАН

(էջ 581)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը ուսուցիչն է՝ «Զարյա Վաստակա» օրաթերթի 1925 թ. ապրիլի 3-ի համարում (№ 841): Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ՝ ըստ նույն բնագրի:

Կատարված ուղղումներն են.

էջ 582 տողեր 8—9. ԶՎ-ի բնագրում՝ из одного из домов—ուղղված է՝ из одного дома:

էջ 583 տողեր 18—19. ԶՎ-ի բնագրում՝ кроме его—ուղղված է՝ кроме него:

էջ 584 տողեր 27—28 ԶՎ-ի բնագրում покою—ուղղված է՝ покоя:

Լրագրում վերնագրից հետո փակագծում տպված է՝ От нашего зангезурского корреспондента, վերջում Аксель, ձախ կողմում կա՝ Герюсы:

Թարգմանել է Լ. Հովսեփյանը:

Ակնարկը պետք է գրված լինի 1925-ի ձմռանը: Զի կարելի բացառել, որ հեղինակը, որպես «Զարյա Վաստակա» թղթակից, նյութը գրած լինի ուսուցիչն՝ հատուկ այդ թերթի համար: Թեև Բակունցի ակնարկներից ու պատմվածքներից մի քանիսը, որոնք տպագրվել են «Զարյա Վաստակայում», անտարակույս նախապես գրվել են հայերեն, ապա թարգմանվել ուսուցիչն (օրինակ, «Մինա Բիրթ» պատմվածքը.—տես Երկերի սույն հրատարակության առաջին հատորում):

Բազմաթիվ Սիսիանի շրջանի Բազարշալ գյուղի հին անունն է: Բազարշալը Երեւանից Եղեգնաձորով Գորիս գնացող խճուղու վրա է, Աղիգրեկովի շրջանի սահմանին մոտ: Այժմ այդ գյուղը պետք է տեղափոխվի մոտակա սարահարթը, քանի որ նրա տեղում լիճ է լինելու:

Թուսերեն молокоն բառը այժմ հայերեն տառադարձվում է մուլկան ձևով, սակայն քանի որ Ա. Բակունցն ունի գործածած մալական ձևը (տե՛ս, օրինակ, «Բիշանագ» ակնարկը), ուստի այն թողեցինք նաև «Բազարատական» ակնարկի թարգմանության մեջ:

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Բ)

(էջ 596)

ПО СЕЛАМ ЗАНГЕЗУРА

(էջ 591)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը ուսուցիչն է՝ «Զարյա Վաստակա» օրաթերթի 1925 թ. հունիսի 3-ի համարում (№ 891): Այժմ տպագրվում է ըստ նույն բնագրի:

Ուղղում.

էջ 592, տող 35. ԶՎ-ի բնագրում՝ стену—ուղղված է ըստ բովանդակության՝ сцену;
էջ 593 տողեր 27—28. ԶՎ-ի բնագրում՝ сказал хозяин чайхане— ուղղված է՝
сказал хозяин чайханы:

էջ 594 տող 32. ԶՎ-ի բնագրում՝ шопот—ուղղված է՝ шепот:
«Զարյա Վոստոկայում» վերնագրից հետո փակագծում տպված է От нашего кор-
респондента—վերջում՝ Аксель:

1925 թ. ընթացքում Բակունցը միմյանց հետևից հրապարակում էր «Մեր գյուղե-
րում» վերնագրով ակնարկներ՝ Երևանի «Խորհրդային Հայաստան» և Քփդիսի «Մար-
տակոչ» թերթերում, որոնց թղթակիցն էր նա: Նույն ժամանակ Բակունցը իբրև «Զարյա
Վոստոկա» լրագրի հատուկ թղթակից այդ թերթում ևս հրապարակում էր իր գործերը:
«Մեր գյուղերում» հայերեն ակնարկները հրապարակվել են հետևյալ ժամանակագրու-
թյամբ. 1925 թ. մայիսի 13-ին, հուլիսի 10-ին, հոկտեմբերի 20-ին, նոյեմբերի 14-ին:

Նույն թվականին «Զարյա Վոստոկայում» ռուսերեն հրապարակվել են հետևյալ թղթ-
թակցությունները. մարտի 15-ին՝ «Однн из многих», ապրիլի 3-ին՝ «Багратаван»,
հունիսի 3-ին՝ «По селам Зангезура», նոյեմբերի 5-ին «Мина бнби»: Ռուսերեն
հրապարակված երկերից վերջինը պատմվածք է, մյուս երեքը՝ ակնարկներ, որոնք նման
են «Մեր գյուղերում» հայերեն ակնարկներին: Ակնարկներից երրորդը՝ «По селам Зан-
гезура» շատ ընդհանրություններ ունի «Մեր գյուղերում» վերնագիրը կրող ակնարկնե-
րի հետ: Այդ վերնագիրը անդրկովկասյան ռուսերեն թերթի համար այն ժամանակ
հազիվ թե թարգմանեին տառացի՝ «По нашим селам», քանի որ դա ոչինչ չէր ասի
ուռ, ինչպես և առհասարակ ոչ հայ ընթերցողներին: Ըստ երևույթին, ռուսերեն վերնա-
գիրն ավելի որոշակի դարձնելու համար нашим-ի փոխարեն Зангезура բառն են դրել:
Ժիշտ է, մոտ չորս ամիս անց (1925 թ. հոկտեմբերի 15-ին) նույն «Զարյա Վոստոկա-
յում» հրապարակված «Արտեիլիա» պատմվածքի ենթավերնագրում փակագծի մեջ
նույնպես կա По селам Зангезура, բայց դա նախ վերնագիր չէ, ապա, կարծում ենք,
որ հեղինակային չէ. ավելի վաղ «Խորհրդային Հայաստանում» հրապարակված նույն
«Արտեիլիան» այդպիսի ենթավերնագիր չունի:

Ռուսերեն հրապարակված այդ երրորդ ակնարկը կառուցվածքով նման է հայերեն
հրապարակված «Մեր գյուղերում» Գ, Դ, Ե ակնարկներին, որոնք բոլորն էլ բաղկացած
են երեք մասից, և այդ մասերից յուրաքանչյուրը առանձին գյուղի կամ առանձին հարցի
է նվիրված: Բացառություս է Ա ակնարկը, որը մի գյուղի ու մի հարցի է նվիրված և մա-
սերի չի բաժանված: Այսպիսով, հիմք կա ենթադրելու, որ հայերեն «Մեր գյուղերում»
առաջին ակնարկից հետո ռուսերեն հրապարակված «По селам Зангезура» ակնարկը
նույն շարքի երկերից է: Ըստ ակնարկների հրապարակման ժամանակագրության այն
ստացել է Բ համարը (դրել ենք հայերեն վերնագրի մոտ): Հիմք չգտանք նույն ակնարկա-
շարի մասերից համարելու միևնույն թվականին տպված «Однн из многих» և «Багра-
таван» ակնարկները. նախ նրանք ավելի վաղ են տպագրվել, քան «Մեր գյուղերում»
վերնագիրը կրող հայերեն առաջին ակնարկը և ապա՝ այդ երկուսի վերնագրերը որևէ
հիմք չեն տալիս նրանց այդ շարքի գործ համարելու: Հիշենք, որ նույն 1925 թվականին,
«Մեր գյուղերում» շարքից բացի, Բակունցը հայերեն հրապարակել է նաև մի շարք
այլ ակնարկներ՝ երկու «Գավառական նամականի», «Քիշանագ», «Սարալու», «Ելուրա» և
այլն: Դրանց բնույթի են նաև ռուսերեն տպագրված հիշյալ երկու ակնարկները:

Արդյոք «Մեր գյուղերում» այս Բ ակնարկը ինքը Բակո՞ւնցն է ուսներեն թարգմա-
նել իր հայերեն գրածից, թե՞ թարգմանվել է «Ջարյա Վոստոկայի» խմբագրությունում:
Հավանական է վերջինը:

Ակնարկի առաջին և երկրորդ մասերում տեղանուն չկա, երրորդ մասում խոսվում է
Շուշիի խճուղու և նրա մոտ գտնվող Մակեր գյուղի մասին: Դա Գորիսի շրջանի փոքր
գյուղերից է, շատ մոտ Տեղ գյուղին (դեպի արևելք): Սա ենթադրել է տալիս, որ ակ-
նարկի նախորդ մասում նկարագրվածը նույն խճուղու մոտ գտնվող Տեղ գյուղն է:

Ակնարկի երկրորդ մասում նկարագրված է գյուղական թատրոն, որպիսին գտնում
ենք նաև «Խոտ» ակնարկում (տե՛ս այս հատորում):

էջ 597, տող 19 (հայերեն). փորձ է անում՝ «Մայր Արաքսի», էջ 592, տողեր 20—21
(ռուսերեն). репетирует «Майр Аракси»—Խոսքը վերաբերում է հայկական «Մայր
Արաքսի ակերով» երգին (խոսք Ռ. Պատկանյանի, երաժշտություն Պ. Աֆրիկյանի):

էջ 598, տող 27 (հայերեն). Շուշվա խճուղին. էջ 593, տող 23 (ռուսերեն). Шу-
шинское шоссе—խոսքը վերաբերում է Գորիսից Լաչինով Շուշի տանող խճուղուն:

«По селам Зангезура» ակնարկը նույնպես թարգմանել է Լ. Հովսեփյանը: Վեր-
նագրի՝ «Ջանգեզուրի գյուղերում» թարգմանությունը մենք դարձրել ենք «Մեր գյուղե-
րում»՝ նկատի առնելով վերև ասվածը՝ «Ջարյա Վոստոկայի» խմբագրությունում հա-
յերեն վերնագրի հնարավոր ազատ թարգմանության մասին:

Պատմվածքներ և պատկերներ	Երկեր	Բնագրային տարբերակներ	Ծանոթագր.
Հիմար մարդը	5		
Աղոթք	7		629
Աշոտը	10		627
Անտառում	12		631
Էն տարին	15		631
Էն տարին	20		632
«Արտելիա»	26	605	633
«Տրախտորի մաշին»	33	606	634
Աբգարենց Իվանի դատը	39		635
Իվան բելը	42		636
Մատուն տղան	66	606	637
Թանգին	72	607	637
Գալուստի վիկը	78		638
Դրոպագան Գեոն	93		640
Հին տանը	111		641
Արաբաշի Զաքին	117		643
Վաղը մարտի 8-ն է	129		643
Բեան, Բեան...	137		644
Տրանզիտ via Բալանդուր	166		646
Ձմռան մի գիշեր	175		648
Մայրը	185		649
Վճիռը	198		650
Հերոս նոքարը	209		651
Տպարանի «պապաշան»	225		653
Աշխատանքի հերոսները	230		654
Կոմսոմոլի փոկերով	238		655
«Ընկեր Գալուստը»	244		656
Ժպտում էր մարդը	260		657
Կաղնու գերանը	269		658
Նղմայրության ընկուզենիները	278		659
Ակնարկներ	309		662
«Շյարք զափուսի»	311		662
Գալուստական նամականի (շարք)			663
Գալուստական նամականի (Ա)	320		663
Գալուստական նամականի (Բ)	326		665
Գալուստական նամականի (Գ)	331		665
Մեր գյուղերում (շարք)			666
Մեր գյուղերում (Ա)	337	607	667
Մեր Բիշանագ	343		669

Պ Մեր գյուղերում (Գ)	349	670
Սարալու	356	671
Կյորա	364	672
Մեր գյուղերում (Դ)	370	672
Խոտ	375	673
Մեր գյուղերում (Ե)	381	674
Հ լծեն	387	675
Արդ-Արմաշ	391	675
Շաթրիզ	396	677
Սանոթ բակը	403	679
Կածանով	409	682
Կուրխեցի Անդրեասի դիմումը	417	685
«Սորուշ»	423	685
Կապը	428	686
Օձի բերանից	433	687
Պեմզայի հանքերում	447	690
Վարդապետի տուֆի երկրում	454	691
Մեր խորհրդային տնտեսությունները օգնում են		
չքավոր գյուղացիներին	463	692
Հաղթական հավաքը	464	692
Գյուղաշխատավորի տնտրակից	471	693
Մարմարի տուն կառուցողը	485	694
Մի կին պատգամավոր է	491	695
Խոսում են Զավոյի բնակարանից	498	695
Վարդան Այգեցի, Աղվեսագիրք	505	696
Ա. Բակունց Նախաշավիղ	507	698
Աղվեսագիրք	518	700
Գարու հաշիվ	518	
Այրի կին և որդի	519	
Միայնակաց և գամփու շուն	519	
Այծեր և գայլեր	519	
Երկու նկարիչ	520	
Առյուծ և աղվես	521	
Իմաստուն դատավոր	521	
Առյուծ և գայլ և աղվես	521	
Գինի	522	
Իմաստուն և ավագ էջ	522	
Միամիտ գողեր	523	
Եղեգն և ծառեր	523	
Իշխան և այրի	524	
Իմաստուն զինվոր	524	
Թագավոր և օձ	524	
Առյուծ և աղվես և արջ	525	

Կաթ մեղու պատճառ պատերազմի	525	
Կտակ վասն զանձի	526	
Ուղտ և զայլ և աղվես	526	
Կոունկ՝ թագավոր թռչունների և էշ	526	
Եզն և ձի	527	
Հիմար և ձմերուկ	527	
Էշին թոռ ծնվեց	528	
Աղքատ և Ավետարան	528	
Հայր ու որդի	528	
Մարդն և ընկույզ և ձմերուկ	529	
Նկեղեցի և ջրաղաց	529	
Ամենագետ մարդ	529	
Աղվես և որսորդ	531	
Իշխաններ և իմաստուն	532	
Աղվես և թղթատար զայլ	532	
Այրի կին և խորթ որդի	533	
Հալալ մարդ	533	
Առյուծ և մարդ	534	
Մուկն և ուղտ	534	
Արվեստ կնոջ	535	
Գայլ և աղվես և ջորի	535	
Գող քահանա և ալրի կին	536	
Անզգամ կին	536	
Դրախտ և գեղուկ մարդ	539	
Մանորություններ	540	704
Այլ խմբագրումներ	549	705
Վաղը մարտի 8-ն է	551	705
Հավելված	559	
ՔՐԸ. «Երբ որ բացվեն դռներ հուռո»	561	706
Один из многих	571	709
Շատերից մեկը	576	709
Багратаван	581	710
Բագրատական	586	716
По селам Зангезура	591	
Մեր գյուղերում (Բ)	596	716
Բնագրային տարբերակներ	601	
Մանորագրություններ	613	
Ա. Բակունցի երկերի այն հրատարակությունները, որոնք հիշատակված են երկրորդ հատորում	615	
Հատորում գործածված պայմանական հապավում- ներ	615	
Բնագրերը	616	
Ընդգրկումը	619	
Պատմվածք թե ակնարկ	620	

ՊԱՆՈՒՆԻ ԲԱԿՈՒՄՅԱՆ

Ե Ր Կ Ե Ր

Հատոր II

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր

Ս. Ա. ԱՆԱՍՏԱՍՅԱՆ

Փնդարվեստական խմբագիր

Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ

Տեխնիկական խմբագիր

Ս. Կ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Սերբագրիչ

Է. Ա. ՍՈՆԻԿՅԱՆ

ИБ 111

Պատվեր 869

Հրատ. 4831

Տպարանակ 20.000

Հանձնված է շտրվածքի 26. 07. 1978 թ.: Ստորագրված է տպագրության 9. 08. 1979 թ.:

Տպագրական 44,75 մամուլ + 3 ներդիր, պայման. 41,62 մամուլ, հրատ. 37,35 մամուլ:

Տառատեսակը՝ «գրքի սովորական», տպագրությունը՝ հարթ:

Թուղթ № 1, 60×84¹/₁₆, Գինը 4 ռ. 15 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 19, Բարեկամության 24 գ.

Издательство АН Арм. ССР, Ереван 19, Барекамутян 24г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան 19, Բարեկամության 24.

Типография Издательства АН Арм. ССР, Ереван 19, Барекамутян 24.